

મેવાડના આશમોલ જવાહિર યાને આત્મ ખલિદાનુ

• સંશોધક •

વોરા ભોગીલાલ રતનચંદ્ર
રાજકવિ ધરમપુર રોડ

કિં. રૂ. ૧૦-૦-૦

પ્રકાશક

સરસ્વતિ સાહિત્ય

અંયાવલિના સંચાલક

વોરા ભોળીલાલ રતનચંદ

રાજકવિ ધરમપુર સ્ટેટ—

કે. ખડાખોટીનો પાટો,

પાટણ. [ગુજરાત]

સંવત્ ૨૦૦૩]

આવૃત્તિ ૨ જી

[સને ૧૯૪૭

મુદ્રક

મણિલાલ જનલાલ શાહ

ધી નવપ્રસાદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

ધીકાંટા રોડ - અમદાવાદ.

જ્ઞેન તિર્થોદ્ધારક બાળ બ્રહ્મચારી શાશન શિરોમણી
આચાર્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રી વિજયનીતિસૂરિશ્વરજી.

જન્મ :

સંવત ૧૯૩૦ ના
પોષ સુદી ૧૧

❧

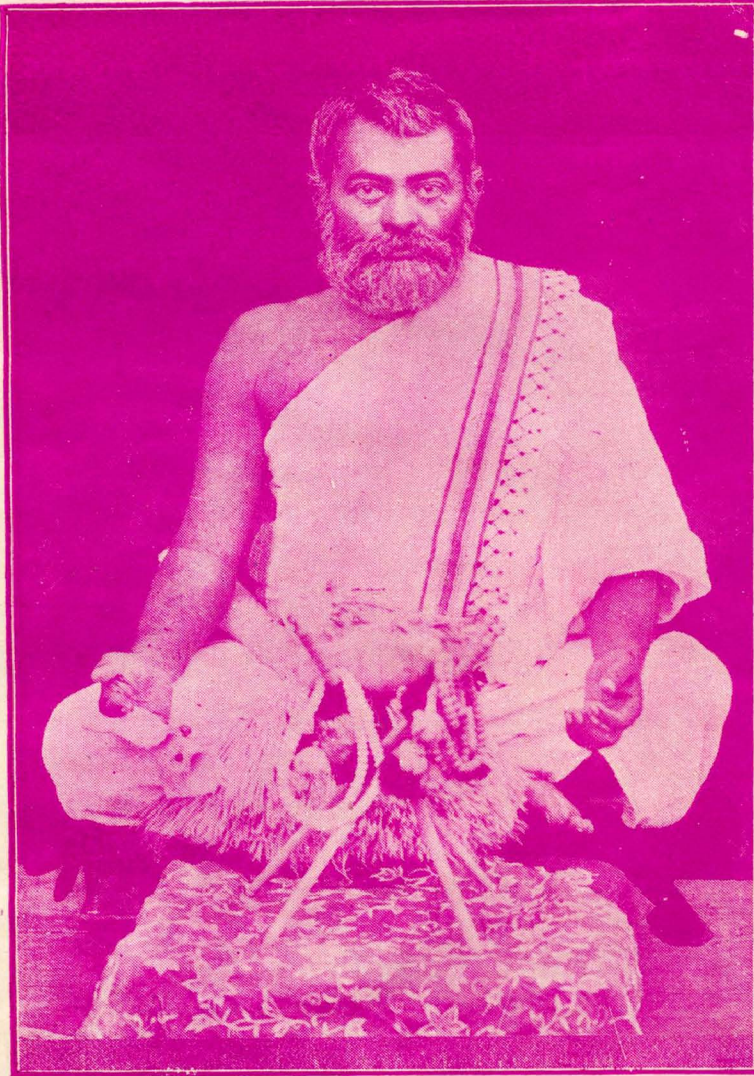
દીક્ષા :

સંવત ૧૯૪૯ ના
અશાઃ સુદી ૧૧

❧

વડી દીક્ષા :

સંવત ૧૯૫૦ ના
મહા સુદી ૪

સ્વર્ગવાસ :

સંવત ૧૯૯૮ ના
પોષ વદ ૩
(એકલીંગજી)

❧

ગણીપદ :

સંવત ૧૯૬૧
માગશર સુદ ૫

❧

પન્યાસપદ :

સંવત ૧૯૬૨ના
કાર્તિક વદ ૧૧

❧

આચાર્યપદ :

સંવત ૧૯૭૬ ના
માગશર સુદ ૧૧

જેઓશ્રી મારા પરમ ઉપકારી ગુરૂદેવ હતા. અને એ ચારિત્ર શાળી મહાપુરૂષે જ્ઞેન શાશનના ઘણાં તિર્થોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા, જ્ઞાનની સેંકડો પરબો ખેસાડી અપૂર્વ ચારિત્ર બળથી પોતાના જીવનને ધન્ય બનાવ્યું, ચિત્તોડના ઉદ્ધાર માટે પ્રાણની પરવા રાખ્યા સિવાય કામ ઉપાડ્યું, ભક્તોએ કામ દિપાવ્યું આ પુસ્તકની શરૂઆત તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી જ થઈ હતી આજે તેઓશ્રીના જ આશીર્વાદથી મેંવાડની શિલ્પકળા અને અજોડ જ્ઞેન મંદિરોનો શોભારૂપ ઇતિહાસિક ગ્રંથ જનતા સમક્ષ રજુ કરવા ભાગ્યશાળી બન્યો છું, શાશનદેવ સદા સ્વર્ગવાસી ગુરૂદેવને શાન્તિ અર્પો.

લી. આપનો બાળક,

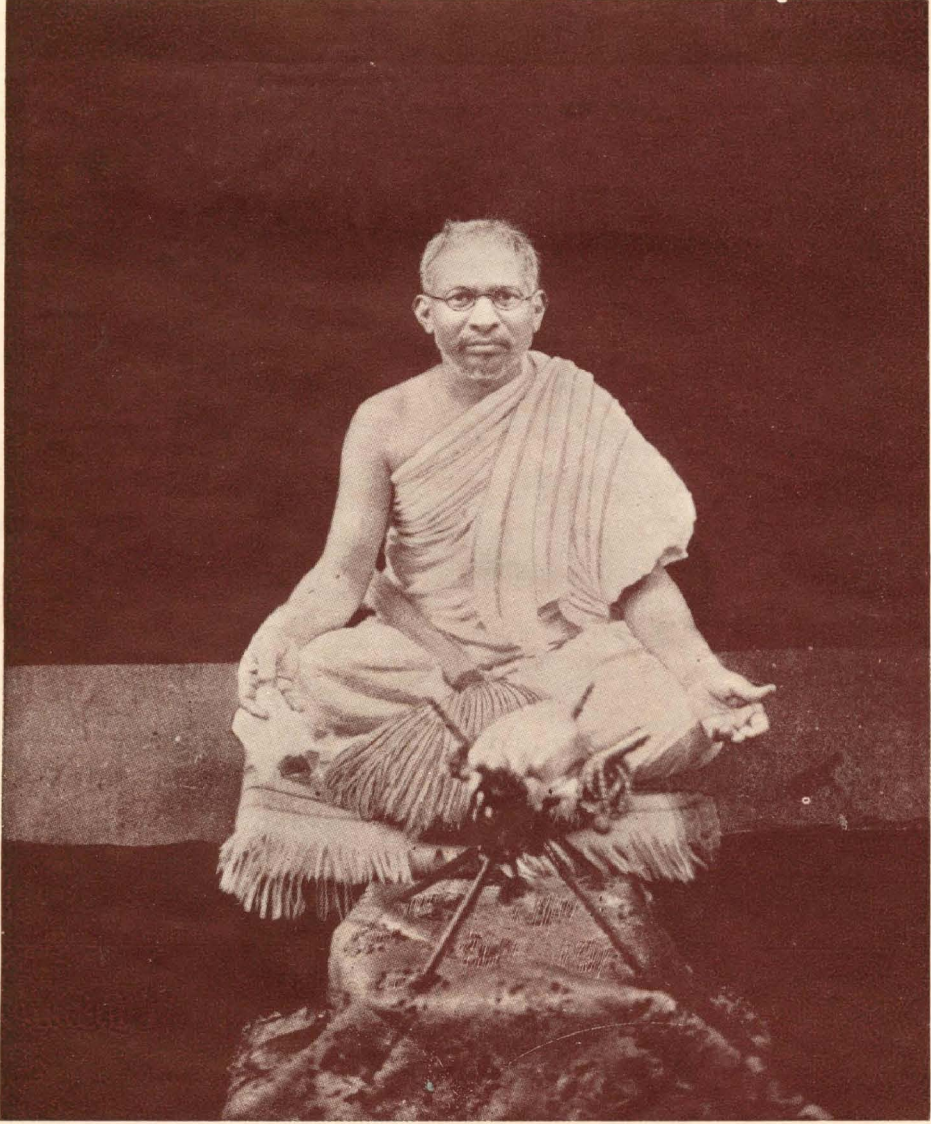
ભોગીલાલ કવિની, ૧૦૮ વાર વંદણા.

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat

www.urharagyanbhandar.com

વિદ્વાનવર્ય ૧૦૦૮ સૂરીશ્વરજી મહારાજ
વિજયકલ્યાણસૂરિજી.

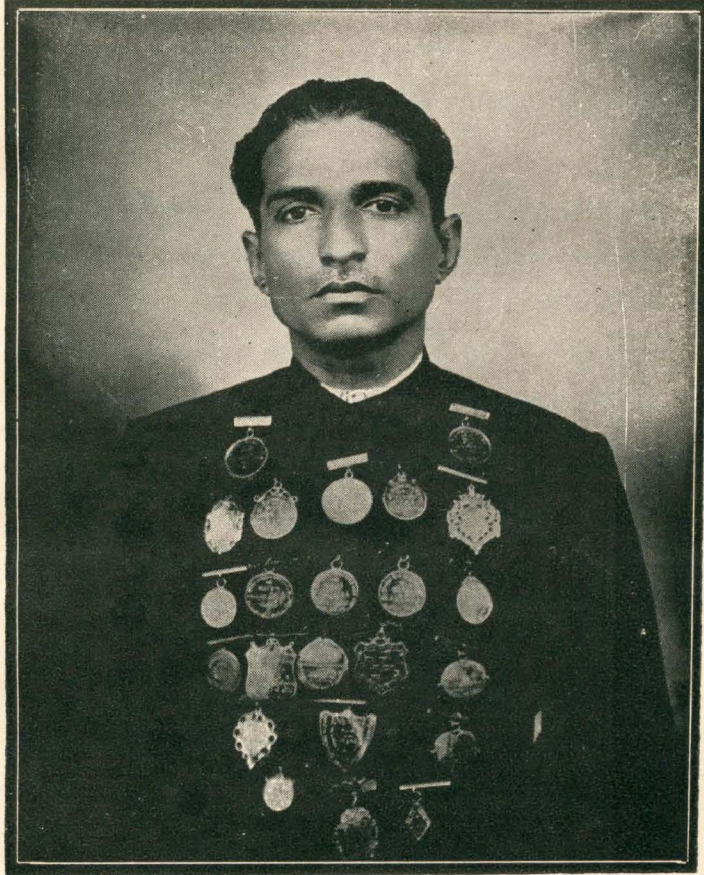

જેઓશ્રીએ મારા પુસ્તકમાં પોતાનાથી બનતી સહાય અપાવી મારો ઉત્સાહ વેગવંતો બનાવ્યો છે. અને પોતે ઘણાજ સાહિત્ય રસીક હોવાથી અવારનવાર મારા કાર્યમાં ઘણીજ કિંમતી સલાહ આપી મારૂ કાર્ય સરળ કરી આપ્યું છે, સ્વ. ગુરૂમહારાજની અપૂર્વ ઇચ્છા પાર પાડવા મને ઘણુંજ પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, તેથી તેઓશ્રીનો ફોટો મૂકી મારી ફરજ અદા કરું છું.

દી. ભોગીલાલ કવિ.

ધરમપુર સ્ટેટ રાજકવિ
ભોગીલાલ રતનચંદ વોરા (પાટણુવાળા)

હાલ અમદાવાદ.

જેઓએ પોતાની કાવ્યકળાથી અને શિશુકવિતાની શક્તિ વડે રાજ્ય
મહારાજાઓના જલસાઓમાં અને જીવદયાની સેવા કરવા નિમિત્તે
કાવ્ય શક્તિથી સેંકડો પદકો મેળવ્યા છે અને જાહેર જનતાનો અપૂર્વ
પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે.

વાંચકોને બે બોલ.

કવિ ભોગીલાલ રતનચંદ વોરા.

જગતના ઇતિહાસમાં ઘણા ઘણા અવનવા ફેરફારો થઈ ગયા છે, થાય છે અને ભવિષ્યમાં થશે. પણ જ્યારે ઐતિહાસીક વસ્તુઓ વાંચવામાં આવે અને તેનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે ઘણી જ નવિન અને સત્ય વસ્તુઓ બાહ્યવામાં આવે છે.

જ્યારે જૈન ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે ત્યાજીતા કિત્તંકાવાદોના ઇતિહાસો વાંચતાં મનમાં એમજ થાય છે કે તે વખતે પણ વાદવાદ-પક્ષાંચલીને સ્થાન હતું અને એ સ્થાન ઘણું અગ્રપણું ભોગવતું હતું. તેથી જૈન ધર્મના નામે મોટો વિનાશ અને ત્રાસ જોવામાં આવતો હતો. તે છતાં પણ જો મૂળ વસ્તુને ખુબ વિચાર કરવામાં આવે તો જરૂર સાચી વસ્તુને ખ્યાલ આવી શકે જેમકે રાજા વિક્રમસિંહના વખતમાં સિદ્ધસેનદીવાકર સૂરીશ્વરે પોતાની આત્મશક્તિ વડે રાજા વિક્રમસિંહને જૈન બનાવ્યો હતો.

શ્રીમાન્ માનતુંગાચાર્યે આત્મબળના પ્રતાપે અને શાસનની શોભા વધારવા તોડવા બેઠીઓ ભક્તામર સ્તોત્ર બનાવ્યું. આ તો બધી આગળની વાત કરી પણ સંપ્રતિરાજા જ્યારે ત્રણ ખંડ ધરતી છતી આવ્યો ત્યારે તેમની માતાએ પોતાની ખુદ્ધિ વડે સાચા રસ્તા (ધર્મ)નું ભાન કરાવ્યું હતું અને જૈન ધર્મ શું વસ્તુ છે તેનો ખ્યાલ પવિત્ર માતાએ સંપ્રતિરાજાને સમજાવ્યો હતો, તેથી એ સંપ્રતિરાજાએ જૈન ધર્મનો પ્રચાર એટલો બધો કર્યો કે જેના ફરજી આજે તાજા અને મોજુદ છે.

કાળિકાળના જમાનામાં રાજા સિદ્ધરાજના વખતમાં આચાર્ય મહાશંજશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના ચરિત્રના પ્રભાવથી વિદ્વાના બળે જૈન ધર્મની ચારે દિશાએ ધ્વજ ફરકાવીને ભલભલા રાજાઓને મહાત કર્યા. વળી પદમસૂરિ આચાર્ય જેવાએ પોતાની અગાધ શક્તિ વડે જગદુશાહને બોધ આપી દુઃખી આત્માઓને અનાજ આપવા સારૂ બોધ આપ્યો હતો ત્રણ વર્ષનો દુઃકાળ પડ્યો તેવું ભવિષ્ય ભાષીને જગતમાં જૈન ધર્મનો પ્રભાવ માડ્યો. જગતનો વારણકાર જગદુશાહ જગતની છબ ઉપર આજે રમી રહેલ છે. આ બધા પ્રતાપ કોના ? આપણા ધર્મ પુરંધર આચાર્યોના શાથી કે સમયના ભણકાર હતા.

આવા અનેક કાબલાઓ ઇતિહાસમાં આજે મળી આવે છે અને તે જગતને ઘડો આપનારા છે. વળી જૈન કોમના વેલવની હકીકત એક અગ્રેજ

પોતાના પુસ્તકમાં લખી છે કે “ આખા જગતની મિલકત ભે એકઠી કરીએ તો ત્રણ ભાગ જોનો પાસેથી અને એક ભાગ જગત પાસેથી નીકળે એટલે કે ત્રણ ભાગની મિલકત ફક્ત જોનો પાસે જ છે. ” તો શ્રોતાજન ! જરા ખ્યાલ કરો કે જોનો કંઈ સ્થિતિમાં હતા અને શું શું કાર્યો કરતાં હતાં આવા અનેક કાળકાળો છે કે જોનો વિચાર કરતાં પણ પાર આવે તેમ નથી.

કાળચક્રની ધડતી દશાના વખતમાં પણ જોનોએ ધર્મના માટે રાજ્ય સેવા માટે તેમજ પોતાના હેશ માટે જે અમૂલ્ય કાળો તન, મન અને ધનથી આપ્યો છે તે આજના આ જમાનામાં કોઈ પણ વ્યક્તિ (જેન હોય ત્યાં જેનિ-તર હોય) અપૂર્ણ રહે તેમ નથી. કાળકાળ રૂપે મેવાડનું નાક, મેવાડનો કોહીનૂર રાણા પ્રતાપનો જમણો હાથ વળી મેવાડ માટે પોતાની તમામ મિલકત અને પોતાના પ્રાણ સમર્પણ કરનાર તે વીર ભામાશાહ એક જ હતો આવા મહા-પુરુષોના અમારા સહા વંદન હો. એમ સ્વભાવિક કહેવાય બીય છે.

રાણા પ્રતાપથી થોડી પેઢીએ મહારાણા રાજસિંહના વખતમાં એક નવ-યુવાનની ઝોળખાણ થાય છે જેનું નામ વીર દયાળશાહ છે, પોતે એક ઘોડાના ખાસદારની જગાએથી મહામંત્રી પદે પહોંચ્યો હતો અને કિલ્લી જેવી જળર-જસ્ત સસ્તનતને ધુબવી શાહ ઔરંગઝેબને તોળા તોળા પોકરાવનાર પણ એક જોન હતો. અને તે આજ વીર દયાળશાહ જ હતો. તે ગર્ભશ્રીમંત હતો, ઘરનો સુખો હતો પણ જેને સ્વતંત્રતા હૃદયથી પ્યારી હતી તેથી જ જેનું નામ આજે યશ્વંતીથી શોભી રહ્યું છે. તેમજ ઋષિ માનસૂરિના સદ્ગુણથી દયાળે મેવાડની કુખી જનતાની સેવા બજાવવા સાડ જોન તીર્થ બંધાવવાની યોજના હાથ ધરી અને તે યોજના અમલમાં મૂકી દીધી. આજે પણ એ ‘દયાળ કિલ્લો’ મોજૂદ છે ને જોનાં સ્મરણો તાબાં છે આવા અનેક બડવીર જોન બિરા-દશને આપેલાં આત્મબલિદાનો ભે જગતને આંગણે સુકવામાં આવે તો ધર્મની શ્રદ્ધા વધે જેથી જગતને ઘણો જ લાભ થાય.

અફસોસ ! આજે નથી પડી કોઈ શ્રાવણને કે નથી પડી કોઈ સાધુને. સો સોને પોત પોતાના નામની વેલછા લાગી છે અને તે વેલછામાં ને વેલછામાં આપણે સત્ય વસ્તુ બૂલી ગયા છીએ તેથી તો ઘણી માઠી દશામાં સબડીએ છીએ. આજે જ્યાં જુઓ ત્યાં જોનોની પુરાતન વસ્તુઓ એટલી બધી પડી છે કે જોની શોધ જોળ કરવામાં આવે તો જોનોમાં કંઈક ઓર ચેતન આવે પણ તે શોધજોળના માટે આજના કહેવાતા ગૃહસ્થોની નથી સહાયતા કે નથી પ્રેમની લાગણી, કારણ કે જ્યાં ભાવિ પ્રતિકૂળ હોય ત્યાં બીજું શું અને ? તેમ છતાં પ્રભુના ભરોસા પર આધાર રાખી કામ કરનારાઓના હૃદયથી ભાવના ફક્તપ્રભુ ભરોસે સોંપી

આજે જુના પુરાતન ઇતિહાસ ઉપર જગતની ઝાંખી પડે તેવા આશયથી મેં મારી અદ્ય મતિ અનુસાર એક પુસ્તક બહાર પાડવા નિશ્ચય કર્યો, તેમાં મને કુદરતે પુરાતન જૈન મંદિરો, કિર્તિ સ્તંભો, તથા જૈન મિરાદરોના આપેલા આત્મબલિદાનોનો ખ્યાલ રાખી ' મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહિર ચાને આત્મબલિદાન ' નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરવા સંકેત કર્યો અને તે મેં મારા આત્માથી વધાવી લીધો.

હાલમાં મેવાડમાં લગભગ ૩૫૦૦) પાંત્રીસો મંદિરોની હારમાળા હયાત છે, તેમાંથી ખાસ ખાસ મંદિરોને જોતાં આત્માને આલ્લાહ અને ઉમ્મી પેદા થાય તેવા ફોટાઓ લેવાનું સાહસ કરી લગભગ ૫૦ ફોટાઓનો સંગ્રહ કરી આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવા મારા આત્માએ સુયોગ્ય માન્યે. મેવાડનો શું છે? અને મેવાડે સારાય દેશની તેમજ જનતાની કેવી સેવા બબલી છે તેનું સમજાવવાનું પ્રગટ કરાવવા મને ઇચ્છાથઈ અને તે મારી ઇચ્છા પ્રભુએ પાસ પાડી. દરેક સમજી અને વિચારક સજનોને મારી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે કે જૈન કેમનું અણ્ણમોલ સાહિત્ય તથા શિલ્પકળાની બધી કૃતિઓ આજે આપણી બે કાળજી તથા ભાવ વગરની ભાવનાથી નિસ્તેજ થવા પામી છે. તો તે ખામત વિચારકો જરૂર પોતાની શક્તિનો આત્મલોગ આપી તેનો પુનરુદ્ધાર કરશે તો જગતમાં એક મહાન કલ્યાણકારી કાર્ય કર્યું કહેવાશે.

જૈન કેમના અગ્રગણ્ય શ્રીમંતો અને ધાર્મિક લાગણીવાળા ગ્રંથોને મારી ખાસ બહામણ છે કે આપ આપની લક્ષ્મીનો અવા જુના પુરાતન તીર્થોનો અમૂલ્ય ઇતિહાસ મેળવવા અને તેની આખી હકીકત જૈન જતતાને બધું આપી બચત કરવા પોત પોતાનાથી બનના ફાળો આપી આભારી કરશે.

હાલમાં મેવાડમાં મારી સુસાદરી અવાર નવાર થવાથી આ વસ્તુનું મને જ્ઞાન થયું અને તે વસ્તુ માટે ઘણા મારા ધનવાન મિત્રો સાથે વાત કરી પણ તેનું પરિણામ મને શૂન્ય દેખાયું. છતાં નિરાશ ન થતાં આશાવાદી તરીકે કાર્ય કરવા મેં નિશ્ચય કર્યો, કારણ આ કાર્ય પાછળ મારી ભાવના કેવળ જૂત-કાળના જૈનોની ધાર્મિક લાગણી, ભાવના, ત્યાગ અને દાન કેવા પ્રકારનું હતું તે જગતને જણાવવા મારી અભિલાષા દિનપ્રતિદિન તિમ્બ બનતી ગઈ અને તે અભિલાષાને રોકવી તે મારી શક્તિ બહારની વાત હતી તેથી ભાવી ઉપર વસ્તુનો બાર મૂકી કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો અને જનતાએ સાથ આપ્યો જેથી મેં મારી હૃદયની ભાવ ભરેલી જ્ઞાસાઓ વાચકોની સેવામાં રજુ કરી હું કૃતાર્થ થયો.

આંચકોને ફરી ફરીને ચાક આપું છું કે જગતમાં જીવવું તે બદ્ છે. અને

મરવું તે પશુ બહુ છે, થતાં જીવવું તે જગતના બધા માટે અને મરવું તે પશુ જગતના બધા માટે. આ ભાવના જે આપના જીવનમાં જોત પ્રોત થાય તો અવશ્ય આંખે આપણા આત્માનું તો ભલું કરી શકીએ જ. અને પરના આત્માને પશુ સારી વસ્તુનું ભાન કરાવી શકીએ. તેથી આ વસ્તુનો ઉત્સાહ આપી મને ચેતન આપ્યું હોય તો સ્વર્ગવાસી બાળ બ્રહ્મચારી તીર્થદ્વારક આચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજય નિતિસૂરિશ્વરશ્રીને હું ઋણી છું. કારણ કે લાગણી ભરેલા હૃદયથી મેવાડની પરિસ્થિતિનું જેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે તેવા મહાપુરુષના હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી આશ્ચર્ય આજ્ઞાનદેવની કૃપાથી આ પુસ્તક બનાવવાનું સાક્ષ્ય કર્યું, અને તે સાક્ષ્ય એજ પૂજ્ય ગુરુજીના આશિર્વાદથી જ કુતોદ્ભવથી મારે પડ્યું એજ મારા ભાગ્યની વાત છે. તેથી તે ગુરુવર્ચને મારા સ્પષ્ટ કાઠીવાર વંદન હો ! અને સદાકાળ જૈન ધર્મ જયવંતો રહે! એજ અંતરની ભાવના.

લી. સંઘનો બાળક
કવિ ભોગીલાલ રતનચંદ

આભાર.

આ ઐતિહાસિકના સંશોધન માટે પરમસ્નેહી રા.રા. શેઠ બળવચંદ કેશવલાલ મોદી. એ સારામાં સારી સહાય આપી મને જે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તેના માટે શેઠ બળવચંદભાઈનો હું સદા ઋણી છું.

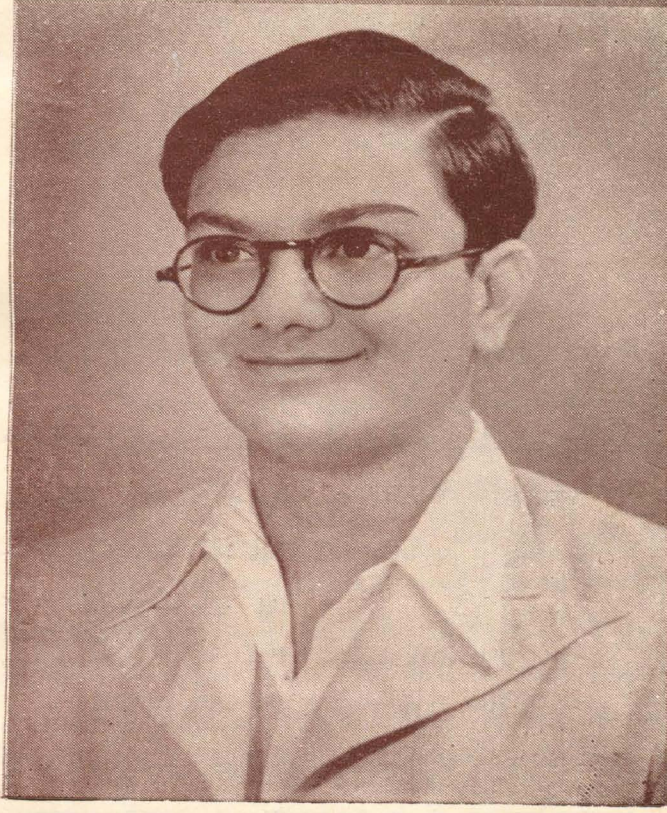
આ સિવાય રા.રા. ભાઈશ્રી લાલભાઈ વાડીલાલે પશુ પોતાના પિતાશ્રીની યાદગીરી માટે સારા કાર્યમાં પ્રોત્સાહન આપી આભારી કર્યો છે.

આ સિવાય શેઠ શ્રી ભગુભાઈ યુનીલાલ તથા શેઠ શ્રી ત્રીકમભાઈ મગનલાલ તથા શેઠ ભોગીલાલભાઈ મગનલાલ તથા રા.રા. ભાઈ જમનાદાસ હીરાચંદ તથા રા.રા. ભાઈ શ્રી બુધાભાઈ સંકરચંદ સુતરીયાએ મારા આ ગ્રંથમાં જે પ્રેમભર્યો ઉત્સાહ ધરાવી મને જે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તેના માટે સુતરીયા કુટુંબનો સદા આભારી છું.

આ સિવાય જે જે ગ્રહસ્થો એતેમજ મિત્રોએ આગળથી આદક થઈ પોતાના જે મુબારક નામો આપ્યા છે તેના માટે તે સર્વ ગ્રહસ્થો તેમજ મિત્રોનો સદા આભારી છું. અને આ પ્રમાણે મારા કાર્યમાં હરહંમેશ પ્રોત્સાહન આપશે એવી આશા રાખું છું. પરમાત્મા સર્વને સુખી અને દીર્ઘાયુ રાખે.

દા. આપનો
ભોગીલાલ કવી.

(સ્વર્ગસ્થ) રા. રા. પ્રફૂલચંદ્ર બબલચંદ મોદી.

જન્મ:

સં. ૧૯૮૦ ના શ્રાવણ સુદી ૪
તા. ૪-૮-૧૯૨૪

અવસાન:

સં. ૨૦૦૨ના ફાગણ સુદી ૫
તા. ૮-૩-૪૬ શુક્રવાર.

જગનિયંતા પરમાત્મા ઝો સ્વર્ગસ્થ આત્માને
સદા શાંતી અર્પે
અને તેઓશ્રીના કુટુંબને સદા સુખી અને
આરોગ્ય રાખો—ઝોજ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના.

સ્વ: પ્રફૂલ્લચંદ્ર બબલચંદ મોદીનું

દુકં જીવન સંભારણું

ભાઈ પ્રફૂલ્લચંદ્રનો જન્મ સંવત ૧૯૮૦ શ્રાવણ શુકલ ચતુર્થી તા. ૪ અગસ્ટ ૧૯૨૪ ના રોજ રાજનગર મુકામે બહેન કાન્તાબહેનની કુક્ષીએ થયો હતો. તેઓશ્રીના દાદા સુપ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી વકીલ કેશવલાલ પ્રેમચંદ શાહ એક પ્રખર વિદ્વાન અને સેવાભાવી હતા. તેઓશ્રીએ જૈનધર્મની તેમજ જૈન જનતાની અપૂર્વ સેવા બજાવી પોતાના જીવનને ધન્ય બનાવ્યું હતું. તેઓશ્રીના પિતા બબલચંદભાઈ પણ પોતાના પિતાના પગલે ચાલી સેવાભાવી તરીકે જૈન સમાજમાં ઘણા જ કાળો આપ્યો છે. અને આપે છે તેઓશ્રી પોતાના પુરુષાર્થથી અને સ્વમળથી પોતાના સાયકલના વહેપારમાં એક સારામાં સારા વહેપારી તરીકે મુંબઈ જેવા પચરંગી શહેરમાં સારામાં સારી નામના મેળવી છે, એટલું જ નહિ પણ જૈન સમાજની ઘણી જ ધાર્મિક તેમજ વહેવારીક સંસ્થાઓમાં સંચાલક તરીકે તેમ ત્રણી તરીકે પણ પોતે હાલ સેવા અર્પી રહ્યા છે અને અર્પે છે. એવા અનુભવી વડીલોના હસ્તક ભાઈ પ્રફૂલ્લચંદ્રના અભ્યાસની શરૂઆત થઈ. ધાર્મિક તેમજ વહેવારીક વીગેરેનું સારી રીતે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું અને મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો, તેમજ વડીલો પ્રયેનો પ્રેમ અને આદરભાવ ઘણા જ ધરાવતા હતા, વળી વડીલોની આજ્ઞાને પોતે શિરેમાન્ય સમજતા હતા. તે પછી વહેપારી ક્ષેત્રમાં અનુભવ લેવાની તેઓને તીવ્રભાવના જાગૃત થતાં હિન્દુસ્તાનના ઘણા દેશોની મુસાફરી કરી ઘણા જ બહોળો અનુભવ મેળવી પોતાના પિતાશ્રીના ચાલતા સાયકલના તેમજ રબરના વહેપારમાં ઝુકાવ્યું. વેચાણ તેમજ બનાવટના કાર્યમાં પણ નાની વયમાં ઘણી જ સારી તાલીમ મેળવી પોતાના પિતાને સંતોષ આપ્યો હતો.

તેઓની નાની ઉંમર હોવા છતાં ઘણા જ મજબુત મનના તેમજ નીડર હતા, તેથી તેઓને વહેપારમાં બહોળો અનુભવ લેવાની ભાવના જાગૃત થતાની સાથે પોતાના પિતાશ્રીનો આશીર્વાદ લઈ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં કોઈમ્બટુરની નજીક ઓલાવકોટ (પાલઘાટમાં) પોતાની રબરની ખેતીવાડીના કામની તમામ

દેખરેખનો બોલે પોતે સંભાળી લીધો અને ત્યાંના ખેતીવાડી એસોસિએશનના તમામ સારાસારા મેમ્બરોનો પોતાની શક્તિ વડે દરેકનો પ્રેમ જીતી પોતાના કરી લીધો હતા. પોતાના મીલનસાર સ્વભાવથી દરેક વહેપારી તેઓના પ્રત્યે ઘણું જ પ્રેમથી અને આદરથી ચહાતા હતા.

આટલી નાની ઉંમરમાં ભાઈ પ્રફૂલચંદ્ર વહેપારી તરીકેનો બહોળો અનુભવ મેળવવામાં ફત્તેહમંદ થયા અને તેમના પિતા બળલચંદ્રભાઈ પણ મનમાં સંતોષ પામ્યા અને પોતાને વિશ્વાસ આવ્યો કે ભવિષ્યમાં મારી તમામ વહેપારની જવાબદારી ઉપાડી લેશે. તેઓશ્રીનું લગ્ન પણ અમદાવાદના બાણીતા સુપ્રસિદ્ધ વહેપારી તેમજ જૈન સમાજમાં પ્રખર આગેવાન તરીકે ગણાતા શેક ભગુભાઈ ચુનીલાલ (સુતરીયા)ના સુપુત્ર રા. રા. ભાઈ સુરજમલભાઈના સુપુત્રી નીરૂપમા બહેન સાથે સં. ૨૦૦૧ ના મહા વદી ૫ ના તા. ૨-૨-૪૫ ના શુક્રવારના રોજ ઘણાજ સારા ઠાઠથી કરવામાં આવ્યાં હતાં અને તે બંને દંપતિયુગળ રામ સિતાની માફક પ્રતિજ્ઞા પાલક હતા. (નીરૂપમા બહેને પણ સારી કેળવણી લીધી હતી.)

પણ ભાવીની ભીતરમાં શું શું છુપાયું છે તેની ઘટના તો કોઈ જ્ઞાની હોય તે જ બાણી શકે. ભાઈ પ્રફૂલચંદ્રને અચાનક લયંકર માંદગી આવી અને તે માંદગી જીવસંટોસટની હતી તેથી ચમરાળે પણ પોતાના નિષ્કુર સ્વભાવથી ભાઈ પ્રફૂલચંદ્રનો જીવન દીપક સંવત ૨૦૦૨ ન. ફાગણ સુદ ૫ તા. ૮ માર્ચ ૧૯૪૬ શુક્રવારના રોજ બુઝાવી નાંખ્યો અને આ લોક છોડી પરલોકના અમર દામમાં તેનો આત્મા ચાલ્યો ગયો, અને તેઓની આશા ભરી ધર્મપત્ની નીરૂપમાને તેમજ તેમના માતા પિતા તેમજ સ્વજન અને મિત્રમંડળને રડતા મુકી ગયા અને પોતાના ટુંક જીવનની સુવાસના સુંદર સંભારણા આપતા ગયા.

પ્રભુ એ પવિત્ર આત્માને હંમેશાં શાન્તી આપે એ પછી ટુંક સમયમાં બહેન-નીરૂપમાએ એક પુત્રનો જન્મ આપ્યો તે પણ માતાની પ્રેમભરી ગોદનો ત્યાગ કરી પિતાના પંથે તા. ૨૨ મી અગસ્ટના રોજ આ લોક છોડી પરલોક સિધાવી ગયો અને પોતાની આશાભરી માતાને તેમજ તેના વડીલોને હંમેશના માટે વિદાય કરતાં મુકી ગયો કર્મની શું વિચિત્રતા છે.

પરમાત્મા તેના આત્માને પણ શાન્તી અર્પે.

લી.

ભોગીલાલ કવિ.

ઇતિહાસની પ્રાણલિકા

શેઠ ચીમનલાલ વાડીલાલ શાહ, મુંબઈ.

ભારતભૂમિના પ્રાચીન ગૌરવમાં જૈનોનો હિસ્સો નાનોસૂનો નહોતો— આજના ઇતિહાસ તરીકે ઓળખાતાં અને ગોઠવાતાં અનેક પુસ્તકો છતાં આ વાતને—હકીકતને જોઈએ તેવો ન્યાય મળ્યો નથી આમ છતાં તે તરફ આપણી દૃષ્ટિ ગઈ નથી તે આપણી શરમનો નહીં તો હીલગીરીનો વિષય તો અવશ્ય લેખાય.

જૈનધર્મના ઉમઢા સિદ્ધાંતોમાં ઉપદેશાયેલ ત્યાગ શૌર્ય વીરતાં પુરૂષાર્થ અને જ્ઞાન સાથે વિવેકની મૂર્તિ સમી અનેક વ્યક્તિઓ આ પવિત્ર ભારતભૂમિ ઉપર જન્મ લઈ પોતાનું જીવન માત્ર જ નહિ પરંતુ દેશનું જીવન ઉભાળી ગઈ છે. પોતાની કરોડો—અબજોની મિલકતોને દેશહાજતા યજ્ઞમાં ઉઠારતા હાખવવાની દૃષ્ટિએ—મોટા ગણાવવાની દૃષ્ટિએ નહીં પરંતુ માત્ર ધર્મ સમજી, ફરજ સમજી હોમી દેનાર ભામાશા; દેશની ઈજ્જત—ટેક અને ગૌરવ સાચવવા માટે પ્રાણને—જીવનને સુઠીમાં લઈ ધુમનાર હયાલશાહ; અને અન્ય મહારથીઓનાં જીવનો હજુ આપણાથી—આપણા સમાજથી અપરિચિત જ રહ્યાં છે.

માત્ર પુરુષો જ શા માટે ધર્મપાલનમાં સ્ત્રીઓ પણ ક્યાં પાછળ રહી છે ? વિરાગના પાટમંદે જેવી સ્ત્રીઓનાં જીવન ચરિત્રો આજની પ્રજામાં ફરતાં કરવામાં આવે તો કોણ કહી શકશે કે જૈનધર્મ કાયરોનો ધર્મ છે ?

આ બધાં જૈન રત્નોનો પરિચય કરાવવો એટલે એક રીતે તો જૈન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન જ લેખાય. આવાં પરિચયો આપતાં પુસ્તકો જે આજે ધર્મથી—સાચા ધર્મથી વિમુખ બનતાં આપણા ધર્મીભાઈઓને ઉપદેશાત્મક જ નહીં પરંતુ પ્રેરણાદાયી નીવડી શકે. પરંતુ આ દિશા તરફ આપણા કમભાગ્યે આપણી કોઈ પણ સંસ્થાએ બહુ જ ઓછું લક્ષ આપ્યું જણાય છે.

આવા સમયે પોતાનાં પરિમિત સાધનો સહિત શ્રીયુત કવિ ભોગીલાલભાઈ આ દિશાએ દૃષ્ટિ દોડાવે છે, તે ખરેખર આશા, આનંદ અને સંતોષનો વિષય લેખાય. રાજકવિ શ્રી ભોગીલાલભાઈનો પરિચય જૈન સમાજને આજે છેલ્લા એ દશકા કરતાં વધુ સમયથી છે. તેઓની ધર્મ પ્રત્યેની લાગણી, અનેક બાહેર સંસ્થાઓ પ્રત્યેની મમતા અને સેવા ઉપરાંત પ્રત્યેય હાથ ધરવામાં આવતાં વિષયમાં ઓતપ્રોત થઈ જવાની ધન્યતા જણીતી જ છે. પ્રસંગને અનુરૂપ કાવ્ય

કોઈ પણ જાતનો સમય લીધા સિવાય શીઘ્ર કવિતા બનાવી શકવાની તેઓની શક્તિએ તેઓનું સ્થાન સમાજમાં ઉચ્ચ ચઢાવ્યું છે. આ તેમની શક્તિની કદર કરે તેવો જૈન હજી શોધવો જ રહ્યો છે આમ છતાં કદર અને ખદલાની લાલસા સિવાય જ જેને કર્તવ્યનો પંથ નક્કો કરી એ રસ્તે આગળ ચાલવું છે તેનો ઉત્સાહ સદાય એક સરખો જ રહે છે.

આ પુસ્તકનું નામ તેની અંદરના વિષયોનો ખ્યાલ આપી શકે છે. ભારત ભૂમિની ઇજ્જતના હાર્દરૂપ મેવાડને અને તે મેવાડનું નામ અને ટેક ટકાવી રાખનાર રાણા પ્રતાપને કયો ઇતિહાસકાર બૂલી શકે તેમ છે ? પરંતુ આ ટેકના નિભાવ પાછળ, આ ટેકીલાઓને પ્રાણ, પ્રેરણા અને પુરૂષાર્થ અર્પનાર ઘણીએ વ્યક્તિઓનો ઇતિહાસ ઢંઢાએલો પડ્યો છે. આ વ્યક્તિઓમાંની મોટે ભાગની જૈન જ હતી. જો તેઓના જીવનની સ્કેચ પણ ઝાંખી થાય-તેમાંથી પ્રેરણા મેળવવાના પ્રયાસ પુસ્તકદ્વારા શ્રી લોગીલાલભાઈએ સફળતાપૂર્વક કર્યો છે. આવાં પુસ્તકો બનાવતાં કેવો અને કેટલો ખર્ચો, કેવી અને કેટલી મુશ્કેલીઓ તેમજ પરાધિનતાઓ ભોગવવી પડતી હશે તેનો ખ્યાલ તો આવાં કાર્ય હાથ ધરનારને જ આવી શકે. આ અને આવાં પુસ્તકોનો પાત્ર વાંચવા ખાતર જ નહીં પરંતુ આપણા સમાજ પ્રત્યેની ફરજ ખાતર પણ ઉપાડી દેવાં જોઈએ- પ્રત્યેક સંસ્થા, લાયબ્રેરી અને ઘરમાં વસાવી દેવાં જોઈએ એમ માફ માનવું છે.

તા. ૫-૫-૧૯૪૦
મુંબઈ

}

ચીમનલાલ વાડીલાલ શાહ
તંત્રી શ્રી 'જૈન બન્ધુ'

મેવાડમાં યાત્રાએ જતા યાત્રાળુઓને મારી

નમ્ર વિનતી

શ્રી કેશરીયાજીની યાત્રાએ ઘણા યાત્રાના ભાવિકો ભય છે, અને દર્શન કરી કૃતાર્થ થાય છે અને વળતી મોટરમાં રવાના થઈ ભય છે. આવી ધાગડીઆ યાત્રા આજ કાલ ઘણી વધી ગઈ છે. જાણે બીજાકુલ વખત જ ન હોય તેવી રીતે પોતાની જાતનું પ્રદર્શન કરે છે અને કરાવે છે. પણ મારી નમ્ર ભાવે સૂચના એ છે કે જન ટાઇમ-વખત લઈ મેવાડના પુરાતન જૈન મંદિરો જોશો અને વિચારશો તો જરૂર તમારા આત્માને ખ્યાલ આવશે કે મેવાડ શું છે ? અને મેવાડના બહાદુર જૈનો કેવા હતા. તેનું જરૂર જાન કરાવશે.

મેવાડમાં ઘણા જ પુરાતન કિલ્લાઓ, સરોવરો, તીર્થસ્થાનો, કિર્તિસ્તંભો, વગેરે ઘણું ઘણું જોવા લાયક છે તો પુરસદ લઈ જરા જોશો અને વિચારશો. અને તો ઉદ્ધાર કરવા અમર કરાવવા મદદ કરશો. છેવટે કાંઈ ન અને તો લામણી ભર્યા બે અશ્રુઓ પાડી આશ્વાસન લેશો.

ભૂતકાળના ભાગ્યશાળીઓએ પોતાના જીવનમાં ધર્મ અને પ્રેમને કેવા ઓતપ્રેત બનાવ્યો છે તે જોવા હોય તો મેવાડ, આણુ ગીરીરાજ, મીરનાર, પાલીતાણા, તારંગાણુ વિગેરે આવા અનેક જૈન તીર્થસ્થાનોમાં જઈ શકશો. જૈનોએ આપેલો તન, મન, અને ધનનો ભોગ દ્રષ્ટીગોચર થશે. તો તેને ભોગવી લઈ આત્માને ઉજ્જવલ કરો એજ ભાવના.

લી. ભોગીલાલ કવિ.

સિસોદીયા કુલ શિરોમણિ

નેક નામદાર શ્રીમંત મહારાજાધિરાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૮ શ્રી

સર ભોપાલસિંહજી સાહેબ બહાદુર.

સંસ્થાન-હદયપુર (મેવાડ).

મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે આપ નામદારશ્રીના પવિત્ર મેવાડભૂમિમાં અનેક મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થયા જેઓના નામ આજે અમર છે. તે ભૂમિનો ઇતિહાસ લખવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું અને તે સદ્ભાગ્ય આપ નામદારશ્રીની પૂર્ણ કૃપાથી ફળીભૂત થયું છે. આશા છે કે આપે આ મારા પવિત્ર કાર્યમાં જે ઉત્સાહ મર્યો આવકાર આપ્યો છે તેવો હંમેશા માનમર્યો આવકાર આપશો. ઈવી પ્રાર્થના સાથે આપ નામદારશ્રી સદા દીર્ઘાયુ રહો અને આપશ્રીનો તાજ અવિચલ અમર રહો અને સિસોદીયા વંશની સદા યશ કીર્તિ કાયમ રહો એજ ભાવના.

હી. મોગીલાલ રાજકવિ

ધરમપુર સ્ટેટ.

મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહિર યાને આત્મજ્ઞતિદાન.

વર્તમાન નેક નામદાર મહારાજાધિરાજ મહારાણાશ્રી ૧૦૮

શ્રી ભોપાળસિંહજી બહાદુર

છ. સી. એસ. આઈ કે. સી. આઈ. ઈ. ઉદયપુર (મેવાડ).

(સરસ્વતી સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ.)

નેક નામદાર શ્રીમંત મહારાજ શ્રી વિજયદેવજી સોહજી બહાદુર

સંસ્થાન ધરમપુર(સુરત)

વિ. વિ. આપ નામદારે મારા ઐતિહાસીક પુસ્તકમાં જે ઉદારતા બતાવી અને મારા કાર્યને જે ઉત્તેજન આપ્યું છે તેના માટે આપ નામદારશ્રીનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો જ છે. આપ નામદારશ્રી એક સાહિત્ય રસીક છો. તેમજ ઇતિહાસીક ભાવનાવાળા છો. વળી આપ નામદારે આપશ્રીનાં રાજ્યનો ઇતિહાસ છપાવી બહાર પાડી આપે ઇતિહાસીક વસ્તુઓમાં એક ઘણો જ ઉપયોગી ગ્રંથ પૂરો પાડ્યો છે. તેમજ સંગીતના રસીકોને તેમજ સંગીતની ધમશવાળાઓના માટે આપે એક ઘણું જ કિંમતી ભેરવી-રાગનું પુરત સુંદર પ્રકાશનવાળું છપાવી બહાર પાડ્યું છે. તે ઉપરથી જ આપ એક સારા વિદ્વાન તેમજ વિદ્યાપ્રેમી છો. વળી મારા જેવા સાધારણ જ્ઞાનવાળાને આપે 'રાજકવિ'ની પદ્ધતિ એનાયત કરી આપે એક રાજકવિ તરીકેનું નામ જમતના તકતા પર રોશન કર્યું છે. આ બધા ગુણોનું અવલોકન કરતાં મારા આત્માને ઘણો જ આનંદ અને પ્રેમ આવે છે. વળી આપ એક આદર્શ રાજકવિ તરીકે પ્રજા પ્રેમ છતી આપે આપની રાજ્ય કારકીર્દીને ઘણી જ શોભાવી છે. પરમાત્મા ! આપશ્રીને તથા આપના સહકર્તૃબંને સદા દીર્ઘાયુ રાખો ? અને આપ નામદાર-શ્રીનો તાજ અવિચળ તપો ? એજ હૃદયની અંતિમ ભાવના ભાવી વિરમું છું.

દી. આપશ્રીનો બાળક
ભોગીલાલ કવિ.

અસલ ફોટાના નંબર નીચે પ્રમાણે છે. જે આ પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યા છે.

(૧) ૧૨૧ G	(૧૨) ૨૨૬૧ W. C.	(૨૩) ૨૪૬૦ W. C.
(૨) ૧૪૮ G/7	(૧૩) ૨૨૬૨ „	(૨૪) ૨૭૧૩ „
(૩) ૧૫૨ G/7	(૧૪) ૨૨૬૭ „	(૨૫) ૨૭૧૪ „
(૪) ૧૫૩ G	(૧૫) ૨૩૧૧ „	(૨૬) ૨૩૧૧ „
(૫) ૨૨૭૮ W. C.	(૧૬) ૨૩૧૨ „	(૨૭) ૨૭૧૬ „
(૬) ૨૨૭૯ „	(૧૭) ૨૪૫૬ „	(૨૮) ૩૦૦૩ „
(૭) ૨૨૮૬ „	(૧૮) ૨૪૫૭ „	(૨૯) ૩૦૦૭ „
(૮) ૨૨૮૭ „	(૧૯) ૨૪૭૧ „	(૩૦) ૩૦૦૮ „
(૯) ૨૨૮૮ „	(૨૦) ૨૪૭૬ „	(૩૧) ૩૨૩૩ „
(૧૦) ૨૨૮૯ „	(૨૧) ૨૪૭૮ „	(૩૨) ૩૬૭૫ „
(૧૧) ૨૨૯૦ „	(૨૨) ૨૪૮૬ „	(૩૩) ૩૬૭૮ „
		(૩૪) ૩૬૮૧ „

ઉપરોક્ત નંબરવાળા ફોટાઓ મારા પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યા છે તેથી ફરી બ્રિટીશ સરકારના પુરાતન સંશોધન ખાતાના વડા ઓપીસરોનો અંતઃ કરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

તા. ૬.—આત્માપત્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજયનીતિસરિચરણ ઉપર આ પુસ્તકમાં ફોટા આપવા રા. રા. સારાભાઈ નવાબે જે ઉદારતા બતાવી છે તે માટે તેઓશ્રીનો પણ આભાર માનું છું.

લી. ભોળીલાલ કવિ.

બરોડા સાહિત્યસભા તરફથી
બરોડા કોલેજમાં થયેલા મેળાવડા

પ્રસંગે અપાયેલું

સર્ટિફિકેટ

BARODA COLLEGE.

BARODA

24th July 1935.

TESTIMONIAL

I have great pleasure in testifying to the abilities of Mr. Bhogilal Ratanchand Vora, Shighra Kavi, who is a Raj-Kavi of the Dharampur State. He can entertain an audience very well by his knack at prompt **Ex-tempore** metrical compositions. He offered a lyrical treat to a meeting arranged by the Baroda Sahitya Sabha. He has a fine art of adjusting his store of musical words and elegant thoughts to any subject suggested on the spot. While he was treating the audience in his own pre-arranged way, he was asked by some people from the audience to sing some fresh compositions on (1) The College Hall (2) An Ideal professor, and so on, and he could immediately prepare the required compositions and sing them. It was delightful to have attended his performance, and we hardly realised that two hours have passed away when he finished his singing.

A. K. Trivedi

Professor, Baroda College, and
President, Baroda Sahitya Sabha.

ઇતિહાસના મુલ્ય.

ઝવેરી મુળચંદ આશારામ વૈરાટી.

દુર્ભાગ્યે ઇતિહાસના મુલ્ય હજી આપણને સમજાયાં નથી. અને ઇતિહાસની અવગણના કરીને કોઇ પ્રજા ઉંચે જઈ શકી નથી. એ સામાન્ય સત્ય પણ હજી આપણને ખરાબર સમજાયું નથી, ખરેખર ! આપણને આપણી વર્તમાન સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ હોઇએ અને આપણે આપણી પ્રજાને તેની આધુનિક સ્થિતિમાંથી ઉંચે લઈ જવાની અભિલાષા સેવતા હોઈએ. તો ઇતિહાસના અનેક વિવિધ સાધનો આપણે આપણી ભાવી પ્રજાના હાથમાં મૂકવા જોઈએ.

એક પ્રજા પ્રગતિના કાળમાં કેવી રીતે ઉંચે જઈ શકી અને તેણે એના ઉત્કર્ષની સાધના કેવી રીતે કરી, કયા કયા ધીર વીર અને સંત પુરુષોએ એની પ્રગતિના સાધનમાં કેવો અને કેટલો ફાળો આપ્યો. એજ પ્રજાની પડતી કેમ થવા લાગી. એના વિકાસ અને ઉન્નતિના પૂર કેમ ઓસારવા માંડ્યા. એની પ્રગતિને અટકાવવા કઈ કઈ શક્તિઓ સામે આવી. અને એ કાળના આગેવાનોએ શક્તિની સામે થવામાં કેમ નિષ્ફળ ગયા અને કેવા સંજોગો વચ્ચે કઈ ભૂલો થવા પામી કે જેથી એ પ્રજા વેરણુ છેરણુ થઈ અવનતીની દશાને પામી.

આવી સાચી સ્થિતિનું ઈર્ષ્યન કરાવના ઇતિહાસના પાના જ્યાં સુધી આપણે આપણી ભાવી પ્રજાના હાથમાં મુકીશું નહીં અને આપણે આપણા અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસની ગુંથણી કરીશું નહીં ત્યાં સુધી આપણી પ્રગતિની સાધનને સાચો વેગ મળવાનો નથી. આ જોતા સાચા ઇતિહાસના પ્રકાશનોની કોમલ કેટલી મોટી છે એ આપણે સમજવું જોઈએ.

મેવાડ એ તો ભારતવર્ષનું ગૌરવવંતું તિર્થસ્થાન છે. પ્રજાના જીવનમાં પ્રાણુ પુરનાર અનેક વીરો અને વીરાંગનાઓની એ જન્મભૂમિ છે. એનો ઇતિહાસ દેશભક્ત રણવીરો અને બલીદાન પાછળ સર્વસ્વ હોમનાર વીરોના ઇતિહાસમાં મોખરે છે. એણે ધર્મ ટેક એને વહાલો ભૂમિની ઈજ્જત માટે જે બલીદાન દીધાં છે એ વાંચતાં તો એ ભૂમિ પ્રત્યે આશમાં શીર નમી જાય છે. હિંદુ સંસ્કૃતી અને હિંદુસ્તાનનું નામ જ્યાં સુધી બોલાતું હશે ત્યાં સુધી મહાશણ પ્રતાપસિંહ અને અણીના વખતે એના ચરણે સર્વસ્વની ભેટ ધરનાર ભામાશાહનાં નામ બૂલવાના નથી.

એ મેવાડી પ્રજા એકલી વીરતા અને બલીદાનનો આદર્શ લઈને જ જીવનારી પ્રજા નહોતી. પરંતુ કળા કોશલ્ય અને શીલપના આદર્શો એના જીવનમાં જોતપ્રોત થએલા હતા. એનો જાંખો ખ્યાલ તો આ મેવાડના અણુ-મોલ જવાહિર ના પાના ફેરવતાં આપણને આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. કળા, કારીગરી અને લવ્યતાનું દર્શન દેતાં અનેક વિવિધ જૈન મંદિરોના ફાટાઓનો જે સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં રજૂ થયો છે તે જોતાંજ આપણને સમજાશે કે કળા અને કારીગરી પ્રત્યેનો એ પ્રજાનો પ્રેમ કેટલો ઉંચી કક્ષાએ પહોંચ્યો હતો.

આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું જે મોટું કામ કવિ લોગીલાલ રતનચંદ ઉપા-ડેલું જોઈ મને એમ લાગ્યા કરતું કે તેમણે ઉપાડેલું કામ એમની શક્તિ બહારનું કામ છે. છતાં એ કામ પુરૂ કરવા પાછળનો એમનો ઉત્સાહ અને ખંત વડે એ કામ પુરૂ થતું જોઈ મને ખુબ આનંદ થાય છે. એમણે આ ઇતિહાસને લગતી માહિતીઓ લેગી કરવા પાછળ અને અનેક કળા પૂર્ણ શીલપકળાના નમુનાના ફાટાઓનો જે સંગ્રહ લેગો કર્યો છે એ જોતાં હવે એમ લાગ્યા સિવાય નથી રહેતું કે આ પુસ્તક ખરેખર કવિ લોગીલાલના જીવનનું એક સંભારણું બની રહેશે.

એમની તાત્કાલીક કવિતા બનાવવાની શક્તિ અને સભા રંજન કરતો તેમનો કંઠ તેમનું સ્થાન ઉંચે લઈ આવ્યો છે. શ્રીપાળ મહારાજનો રાસ અને બીજાં કવિતાનાં પૃસ્તકો પણ તેમણે રચીને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે ધરમપુર રાજ્યના રાજકવિ તરીકેનું માન તેઓને મળેલ છે.

કાગળની મોંઘવારીના આ કાળમાં પુસ્તકને લગતી માહિતીઓ લેગી કરવામાં અને ફાટાઓનો સંગ્રહ કરવા પાછળ તેમની કેટલી શક્તિ અને ખર્ચનો વ્યય થયો હશે. એ તો પુસ્તક હાથમાં લઈ તેનાં પાના ફેરવ્યા સિવાય આપણને તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. લાયબ્રેરીઓ અને મેવાડનો ઇતિહાસ બહુવાની ઇચ્છાવાળા પ્રત્યેક મનુષ્યને આ પુસ્તક ઘરમાં વસાવવાની ભલામણ કરી શકાય તેમ છે.

ઝવેરીવાડ, વરાટી નીકેતન નં. ૧

અમદાવાદ

લી.

ઝવેરી મુળચંદ આશારામ વૈરાટી

મારી ભાવના

આ ઐતિહાસીક પુસ્તક હું મારી શક્તિ અને બુદ્ધિ અનુસાર બહાર પાડવા ભાગ્યશાળી બન્યો. જનતાએ મારા પુસ્તકને દીલોબનથી આવકાર આપી ઉત્સાહીત કર્યો તેના માટે હું જેટલાં વખાણ કરું તેટલાં ઝોછાં છે. મારી ભાવના હજુ આટલેથી અટકતી નથી. પણ હજુ મારા વિચારોનો પ્રવાહ જગતની જનતાને ચર્ચો નવો નવી વસ્તુઓ દ્વારા મુકવાનો મારા મનનો નિરધાર છે. અને માફ જીવન એ ભાવના પુરી કરવા તમન્ના રાખે છે.

ઘણી ઘણી વખત હું આર્થિક મુંઝવણમાં મુંઝાઈ મારી ભાવનાને કાયમ સજીવન રાખી શકતો નથી. છતાં આત્માના વિશ્વાસ ઉપર જ જ્યારે કાર્યનું આરંભપણું કરું છું ત્યારે કુદરતી શક્તિ મને ગેબી મદદ આપે છે. અને એ ગેબી શક્તિના આધારેજ થોડી ઘણી પણ મારી ભાવના પુરી કરવા શક્તિશાળી બન્યો છું. હજુ હું જગતના ચર્ચો સારા સામાજિક અને ધાર્મિક એવા સચીત્ર પુસ્તકો બહાર પાડવાની અભિલાષા સેવું છું. અને મેં મારા આત્મા સાથે નિશ્ચય કરી પણ દીધો છે.

પરમાત્માના આશરે ઝુકાવું છે. અને સદા ઝુકાવીશ. મને ખાતરી છે કે મારા સત્ય શુભ કાર્યમાં મારા મિત્રો તથા સદ્ગૃહસ્થો મારી ભાવના જરૂર પૂરી કરશે જ.

આભાર

આ પુસ્તક છાપવામાં થી નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસના માલિક શા. મણીલાલ છગનલાલે અથાગ પરિશ્રમ વેઠી પોતાની દેખરેખથી કામ કર્યું છે. તે બદલ હું તેમને આભાર માનું છું.

લી. ભોળીલાલ કવિ.

તા. કે. ધાર્મિક, સામાજિક, ઐતિહાસીક અને કૌમીક વિગેરે સંગીત સાથે પ્રવચન કરી જાહેર પ્રજા તેમજ રાજા મહારાજાઓ તરફથી ઘણા સુવર્ણપદકો અને સર્ટિફિકેટ મેળવ્યા છે. તો શુભ પ્રસંગે ઉપરોક્ત લાભ લેવા દરેક જૈન-જૈનેતર ભાઈઓને મારી નમ્ર વિનંતી છે. ધાર્મિક પ્રસંગે કાષ્ઠપણુ જાતની ફી લેવામાં આવતી નથી.

લી. ભોળીલાલ રતનચંદ કવિ.

આગળથી ગ્રાહક થનારા ગૃહસ્થોના મુખ્યારક નામ

વેરાવળ

રૂા.	નામ
૨)	શેઠ વંદ્રાવન માણેકચંદ દ્વીવાન
૧)	શેઠ જગજીવન ગણેશ
૧)	શેઠ દેવીદાસ હંસરાજ ગરીબ શેઠ
આતપુર (પાલીતાણા)
૫)	ઠાકોર શ્રી. સુભાષસિંહ સાહેબ

૬

કાસોર

- ૧) શેઠ કૃતચંદ મણીલાલ
શીવમંજ (મારવાડ)

- ૧) આદર્શ જૈન વાંચનાલય

અમદાવાદ

- ૭) દોશીવાડાની પોળમાં સુરજભાગીના ઉપાશ્રયના વહીવટ કરનાર
પારી મંગળદાસ નગીનદાસ તથા અવેરી રમણલાલ ડાહ્યાભાઈ.
- ૨) પારી મંગળદાસ નગીનદાસ
- ૨૧) શેઠ જગતચંદ નેમચંદ (સી. કે. વોરાવાલા)
- ૧) શેઠ પ્રેમચંદ બાલાભાઈ
- ૧) શેઠ જીવાભાઈ ચુનીલાલ (શેર બ્રોકર)
- ૨) શેઠ ધંન્દવદન સાંકળચંદ અહેતા
- ૧) શેઠ પુંબલાઈ ભુલાભાઈ
- ૧) વીરવિજય મહારાજનો ઉપાશ્રય, હ. ચમનલાલ મણીલાલ
- ૧૧) શેઠ લાલભાઈ વાડીલાલ
- ૨) શેઠ ધંધરલાલ પરશોતમદાસ

૩૧.

નામ

- ૫) શેઠ રતનલાલ જીવાભાઈ (ખંભાતવાળા)
- ૨) શેઠ રતીલાલ નગીનદાસ
- ૧૦) લવારની પોળના ઉપાશ્રય તરફથી, હા. શેઠ ભગુભાઈ તથા
શેઠ મોહનલાલભાઈ
- ૧૦) શેઠ જમનાદાસ હીરાચંદ સુતરીયા
- ૫) શેઠ ત્રીકમભાઈ મગનલાલ સુતરીયા
- ૫) „ હીરાચંદ રતનચંદ હા. શેઠ સારાભાઈ
- ૫) „ કાન્તીલાલ લોગીલાલ ઝવેરી
- ૧૧) „ બુધાભાઈ સરકચંદ સુતરીયા
- ૫) શ્રી પાયચંદ ગચ્છના ઉપાશ્રયના વહીવટ કરનાર
શેઠ ચમનલાલ ખાલાભાઈ
- ૫) શેઠ સુખાજી રવચંદ જેચંદ હા. શેઠ જીવનભાઈ ઝવેરી (વીઘાચાળા)
- ૨) શ્રી જીના મહાજનવાડાના ઉપાશ્રય તરફથી હા. શેઠ વાડીલાલ સાંકળચંદ
- ૫) શેઠ ધોળીદાસ ડુંગરશી
- ૫) એક સફળહસ્થ તરફથી હા. સી. સી. યાદ
- ૨) શેઠ મણીલાલ કાળીદાસ
- ૧) „ વાડીલાલ દેવચંદ
- ૧) „ કાન્તીલાલ લલ્લુભાઈ

૧૦૮

મદ્રાસ

- ૬) મદ્રાસના મિત્રો તરફથી

૬

ખંભાત

- ૧૧) શેઠ સુલચંદભાઈ બુલાખીદાસ
- ૧) „ નગીનદાસ મગનલાલ
- ૧) „ મોહનલાલ ધ્રુમ્ભાચંદ

૧૩

૩૧.

નામ

મુંબઈ

- ૨૫) શ્રી દેવસુર સંઘ તરફથી હા. શેઠ બાઈચંદભાઈ પ્રમુખ
ગોડીજી દેરાશરના.
- ૫) ઝવેરી લલ્લુભાઈ ગુલાબચંદ
- ૫) શેઠ મોહનલાલ તારાચંદ, (રમણીકલાલ મોહનલાલની કું.)
- ૫) „ છબીલદાસ બેચીંગભાઈ
- ૫) „ લાલજી રામજી, હા. શેઠ લખમીદાસભાઈ
- ૧) „ મેઘજી સોજવાલ
- ૧) „ મેઘજી મોણસી
- ૧) „ નાનસો ધારથી (દાદર)
- ૧) „ લીલાધર રવજી (પહેલ)
- ૧) „ બલવજી વેલજી (પહેલ)
- ૧) „ ખીમજી રવજીની કું. (ચીચ ખંદર)
- ૧) „ શેઠ આનંદજી લાલજી (ધાટકોપર)
- ૧) „ બચુભાઈ ઠાકરથી
- ૧) „ ધનજી વેલજી (દાદર)
- ૧) „ હરસી નરસી (દાદર)
- ૧) „ નેનસી ઠાકરસી (દાદર)
- ૧) „ વસનજી નરસી
- ૧) „ કાનજી બોધા
- ૧) „ ભગવાનજી બોધા સોની
- ૧) „ ભાણજી રવજી (ચીવરી)
- ૧) શેઠ કરમસી વીરપાલ
- ૧) „ તલકસી વેલજી
- ૧) „ ભગવાન દેવજી
- ૧) કેલાસ ટી. કું. હા. હીરાલાલ
- ૫) શેઠ વસંતલાલ વૃજલાલ ગાંધી (મુલુન્દ)

ક્ર.સં.	નામ	
૫)	” નેઠાલાલ દેવસીભાઈ	”
૨)	” મુલજીભાઈ દેવસીભાઈ	”
૨)	” શ્યામજી વેલજીની કું.	”
૧)	” વહાલજી લાડા	”
૧)	” નેઠાલાલ ખેરાજ	”
૧)	” શીવજી મીશરાજ	”
૧)	” મુલજીભાઈ હા. ખીમજીભાઈ	
૧)	” દેવરાજભાઈ પુણ્ડી	

૮૪

હેદ્રાબાદ (દક્ષીણ)

- ૧) જી. રૂઘનાથમલ્લ મેઠર

અનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રકરણ ૧	૬.	મહારાણા શ્રી કુંભારાજાનું વૃત્તાંત	૧
” ૨	જી.	મહારાણાશ્રી રાયમલ્લ	૭
” ૩	જી.	મહારાણાશ્રી સંઘામસિંહ	૨૧
” ૪	જી.	મહારાજ શ્રી રત્નસિંહ	૨૭
” ૫	મું.	મહારાણા વનવીર	૩૪
” ૬	હું.	મહારાણા પ્રતાપસિંહ	૫૪
” ૭	મું.	શ્રી હલ્દીધાટનું યુદ્ધ	૬૦
” ૮	મું.	મહારાણા પ્રતાપની પાછળ માનસિંહ	૬૪
” ૯	મું.	જૈનોનો શિરોમણી વીર જામાશાહ	૮૮
” ૧૦	મું.	મહારાણાશ્રી અમરસિંહ	૧૦૦
” ૧૧	મું.	મહારાણા શ્રી કર્ણસિંહ	૧૧૧
” ૧૨	મું.	મહારાણાશ્રી જગતસિંહ	૧૧૭
” ૧૩	મું.	મહારાણાશ્રી રામસિંહ	૧૩૩
” ૧૪	મું.	વીર કેશરી ધ્યાનશાહ	૧૭૫
” ૧૫	મું.	મહારાણાશ્રી જયસિંહ	૧૮૧
” ૧૬	મું.	મહારાણાશ્રી અમરસિંહ (દ્વિતીય)	૧૯૭
” ૧૭	મું.	મહારાણાશ્રી સંઘામસિંહ	”	૨૧૨
” ૧૮	મું.	મહારાણાશ્રી જગતસિંહ	”	૨૨૪
” ૧૯	મું.	મહારાણાશ્રી પ્રતાપસિંહ	”	૨૨૪
” ૨૦	મું.	મહારાજી અમરચંદ (વૈશ્ય)	૨૩૧
” ૨૧	મું.	મહારાણાશ્રી લિમસિંહ	૨૪૮
” ૨૨	મું.	મહારાણાશ્રી જવાનસિંહ	૨૭૧
” ૨૩	મું.	મહારાણાશ્રી સરદારસિંહ	૨૭૫
” ૨૪	મું.	મહારાણાશ્રી સ્વરૂપસિંહ	૨૮૦
” ૨૫	મું.	મહારાણાશ્રી શંભુસિંહ	૨૮૩
” ૨૬	મું.	મહારાણાશ્રી સંજયનસિંહ	૨૮૬
” ૨૭	મું.	મહારાણાશ્રી દત્તેન્દ્રસિંહ	૨૯૦
૨૮	મું	હરેક મોટા દેશી રાજપોતી પાઠી	૨૯૨
૨૯	મું	ઉપસંહાર	૨૯૪
ચિત્રપરિચય		૩૦૪

મેવાડની ઐતિહાસીક નોંધ

વિષય	પૃષ્ઠ
મંમળા મરણ	૩૦૫
સરસ્વતીની સ્તુતિ	૩૦૬
પ્રાચીન જોનોની ઐતિહાસીક નોંધ	૩૦૭
શેઠ કર્મશાહનો દુકંભાર	૩૫૦
શ્રી કર્મશાહની વંશાવળી	૩૫૨
મેવાડના મહારાણાઓનો રાજ્યાભિષેકની યાદી	૩૫૪
મેવાડના મહારાણાઓની જન્મ મૃત્યુની યાદી	૩૫૮
અજોડ મેવાડ	૩૬૫
કેશરીયાજીનો પ્રતિમાની પ્રાચિનતા	૩૬૮
મેવાડની પંચતીર્થો	૩૭૭
દયાળશાહને, કીલ્લો	૩૮૧
ઉદયપુરના મંદિરનો પરિચય	૩૮૨
ઉદયપુરનું વર્ણન. (કવિરાજ હેમકલ્પ રચેલું કવિત)	૩૮૩
ઘોરકુટ (ચિત્તોડનો) બુહો યા ખિમરૂપિનો પરિચય	૩૮૭
ધરમપુર અને ઉદયપુરનો સંબંધ	૩૯૫
ચિત્તોડનો જીર્ણોદ્ધાર	૪૦૧

સ્વર્ગસ્થ શેઠ વાડીલાલ હરીલાલ.

(રાજનગર નિવાસી)

તેઓશ્રીએ પોતાની જાત મહેનત અને પુરુષાર્થ કરી એક સારા વ્યાપારી તરીકેની નામના મેળવી પોતાના જીવનની સુવાસ વધારી હતી. તે સદ્ગુણને લઇને તેઓશ્રીના સુપુત્ર રા. રા. લાલભાઈએ પોતાના પિતાના સ્મારક તરીકે આ ઇતિહાસીક ગ્રંથમાં ફોટો મુકી પુત્ર તરીકેની ફરજ બજાવી છે. પ્રભુ તે સ્વર્ગસ્થ આત્માને શાન્તિ અર્પો. અને તેઓશ્રીના પૂત્ર પૌત્ર વીગેરેને પરમાત્મા સદા સુખી અને દીર્ઘાયુ રાખો.

લી.

ભોગીલાલ કવિ.

મેવાડના આણમોલ જવાહિર

યાને

આત્મ બલિદાન.

પ્રકરણ ૧ લું.

મહારાણા શ્રી કુંભારાણાનું વૃત્તાંત.

જુગતમાં જ્યારે જ્યારે સમયનું પરિવર્તન થાય છે. ત્યારે ત્યારે કુદરતની કેવી અકળ ઘટના બને છે, તેની કોઈને પણ ખબર પડતી નથી. સંવત ૧૪૬૦ (ઈ. સ. ૧૪૩૩) ના વખતમાં જ્યારે કુંભારાણા સિંહાસન આરૂઢ થયા ત્યારે ચિત્તોડ એક ઉન્નત્તિના શિખરે ચોલી રહ્યું હતું. અને રાણાણ પોતાની પ્રજાનું પાલન પણ ધણા જ પ્રેમથી કરતા હતા. તથા રાજ્યમાં હુન્નર ઉદ્યોગ અને સમૃદ્ધિ કેમ વધે તેની-યોજનાનું રાત દિવસ ચિંતવન કરી પ્રજાને કેમ સુખી કરવી તેજ તેમના આત્માનો અંતિમ ધ્યેય હતો. જ્યારે રાણાણની ઉંમર નાની હતી ત્યારે તેમના ઉપર સંકટો પડવામાં બાકી રહી નહોતી. તે વખતે જો મારવાડ દેશના રાજાઓએ તેમને મદદ ન કરી હોત તો આજે મેવાડનો ઇતિહાસ કેવો લખાત, તે તો જ્ઞાની કદખી શકે, અને તે સહાય કરનાર રાઠોડ વંશના રાજાઓ જ હતા. કારણ કે રાણા કુંભાએ રાઠોડની સહાયતા માગી હતી. અને તેમને જો સહાયતા ન આપી હોત તો રાઠોડોની અપકીર્તિનો પાર રહેત નહિ. વળી બીજું કારણ એ હતું કે રાણા કુંભા રાઠોડના બાણેજ હતા.

બાણેજ કેરી સહાયમાં, રાઠોડે હિંમત ભરી,
મેવાડની ભૂમી સદા, સ્વતંત્ર તેને કરી.

રાણા કુંભાના વખતમાં મેવાડ વણજ તેજસ્વી અને સમૃદ્ધિવાન બન્યું હતું. કારણ કે જેનો રાજા, પ્રજા પર સદા પ્રેમાળ હોય, તેનો ભગવાન પણ સદા કૃપાળુ હોય. આગળના વખતમાં હિન્દુ મુસલમાનના રાગદ્વેષમાં જેમ મેવાડના ગામ—નગરો નાશ થઈ ગયા હતા. દેવમંદિરો ખંડીએ ખની ગયા હતા. પણ મહારાણા કુંભાના વખતમાં તેજ મેવાડ પાછું આબાદ અને આદર્શ બની ગયું હતું. વિરવર સમરસિંહની સાથે હજારો સિસોદીઆ પોતાની સાત્તુભૂમી

માટે પ્રાણના બળોદાન આપી ભસ્મીભૂત થયા હતા. તે ભસ્મમાંથી બીજા હજારો સિસોદીઆ ઉત્પન્ન થયા તે આ સાથે કહેવું બીલકુલ 'મોટું' નથી. કારણ કે રાણા કુમ્ભાના વખતમાં બળ, વિર્ય, ઉદ્યમ અને સંપદ દરેક મેવાડીઓના હૃદયમાં ઓત પ્રોત બની પ્રેમની સરિતા વહાવી હતી. ને રાણા કુમ્ભા જ્યારે મેવાડનું ભાવી ઘડવા લાગ્યા ત્યારે કેકસસ પર્વતના માળાઓના ઉંચા શિખરો પરથી અને તેની વહેતી કેકસસ નદીના કિનારા પરથી ભયંકર વાદળ ભારત પર આવતું જણાયું. અને આ ભયંકર વાદળની વિજળી અચાનક મેવાડ પર ત્રુટી પડશે એમ તેમના આત્માને લાગ્યું, ત્યારે આવતી આકૃત રોકવા માટે રાણાશ્રીએ ઘણાજ પરિશ્રમ વેઠ્યો, અને પોતાની બાહોશિ, નિડરતા, આણક્ય બુદ્ધિ વડે પોતાના ઉત્તમ ગુણોનો પરિચય કરાવ્યો તે એટલે સુધી કે રાણા સમરસિંહની સંગ્રામભૂમી કગર નદીના કિનારા પર મેવાડનો લાલ ઝુંડો ફરકાવી દીધો. જે દિવસે યવનગિર શાહબુદ્ધિને ભારતની સ્વાધિનતાને ખુચવી લીધી તે વખતે સમરકેશરી રામસિંહે પોતાના પ્રાણનું બળિદાન આપ્યું અને તે વખતમાં મહારાણા કુમ્ભાના સમય સુધીમાં (૨૨૬) વરસમાં તે રાજ્ય વંશિઓમાં ચોવીસ મહારાણા થયા. તેમાં એક બેગમ સિંહાસન પર બેઠી હતી; આટલા વખતમાં મેવાડમાં અગીઆર રાજાઓ થયા હતાં. તેમાંના કેટલાકે પોતાની ભૂમી માટે પોતાના પ્રાણના બળિદાન આપ્યા હતા. અને પ્રાચીન તીર્થો પોતાના પ્રાણના ભોગે સાચવ્યા હતા.

આવી આવી અનેક ઘટનાઓ મેવાડ પર આવી હતી પણ મેવાડ તે મેવાડ જ, તેનું કારણ એકજ હતું કે જ્યાં શૌર્ય, વિર્ય અને ચારિત્ર હતું જે વખતે દિલ્હીમાં ખીલજીવંશનો અંતીમ બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે વિજયપુર, ગોલકાંડા, માળવા, ગુજરાત, બુવાનપુર, કંધી પ્રદેશોમાંના રાજાઓએ દિલ્હી બાદશાહને અયોગ્ય બાદશાહ જાણી, પોતાના સ્વતંત્ર રાજ્યે સ્થાપ્યા હતા.

જે વખતે રાણા કુમ્ભાને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. તેવખતે માળવા અને ગુજરાતના નવાઓ પોત પોતાની સેના (સૈન્ય) વધારી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વધારતા હતા. તે વખતે મેવાડની બહોળલાલી એટલી બધી હતી કે મેવાડ પર ઉપરના રાજાઓ દ્રેષ અને દુશ્મનતાથી જોતાં હતાં. અને તે રાજાઓ આપસ આપસમાં મળી જઈ સંવત ૧૪૯૬ ઇ. સ. ૧૪૪૦ માં ઘણું મોટું સૈન્ય લઈ મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. રાણા કુમ્ભાને આ વાતની ખબર પડતાં તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેથી તે બહાદુર મહારાણાએ પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે આવેલા દુશ્મનોને સારામાં સારી રીતે નયોયત આપી સ્વાગત કરવું. (કારણ કે તે પોતે સહસીક, શૂન્વીર અને એક અજોડ લડવૈયો હતો, તેમના શુરાતનનું જેટલું વખાણ કરીએ તેટલું ઓછું છે.)

આ વખતે પોતે એક લાખ થોડા, ૧૪૦૦ હાથી અને સૈન્ય લઈ તેઓ દુશ્મનોના સામે થયા, પણ રાણા કુમ્ભાએ માળવાના મહમદ ખીલજને બાંધીને ચિત્તોડ લાવ્યા. અને સૂર્યવંશીના નામને પોતે ઘણું જ ઉજ્જવલ કર્યું. અબુલફઝલે પણ પોતાના લખેલા ઇતિહાસમાં રાણા માટે ઘણું જ સુંદર લખાણ લખ્યું છે. અને રાણાજીની શૂરવીરતા અને નીડરતા ફરી ફરીને તેને પોતાના ઇતિહાસમાં વખાણી છે. રાણા કુમ્ભામાં જેવી રીતે શૂરવીરતા હતી તેવીજ રીતે તેમનામાં ઉદારતાનું પણ મહાન લક્ષણ હતું. તેને એજ કે મહમદ ખીલજને છ મહિના જેલમાં રાખી પોતે મહમદ ખીલજના પોતાના માન મર્તબા સાથે સુક્ત કર્યો, વળી રાણાજીએ વિજયની નિશાની તરીકે મહમદ ખીલજની અન્ય વસ્તુઓની સાથે તેના તાજને પોતે રાખ્યો. આ પરાક્રમ રાણા કુમ્ભાનું સાધારણ ન કહેવાય ! આવી અનેક શૂરવીરતા ભરેલું જેનું જીવન રસમય છે.

શૂરવીર રાણાજી હતા, તેવા રસિક શૃંગારે શોભતા;
સરળતા જીવન તણી, શુદ્ધ પ્રેમમાં તે અર્પતા.

જેવા સાહસીક હતા તેવા રસીક અને પ્રેમાળ પણ હતા. તેનું કારણ એ હતું કે બાલાવાડના સ્વામિની રાજકુમારીનું સગપણ રાઠોડના કુમાર સાથે થયેલું હતું. પણ તેનું લગ્ન થતાં પહેલાં તે રાજકુમારીનું પોતે હરણ કર્યું હતું, આવા વર્તનથી રાઠોડ અને સૂર્યવંશીને જે મિત્રાચારી હતી તે તદ્દન તુટી ગઈ અને બંને વચ્ચે મોટું વૈર ઉભું થયું. કર્મની ઘટના વિચિત્ર છે ! શું ધારે અને શું થાય, પરંતુ બાલાકુમારીનો પ્રેમ છેક સુધી રાઠોડના રાજકુમાર સાથે કાયમ સુધી રહ્યો હતો, પણ નસીબના યોગે બંને જણ એક એકને મળી શક્યા ન હતા, છેવટે રાણા કુમ્ભા પોતાના પ્રભાવ વડે રાઝ્ય ભોગવી પોતાના પરાક્રમથી ઘણા કિલ્લાઓ અને ઘણા મંદિરો બંધાવી પોતાનું રાઝ્ય ઘણું શોભાયમાન કર્યું. અને પોતાની કીર્તિ આરે તરફ પ્રસરાવી દીધી આ વખતે મેવાડમાં અતુલ શાંતી અને સુખ અને વૈભવ હતા અને પ્રજામાં અનેક ભતનો આનંદ તથા પ્રેમ તરવરતાં. આવા સારા પ્રસંગના વખતમાં પણ વિદ્યાતાએ એક નવિન ઘટના જાણી કરી આવા નંદનવન ગણાતા મેવાડના આનંદમાં એક નર રાક્ષસે કુડાડીના હાથાનું કામ કરી પોતાની ભતને ધીક્કારવા લાયક બનાવી. આ કુકર્મ એવું બન્યું છે કે ભારતના ઇતિહાસમાં એક શ્રાપ રૂપ અને કલંક રૂપ ગણવામાં આવે છે. જ્યારે રાણા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના જીવનમાં શાન્તિ ભોગવતા હતા અને પોતાના વૈભવમાં કોઈ ભતની ન્યુનતા નહોતી ત્યારે મહારાણા કુંભા અપૂર્વ શાન્તિથી નિદ્રા લેતા હતા તે તકનો

લાલ લઈ આ નર રાક્ષસે પોતાની પિશાચીક ભાવના પુરી કરવાને રાણા કુમ્ભાની છાતીમાં ખંજર મારી તેનો પ્રાણ લીધો. આ પ્રાણ લેનાર કોણ હતો ? પોતાનો જ પુત્ર હતો, નર રાક્ષસ, શયતાન હતો. અને રાક્ષસ કુળ કલંકેજ આતું ધોર ઘાતકી કામ કર્યું હતું. આ પ્રમાણે સં. ૧૫૨૫ (ઈ. સ. ૧૪૬૮) માં આ ભયંકર કૃત્ય થયું અને પોતાના જ હાથથી પોતાના જન્મદાતા પિતાનો સંહાર કર્યો એ પાપીનું નામ આપણને ઉચારવામાં દોષ છે. અને તેનું નામ બોલી આપણે પાપમાં પડવું નથી. એ પાપી પીતૃઘાતક તે ઉદો (ઉદયકરણ) જ હતો. ઘણા ઇતિહાસકારોએ આ નરપીચાશને હત્લાગી, નરહંતા વિગેરેની ઉપમા આપી છે. પરંતુ આવા દુષ્ટ કૃત્યથી પાપી લાંબા કાળ રાજ્ય ભોગવી શકતા નથી કારણકે પોતાના દુષ્ટ કૃત્યથી પોતાની પ્રજામાં પણ તે એક નરપીચાસ તરીકે ઓળખાતો હતો અને તેના માટે કોઈને પણ માન નહોતું, છેવટે પોતાના અચાવનો રસ્તો એક પણ તેની પાસે રહ્યો નહીં ત્યારે એક નીચ માણસની મિત્રાચારી કરો, કપટમય મિત્રાચારીથી પોતાની જાળમાં ફસાવવા માટે એ પાપી ઉદાએ દેવડા નામના માંડલિક રાજાને આણુ પર્વત ઉપર સ્વતંત્ર રાજા કરી સ્થાપ્યો. વળી તેણે બોધપુરના રાજાને સાંભર, અજમેર તથા નીકટના કેટલાક પ્રગણાં આપી હીધાં છતાં પણ તે દુષ્ટનો ખટકો ગયો નહીં, પોતાની લાલસા પુરી પાડવા પૈસા આપી મિત્રાચારી વેચાતી લેવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમાંય તે ફાળ્યો નહીં અને પોતાની મુશ્કેલી પાર પડી નહીં, કહ્યું છે, કે—

દુષ્ટ કર્મનો ખઢલો કદિ, કોઈ કિવસ મળતો નથી;
કુકર્મેની જ્યાં ભાવના, આશય કદિ ફળતો નથી.
પિતૃ તણી કરી ઘાત, ને રાજ્ય સંપત્તિ મેળવી;
પણ ભાગ્યમાં નહિં ત્યાં, જીવો સંપત્તિ નહિં ભોગવી.
ભાગ્ય કુટે, સૌ ખૂટે, શાર્ગ જગત ખઢલાય છે;
સારા નકારા કૃત્યનો, ખઢલો જરૂર સમજાય છે. ૧

આટલી પરિસ્થિતિમાં પણ એ નીચ પાપી છેવટે પોતાની અસલ જાત પર આવી પ્રજા પર અત્યાચાર કરવા માંડ્યો, અને ઘણી જાતના જીવંતો કરી સતાવવા માંડ્યો, આખરે તેના જીવંતથી રાજ્યની સંપત્તિનો નાશ થવા માંડ્યો. અને પ્રજાની પાયમાલી થવામાં ખાકી રહી નહીં. આ દુષ્ટ એ ફક્ત પાંચ વરસની પોતાની નીચ કારકીર્દીના લીધે ક્ષણ પણ શાંતી ભોગવી શક્યો નહીં. આખરે સઘળા સ્વજનોએ તેનો ત્યાગ કર્યો જ્યારે એ હત્લાગીને કોઈ રસ્તો ન જડ્યો ત્યારે યવન દિલ્હી ખાદશાહ પાસે ગયો અને તે નાલાયકે પોતાની પુત્રી આપવાનું વચન આપી ખાદશાહની સહાય માગી, પરંતુ ભગવાને આ દુરાચારીને દૂર કરી ભયંકર કલંકથી આપા રાવલના કુળને અચાવી લીધું અને તે કુળનું

સ્વમાન સચવાયું. આખરે ઉઠો બાદશાહના મહેલમાંથી નીકળતાં જ તેના ઉપર વિજળી પડી અને તે પાપી મરણ પામ્યો તેને તેના પાપનો ખદલો કુદરતે આપ્યો કહ્યું છે, કે—

છાંચો

પાપી હતો કુમાર, પિતાનું ખુનજ કીધું,
રાજ્ય તણા એ લોભ, ખરેખર દુષ્કર્મ કીધું.
ગુમાવ્યો સહકાર, પોતાના જ્ઞાતી જનનો,
હતો પિશાચીક દુષ્ટ, મહા એ મેલા મનનો,
સૂર્યવંશીની આખર, નાશ જેણે તો કરી,
કહે ભોગી તેને પ્રભુએ, શિક્ષા તો એવી કરી. ૨

છાંચો

જ્યાં સત્તાનો લોભ, બધું ત્યાં ભાન ભુલે છે.
નહિ દયા મય દિલ, છેવટ ત્યાં સત્ય ચૂકે છે.
માત પિતાના સ્નેહ તણી, નહીં પરવા જ કરે છે.
ધરે નહીં પ્રભુ બીક, ધર્મ ઉંચે જ ધરે છે.
એવોજ પાપી જગતમાં, એકજ ઉઠો થઈ ગયો.
કહે ભોગી ઇતિહાસમાં, પિતૃ ઘાતક એ થયો. ૩

છાંચો

પાપ તણું એ સુખ, સદા પાપી કહેવાતું,
પાપી ને કદિ પાપ, નહીં દિલથી સમજાતું.
કરી પાપ ના કામ, સદા એ પુણ્ય માને છે.
કરેલા જે પાપ, જરૂર તે દગો જ દે છે.
માટે જગતના માનવિ, પાપ કદિ કરશે નહિ.
કહે ભોગીલાલ એટલું, ઉઠા જેવા બનશે નહિ.

આ પ્રમાણે ઉઠાના જીવનનો અંત આવ્યો અને તેનો દાખલો જગતને એટલો જ શખવાનો છે કે પાપી માણસ કદી જ સુખ લેવા માગતો હોય તો તે પોતાના જીવનમાં મોટી ભૂલ કરે છે, કારણ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ પાપ કરી સુખ ભોગવી જ શકતો નથી.

આ પ્રમાણે રાણા કુન્ભા તથા ઉદાનો સાધારણ ઇતિહાસ જગતના ચર્ચે ખંતાવ્યો છે અને રાણા કુન્ભાએ જૈન ધર્મના મંદિરો પર ઘણીજ શ્રદ્ધા ધરાવી હતી, તેની નોંધ જોવાથી આપશ્રીને ખાત્રી થશે. કુન્ભો રાણો હાડધી જૈન હતો. રાણાશ્રી કુન્ભાએ ધાર્મિક કામો કર્યા તેની દ્રઢ નોંધ.

- ૧ આણુ પર પરમારનો કીલ્લો હતો ત્યાં પણ કુન્ભારાણાએ જૈન મંદિર ખનાવ્યું, અને તે આજે મોબુદ છે જેનું નામ આજે અવચળ ગઠ કહેવાય છે.
- ૨ કુન્ભશાપમ તથા અટારીયા ઈમારત ઘણી વિશાળ અને પ્રચંડ બાંધી. તેમાં લગભગ દશ કરોડ રૂપીયા ખર્ચાણા હશે, અને આઠ લાખ રૂપીયા પોતાના પહરથી આખ્યા હોઈ આ અટારીની ઈમારત મેવાડમાં આવેલા પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા માદ્રી નામનો પહાડ આવે છે તે રસ્તામાં છે. ઉપરની અટારી રાણા કુન્ભે શ્રી ઋષભદેવના નામપર સમર્પણ કરી હતી. આવા ઘણા હાબલાઓની સાગિતી મોબુદ છે, જૈન તીર્થોપર કેટલી શ્રદ્ધા ધરાવતા. તે આ ઉપરથી સપ્તાય છે.

પ્રકરણ ૨ જી

રાણા શ્રી રાયમલલ

જગતના અવનવા સંયોગોમાં જ્યારે પડતીના સંયોગો અનુભવવામાં આવે છે ત્યારે જ મનુષ્યના જીવનમાં ઘણો પલટો થાય છે. આ વાર્તાની શરૂઆત સંવત ૧૫૩૦ (ઈ. સ. ૧૪૭૩) થી થાય છે તે વખતે બાણે મેવાડમાં સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો હતો, પ્રભ બિચારી બુદ્ધી રાણાના પાસમાંથી છુટી અને આજે વાતસલ્ય રાણા રાયમલલના રાજ્યાભિષેકમાં આનંદ મેળવી રહી છે. જ્યારે રાણા રાયમલલ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે મેવાડની પરિસ્થિતી ઉદયસિંહના વર્તનથી ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઈ હતી અને વૈભવ બધો નિસ્તેજ થયો હતો. આવા વખતમાં રાણા રાયમલલે ઘણી જ કાળજીપૂર્વક રાજ્યની લગામ હાથ ધરી કેવળ પોતાના જ બાહુબળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી આગળ ધપાવ્યે રાખ્યું. પણ કુદરતની કંઈ બુદ્ધીજ મરજી હોય ત્યાં ડાહ્યા માણસનું કોઈ દિવસ કશું જ ચાલતું નથી.

જ્યારે ઉદા ઉપર વિજળી પડીને મરજી પામ્યો ત્યારે ઉદાના બે દિકરાઓ બાદશાહની સામે ફ્રેજ લઈ મેવાડ પર ચઢી આવ્યા. આ વખતે મહાધોર યુદ્ધ થયું. ઉદાના બે દિકરાઓમાં એકનું નામ સિંહોસમલ અને બીજાનું નામ સુરજમલ હતું. તેઓ આ વખતે ચિત્તોડના રાણા રાયમલલને ત્યાંના સરદારો રાજ્યનો ખરો હક્કદાર સમજતા હતા. તેથીજ સર્વે સરદારો તથા પ્રજાજનો રાણાની સરદારી હેઠળ પોતાની માતૃભૂમિને પરવંશીના હાથમાંથી બચાવવા સર્વ એક મતે તૈયાર થયા. આ વખતે રાણા રાયમલલની સરદારી નીચે એક લાખ સૈન્ય અને અઠાવણ હજાર ઘોડેસ્વાર હાજર હતા. રાણા રાયમલલે ઘાસા નામના થાણા ઉપર બાદશાહના સામે ચડાઈ કરી, ઘણું જ દારૂણ યુદ્ધ બામ્યું. અને અસંખ્ય માણસો માર્યા ગયા તથા કેટલીક લોહીની નદિઓ વહેવા માંડી અને કેટલાક ઘવાયા. આ વખતે આળુના રાજા તથા બીજા ઘણા રાજાઓ તથા સરદારો રાણા રાયમલલને સહાય આપવા આવ્યા હતા. અને રાણાને છેક સુધી સહાય આપી હતી આ વખતે પિતૃઘાતક ઉદારાણાના બંને પુત્રો રાયમલલની સામે ઘણી જ બહદુરી પૂર્વક લડયા, પણ રાણા રાયમલલના અસંખ્ય સૈન્યે મુસલમાનો પર એટલો બધો આક્રમણ કર્યો કે આખરે બાદશાહનો પરાજય થયો અને બાદશાહ રાણાને શરણે આવ્યો તે વખતે રાણાએ તેના સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરી તેનો આદર સત્કાર કરી તેનો સ્વીકાર કર્યો. બાદશાહ આ વખતે એટલો બધો પરાજય પામ્યો કે જીંદગી સુધી મેવાડના સામુ જોવાની પોતે હીમત કરી નહીં.

આ પ્રમાણે રાણા રાયમલ્લે બહાદુરી બતાવી આખા મેવાડમાં શાન્તિ પ્રસારાવી અને જ્યારે જ્યારે સારા નઠારા અનુભવના ખ્યાલ આવે ત્યારે જીવનમાં કંઈ પણ વસ્તુ મેળવવાની અભિલાષા બળે અને તે અભિલાષા એ હતી કે પોતાને સૌથી પ્રિય વસ્તુ એક “ ધાર્મિક ” હતી તે વસ્તુ વડે પોતે પોતાનું જીવન સારી રીતે દીધાવતા હતા. રાણાશ્રીને ગૃહસ્થાશ્રમ પણ વણે જ સુરક્ષિત અને આદર્શ હતો. તેઓશ્રીને સંતાનમાં બે પુત્રી અને ત્રણ મહા પરાક્રમી પુત્રો હતા. તે બધા શૂરવીર તથા બહાદુર હતા. તેઓએ પોતાની કન્યાઓને ગિરનારમાં યદુવંશી રાજા સુરજ સાથે અને બીજી સિરોહીના દેવરી રાજ્યના જયમલ સાથે પરણાવી હતી. રાણાશ્રીએ કન્યાદાનમાં (પહેરામણીમાં) આળુ પર્વત પણ આપી દીધો હતો. અને પોતાના પૂર્વજોનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગૌરવ વધારી પોતાની ફરજ બજાવી હતી.

છાપો

શૂરવિરતાની છાપ કદિ ન ઢાંકી રહેતી,
સદા ઢાલ તલવાર કમર પર નિત્ય લટકતી.
શૂરવીર ક્ષત્રિય નિત્ય સદા રણમાંજ જાણે,
દે દુશ્મન ને ત્રાડ સદા એ યુદ્ધે ધુમે.
સાચા ક્ષત્રિય એજ કે, સ્વમાન ગુમાવે નહીં,
કહે ભોગી સૂર્યવંશીને દુશ્મન કોઈ પોએ નહીં ! ૫

છાપો

ખરો ક્ષત્રિય તો એજ પ્રજાની સેવા કરતો,
આવે કદિ જો દુઃખ કદિ નહિં પાછો પડતો.
ખાંડાના ખેડી ખેલ, સદા એ મસ્ત રહેતો,
પ્રજા તણા એ દુઃખ, પ્રાણાંતે પોતે હરતો.
સાચો ક્ષત્રિય એજ કે, પ્રજા પોતાની પ્રાણ છે,
કહે ભોગી ક્ષત્રિય એજ કે, પર દુઃખે જીવ કુરખાન છે. ૬

આ પ્રમાણે સાચા ક્ષત્રિયોનો ધર્મ રાજા રાયમલ્લે સંપૂર્ણ રીતે બજાવ્યો અને મેવાડનું સંપૂર્ણપણે રક્ષણ કર્યું. છતાં જીવનમાં અનેક ભતની ઘટના બનવાની હોય ત્યાં કોઈ મિથ્યા કરી શકતું નથી. અને સાચા શૂરવીરોને યુદ્ધ અને રણસંગ્રામ વિના ગમતું નથી. તેવીજ રીતે માળવાના સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન સાથે રાણા રાયમલ્લને મહા ભિષણ વૈર બંધાયું. બન્ને જણમાં વૈરનો કોધાગ્નિ એટલો બધો પ્રજ્વલિત થયો કે એકએકને પાયમાલ કરવાનો લાગ શોધવા માંડ્યો.

માળવાના સુલતાન સાથે રાણાને ઘણીવાર યુદ્ધમાં ઉતરવાના પ્રસંગો બન્યા અને ઘણા વિકટ યુદ્ધના સંજોગોમાં ઉતરવાના રાણાએ મોરચા માંડ્યા, આખરે વિજય તો રાણાનોજ થયો તેનું કારણ એજ કે—“સત્યનો જય” અને “પાપનો ક્ષય” આ પ્રમાણે રાણાજી જેવા બહાદુર હતા તેવા ઉદાર પણ હતા. તેમને પોતાના બે ભત્રીજાને (પિતૃધાતક રાણા ઉઠાના દીકરાને) બેઉના અપરાધને ક્ષમા કરી પોતાની પાસે રાખ્યા હતા. પણ બંને કુમારો એટલા બધા સાહસીક અને શરવીર હતા કે બ્યારે બ્યારે સુલતાન સાથે લડાઈનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ત્યારે આ બંને કુમારોના શૂરાતનથીજ રાણા રાયમદ્દલને વિજય મળ્યો હતો. આ વખતે સમગ્રભારત વર્ષમાં એવો એક પણ બાદશાહ કે રાજા નહોતો કે જે રાણા રાયમદ્દલના પ્રચંડ પ્રતાપની આગળ ટકી શકે. હવે દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર બ્યારે લોદીવંશના બાદશાહોને અધિષ્ટાય થવા લાગ્યો તે વખતે મેવાડના ઉત્તર ભાગને માટે રાણાને કેટલીકવાર સંગ્રામમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. આગળ જણાવી ગયા છીએ કે રાયમદ્દલના ત્રણ પુત્રો હતા. તેના નામ શંગ, પૃથ્વીરાજ, જયમદ્દલ હતા. આ ત્રણે પુત્રો મહા પરાક્રમ અને સાહસીક હતા. તે વખતે ભારતમાં આ ત્રણે કુમાર અજોડ વીર ગણાતા હતા. નાના જયમદ્દલ વિરતામાં કોઈથી ઉતરે એવો નહોતો પરંતુ આ ત્રણે કુમારે બે સંપ કરી જન્મભૂમિની સેવા કરી હોત તો આજે ભારતનું ભાગ્ય કઈ દિશાએ હોત તે કહી શકાય નહીં. પરંતુ ભાવી બંધાં પ્રતિકુળ હોય ત્યાં કોઈ શું કરે ? આખરે ત્રણે ભાઈઓમાં કુસંપ વધવા માંડ્યો અને તે એટલે સુધી કે એક એકના લોહીના તરસ્યા ત્રણે ભાઈઓ બન્યા.

સંપ ગયો લલિત ગઈ, ગયું આર્ય અભિમાન,
કુસંપની કડવાસથી ડુબ્યું હિંદુસ્તાન,
શું કર્યું મેં આ કર્યું એ માનવિ મિથ્યા બકે,
ઈશની આજ્ઞા વિના ન પાન પણ હાલી શકે.

આ પ્રમાણે ત્રણે ભાઈઓના કુસંપથી રાણા રાયમદ્દલ એટલા બધા દુઃખી થયા કે જ્યાં ત્યાં પોતાના માટે ભવિષ્યમાં આવનારી આપત્તિઓના દિગ્દર્શનનો ભાસ થવા લાગ્યો અને પોતે ઘણા જ દુઃખી થવા લાગ્યા. આખરે ક્રોધીત થઈ ત્રણે પુત્રોને પોતાના દેશમાં શાન્તિ રાખવા માટે દેશપાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. શંગકુમાર પોતાનું રક્ષણ કરવા સાડું અને કલેશથી બચવા માટે સ્વયં મેવાડ છોડી ચાલ્યો ગયો અને પૃથ્વીરાજને દેશનિકાલ કર્યો, અને જયમદ્દલનો કંઈક અપરાધ થવાથી મૃત્યુ થયું. ઘણી વખતે બ્યારે ક્ષત્રિયોમાં અંદર અંદર કલેશનું વાતાવરણ બામે છે, ત્યારે કેટલીક વખતે એટલી બધી મૂર્ખતા કરે છે

કે તેઓને પોત પોતાના બલિધ્યનું પણ બાન રહેતું નથી. સંગ અને પૃથ્વીરાજની માતા ઝાલાવંશની હતી. અને જયદેવ સાવકો ભાઈ હતો. પણ સંગ અને પૃથ્વીરાજ એટલા બધા શૂરવીર હતા કે તેમની શૂરવિરતાની વાતો જ્યારે મેવાડની પ્રજા સાંભળતી હતી, ત્યારે મેવાડની પ્રજા પોતાનું દુઃખ ભુલી જતી હતી. કારણ કે-શૂરવિરતાના હંમેશા પૂજન થાય છે. કોઈ કોઈ વખત સાહસીક પૃથ્વીરાજ યોદ્ધતા હતા કે મને પ્રભુએ શા માટે જન્મ આપ્યો છે ? કે મેવાડનું શાસન ચલાવવા માટે જ. જ્યારે પોતાનો વડીલ બન્ધુ હયાત હોય અને આ શબ્દો યોદ્ધે, તેજ ભાવી બતાવી આપે છે કે સત્તાનો લોભ એવો છે કે જેમાં ખાપ, દિકરા વચ્ચે કે ભાઈ, ભાઈ વચ્ચે કદી શાન્તિ સંભવે જ નહિ.

એવી રીતે આ બંને ભાઈઓ ફક્ત સત્તાના જ લોભે તકરાર કરવા લાગ્યા અને પોતાની અભિલાષા પાર પાડવા માટે ઉપાયો યોજવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઉભય બંધુઓ પોતાના કાકા સુરજમલ સાથે વિવાહ કરતા હતા તે વખતે સંગે પોતાના કાકા સુરજમલને કહ્યું કે મેવાડના દશ હજાર નવનો ઉત્તરાધિકારી તો કાયદા પ્રમાણે હું જ છું પણ આપજ જ્યારે મારા વિરોધી થાઓ છો, તેથી આ ઝગડાનો અંત સ્કેજમાં આવી શકશે નહીં, પણ જો તમે “નાહરા સુગરાની ચારણી દેવી” ની વાત પર શ્રદ્ધા રાખતા હો તો હમણાં જ આ બાબતનો ફરિયાદ થઈ જાય તેમ છે. તમારી મરજી હોય તો ચાલો, કાકાએ કહ્યું ત્યારે સર્વે જણાએ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. અને સર્વે ચારણી દેવીના મકાન પર ગયા. આ મકાન નિર્જન પર્વત કંદરામાં આવેલું હતું. તે વખતે પૃથ્વીરાજ અને જયમલ બંને જણ એક ખુરસી ઉપર બેસી ગયા, અને સંગ વાઘચર્મ ઉપર બેઠો. અને પુછ્યું, હે ? ચારણીદેવી, મેવાડના સિંહાસનનો અધિપતિ કોણ થશે ? ત્યારે આંગળીના ટેરવા પરથી સમજાવ્યું કે જે વાઘચર્મ પર બેઠેલ છે તે થશે. તેથી અણ્ણ્યું કે સંગકુમાર અધિપતિ બનશે. અને તેના કાકા સુરજમલ પણ મેવાડના થોડા પ્રગણા પર પોતાનો અધિકાર લોગવશે. આ વખતે પૃથ્વીરાજે પોતાના સગા ભાઈ સંગકુમારનો શિરચ્છેદ કરવા તલવાર ઉગામી, પણ તેના કાકા સુરજમલે તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ કર્યો. ચારણીદેવીની સેવીકાઓ પોતાનું રક્ષણ કરવા નાશી ગઈ સંગકુમાર, પૃથ્વીરાજ અને સુરજમલની વચમાં દારૂણ યુદ્ધ થવા માંડ્યું. કેમે કરતાં યુદ્ધ શાન્ત થયું નહીં, સંગ અને જયમલને અગણિત ઘા લાગ્યા, તેથી તેઓ નિર્જન થઈ ગયા. અને તેમના શરીરમાંથી પુષ્કળ લોહી નીકળવા માંડ્યું. અને સંગકુમારની આંખમાં તીર વાગવાથી તે સ્થાને માટે અંધ બન્યા. આખરે તેઓ પૃથ્વીરાજનો માર સહન નહીં કરી શકવાથી તેઓ ચતુર્ભુજ દેવીના મંદિર તરફ નાઠા. અને શિવન્તિ નામના નગરમાંથી નીકળતાં વિદા નામના એક રજપુતને ત્યાં આશ્રય લીધો. આ રજપુતને

જન્મ ઉદાવત વંશમાં થયો હતો. 'વિદો' વિદેશ જવાની તૈયારીમાં હતો, તેવામાં ધાયલ થએલા સંગે તેની સહાય માગી. તે વિદો રજપુત તરત ઘોડા ઉપરથી ઉતરી મદદ આપવા માટે વાત કરે છે ત્યાં તો એટલામાં જયમલ પોતાનો અશ્વ દોડાવતો આવી પહોંચ્યો. અને તેને સંગ પર આક્રમણ કર્યું. પણ શરણાંગતને આશરો આપવો તે સિદ્ધાંતને લઈ વિદો રજપુતે જયમલ સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. તેમાં વિદોએ પોતાના પ્રાણ છોડ્યા. આ દરમ્યાનમાં સંગ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજ પણ ધાયલ થયા હતા. અને જ્યારે તેને સાધારણ સાઈ થયું ત્યારે તેને સંગની શોધ કરવા માંડી, સંગને આ વાતની જાણ થતાં પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા પોતે ગ્રામિગ્રામ ભટકવા માંડ્યા, અને અનાથ ગરીબની માફક પોતાનું જીવન વિતાવવા લાગ્યા. જ્યારે તેને પોતાનો પ્રાણ બચવાનો ઉપાય કંઈ પણ ન સુઝ્યો, ત્યારે નિરૂપાયે એક ભરવાડની પાસે ગયા અને તેના બકરાના ગોવાળ બન્યા, પણ બકરા ચારવાની આવડત નહીં હોવાથી ભરવાડ ગુસ્સે થઈ સંગને કાઢી ચુકતો હતો. ત્યારે સંગ તેને દીનતા પૂર્વક આજીજી કરતો હતો. જ્યારે સંગ બકરા ચરાવવામાં પ્રવીણ નહોતો તેથી તેને રોટલા ઘડવાનું તથા પકવવાનું કામ એટલે રસોઇનું કામ સોંપવામાં આવતું હતું. (મેવાડના અધિપતિ પાટવી કુંવરની શું આ દશા ?) ભાવી કોઈથી મિથ્યા થતું નથી એટલા બધા અપમાન ભર્યા શબ્દો સાંભળવા પડતા હતા કે 'ખાતાં આવડે છે તો રાંધતા કેમ આવડતું નથી.' આવા વચનો કહી તેનો તિરસ્કાર કરતાં હતાં. આવી ગરીબી હાલતમાં કુંવર પોતાનો સમય વ્યતિત કરતા હતાં. એક વખત કેટલાંક રજપુતો ત્યાં આવ્યા. સંગને કેટલાં શસ્ત્રો તથા અશ્વ આપ્યા તેટલું સાધન લઈ તેઓ શ્રીનગરના રાવ કરમચંદ નામના સરદારની પાસે ગયા. આ સરદાર પ્રમાણ વંશનો હતો અને તે હુંટકાટ કરી પોતાનું ગુજરાન કરતો હતો. સંગકુમારને પણ પોતાના દળમાં લઈ લીધો. હવે સંગ હુંટકાટ કરવા તેમની સાથે ગયા. એક વખત સંગે હુંટકાટ આખો દિવસ કરેલી, તેથી થાકી જવાથી જંગલમાં વિશ્રાંતિ લેવા પોતાના અશ્વ પરથી ઉતરી એક વડવૃક્ષ નીચે પોતાની તલવાર મસ્તક નીચે રાખીને સુઈ ગયા કે તરત જ નિદ્રાધિન થઈ ગયા. થોડે છેટે જયશિવાલીયા અને જૈસુ નામના તેમના વિશ્વાસુ સેવકો તેમના માટે ભોજનની તૈયારી કરવા રોકાયા હતા. તે ત્રણેના અશ્વો નજીકમાં ચરવા માંડ્યા સૂર્યનું એક તીક્ષ્ણ કીરણ વૃક્ષની છાયા ભેદી સંગના મુખ કમળ પર પડેજ આવતું હતું આ પ્રસંગે એક પ્રચંડ સપે આવી સંગના મુખ પર ફેણ વતી છાયા કરી. આ દેખાવ જોઈ દેવી નામના પક્ષીએ જોરથી ટહુકા કરવા માંડ્યા. આ પક્ષીના શબ્દો શુભ શુકનવાળા ગણાય છે, માફ નામના એક ભરવાડે આ ઘટના તે આને શુકન જાણતો હતો તેથી સંગ ઉઠ્યા કે તરત તે માફ નામના ભરવાડે સંગને રાજ સન્માન આપ્યું.

સંગ્રામસીંહનો જન્મ સં. ૧૫૩૮ માં વૈશાખ વદ ૬.

રાજ્યારોહણ સં. ૧૫૬૫ ના જેઠ સુદ ૫.

મૃત્યુ સં. ૧૫૮૪ ના વૈશાખ માસમાં.

પણ ચતુર સંગે તેના પર અપ્રસંદ થવાનો ડાળ કરી તેનું સન્માન સ્વીકાર્યું, માફકે કરમચંદને આ વૃતાંત કહી સંભળાવ્યો. સરદાર કરમચંદે આ સર્વ વાત શુભ રાખી, અને સંગની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કર્યો, અને જ્યાં સુધી સંગને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું નહીં ત્યાં સુધી સંગને કરમચંદે પોતાની પાસેજ રાખ્યો, આમ કેટલાક દિવસો પસાર થયા ત્યારે રાયમલ્લરાણા જે સંગના પિતા હતા તેઓએ સાંભળ્યું કે પૃથ્વીરાજ તેના ભાઈ સંગનું જ ખુન કરવા તૈયાર થયો છે. અને તેને મારવા તેની પાછળ પડ્યો છે. તેથી રાણાએ પૃથ્વીરાજને જોલાવી સખત ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું કે તું મારા રાજ્યમાંથી ચાલ્યો જા, તારું તું નભાવી લે. આથી પૃથ્વીરાજ ઘણી ગંભિરતાથી કંઈ પણ જોઈયા વગર ફક્ત પાંચજ થોડા લઈ એકાએક ગામ છોડી ચાલી નીકળ્યો. અને પોતાના પિતાના રાજ્યનો પરિત્યાગ કરીને “બાલીયોહ” નામના નગર તરફ ચાલ્યો. આ નગર ગોદાર દેશમાં આવેલું હતું. એક તો રાણા કુમ્ભાના અકાળ મૃત્યુથી મેવાડમાં અચાન્તિ થઈ હતી, તેમાં આ પ્રમાણે ગૃહકલેશ જાગવાથી આખા મેવાડમાં અચાન્તિ થઈ ગઈ અને સમસ્ત રાજ્યમાં ખળભળાટ થવા લાગ્યો, વસ્તુતઃ મેવાડના સર્વ ગામડાઓ અરક્ષીત દશામાં હતા તેમાં ખાસ કરીને ગોદાર દેશ તદ્દન અરક્ષીત દશામાં હતો, અરવલ્લી પર્વતની નજીકમાંજ આ દેશ છે. અને તે પર્વતમાં વસતા જંગલી મીન લોકો આ દેશની વસ્તીમાં આવીને તેને હુટતા હતા. ગોદારની રાજધાની “નોદોલ” નગરમાં જે સેના હતી તેનો હીસાળ મીન લોકોને નહોતો. આ સૈન્ય મીનાઓની પ્રચંડ શક્તિ રોકી શકી નહીં. પૃથ્વીરાજે આ હકીકત સાંભળી તેથી “બાલીયોહ” તરફ જતી વખત થોડા કાળ સુધી “નોદોલ” માં રહેવા વિચાર કર્યો. અને ખરચ માટે જોઈતું ધન લાવવા પોતાની પાસે એક કિંમતી વીંટી હતી તે ત્યાંના ઝોઝા નામના વેપારીને ત્યાં મુકવા ગયો, ઈશ્વરની મહિમાનો પાર કોઈ પારી શકેજ નહી. આ વેપારીએજ કુમારને વીંટી આપી હતી તેથી તે તેને તત્કાળ ઝોળખી શક્યો અને તેનું વેશ ધારણ કરવાનું શુભ કારણ જાણી લીધું. અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આપત્રીને હું બધી જાતની સહાય આપીશ. પૃથ્વીરાજે વેપારીને પણ પોતાના કળમાં લીધો. અને તેઓ તેની સલાહથી મીનલોકોપર હમન કરી ગોદારદેશમાં શાન્તિ સ્થાપવાના પ્રયાસો કરવા માંડ્યા, વીર પૃથ્વીરાજને તેના પિતાએ રાજ્યમાંથી કાઢી મુક્યા તેથી શુ તેમની શૂરવિરતા અને સહાસીકતા

નાથ પામી હતી ? તેઓ વીર હતા, અને તેના પીતા પણ જાણતા હતા કે પોતાના પુત્રો પુર્વાર્થથી રાજ્ય મુગટ મેળવશેજ. આ વખતે પૃથ્વીરાજે પોતાના બાહુબળથી તેમજ ઓઝા વેપારીની સલાહથી ઘણા માણસોનો સહકાર મેળવી ગોદ્ધર દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર કર્યો. મીન લોકો પ્રથમથીજ પર્વતમાં જ રહેતા હતા, આ સર્વ પ્રગણ્યો પ્રથમથીજ તે લોકોના અધિકારમાં હતા. પણ પાછળથી રાજપુતોની સંધી થતાં તે પર આક્રમણ કરી પોતાના અધિકારમાં મેળવ્યા હતા.

જે વખતે પૃથ્વીરાજ નૌદોલ નગરે પહોંચ્યા. તે વખતે ‘રાવત’ ઉપાધિધારી મીન રાજ નઠાલય નામના નગરને પોતાની રાજધાની બનાવી ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. તે એટલો બધો પ્રભાવશાળી હતો કે કેટલાક રાજપુતો તેની સેવા કરતા હતા. ઓઝાની સલાહ મુજબ પૃથ્વીરાજે પોતાના દળસહિત યુક્ત મીનરાજને ત્યાં નોકરી સ્વીકારી રાજપુત હોવા છતાં તેણે પોતાની બત છુપાવી અને તેઓ એક અસભ્ય રાજની નોકરી કરવા લાગ્યા તેઓ ગોદ્ધાર રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને સંધી તપાસતા હતા. સુભાગ્યવસાત આ સંધી આપોઆપ આવી મળી. જ્યારે મીન લોકો શવરોત્સવ નામનો એક મોટો ઓત્સવ કરે છે. આ ઉત્સવ પ્રસંગમાં નોકર આકરોને કેટલાક દિવસપર્યંત રજા મળે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ઓત્સવ આબે, ત્યારે પૃથ્વીરાજને પણ કેટલાક દિવસની રજા મળી.

આ અવસરનો લાભ લઈ કુમારે પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. નગરની બહાર જઈને પોતાના દળના તમામ રાજપુતોને બોલાવ્યા અને તેમને તે વખતે મીન રાજ્ય પર આક્રમણ કરવાનો હુકમ આપ્યો. હુકમ થતાં જ સર્વ રાજપુતો સિંહનાદ પેઠે સિંહ જેમ મૃગયા ઉપર તૂટી પડે તેમ મીનો પર તૂટી પડ્યા. તેથી નગરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. રાજપુતોનો માર ખાઈને મીન લોકો ભયગ્રસ્ત બની ગયા. કુમાર પૃથ્વીરાજ ગુપ્તપણે સંગ્રામ જોયા કરતો હતો. ધીમે ધીમે સંગ્રામે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જ્યારે મીનાનો રાજા ભયભીત બની ગયો, ત્યારે પોતે ઘોડા પર બેસી નાસી જતો હતો તે વખતે પૃથ્વીરાજે તેની પાછળ પડીને તેને પકડી લીધો અને જંગલમાં એક વૃક્ષની સાથે બાંધ્યો અને પોતાના હાથેજ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. મીનાના રાજાને તેના અત્યાચારનું યથોચિત્ત ક્ષણ મળ્યું. તે ઉપરાંત રાજકુમાર પૃથ્વીરાજે નઠાલય અને તેની પાસેના નગરો, ગામો તથા નાની નાની વસ્તીઓમાં આગ લગાડી અને મીનાનો સંહાર કર્યો. મીનો અગ્નિમાં ભસ્મિભૂત થઈ જવાના ડરથી ચારે તરફ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે તેના પ્રાણ બચ્યા નહીં. પૃથ્વીરાજ તથા તેમના પરાક્રમી રાજપુતોએ સર્વ મીનાનો નાશ કર્યો. આ પ્રકારે કેવળ એક કિલ્લા

સિવાયનો સર્વ પ્રદેશ પૃથ્વીરાજના અધિકારમાં આવ્યો. આ શેષ રહેલા કિલ્લાનું નામ દેસોડી હતું. આ વખતે એ કિલ્લામાં ચૌહાણ તથા માદ્રેયા લોકો રાજ્ય કરતા હતા.

મીના લોકોના હાથમાંથી ગોદર રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરીને તે રાજ્ય પૃથ્વીરાજે ઓઝા તથા સદા નામના એક સોલંકીને આપી દીધું. સદા સોલંકીએ આ વખતે સોલંગઢ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો. પાટણ નગરનો ધ્વંશ થયા પછી સદા સોલંકીના કોઈ કુટુંબીએ આ પર્વતનો આશરો લીધો હતો. સદાનો વિવાહ માદ્રેયા ચૌહાણની કન્યા સાથે થયો હતો, આથી તેણે પોતાના શ્વસુરનું ગામ છોડી પૃથ્વીરાજની સાથે આવવા પસંદ કર્યું નહીં. પરંતુ વિજયી રાજકુમારે જ્યારે તેને દેસોડી નગર તથા તેના તાબાના પ્રમણાંએ તેના નિર્વાહ માટે આપી દીધાં ત્યારે નિરૂપાયે રાજકુમારની સાથે આવવું પડ્યું. કુમાર પૃથ્વીરાજની બહાદુરીની અને શુરવીરતાની વાતો જ્યારે રાણા રાયમલ્લને કાને સાંભળવામાં આવી ત્યારે રાણાશ્રીના આત્માને ઘણુંજ આનંદ આવ્યો. અને તેને ઘણુંજ આદર સહિત પોતાના રાજ્યમાં પાછો બોલાવી લીધો. પૃથ્વીરાજ જ્યારે ચિત્તોડ પહોંચ્યા ત્યારે કુમાર જયમલ્લનું અવસાન થયેલું હોવાથી આ વખતે તેમનો માર્ગ તદ્દન નિષ્કંટક થઈ ગયો. અહીંયા આ વસ્તુની આવશ્યકતાના લીધે જયમલ્લના મૃત્યુનું વર્ણન કરવાનું ઉચિત ધાર્જું છું. પ્રાચીન તક્ષશીલા નગરીને હાલમાં તોડાતંક કહેવામાં આવે છે. તે વખતે આ નગરી રાય શૂરથાન નામના એક રાજપુતના અધિકારમાં હતી. જે ચૌલુક્યવંશના રાજાઓએ દીર્ઘ કાળ પર્યંત અણ્ણહિલપુર પાટણમાં રાજ્ય કર્યું હતું તે વંશમાં રાય શૂરથાનનો જન્મ થયો હતો. ઇ. સ. તેરમી શતાબ્દીમાં ચવનવીર અલાઉદ્દીનના પ્રપંચ બાહુબળના પ્રભાવથી શૂરથાનના પૂર્વજોને પાટણનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. તેમણે મધ્ય દેશમાં જઈને આશ્રય લીધો. ત્યાં વાસ કરી તેમણે પ્રાચીન તક્ષશીલા નગરમાં પોતાની સત્તા જમાવી. પરંતુ તેના વંશજો દીર્ઘકાળ પર્યંત સુધી રાજ ભોગવી શક્યા નહીં. લીલ અફઘાને રાય શૂરથાનને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો. શૂરથાન નિરૂપાયે અરવલ્લીની તળેટીમાં બેઠનેર નગરમાં આવ્યો. ત્યાં સુએ હુઃખે પોતાના દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો. તેને તારાબાઈ નામની એક પરમ સુંદર રૂપવાન કન્યા હતી. આ કન્યા માટે પોતે દેહ ધારણ કરી રહ્યો હતો. કોઈ કોઈ વખત જ્યારે તે માનસિક દુઃખથી કાયર થતો ત્યારે આ કન્યાનું મુખકમળ જોઈ આત્માને શાન્તિ આપતો. તારાબાઈ તે તેના પ્રાણ અથવા તેની આશા કહેવામાં આવે તો અનુચિત ગણાશે નહીં. તારાબાઈનું સર્વ જીવન દુઃખમાંજ વ્યતીત ગયું હતું. અને તેના શરીર પર કોઈ પણ જાતનું શારીરિક તુર અગર તેજ રહ્યું નહોતું. તારાને ગોઠમાં લઈ શૂરથાન પોતાના પૂર્વજોની સાહસીક

કથાઓ સાંભળાવતો, તારા આ કથાને લક્ષ્યપૂર્વક રીતે સાંભળતી હતી. બાલ્યાવસ્થામાં તેણીએ સાંભળેલી કથાઓ તે બીલકુલ ભુલી નહતી.

આ પ્રમાણે જ્યારે પોતે પોતાની હકીકત પુરેપુરી સમજી શક્યા શક્તિવાન થઈ ત્યારે તેને પોતાના પૂર્વજોની વાત યાદ આવતી હતી અને આડંબર પ્રત્યે ઘણા ઉપજતી હતી. પોતે બાળક છતાં અશ્વ પર સ્વારી કરતી હતી. અને તેને બાણ વિધાનું જ્ઞાન સાંઝે મેળવ્યું હતું. વળી પોતે સાહસીક હતી. શૂરથાન જેટલીવાર તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરવા જ્યારે યુધ્ધે જતો ત્યારે વીરબાળા પણ કાઠીયાવાડી ઘોડી ઉપર સ્વાર થઈ પોતાના પિતાની સાથે યુધ્ધમાં જતી હતી. તેનું પરાક્રમ અને બહાદુરી જોઈને મોટા મોટા વીરો પણ પોતાના મસ્તક નમાવતાં હતાં. અનેક સુસલમાનો તેના તીક્ષ્ણ બાણના ભોગ થયા હતા. ધીમે ધીમે સમસ્ત રાજસ્થાનમાં આ બાળાની વીરતા પ્રસરી ગઈ. અનેક રાજપુતોને આ વિરબાળા પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ, પણ શૂરથાનની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી બધા રાજપુતો હતાસ થયા. રાય શૂરથાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે “જે તોડાતંક સુસલમાનોના હાથમાં છે તેનો જે કોઈ ઉદ્ધાર કરશે તેનો વિવાહ રાજકુમારી તારાની સાથે કરવામાં આવશે.” આ વાત સાંભળી કુમાર જયમલ્લ બેઢનોરમાં આવ્યા ને તારાના હાથની માંગણી કરી, પરંતુ વીરબાળા તારાએ અભિમાનથી કહી દીધું કે “પ્રથમ તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરો, પછી મારા હાથની માંગણી કરો.” જયમલ્લે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ જયમલ્લ તારાકુમારીના રૂપ ઉપર મોહિત થયો હતો જેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા પુરી કરવા અગાઉજ તેના હાથની માંગણી કરી તેથી શૂરથાન તેના ઉપર ક્રોધિત થયો. ને જયમલ્લે આ કુકર્મ કર્યું છે, એમ માની જયમલ્લનો વધ કર્યો. જયમલ્લનું મૃત્યુ થયું ત્યારે સંગકુમાર ગુપ્ત વેષમાં રહેતા હતા, પૃથ્વીરાજ પણ આ સમયે દેશનિકાલની સજા ભોગવતા હતા. રાણાની ઇચ્છા જયમલ્લને જ ઉત્તરાધિકારી નિમવાની હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે શૂરથાનના હાથે જયમલ્લનું મૃત્યુ થયું પણ રાણા રાયમલ્લે સાંઝે કીધું કે ‘તેને તેના કુકર્મનો બદલો જરૂર મળી ચુક્યો છે.’ પરંતુ ન્યાયી રાણા આટલું બોલી બેસી ન રહ્યો પણ તે સોલંકી સરદારને બેઢનોરનો પ્રદેશ પારિતોષિક તરીકે આપી દીધો.

પૃથ્વીરાજનો યથા સારા દેશમાં પ્રસરી રહ્યો અને પોતે સ્વમાન સહિત ચિત્તોડ આવ્યા બાણી, તારાકુમારીના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. પૃથ્વીરાજે પણ તારાકુમારીના રૂપ અને ગુણની પ્રશંસા સાંભળી હતી, તારાકુમારી પણ પૃથ્વીરાજને પોતાના પ્રાણનાથ તરીકે સ્વીકારવાની અભિલાષા કરતી હતી અને તે મનમાં તેમના જ નામનો અપ કર્યા કરતી. પૃથ્વીરાજને પણ તારાકુમારી પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. અને પોતાની પ્રાણેશ્વરીના દર્શન માટે પોતે બેઢનોર પધાર્યા. રાય શૂરથાને અત્યંત આદરપૂર્વક તેનું સન્માન

કર્તુ'. ત્યાં મનોહર તારા પછુ તેઓની સમક્ષ આવીને જીભી રહી. અને બંને જણાએ મનની તુમિ થાય ત્યાં સુધી એક બીજાના સામ સામા ઉભા રહ્યા. હવે બંનેને ચિંતા થવા લાગી તેથી પૃથ્વીરાજે શૂરયાનને કહ્યું કે 'તમે કોઈ ભતની ચીંતા રાખશે નહીં તોડાતંકમાંથી મુસલમાનોને આઠ દિવસમાં જ હાંકી કાઢીશ ને મુસલમાનનું નામ નિશાન રહેવા દઈશ નહીં.' વિદાય થતી વખતે કુમાર તારાકુમારીને મલ્યા અને પ્રેમથી કહ્યું કે 'હે સુંદરી ? તમને પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ આજે હું બિષણુ પ્રતિજ્ઞા કરવા ઉભો થયો છું. તો મને આપ નિરાશ કરશે નહીં' આવી તારાકુમારીએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો કે 'હે ? નરવીર ! આ હૃદય હવે આપનું જ છે. ફક્ત આપની જ આશાથી આ હૃદય આપશ્રીના બપથી ટકી રહેલ છે, અને ટકી રહેશે.'

પ્રેમ તણી અણ્ણમોલ ચીજ, લક્ષ્મી થકી મળતી નથી,
શુદ્ધ પ્રેમીઓને જગતમાં, વૈભવ તણી પરવા નથી;
હોય પિશાચીક પ્રેમ, ત્યાં નહીં પ્રભુનો વાસ છે,
શુદ્ધ હૃદયના પ્રેમીઓમાં, દેવોના આશિર્વાદ છે. ૭
પ્રેમના પંથી કદી, પ્રાણાંતે પ્રેમ તજતા નથી,
આવે કદિ વિકટ પંથ તો, શૂરા પ્રેમી ડરતા નથી;
એજ પૃથ્વી એજ તારા, જુદા કદિ પડશે નહીં,
શુદ્ધ પ્રેમીઓને લોગી કહે, કોઈ વિપત્તિ નડશે નહીં. ૮

બંને પ્રેમીઓ જુદા પડ્યા પછી કુમાર પૃથ્વીરાજ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવાને સમય ઘણોજ નજીક આવ્યાથી ચિત્તોડ આવ્યા, જે વખતે મુસલમાનોના તાજાઓ તહેવાર આવ્યો તે વખતે પૃથ્વીરાજ પાંચસો ચુનંદા સ્વારો લઈ પોતે તોડાતંક રવાના થયો, તે વખતે તારાકુમારી પછુ ચંડીકા સ્વરૂપમાં પૃથ્વીકુમારની સાથે શુદ્ધમાં ગઈ. મુસલમાનો તાજાઓ ઠંડા કરવા દરવાજા બહાર નીકળવા માંડ્યા તે વખતે પાંચસો સ્વાર સહિત પોતે પછુ સામેલ થયા, આ વખતે કોઈને પછુ ઊંઘેમ ગયો નહીં. તેથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં અનુકૂળતા મળી. આગળ જતાં પાંચસો સ્વારોએ અચાનક હલ્લો કરી મુસલમાનો પર આક્રમણ કરીને સંહારવા માંડ્યા, આ વખતે તોડાતંકનો નવાબ કપડાં પહેરતો હતો તે વખતે તારાકુમારીએ તિક્ષ્ણ બાણ મારી નવાબને મારી નાખ્યો, અને તેનું ધડ કાપી પૃથ્વીરાજે હાથમાં લીધું. આ વખતે મુસલમાનો પછુ તનમન ધનનો મોહ મુકી જીવલેણુ શુદ્ધ કરતાં દરવાજા સુધી, આવ્યા, પછુ વચમાં હાથી એવો ઉભો હતો કે અંદર દરવાજામાં જવાને માટે રસ્તો ન હતો તે વખતે તારાકુમારીએ હાથમાં ફરસી લઈ હાથીની સુંઠ કાપી નાંખી, આખરે પૃથ્વીરાજનો વિજય થયો. પૃથ્વીરાજની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી તારા તેમની પત્નિ બની.

જે ઝઘડાના પ્રબળ તરંગમાં પડી સંગ, પૃથ્વીરાજ અને જયમલ્લ એકબીજાના પ્રચંડ શત્રુ બન્યા હતા. તે ઝઘડાનો ઉત્પાદક તેમનો કાકો સુરજમલ્લ હતો. સુરજમલ્લને ચિત્તોડની ગાદી લેવાની અભિલાષા ઘણી જ હતી અને ચારણીદેવીની પરિચારિકાના કહેવાથી આ ભાવના સુરજમલ્લના હૃદયમાં જડ થાલી ગઈ હતી. આથી સુરજમલ્લ પોતે અનેક વિપત્તિઓ ભોગવવા તૈયાર થયો હતો, પરંતુ તેના માર્ગમાં એકજ મોટું વિઘ્ન હતું, તે કક્ત પૃથ્વીરાજનું જ. બહાદુર પૃથ્વીરાજનું કોઈ હિસાબે કાસળ કાઢવા અનેક ઉપાય શોધવા લાગ્યો પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહીં. ત્યારે પોતે સારંગદેવ નામના એક રજપુત સાથે મળી, માળવાના નવાબ સુજદ્દરની પાસે આવ્યો, આખરે નવાબની સહાય મળી અને સુરજમલ્લની સાથે લશ્કર મોકલ્યું. સુરજમલ્લે મેવાડના દક્ષિણ ભાગમાં આક્રમણ કર્યું અને નીમચ બાબુના બધા પ્રદેશો પોતે પોતાના અધિકારમાં સ્થાપ્યા. આખરે ચિત્તોડ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. તેથી રાણા રાયમલ્લને આ વર્તણૂક પ્રત્યે ધિક્કાર છુટયો અને રાજદ્રોહી સુરજમલ્લને ઠંડ આપવા નિશ્ચય કરી રાણા રાયમલ્લ પોતાનું સૈન્ય લઈ સુરજમલ્લની સાથે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. બંનેની વચ્ચે ઘણું જ દારૂણ યુદ્ધ થયું. રાણા રાયમલ્લને શરીરમાં બાવીસ ઘા વાગ્યા હતા. સમગ્ર શરીર ઘાવોથી ભરાઈ ગયું, ઘાવોમાંથી રૂધિર છૂટવા લાગ્યું. તો પણ તેમને વિશ્રામ લીધો નહિ. અને ધીમે ધીમે તેમને શિથિલતા પ્રાપ્ત થવા લાગી, તે વખતે કુમાર પૃથ્વીરાજ આવી પહોંચતા કાકા સામું યુદ્ધ કરી કાકાનો પરાજય કર્યો.

છેવટે સુરજમલ્લ મેવાડની ગાદીના લોભમાં અનેક જાતના કષ્ટો વેઠતાં પોતે “બાટોરી” નામના અઘોર જંગલમાં પર્ણકુટી બાંધી રહેવા વિચાર કર્યો, પોતે તથા પોતાના માણસો અશ્વ સહીત જંગલની અંદર રહેવા લાગ્યા. ત્યાં પણ અચાનક પૃથ્વીરાજ આવી પહોંચતાં નાશ ભાગ થઈ અને કાકા સુરજમલ્લને ઘેરી લીધો. અને કાલકા નામના મંદિરમાં કાકાને લઈ જવા આગ્રહ કર્યો, પણ કાકા અશક્તિના લીધે ન આવવાથી સારંગદેવને મોકલ્યો. તેથી સારંગદેવ પૃથ્વીરાજની સાથે ગયો. પૃથ્વીરાજે સારંગદેવનું માથું ઘડથી જુદું કર્યું અને સુરજમલ્લની પર્ણકુટી પણ તોડી નાંખી અને બાટોરા નગરમાં જઈને પોતાનો જંડો રાખ્યો.

હવે સુરજમલ્લના હુઝારની સીમા રહી નહીં તેથી હતાથ થયો, પોતાની મનોકામના પુરી કરવા સાફ અનેક જાતના કષ્ટો વેઠ્યા, છતાં તેની મનોકામના પુરી થઈ નહીં. આખરે પોતાના માણસોની રક્ષા કરવા ખાતર સાફરી તરફ નાસી ગયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેના મનમાં એક નવી આશાનો સંચાર થયો હવે સ્વયં હું સાફરીની સંપત્તિ ભોગવી શકીશ નહીં તો તે એવા માણસને આપીશ કે

જેની પાસેથી રાજ્ય પણ છીનવી શકે નહીં. આ પ્રમાણે તેને પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને બ્રાહ્મણો તથા ભટ્ટ લોકોને સાદરી દાનમાં આપી લીધી, અને ત્યાંથી સદાને માટે મેવાડનો ત્યાગ કરી સુરજમલ 'ખનયલ' નામના મહાજંગલમાં ફરતો હતો. ત્યારે તેના જોવામાં આવ્યું કે એક વરૂ બકરીના બચ્ચાને લઈ જવાની ચેપ્ટા કરતો હતો. પણ બકરી તેના બચ્ચાને મજબુત પકડી રહી હતી તેથી તે વરૂ બચ્ચાને લઈ શકતો નહતો. આ ઘટના જોતાં સુરજમલને ચારિણી દેવીની સેવીકાનું કહેલું વચન યાદ આવ્યું. તેથી સુરજમલને એમ થયું કે હું અહીં રહીશ તો મારો અધિકાર કોઈ છીનવી શકશે નહીં. તેથી ત્યાંજ થંભી ગયો અને ત્યાંના જંગલી લોકોને તાબે કરી તે સ્થળે દેવલ નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો અને આબુખાબુના એક હબર ગામ પોતાના અધિકારમાં લીધા, આ વખતે પ્રતાપગઢ દેવલની રથાપના થઈ હતી.

કુમાર પૃથ્વીરાજ પાટનગરમાં આવ્યા આવ્યા, તે હવે રાણાશ્રી રાયમલ્લને ઘણો પ્રિય થયો હતો. તેથી તેનું મોં જોયા સિવાય તેને ચેન પડતું નહતું. પરંતુ વિધાતાની વકદ્વિથી મહારાણા રાયમલ્લના નસીબમાં પુત્રનું સુખ લાંબા વખત જોવાનું નહોતું. આ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ પોતાના બાહુબળથી અનંતકીર્તિ મેળવી અને યથા પ્રાપ્ત કરી પોતાની વહાલી તારાકુમારી સાથે આનંદમાં દિવસો પસાર કરવા લાગ્યા, પણ જ્યાં ભાવી અનુકુળ ન હોય ત્યાં સુખ અને વૈભવ લાંબા વખત સુધી ટકી શકતા નથી. તેવી જ રીતે રાજકુમાર પૃથ્વીરાજની સ્થિતિ બની હતી.

પોતાની બેન શિરોહી નરેશ પાભૂરાયની સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. પણ પાભૂરાય વ્યસની અને દુરાચારી હોવાથી પોતાની ભગિની અત્યંત દુઃખી થતી હતી. અને નરેશ પણ એટલું બધું દુઃખ આપતો હતો કે તેનું વર્ણન લખવા લેખક પણ અશક્ત છે. જેને જીવમી, શેતાન કહીએ તેવું દુઃખ રાજ પોતાની રાણીને આપતો હતો. જ્યારે રાણી પોતે દુઃખથી કાયર બની ત્યારે પોતાના ભાઈ પૃથ્વીરાજને પોતાની કર્મ કંઠણાઈની હકીકત લખી અને પોતાને આ દુઃખથી બચાવવા સહાય માગી. જ્યારે ભાઈએ જાહેનનો આવો દુઃખનો ભરેલો પત્ર વાંચ્યો કે તરતજ કુમાર પૃથ્વીરાજ એકાએક શિરોહી રવાના થયો, અને એ સાહસીક વીર શિરોહીના મહેલના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. પણ દરવાજો બંધ હોવાથી તે ક્રોધિત બની ક્રોડ કુદી રાજ પાભૂરાયને કબજે કરી તેનો વધ કરવા જતો હતો. તેવામાં પતિપરાયણ સ્ત્રીએ પોતાના ભાઈને કીધું કે “મારી એક ચાચના સ્વીકારો. મને વિધવા ન કરો, તમને મેં વિધવા બનાવવા બોલાવ્યા નથી પણ તેમને સમજાવી મને સુખી કરવા બોલાવ્યા છે.” આ પ્રમાણે કહેવાથી

પૃથ્વીરાજે પોતાના બનેવીને જીવતો રાખ્યો અને તેની બેનની મોજડીઓ તેના માથા ઉપર મુકાવી તેની ક્ષમા મંગાવી, આથી પોતાની બેનના કાર્યમાં પોતે થથ પામ્યો. પોતાની બેન સુખી થઈ બાળી પોતાના મનને આનંદ માનવા લાગ્યો, પણ નાલાયક કપટી બનેવીએ તેને ઘણા આગ્રહથી પૃથ્વીકુમારને પાંચ દિવસ વધારે રોક્યો અને જ્યારે પૃથ્વીરાજ પોતાની બેન અને બેનની વિદાય લઈ કોમલનેર બાળી જવા રવાના થયો ત્યારે નીકળતી વખતે તેના બેનનીએ કેટલાક લાડવા આપ્યા, પૃથ્વીરાજને કિંચિત્ પણ ખબર નહોતી કે આ પાપીએ ફગો કર્યો હશે. કોમલનેરની નિકટ આવતાં પોતાના બેનનીએ આપેલા લાડવામાંથી એક લાડવો ખાવા માંડ્યો અને ખાતાં ખાતાં તરત ઝેર ચડ્યું, ને ચક્કર ખાઈ નીચે પડ્યો અને બેભાન બની ગયો, બેનનીએ લાડવામાં ઝેર નાંખીને જ આપ્યા હતા. પોતાની વહાલી તારાકુમારીને ખબર આપવા માણસો છુટયા. તારા આવે તે પહેલાં પોતે પોતાના દેહને ત્યાગ કર્યો એટલે તારાનો મેળાપ થયો નહીં. આખરે તેજસ્વી તારો પલકમાં ગુમ થઈ ગયો. શુરવીરના મરણથી ઘણા લોકો રૂદન કરવા લાગ્યા. અને પવિત્ર તારાકુમારી પણ પોતાના પતિના શબને લઈ જીવતી ચીતામાં બસ્મીભૂત થઈ ગઈ. ધન્ય છે એ વિરાંગનાને ! પતિની પાછળ સતી થઈ.

પુત્રના અકાળ મૃત્યુથી રાણા રાયમલ્લને આઘાત થયો અને પુત્ર વિયોગીનું કંટ ઘણું વખત સહન કરી શક્યા નહીં. અને તે પણ પુત્રના પાછળ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. પૃથ્વીરાજ અને રાણાના મૃત્યુ પછી પ્રજામાં હાહાકાર અને શોક છવાઈ ગયા હતા. વીધીનું કેવું નિર્માણ ?

છાપો

શુરવીરતાની છાપ, પ્રથુએ ખુબજ પાડી,
યોધો મહા બળવાન, દીધાં હુશ્મનને ફાડી.
તણ રાજ્ય અને પાટ, પિતાની આજ્ઞા પાળી,
થયો દેશનિકાલ, વિધીના લેખ નિહાળી.
ચાલ્યો પ્રથુ તો એકલો, સાથે જેનું ભાગ્ય છે,
કહે ભોગી શુરવીર ને, એતો નજીવી વાત છે.

૬

છાપો

મીન જાતને મારી, પ્રથુએ ખુબ જ ફીધી,
પકડી તેનો રાય, શિક્ષા તો મોતની દીધી.
મુસલમાનો પર વૈર, ખરેખર તેને લીધું,
ક્ષત્રિય તણ ગૌરવ, વધારી તેને દીધું.
શુરવીર સાહસીક વીરે તો, પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી,
પ્રતિજ્ઞા પુરી થતાં, દેવી તારા તો વરી.

૧૦

છાપો

શુદ્ધ હૃદયના પ્રેમ, કદિ નહીં છાનાં રહેતાં,
 દિલ તણાં એ દાન, નહીં એ સહેજે મળતાં.
 તારા પૃથ્વીની ભેડ, જગતમાં હતી નિરાણી,
 શુદ્ધ હૃદયના કોડ, પ્રભુએ દીધા પાણી.
 વિજયમાળ પ્રભુએ ધરી, નામના જેને મેળવી,
 ક્ષત્રિયોમાં શિરોમણી, શુરવીરતા જેને કેળવી.

૧૧

છાપો

ધાર્યું ધણીનું થાય, નહીં ડહાપણ ચાલે છે,
 ભોગવે બંને સુખ, ખરી શાન્તિ ભોગવે છે.
 દુઃખી છે નિજ પહેન, સહાય ભાઇની માગે છે,
 ગયો પ્રથુ શિરોહી, બેનનું દુઃખ ભાગે છે.
 પણુ ઢગો બનેવી તો કરે, ઝેર લાડુમાં મેળવી,
 કહે ભોગી ખાતો પ્રથુ, મોત નિપજ્યું તે ઘડી.

છાપો

મરતાં પ્રથુ કુમાર, ખરે મેવાડ રંડાણી,
 તારા ભેટી નાથ, ખરેખર તે સુંઝાણી.
 રડતી અગ્રધાર, નાથ સુજ લીધો ખેંચી,
 શું કીધું મેં પાપ, મને અધવચમાં સુકી,
 પ્રાણ પતિની લાચને, લેતી તારા ગોદમાં,
 કહે ભોગી ધન્ય તારાને, સતી થતી પળવારમાં.

૧૩

આ પ્રમાણે રાણો રાયમલ્લ, સંગકુમાર, પૃથ્વીકુમાર, જયદેવ અને કાકો
 સુરજમલ વિગેરે ભાવીના નિર્માણ સુજબ ચાલ્યા ગયા, જે જે વસ્તુ ઇતિહાસમાં
 અવલોકવામાં આવી છે, તે વસ્તુ જગતમાં એકજ પાઠ બતાવે છે. સત્તા ચીજ
 એવી છે કે જ્યાં સારા નઠારાનું બાન રહેતું નથી, ગૃહકલેશ અનિ સત્તાના
 લોભે આજે હિન્દુસ્તાનને પરાધીન બતાવી દીધું છે. માટે વાંચક જન જીવનમાં
 બે વસ્તુનો ત્યાગ કરી (તે કઈ બે વસ્તુઓ (૧) ગૃહકલેશ (૨) સત્તાનો લોભ).
 આત્માનું કલ્યાણ અને લોકહીત કરવા પ્રયત્ન કરજો.

પ્રકરણ ૩ જી

રાણા સંઘ્રામસિંહનો રાજ્યાભિષેક અને અનેક જાતની વિવિધ ઘટનાઓ.

રાણા સંઘ્રામસિંહનો જન્મ સં. ૧૫૩૮ ના વૈશાખ વદ નોમના દિવસે થયો હતો, અને સં. ૧૫૬૫ (ઈ. સં ૧૫૦૬) જેઠ સુદ ૫ ના દિવસે શુભ સુહર્તે રાજ્યાસન પર બિરાજમાન થયા. તેઓની ઉત્તમ રાજ્યનીતિ અને કુનેહથી મેવાડનું રાજ્ય ઘણુંજ આબાદિમય થયું, આ વખતે સંપૂર્ણ મેવાડમાં શાન્તિ હતી. સુખ અને વૈભવની રેલમછેલ હતી. પરંતુ લાવીને આ સુખ મેવાડને લાંબા વખત સુધી ભોગવવા દેવાની મરજી નહીં હોય.

ભારત વર્ષમાં અનેક પ્રતાપી રાજા મહારાજાઓ હતા અને તુવારવંશના રાજાઓએ ઘણા કાળ સુધી મહાપ્રતાપ સહિત રાજ્યસત્તા ભોગવી, પરંતુ ક્રમે ક્રમે તે સત્તા ચોડાણ પાસેથી ગિઝની, ઘોરી, ખીલજી અને લોદી વંશના બાદશાહો પાસે ઝડપ અને હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય નિર્દય અને પાપી માણસોના હાથમાં આવ્યું, અને તે દરેક બાદશાહો હિન્દુઓના કટ્ટા દુશ્મન હતા. તેઓમાં કાંઈ બળ અને પરાક્રમ નહીં હોવાથી મેવાડના રાજાઓ તેમને લેશપણ વિશાતમાં ગણતા નહતા. જ્યારે મેવાડમાં ગૃહકલેશ ભગતો; ત્યારે ગુજરાતના અને માળવાના રાજાઓ તે વિદ્રોહીની સાથે મળી જતા હતા, તે પણ તે લોકો મેવાડને કોઈ પણ જાતની હાની કરી શક્યા નહતા, જ્યારે વીરવર સંઘ્રામસિંહે વીર પુત્રોને સંઘ્રામભૂમિમાં મોકલ્યા, ત્યારે યુક્ત ઉભય નવાળો તેમની સાથે ટકી શક્યા નહોતા. રાણા સંઘ્રામસિંહ તે વખતે ભારતના ચક્રવર્તી રાજા ગણાતા હતા. મારવાડ અને રજપૂતના રાજાઓએ તેમને ભેટ આપીને તથા તેમની પુજા કરીને તેમનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. જ્વાલિયર, સીકરી, અજમેર, રાઈસીન. કાલપી, ચંદેરી, ખુંદી, ગાગરૌન, રામપુર તથા આખું આદિ પ્રદેશોના “રાવ” પદવીધારી રાજાઓ તેમના માંડલિક બનીને તેમની સેવા કરતા હતા. મહારાણા સંઘ્રામસિંહ મહાપ્રતાપી હતા. એંશી-હબર અન્ધારોહીઓ, ઉચ્ચકુળના સાત નૃપતિઓ, નવ રાવો, અને ‘રાવલ’ તથા ‘રાવત’ પદવીધારી ૧૦૪ સરદારો પાંચસો હાથોઓની સાથે મહારાણા સંઘ્રામસિંહને

૨૩. આ સ્થળે અંબરના જે રાજાનું વર્ણન છે તેનું નામ પૃથ્વીરાજ હતું. અજ્ઞાપિ અંબરના રાજાઓને રાવ કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વીરાજના બાર પુત્રો દ્વારા (કજવાહાકુળના) બાર ગોત્રો ઉત્પન્ન થયાં. મુગલબાદશાહ હુમાયુના સમયથી કજવાહા લોકોને રાજાઓમાં માનપાન મળવા લાગ્યા.

સહાય કરવા આવ્યા હતા. વિપત્તિના સમયમાં જેમણે મહારાણા સંઘ્રામસિંહને સહાય કરી હતી તેમને સંપત્તિના સમયમાં તેઓ ભુલી ગયા ન હતા. તેમણે શ્રીનગરના કરમચંદને અજમેરની બગીચ આપી હતી. આ કરમચંદને જગમલ્લ નામનો એક પુત્ર હતો. ચંદેરી પર સત્તા સ્થાપીત કરતી વખતે જગમલ્લે રાણા સંઘ્રામસિંહને સહાય કરી હતી તેથી તેને 'રાવત'ની પદવી આપી હતી.

સંઘ્રામસિંહ સમયને સારી રીતે ઓળખતા હતા, અને તેમણે પોતાના લશ્કરને ઘણીજ ઉંચી તાલીમ આપી હતી. પોતાના સૈન્ય સાથે રાણા સંઘ્રામસિંહે બાબર સાથે બે વાર યુદ્ધ કર્યું અને માળવાના બાદશાહો સાથે અઢાર વખત યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો. ઈબ્રાહીમ લોદી મહારાણા સાથે બે વાર લડ્યો. પણ રાણાના પરાક્રમ આગળ પોતે બે વાર પરાજય પામ્યો. આ વખતે મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણોજ લાંબો હતો. ઉત્તરમાં વિના^{૨૪} પ્રાંતમાં વહેતી પીલખાલ નદી, પૂર્વમાં સિંધુ નદી, દક્ષીણમાં માળવા, અને પશ્ચિમમાં મેવાડની નિમિ અને દુર્ગમ શૈલ્યમાલા સુધી મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. આ પ્રમાણે શાસનનુ રાજ્ય રાણા સંઘ્રામસિંહ ભોગવતા હતા, પણ તેઓશ્રી લાંબો વખત શાન્તિ ભોગવી શક્યા નહી. આ વખતે યવનવીર બાબર મોટા સૈન્ય સાથે આસી ભયંકર લડાઈ કરવા મેવાડ આવ્યો. આ ભયંકર ભીષણનાદ ભારત વર્ષમાં સંભળાયો, અને આપુ ભારત કમકમી ગયું, પરંતુ ભારતની ભાગ્યદેવીનો વિચાર કંઈક બુદ્ધોજ હશે, તેથીજ આ ભીષણ યુદ્ધ આરંભાયુ હશે, અને કેટલાક દેશદ્રોહી રાજાઓ અને વિદ્રોહીઓ બાબરને સહાય આપવા તૈયાર થયા. જે આપણાજ ભાઈઓએ બાબરને સહાય ન આપી હોત તો આજે ભારત વર્ષનો મુગટ કેના શીરપર શોભી રહ્યો હોત ? તે તો ભાવીને હાથ હતું, તો આજે ભારત ગુલામી દશામાં ન હોત. ભારતના ભાગ્યમાં સુખ લખાયેલુ હશેજ નહિ.

બાબર જ્યારે પોતાનું સૈન્ય લઈને મેવાડ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે બાબર પોતાનું સૈન્ય ઘણુંજ કેળવાયેલુ લાવ્યો હતો અને ઘણીજ મોટી સંખ્યામાં લાવ્યો હતો, પણ વીર સંઘ્રામસિંહે બહુજ બહાદુરી પૂર્વક તેનો સામનો કર્યો. અને વીર સંઘ્રામસિંહે યવનવીર બાબરને સખત પરાજય આપ્યો. બાબરના સૈન્યનો ઘણો ખરો ભાગ યુદ્ધમાં ખલાસ થઈ ગયો હતો. આ વખતે એક વિશ્વાસઘાતી કુટીલ રાજપુત કુહાડાનો હાથો બનીને બાબરને સહાય કરી. જે આ વિશ્વાસઘાતી રાજપુતે બાબરને સહાય ન કરી હોત તો આજે બાબરના સૈન્યનો એક માણસ જીવતો રહી શક્યોજ નહોત. પરંતુ ભાગ્ય પ્રતિકુળ હોય ત્યારે કોણ મિથ્યા કરી શકે તેવું છે.

૨૪. આગ્રાથી પાંચ માઈલ દક્ષિણે વિના (નગર) વસેલું છે.

ચિત્તોડ રાણા વીર સંગ્રામસિંહનું બળ રોકવા માટે બાબર આગ્રા છોડી શીકરી^{૨૫} તરફ ભાગી ગયો. આ તરફ સીસોદીઆના કુળજુષણ મહારાણાશ્રી પોતાનું લશ્કર લઈ બાબરની સામે આવ્યા. આ વખતે સંવત ૧૫૮૪ (ઈ. સ. ૧૫૨૮) ના કાર્તિક વદ પના દિવસે સર્વ રાજ્ય મહારાજાઓ મહારાણાશ્રીને સહાય કરવા માટે એકત્ર થયા હતા. રાણાએ આ સઘળા સૈનીકોનો સંહાર કર્યો જે બાબર મુસલમાન બન્યા હતા તેમને બાબરની સેનાને વર્તમાન સમાચાર પહોંચાડયા. આ સમાચાર સાંભળી બાબરના માણસો ઉત્સાહહીન થઈ ગયા, અને પોતાની છાવણીની આરે બાબુ ખાઈ ખોદી પોતાનો કાળ પસાર કરવા લાગ્યા. આ વખતે બાબરની બીજી સેના આવી પણ રાણાની સેનાને રોકવા અસમર્થ નીવડી, વિજયી રાજપુતોએ નાસતા સૈનિકોને પકડી મારી નાંખ્યા, બાબર ઘેર સંકેટમાં પડ્યો છતાં પોતે ઉત્સાહીન ન બન્યો.

શુરવીરતાની વાતમાં, ગંભીરતા તજતો નથી,
દુઃખમાં બાબર કદિ, પાછો જુઓ પડતો નથી,
આશાવાદી રહેતો સદા, નહીં પ્રયત્નને છોડતો,
દુઃખમાં એ સુખ માની, પુર્ષાર્થને સાધતો. ૧૪

આ પ્રમાણે ચિંતામાં ચિંતામાં પંદર દિવસ થયા. બાબરે મનથી જણાવિચારો કરી જોયા પણ જ્યારે એકે રસ્તો સુજ્યો નહીં ત્યારે માનનો ત્યાગ કરી ઇશ્વર પ્રાર્થનામાં રોકાયો. છેવટે બાબરે જે પરિણામ ધાર્યું હતું તેનાથી ઉલટું જ પરિણામ આવ્યું, અને પોતે શરાબનો ત્યાગ કરી સર્વત્ર શરાબનો ત્યાગ કરાવ્યો, તેથી તેના સૈન્યમાં થોડો ઘણો ઉત્સાહ હતો તે પણ નાશ પામ્યો. બાબરે પોતાની બુદ્ધિથી સૈન્યને સમજાવી ઉત્સાહી બનાવી પોતાની છાવણી ઉપાડી, અને ચાલવા માંડ્યાં પણ એક કોષ ચાલતાં તો રાજપુતના ઝુંડના ઝુંડ યવનોપર તુટી પડ્યા અને સૈન્યનો નાશ કર્યો. બાબરે બાબર હતાશ થયો, અને રાણાનું સૈન્ય આગળ વધવા લાગ્યું અને ત્યાં તો પ્રચંડ તોપના ગોળાથી કાન ફાડી નાંખે તેવા અવાજોથી રાણાના સૈન્યનો નાશ થયો. આ અંધકારમય ભેદી તોપોથી હજારો રાજપુતોનો નાશ થયો, તો પણ રાણા પોતે આગળ વધતાજ ગયા અને દુશ્મનો પર હલ્લો કરતાજ ગયા. તેમનો વિશ્વાસુ તુવારવંશના શિલાદીત્ય પર તેને વિશ્વાસ હતો કે તે જરૂર યવનોપર આક્રમણ કરશે, પણ તે નરાધમ કુલકલકે રાણા સાથે દગો કરી. શત્રુના દગમાં ભળી ગયો, આ વખતે રાણાને

૨૫. હાલમાં એને ક્તેપુર સીકરી કહે છે, એ નગર આગ્રાથી દસ ગાઉના અંતર પર આવેલું છે. એની પાસેના કેકનવા નામના સ્થાન પર રાણાસંગ્રામસિંહની સાથે બાબરે ઘેર સંગ્રામ કર્યો હતો, આ સમયને ક્તેપુર સીકરીના યુદ્ધના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ઘણા આઘાત થયો, અને પોતાને અચાનક આવો દગો થએલો જોઈ રાણાશ્રીને ઘણું જ લાગી આવ્યું, આખરે સંગ્રામસિંહ રણભૂમિને ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. (રાણાશ્રી સંગ્રામસિંહના શરીરપર લગભગ ૮૦ ઘા પડ્યા હતા, તેણે લડાઈમાં એક આંખ, એક હાથ, એક પગ આટલું તો ગુમાવ્યું હતું, છતાં પોતાનામાં બહાદુરી અને સહાસીકતા શોભતા હતાં અને પોતે ક્ષત્રિય કુળ શિરોમણી હતા) પોતાની માતૃભૂમી અને દેશના માટે જે જે બડવીરો રાણાશ્રીને સહાય આપવા આવ્યા હતા તે સર્વે બડવીરોએ પોતાના દેહના બળીદાન આપ્યા અને શહીદ થયા, તેમાં કુંગરપુરના રાવલ ઉદયસિંહ પોતાના બસો સૈનીકો, સાલુંખાના રાજ રત્નસિંહ અને તેમના ત્રણસો યોદ્ધાઓ, મારવાડના રાઠોડ રાજકુમાર રાયમલ્લ અને તેમના મેરતાનિવાસી સાહસીક વીર ક્ષેત્રસિંહ તથા રત્નસિંહ, સોનગઢના રામદાસરાવ, ગાલાપતિ ઓઝા, પરમાર વીર ગોકુળદાસ, તથા મેવાડના ઔઠાણ માણેકચંદ તથા ચંદ્રભાણ અને ઈતર અનેક રાજપુતોએ આ યુદ્ધમાં અમર નામ કરી સ્વર્ગ સુદરી વર્ધા હતા. તેમાં બે મુસલમાનોએ પણ પોતાના આત્માનો ભોગ આપ્યો, હતો, જેમાં (૧) હતભાગી ઇબ્રાહીમ લોદીનો એકનો એક પુત્ર હતો (૨) હુસેનખાં હતો.

આખરે બાબરનો વિજય કપટી કુલાંગાર શિલાદીત્યના દગાથીજ થયો. અને હબારે રાજપુતોની કરેલી મહેનત અને આપેલા મોંઘા પ્રાણના બળીદાન નકામા કર્યાં. એ નરપિશાચે જો દગો ન કર્યો હોત તો આજે ભારત વર્ષ ગુલામીની જંજીરમાં ન હોત, પણ બાવી મિથ્યા થતું નથી, છેવટે બાબરે ‘ગાઝી’ની પદવી ધારણ કરી અને ત્યાર પછી તેના વંશોએ પણ આ ઉપાધી ધારણ કરી હતી.

જો મહારાણા થોડાજ વખત વધુ જીવ્યા હોત તો અવશ્ય તે સીસોદીઆ કુળને ગૌરવવંતુ કરત, વિધીના કઠોર લેખ અનુસાર તેમને પરાજય થયો, મેવાડનો ગૌરવ-રવિ વસવા નામના સ્થાન પર અકાળે અવસાન પામ્યા. ઘણા લોકોનું માનવું છે કે મહારાણાને તેમના મંત્રીઓએ ઝેર આપી મારી નાંખ્યા હતા, આ અનુમાન સત્ય હોવા વિષે શંકા છે. મહારાણાશ્રીના માટે આવી હકીકત સાંભળતાં હૃદય કંપી બેઠે અને હૃદયને ભેદાઈ બાય પણ જ્યાં બાવીજ અનુકુળ ન હોય ત્યાં કોઈ શું કરે?

આથી મારા આત્માને એક વાતની શંકા હ’મેશા થયા કરે છે, કે રાજાઓને ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાથીજ તેમાં કલેશનું વાતાવરણ પેદા થાય છે. કારણકે જ્યાં બધી રાણીઓને ઢિકરા હોય ત્યાં બધાને સત્તાનો લોભ લાગેજ, અને તેથી કલેશ થયા સિવાય રહે નહીં, તેવી રીતે રાણીશ્રી સંગ્રામસિંહની બાબતમાં બન્યું છે, કારણકે તેમને ઘણીખરી રાણીઓને કુંવર હતા, અને તેઓ પોત પોતાના કુંવરને મેવાડનો અધિપતિ બનાવવાનીજ પેરવી કરતા હતા, તેમાં એક

રાણી તો એટલી બધી આગળ વધી હતી કે બાબર બાદશાહની સાથે મળી ગઈ, અને તેની અભિલાષા પુરી કરવાને રણથંભોરનો કિલ્લો અને રાજભંડારમાં પડેલો માલવરાજનો તાજ પણ બાબરને અર્પણ કર્યો હતો. મહારાણીશ્રીને બાબર માતાની દૃષ્ટિથી જોતો હતો, અને રાણાજીને માટે બાબરને સંપૂર્ણ માન હતું.

રાણાજીને ત્રણ પુત્રો હતા, તેમાં બે પુત્રો જે મોટા હતા તે તો બાલ્યા-વસ્થામાંજ સ્વર્ગવાસ થયા હતા. રાણાજીને ફરેક ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હતી, તેમાં વળી જૈન ધર્મ પર તો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. રાણાજી ન્યાયી, સત્ય અને સંયમમાં ઘણા મજબુત હતા. તેથી તો તેમણે પોતાની ઉમ્મરમાં પ્રજાની, સમાજની તેમજ પોતાની માતૃભૂમિની પ્રાણના ભોગે સેવા કરી પોતાનું નામ અવનીના તકતા ઉપર રોશન કર્યું હતું. પરંતુ અકસોસ તો એજ થાય છે કે તેઓશ્રીનું મત્યુ અકાળે અને દગાથી થયું હતું. પોતાનો નાનો પુત્ર કે જેનું નામ રત્નસિંહ હતું, અને રત્નસિંહને જ ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા હતા.

છાપો

રાણાશ્રી સંઘામ, સદા ગંભીરતા ધરતા,
નીજ ભાઈ ભાઈના કલેશ થકી, વન વન રખડતા.
ધરતા પોતે ધીર, કદિ ન કાયર બનતા,
ધરી ધર્મની ઢાળ, સદાએ શુભ જ રહેતા.
સમયને વિતાવવા. ભરવાડ ઘેર કરી નોકરી,
કહે ભોગી ધન્ય વિધાતા, ભાવી ન મિથ્યા થાય જરી.

૧૫

દોહરો.

શુરવીર જનતો કષ્ટથી, પ્રાણાંતે પણ ડરતા નથી,
પુર્ણાર્થને સાધવા, પાછા કદિ પડતા નથી.
આવી મલ્યા કરમચંદને, સાથી હુંટારો શોધીઓ,
મેવાડનો એ ભાગ્ય વિધાતા, બહારવટુ ખેડી રહ્યો.
થાકને ઉતારવા, જંગલમાં નીંદ લઈ રહ્યો,
કહે ભોગી આવ્યો મણીધર, છત્ર તેને ધરી રહ્યો.

૧૬

દોહરો.

જોતો જંગલનો માનવી, કોઈ વીર આ સમજાય છે,
થશે ભવિષ્યમાં રાજવી, શુભ શુકન દેખાય છે.
આવી મળ્યો કરમચંદને, વાત સઘળી સો કરી,
શુભ રાખી વાત ને, નીજ બેટીની સાદી કરી.

શું વીધીના લેખ બાપુ, જીવન ક્યારે પલટાય છે,
શું શું લખ્યું છે લલાટમાં, કહે, લોગી નહીં સમજાય છે. ૧૭

છાપ્યો

પ્રથુ અને જયમદલ, મોતના પંથે વળીયા,
રાણાશ્રી સંગ્રામ, પુત્ર વિયોગે મરીયા.
લઈ યુદ્ધમાં યશ, અમર નામ જેણે કીધું,
આખર ભાવી જોજ, દુરમને વિષ જ દીધું.
થયો સ્વર્ગવાસ તેમનો, મેવાડ તો રંડાઈ ગઈ,
કહે લોગી શુરવીરની, જ્યોતિ સદા અમકી રહી. ૧૮

છાપ્યો

હોય જ્યાં ગૃહનો કલેશ, કદિ નહીં સુખજ પામે,
ભલે હોય ધનવાન, છતાં ન જોસે કામે,
જ્યાં કલેશ તણી છે આગ, નહીં ત્યાં શાન્તિ મળતી,
લે બીજાઓ લાભ, નહીં આશા કંઈ ફળતી.
માટે સમજી માનવી, કુસંપ કોઈ કરશે નહીં,
કહે લોગી અવની મહીં, સંપને ભુલશે નહીં. ૧૯

આ પ્રમાણે રાણા સંગ્રામસિંહનો ટુંક વૃતાંત વાંચકો વાંચી અને વિચારશે,
તો ઘણું જાણવાનું અને શીખવાનું મળશે.

પ્રકરણ ૪ થું.

રાણા રત્નસિંહનું વૃત્તાંત. રાજ્યાભિષેક અને વિચિત્ર ઘટનાઓ.

વિક્રમ સં. ૧૫૮૪. ઇ. સને ૧૫૨૮.

રાણાશ્રી રત્નસિંહનો રાજ્યાભિષેક ઘણાજ આનંદ અને ધામધુક પૂર્વક થયો, અને રાણાનો સ્વભાવ ઘણો ગંભીર, માયાળુ, સાહસીક અને શુરવીર હતો. તેઓમાં પોતાના પિતાના ગુણો વારસામાં ઉતર્યા હતા. પણ તેઓ મેવાડની ગાદી ઉપર ઝાઝો વખત ટકી ન શક્યા. કારણ કે તેઓના હાથે એક એવું કામ થયું હતું કે જેથી કલેશ અને વૈરનું વાતાવરણ ઉભું થયું હતું. રાજાઓ જ્યારે ભાન ભુલે છે, ત્યારે સમય સમજ્યા વગર એની ભુલ કરી બેસે છે, કે તેમની સાધારણ ભુલથી સારી પ્રજાનો નાશ અને કીર્તિનો પણ નાશ કરે છે. રાણા રત્નસિંહે અંબરના રાજા પૃથ્વીરાજની પુત્રી સાથે છાનો માનો વિવાહ કર્યો હતો. કન્યાની યોગ્ય ઉંમર થતાં તેના પિતા પૃથ્વીરાજે તેનો વિવાહ ખુંદીના રાજા સૂરજમલ (હાડા)ની સાથે નક્કી કર્યો. તે વખતે બાળાએ શરમથી પોતાનો વિવાહ થયો છે તેવી વાત પોતાના પિતાને કરી નહીં આથી કોઈએ તેના બીજાવારના વિવાહમાં પ્રતિરોધ કર્યો નહીં. પરંતુ થોડાજ સમયમાં આ વિવાહ એક અનર્થનો મૂળ થઈ પડ્યો. આ વિવાહની વાત સાંભળી રાણા રત્નસિંહને વ્રજ જેવો ઘા લાગ્યો, અને પોતે સૂરજમલ હાડા ઉપર કોપે ભરાયા. પણ ત્યાં વીધીએ બુદ્ધિ જ ઘટના ઘડેલી હતી, પોતાની બેનનો વિવાહ પણ સૂરજમલની સાથેજ કર્યો હતો. પણ રાણાએ સાળા-બને-વીનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો અને ઘણા જ આવેશમાં આવી વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. વસંતઋતુમાં મૃગયા રમવાનો ઓતસવ આવતાં તેમને આ વૈર લેવાની સારી તક મળી હતી. તે વખતે ખુંદીરાજ સૂરજમલ હાડા પણ તેમની સાથે હતા. ખુંદીના હાડા લોકો મેવાડની પૂર્વે આવેલા પહાડી પ્રદેશમાં રહેતા હતા. તેમનું રાજ્ય મેવાડના તાબામાં ન હતું. છતાં હાડાનો સ્વામી મેવાડના રાણાની પૂજા કરતો હતો. ખુંદીનો (રાજા) અધિપતિ યુદ્ધમાં રાજ્યનું ચિન્હ ધરાવીને આવતો હતો. અને મેવાડના માટે પ્રાણોત્તર લડતા હતા. તે વખતે યવનવીર શાહખુંદીનના પ્રચંડ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવા માટે હાડાવંશે અણમોલ આત્મભોગ આપ્યો હતો. હાડાવંશના યુદ્ધવિશારદ હમીરે પણ ભારતભૂમિ માટે પોતાના પ્રાણોનો ભોગ આપ્યો હતો. અને ગિહલોતકુળની સાથે હમીરના વંશજોનો ગાઢો સંબંધ

થયો હતો, પરંતુ રાણાશ્રી રત્નસિંહની કુબુદ્ધિથી બુન્દી અને મેવાડને વૈરભાવ થયો, જેથી કેટલાક વખત સુધી તે મિત્રાચારીનું બંધન લીધું પડી ગયું.

મૃગયા ખેલવા માટે રાણા રત્નસિંહ ગાઢ જંગલમાં ગયા તે વખતે તેમની સાથે રાજા સૂરજમલ એકલાજ હતા. તેમના બધા સાથીઓ પાછળ રહી ગયા હતા, તેથી લાગ નોઈ રાણાએ પોતાનો તલવારનો ધા સૂરજમલ પર કર્યો જેથી સૂરજમલ અશ્વ પરથી નીચે પડ્યો, પરંતુ તેનું મરણ થયું નહીં પણ થોડીવાર સુધી બેભાન રહ્યા હતા. જ્યારે તેઓ સતેજ થયા ત્યારે તેમણે ધા ઉપર પાટો બાંધ્યો, અને રાણા રત્નસિંહ ઉપર આક્રમણ કરવા સારૂ ચારે બાજુ જોયું. પણ સૂરજમલે રત્નસિંહને નાસતો જોયો, તેથી બોલ્યા કે “ફટ, બાયલા, કાયર, નાસભાગ કરી દે, પણ તારી આ કાયરતા અને તારા નિચ કૃત્યથી મેવાડના ગૌરવવંતાને કલંક લગાડયું છે.” રત્નસિંહે આ વચનો સાંભળ્યા, તેથી તેને ફરીને રાજા પર હથીઆર ચલાવ્યું અને તેને મારી નાખવા રાણાશ્રી તૈયાર થયા. પરંતુ આ કુબુદ્ધિનું ફળ તેને શીઘ્ર મળ્યું. રાણાને પોતાના પર આક્રમણ કરતો જોઈ રાજા સૂરજમલે મિંહની પેઠે કેશરી ફાળ મારી તેના પર તૂટી પડ્યો અને તેની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો. અને રાણા રત્નસિંહની છાતીમાં તલવાર ખોસી તેના પ્રાણ લીધો.

રાણા રત્નસિંહે પાંચ વરસ રાજ લોગવ્યું. ટુંક સમયમાં તેને રાજ્યની ઉન્નતિ સારી કરી હતી. મુસલમાનો તો ચિત્તોડની સીમમાં પણ આવી શક્તા નહોતા. રાણાના અકાળ મૃત્યુથી કેટલાક દિવસ પછી તેમના બન્ધુ વિક્રમાજીત ચિત્તોડની ગાદી પર બિરાજમાન થયા.

છાપો

કીધી મોટી બૂલ, બુઓ ગૌરવ ગુમાવ્યું,
કર્યો નહીં વિચાર, ક્ષત્રિયત્વં બિરદ ખોસ્યું;
મેવાડ માટે બુઓ, હાડાએ પ્રાણજ ખોયો,
હમીર મહા બહાદુર, પોતાનો પ્રાણ સમર્પ્યો.
છતાં ધરી નહીં લાગણી, બૂલ મોટી બહુ કરી,
કહે ‘લોગી’ સ્ત્રી કારણે, મેવાડની શોભા હરી. ૨૦

છાપો

એક ભુલના ભોગે, પ્રજાને દુઃખી કીધી,
અણધાર્યું કર્યું કાર્ય, બસારી છેવટ બુદ્ધિ;

નિજ બેનનો સ્નેહ, જુઓ ત્યાં ભુલી બતો,
મારીને તલવાર, બનેવીને ઘાયલ કરતો.
છતાં બનેવી બોલતો, કાયર થઈ શું બાગતો,
કહે 'ભોગી' એ સૂરજમલ રત્નસિંહને મારતો. ૨૧

છાપો

જુઓ વિધીના લેખ, નહીં મિથ્યા થાય છે
વિનાશે વિપરીત, જુઓ બુદ્ધિ આવે છે
જુએ ન સાર અસાર, બધું ત્યાં બાનજ ભૂલે
જીવન નૈયા જુઓ, ખરે અધવચ્ચમાં ડુલે
માટે મોટા માનવી, યોદ્ધા ભૂલ કરશે નહીં,
કહે 'ભોગી' તમ સુખમાં, દાવાનળ ધરશે નહીં. ૨૨

રાણા વિક્રમાજીત સં. ૧૫૮૮ ઇ. સ. ૧૫૩૪ માં ચિત્તોડની ગાદી ઉપર આવ્યા, પણ રાણાની બાબતમાં વિધીએ જુદું જ નિર્માણ કરેલું હતું. કારણ કે રાણા વિક્રમાજીત જ્યારે સિંહાસન ઉપર આવ્યા ત્યારે મેવાડની પ્રજાએ ઘણી આશાઓ રાખી હતી, કે હવે અમારા રાણાશ્રી કંઈક અમારી હાલત ઉપર ધ્યાન રાખશે. પણ જ્યાં મેવાડનું લાગ્ય જ ટુંકું અને કમનસીબ હોય ત્યાં મેવાડના રાજ્યની સારી સ્થિતિની આશા રાખવી તે નકામી છે.

રાણા વિક્રમાજીતની ગાદી પર આવ્યા પછી જેમ જેમ ટાઇમ જતો ગયો તેમ તેમ રાણામાં સફળતાનો નાશ અને દુર્ગુણોનો વાસ થતો ગયો. તેથી જ સારી પ્રજા અને વફાદાર સરદારો રાણાથી નારાજ બન્યા હતા. અને ધીરજુ કારણ એ હતું કે રાણા પોતે પોતાના સરદારો પાસે કોઈ દિવસ બેસતા જ નહોતા, અને કોઈને મળતા પણ નહોતા, તેઓ પહેલવાનો અને કુસ્તીબાજોની રાતદિવસ રમત બેસાડતા હતા. જે સન્માન સરદારોનું હતું, તે સરદારો પાસેથી છીનવી હલકા દરબજાવાળા માણસોને આપવા લાગ્યા, આ અપમાનથી રાજપુત સરદારોને આઘાત થયો. આ પ્રમાણે રાજ્ય વફાદાર સરદારોના અધિકાર છીનવી લઈ હલકા દરબજાના પાયદળ સૈનીકોને આપવા લાગ્યા. અને મુસલમાનો તરફ ઘણા સારો સત્કાર કરતા થયા, અને રાજપુતો તરફ અપમાનની નજરે ભેવા લાગ્યા.

અપમાનિત થએલા સરદારોના હૃદયમાં રાતદિવસ દેવ અગ્નિ પ્રસરતો ગયો. અને પ્રીતિ પણ ઓછી થઈ, છતાં રાણાએ પોતે આવી પડનારી વિપત્તિ પર જરાપણ વિચાર કર્યો નહીં. રાણાના પ્રમાદ અને ઉન્માદના અંગે ઠેર ઠેર અશાન્તિ અને અધેર વધવા લાગ્યા. તેમજ કોઈ કોઈનું ઘણી જ રહું નહીં. આ

પ્રમાણે રાજપોપાખાઈનું રાજ ચાલવા લાગ્યું.

“ પુરી એક અધેરી ને ગંડુરાળ, ટકે શેર લાજી ટકે શેર ખાળ. ”

આ વખતે આવી રાજ્યની વ્યવસ્થા હતી. તેનો લાગ જોઈને ગુજરાતના સુલતાને દાવ લેવા માટે મેવાડમાં યુદ્ધ કરવા નક્કી કર્યું. અને પોતાની તેમજ માળવાના નવાબોની બધી ફૈજ બોલાવી, ઘણાજ રસાલા સાથે મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવા ધસી આવ્યો. અત્યારે રાણા બુન્દી રાજ્યમાં આવેલા લૈયા નામના સ્થાનમાં રહેતા હતાં. સુલતાને પોતાની પ્રચંડ સેનાથી રાણાને ત્યાંજ ઘેરી લીધા. સુલતાનની પ્રચંડ સેના દેખી સંઘ્રામસિંહનો પુત્ર વિક્રમાજીત ભય પામે તેવો ન હોતો.

યવનની સેના દેખી ડરી જાય અને ચુડીઓ પહેરે તેવો નહોતો, પણ વીરની માફક દુશ્મનો સામે દારૂણ યુદ્ધ કરવા ઉભો રહે એવો હતો. પણ સુલતાનના પ્રચંડ સૈન્યને રાણા વિક્રમાજીતના સૈનીકો રોકી શક્યા નહીં. આથી રાણાજી ઘેર આક્રમણમાં આવી પડ્યા. તેમના સામંતો, સરદારો, અને ઇષ્ટ મિત્રોએ સહાય કરી નહીં. તેઓએ વિક્રમાજીતની ભૂલનું ફળ ભોગવવા દેવા રાણાને ત્યાંજ છોડી સંઘ્રામસિંહના કનિષ્ઠપુત્ર ઉદયસિંહને લઈને ચિત્તોડની રક્ષા કરવા માટે પાટનગરમાં ચાલ્યા. ચિત્તોડનો મહિમા ખરેખર ગૌરવવંતો છે. રાણાશ્રી સંઘ્રામસિંહના વખતના યુદ્ધમાં અગણિત વીરોએ પોતાના દેશના રક્ષણ માટે અને ઇજ્જત માટે સમરભૂમિમાં પડ્યા હતા. અને ચિત્તોડભૂમિ વીરશૂન્ય થઈ ગઈ હતી. પણ જ્યારે સુલતાન બહાદુરે ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે તે વીરોની ભરમ-માંથી અગણિત બહાદુરો ઉત્પન્ન થયા. પહેલાં જે રાજાઓ મેવાડના થતુ ગણાતા હતા તેમનાજ વંશના આ વખતે મહારાણા વાઘજી પોતાના પૂર્વજોના મૂળસ્થાન ચિત્તોડની રક્ષા માટે આનંદપૂર્વક આવ્યા હતા. તેમજ બુન્દીના રાજા પાંચસો ઘોડેસ્વારો લઈને આવ્યા હતા. તદઉપરાંત બીજાપણ ઘણા રાજાઓ આવ્યા હતા. મધ્યપ્રાંતના નવાબોએ પહેલાં જે આક્રમણ કરેલાં હતાં. તે બધા કરતાં આ વખતના આક્રમણો બહુજ ભયંકર અને દારૂણ હતાં. આ ભયંકર આક્રમણમાં એક ચતુર યુરોપીઅન “ ગોલંદાજ ” પણ ગુજરાતના સુલતાનને સહાય કરવા આવ્યો હતો.^{૨૭} અને બટુ લોકોએ આ “ગોલંદાજ”ને પ્રીરંગાનનો આ-

૨૬. અતિ પ્રાચીનકાળમાં પોપાખાઈ નામની એક રાજપુતરાણી હતી. તેના શાસન-કાળમાં પ્રજામાં અત્યંત અરાજકતા છવાઈ ગઈ હતી, તે વખતથી રાજપુત લોકો રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થાને “ પોપાખાઈનું રાજ્ય ” કહે છે,

૨૭. અંગે માત્ર એટલું કહી શકીએ છીએ કે મુસલમાનોમાં સૌથી પહેલાં ખાતરે તોપનો ઉપયોગ કર્યો હતો. રૂમીખાં નામનો એક ગોલંદાજ તેની તોપો ચલાવતો હતો. આ રૂમીખાં કોણ હતો ? કર્નલરોડ તેને સિરિયા દેશનાં રહીશ જણાવે છે.

‘લાખાખા’ની સહાયથીજ ચિત્તોડનો નાથ સુલતાન બહાદુરે કર્યો હતો. અને પોતાનું બુનું વૈર લીધું હતું. આ વખતે રાજપુતો જે થોડા ઘણા રહ્યા હતા તે પણ હતાથ થઈ ગયા. દુરુમનો એ તોપનો મારો ચલાવી રાજપુતોનો ઘાણુ વળવા માંડ્યો.

હવે ચિત્તોડનું રક્ષણ કોણ કરશે તે સવાલ ઉભો થયો પણ કહેવતમાં કહ્યું છે કે “બહુ રત્ના વસુંધરા”ની માફક ભેતભેતામાં વીરવર દુર્ગારાવ તથા સત્તો અને દુંડું નામના બે સરદારો પોતાના માણસો સાથે અચળ પહાડની માફક આવી ઉભા રહ્યા અને પોતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘પ્રાણાન્તે પણ મેવાડની રક્ષા કર્યા વગર હઠવું નહીં’ ધન્ય છે એ વીરોને ?

જ્યાં સુધી આ બડવીરોએ પોતાના પરાક્રમ વડે મુસલમાનોને ખુબ હંકાવ્યા સાધારણ સૈન્ય ક્યાં સુધી ટકી શકે ? અફસુત પરાક્રમ બતાવી આ વીરોએ પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. વિજયી મુસલમાનો સિંહનાદ કરતા આગળ વધવા લાગ્યા. તે વખતે એક પ્રચંડ શક્તિવાળી ચંડિકા સ્વરૂપ એક સ્ત્રી હાથમાં ભાલો, તરવાર, ઢાલ લઈ રણચંડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી યુદ્ધના મોખરે આવી ને ઉભી રહી. અને એક સ્ત્રી અંદર રહી. આ સ્ત્રી કોઈ નહીં પણ રાઠોડ કુળમાં જન્મેલી અને સિસોદિઆ કુળમાં પરણેલી રાણી જવાહીરબાઈ હતી, વીરનારી જવાહીરબાઈ રણચંડીકાનું સ્વરૂપ ધરી. છિદ્રમાર્ગ રોકી ઉભી રહી. અને મુસલમાનો આગળ વધતા હતા તેમના ઉપર મહારાણીએ પોતાની લોહી ભુખી તલવારથી હબરો મુસલમાનોના પ્રાણ લીધા. અને બાલાથી પણ અસંખ્યોના પ્રાણ લીધા. બહાદુર સુલતાન, રાણી જવાહીરબાઈનું પરાક્રમ બોઈ અભયબ થયો. વાહ ! ધન્ય છે એ વિરાંગનાને !

અચાનક જવાહીરબાઈ ઉપર કેટલાક સૈનીકોએ હુમલો કર્યો અને છેવટે એ મહામાયા જગદંબાદેવી જવાહીરબાઈએ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. અને સ્ત્રીઓની બહાદુરીનો પાઠ જગતની આગળ ધરતી ગઈ.

સખળા નર અખળા તણી, કિંમત કદિ કરતાં નથી,
અખળા બને જ્યારે પ્રખળા, ત્યારે કોઈથી ડરતી નથી,
અખળા તણા ઇતિહાસ તો, સખળાથી પણ છે શોભતા,
હિન્દની અખળા થકી, ભલભલા જૂઓ થરથરતા.

હવે મેવાડને અચવાની આશા કોઈ પણ બતની રહી નહિ, સરદારો નિસ્તેજ થઈ ગયા, અને હવે મેવાડનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તેનો ગુંચવાડો સૌના દીલમાં થઈ રહ્યો. ત્યારે કિલ્લાપરથી અવાજ થયો કે ‘રાજબલિ તૈયાર કરો,’ જ્યાં ઉંચે બુએ છે તો ચિત્તોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવીને માનવરૂપીરનું પાન કરવાની

ભયંકર ભાવના જાગી છે. ત્યાં રાજખલિ ક્યાંથી લાવવો? સૌ વિમાસણમાં પડયા. સંઘામસિંહને પુત્ર ઉદયસિંહ રાજકુટુંબમાં શેષ હતા, પરંતુ તેઓ તો ખાળક હતા તે ખડગ ધારણ કરી સંઘામમાં શી રીતે જઈ શકે? આવા વિચારથી સૌ ગમગીન થઈ ગયા ત્યાં તો “ દેવલાધિપતિ ” વાઘજી તેમની સમક્ષ આવી ને ઉંચે સ્વરે બોલ્યા, ‘ શું આ હૃદયમાં સિસોદીયા કુળનું પવિત્ર રક્ત વહેતું નથી? તમે બધા રાજખલિ માટે શા સાડું ચીંતા કરી રહ્યા છો? આજે હું પ્રાણાર્પણ કરી દેવીની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. આ શખ્દો સાંભળી સર્વની ચિંતા નિવૃત્ત થઈ, અને રાણાશ્રીએ વાઘજીને સિંહાસનપર બેસાડયા. થોડા વખત સુધી મેવાડનું રાજ્ય ભોગવી તેમણે પીળાંવસ્ત્રો પરિધાન કર્યા. તેમની સાથે અનેક રાજપુતોએ પણ પીળાં વસ્ત્રો પહેર્યા અને સામંતો, સરદારો અને મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિઓની સદાને માટે વિદાય લીધી. કારણકે મેવાડનાં છત્ર ચમ્બરફોપી મસ્તકપર બિરાજમાન રહ્યા હતા. તેથી વાઘજી રાવલના મસ્તક પર વિજયવંતિ અને ઉજ્જવલ છેંગી^{૨૮} ધરીને રાજપુતો મહાગર્વ સહિત ગગનભેદી વીરનાદ કરતા શત્રુઓની સામા ગયા. આ તરફ રાજકુમાર ઉદયસિંહને બુન્દીના વિશ્વાસપાત્ર રાજ શૂરથાનને સોંપવામાં આવ્યા. અને સર્વ રાજપુતો કેસરીયાં કરી યાહોમ કરી આગળ વધ્યા. મારો! કાપો! ના બીધણ નાદોથી આકાશ જાગવી મુક્યું. અને માતૃભૂમિ માટે પ્રાણના મોઘા બગીદાન આપવા માંડયા. જયભવાની? જયભવાની? જય એકલીંગજી? આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા પોતે માતૃભૂમિ ખાતર શહીદ થવા લાગ્યા. પણ જેમ જેમ સમય થતો ગયો. તેમ તેમ રાજપુતોને વિજયની આશા ઓછી થતી ગઈ. પણ નિરાશ ન બન્યા લાવીની જેવી મરણ, અને તે રાજપુતનાં જ લોહીની તરસી હોય ત્યાં બીજો શો ઉપાય? તેથી ચિત્તોડના કિલ્લામાં મોટો ખાડો ખોદ્યો અને દાડગોળો ભર્યો અને રાણી કર્ણાવતી તથા તેર હજાર રજપુત રાણીઓ હસતે વદને અગ્નિમાં કુદી પડી, અને હસ્તે વદને ભસ્મિભૂત થઈ ગઈ. હાય! કરવિધાતા! શો ગુન્ડો આ વીર વિરાંગનાઓને!!

રાજપુતો મરણીઆ થઈ કેસરીયા કરી માતૃભૂમિ માટે નીકળ્યા હતા અને તમામ ચીંતા, સુખસાહબી અને વૈભવનો નાસ કરીને નીકળ્યા હતા. તે રાજપુતોનો પણ વિધીને વિચાર આવ્યો નહીં, આખરે બધા રાજપુતો મરણ પામ્યા. આ યુદ્ધમાં ૩૨૦૦૦) બત્રીસ હજાર રજપુતો અને ૧૩૦૦૦) તેર હજાર રાજપુત રમણીઓના ભોગ લેવાયા ત્યારે બહાદુર શાહ સુલતાન ચિત્તોડનો સંપૂર્ણ વિજય મેળવી ચિત્તોડમાં પ્રવેશ કરી શક્યો, પણ તે વખતે તેમની

૨૮. છેંગી એ મહારાજ બાપારાવલનું એક રાજચિન્હ છે, એક કાષ્ટક ઉપર પ્રાયઃ બે હાથ લાંબુ એક ચામડું બાંધે છે, અને તેના ઉપલા ભાગપર શુતરમુર્ગ અને વચમાં સુવર્ણનો સૂર્ય હોય છે.

નજરમાં ફક્ત સૈનીકોના મુઠ્ઠા. રૂધીર હાડકાના ઢગલા સિવાય નું આબુ નહીં આ જોઈને સૌ ગમગીન થઈ ગયા હતા.

બલભલા ચમરાજને પણ કંપારી છુટે તેવો દેખાવ જોઈ બહાદુર શાહ સુલતાનને પણ દુઃખ થયું હતું આ વખતે ચિત્તોડ પર વિજય મેળવી બહાદુરશાહે પંદર દિવસ સુધી અનેક પ્રકારના આનંદોત્સવો કરાવશરૂ કર્યાં. પણ ત્યાં તો સાંભળ્યું કે વીર હુમાયુ બહાદુરશાહના જીવનમાંથી ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર કરવા અસંજય સૈનીકો લઈ આવે છે તેથી બહાદુરશાહ ચમક્યો અને હનાશ થયો અને તરત જ પોતે પોતાના હેશમાં પાછા જવાની તૈયારી કરવા માંડી. હુમાયુ અંગદેશને વશ કરવાનું કામ મુકી ચિત્તોડ શા માટે આવતો હતો તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ એમ કહેવાય છે કે ઉદયસિંહની માતા કર્ણાવતી રાણીએ હુમાયુને ધર્મનો ભાઈ ગણ્યો હતો. રાજપુતો આ “ પવિત્ર ભાતૃત્વ અંધન ” ને “ રક્ષાઅંધન ” કહે છે. બહાદુરશાહને હુમાયુએ ચિત્તોડમાંથી નસાડી મુક્યો અને હુમાયુએ પોતાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું. વળી માળવાના નવાબ પાસેથી તેનું પાટનગર માંડું પણ છીનવી લીધું. કારણ કે માળવાના નવાબે બહાદુરશાહને સહાય કરી હતી. અનેક દુઃખ અને વિપત્તિઓ વેઠીને વિક્રમાજીતે ચિત્તોડનું સિંહાસન ફરી પ્રાપ્ત કર્યું, છતાં પણ તેની વર્તણૂકમાં ફેરફાર થયો નહીં. આટ આટલા સંકટો પડ્યાં પણ તેની બુદ્ધિમાં જરા પણ ફેર થયો નહીં અને તેણે ફરીને પણ પોતાના સરદારો, સામંતો ઉપર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. અને જે કરમચંદ તેના પિતાને વિપત્તિના સમયમાં સહાય કરી હતી અને જે હુમણાં અત્યંત વૃદ્ધ થઈને સંસારમાંથી વિદાય લેવાની તૈયારી કરતો હતો. તે કરમચંદ પરમાર ઉપર વિક્રમાજીતે ભરસાભામાં પ્રહાર કર્યો, તેથી આવા અત્યાચાર અને અપમાન જોઈને સર્વ સરદારો અને સામંતો દરબારમાંથી ઉઠી ચાલ્યા ગયા. અને જતાં જતાં કહેતા ગયા કે “ કાલેજ આ ફળનો આસ્વાદ માલમ પડશે. ”

કોષિત થયેલા સરદારો અને સામંતોએ રાજબુવનનો ત્યાગ કરી વીર પૃથ્વીરાજના રાજકુમાર વનવીર પાસે ગયા અને કહ્યું કે તમે ચિત્તોડના સિંહાસનપર અભિષેક થાવ એવી અમારી ઇચ્છા છે. રાજા વિક્રમાજીતને પદબ્રષ્ટ કરી તેના સિંહાસન ઉપર આરૂઠ થવું તે રાજકુમારને કુકર્મ લાગ્યું. અને જ્યારે તેણે બાણ્યું કે સરદારોની વાત નહીં માનવાથી મેવાડને મોટી હાની થશે ત્યારે તેણે સિંહાસનનો સ્વીકાર કરવાની અનુમતિ આપી હતલાગી વિક્રમાજીતને સિંહાસનપરથી પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો. અને વનવીરના રાજ્યાભિષેકથી પ્રભા અને સરદારોના આનંદધ્વનિથી મેવાડ ગાજી રહ્યું.

પ્રકરણ ૫ મું.

વનવીરનો રાજ્યાભિષેક, ઉદયસિંહને રાજ્યની પ્રાપ્તિ, હુમાયુનું ચરિત્ર,
તથા અકબર બાદશાહનું ચિત્તોડ પર આક્રમણ.

રાજ્ય અને સંપત્તિમાં શું મોહની છે તે રાજા અથવા ધનવાન કેણુ
બાણી શકે ! જે વનવીરે પોતાને સિંહસનારૂઢ કરવાની સરહારોએ કરેલી માંગણી
સ્વીકારવાને આનાકાની કરી હતી. અને વિક્રમાજીતને પદબ્રજ કરી મેવાડનું
સિંહાસન મેળવવાને ઘેર પાપ કર્મ સમજતો હતો. તેજ વનવીર માત્ર થોડા
કલાક પછી સિંહાસન ઉપર બેઠો, એટલે તુરત તેનું મન સંપુર્ણ રીતે બદલાઈ
ગયું. અને વનવીર રાજ્યની મોહિનીના ફંદમાં એટલો બધો બનીત થઈ ગયો,
કે તે કોનું રાજ્ય ભોગવે છે, તે વિષે તેને જરાપણુ વિચાર કર્યો નહોતો. શું તેને
આ વાતની ખબર નહોતી કે સંઘાતસિંહનો પુત્ર ઉદયસિંહ મોટો થતો બન્ય
છે ? અને શું તે બાણુતો ન હતો કે ઉદયસિંહ મોટો થશે એટલે મને
પદબ્રજ કરશે ?

સિંહાસન ઉપર બેસતાં જ વનવીરનું મન ફરી ગયું, અને તેને પ્રતિજ્ઞા
કરી કે ‘મારા માર્ગમાં જે કંટક રૂપ હોય તે સર્વેને હુર કરોશ.’ પહેલો અને
મોટો કંટક રાજકુમાર ઉદયસિંહ જ હતો. જેમ બિલાડી ઉંઢરને મારવા રાત્રીની
રાહ ભેઈ રહે છે. તેમ વનવીર ઉદયસિંહને મારવાને રાહ ભેતો હતો.

એક રાત્રે ઉદયસિંહ સુતો છે, અને તેની ધાત્રી પથારી પાસે
બેસી તેની સેવા કરી રહી છે, તે વખતે ધાત્રી એ રણવાસમાં કોઈનું રૂઢન
સાંભળ્યું. આ સાંભળી ‘ધાત્રી પન્ના’ અચાંબો પામી બયભીત થઈ એટલામાં
તો રાજકુમારનો હજમ ત્યાં આવ્યો, અને બયભીત થઈ કહેવા લાગ્યો કે—“ બહુ
ખોટું થયું છે, સત્યાનાથ થઈ ગયું, વકત્રીરે વિક્રમાજીતને મારી નાંખ્યા. ” આ
શબ્દો સાંભળી ધાત્રીનું હૃદય કંપાયમાન થઈ ગયું, તરત જ તે સમજી ગઈ કે
જરૂર ઉદયસિંહનો પ્રાણ પણુ આ પાપી લેશે, તેથી તેને તુરત જ રાજકુમારને
બચાવવાનો રસ્તો શોધવા માંડ્યો, વિપત્તીના સમયમાં કાંઈ વિચાર સુઝતો નથી,
પરંતુ આ મહાબુદ્ધિવાન ધાત્રી પન્નાએ તેનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. ત્યાં એક
ફળ મૂકવાનો ટોપલો પડ્યો હતો, તેમાં રાજકુમારને ધીમેથી સુવાડી અને તેના
ઉપર પાંઠડા વિગેરે ગોઠવી હજમને ટોપલો આપી કહ્યું કે “ હવે તું આ
ટોપલો લઈ નગરની બહાર ચાલ્યો બા ” તેથી વિશ્વાસુ હજમે તરતજ આજ્ઞાનું

પાંલન કર્યું. અને ધાત્રીએ પોતાના બાળકને ઉદયસિંહની પથારીમાં સુવાડ્યો. એટલામાં વનવીર લોહીવાળા હાથ લઈ ત્યાં આવ્યો, અને ઉદયસિંહની શોધ કરવા લાગ્યો, અને કહ્યું કે રાજકુમાર ક્યાં છે? તેથી ધાત્રી પત્નાના તો હોસકોસ ઉડી ગયાં, અને એક શબ્દ પણ ન બોલતાં તેણે રાજકુમારની પથારી તરફ ઓંગળી લાંબી કરી. જેથી નિંકુર વનવીરે તરત જ બાળકના હૃદયમાં કાતિલ છુરી ઘેચી દીધો અને બાળક કિંક્રારી પાડી તુરત જ મરી ગયો. હતભાગિની ધાત્રી સામે જ તેના હૃદયનો દીપક ખુગાઈ ગયો, તેના બહાલા બાળકનો નાશ થયો, છતાં પણ તેણે પોતાના પુત્રને માટે જરાપણ રૂદન કર્યું નહીં. અને શુપચુપ આ સારતી પોતાના છોકરાના શબને અગ્નિદાહ કરવા ચાલી ગઈ, મહારાણીઓને પણ ધાત્રીના મહાન કાર્યની ખબર નહોતી, તેથી તેઓ સર્વ રૂદન કરવા લાગ્યાં, કોઈને પણ ખબર નહોતી કે ધાત્રીએ ચિત્તોડના બાવી રાણાને બચાવવાને માટે પોતાના પ્રાણથી અધિક પુત્રનો નાશ કર્યો છે. ઇતિહાસમાં આ પવિત્ર ‘ધાત્રી પત્નાનું’ નામ સુવર્ણાક્ષરથી સદા અંકિત રહેશે. ‘ખીચી’ રાજપુત કુળમાં તે પત્નાનો જન્મ થયો હતો. જ્યાં સુધી પૃથ્વીપર રાજપુતોનું નામ રહેશે, ત્યાં સુધી પત્નાના પવિત્ર નામનું સર્વ મનુષ્યોને સ્મરણ રહેશે જ. ચિત્તોડની પશ્ચિમ દિશામાં ‘બેરીસ’ નામની નદિના કિનારા પર પેટ્રો હામ રાજકુમારને લઈ બેઠો હતો ત્યાંજ ધાત્રી પત્ના પણ આવી પહોચી, તેણે આવી બેસુ તો રાજકુમાર ઉદયસિંહ હજી નિદ્રાવશ છે.

ધાત્રી રાજકુમારને પોતાની સાથે લઈને વાઘજીના પુત્ર સિંહરાવ પાસે ગઈ, અને ત્યાં પોતાને રહેવા દેવાની પ્રાર્થના કરી, પણ સિંહરાવે વનવીરના ભયથી તેનો સ્વીકાર ન કર્યો અને તે અત્યંત શોકાતુર થઈને બોલ્યો, રાજકુમાર ની રક્ષા કરવાની મારી ઘણીજ ઇચ્છા છે. “પણ” વનવીરને આ વાતની ખબર પડે તો મારા વંશ સહિત નાશ કરે કારણ કે તેની સાથે સુદ્ધ કરવાની મારામાં તાકાત નથી” તેથી ધાત્રી પત્ના દેવળનો ત્યાગ કરી ડુંગરપુર ગઈ અને રાણા યશકર્ણની પાસે જઈ પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તેને પણ વનવીરના હરથી ના પાડી, જેથી તે નિરાશ થઈને કેટલાક વિશ્વાસુ બીરોને સાથે લઈ અરવલ્લીની દુર્ગમશૈલમાળા તથા ઈડરના કૂટમાર્ગે ઓળંગી રાજકુમાર સહિત કમલમેર આવી પહોચ્યા, અહીં આ દિપ્તા નામના વણિક કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અશાશાહ નામનો એક જૈન રાજપુત રાજા રાજ કરતો હતો. ધાત્રી રાજકુમારને લઈ આશાશાહને મળવા ગઈ કે તરત જ બાળકને આશાશાહના ખોળામાં સુકી દીધો, અને નમ્રતાપૂર્વક બોલી કે “આપના રાજાનો પ્રાણ બચાવો.” પણ આશાશાહે ભયભીત થઈ પોતાના ખોળામાંથી રાજકુમારને નીચે સુકી દીધો. પણ ત્યાં રાજમાતા ઉભા હતા, તેથી તેમણે પોતાના પુત્રની આવી કાયરતા જોઈને

ઠપકો આપ્યો, અને બોધ આપ્યો, તેથી આશાશાહના સર્વ સંદેહો-શંકાઓ દૂર થઈ ગયા. જેથી રાજકુમારને પોતાના રાજા તરીકે જણાવ્યા, ધાત્રીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે મારા અહીં રહેવાથી લોકોમાં રાજકુમાર માટે શંકા થશે. તેથી તે કમલનેરનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઈ, આશાશાહે રાજકુમાર ઉદયસિંહને પોતાના ભત્રીજા તરીકે બહેર કર્યો. પણ લોકોના મનમાં અનેક ભતની શંકાઓ પેદા થવા લાગી, પણ સત્ય ક્યાં છુપું રહી શકે? આપોઆપ બધાને ખબર પડવા લાગી.

કેટલાક દિવસ પછી ઝાલોર સોનગઢા સરદારો કોંઈ કામ પ્રસંગે આશાશાહની પાસે આવ્યા, તેમનો સત્કાર કરવા માટે આશાશાહે ઉદયસિંહને મોકલ્યો હતો, ઉદયસિંહે કરેલા આદર સત્કારથી સરદારોને સંદેહ પેદા થયો, અને તેમની સંપૂર્ણ ધાત્રી થઈ કે આશાશાહનો આ ભત્રીજો છે જ નહિ. ધીમે ધીમે આ સમાચાર મેવાડના સામંતો અને સરદારોને જ નહીં પણ મેવાડમાં તથા હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રદેશમાં પહોંચી ગયા, તેથી ઘણા રાજાઓ આનંદીત થઈ પ્રણામ કરવાને ત્યાં દોડી આવ્યા, તેમાં ચંદ્રના-પ્રતિનિધિ, સલુખ્રાધિપતિ સાહીદાસ, કૈલવા પતિબગો, બાગોરનાથ સંગ પ્રભૃતિ અંદાવત ગોત્ર અન્યોઅન્ય સામંતો, કોટોરિઆ અને બેદલના ચૌહાણ, વીઝૈલીના પરમાર, સંચોરપતિ પૃથ્વીરાજ, અને જેતાવત લુણકરણ સર્વ રાજાઓ આનંદભરે કમલમેરમાં આવ્યા, જ્યારે ધાત્રી પત્તાએ તથા હબમે બધી વાત કરી ત્યારે સર્વના મનના સંદેહ દૂર થયા, એક દિવસ કમલમેરમાં દરબાર ભેગો થયો ત્યારે આશાશાહે રાજકુમારની શુભ વાતનું વર્ણન કર્યું, અને ત્યાર પછી રાજકુમારને મેવાડના વૃદ્ધ સામંત ચૌહાણને સોંપી દીધા. વીરવર સંઘાતસિંહના પુત્રને જીવતો દેખી સર્વે આનંદીત થઈ ગયા, તેમનો આનંદબલિ અનંત ગગનને માર્ગે થઈ પર્વતશૃંગોપર અથડાતો અથડાતો ચિત્તોડ નગરમાં પહોંચ્યો, ચિત્તોડના સિંહાસન પર બેઠેલા દુષ્ટ વનવીરે આ ધ્વનિ સાંભળ્યો, તેથી તેનું હૃદય કંપાયમાન થવા લાગ્યું. કારણ કે તેને સિંહાસન જવાની બીક લાગવા માંડી.

સોનગઢા સરદાર અખિલરાવે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ રાજકુમાર ઉદયસિંહ સાથે કર્યો, અને મેવાડના સરદારો તથા સામંતો એ ઉદયસિંહની પૂજા મહારાણા કુમ્ભાના કિલ્લામાં કરીને તેમના કપાળમાં રાજતિલક કર્યું આ સમાચાર વનવીરે સાંભળ્યા તેથી તે એકદમ હતાશ થઈ ગયો અને તેણે વિચાર કર્યો કે “મેં મારા હાથે કુમારનો વધ કર્યો છે, અને તેને તરફડતો દીઠો છે, તો પછી ક્યા દેવતાના પ્રસાદથી તથા ક્યા સંજીવન મંત્રના પ્રભાવથી ઉદયસિંહ જીવિત થઈ ગયો?” વનવીરને આ માટે શંકાઓ થવા લાગી.

વનવીર એમ માનતો હતો કે હવે તો હું નિષ્કંટક છું તેથી તે સિંહાસન પર બેસીને સરદારો પર અનેક પ્રકારના અત્યાચારો કર્યા કરતો હતો, અને તેનો રાજમદ્દ એટલો બધો વધી ગયો હતો કે મેવાડના શુદ્ધ રાજાઓ જેટલું સન્માન બળાત્કારે પ્રજા તરફથી મેળવતો હતો.

એક વખત ચંદ્રના એક તેજસ્વી વંશ જે તેનું ‘દુના’ ગ્રહણ ન કર્યું, જેથી વનવીરે તેનું ઘોર અપમાન કર્યું હતું રાજાના ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદને ‘દુના’ (પ્રસાદીનો પડીઓ) કહે છે. એક વખતે મહારાણા માનસિંહે વીરશ્રેષ્ઠ રાણા પ્રતાપસિંહનું ‘દુના’ નહિ સ્વીકારવાથી મેવાડમાં અનર્થ થયો હતો. તેનેજ મેવાડની શોચનીય દશાનું કારણ માનવામાં આવે છે. ‘શિતલસેની’ નામની એક દાસીના ઉદ્ધરે વનવીરનો જન્મ થયો હતો. તેથી તેને મેવાડની પ્રજા “ પંચમ-પુત્ર ” કહેતા હતા.

સરદારો મહાસંકટમાં અવી ગયા હતા. તેથી જ મેવાડની ગાદી વનવીરને આપી હતી, પરંતુ તેથી શું તેઓ આ ‘દુના’ ગ્રહણ કરે? એવો કોણ છે કે જે પોતાની કુળમર્યાદાને તિલાંજલી આપી દાસી પુત્રનું ‘દુના’ ખાશે? જ્યારે વનવીરે ચંદ્રાવત સરદારને ‘દુના’ આપ્યું ત્યારે તેણે પાછું ફેરવીને કહ્યું કે “ બાપા રાવલના શુદ્ધ વંશજના હાથથી આ ‘દુના’ મળત તો આ પ્રસાદને ગૌરવનો વિષય માનવામાં આવત. પરંતુ શિતલસેની દાસીના પુત્રના હાથથી તેને ગ્રહણ કરવું એ મહાઘોર અપમાન સિવાય બીજું શું હોઈ શકે? ખરી રીતે તો સરદારો તેનાથી કંટાળ્યા હતા. તેથી ઉદયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરવા માટે ઉદયસિંહને શોધવા કમલમેર દુર્ગ તરફ ચાલ્યા, ત્યાં સામેથી કમ્બ દેશથી પાંચસો ઘોડાઓ, દશ હજાર બળદો અને એક હજાર રાજપુત રક્ષકોને જોયા, તેઓને ગુપ્ત રીતે પૂછતાં માલુમ પડ્યું કે તેઓ વનવીરની પુત્રી ની પહેરામણીમાં આ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપવા જતા હતા, જેથી સરદારોએ તેમના ઉપર આક્રમણ કરી મૂલ્યવાન કિંમતી વસ્તુઓ લઈ લીધી. અને ઉદયસિંહની પાસે આવ્યા ઉદયસિંહનો વિવાહ ગાલોર પ્રદેશમાં ‘બલિહ’ નામનું સ્થાન છે ત્યાં થયો હતો, તે પ્રસંગે બે સામંતો સિવાય બધા રાજસ્થાન ના સામંતો હાજર હતા, જે બે સરદારો આવ્યા ન હતા, તેમાના એકનું નામ ‘માલોણ’ હતું, અને બીજો સોલંકી કુળમાં જન્મેલો હતો. તેનું નામ કોઈ જગ્યાએ લખ્યું નથી, આ બે સરદારો કેમ નથી આવ્યા? તેમાં કંઈ ભેદ હશે જેથી ઉદયસિંહે તેમના ઉપર આક્રમણ કરવા માંડ્યું. તેથી તેઓ પોતાના રક્ષણ માટે વનવીર પાસે ગયા, વનવીરે સરદારોની રક્ષા કરવા માટે સેના તૈયાર કરી અને લડ્યો, પણ તે અભાગી સરદારોની રક્ષા કરી શક્યો નહીં. તેથી માલોણ મર્યો ગયો, અને સોલંકી ઉદયસિંહને તાબે થયો જેથી વનવીરનું બળ વધતું ગયું.

એટલે વનવીર કિલ્લામાંથી નીકળી અને દક્ષિણ દેશમાં જઈ વસ્યો, વખત જતાં તેના વંશજો નાગપુરના 'ભોસલે' કહેવાયા.

સં. ૧૫૯૭ (ઈ. સ. ૧૫૪૧) માં મેવાડના સરદારોએ ઉદયસિંહને ચિત્તોડના સિંહાસન પર બેસાડયા, તે વખતે સર્વ પ્રજાને અપૂર્વ આનંદ થયો, આ મહોત્સવ પ્રસંગે જે ગીતો ગાવામાં આવ્યાં હતાં તે ગીતો આજે પણ સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ મહા કવી ચંદે કહ્યું છે કે “ સ્ત્રી અથવા બાળક જે દેશમાં સિંહાસન ઉપર આવે છે. તે દેશ વિપત્તિના પંખામાં સપડાય છે. ” તેવીજ રીતે મેવાડનું પણ બન્યું કારણ ઉદયસિંહ હજી બાળક હતો, પણ રાત દિવસ વિલાસને પ્રમાદને વશ રહેતો હતો, જેથી અભાગિની મેવાડભૂમિમાં સર્વત્ર અમંગળ થવા લાગ્યું. દરેક રાજપુતમાં સાહસ અને પ્રતાપ મુખ્ય ગુણો હોવા જ જોઈએ, તેમાંનો એક અંશ પણ ઉદયસિંહમાં ન હતો.

આ સમયમાં અકબરનું નામ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું, તેનાથી ભારતવર્ષ કંપાયમાન થઈ ગયો હતો, કારણ કે અકબરે ધુમકેતુની પેઠે આગળ વધીને મેવાડને કઠોર જાંબરથી બાંધી લીધું અને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું હતું. જેથી હિંદુઓને અંગમાં અગણિત ઘા થયા હતા. તે ઘા રૂઝાયા નથી, પરંતુ હૃદય સ્થાન સુધી ઉંડા ઉતરી ગયા હતા. શું આ રૂઝિરમય ઘાને રૂઝાવી નાખી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી ભવિષ્યમાં કોઈ વખત ભારત સંતાનો આનંદથી વિહાર કરશે ? ભારત સંતાનોના ભાવી ભાગ્યમાં શું લખ્યું છે તે શી રીતે કહી શકાય ?

જે દિવસ કનોજના યુદ્ધમાં ભારતનો રાજમુગટ હુમાયુના મસ્તક પરથી પતિત થયો તે દિવસથી હુમાયુ પર ભયંકર વિપત્તિઓનો આરંભ થયો. શત્રુઓ તેની પાછળ પડી તેને વારંવાર સતાવવા લાગ્યા તેથી હુમાયુ નાશ ભાગ કરવા લાગ્યો, પણ શત્રુઓ તેની પુઠે પડી તેને સતાવતા હતા, તેથી હુમાયુ આગ્રા છોડી લાહોર ગયો. ત્યાં પણ તેને વિશ્રામ મળ્યો નહીં. તેથી તે કેટલાક વિશ્વાસુ નોકરોને તથા પોતાના પરિવારને લઈ સિંધના રાજ્યમાં ગયો, રસ્તામાં તેના પર અત્યંત કષ્ટ પડ્યું છતાં પણ તે નિઃસ્તાહ થયો નહીં પણ ઈશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખી તેને વિચાર કર્યો કે ‘ સુઝતાનથી સમુદ્રતટ પર્યંત, સીંધુ નદીના કિનારા પર આવેલા સર્વ કિલ્લાઓ હસ્ત ગત કરવા ’ પણ શનિશ્રહના કીનારે સર્વ ઉસ્તાહ ભસ્મ થઈ ગયો. અને તેના ઉપર એક વધારે વિપત્તિ આવી પડી, તેના કેટલાંક સૈનીકોએ તેના ઉપર વિદ્રોહ કર્યો, ત્યારે હુમાયુ ખુબ મુઝાઈ ગયો હતો. તેથી તેને નિરૂપાયે ઈશ્વર ઉપર આધાર રાખી ત્યાંથી આગળ ચાલવું પડ્યું.

એક સમયે જે સમસ્ત ભારત વર્ષનો અધિશ્વર હતો, એક સમયે અગણિત નરનારીઓનું ભાગ્ય મુત્ર જેના હસ્તમાં હતું તેજ માણસ આજે પોતાના જીવનનું

રક્ષણ કરવાને માટે અનાથની પેઠે ઘરે ઘરે અથડાવા લાગ્યો. ધન્ય છે ? વિધાતા તારાં કુટ વિધાન ને ધન્ય છે ? તારા કુટીલ હેખ અનુસાર આયે સમસ્ત હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ ઘરે ઘરે ફરે છે.

છેવટે હુમાયુએ જેસલમેર અને જોધપુરના મહારાજાઓને પોતાને આશ્રય આપવાની પ્રાર્થના કરી પણ શોકની વાત એ છે કે બેમાંથી કોઈએ પણ તેની પ્રાર્થના સાંભળી નહીં. પરંતુ જોધપુરના કુર રાજા માલદેવે હુમાયુને કેદ કરવા વિચાર કર્યો હતો, આ વાત ક્યાં સુધી સત્ય છે તે અમે કહી શકતા નથી. પરંતુ હુમાયુએ જેસલમેર તથા જોધપુરના મહારાજાઓની કપટભળ ભેદી, ભયંકર મારવાડની ભૂમીમાં પ્રવેશ કર્યો અહીં તેને વધારે દુઃખ પડવા લાગ્યું. તેની પત્ની પણ પીડીત થવા લાગી, પોતાને દુઃખ સહન કરવું પડત તો તે સહન કરત, પણ તેના પ્રાણથી અધિક તેની બેગમને દુઃખ પડવાથી તે તેનાથી સહન ન થઈ શક્યું.

જેણે પૂર્વે કદી સૂર્ય ભગવાનનું કિરણ પણ જોયું નહોતું જેની આગળ સદા પાણી માગવાથી દુધ આવી પડતું હતું તેજ બેગમને દૂર ભાગવશાત્ આજે રેતીપર ઉઘાડે પગે ચાલવું પડતું હતું તેને જ આજે ભયંકર કષ્ટ સહન કરવું પડતું હતું. બેગમની તથા હુમાયુની આ દશા જોઈ કોણ અશ્રુભિંદુ નહિ પાડે ! જે આવળપણે હુમાયુએ ઘેર્યો નાશ કર્યો હોત તો તેના પરિવારનો મેવાડમાં જ નાશ થઈ ગયો હોત. પરંતુ તેનામાં વિરતા અને ધિરતા આદિ ગુણો હયાત હતા તેથી તો તે મોટા સંકટોમાંથી મુક્ત થયો હતો. હુમાયુના ગુણો જ્યારે આપણે સાંભળીએ છીએ, ત્યારે આપણને તેની વિપત્તિ જોઈ એધિક દુઃખ થાય છે.

‘તવારિખ ફરિસ્તામાં’ આ શોચનીય દુર્દશાનું જળહળતું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. કે હુમાયુ અહીં રાતે અશ્વ ઉપર બેસીને અમરકોટ તરફ નાઠો, આ અમરકોટ ઠાટા (ઠકા) નગરીથી સો કોસ દુર છે ઘણે દુર સુધી પ્રવાસ કરવાથી અત્યંત દુઃખીત થઈને પાદશાહનો અશ્વ તો માર્ગમાં જ મરણ પામ્યો ત્યારે હુમાયુએ ‘તુર્કીબેગ’ નામના એક સલાસદની પાસે તેવો અશ્વ માગ્યો, પરંતુ ઉક્ત અમીરે પાદશાહની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો, અને તેના કઠોર હુકમમાં જરાપણુ દયા ઉત્પન્ન થઈ નહીં. આ શત્રુઓ હુમાયુની નજીક આવી પહોંચ્યા, હવે પોતાની રક્ષાનો ખીજો કોઈ ઉપાય ન જડવાથી પાદશાહ ઉંટ ઉપર સ્વારી કરી નાઠો, એવામાં ‘નાદિમકોકા’ નામના એક માણસે પોતાની વૃદ્ધ માતાને અશ્વપરથી નિચે ઉતારી તે અશ્વ હુમાયુને આપ્યો અને તેની માતાને ઉંટ પર બેસાડી ચાલવા લાગ્યો. માર્ગ અત્યંત ભયંકર અને રેતાળ હતો. પાણીનું નામ નહોતું તૃપાથી સિપાઈઓને દારૂણ દુઃખ થવા લાગ્યું. કેટલાક સિપાઈઓ બેડોસ થઈ ગયા, અને કેટલાક મરણ પામ્યા, આરે તરફ હાહાકાર થઈ રહ્યો. અને રૂદન સંભળાવવા લાગ્યા, એટલામાં દુઃખમાં વૃદ્ધિ કરનારા સમાચાર મળ્યા કે શત્રુઓ

એકદમ પાસે આવી પહોંચ્યા છે. આથી હુમાયુ તરત જરાપણ ગભરાયા વગર પોકારી ઉઠ્યો. ‘જેનામાં લડવાની શક્તિ હોય તે અહીંઆ રહે, અને બીજાઓ સર્વ સામાન તથા ઓરતોને લઈ આગળ ચાલો;’ પરંતુ શત્રુઓના આગમનના ચિહ્ન જણાયાં નહીં તેથી પાદશાહ સર્વ માણસોને લઈ આગળ ચાલ્યો, બીજે દિવસે હુમાયુ પોતાની સેના સહીત અમરકોટ તરફ ચાલવા લાગ્યો; પરંતુ માર્ગમાં બે દિવસ સુધી જળ નહીં મળવાથી તેમને પહેલાં કરતાં ખમણું દુઃખ પડ્યું. ત્રીજે દિવસે એક કુવે જોવામાં આવ્યો, પણ તે દુર્ભાગ્યે એટલો બધો ઊંડો હતો, કે પાણી ભરતાં બહુવાર લાગતી હતી, અને ફક્ત અત્યારે એક જ ડોલ હતી; ફરેકને સુચના કરી કે નંબરવાર પાણી પાવામાં આવશે પણ તે સુચના કોઈએ સાંભળી નહીં, કારણ કે બધા માણસો તરમથી મરી જતાં હતાં, સર્વ પ્રથમ જળ પીવાને ઈચ્છા રાખતા હતા, જ્યાં અનિષ્ટ થવાનું હોય ત્યાં કોણ મિથ્યા કરી શકનાર છે ? તેવામાં ડોલનું દોરડું તુટી ગયું અને કેટલાક માણસો તેની સાથે કુવામાં પડીને મરણ પામ્યા અને કેટલાક માણસો પોતાની જીભ બહાર કાઢી જમીન પર આળોટવા લાગ્યા, અને કેટલાક માણસો ગાંડા થઈ જઈને કુવામાં પડી મરણ પામ્યા, આ હૃદય વિદારક દ્રવ્ય જોઈ હુમાયુને કેટલું કષ્ટ થયું હશે ? અરે ! ભલભલા યમરાજને પણ આશ્ચર્ય થાય તેવું આ દ્રવ્ય હતું. અને બીજે દિવસે તેમને એક બીજો કુવો જોયો, અનેક દિવસોથી ઉંટ પ્રવાસ કરતાં હતાં, અને તેમણે ઘણા દિવસથી પાણીનું એક બિન્દુ પણ મળ્યું નહોતું. તેથી આ વખતે નિકટ કુવો જોઈને તેઓ સર્વ તેમાં કુદી પડ્યાં અને ખુબ ધરાઈને પાણી પીધું, પણ થોડીવારમાં અકસ્માત તેમના પેટમાં લયંકર પીડા થવા લાગી અને જોત જોતામાં તો ત્યાંના ત્યાંજ કેટલાય માણસો મરણ પામ્યાં આ શોચનીય વિપત્તિમાંથી થોડા રહેલા વિશ્વાસુ સેવકોને પોતાની સાથે લઈને હુમાયુ અમરકોટ નગર તરફ ગયો. મોગલવીર હુમાયુની અત્યંત કષ્ટમય સ્થિતિ જોઈને અમરકોટના સોદારાજને પરમ દુઃખ થયું અને તેને આદરપૂર્વક આશ્રય આપ્યો, ને સર્વ દુઃખ દૂર કરવા ચત્ન કરવા લાગ્યો. અહિંયા હીજરીસન ૯૪૯ રજજળ માસના રવિવારને દિવસે હમીદાબેગમને પેટે રાજકુમાર અકબરનો જન્મ થયો પુત્રનું સુખકમળ જોઈને હુમાયુનું સર્વ દુઃખ દૂર થઈ ગયું અને તેણે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરનો પાઠ માન્યો અને અમરકોટના રાજાના શરણમાં પોતાના પરિવારને મુકીને તેની જ સેના લઈને ઈરાન તરફ ચાલ્યો ગયો. એમ કહેવાય છે કે હુમાયુને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ હતો, પણ કમનસીબની વાત એ છે કે તેણે તે શાસ્ત્રના જ્ઞાનને ઉપયોગ પોતાના કોઈપણ કામમાં કર્યો નહીં, અને ઈરાન તરફ જવું પડત નહીં; ‘તવારીખ પ્રીરસ્ત’ માં આ પ્રમાણે લખેલું છે.

જે સમયે હુમાયુ કાશ્મીરની નિકટ આવ્યો તે સમયે સીકંદર દિલ્હીનાં સિંહાસન પર બેસીને પોતાના ભાઈઓની સાથે ઝઘડો કર્યા કરતો હતો. તેથી હુમાયુએ ધાર્યું કે આપણું કાર્ય કરવાની આ ઉત્તમ તક છે. સીકંદર ગૃહકલહથી નિર્મળ થયેલો જોઈને તરતજ હુમાયુ સિંધુ નદી ઉતરીને તેની સામે આવી બાથ લીડી, આ રણસંગ્રામના પ્રયત્ન ઘોષથી હતભાગી પઠાણ પાદશાહનાં જ્ઞાનનેત્રો ઉઘડી ગયાં, સરહીંદ નામક સ્થાન આગળ તેમની સાથે દારૂણ યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં હુમાયુએ તેના પુત્ર અકબરને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો તેની ઉંમર અત્રે ફક્ત બાર વર્ષની હતી. અકબરનો વિજય થયો, દિલ્હીનું સિંહાસન હાથ લીધા પછી થોડા દિવસો પછી હુમાયુ પોતાના પુસ્તકાલયના ઉંચા સોપાન પરથી પડી જવાથી પરલોકવાસી થયો.

પોતાના પિતાના મૃત્યુ પછી થોડે દિવસે અકબર તેર વરસની ઉંમરે સિંહાસન પર બેઠો, ત્યાર પછી થોડા દિવસે તેના શત્રુઓએ અકબરના હાથમાંથી દિલ્હી અને આગ્રા ખુંચવી લીધા, તથા અકબરને બહાર હાંકી કાઢ્યો, જેથી અકબરે પંજાબના એક સ્થાનમાં જઈ આશ્રય લીધો; પણ બહેરામખાંએ તેના છેલ્લા શત્રુઓના હાથમાંથી તેના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ બહેરામખાંને ભારતીયસલી (૨૯) કહેવામાં આવે છે. તેના પરાક્રમથી અકબરનું રાજ્ય પર્વત સમાન ફઠ થયું અને અઠાર વર્ષની ઉંમરમાં તે અકબરે અંદેરી, કાલિંજર, ખુદ્દાબંડ, અને માળવા વિગેરે દેશો હાથ કર્યા. આ વિશાળ ભારત સામ્રાજ્ય પર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી થોડાજ વખતમાં શહેનશાહ અકબરે ચિત્તોડ પર આક્રમણ કર્યું હતું.

ઉદયસિંહ કાયર હતો, તે રાજ થયો તેથી શું થયું, જે રાજમાં નૃપોચિત ગુણ ન હોય તે રાજ શા કામનો? ઉદયસિંહમાં ઉપલા ગુણોને બદલે અનર્થકારક દુર્ગુણો ભરેલાં હતાં અને તેના વિચારનું તંત્ર એક વેશ્યાદ્વારા ચાલતું હતું. તે વેશ્યાજ્ઞ ઉદયસિંહની સલાહકાર, જીવન સહચરી, વિદ્યા, બુદ્ધિ અને બોધદાયિની સ્વામિની હતી, રાણો તેનો એવો દાસ બની ગયો હતો કે તેનાં ભાગ્યસુત્રને તે પિશાચિની પોતાના હાથમાં લઈ રહી હતી. મહારાણા ઉદયસિંહ—ગિહ્લોત કુલકેશરી વિરવર બાપ્પારાવલના વંશજ મેવાડના સ્વામિ રાણા સંગ્રામસિંહના પુત્ર હતભાગી ઉદયસિંહ, પાપિની વેશ્યાની આજ્ઞા

(૨૯) મોગલ સમ્રાટ અકબર અને ફાન્સનો ચતુર્થ હેત્રી, તથા બહેરામખાં અને ફાન્સનો મંત્રીસલી, આ ચારે પુરૂષો એકજ વખતે વિદ્યમાન હતા આ એક અદ્ભૂત ઘટના છે. બહેરામખાંએ અત્માનો ભોગ આપીને મોગલ રાજ્યને ખચાવ્યું હતું અને અતે તે પોતેજ વિદ્રોહી બન્યો હતો જેથી તેને દેશનીકાલ કર્યો હતો.

અનુસાર ચાલતા હતા, મૂર્ખ ઉદયસિંહ તેના પરજ શ્રદ્ધા રાખીને વિલાસિતાના પાપ પંકમાં ડુબી ગયો હતો. રાણાને આ પ્રકારે પ્રમાદીને વિલાસો થએલો જોઈને ચતુર અકબરે આક્રમણ કર્યું હતું. અને મહાયુદ્ધ થયું હતું. તેમાં અકબરનો વિજય થયો. અને ઉદયસિંહને તેના અનાચારનું યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત મળ્યું.

અકબરમાં એક મહાન ગુણ એ હતો કે મનુષ્યની ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાત પણ તેને પહોંચી જતી હતી, તથા જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે સર્વને સંતુષ્ટ કરી શકતો હતો. આ ગુણોથી અકબરે હિંદુ જાતિના હૃદયમાં તેના પ્રત્યે પ્રીતિ અને ભક્તિ પેદા કરી હતી. અભિમાન ઉત્પાદક અને ગૌરવશાળી ઉપાધી પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં તેણે પોતાના હાથથી અસંખ્ય ભારત સંતાનોનાં હૃદય કુર રીતે ચીરી નાંખ્યા હતા, અને સનાતન ધર્મનાં અનેક મંદિરોને યુર્ણ કરી નાંખી તે સ્થળે મસ્જિદો બંધાવી હતી.

અકબરના હસ્તપ્રહારથી વીરવંશો અને આર્ય સંતાનોનાં મુખો પર કલંકની કાળી શાહી લાગી ગઈ હતી. પરંતુ આ કલંકે તેના કપોળ પર સદાને માટે વાસ કર્યો નહોતો. યૌવનના અભિમાનમાં અકબરે પોતાની કઠોર, દુસ્કાંક્ષા, તૃપ્ત કરવાને માટે હિંદુઓના હૃદયમાં જે ભીષણપ્રહાર કર્યા હતા. તે ઘાવો તેણે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં રૂઝાવી નાખ્યા હતા અને ભારત વાસોઓના આર્શિવાદ મેળવ્યા હતા.

આ પ્રમાણે જ્યારે દેશકાળની પડતીની નોખતો વાગવાનો ટાર્કમ આવે છે ત્યારે રાજા પણ કાયર, ભીડ અને ડરપોક બને છે. જ્યારે ગિહ્લોત કુલકેશરી વિરવર બાપ્પા રાવલના વંશજ મેવાડના સ્વામિ રાણા સમરસિંહ રાજ્યનિતી વિશારદ રાજાએ જે નિતી અનુસાર રાજ્યકારભાર ચલાવી નામના મેળવી હતી અને પોતે પ્રજાપ્રિય રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, તેજ રાજ્ય આજે ઉદયસિંહના હાથમાં આવ્યું હતું. બાપ્પા રાવલના વંશજ મેવાડના સ્વામિ રાણા સમરસિંહ અત્યંત ચતુર અને કાર્યકુશળ હતા અને રાજ્યકાર્યને મહત્વનું કામ ગણી સાવધાન રહેતા હતા.

ઉદયસિંહ આ કાર્યને અતિ સરળ અને સુગમ સમજતો હતો. તેથી મેવાડ પર દુઃખના ડુગરો તુટી પડ્યા, સીસોદીયા કુળની અધિષ્ટાત્રી દેવીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે “જ્યાંસુધો બાપ્પા રાવલના વંશ જો મારી આજ્ઞાનું પાલન કરશે ત્યાંસુધો હું ચિત્તોડનો ત્યાગ કરીને જઈશ નહીં” બાપ્પા રાવલના વંશજોએ આટલા કિવસ સુધી દેવીને સંતુષ્ટ કરવા માટે પોતાના હૃદયનું રૂધીર અર્પણ કર્યું હતું, તેથી મહાદેવીએ સંપુર્ણ રીતે ચિત્તોડની ભૂમિનું રક્ષણ કર્યું હતું.

આ પ્રમાણે અનેક સ્ત્રી પુરૂષોએ પોતાના આત્માની આહુતી ચિત્તોડ માટે આપી, પોતાના નામ અમર કરી ગયા છે. અને આજે સુવર્ણાક્ષરે અંકિત કરી ગયા છે. તે વસ્તુનો વિચાર કરતાં કયા પુરૂષને પોતાની જન્મભૂમી માટે માન ન ઉપજે !

આ પ્રમાણે સીસોદીયા વંશની કુળદેવીએ અનેક વખત સુસલમાનોના આક્રમણથી છેવટની ઘડીએ પણ પોતાની માતૃભૂમીને બચાવી છે. અને ક્ષત્રિઓનું જિરૂદ સાચવ્યું છે. પરંતુ આ ત્રીજી વખતના ચિત્તોડ પર આવેલા ઘોર સંકટ સમયે આખા રાવણને કયો વંશજ પ્રાણાંતનો દાવ ખેલી ચિત્તોડની દેવીને પ્રસન્ન કરશે ? ‘ લગવતિ ચામુંડ ’ આ પ્રસંગે કયા વિરનું રૂધીર પી ચિત્તોડનું રક્ષણ કરશે, આવા કટોકટીના વખતે લયંકર સંગ્રામમાં કોઈ પણ સીસોદીયો વીર આવ્યો નહીં. હવે શું થશે ? કોઈ પણ ઉપાય રહ્યો નહીં, ચિત્તોડનું શોચનીય અને ભીષણ અધઃપતન થવાનું હોય, ચિત્તોડના સ્વાધીનતાનો સૂર્ય સદાને માટે અસ્ત થવાનો હોય, ત્યાં મોહમાયી મહામાયા અંતર્યામિ થઈ ગઈ, જે ગુઢભાગ્ય સૂત્રો જિહ્વાત કુળને આટલા દીર્ઘકાળ પર્યંત બાંધી રાખ્યું હતું. તે સૂત્ર પણ સદાને માટે તુટી ગયું, જે મહાદેવીએ વિપત્તીના સમયમાં સમયસિંહની ઉભય આંખો ખોલીને ગંભીર સ્વરે કહ્યું હતું કે “ હિંદુ ગૌરવ હ્રુમ થવાની અણી પર છે,” જેણે ચિંતાના વમળમાં પડેલા લક્ષ્મણસિંહના સન્મુખ પ્રગટ થઈને બાર રાજકુમારોનો ‘ બલિ ’ માગ્યો હતો, તે ચિત્તોડની મૂર્તિમંત સ્વાધિનતા લક્ષ્મીદેવી ચતુર્ભુજા હતભાગી ઉદયસિંહની કાયરતા જોઈને સદાને માટે ચિત્તોડનો પરિત્યાગ કરી ગઈ ! તેની સાથે રાજપુત જાતીની એક મહાન શ્રદ્ધા નાશ પામી ! જે શ્રદ્ધાબળથી તે લોકો ચિત્તોડપુરીને પવિત્ર સનાતન ધર્મને અને સ્વાધિનતાનો દુર્જય દુર્ગ માનતા હતા, તે મહાન શ્રદ્ધા હવે તેમના હૃદયમાંથી હ્રુમ થઈ ગઈ, હવે તેઓ તેને માત્ર એક મિથ્યા કલ્પના ગણવા લાગ્યા.

આ પ્રકારનો પવિત્ર વિશ્વાસ એ રાજપૂતોની અપૂર્વ દેશભક્તિ, જીવન શક્તિ અને દેશરક્ષાની મહાશક્તિ છે. આ મહામંત્રથી હીક્ષીત થઈને અનેક દેશના રાજાઓએ સ્વદેશની રક્ષાને માટે રણક્ષેત્રમાં પ્રાણના ત્યાગ કર્યા હતા. ઇતિહાસમાં અનેકવાર રાજપૂતોના અસીમ ગુણોની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. અમે માનીએ છીએ કે આ વિશ્વાસ જ સદા તેમના વિજયની કુચ્છી હતી.

અકબરે ચિત્તોડ પર ખેવાર આક્રમણ કર્યું હતું, પહેલી વખતના આક્રમણમાં અકબરને પરાજિત થઈ નાશી જવું પડ્યું હતું. અને તેનો લડાઈનો

તમામ સરંજામ સીસોદીયાઓએ કબજે કર્યો હતો. બીજો ભયંકર સંગ્રામ સં. ૧૧૨૪ ચૈત્ર સુદ ૧૧ ને રવીવારના દિવસે શરૂ થયો તે વખતે અકબરે પોતાની વિજય-શાળી સેનાને લઈ ચિત્તોડ ઉપર હુમલો કર્યો, આ વખતે કાયર ઉદયસિંહ કોઈ પણ જાતનું શુરાતન ન બતાવતાં છેક જ નિર્માદ્યપણું બતાવ્યું હતું. છતાં પણ સરદારો અને સામંતોની ઉશ્કેરણી ભરેલા વાતાવરણોથી ઉદયસિંહ સૈન્યમાં દાખલ થયા. પણ જ્યાં રાજા જ નમાલો હોય ત્યાં સૈન્યમાં ઉત્સાહ ક્યાંથી જ આવે.

જ્યારે રાજા ઉદયસિંહમાં કોઈપણ જાતનો શુરવીરતાને શોભે તેવો ઉત્સાહ જોયો નહીં ત્યારે લાચારીથી રાજપુત સૈન્ય ભાગવા માંડ્યું, અને ઉત્સાહ વગરનું થઈ ગયું. એટલે ઉદયસિંહ અકબરના હાથે કેદ પકડાયો, વીરજનોની મેવાડની ભૂમીપર આ એક મોટામાં મોટું કલંક આવ્યું. આવી ઘટના આજ પર્યંત મેવાડમાં બની નહોતી.

કાયર રાજા હોય તો, કરે પ્રજા પાયમાલ,
જેર મજે નહિં જીગરમાં, પ્રજા બને બેહાલ;
નિજ કુળતણી મર્યાદને, જુડાવી દે આમ,
એક ઉદયસિંહ કારણે, મેવાડ બન્યું શુલામ.

રાણા ઉદયસિંહ કેદ પકડાયો, છતાં કોઈ સરદારને અથવા સામંતને તેના માટે માન નહોતું. તેથી તેને છોડાવવાને કોઈએ કાંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. આજે ચિત્તોડપુરીની પ્રાર્થના નિસ્તેજ અને નિષપ્રાણ થઈ ગઈ હોય એમ લાગતી હતી, મેવાડભૂમીએ આજે પોતાનું તેજ સદાને માટે શુમાવી દીધું હતું.

પરંતુ આવી સ્થિતિમાં જોતાં રાણા ઉદયસિંહની ઉપપત્નિના હૃદયમાં અભિમાન અને ક્રોધનો દાવાનળ પ્રગટી ઉઠ્યો, અને કહેવા લાગી કે—“શું ચિત્તોડવાસી પોતાના બંધીવાન રાજાને મુક્ત નહીં કરાવી શકે ? શું બધા નિર્માદ્ય અને કાયર બની ગયા ? મેવાડની ભૂમીનું તેજ આજે લુપ્ત બની ગયું ? જ્યારે કોઈ પણ વીર પોતાના રાજાને છોડાવવા, પોતાની બકાદુરી બતાવવા તૈયાર ન હોય, તો હું આજે મારા સ્વબળ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી રાણાશ્રીને મુક્ત કરાવી લાવીશ.” આ પ્રમાણે પોતે અબળા છતાં પ્રબળા બની રણયંત્રીનું રૂપ ગ્રહણ કરી, હાથમાં ભાલો, તરવાર, ઢાલ અને બખતર પહેરી, ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને મુસલમાનોના સૈન્ય પર તુટી પડી. એટલે રજપુતોએ પણ શુરાતન બતાવ્યું અને અબળાએ અપૂર્વ સાહસ, હિંમત અને શુરાતન બતાવી હજારો મુસલમાનોને જમીનદોસ્ત કરી, અકબર સમ્રાટના સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તાવી દીધો, અને રાણા ઉદયસિંહને પોતે કેદમાંથી મુક્ત કરાવી લાવી. ધન્ય છે એ વિરાંગના ને ? ધન્ય છે તેની નિડરતા ને ? મોગલ બાહશાહ આ વિરતા જોઈ

સ્તબ્ધ બની ગયો. અને પોતાનો ધ્યેયો વિજય પલકમાં ફરી જતાં પોતે ઘણોજ હતાશ બની ગયો. ઇતિહાસમાં ઉદયસિંહની ઉપપત્તિનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે શોભી રહ્યું છે, અને રહેશે.

જ્યારે ઉદયસિંહ અકબરના કારાગ્રહમાંથી છુટ્યો, અને તેને ચિત્તોડમાં આવી પોતાની ઉપપત્તિની અત્યંત પ્રશંસા કરી અને તેની વીરતાને સહઅવાર ધન્યવાદ આપ્યો. અને ભરસલામાં કહેવા લાગ્યો કે “વીરનારીની બહાદુરીથી મારી મુક્તિ થઈ છે.” રાણાના મુખે આજે ઉક્ત સ્ત્રીની બહાદુરીની પ્રશંસા સાંભળી ચિત્તોડના સરદારોને અત્યંત ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ અને તેમનું અભિમાન ઉશ્કેરાઈ અ. વ્યુ. તેથી બધા સરદારોએ એવો વિચાર કર્યો કે આ વેશ્યાને કોઈ પણ ઉપાયે મારી નાંખવી. આવો વિચાર કરી તે બહાદુર સ્ત્રીનો નાથ કરવાની યોજના કરવા લાગ્યા. અગણિત સરદારો આગળ એક સ્ત્રીનું શું ગળું? આખરે એ વીર રમણીનો વધ થઈ ગયો, અને તે ખીચારી આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી પર દુનિયામાં ચાલી ગઈ.

અકબર પર વિજય કરવાને લોધે સરદારો અને સામંતોને આનંદ થયો. જોઈએ, તેના બદલે એક શોક ઉત્પન્ન થયો, અને માંહોમાંહે કલેશથી રાજ્યમાં ભયંકર અશાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ. મેવાડની આવી અશાન્તિ સાંભળી અકબરે પોતાનું વૈર લેવાને સંપૂર્ણ રીતે તૈયારી કરી મહા પ્રયંત્ર સૈન્ય સાથે ફરી ચિત્તોડ પર ચડી આવ્યો.

આ સમયે અકબરની ઉંમર પચીસ વર્ષની હતી. તેના શરીરમાં વિપુલ બળ હતું અને અતિ ઉસ્તાદી હતો, તેના અખંડ પ્રભાવથી સમસ્ત ભારત વર્ષ તેને શરણે થયું હતું. દુર્ઘટ દુર્ગોને તેને પોતાના બાહુબળ, અને પ્રતાપથી બીજાબીજા કરી નાંખ્યા હતા. અનેક રાજપુત રાજાઓ તેની આજ્ઞા પાળવાને હાથ જોડી સન્મુખ રહેતા હતા, તો પછી મેવાડનું મસ્તક શી રીતે ઉન્નત રહી શકે? મેવાડનો ગર્વ શી રીતે અચળ રહી શકે?

મેવાડના રાજપુતો શા માટે તેને વશ ન થાય? મેગલોનું પ્રયંત્ર વેગમય સૈન્ય મેવાડમાં પ્રવેશી ચુક્યું હતું અને ચિત્તોડની પાસેનાં ‘પાંડોલી’ ૩૦ નામના

૩૦. પાંડોલી નામના બે ગામો છે, તમાનું ઉપલું ગામ ચિત્તોડના સુપ્રસિદ્ધ માન-સરોવરના કિનારા પર વસેલું છે. આ માન સરોવરના કિનારા પર બાંધરામાં આવેલા કેટલાક પ્રાચીન સ્તંભોમાંથી તેમાં જે એક શિલાલેખ ઉપલબ્ધ થયો તેની સહાયતાથી જ તેમને ગિહ્નોત કુળના વંશજની ઉત્પત્તિ થઈ. જે દિપમાળ અઘાપી સર્વાંગ દશામાં વિશ્વમાન છે તેને સર્વથા ચૂતા અને પત્યરથી ખનાવવામાં આવી છે. ઉંચાઈ (૩૦) ત્રીસ ફૂટ અને તેનો શિરોભાગ (૪) ચાર ફૂટનો છે. સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિએ જોતાં સર્વ ખતિના દેવાલયોનાં ચિન્હો તેમાં જણાય છે.

ગામથી અસ્સી જતાં જે પાંચ કોસનો રાજમાર્ગ આવે છે. તેના અગ્ર ભાગમાં જ મોગલ સમ્રાટ અકબરની મહાપ્રચંડ છાવણી પડી હતી. આ સ્થળે ‘સંગે મરમરનો’ એક ‘સુઠાકાર સ્તાંભ’ ળીરાજમાન છે, આ સ્તાંભને “અકબર કા દિવા” “અકબરનો દિપક કહેવામાં આવે છે.

આજ પર્યંત પ્રવાસીઓ મેવાડના અધઃપતનના તે ભયંકરને દુરથી જોઈને જ ચિત્તોડની ગત દુર્દશાનો વિચાર કરતાં અનુધારા છોડતા ચાલ્યા નાથ છે.

ભટ્ટ લોકોના અંથેમાં એવો ઉદ્દેશ છે, કે ચિત્તોડ રક્ષણહીણ બન્યું નહીં. મેવાડનું સત્યાનાથ કરવાના ઉદ્દેશથી ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી, જેવો અકબર ચિત્તોડ પર આવ્યો કે તરત જ કાયર અને બીકણ ઉઘયસિંહ પાટનગર છોડી ચાલતો થયો, રાણાના પલાયનથી, ચિત્તોડનો કાયર પુરુષ રાણો ત્યાગ કરી નાસી ગયો પરંતુ ચિત્તોડ નામની એ બલીહારી છે કે કોણ બાણે ક્યાંથી સાહસિક અને અગણિત વીરો નગ્ન તલવાર પોતાના હાથમાં લઈ ચિત્તોડની રક્ષા કરવાને માટે મુસલમાનોની સાથે ઝુઝવાને આવી પહોંચ્યા. બાણે, કોઈ ભુત દેવતાનો સંજીવની મંત્રના પ્રભાવથી ચિત્તોડની સમરભૂમીમાં પડેલા પીરગણોની ભસ્મમાંથી અગણિત વીરોની સ્પષ્ટ ઉત્પત્ત થઈ, રાજ્યસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોમાંથી સરહારો અને સામંતો પોત પોતાની સેના લઈ ચિત્તોડની રક્ષા માટે આવી પહોંચ્યા વનવીર સહીદાસ, અનેક તેજસ્વી અને સાહસીક ચઢાવતોને પોતાની સાથે લઈ ચિત્તોડના પ્રધાન તોરણદર, ‘સૂર્યદાર’ પર આવીને ઉભા, મંદોરીયા પતિ રાવત દુદ, સંજાવતોની સેના સાથે લઈ રણ સંગ્રામમાં આવી પહોંચ્યા, બેઠલા અને કટોરીયાના વીરનરોએ આવીને સમ્રાટના જૈન્યનો સામનો કર્યો, આમ મહાભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યો રહ્યું હતું. ત્યાંતો એક અચાનક જોળી સેનાપતિ જયમલ્લના હૃદયમાં વાગી, વાગતાંની સાથે જયમલ્લ અશ્વપરથી નિચે તૂટી પડ્યો, અને શત્રુઓનો નાશ કરવાની પોતાને પ્રબળ ઇચ્છા અધુરી રહી જવાથી તેનું હૃદય ઉન્મત બની ગયું. શત્રુઓએ દુરથી કોઈ નીચની સહાયતાથી તેમને માર્યા, આ વિચાર આવતાં કોને ગ્તાનિ ઉત્પત્ત ન થાય ?

છેવટે ચિત્તોડને બચાવવાને કોઈ દિશા રહી નહીં ત્યારે આખરે વીર જયમલ્લે પોતાનું જીવન ચિત્તોડને માટે સર્મપણ કરવાની તૈયારી કરી અને તેની સાથે જેટલા શૂરવીરો હતા તે સર્વેને પણ પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવી.

શીઘ્ર બુહારવૃત્તનું અનુષ્ઠાણ કરવામાં આવ્યું, આઠ હબાર રાજપુતોએ એક સાથે બીડુ ઉઠાવી અંતઃસમયમાં પતવ્રઓ ધારણ કરી એક બીજાની

વિદાય લઈ સાહસ અને ઉત્સાહની સાથે મોગલ સેનાપર તુટી પડયા. દુર્ગતુ દ્વાર ખોલી નાખવામાં આવ્યું, પ્રાણનો મોહ છોડી ઉન્મત્ત રાજપુત પ્રયંડ સમુદ્રતરંગની પેઠે શત્રુઓ તરફ ધસી ગયા અને તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યા. સામાપક્ષના અગણિત સૈનીકો માર્યા ગયા, પરંતુ મોગલ સેના અગાધ હતી, અને રાજપુત સેના ઘણી અદ્ય હતી, આખરે તમામ રાજપુતોએ માતૃભૂમી ખાતર પોતાની યશકિર્તિ ઉજ્જવલ કરી પ્રાણાર્પણ કર્યો.

આખરે ચિત્તોડની દુર્દશા થઈ, અગણિત મુગલો આગળ રાજપુતો લાચાર થઈ ગયા, આ દુર્દશામાં કોઈની પણ તાકાત મસ્તક ઉંચું કરવાની રહી નહીં.

આવા સંકટોના સમયમાં રાજપુતોએ પોતાનું પાણી ખતાવી ચિત્તોડનું નાક રાખ્યું હતું. પણ જ્યાં ભાવી અનુકુળ ન હોય ત્યાં બીજું શું થાય ? જે ચિત્તોડ કનકનગરી સમાન ગણાતું હતું, તે આજે સ્મશાનવત્ શૂન્ય ભાસવા લાગ્યું, જેવી ભાવીની મરણ, જ્યાં જુઓ ત્યાં મુડદાના ઢગેઢગ પડેલા હતા. અને કેવળ ભયંકર દ્રવ્ય એટલું લાગતું હતું કે વૈષ્ણવમાં લખવાની પણ શક્તિ નથી. લખવામાં શબ્દો શોધ્યા જડે તેમ નથી આવી ભયંકર પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ વાંચકગણ પોતેજ કરી દેશે.

દેશ દેશના અનેક રાજપુત સરદારોએ ભયંકર લડાઈમાં ૧૭૦૦ સત્તરસો મહાન યોદ્ધાઓએ પોતાના પ્રાણ સમર્પણ કર્યા હતા.

કેવળ ગ્વાલીઅરના તુંવાર રાજાઓ ચિત્તોડની ભાવી દુર્દશાના વખતે ઉપયોગી થઈ પડવાને માટે, આ ભયંકર યુદ્ધમાંથી પોતાનો પ્રાણ ખચાવી શક્યા હતા. નવરાણીઓ પાંચ રાજકુમારીઓ, બે બાળકો અને સમસ્ત સરદાર કુળની સ્ત્રીઓએ તે કઠોર કાળમાં જુદાંર વૃતનું અનુષ્ઠાન કરીને રણમાં પોતાના પ્રાણનું ખલીદાન આપ્યું હતું. આ ભયંકર યુદ્ધમાં ચિત્તોડનું જે સત્યાનાશ થયું છે. તે ભવિષ્યમાં પણ વિસરી-ભુલી શકાશે નહિ. જ્યાં સુધી આ જગતમાં હિન્દુ નામ કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી આ ભયાનક યુદ્ધની હકીકત તો દરેકના હૃદયમાં કોતરેલી રહેશે.

જે દિવસે ચિત્તોડ ઉપર આક્રમ્ત આવી પડે તેજ દિવસથીજ રાજપુતોની સ્વાધીનતાદેવી ચિત્તોડપુરને ત્યાગ કરીને ચાલી ગઈ, તે પવિત્ર રવિવારના દિવસે સૂર્ય દેવતાએ પોતાના કિરણો નાંખી હંમેશને માટે ચિત્તોડમાં અંધકાર કર્યો.

જે ચિત્તોડની સુંદરતા અમરાપુરી જેવી ગણાતી હતી, જે ચિત્તોડના પર અનેક કિલ્લાઓ, સરોવરો, શિલ્પકળાના મંદિરો, વિગેરે અનેક વસ્તુઓ શોભી રહી હતી.

જે ચિત્તોડ પર જૈનોના મંદિરો અને કિર્તી સ્થંભો વિગેરે ગગન ચુંબિત શોભતા હતા, આજે તે ચિત્તોડ એક શુન્યકાર સ્મશાન ભુમીકા જેવી દુર્દશામાં ફેરવાઈ ગયું. ભાવી શું ન કરી શકે ? અને આ દશા કરનાર કોણ ? પાષાણ હૃદયનો સમ્રાટ અકબર ! પોતાના ભાવી અકબરાબાદ નગરને શોભાવવાને માટે ચિત્તોડના સિંહદારના શોભનીયદારો ઉપાડી ગયો હતો.

અકબરે પોતાના હાથથી જયમલનો સંહાર કર્યો હતો. જે બંદુકની સહાયથી આ કાયર પુરૂષને યોગ્ય કાર્ય કર્યું હતું. નામ તેણે “ સંઘ્રામ ” રાખ્યું હતું. આ બંદુકથી અકબરે ત્રણ હજાર પક્ષીઓનો વધ કર્યો હતો. જો કે અકબરે અધર્મી ઉપાયથી જયમલનો સંહાર કર્યો હતો, તો પણ તે તેમના શુભોને સારી રીતે જાણતો હતો. જયમલને મારી, અકબર પોતાને કૃતકૃત સમજ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે વીરવર જયમલ અને વીર બાલક પ્રત્યેની અદ્ભૂત વીરતા અચલ રાખવાને માટે તેણે દિલ્હીમાં પોતાના કિલ્લાના સિંહદાર ઉપરના એક ઉંચા અબુતરા ઉપર બંને વીરોની પાષાણ મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. (અસેં પચાસ વર્ષ પૂર્વ ઇતિહાસવેત્તા બર્નિયર ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કરવા આવ્યો હતો, તેણે આ બંને મૂર્તિઓ જોઈ હતી, તેણે ભારતવર્ષના સંબંધમાં પોતાના સ્વદેશી મિત્રોને જે પત્રો લખ્યા હતા તેમના ઘણા પત્રો ઇ. સ. ૧૬૮૪ માં લંડન નગરમાં છપાઈને બહાર પડ્યા હતા, જયમલ અને પત્તેની મૂર્તિને ઉલ્લેખ જે પત્રમાં છે તે ઇ. સ. ૧૬૬૩ ના બુલાઈની ૧ લી તારીખે લખેલો હતો. બર્નિયર જણાવે છે કે “ સિંહદારમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે દ્વારની બંને બાજુએ ઉભા રહેલા બે હાથીઓના સિવાય જોવાલાયક બીજું કંઈ નથી આમાંના એક હાથીની ઉપર ચિત્તોડના રાજા જયમલની અને બીજાની ઉપર તેના બંધુ પત્તેની મૂર્તિ છે.”) આ ઉભય સાહસિક વીરોએ પોતાની વીર માતાની સાથે સંઘ્રામમાં જઈ પ્રચંડ વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી, આ ઉભય એવા વીર અને સાહસીક હતા, કે તેમણે પ્રાણાંત સુધી શત્રુને પોતાનાં મસ્તક નમાવ્યાં નહોતાં, તેમના ગૌરવનાં સ્મારક ચિન્હ તરીકે તેમના શત્રુએ તેમની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી છે, આ ઉભય ગજરૂપ મૂર્તિઓનું દર્શન કરવાથી મારા મનમાં એક અપૂર્વ ભાવ ઉદિત થયો. ભયભક્તિ અને આનંદ મિશ્રીત એક ઉચ્ચ અને અલૌકિકભાવ ઉદિત થયો, વળી બર્નિયર રાજપુતોનો ઇતિહાસ સારી રીતે જાણતો નહોતો, નહિ તો તે જયમલને ચિત્તોડનો રાજા અને પત્તેને જયમલનો બંધુ શા માટે જણાવત ? કેવળ આ પાષાણ મૂર્તિ જોઈને બર્નિયરના હૃદયમાં એવો ઉચ્ચ અને ગંભીર ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, ત્યારે જેણે અત્યંત કષ્ટ અને પરિશ્રમ સહન કરીને રાજપુત જાતિના ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, જેણે જયમલ અને પત્તેને લીલા ક્ષેત્રને સ્વદષ્ટિથી જોઈને તેમની ચિતાવેદી ઉપર ભક્તિ સહીત પુષ્પો

ચઢાવ્યાં હતાં અને રાજપુતોના હિતને માટે જેણે મોટો આત્મલોગ આપ્યો હતો તે ટોડ મહોદયના હુકમમાં કેવો ઉચ્ચ પુજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેનો વિચાર કરવાનું કાર્ય અમે સુસ પાઠકોનેજ સોંપીએ છીએ.)

કાથેજ નગરના જગદ્વિખ્યાત મહાવીર હાનિખળના પ્રચંડ પ્રતાપથી ‘કના’ નામક સમર ભુમીમાં પોતાના જે સ્વારોએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા, તેની મુદ્રિકાઓ તોળીને હાનિખળે પોતાના વિજયનું નિર્માણ કર્યું હતું, તેવી રીતે અકબરે મૃત રાજપુતોના યજ્ઞોપવીતને તુલામાં તોળીને પોતાના વિજયનું માપ કાઢ્યું હતું, આ સર્વ યજ્ઞપવીતો તોલમાં ૭૪૧ મગ થઈ હતી, ચિત્તોડની શેઠનીય દુર્દશાનું આ પ્રકાશિત ઉદાહરણ, તે સમયથી ‘તીલક’ અથવા ‘શપથ’ તરીકે વાપરવા લાગ્યા. ૭૪૧ આંક સોગંન તરીકે ગણાવા લાગ્યો. અને ૭૪૧ ના આંકને દરેક વ્યક્તિ પોતાના ગુપ્ત પત્રના પાછલા ભાગમાં અથવા સીરનામાવાલા ભાગમાં લખવા લાગ્યા આ પત્ર મેવાડીઓ જે માણસ પર મોકલતા તે માણસ સીવાય બીજો કોઈ માણસ ખોલી શકતો નહીં અને ખોલે તો તેને ચિત્તોડના ધ્વંસ કરવાનું પાપ લાગે એવી માન્યતા હતી આ ઉપરથી સમજાસે કે સમ્રાટ અકબરે ચિત્તોડની કેવી દુર્દશા કરી હતી તે સાડી ચુમેતેરના આંક ઉપરથી સમજી શકાશે, આ વૃતાંતની અહીં આ આવશ્યકતા નથી પણ એની અંદર રહેલું નૈતીક તત્વ કેટલું છે તેના માટે જ આ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉદયસિંહ ચિત્તોડ ત્યાગ કરી ગોહીલ લોકની પાસે આવ્યો ગયો, આ ગોહીલ લોકો ‘રાજપીપ્પી’ નામના ગાઠ જંગલમાં રહેતા હતા તે ત્યાં થોડા દીવસ રહી અનેક કષ્ટ સહન કરી ગિહલોત નામના સ્થાનમાં આવ્યો ગયો, આ સ્થાન અરવલ્લીની શૈલમાળાની અંદર છે. ચિત્તોડ જત્યા પહેલાં ઉદયસિંહના પૂર્વજ વીર આપ્પા રાવલે આ સ્થાનની નીકટમાંજ ગુપ્તવાસ કર્યો હતો. જે વખતે ચિત્તોડનો નાશ થયો તેના કેટલાક સમય પૂર્વેગિરીની ખીણના મધ્ય ભાગમાં ઉદયસિંહે એક વિશાળ સરોવર ખંધાવ્યું. અને નેનું નામ ‘ઉદય-સાગર’ રાખ્યું. અને તેની પાસે નવચૌકી નામનો સુંદર મહાલય ખંધાવ્યો. તે પછી તો આ મહાલયની આસપાસ બીજા ઘણા મોટા મોટા મહાલયો ખંધાઈ ગયા અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એક મોટું વિશાળ નગર બની ગયું તેથી ઉદયસિંહે પોતાનું જ નામ જ નગરને અર્પણ કરી ઉદયપુરને મેવાડનું પાટનગર બનાવ્યું.

ચિત્તોડનો નાશ થયા પછી હુદયભગ્ન ઉદયસિંહે ગોશુદાં નામના સ્થાનમાં ૪૨ વર્ષની ઉંમરે ગોહીલ લોકને ત્યાગ કર્યો, તે વખતે તેમના પચીસ પુત્રો જીવતા હતા. તેમના આ પુત્રો ‘રાણાવત્’ નામથી વિખ્યાત થઈ વખત જતાં વિશાળ શાખા પ્રશાખાઓમાં વિભુષીત થઈ ગયા. આજના રાણાવત્, પુનાવત્

અથવા કનૌત તેમના વિસ્તૃત વંશવૃક્ષની શાખા પ્રશાખા છે. આ વખતે પોતાના પુત્રોના પરસ્પર વિઘ્નહનું બીજ વવાઈ ગયું ઉદયસિંહે પોતાના પ્રિય પુત્ર પછી જયમલને રાજ્યનો સ્વામી ઠરાવ્યો. આથી ઋઘડાનો સુત્ર પાઠ થયો, રાણાના મૃત્યુ પછી જયમલ રાજ્ય સિંહાસન પર બીર જે છે મેવાડના એક રાણાનો અત્યેષ્ટી સંસ્કાર અને બીજા રાણાનો રાજ્યાભિષેક અદ્યપકળમાં સમાપ્ત થઈ ગયો, ફાગણ માસની વાસંતી પૂર્ણિમાના રોજ રાણા ઉદયસિંહને અગ્નિસંસ્કાર તેઓના પુત્રો કરવા ગયા તે વખતે બીજી તરફ જયમલ મેવાડના સિંહાસન પર બેઠો. પરંતુ વિધાતાએ તેના ભાગ્યમાં રાજ્ય લોગ લખ્યો નહોતો, જ્યારે જયમલના રાજ્યાભિષેકની જયઘોઝણા જયમલના સ્તુતિ પાત્રો કરતા ત્યારે સ્મશાન ભૂમીમાં તેના પિતાની ચિતાની ચારે બાજુ સરદારો અને સામંતો શુભ મસલત કરતા હતા, આ શુભ મસલત સર્વના બલ્લવામાં આવી ગઈ, પાઠક આ વાત બાજુ છે કે રાણા ઉદયસિંહએ સોનગઢા સરદારની પુત્રીનું પાણી ચંદણ કચું હતું. અને આ રાજકુંવરીના ઉદરે વિશ્વેષ પ્રતાપનો જન્મ થયો હતો, પ્રતાપના મામા ઝાલોરરાવ પોતાના બાણેજને મેવાડના સિંહાસન પર બેસાડવા તૈયાર થયા હતા તે વખતે તેઓએ મેવાડના મુખ્ય સામંત ચંદાવત શિરોમણી કૃષ્ણજીને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘પ્રતાપ ગાદીનો ખરો હકદાર છતાં તેને સિંહાસન કેમ મળતું નથી.’ આપ જીવંત હોવાથી છતાં પણ આ અવિચારી કાર્યમાં શા માટે સમંત થયા? આ વચનો સાંભળી સામંત શિરોમણી કૃષ્ણજી નમ્ર વચનથી બોલ્યા કે “રોગી અંતઃસમયે થોડું દુઃખ પોવા માગે તો શું તેને દુઃખ નહીં આપવું જોઈએ?” કૃષ્ણજીનો સ્વર ધીમે ધીમે ગંભીર થતો ગયો; અને તેઓ ફરીને બોલ્યા કે “આપના બાણેજને જ ગાદી આપવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. હું પ્રતાપ ના પક્ષમાં ખડો રહીશ.”

પ્રતાપસિંહ મેવાડનો ત્યાગ કરવાને માટે પોતાનો અશ્વ તૈયાર કરતા હતા. એટલામાં ગ્વાલિયરના પદચ્યુત નરેશને પોતાની સાથે લઈને રાવત કૃષ્ણજી હરબારમાં આવ્યા, પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ કૃષ્ણજી સિંહાસનની પાસે જઈ જયમલના હાથે પકડી એને નિચેના આસન પર બેસાડી દીધો, જયમલને રાજ્યાશન પરથી નિચે ઉતારતી વખત સામંતશીરોમણી રાવત કૃષ્ણજીની, મામીકભાવે બોલ્યા “મહારાજ? આપ ભૂલ્યા છો. આ આસન પર બેસવાને તો માત્ર પ્રતાપસિંહ જ અધિકારી છે,” પછી સાલુમખા પતિએ પ્રતાપસિંહને રાજ્યેષ અને દેવીએ આપેલા ખડગથી સજ્જતી રાજ્યાસન પર સ્થાપિત કર્યા તથા ત્રણગર પૃથ્વીને સ્પર્શ કરી તેમને મેવાડના રાણા તરીકે વંદન કરી તેમના નામનો જયઘોષ કર્યો ત્યાં બીજા પણ જેટલા સરદારો અને સામંતો ઉપસ્થિત હતા, તે સમગ્રાએ રાવત કૃષ્ણજીના કાર્યોને અનુમોદન આપ્યું. આ મંગલકારક કાર્ય

સમાપ્ત થતા જ નવીન રાણા પ્રતાપસિંહે સર્વ લેકોને બોલાવી કહ્યું “ આ હેરીઆનો ઉત્સવ આવી ખહોંચ્યો છે. માટે આપણે સર્વ ઘોડા ઉપર બેસીને જંગલમાં મૃગયા ખેલવા જઈએ પરમાનંદથી પુરસ્તિ થઈ સર્વ જણ મૃગયા ખેલવાને ગયા આ વખતે તેમને જય મળવાથી મેવાડના બાવી મુબાગ્યની આશા સર્વના મનમાં ઉફસરી હવે મેવાડની લગામ મહારાણા પ્રતાપને હાથ આપી.

છાપો

જ્યાં બાગ્ય નહીં બળવાન, મનુષ્યનું ત્યાં નહીં ચાલે,
કુદરતના એ ખેલ, ખરેખર કોણ નિહાળે,
અંતરમાં જ્યાં ખીક, હજાહજા ઝેરની વૃદ્ધિ,
ક્યાંથી સુખી થાય, કહોને કોઈ મૃદ્ધિ,
ખાંડા કેરા ખેલ, કાયરને ગમતા નથી,
કહે લોગી શૂરવીરને, ખડગ વીના ગમતું નથી. ૨૩

છાપો

આનો શાહ અકબર, જુલમ ચિત્તોડમાં ફીધો,
ઘોર કરી સંગ્રામ, ઝેરનો ખ્યાલો પીધો,
હબરો રણ વીર, પડયા એ રણ સંગ્રામે,
માતૃભૂમીના માટે, લડયા એ પડી મેઢાને,
પકડયો રાણા ઉદયને, ઘાલી જંજીર પાવમાં,
કહે લોગીલાલ બાવી શું, વિપરીત વસ્તુ મેવાડમાં. ૨૪

છાપો

શૂરવીરો તો સૌ, ખરેખર દીલા પડીયા,
છોડી ને હથીઆર, અરે તે પાછા વળીયા,
કરવા રાણાને મુક્ત, ના વિચાર કોઈને થાતો,
લાગ્યો ડાઘ મેવાડ, કહિ તે નહિં ભુસાતો,
એવામાં રણ ચંડીકા, હથીઆર સજીને નીકળી,
કહે લોગી છોડાવવા, રાણાને ગઈ એકલી. ૨૫

છાપો

ધરી ઢાલ તરવાર, ખની એ શૂરવીર સાચી,
વીરાંગના રણવીર, દીધા હુશમન ને કાપી. ૨૬

છાપો

અકબર ચમકી જાય, અરે આ કોણ છે દેવી,
ચંડીકા સ્વરૂપ, ધુળવે ધરણી કેવી,
હર્ષ દુશ્મનને ત્રાડ, કરે છે કતલ જ કેવી,
રક્ત સરીતા આજ, વહાવે છે આ દેવી,
તોળા તોળા અકબર થયો, મુઝાયો તે દીલમાં,
કહે લોગી રાણાને તે, હર્ષ આવી પળવારમાં. ૨૭

છાપો

ધન્ય ધન્ય એ નાર, જુઓ બહીદારી કીધી,
મેવાડ કેસે લાજ, જુઓને સાચવી દીધી,
રાણો કરે વખાણ, ધન્ય ધન્ય એ સુંદરીને,
ખચાવ્યો મુજ પ્રાણ, વંદાદારી જ ધરીને,
કહે લોગી સરકારીને, આ પ્રશંસા ગમતી નથી,
અકબર પરાજિત તો થયો, મેવાડમાં રહેતો નથી. ૨૮

છાપો

સરકારીનાં દીલ, ખરેખર યુગ દુખાયા,
બીરાંચનાનાં વખાણ, નહીં મનમાં કે બાવ્યા,
ચિંતાર કરતા સૌ, કતલતો તેની કરવી,
પટે ન કોઈને જાણ, એવી સંધી ગોઠવવી,
ખાજ બધી સૌ ગોઠવો, તૈયારી એવી કરી,
કહે લોગી સરકારોએ, પ્રાણ લીધા તે ધરી. ૨૯

છાપો

આવ્યો ખીજ વાર, ચઢી અકબર ચિત્તોડે,
રાણો લોગી જાય, ઉદયસિંહ ચઢીને બોડે,
ચુલ્લ કરી અકબર, ચિત્તોડ ભસ્મીભુત કરતો,
હયા ન કરતો દીલ, અભિમાને તે ફરતો,
છેવટ ઉદયસિંહ ત્યા કણી, ઉદય સાગર બંધાવતો,
કહે લોગી તે ફરી, રાજ્યધાની સ્થાપતો, ૩૦

છાપો

હુંક સમયમાં જુઓ, નહું નગર કેખાતું,
સુંકર શોભતા મહેલ, ખરેખર ફીલ હરખાતું, ૩૧

છાપો

નગર તણી શોભા બની, અણુકહ તો ખારી,
વસી ગયાં નર નાર, શોભતી અમરાપુરી,
રાણાજીનું નામ, નગર સાથે સંધાતું,
ભાવી સદા ત્યાં શું કરે, કેઇથી નહીં સમજાય છે.
કહે ભોગીલાલ રાણો ઉદય, સ્વર્ગવાસી ત્યાં થાય છે, ૩૨

છાપો

પુત્ર તેનો જયમલ, સિંહાસન પર તે બેઠો.
મંદ મતિનો બાળ, આખરે પડીયો હેઠો,
સાચો હતો હક્કદાર, ખરો પ્રતાપ જ પોતે,
મેવાડ કેરો તાજ, મુકયો પ્રતાપને માથે,
રાજ્ય તણા મંડપ માંડી, જય ઘોષણા પ્રચંડ કરી,
કહે ભોગી પ્રતાપને, મેવાડની લક્ષ્મી વરી, ૩૩

આ પ્રમાણે વૃતાંત સમાપ્ત થતાં હવે રાણા પ્રતાપનું જ્વલંત જીવન,
સ્વતંત્રતાનો પુખ્ત, અને સ્વમાનનો રક્ષક અને તેના પ્રભાવશાળી આત્માનું
જીવન ચરિત્ર પાઠક ગણ આગળ રજુ કરું છું.

પ્રકરણ ૬ હું.

મહારાણા પ્રતાપસિંહનો રાજ્યાભિષેક.

દોહરા

સિસોદીયા કુળ વંશમાં, જનમ્યા કરુણાસાર
કીર્તિ એહની વર્ણવું, મુજમતિ અનુસાર ૩૪
પંદરસો સત્તાવન કેરી, જેટ શુકલ શુભ બીજ
જનમ થયો પ્રતાપનો, વન્દુ જેમ શશી બીજ ૩૫
ચરિત્ર વર્ણવું પ્રતાપનું, જેની અનુપમ સુવાસ.
કહે ભોગી જેના હૃદયે, વસી દેશની દાઝ. ૩૬

પ્રતાપનો રાજ્યાભિષેક સં. ૧૬૨૮ માં થયો ત્યાર પછી મેવાડનો પુનોદ્ધાર શી રીતે કરવો, ચિત્તોડ કેવી રીતે કબજે લેવું એજ વિચારો વીર પ્રતાપના મનમાં આવ્યા કરતા હતા, પ્રતાપના રાજ્યાભિષેક વખતે કેટલો વૈભવ હતો. તેનો ખ્યાલ એક કવિએ પાઠક ગણો માટે અત્રે આપ્યો છે. જે વાંચવાથી સમજી શકાશે.

દ્રવ્ય બળ હતું નહીં, નહોતું સાધન લગાર,
સાંમત સો નિસ્તેજ હતા, નિરાશાનો નહિ પાર. ૩૭
આવી કઠંગી સ્થિતિમાં ધરતા હૃદય ઉત્સાહ,
પ્રતાપ ટેકીલો એવો, ન કરતો કશી પરવાહ. ૩૮
નિજ ભુજા બળની માંહી, ધરતો સદા વિશ્વાસ,
જેણે મદદા એક લીંગણ, કરવા મ્હેંછનો નાશ. ૩૯
રાખી ભરૂસો પ્રભુ પરે, ધરી ધર્મની ઢાળ,
સત્ય તણી તલવારથી, વધે આગળ ભુપાળ. ૪૦
સિસોદીયામાં શિરોમણી, હતો મહા બળવાન,
હુકમનને હંફાવવા, કરતો ન તલવાર મ્યાન. ૪૧

આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપના મનમાં રાત દિવસ એકજ વાત ડાંખ્યા કરતી કે આજે ક્ષત્રિયોની કઈ સ્થિતિ છે? જે ક્ષત્રિયો એક વખત સારા હિંદુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા ભોગવતા હતા તેજ ક્ષત્રિયો આજે હતાશ અને ગુલામ થઈને મ્હેંચ બાદશાહની સેવા કરે છે. પરંતુ પ્રતાપના હૃદયમાં ઉઝળેશ, ભાવ,

મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહિર યાને આત્મ ખલિદાન.

ક્ષત્રિય કુલ શિરોમણી સૂર્યવંશી-મહારાણા શ્રી. પ્રતાપ.
(માતૃભૂમિ માટે સર્વસ અર્પણ કરનાર વિરયુરૂપ)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ.)

અને બાપ્પા રાવલનું ખમીર હતું. પોતે સાહસીક શૂરવીર અને સ્વંત્રતા ચાહનાર હોય, પોતે શુદ્ધામ રહેવા માંગતો નહોતો, પોતાનું હતું તે પોતે લેવા ચાહતો હતો એટલે તેમાં અન્યાય જેવી વસ્તુ હતી જ નહીં.

આવા વખતમાં ઘણા ક્ષત્રિયો (રાજાઓ) બાદશાહ અકબરના માનીતા થઈ ગયા હતા. તેના પગ ચુંમવા ગયા હતા. અને પાપો સ્વાર્થ સાધી રહ્યા હતા. આ વખતે ખુદ રાણા પ્રતાપનો ભાઈ શકિતકુમાર પણ બાદશાહની સોડમાં જ ભરાયો હતો. આ વસ્તુનો જ્યારે રાણો વિચાર કરતો ત્યારે તેના આત્માને ઘણો આગાધ થતો હતો, છતાં પોતે તો પોતાની પ્રણાલીકા તમુ-બાર તજવા માંગતો નહોતો, મરી શીટવું પણ બાદશાહની શુદ્ધામી નજ કરવી તે નજ કરવી આ તેનો સુદ્રાલેખ હતો.

જ્યારે રાણા પ્રતાપ રાજ્યસિંહાસન પર આરૂઢ થયા, અને જગમલને તેના સામા બેસવું પડ્યું તેથી નારાજ થઈ જગમલ પોતાના કુટુંબને લઈ ગોશુંદાથી નીકળી જહાજપુર આવ્યો, ત્યાં અજમેરના સુખાને મળ્યો. જેથી સુખાએ તેના બાળ બચ્ચાં સાથે રહેવાની આજ્ઞા આપી, અને જહાજપુર પ્રગણું તેને પેટામાં લખી આપ્યું. પછી જગમલે અકબર બાદશાહ પાસે જઈ બધી હકીકત કહી તેથી અકબરે જગમલને જહાજપુરનું પ્રગણું બાગીરમાં આપ્યું.

મહારાણા પ્રતાપસિંહ કુમલમેરમાં રહીને મેવાડનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા, આ ખગર બાદશાહ અકબરને મળી. તેથી પોતે લશ્કર લઈ સિદ્ધપુર તરફ કુચ કરી અને વિક્રમ સંવત ૧૬૨૬ માં ગુજરાત પર ફત્તેહ કરીને ફોજ ડુંગરપુર અને ઉદયપુર તરફ મોકલી. અને તે ફોજનો સેનાપતી આંખેરનો કુંવર માનસિંહ રતો. અને તેની સાથે બીજા ઘણાજ મરદારો, સામંતો, અને મુસ-લમાનો હતા, અને આંખેરના રાજા ભારમલ નો નાનો છોકરો જગન્નાથ, કચ્છવાહા, રાજગોપાળ, તથા ખુંદીના રાવ, (ડાડા) ભોજ વીગેરે પણ હતા. અકબરે હુકમ આપ્યો હતો ‘ કે જે બાદશાહની સેવા કબુલ કરે તેની સાથે સંધી કરી સ્વાગત કરે ? અને જે પ્રતિકુળ બને તેને જમીન દોસ્ત કરે ’ આવો હુકમ લઈ માનસિંહ નીકળ્યા હતા અને ડુંગરપુર આવ્યાં, અને ત્યાંના રાવલ આશકરણ સાથે લડાઈ કરી ડુંગરપુર કબજે કર્યું, એટલે રાવલ આશકરણ પહાડોમાં આવ્યો ગયો. માનસિંહ ડુંગરપુરને કબજામાં લઈને વધારાની ફોજ અજમેર મોકલી અને જરૂરી ફોજ લઈને પોતે મહારાણા પ્રતાપને સમ-બાવવા સં. ૧૬૩૦ માં પ્રથમ અષાઠમાસમાં આવ્યો અને રાણા પ્રતાપને સમબાવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં માનસિંહ પોતાના ઉદ્ધમમાં ફળીભૂત થયો નહીં.

પ્રતાપ અને માનસિંહનો સંવાદ

(લાવણી)

માનસિંહ-

સુણો રાણા પ્રતાપ, હઠ તમારી દૂર રરો,
દિલ્હી શાહ અકબરની, સત્તા તણો સ્વીકાર કરો,
આજે ઇશ્વરની કૃપાથી, અકબરની વાહ વાહ થતી,
ભારત માતાની લક્ષ્મી, પણ શાહ તણા ચરણે ઢગતી, ૪૨

પ્રતાપ-

નથી જોઈતી લક્ષ્મી મારે, નથી વૈભવની આશ રહી,
સુખ દેશ તણી રક્ષા સિવાય. અન્ય ચીજની ઇચ્છા નહીં,
ભલે બાદશાહ હોય તમારો, મારો કોઈ બાદશાહ જ નહીં,
મારો બાદશાહ છે 'એકલીંગણ' એના સિવાય શીર ઝુકે નહીં. ૪૩

માનસિંહ

દેશ તણા મોટા ભૂપાળો, શાહ તણા ચર્ણે પડતાં,
થઈ કૃપાળુ શાહના એતો, સુખ વૈભવને ભોગવતા,
જેના નામે કાળુલ સુલતાનની, ધરણી પણ છુજે છે,
કૃપા શાહની મેળવવાને, આવી સર્વથ સોંપે છે. ૪૪

પ્રતાપ-

ભલે ભુપાળો મોટા નમતા, પણ આ ભુપાળ નહીં નમશે,
મેવાડનો પણ નાનો બાળક, કદિ ગુલામી નહી ખમશે,
જીવશે મરશે તો પણ કહું છું. મેવાડ માટે તે જીવશે,
સાચો મેવાડી વૈભવ કેરી, પરવા નહીં. દેશજ કરશે. ૪૫

માનસિંહ-

દેશ તણી ભક્તિના ખોટા, બાના પ્રતાપ ન કરશે,
કઈ શક્તિ પર ધમકાવે, ભવિષ્યનો કંઈ ખ્યાલ ધરશે,
નથી જ લક્ષ્મી નથી જ સાધન, કયાં સુધી સામા ટકશે,
છેવટ ટેક સુકીને રાણા, શાહતણા ચર્ણે નમશે. ૪૬

પ્રતાપ-

વાઘણ કેરાં દુધ કઢાપિ, અન્ય માતૃમાં ટકશે નહીં,
શાહ અકબરને રાણા જેવો, જવાબ દેનાર જડશે નહીં,
સિંહ કઢાપિ ન ચરશે ચારો, બેઠ્યું કદિ પણ ફરશે નહીં,
એવા શિયાળવા આવે હજારો, પ્રતાપ કોઈથી ડરશે નહીં. ૪૭

માનસિંહ-

છેવટ કહું છું પ્રતાપ માનો, ઉદ્ધતાપને દુર કરો,
ભલે સત્તા ન સ્વીકારો તો, મીત્રતાર્કને કબુલ કરો,
કહું માનો આ માનસિંહનું, આબ્યો સમય વધારો હ્યો,
ઘેર બેઠે ગંગા આવી છે. સ્નાન કરી સ્વીકારી લો. ૪૮

પ્રતાપ-

કહું માનુ શું માનસિંહજી, કહો વૈભવને શું જ કરું,
માન વગરનું જીવન જીવી, કીયા મુખે ઉજળો જ કરું,
બાપ્યા રાવણની કીર્તિનો નાથ જ મારા હાથે કરું,
ક્ષત્રિય કુળ દીપક કહેવાતો, થર્ષ અંગાર હાથેજ બળું. ૪૯
તમે જ બેટી બેનો આપી, સત્તા વૈભવની લાલચમાં,
ગુલામી ખત લખીને દીધું, શું મોં લઈ જીવો અવનીમાં,
ક્ષત્રિયો કહેવાતા બહાદુર, આજે ગુલામો થઈ ને કરે,
શૂરવીરતા વેચીને આજે, નિજ બેન બેટી ચર્ણુજ ધરે. ૫૦

માનસિંહ-

નથી સુષુવો વિવાહ તમારો, ગાંઠી હઠમાં સાર નહીં,
બાદશાહ અકબર સાથે કરવો દ્રોહ તેમાં મજાજ નહિ,
સુતેલા સિંહને જ જગાડી સાર કદાપિ નહીં સાધો,
હજી કહું છું પ્રતાપ માનો, બળીયાથી ન વેર બાંધો. ૫૧

પ્રતાપ-

જઈ માનસિંહ કહેજો શાહને, પ્રતાપ નમતું દેતો નથી,
સિંહનો બાળક સિંહ સદા રહેશે, શિયાળ કદી બનતો જ નથી,
પ્રતાપની છેવટ છે સુચના, મરતાં સુધી નહીં નમશે,
દરેક મેવાડી નાનો મોટો, સ્વમાન ખાતર તો મરશે. ૫૨

માનસિંહ-

કહો તો અપાલું લાખો ફેરી, દોલતની બગીચ ખરી,
સત્તા વૈભવ એવો અપાલું, બેતાં મન ખુશ થાય ઘડી,
માને કીધું પ્રતાપ માનો, આવી તક શુભાવશો નહીં,
માન કહે તમ બલોને માટે, શાહ પ્રેમ સ્વીકારો સહી. ૫૩

પ્રતાપ-

લાખો તણી આવકની બગીર, વળી સત્તા વમવની વાત,
લે બ લાલચમાં ફસે ન પ્રતાપ, પ્રતાપ મારે તેને લાત,
સ્વતંત્રાનો મંત્ર જ સાચો; એના જેવી કેઈ મિલકત નહીં,
પ્રતાપનો મંત્ર મહા મોંઘો, સ્વત્રાન ત્યાગી છવશે નહીં. ૫૪

માનસિંહ-

છેવટ માનો પ્રતાપ હમરૂં, વિનાશનું ન મૂળ બનો,
સામા પગલે આવ્યો કેવા મધિરનો ઉપકાર ગણો,
નહીં માનો તો મેવાડ કેરૂં, બાવી જરૂર બદલાઈ બશે,
શાહ અકબર આવીને બાતો, મેવાડ બલિમભૂત કરશે. ૫૫

પ્રતાપ-

બલે દેશ બલિમભૂત થાય, તો તેની પરવા કરૂં નહીં,
કમર કસી છે ઢાલ તરવારે, પ્રભુ સિવાય હરૂં નહીં,
પ્રભુ તણો છે સાચો બરૂંસો, શાહ થકી કંઈ વળશે નહીં,
તારા જેવા બીરૂઓથી, પ્રતાપ કદાપિ હરશે નહીં. ૫૬

માનસિંહ-

સ્વાગત હું ન આહતો તમારૂં, જ્યાં અપમાન તણી ઝડીયો ઝરતી,
શાહ તણા શુદ્ધ પ્રેમતણી, નહીં કિંચિત કિંમત અંકાતી,
આત્મ બળ પર રાખી વિશ્વાસ, ખોટો ધમકો તો તું કરતો,
થજે તૈયાર તું હવે રાણા, શુદ્ધ આમંત્રણ માન દેતો. ૫૭

પ્રતાપ-

ક્ષત્રિયો તો શુદ્ધની સાથે, ખાંડા કેરા ખેલ કરે,
પ્રભતણા પ્રતિપાળ રાજવી, પ્રજા માટે છવે ને મરે,
શુદ્ધ તણું તો દીધું આમંત્રણ; તો સ્વીકાર તેને હું કરતો,
ભોગી કહે શાહને કહેજે, પ્રતાપ ન કોઈથી હરતો. ૫૮

આ પ્રમાણે રાણા સાથે માનસિંહને વાદવિવાદ થણો ચલાવ્યો, પણ બહાદુર
રાણો પોતાના સ્વભાવથી જરાપણ ચદલીત ન થતાં બાદશાહના પ્રતિનીધિને
યોગ્ય, લાયક અને શૂરવીરને શોભે તેવો જવાબ આપ્યો. આખરે માનસિંહ સાથે
પ્રતાપને ભોજનનું આમંત્રણ આપ્યું. પણ પ્રતાપે પેટની બિમારીનું કારણ

ખતાવી, ભોજન કરવા ન આવ્યા, ત્યારે માનસિંહે કહાવ્યું કે પેટની ખિમારીની દવા સારામાં સારી છે. આપ આવો તો જલ્દી આરામ થશે આવો જવાબ માનસિંહે આપ્યો. અને કહ્યું કે અત્યાર સુધી આપની બલાઈ ચાહતો હતો પણ હવે ચેતાવું છું. કે, આપ હોંઘિયાર રહેજો. એનો જવાબ મહારાજાએ એવો જ આપ્યો કે આપ આપની તાકાત સાથે જરૂર આવજો. અને તે વખતે આપ શ્રીનું સ્વાગત રાણાજી પોતાની તાકાત વડે કરી ખતાવશે. આ પ્રમાણે આપસ આપસમાં બોલાચાલો થઈ અને માનસિંહ ત્યાંથી પોતાનું સૈન્ય લઈ ચાલ્યો ગયો. એટલે તુરત જ માનસિંહના ઉપયોગ જેટલી ચીજો ખાવાની, અને આંદી સોનાનાં વાસણ, બેસવાની ચટાઈ વિગેરે તમામ સાધન પાણીમાં ફેંકાવી દીધાં અને જ્યાં માનસિંહ બેઠો હતો તેટલી જમીન પણ ખોદાવી, ગંગાજળ છંટાવી પવિત્ર કરાવી. જેટલા રાજપુતો હતા તે બધાંને ફરીવાર સ્નાન કરાવીને કપડાં બદલાવી નાંખ્યાં.

દોહરા

રાના સૌ ભોજન સમય, ગહિમાન ચહ બાન,
હમ કર્યા જો વૈ આપ હૂ, જૈવત હો કિન આન. ૫૬
કુંવર આપ આરોગીએ, રાણા ભાજ્યો હેરી,
મોહિ ગરાની સોક છું, અગૌ ઈ હું ફેરી. ૬૦
કહિ ગરાની કો કુંવર, ભઈ ગરાની જોહી,
અટક નહીં કરહે કુંગો, નૂરજ ચૂરજ તો હિ. ૬૧
દિયો કેલ કાંસો કુંવર, બઠે સહીત નિજસાય,

ચૂડું આન ભરિ હોં, કહ્યો પોંછ રૂમાલ ન હાય. ૬૨

માનસિંહજી પોતાનું થએલું અપમાન સહન ન કરી શકવાથી સીંધો અજમેર ચાલ્યો ગયો બાદશાહ પણ ગુજરાતની આગળ આવી ચૂક્યા હતા. માનસિંહે અકબરને ઉદયસાગર પર થએલી વાતચીત કહી સંભળાવી, તેથી અકબરે પાછો નિશ્ચય કર્યો કે, 'મેરાડના રાણાને તાબે કરવો' જેથી બદશાહ વિક્રમ સંવત ૧૬૩૨ માં અજમેર આવ્યો. અને મેરાડ પર ચઢી કરવાનો નિશ્ચય કરી બદશાહે કુંવર માનસિંહને મોકલ્યો. અને તેની સાથે બીજા કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ અને સામંતોને મોકલ્યા. પાઠકગણ! હવે લડાઈના શું થાય છે. તે આગળ બહુ શકશે? ગભરાવાની કાંઈ જ જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૭ મું

હલદીઘાટનું યુદ્ધ.

કુંવર માનસિંહ શાહી લશ્કર લઈને માંડળગઢ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે મહારાણા પ્રતાપ પણ કુમ્ભલમેરથી નીકળી ‘ગોગુદામાં’ આવી પહોંચ્યા હતા, અને લડાઈ માટે સલાહ-મસલત કરી, મહારાણાની મરજી માંડળગઢ જઈ ને માનસિંહ સાથે મુકાબલો કરવાની હતી. પણ શુરા સરદારોએ જણાવ્યું કે, ‘માનસિંહ પોતાની શક્તિ પર આવ્યો નથી. પણ બાદશાહી ફોજ લઈને આવ્યો છે, માટે આપણે પહાડમાં રહીને તેને શૂરાતન બતાવવું.’ આખરે આ વાત રાણા પ્રતાપે નક્કી કરી અને તે પ્રમાણે તૈયારી કરવા માંડી.

કુંવર માનસિંહ ઉદયસાગર ઉપર થયેલું અપમાન સહન ન કરી શકવાથી તેનો ખદ્દો પુરેપુરો લેવા અને રાણા પ્રતાપને બાદશાહનો ગુલામ બનાવવા માટે પોતે ઘણી ફોજ લઈ ને રાણા સામે યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો.

મહારાણા પ્રતાપસીએ પણ લડાઈની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી હતી. કુંવર માનસિંહ ‘બૂતાલ’ ગામમાં થઈ ને શાહી લશ્કર સહિત ‘ખેમનોર’ નજીક હલદીઘાટમાં પહોંચી ‘બનાસ’ નદીના કિનારા પર છાંવણી નાંખી પડ્યો હતો. મહારાણા પ્રતાપસિંહ પણ પોતાની ફોજ લઈ ચઢ્યા હતા. આ બંને ફોજોનો મુકામ લગભગ ત્રણ કોષ સુધી હતો.

વિક્રમ સંવત ૧૬૩૨ માં કુંવર માનસિંહ એક હજાર સ્વાર લઈને શિકાર એલવા ગયો હતો, તે વખતે રાણાશ્રીએ ઉદારતા વાપરી તેના પર હલ્લો ન કર્યો કારણ કે, ચેતવણી આપ્યા વગર હલ્લો કરવો તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી. બીજે દિવસે માનસિંહને મહારાણા પ્રતાપ આવ્યાની ખબર મળી, તેથી વિક્રમ સંવત ૧૬૩૩ માં બીજા જેઠ સુદ ના રોજ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી કુંવર માનસિંહે પોતાની ફોજની સરદારી જે જે સામત સરદારોને આપવાની હતી. તે તેને આપીને તૈયાર થયો. તેમજ મહારાણા પ્રતાપે પણ પોતાની ફોજની વહેંચણી કરી સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હતી. લડાઈ પુરજોસમાં ચાલી, રહી. આ યુદ્ધમાં શાહીફોજના મોટા મોટા સરદારો જમીન દોસ્ત થઈ ગયા. અને કેટલાક ભાગવા લાગ્યા, જેથી રાણાની ફોજ બાદશાહની ફોજને ઘણી જ હાનિ નાંખી વળી મહારાણા તરફથી ‘લુકા’ હાથી એને શાહ તરફથી ‘રાજમુક્તા’ હાથી લડવા લાગ્યા. શાહી હાથી ભાગવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં રાણાના હાથીના માવતને ગોળી લાગવાથી માવત મરો ગયો અને હાથી પાછો

લાગવા માંડ્યો. ફરીને રાણા તરફથી ‘રામપ્રસાદ’ હાથી અને શાહનો ‘ગજરાજ’ હાથી ને લડાઈ થઈ. આ વખતે ‘રામપ્રસાદ’ હાથીના માવતને ગોળી લાગવાથી મરી ગયો. અને હાથી શાહ ફેજના હાથમાં આવ્યો.

આ લડાઈમાં મહારાણા તરફથી જયમલનો પુત્ર રાઠોડ રામદાસ, કછવાહે-જગજનાથ, લડાઈમાં માર્યા ગયા, તથા જાલા માનસિંહ, ગ્વાલીયરના રાજા રામસિંહ પોતાના ત્રણ પુત્રની સાથે ઘણી બહાદુરી બતાવીને માર્યા ગયા, આ યુદ્ધમાં ચારણ-ખારોટ જૈસા તથા કેશવ પણ માર્યા ગયા હતા. યુદ્ધ ધીમું પડવા આવ્યું હતું.

પરંતુ તે વખતે ‘ડોડીઆ’ ડુંઠાકોર ભિમસિંહે પોતાનો ઘોડો કુંવર માનસિંહ પર ઉડાડ્યો અને બોલ્યો કે ‘માનસિંહ સંભાળજે આ ભિમસિંહ આવ્યો છે.’ આ પ્રમાણે ભિમસિંહે ઘણી જ બહાદુરી બતાવી પણ ધાયલ થઈ ગયો તેથી આખરે મહારાણા પ્રતાપને પોતાનો ‘ચેતક’ નામનો ઘોડો ઉડાવવાનો સમય આવ્યો. તેથી કુંવર માનસિંહને કહ્યું કે ‘જેટલો બને તેટલો બહાદુરી બતાવો.’

પ્રતાપસિંહે માનસિંહ ઊપર પોતાનો ભાલો માર્યો, પણ સુભાગ્યે તેના હાથીનો હોદ્દો લોહનાં બાંડાં પતરાંથી મઢેલો હતો તેના ઊપર રાણાનો ભાલો વાગ્યો. તેથી તે બચી ગયો. જેથી પ્રતાપસિંહનો બરછીનો ધાવ હાથીની સુંઢ ઉપર વાગવાથી હાથી જખમી થયો. ‘ચેતક’ ઘોડાએ હાથીની સુંઢ પર પોતાના બે પગ ભીડાવ્યા, અને હાથીના આગલા લાગમાં તલવાર હતી તે વાગવાથી ઘોડાનો પાછલો પગ કપાઈ ગયો. મહારાણાએ ઘોડાને સંભાળી લીધો અને પ્રતાપનું તમામ કામ પાર પડી ગયું અને શાહી ફેજની હાર થઈ તેથી લાગી ગઈ તે લાગીને પાંચ છ કેસ સુધી ચાલી નીકળી હતી.

છાપો

હલદીવાટનું યુદ્ધ ખરે, ધરણી ધ્રુબવે,
કાયર કંપી બચ, શૂરવીર મોજ મનાવે,
ખેત્રે ખાંડાના ખેલ, નહીં બીક મોતની ધરતા,
શૂરા ચડે સંગ્રામ કરલ દુશ્મનની કરતાં,
માતૃભૂમિ મેવાડની જ્યાં શૂરવીરોની ખાણ છે,
કહે ‘લોગી’ આ યુદ્ધમાં, નહીં કાયરના અહીં કામ છે. ૬૩

છાપો

હા દુશ્મન ને ત્રાડ, ક્ષત્રિયો ખેલતાં ખાંડા,
માતૃભૂમિ ને માટ, થયા તે આજે ગાંડા,

હોમાતા શૂરવીર નહીં પાય પાછો ધરતાં,
કરતાં યવન સંહાર, નહીં તે કાયર બનતાં,
શાહી લશ્કર ભાગતું, પ્રાણ ને જ બચાવવા,
કહે ભોગી રણવીરોએ, લશ્કર માંડ્યું કાપવા. ૬૪

છપ્પો

હાથી હાથી સામસામા તો એવા લડતા,
દેખી શૂરવીરો હૃદયમાં, અતિ હરખાતા,
બહાદુર 'ચેતક' અથ શૂરાતન ખુબ બતાવે,
શાહ હાથીની સુંઠ મહીં તે પગ ભીડાવે,
તલવાર 'ચેતક' ને વાગતી, પગ કપાઈ બચ છે,
કહે 'ભોગી' શાહ ફોજની આખર પરાજય થાય છે. ૬૫

છપ્પો

પ્રતાપ કેડું શૌર્ય ભેઈ, ને શાહ તો અમકે,
લડતો એ રણધીર, કાયર તો દેખી કંપે,
હતો મહા બળવાન, રઝેચની કતલજ કરતો,
ધરી હાથ ચમશેર, રણમાં મસ્તજ ફરતો,
કરતો કતલજ કારમી, શાહ છેવટ ગજારાય છે,
કહે ભોગીલાલ તે ઘડી, માનસિંહ ચાલ્યો બચ છે. ૬૬

જ્યાં શાહી ફોજ ભાગતી ચાલી બચ છે. ત્યાં તો શાહી અંદાવત એકદમ આગળ આવી કહે છે કે શાહ અકબર આવી ગયા, તેથી ફોજમાં મજબુતાઈ આવે છે અને મેવાડી ફોજમાં સાધારણ હતાસપણું આવી ગયું. 'પાનવડના ભીલોનો સરદાર પુંજરાણા લડાઈ શરૂઆતમાં ભાગી ગયો, મરારાણાએ પોતાનો થોડો 'ગોગુંદી' તરફ જવા દીધો, અને રાણાની પુઠે બે મુસલમાનો પડ્યા. આ વખતે મહારાણા પ્રતાપનો નાનો ભાઈ શક્તિકુમાર શાહી ફોજમાં હાજર હતો, અને શાહી સરદારોની મદદ માટે આગળ દોડી રહ્યો હતો, ત્યાં તેનો વિચાર બદલાઈ ગયો. અને પોતાના ભાઈ મહારાણા પ્રતાપની મદદના માટે આંતરીક ભાવ થયો આ વખતે બંને મુસલમાન સરદારોને શક્તિસિંહે મારી નાંખ્યા, આ બંને અમીરોના નામ મેવાડની કિતાબમાં ખુરાસાનખાં તથા મુલ્તાનખાં લખ્યા છે.

શક્તિસિંહે પોતાના ભાઈને અવાજ કર્યો કે આપ કેવી રીતે જઈ શકશો. આપનો થોડો તો બુઓ, મહારાણાએ પોતાના ભાઈનો અવાજ સાંભળી થોડો

રોક્યો, અને બંને બાઈ સાથે સાથમાં મટ્યા, અને શક્તિસિંહે બંને મુસલમાનોને મારી નાખ્યાની હકીકત કહી. મહારાણાનો 'ચેતક' નામના ઘોડાનો પત્ર કપાઈ ગયો હતો, અને પોતે પણ ઘણાજ જખમી હતો. છતાં પણ 'ચેતક' પોતાના ઘણીને નદીને સામે પાર લાવો મુક્યો હતો. તે વખતે 'ચેતક' ફક્ત એકજ છત્રંગધો આખી નદી કુદી ગયો હતો. એટલે તેને પગે વધારે વેદના થવાથી ત્યાંજ મરણ પામ્યો. ત્યારે શક્તિસિંહે પોતાનો ઘોડો આપ્યો. અને રાણા તેના પર સ્વાર થઈ ગયા. જે જગ્યાએ તુરંગરાજ ચેતકે મારણ છોડ્યો હતો. ત્યાં એક ચણુતરો બાંધવામાં આવ્યો. આ ચણુતરો અદ્વાપિ 'ચેતકનો ચણુતરો' એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ચણુતરો વર્તમાન ઝાલોરની અત્યંત નીકટમાં આવેલો છે.

બ્યારે શાહ અને પ્રતાપનું યુદ્ધ થયું ત્યારે પ્રતાપ પાસે ફક્ત વીસ હજાર સ્વર, અને થોડું પ.ચદળ હતું. એમાં ફક્ત આઠ હજાર ખમ્યા હતા. આખરે યશ તો શાહી ફોજનો થયો એમ બહોર કરવામાં આવ્યું પણ સાચી વાત તો એ છે કે, બંનેમાં લડવાની તાકાત રહી ન હતી. પણ અકબર શાહનો પ્રતિનિધી માનસિંહ પ્રતાપને જીતી શક્યો નહોતો અને જેવો આવ્યો તેવો તે પાછો ગયો હતો.

પ્રકર ૮ મું

મહારાણા પ્રતાપની પાછળ માનસિંહ

કુંવર માનસિંહ મહારાણાની પાછળ પોતાની બહાદુરી બતાવવા આદ્યો, પણ તેને વીઢે મોંઢે પાછું ફરવું પડ્યું હતું. તે પોતે ‘ગોચુદા’ માં આજુ કરી પાછો બંદોબસ્ત કરી પોતે અજમેર આદ્યો ગયો. અને મહારાણા પ્રતાપ જખમી થયેલા સરદારોની માવજતમાં પડ્યા હતા. તેથી મહારાણાની મુલાકાત માનસિંહને થઈ નહીં.

જ્યારે માનસિંહ અજમેર ગયો તે વખતે શાહ અકબરે તેને ઘણીજ ઈજાજતથી માન આપ્યું, અને બાદશાહ ઘણોજ ખુશી થયો. આ લડાઈ વિક્રમ સંવત ૧૬૩૩ ના બીજા જોઠ સુદમાં થઈ હતી. આ વખતે બાદશાહ અકબરે ઢેટલાક સુધારાઓ કર્યા હતા.

૩૧ સં ૧૬૩૬ સને ૧૫૮૨ ખીમારીના કારથથી શરાબ પીવાની છુટ આપી હતી અને તેના સાડે એક કલાકની દુકાન કાયમ કરી હતી અને શરાબ લઈ જવાવાળાનું નામ લખવામાં આવતું હતું, અગર કોઈ વધારે પીએ, તોફાન કરે તો તેને સજા આપવામાં આવતી હતી. બખ્ષરે ઓરતો ને શહેર બહાર રહેવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું હતું, અને તે બખ્ષરનું નામ ‘શેતાન-પુરા’ પાડવામાં આવ્યું હતું. તે બખ્ષર ઉપર દેખરેખ રાખવા એક દરોગો નિમવામાં આવ્યો હતો. તે આવવા જવાવાળાઓના નામ લખતો હતો, અને તેમાં કોઈ સરદાર અગર અમલદાર નું નામ જવા આવવામાં આવતું તેને સખ્ત ફેદની સજા કરવામાં આવતી હતી એક વખત બિરબલનું નામ આવ્યું હતું અને જાગીરમાં હાજરીનું ફરમાન કાઢ્યું. તે વખતે બિરબલ જોગી થવાનો વિચાર કરતો હતો પણ છેવટે ગુન્હો માફ કર્યો હતો. આ સિવાય બીજો કાયદો એ હતો કે છોકરાની સોળ વરસ અને છોકરીની ચૌદ વરસની ઉંમર હોય તોજ લગ્ન થઈ શકતા હતા તેનું કારણ એ હતું કે નાની ઉંમરના લગ્નથી પ્રજા નિરમાલ્ય અને નિસ્તેજ પેદા થાય છે. [વ. સં. ૧૬૪૦ ઈ. સને ૧૮૫૩માં દરેક રવિવારના દિવસે કોઈ પણ જીવની હીંસા ન કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું હતું. અને તેનો સખ્ય રીતે અમલ કરવામાં આવતો હતો. વિ. સં. ૧૬૪૪ સને ૧૫૮૭ માં એવો કાયદો ઘડ્યો હતો. કે કોઈ પણ મનુષ્ય એકથી વધારે સ્ત્રી પાછી શકે નહીં. અને વિધવા ઓરત બીજાર પરણવા માગે તો તેને કોઈ રોકી ન શકે. પરંતુ ચાલીસ વરસ બાદ વિધવા બીજા વખત વિવાહ ન કરી શકે, હિન્દુ મહોંની સાથે કોઈ ઓરત જખરજનીથી સતી ન થાય અને નાની ઉંમરની હોય એને પોતાના પતિ પાસે ગઈ ન હોય તેને રાજ્ય તફરથી સતી ન થવા ફેરી.

આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ વહી ગયા, અને તે પછી સરદારોને જખરજસ્તીથી ફ્રાન્સની સાથે 'ગોગુંદા' પર રાખ્યા હતા, અને બાદશાહ અકબરે ઘણા અમીરોને પણ પાછા 'ગોગુંદા' પર મોકલ્યા, પરંતુ રાણા પ્રતાપે બીલ લોકોની સહાયથી તમામ પહાડી નાકા બંધ કરી નાખ્યા હતા. જેથી શાહી ફ્રાન્સને કોઈ જાતનો સામાન કે ખાવાનું મળી શકતું નહીં. આવી રીતે શાહી ફ્રાન્સ પર ખુબ આક્રમણ કરી ઘણા યવનોને મરણ ને શરણ કર્યા હતાં. છેવટે શાહી ફ્રાન્સ ને ખાવાનું તથા પીવાનું ન મળવાથી ગભરાઈ ગઈ અને મેવાડના રાજપુતોથી લડતાં લડતાં પહાડમાંથી નીકળી બાદશાહની પાસે અજમેર પહોંચી ગઈ. તેથી બાદશાહ ફ્રાન્સ પર બહુ ગુસ્સે થયા. જ્યારે પોતે બંધી હકીકત થી વાકેફગાર થયા, ત્યારે તેમનો ગુસ્સો શાંત થયો અને સમજ્યા કે પોતાની શાહી ફ્રાન્સ નિર્દોષ છે.

મહારાણા પ્રતાપ 'કાલ્યારી' ગામથી 'ગોગુંદા' થઈ 'મહેરા' ગામમાં 'રાણેરાવ' તલાવની પાળ પર પહોંચી ગયા તથા મેવાડમાં ફ્રાન્સ મોકલાવી અને બાદશાહી થાણદારોને કાઢી મુક્યા અને પોતાનો અમલ ચાલુ કર્યો 'ગોગુંદા' થાણાપર મોંઠાણ કુંવાવત ને રાખીને મહારાણા ૩૨ કુમ્ભલમેરના કિલ્લામાં આવી ગયા અને મહેતા નર્મદ ને ત્યાંના કિલ્લેદાર બનાવ્યો.

જ્યારે આ બખર બાદશાહને મળી ત્યારે બાદશાહ ઘણો જ ગુસ્સે થયો. અને એ તરતજ મેવાડની તરફ આવ્યો. મહારાણાએ પણ કુમ્ભલમેરના કિલ્લામાં લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી.

મહારાણા પ્રતાપના સસરા ઈડગવાળા રાવ નારાયણદાસ એ પણ રાણાના કહેવા મુજબ બાદશાહી થાણા ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યો. બાદશાહ અકબરે આ હકીકત સાંસળી પોતાની બંધી ફ્રાન્સને બરાબર તૈયાર કરી 'ગોગુંદા' ગામ તરફ રવાના થયો. અને રાણા પ્રતાપની ફ્રાન્સ પહેલા મુદ્દમાં ઘણી મરણ પામેલી તેથી તેમની સામે મુકાબલો કરવાની તક નહોતી પણ છુટા છવાયા હુમલો કરતા હતા અને પોતાના સસરા નારાયણદાસને સાથે રાખી પહાડોમાં મુદ્દ કરવાનું નક્કી કર્યું.

બાદશાહે પણ પોતાની ફ્રાન્સને પહોડોમાં મોકલી, જેમાં કુતખુદીનખાં, રાબ લગવાનદાસ તથા કુંવર માનસિંહ સાથેમાં હતા તે પછી બાદશાહે ઇડર

૩૨. આને કમવખર પણ કહે છે.

તરફ ઘણા યવન સરદારોની સાથે ફોજ મોકલી. ઇંડરની સરહદ ઉપર રાણા પ્રતાપસિંહ અને રાવ નારાયણદાસે મુકાબલો કર્યો, યવન ફોજ ઘણી જ કપાઈ ગઈ તેમજ રાણાની ફોજ પણ ઘણી લડાઈમાં કામ આવી ગઈ આખરે બાદશાહે ઇંડર કબજે કર્યું.

મેવાડમાં બાદશાહ અકબરે ‘ગોગુંદા’ થી વાંસવાડા તરફ કુચ કરી ત્યાં ‘વાંસવાડા’ ના રાવલ પ્રતાપસિંહ અને ‘કુંગરપુર’ ના રાવલ આશકરણ પહેલીવાર રાજા ભગવાનદાસની સાથે બાદશાહની હજુરમાં હાજર થયા, અને બાદશાહ પોતાના થાણા તે તરફ જમાવી આમળ વધ્યો.

વિક્રમ સં. ૧૬૩૫ ઈ. સ. ૧૫૭૮ ના માર્ચ માસમાં બાદશાહ અકબરે મોટી ફોજની સાથે શાહબાજખાને મેવાડમાં કુમ્ભલમેરના કિલ્લા તરફ રવાના કર્યો ત્યારે શાહબાજખાં ને શક પેઢા થયો કે રાજા ભગવાનદાસ અને કુંવર માનસિંહ સાથે હોવાથી તેમજ તેઓ રજપુત હોવાથી અંદર અંદર સલાહ કરી શાહી ફોજને ફસાવશે. તેથી તે બંને જણને બાદશાહી ફોજમાં રવાના કર્યા અને પોતાની સાથે બહેરમખાંના બેટા મિર્જાખાં (૩૩ખાતખાનાન) અને સરીફખાં વિગેરેને સાથે લીધાં, મહારાણા પ્રતાપસિંહ આ વખતે કિલ્લા પર મોબુદ હતો રાજપુત લોક પહાડની ઘાટીમાં હુમલા કરવા લાગ્યા હતા.

એક વખત મેવાડીઓએ રાતના હલ્લો કરી શાહના ચાર હાથી કબજે કર્યા, અને રાણાજીને નજર કર્યા પછી શાહી ફોજના કિલ્લે પર નાકા બંધી કરી રસ્તો રોકી રાખ્યો. ત્યારે રાણાને અરજ કરી કે આપણે કિલ્લામાં સારી રીતે લડી ચકીશું. માટે આપ જો મરી જશો તો મેવાડની લાજ રાખે તેવો કોઈ નહીં રહે. આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપને સમજાવી બહાર જવાને તૈયાર કર્યા. અને કિલ્લામાં અણ્ણયરાજના બેટા ભાણુને કિલ્લેદાર બનાવ્યો, મહારાણા કિલ્લામાંથી નીકળી રાણપુર આવીને રોકાયા. અને ત્યાંથી રવાના થઈ ને ઇંડર તરફ ‘ચૂલીઆ’ ગામમાં પહોંચ્યા. આખરે બાદશાહી ફોજે કિલ્લા પર ઘણી જીલમટ લખું આક્રમણ કર્યું, અને ઘણા યવનો ને રજપૂતો માર્યા ગયા. છેવટે શાહબાજખાંની ફોજે ઘરવાળના કિલ્લા પર ચઢી ઘરવાળના કમાડ ઉઘાડી નાંખ્યા. અને હજારો વીર રાજપુતોએ મેવાડની સ્વતંત્રતા ખાતર પોતાના પ્રાણના બજીદાન આપ્યા. અને શાહબાજખાંએ ફતેહની સાથે કુમ્ભલમેરનો કિલ્લો કબજે કર્યો. અને બાદશાહી ઝંડો કાયમ કર્યો.

૩૩. બહેરમખાંના પુત્ર મીરજખાંને ‘ખાતખાનાન’ ની પદવી મળી હતી આ પદવી અતિ ઉચ્ચ કોટીની ગણાય છે.

કુમ્ભલમેરના કિલ્લાની ફતેહ સં. ૧૬૩૫ ના અષાઢ વદ ૦)) અને ધ. સને ૧૫૭૮ તા. ૩ બુનને દિવસે થઈ હતી. આ કિલ્લો વિ. સંવત ૧૫૦૬ માં બનાવ્યો હતો. અને આજ સુધી તે કિલ્લા ઉપર કોઈ પણ દુશ્મનનો કબજો મળ્યો નહોતો. શાહજાહનાં કિલ્લા પર બરાબર બંદોબસ્ત કરી પોતે ગોશુદાના કિલ્લા પર રવાના થયો.

મહારાણા પ્રતાપ પોતાની ટેકમાં અડગ નિશ્ચયી હતા. વળી તેઓ જે રાજપુતોએ બાદશાહની સાથે બેન બેટીઓ આપી હતી. તેમની સાથેનો સંબંધ પણ ત્યાગ કર્યો હતો તે સર્વને અડગ રીતે નભાવી રહ્યા હતા.

મહારાણા પ્રતાપને બાદશાહ અકબરે ઘણી વખત સંપીનું કહેણ મોકલ્યું હતું; પણ રાણાજીએ તેનો જવાબ સૂર્યવંશી રાજપુતને શોભે તેવો જ આપ્યો હતો, ‘ સુગત લુગરૂઓ સાથે સંધી થઈ શકે જ નહીં. સૂર્યવંશી પોતાના બાહુ બળ ઉપર ઝંઝુમે છે. અને પોતાને પોતાના દેશના બાંધવો મેવાડી પર સંપૂર્ણ ભરૂંસો છે.

પોતાની માતૃભૂમિની પરાધિનતાના ખપ્પરમાં રાણાજીને કોઈ પણ માણસ હોમી શકવા તૈયાર નથી. બાદશાહ અકબર પાસે અગણિત સૈન્ય હતું, લાક્ષ્મી પણ હતી, અને દરેક જાતના સાધનો તેની પાસે મોબુદ હતા. ત્યારે રાણા પ્રતાપ પાસે કેવળ પોતાના આત્મબળ અને પોતાની લુબ બળ પર સંપૂર્ણ ભરૂંસો હતો. અને કોઈ પણ રીતે પોતે કોઈ પણ જાતની લાલચને વશ થઈ ને પોતાની ટેક તજે તેમ નહોતા. આ સ્થિતિમાં કયા હિન્દવાસીને પ્રતાપ માટે માન ન ઉપજે ?

આ પ્રમાણે પ્રતાપની પ્રથંશા શત્રુઓના લખેલા પ્રથંશમાં પણ ઘણા ઉચ્ચ ભાવથી કરેલી છે. જ્યારે પ્રતાપને ચિત્તોડનું સ્મરણ થઈ આવતું. ત્યારે પોતાની જાત પર તેને ઘણુંજ ક્રોધ અને આઘાત થયો હતો. પણ ‘ જેવી ભાવીની મરજી ’ તેમ માની આત્માને સંતોષ આપતો હતો. પરંતુ પ્રતાપ પોતાના આત્માને સંતોષ આપી શક્યો જ નહીં એટલે તેને એક ભયંકર પ્રતિજ્ઞા કરવાનો વિચાર કર્યો, અને તે પ્રતિજ્ઞા પણ જેવી તેની નહીં પણ આકરી અને ત્યાગની હતી.

આ વખતે રાણા પ્રતાપે બધા પોતાના શૂરવીર સાંમંતો અને સરદારો તથા પટાવતોનો મોટો દરબાર ભર્યો અને પૂરોહિતજીને બોલાવ્યા. અને પોતે પોતાના આસન ઉપર બિરાજમાન થયા અને બોલ્યા કે-

દોહરા

સોમન કરો શૂરવીર સો, નિજ માતૃભૂમિ કારણે,
 પ્રતિજ્ઞા એવી કરો, અપોશુ મોઘા પ્રાણને. ૬૭
 ચિત્તોડને લીધા વિના, સુવર્ણ થાળમાં જમશું નહીં,
 બીછાના મુંદર ત્યાગીને દર્ભમાં પોઠશું સહી. ૬૮
 કુંપડીમાં રહીશું સદા, અલંકારને સજશું નહીં,
 સ્વતંત્રાને ત્યાગીને, નામરદ કદિ બનશું નહીં. ૬૯
 દાદી મૂછ કેરા બાલની, કરીએ નહીં હજમત કદા,
 જીવશું મરશું મેવાડ માટે, સહાય ભગવતિ સદા. ૭૦

ઉપર મુજબ પ્રતિજ્ઞા રાણાજીએ સર્વને સંજોધીને વર્ણવી તેથી દરેક શૂરવીર સરદારોએ માન્યમાંથી તલવાર કાઢી અને સર્વે પ્રતિજ્ઞાને પ્રાણાંતે પાળવા કબુલ થયા, જેથી પુરોહિતે દરેકને પ્રતિજ્ઞા આપી તે દરેકે પ્રતિજ્ઞા ઘણા પ્રેમથી ભાતૃપ્રેમથી લીધી, અને સભા વિસરજીત થતાં ‘ મેવાડનો જય ’ ‘ મહારાણા પ્રતાપનો જય ’ એવા લોપથી મેવાડ ગાજી ઉઠ્યું હતું.

રાજપુતાનાના મેવાડને દરેક ઇતિહાસકારો વખાણી ગયા છે. અને હજી વખાણતા જ આવે છે કારણ કે જમતમાં જીવનના ઘડતરનો નમુનો કંઈ પણ બતાવ્યો હોય તો તે મેવાડે જ બતાવ્યો છે. અને તે નમુનો ‘ સ્વમાન ’ અને ‘ સ્વતંત્રા ’ નો જ છે.

દોહરા

સમુદ્ર મુકે મર્યાદા ને, વળી જો જોગે પશ્ચિમ સૂર,
 સંત કહી જો સંયમ ત્યાગે, વળી વહે નદીનાં અવળાં પૂર. ૭૧
 આવે આફત મહાભયંકર, જગત બધું ભલે બદલાઈ જાય,
 સ્નેહી ભલે હો દુશ્મન બનતા, ભલે ઝડો વાંકા મુજ થાય. ૭૨
 ગમે તેવા સંજોગો માંડી, વિકટ પંથ ઝાડી સદાય,
 આફત આવે ગમે તેવી, પણ શૂરવીર કઢી નહીં ગભરાય. ૭૩
 પ્રતાપ બોલે સભા સમક્ષ, લીધાં વચન તે શીરને સાટ,
 મેવાડ માટે બહાદુર બનશું, દુશ્મન કેરા ઘડશું ઘાટ. ૭૪
 કહે ભોગીલાલ સૂર્યવંશીની, સ્વતંત્રા તો કહી ન જાય,
 ધર્મ પરાયણુ જ્યાં છે રાજવી, ત્યાં શત્રુજન તો ભાગી જાય. ૭૫

આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપની અડગ ટેક અને સાહસીકતા પોતાના જીવનમાં અણ્ણમોલ હતી, જેને પોતાના જીવનનું ઘડતર એટલું બધું સંયમી અને પવિત્ર બનાવ્યું હતું કે તે આજના રાજામાં મળવું ઘણું મુશ્કેલ છે. છતાં પણ

શાહ અકબરે પણ કોઈ પણ સંયોગથી રાજા પ્રતાપને નમાવવો અને પોતાના તાબાનો રાજા કરવો એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

આ તરફ મહારાજા પ્રતાપે પણ હતભાગી મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવા સાફ કોઈપણ રાજપુતની સહાયતા વગર પોતે શાહ અકબરની સામે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધન્ય છે એ મહારાજા પ્રતાપને ! રાજા પ્રતાપનું સૈન્ય અકબરના સૈન્યના સુકાબલા આગળ કાંઈ પણ વિસાતમાં ન ગણાય ક્યાં સમુદ્ર અને ક્યાં ખાઓચીયું આટલો બધો તફાવત સૈન્યમાં હતો પણ જેનું ‘ આત્મબળ મજબુત તેનું સૈન્ય પણ મજબુત ’ તેને સૈન્યની જરૂર હોતી નથી ફક્ત આત્માની નિશ્ચળતા અને નીખાલસતાની જરૂર છે.

આ વખતે દરેક રાજપુતો પોતાની બહાલી માતૃભૂમી મેવાડના માટે પોતાના પ્રાણની આहुતી આપવા તૈયાર થયા હતા. રાજપુતોનું સૈન્ય પણ હજારોની સંખ્યામાં તૈયાર થયું ત્યાં અકબરે પોતાનું સુખ્ય સૈન્ય અજમેરમાં સુકી પ્રતાપની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. અકબરે યુદ્ધની એટલી પ્રયત્ન તૈયારી કરી હતી કે મેવાડના રાજા માલદેવ પણ રાજા ભગવાનદાસની પેઠે શરણે થયા. જેને પૂર્વે શેરશાહના પ્રયત્ન સૈન્યને વ્યર્થ થઈ હતું. તેને મેડતા અને ભેધપુર ઉપર અકબર શાહે કરેલા આક્રમણને નિષ્ફળ કરવાની શ્રેષ્ઠા કરી હતી તેને અત્યાર પર્યંત ખરો રાજપુતે બચ્ચો માનવામાં આવતો હતો તેનું સમસ્ત સાહસ અને તેજ દુર્ભાગ્યવસાત કોણ બાણે ક્યાં આલ્યું ગયું. એટલું જ નહીં પણ પોતે પોતાના પુત્ર ઉદયસિંહને વિવિધ પ્રકારની ભેટો આપીને બાદશાહ પાસે મોકલ્યો.

આ વખતે અકબર અજમેર જતો હતો અને ઉદયસિંહનો મેળાપ નાગોર નામના નગરની સ્થળે થયો. બાદશાહે તેનો આદર સહિત ભેટનો સ્વીકાર કર્યો અને રાજકુમાર ઉદયસિંહને શબ્દની પદવી આપી આ સમયથી મારવાડના રાવો રાજા કહેવાયા. ઉદયસિંહનું શરીર ઘણું સ્થુલ હતું અતરે જણાવતું ઉચિત છે કે રાઠોડની રાજદારી, ઉન્નિતનો પાયો આ સમયથી નાંખાયો. આ વખતથી તેઓ બાદશાહના જમણા હાથ તરફનું આશ્રન પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. પરંતુ ત્રિચિત્ર, કુળ-મર્યાદા ઉપર પાણી ફેરવીને મારવાડના રાજાએ જે સન્માન વેચાતું લીધું હતું. તે શું બરાબર હતું. ? નહીં જ. સૂર્યવંશીની બરાબરી તો કોઈ રાજપુત કરી શકશે નહીં આહિ તેટલો વૈભવશાળી રાજવી હોય પણ જ્યાં શુભામી ખત પર સહી કરનારની કિંમત આખરે સહી કરનારા સમજી લે.

ઉદ્યસિંહે સૌથી પહેલાં એક તિરસ્કાર ભર્યું દ્રશ્ય એ કર્યું કે—પોતાની પહેન જોધખા^{૩૪} નામની કન્યાને પરણાવી. જોધખા પરણાવવાના બદલામાં રાજપુત કુળ કલંક ઉદ્યસિંહને ચાર પ્રગણાઓ મળ્યા, આ ચાર પ્રગણાઓની વાર્ષિક ઉપજ વીસ લાખની હતી. આ પ્રાપ્ત થવાથી મારવાડ રાજ્યની પ્રગતિ પહેલા કરતાં બમણી વધતી ગઈ. અંબર અને મારવાડના કાયર રાજાઓએ જે નાણાકીય ભર્યા કાર્ય કર્યા તેની દેખાદેખીથી બીજા રાજપુતો પણ તે પગલે ચાલવા માંડ્યા અને ઘણાંબરા રાજપુતો મુગલોના તાબે થઈ ગયા. સાધારણ માન સન્માન અને ઈલ્કાઓની મોહદશામાં પોતાની અણ્ણમોલ સ્વતંત્રતા વેચી શુદ્ધામ બની ગયા, આ પ્રમાણે રાજસ્થાનનો મોટો ભાગ અકબરના તાબે થઈ ગયો અને હિન્દુ રાજાઓએ મોગલ રાજ્ય ઉપર એટલો બધો ઉપકાર કર્યો હતો કે મુસલમાનોની તવારીખમાં પણ હિન્દુ રાજાઓ મુગલ રાજ્યના સ્થલો ગણાતા હતા.

હવે બાદશાહ અકબરે બધા હિન્દુ રાજાઓનો સાથે રહી વીર પ્રતાપ ઉપર ૩૫આક્રમણ કરવા નિચાર કર્યો. પહેલાં જે લોકોએ મેવાડના માટે પોતાના

૩૪. જોધખાના ગર્ભથી જહાંગીરનો જન્મ થયો હતો. જોધખાનો મકબરો આગ્રાની નીકટ સિકંદ્રાબાદમાં આવેલો છે. અનેક વિદ્વાનનું એવું કથન છે કે રાજપુત રાજાએ પોતાની રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલી એક પણ કન્યા મુસલમાન બાદશાહને આપી નહોતી પણ દાસી પુત્રીઓને આપી હતી (આ ચાર પ્રગણાની વાર્ષિક આવક ગદવાડ ગોદાર ૬૦૦૦૦૦ ઉજ્જયની ૨૪૬૬૧૪ દેવસપુર ૧૮૨૫૦૦ અને શુદ્ધનાથર ૨૫૦૦૦ ની હતી.

૩૫. આ વખતે કાશ્મીરનું રાજ્ય મોગલ રાજ્યને તાબે હતું. અકબરનો નાનો ભાઈ મીરજા હકીમ ત્યાંનો મુખો હતો અને મીરજાને વિચાર કાશ્મીરનું રાજ્ય પચાવી પાડવાનો હતો અને સ્વાધિનતાનો ઝંડો ખડો કરી દીધો હતો. અકબર શાહે વિદ્રોહ સનાવવા સાર માનસિંહને સેના સહિત કાશ્મીર મોકલ્યો તે વખતે હિન્દુસ્તાનથી કાશ્મીર જતાં વચમાં સિન્ધુ નદી આવે છે અને હિન્દુ શાસ્ત્રમાં આ નદિ યોળાનવાનો નિષેધ કર્યો છે. એમ માનતા હોવાથી આથી રાજા માનસિંહ ત્યાંજ અટકી પડ્યા અને અકબર ઉપર પત્ર લખી જણાવ્યું કે મારાથી આગળ જઈ શકશે નહીં. આ વખતે વાણી વિશારદ અકબરે નગ્ન લેખીત દોહરો માનસિંહ ઉપર લખી મોકલ્યો કે:—

‘ સખી ભૂમિ ગોપાલકી, વામે અટકે કહા, જંકે મનમે ખડકે હે સોહા અટકે રહા.’
આથી માનસિંહે આઠા માથે ચડાવી કાશ્મીર ગયા અને ફત્તેહ કરી આવ્યા.

પ્રાણ આપ્યા હતા તેજ લોકો! આજે મેવાડ ભૂમિનો નાશ કરવા તૈયાર થયા, અને બેઈમાન બની મુસલમાનોના પક્ષમાં બળી ગયા. પ્રતાપસિંહની સામે યુદ્ધ કરવા માટે તેઓ આવ્યા હતા. તેનું એક બીજું કારણ હતું. ચવનોના હાથમાં કુળ મર્યાદા વેચવાથી આવી દુર્દશા થઈ છે. એમ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. પરંતુ પોતાની સર્વની કુળમર્યાદા જાણ અને રાણા પ્રતાપની કુળ મર્યાદા ન જાણ અને પોતે એટલો જ કુળ મર્યાદામાં રહે એ વસ્તુ બીજાઓને ગમતી ન હતી. તેથી બીજા રાજપુતોને રાણા પ્રતાપના ઉપર દ્વેષ અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો અને દ્વેષ રાખતા હતા.

દોહરા

કરી કુળનો ત્યાગ, બધા રાજપુતો કૂટ્યા
લજવી જનતાની કુખ, ખરેખર! લાગ્ય તો ખૂટ્યા. ૭૬
નિજ બેટીને ખેડેન, આપી મુગલોમાં ભળ્યા,
વેચી સ્વ અભિમાન, ગુલામો સોએ બનીયા. ૭૭
ધીક પડો એ રાજપુતને, જેની કાંઈ કિંમત નહીં,
'લોગી' કહે પ્રતાપ જેવો, કોઈ ટેકીલો નહીં. ૭૮

આવી હકીકત જ્યારે પ્રતાપના જાણવામાં આવી કે મારાજ કોમના બાઈઓએ અને કહેવાતા રાજપુતો પોતાની નાલાશી બતાવી સ્વમાન વેચી દીકરીને વેચી મુગલોની સોડમાં બરાચા જેથી મારે તેઓની સાથે સંબંધ રાખવો તે પણ મહા પાપ છે તેથી રાણા પ્રતાપે સર્વ રાજપુતોની સાથેના સંબંધ તોડી નાંખ્યો. અને તેઓએ દિલ્હી, પાટણ, મારવાડ તથા ધારાનગરીના પ્રાચીન રાજપુતોની સાથે બહેવાર ચાલુ કર્યો, તેની સાથે સર્વ પ્રકારનો સંબંધ રાખવા લાગ્યા, તેવે વખતે રાણા પ્રતાપે જે જે નિયમ સ્થાપિત કર્યા તે નિયમ વિરૂદ્ધ કોઈ પણ સિસોદીયાના વંશોએ અનાદર કર્યો નથી. અને કોઈ પણ સિસોદીયા વીરે પોતાની કન્યા મુગલોને આપી નથી. કુઃખ સહાયક ગણાતા રાજપુતો સામે સિસોદીયા રાજપુતો ઘણીજ ઘણાથી જોતા હતા. આવી અનેક જાતની વિદંબણાઓથી રાણા પ્રતાપ પોતાનું જીવન પસાર કરવા માંડ્યા. છતાં પોતાનું સ્વમાન, પોતાની માતૃભૂમિની ટેક અને લાગણી જરાપણુ ઓછા થયાં નહોતાં. જ્યારે પોતે ચારે બાજુથી હતાશ થઈ ગયા ત્યારે પોતે કોમલમેરના કિલ્લામાં રહી ત્યાં ઘણા દિવસ વિતાવ્યા. પણ ત્યાં એક રાજપુતે એવું નીચ કાર્ય કર્યું કે રાણા

પ્રતાપને લાચારીથી કિલ્લો છોડવો પડ્યો, એ નીચ રાજપુતે કોમલમેરના કિલ્લામાં આવેલા કુવામાં જે કુવામાંથી લોકો અને રાજ પાણી પીતા હતા તેજ કુવામાં એ પાપી રાજપુતે મુગલોને સલાહ આપી કે તમે આ કુવામાં જેર નાંખો તો રાણી પ્રતાપ તમારા શરણે આવશે, ત્યારે નાલાયક મુગલોએ દયાને દેશવટો આપી તે કુવામાં મુગલોએ જેર નાંખી પાણી બગાડી નાંખ્યા, તેથી રાણીને પાણી પીવાનો ત્રાસ પડવા લાગ્યો એટલે ઘણાજ કષ્ટથી તેમને કિલ્લો છોડવો પડ્યો.

પ્રાણ બચ તો પરવા ન જેણે, શૂરવીર તો સદા મસ્ત રહે,
આકૃતમાં પણ અકૃત માની, કર્તવ્ય પરાયણ સદા રહે. ૭૯

શૂરવીર સાથો રણવીર ચોક્કો, કિલ્લામાંથી પ્રયાણ કરે,
નસીબની ઘટના છે ન્યારી, હૈયામાં નહી શોક ધરે. ૮૦

દુઃખ પડે છે શૂરવીરોને, કાયરને કંઈ પડે નહી,
દુઃખ બગરના જીવન ફેરી, કિંમત કદી અંકાય નહી. ૮૧

પ્રતાપ જેવો દુઃખનો સાથી, તેવો સાથી પ્રજા તણો,
નિજ દેશની ટેકને ખાતર, બૈભવ સમગ્રો તુચ્છ ગણ્યો. ૮૨

કહે ભોગીલાલ ધન્ય પ્રતાપને, દુઃખમાં કદી ડરતો જ નથી,
અગણીત આકૃત આવી તોએ, અકબરને નમતો જ નથી. ૮૩

આવી દુઃખદ ભરી સ્થિતિમાં રાણી, જ્યારે પોતે પોતાના સ્વમાનની ખાતર પહાડોમાં ચાલ્યા ગયા. તે વખતે અકબર શાહના શાહી દરબારમાં ઘણાં અમીર ઉમરાવો બિરાજમાન હતા. તેવા વખતે રાણી પ્રતાપની બહાદુરી અને વીરતાની વાતો થતી હતી ત્યારે અકબર પોતાના અંતરમાં ખુશી થતો અને કહેતો કે ધન્ય છે ? એ વીરને ! આ વખતે બીજા બધા રાજપુતો પોતાની ભૂલનો પસ્તાવો કરતા હતા. આ તરફ રાણીશ્રીની સ્થિતિ ઘણી જ દુઃખદ થઈ રહી હતી કારણ કે બધા પરગણા, કિલ્લાઓ અને મોટા ગામો બધા મોગલોની હુકમત નીચે આવો ગયા હતા. હવે રાણીને એક પણ સ્થાન ન રહ્યું ત્યારે આવી સ્થિતિમાં પોતાની ટેક સાચવવી ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડી, છતાં પણ એ વીરનર હતાસન શ્રતાં પોતાના ભાગ્ય ઉપર આશ્વાસન મુકી જંગલ વેઠવા માંડ્યું. જ્યાં ટાઢ, તડકો, ભય અને ઉઝાગરા વિગેરે અસંખ્ય ઉપાધીમાંથી પોતે પોતાનું જીવન પસાર કરવા લાગ્યા તેવામાં જંગલના ભીત લોકોએ રાણી પ્રતાપને સાફ

આશ્વાસન અને હિંમત આપી. રાણાશ્રી અને તેમના કુટુંબને ભીલ લોકો જ ખોરાક પુરો પાડતા હતા. જ્યારે રાણા પ્રતાપ અને તેનો પરિવારને મોગલોના પંજમાં ફસાઈ જવાનો વખત આવ્યો ત્યારે, કાળા નિવાસી ભિલ લોકોએ બહાદુરીથી રાણાજીના પરિવારને ટોપલામાં છૂપાવી ‘ ભવરાની ’ ખીણમાં સહિસલામત રવાના કરી દીધાં હતાં. આવા નીમકહલાલ ભિલ પ્રબલો ઉપકાર રાણાશ્રીના હૃદયમાં ઘણો જ હતો. વખત આવે તેનો બદલો આપવાનો પણ નિશ્ચય કર્યા હતા. મોગલોના જુવમથી અને પહાડનાં હિંસક પ્રાણીઓથી બચવા સારૂ ભિલ લોકો સતત કાળજી રાખતા હતા. આવા કષ્ટ ભોગવતાં રાણા પ્રતાપની સત્ય હકીકત, અને તેની ટેક, વીરતા અને ગંભીરતા જોવા સારૂ શાહ અકબરે પોતે પોતાના શુભાચારને પહાડી પ્રદેશમાં મોકલ્યા. અને જ્યારે રાણા પ્રતાપ પોતે પોતાના સાથીઓ સાથે જંગલના ફળ ફળાદી અને કંદમૂળનું ભોજન લેતા હતા. તે વખતનો દેખાવ આવેલા શુભાચારો જોઈ દિગ્મૂઢ થઈ ગયા. અને બોલી ગયા કે, “ રાજા મહેલોમાં જેવું ભોજન લેતાં આનંદ ભોગવે છે તેજ પ્રમાણે આજે જંગલમાં પણ મંગળ માંની રહેલા રાણા પ્રતાપને ધન્ય છે ! ” તેની વીરતા અને અડગ ટેક અને ગંભીરતાને ધન્ય છે !

આ હકીકત શુભાચારોએ શાહ અકબર આગળ આવી નિવેદન કર્યું કે, રાણાને નનાવવા, તે ઘણુંજ મુશ્કેલ છે. ત્યારે અકબરના મુખમાંથી નીકળ્યું કે, યા અલ્લાહ ધન્ય હો વોહ હિન્દુ રાજવીકું, દેશકી ઓર સ્વમાનની ખાતર ફના હો ગયા. ઓર દુસરે સબ રાજપુત બેઈમાન હોકર મેરી સહાયતા કી.

આવી મોટી વિપત્તિઓ આવ્યા છતાં, રાણા પ્રતાપ હતાસ અગર નીરાશ થયા ન હોતા. ઘણાં લયંકર કષ્ટો સહન કરતાં પણ પોતે ગભરાતા ન હોતા, ખરાબ સ્થિતિ એટલે સુધી ભોગવતી પડતી હતી કે, કોઈ કોઈ દિવસમાં આવનાના સાંસા પડતા હતા. ત્યાં એઠવા કે પાથરવા કે, શાંતિનું સ્થાન તો કેવી રીતે ભોગવી શકે ? આવી પરિસ્થિતિમાં પણ પોતે ટેક, નેક ને સ્વમાન મજબુત રીતે સાચતી સિસોદીયાનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. ધન્ય છે ! તે રાજપુતને. વાહ ! સમય તારી બલીહારી ! રાણાએ પાંચ વાર ભોજન તૈયાર કરાવ્યું અને પોતે જમવાની તૈયારી કરતા, ત્યાં દુશ્મનની ફોજ આવવાના સમાચાર કાને પડતાં જ ભોજનનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જવું પડતું અને શત્રુઓ ચારે તરફ ઘેરી લેતા હતા. આ પ્રમાણે થોડા દિવસ બાદ રાણાજીએ કંઈક શાંતિ મેળવી રાણાજી સહ

કુટુંબ સાથે પોતે નિર્જન અઘોર વનમાં નિવાસ સ્થાન કરતા હતા. મહારાણીએ તથા તેઓશ્રીની પુત્રવધુએ મોલ નામના ઘાસના બીજની કેટલીક રોટલી બનાવી તેમાંનો એક ભાગ છોકરા છોકરીને વહેચી આપ્યો. અને બાકીનો ભાગ બીજ વખત માટે ઢાંકી મુક્યો, રાણા પ્રતાપ નિકટના સ્થાન પર તૃણ (ઘાસ) ની પથારી પર અરામ લેતા. અને પોતાના દુર્ભાગ્યની અને ભારત વર્ષની દુર્દશાના વિચારમાં તલ્લીન થયા હતા. એવામાં પોતાની એક કુમારીનું હૃદય લેલક રૂદન સાંભળી ચમકી ગયા. તત્કાળ તેમનું લક્ષ બાળકોની માગણી તરફ તે રોતી કુમારીની દુર્દશા જોઈ પોતાનું હૃદય ફટી ગયું. એક જંગલી મિત્રાડો તે કન્યાની અડધી રોટલી લઈને ભાગી ગયો હતો.

દોહરા

શું વિધાતા તું આટલો, કોપ પ્રતાપ પર કરે,
મુજ પાપની શિક્ષા વિધાતા, મુજ બાળને તું કાં ધરે. ૮૪
રાજ્ય ખોડું વૈભવ ખોડ્યો, ખાવા પણ મળતું નથી,
નથી પહેરવા કે પાથરવા રહેવા, સ્થાન પણ મળતું નથી. ૮૫
ખાવા ન ધાન્ય મૂજ ભાગ્યમાં, ઘાસ બીજની મળે રોટલી,
તે પણ ખાવા દેતી નહીં, તું દુષ્ટ વિધાતા એટલી. ૮૬
હવે ધીરજ રહેતી નથી, પ્રતાપ ઘણો ગભરાય છે,
ઠહે લોનીલાલ ભલ ભલા, પણ ભગ્ય આધીન થાય છે. ૮૭

આવી પરિસ્થિતિ જોતાં પ્રતાપનું મગજ ફરી ગયું. સર્વ જગ્યાએ તેને નિરાશાજ લાગી. પોતાની કરેલી મહેનત હવે કોઈ ઉપાયે બર નહી આવે અને આખરે તેને બાદશાહને શરણે થવું પડશે. આવી ઘોર રિથિતિમાં પ્રતાપ જેવો બહાદુર નર આજે ભાગ્યદશાના ચક્ર પર ગોથાં ખાઈ રહ્યો હતો. આવી અનેક ઉપાધીમાં અડચણોમાં અને દુઃખના શિખરોમાં પ્રતાપ જરાપણ પાછો પડ્યો ન હતો. પણ પોતાની કુમારી કન્યાને ખાવાને રોટલો જ્યારે પોતાનો દુર્મન લઈ ગયો. ત્યારે પ્રતાપનો વિચાર પલટાયો. અને વિચાર કર્યો કે હવે તો અકબર સાથે સંધી કરી આ દુઃખનો અંત લાવવો. આ પ્રમાણે વિચાર કરી પોતે અકબર ઉપર એક સંધી પત્ર લખી મોકલ્યો. આ પ્રમાણે સંધી પત્ર મળતાં જ અકબર આનંદના આવેશમાં આવી ગયો. અને ખુશીનો પોકાર કરવા લાગ્યો. આખરે પ્રતાપને નમાવવા જે તેના મનમાં અમિલ્લપ હતી તે બધો પુરો થઈ બાણી. આખા દિલ્હી શહેરમાં આનંદ મહોત્સવ કર્યો અને આખરે અત્યંત

હર્ષોત્તર ધર્મ ને પ્રતાપસિંહને ઉક્ત પત્ર પૃથ્વીરાજ નામના એક સામંતને બતાવ્યો. પૃથ્વીરાજ બિકાનેરના રાજાના નાનાભાઈ હતા, તેઓ અકબરના દરબારમાં સામંતનો હોદ્દો સંભાળતા હતા. જે વર્ષમાં ઇસ. ૧૫૧૫ માં રાઠોડ વીરભોધરાવે મંદોરથી પોતાના વસાવેલા ભેધપુરમાં મારવાડનું સિંહાસન લઈ જઈ ને ત્યાં સ્થાપિત કર્યું. તે વખતેમાં એક પુત્રે બીકા નામના કુંવરે મારવાડમાં બીકાનેર નામનું શહેર વસાવ્યું હતું. બીકાના વંશોએ પોતાના પરાક્રમથી અદ્ય સમયમાં બીકાનેરના રાજ્યને ઉન્નતિના શિખર પર લાવી મુક્યું હતું,

પૃથ્વીરાજ સંજોગવશાત્ મુગલોના પંજામાં સપડાયા હતા. પણ તેઓ હૃદયના નીખાલસ અને સ્વમાની હતા, જેના હૈયે માતૃશૂભિની દાઝ ભરી હતી. તેઓ ઉભય કવિ પણ હતા. અને વીર બહાદુર હતા, તેઓશ્રી શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે રાજસ્થાનમાં ગણાતા હતા, અને તેઓશ્રીએ ઉત્તમ કાવ્યો રચી ભટ્ટ કવિઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. પ્રતાપની વીરતા, ઉદારતા, તથા મહાત્મ્ય જાણીને રાજપુત કવિ પૃથ્વીરાજ બાદ્યાવસ્થાથી તેમને એક દેવ જેવા મહાપુરૂષ તરીકે ગણાતા હતા. આ પ્રમાણે જ્યારે તેમના જાણવામાં આવ્યું કે રાણાજીએ સંધી કરવાની માંગણી કરી ત્યારે તેને મહા કષ્ટ થયું ચિંતાનો વિષમ ડંથ લાગવાથી તેમના જીવનમાં આંતર વેદના ધવા લાગી. પ્રતાપસિંહે આ પ્રાર્થના પત્ર મોકલ્યો હોય તે વિષે તેને શંકા થવા લાગી. તેને શાહને ચોકખા શબ્દોમાં કહ્યું કે “ આપ કદાચ દિલ્હીના શાહનો તાજ મુકો તો પણ પ્રતાપ પેતે પોતાનું શીર ઝુકાવે એ હું માનતો નથી.” પછી પૃથ્વીરાજે બાદશાહની આજ્ઞાથી એક પત્ર લખ્યો. તેને એક દૃઢ ના હાથમાં આપી રાણાજી પાસે મોકલ્યો. પૃથ્વીરાજે પ્રતાપસિંહને લખ્યું કે ‘ આપ શા કારણથી બાદશાહ આગળ શીર નમાવવા માગો છો ’ વળી તેમાં એક બીજો પ્રશ્ન ગુપ્તપણે બોધરૂપી લખ્યો છે. પ્રતાપસિંહ ને આ અપમાનથી બચવા માટે આગ્રહ કર્યો હતો. આ પત્રની કવિતા એટલીતો તેજસ્વી અને હૃદય ગ્રાહીની છે કે આજ પર્યંત રાજપુતો તેતે વાંચી પોતાના સ્વમાનની કિંમત કરે છે. વાંચકની જાણ માટે આ પત્ર નીચે જણાવવામાં આવે છે. હિન્દુઓની સર્વ આશા અને વિશ્વાસ હિન્દુઓપર નિર્ભર છે. તથા પી મહારાજા તે સર્વને તિલાંજલી આપવા તૈયાર થયા છે. પ્રતાપ નહોત તો અકબર સર્વને સમાનભૂમિકાપર લાવો મૂકત. કારણ કે રાજા લોકો નિર્ભય વીરતા બોઈ બેઠા છે. આપણી સ્ત્રીઓનું પવિત્ર રક્ષણ અને સ્વમાન નષ્ટ થયું છે. રાજપુત કુળરૂપી વિશાળ બજારમાં કેવળ અકબરજ કહેતા કે ઉદયના સર્વ પુત્રોને પાદશાહે

૩૬. પૃથ્વીરાજ ના પત્રની મૂળ નકલ મળી શકતી નથી, પરંતુ ઠાકુર પૂણ સદગ્ર ના લેખીત ‘ મેરાડનો ઇતિહાસ ’ એનામના પુસ્તકમાં પાનું ૧૭૩ માં કેટલાક દુહા તથા સોરઠા લખ્યા છે તે અતરે યાદ આપવામાં આવે છે.

ખરીદી લીધા છે. પ્રતાપ તો હજી અમૂલ્ય જ છે ? અને સાચો
વીર રાજપુત છે આ પ્રમાણે અકબરે રાણાની પ્રશંસા કરી હતી અને પ્રતાપ
માટે આદર બતાવ્યો હતો.

સોરઠા

અકબર સમજ અથાહ, મુરા પણ ભરિયો રાજલ,
મેવાડો તિણુ માહિં, પોયણુ કુળ પ્રતાપસી. ૧
અકબર એકણુ ખાર, દાગલકી સારી ફની,
અણ્ણદામલ અસવાર, રહિયો રાણુ પ્રતાપસી. ૨
અકબર ઘોર અંધાર ભાંધાણુ હિંદુ અવર,
બાગે જુગ દાતાર, પોહરે રાણુ પ્રતાપસી. ૩
હિંદુ પતિ પ્રતાપ, પતિરાખો હિંદુ આણરી,
સહે વિપત્તી સંતાપ, સત્ય શપથ કર આપણી ૪
ઓથો ચિત્તો ડાહ, બાંટો બાજંતી તણું,
દીસે મેવાડાહ, તો સિર રાણુ પ્રતાપસી. ૫
અપો ચિત્તો ડાહ, પોરસ તણો પ્રતાપસી,
સોરઠા અકબર થાહ, અડિયલ આ ભડિયા નહી. ૬
પાતલ ખાગ પ્રમાણુ, સાંચી સાંગાહર તણી,
રહી સદા લગારણુ, અકબર શું ઉભી અણી. ૭

દોહા

માઈ જણુ અહડા જણુ જહડા રાણા પ્રતાપ,
અકબર સૂતો ઓઝ કે, બણુ સિરાણુ સાંપ. ૮

સોરઠા

રાઓ અકબરિયાહ, તેજ નિહારો તુરકડા,
નમ નર નીસરિયાહ, રાણુ વિના સવ રાવજ. ૯
સહ ગાવડિયે સાથ, ચેકણુ વાડે બાડિયાં,
રાણા ન માની નાથ, તોડે રાણુ પ્રતાપસી. ૧૦
સોચો સો સંસાર, અસુરપ ઠોલે ઉપરે,
બાગે જુગ દાતાર, પોહને રાણુ પ્રતાપસી. ૧૧

દોહરા

ધર વાંકી હીન પાધરા, મરઠ ન ચુકે માણ
ધણે નરિન્દા ઘેરીયા, રહે ગીરિન્દાં શણ. ૧૨

પ્રતાપસિંહેને પ્રચલીત ભાષામાં પન્ત કહેવામાં આવતા હતા.

૭૭ મહમદ ખીલજી સાહિત્યનો શોખીન હતો તેના અક્ષરો ઘણાજ મનોહર હતા. પોતે પોતાના હાથે ગ્રન્થ લખતો હતો અને તે ગ્રન્થ પોતાના અમીર ઉમરાવોને વેચતો હતો. આ પ્રમાણે પોતે સાહિત્ય દ્વારા પુષ્કળ ધન મેળવતો હતો. રાકોડ વીર પૃથ્વીરાજની તેજસ્વી ભાષાનો પત્ર વાંચી પ્રતાપના હૃદયમાં અત્યંત ઉત્સાહ આવ્યો, અને એટલો બધો ઉત્સાહ આવ્યો કે બાણે દશ હજાર રાજપુતોએ આવી તેમને સહાય આપી હોય તેવી રીતે તેઓના હૃદયમાં દિંમત આવી ? ધન્ય છે કવિની કલમને ! પત્રની-કવિતાની પ્રકાશિત ભાવથી ક્ષીણ થએલું પ્રતાપનું હૃદય સજીવન થયું, અને તેઓ પોતાનું લીપણ કાર્ય પાર પાડવા દઢ થયા. જ્યારે સમગ્ર હિન્દુઓ સ્વદેશ ગૌરવના રક્ષણાર્થે પ્રતાપના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા છે ત્યારે શું પ્રતાપ નિશ્ચિત રહી શકે ?

આ પ્રમાણે અકબરના સામંત પૃથ્વીરાજનો દ્વીઅર્થી પત્ર વાંચી પ્રતાપ રાણાજીનું એકાએક હૃદય બદલાઈ ગયું, અને પોતાની કરેલી લીપ્ત પ્રતિજ્ઞા માટે અનહદ અભિમાન ઉત્પન્ન થયું.

આ સ્થાને વાંચકોને યાદ આપવાની જરૂર છે. અકબર જે જૂનીરોજ બબ્બર ભરતો હતો તેમાં દેશ પરદેશની રમણીઓ, રાજપુતાણીઓ અને ઘણી જ અમીર ઉમરાવોની શાહબાદી આ બબ્બરમાં માલ વેચવા આવતી હતી આ બબ્બર ભરવાનો અકબરનો ખરાબ હેતુ જ હતો. આ બબ્બર નિમીત્તે ઘણી મહિલાઓની અ ઇચ્છાએ શિયળ બ્રૂટ થયાં છે, અને ઘણી સ્ત્રીઓની લાજ લુંટાઈ છે જે અકબરને ન્યાયા અને ધર્માવતાર કહેવામાં આવતો હતો. પણ બુદ્ધિ પૂર્વક ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં તે વસ્તુ અમારા માનવામાં આવતી નથી,

૭૬. મહમદ ખીલજી સાહિત્યનો પ્રેમી હતો, તેના હસ્તાક્ષરો મોતીના ઢાણ જેવા સુંદર હતા, પોતે પોતાના હસ્તાક્ષરથી ગ્રન્થ લખતો હતો, અને તે ગ્રન્થ અમીર ઉમરાવોને આપતો હતો, આ પ્રમાણે તે સાહિત્ય દ્વારા અતિ પ્રેમથી ધણું જ દ્રવ્ય મેળવતો હતો.

૭૮ રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થએલા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ કારોગરી બનાવીને આ પ્રદર્શનમાં લાવતા હતા. તેઓ તેને વેચીને પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરતા હતા, અનેક રાજાઓ અનેક પ્રકારની કારોગરીના નમુના કરતા હતા, ઉદાહરણ— ઔરંગઝેબ ટાપીઓ બનાવી નૌશાહના મેળામાં વેચસે હતા.

આ બજાર નિયિત્તે અકબરની ઘણો જ નીચ અને પાપી ભાવના હતી એટલું કહેવું આ સ્થાને બસ છે.

આ બાબતનું સાધારણ કર્નલટોડના રાજસ્થાની ઇતિહાસના પાના ૧૬૪ માં કરેલા વર્ણન ઉપરથી વાંચક વર્ગ સમજી લેશે. આ 'નોરોઝ બજાર'ની પાપલોદાને પડદો બિકાનેરના રાજકુમાર પૃથ્વીરાજની સ્ત્રીએ પોતાની અસીમ બીરતા અને ધર્મબળના પ્રભાવથી આ દારૂ અને શેષનીચ કલંકથી પોતાની કુળમર્યાદાની રક્ષા કરી હતી.

આવી પવિત્ર વિરાંગના પૃથ્વીસિંહને પોતાના પૂણ્ય બળથી જ મળી હશે; દુર્ભાગ્યવશાત્ પૃથ્વીરાજ જો કે અકબરશાહના આશ્રીત થયા હતા. તેમના સુખ-દુઃખ અકબર પરજ નિર્ભર હતા. તો પણ તેને અકબરના પ્રાસાદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ન હતી. અને તેમણે અકબરશાહને પોતાનું શિર પણ નમાવ્યું નહોતું. સર્વગુણ સંપન્ન ભાર્યાના પ્રેમાલાપની શાન્તિથી પોતાનું દુઃખ ભૂલી જતા હતા. અને પોતે પોતાના કાર્યમાં કર્તવ્ય પરાયણ રહેતા હતા અને તે વિરભાળા અદ્ભુત સતીત્વની મૂર્તિ હતી.

એક વખત અકબર ખુશ રોજના બજારમાં ગુપ્ત વેષે બ્રમણ કરતો હતો, એવામાં પૃથ્વીરાજની સ્ત્રીનું સ્વર્ગીય સુંદરતાનું પ્રતિબિંબ જોતાં બાકશાહ એકદમ ચમક્યો, અને તે કામાંધ-મોહિત થયો. તે પોતે પોતાના નિવાસ સ્થાનમાં આવી પોતાની પાપવૃત્તિ પોષવાને વિચાર કરવા લાગ્યો. તેની પાપવાસના બે પ્રકારની હતી. એક તો પોતાની પાપવિલીલા પુરી કરવી અને બીજી મેવાડની ઈજ્જત ને કલંકીત કરવી, અકબર રક્ષક શ્રીટી ભક્ષકનું કાર્ય કરવા તત્પર થયો. અને પોતાની પ્રજા ઉપરની જવાબદારી ભૂલી જઈ પોતે નીચ રાક્ષસી આ-કાંક્ષા પુરી કરવા ઉન્મત્ત થયો. આવા વખતે આ પવિત્ર સતીની ઈજ્જત કોણ સાચવી શકે ? અને કોણ સાચવશે એ જગતનો નાથ બાણે ?

બજાર પુરો થયા પછી પૃથ્વીરાજની લાવણ્યવતી પત્નિએ મેળામાંથી સ્વગૃહે જવા વિચાર કર્યો. જે રસ્તાથી તે આવી હતી તેજ રસ્તાથી તે જવા નીકળી થોડી વાર ચાલ્યા પછી તેને જણાયું કે સર્વ દારો બંધ છે. બહાર જવાનો કોઈ માર્ગ નથી પોતાના મનમાં અનેક બતની શંકા ઉદ્ભવી. એવામાં એક તરફનું દાર ખુલ્લી ગયું જેથી તે રમણી તે દાર વાટે જવા તૈયાર થઈ પણ સામેથી અકબર શાહ ધીમી ગતી એ આવતો જણાયો. અકબર શાહે પોતાના બંને હાથ લાબા કરી પોતાની ઈચ્છા જણાવી તેના તરફ ગયો. અને અનેક પ્રકારની લાલચો બતાવી, વૈભવો બતાવ્યા, કોઈ પણ બતની લાલચ બતાવવામાં કયાશ રાખી નહીં પણ કહેવતમાં કહ્યું છે કે :—

દોહરા

સતીયા સત્ય ન છોડીયે, સત્ય છોડે પત જાય,
સત્યકી બાંધી લક્ષ્મી, જગ મીલેગી આય. ૮૮

આ ધિદ્ધાંતને મનમાં રાખીને સતી એકદમ ક્રોધાતુર બની ગઈ અને પોતે પોતાના અક્ષલ સ્વરૂપમાં સિંહણની માફક ગર્જના કરી કે ખબરદાર ! એક પગલું આગળ ભર્યું છે તો ! અને તત્કાળ પોતાની કમરથી લટકાવેલી કટાર ખેચી કાઢી અકબરની છાતી સામે ધરી ઉભી રહી અને કહેવા લાગી કે “ પ્રભુના નામથી સોગન લે કે, આજથી કેઈ પણ રમણીને સતાવીશ નહીં. અને આવી નીચ વાસનાનો વિચાર પણ કરીશ નહીં.

આવી સિંહણ સમી ગર્જના અને વિકરાળ અંડીકા સમી પ્રતિભા જોઈ બાદશાહ દિગમ્ભૂત થઈ ગયો. અને હિંદુસ્તાનનો શહેનશાહ એક નાણુકે સોના સત્ય શિયળ અગાડી લાચાર બની પરવશ થઈ ગયો. ધન્ય છે તે વિરાંગનાને ! આ સ્ત્રીની હકીકત ભડુ કવિઓના ચરિત્રોમાં ઘણો જ પ્રસંશા કરવામાં આવી છે. અને તેને એક સતી અને પ્રભાવશાળી સ્ત્રી તરીકે લેખવામાં આવી છે. પણ બધી જોરતો સરખી હોતી નથી. કેઈ કુળાંગર પણ હોય છે. પૃથ્વીરાજ ના મોટા ભાઈ રાયસિંહને આવી ગુણવંતી ભાર્યા ન હતી. સતિત્વનો આદર નહીં હોવાથી અગર અકબરે બતાવેલી લાલચમાં ફસાઈ જવાથી તેને અમૂલ્ય શિયર રત્ન વેચ્યું હતું. અને તેના બદલામાં રત્નામૂલ્ય લઈને પતિને ઘેર પાછી ગઈ. આ વખતે પૃથ્વીરાજના જ્યેષ્ઠ બંધુએ સાંભળ્યું કે સુવર્ણ અને મણીના અલંકારોથી પાપી શરીરને ખંડિત કરી પોતાની પ્રાણપ્રીયા-ગૃહલક્ષ્મી પાછી ઘેર આવે છે. પરંતુ આ શું ? આપણા ભૂષણ રૂપે દાંડીમૂછ કેણે ચોરી લીધા ?

આ વાર્તા વાંચક વર્ગને ખાસ જણાવવાનું કારણ એ કે અકબરની કુટીલ નિતી અને તેનું નૈતીક જીવન કેટલું પાપમય છે. તે વાંચક વર્ગ હવે વિચારી લેશે. લંબાણ બહુ થઈ જવાથી હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

પૃથ્વીસિંહની તેજસ્વી કવિતા વાંચી વીર કેશરી પ્રતાપસિંહને નવું-જીવન પ્રાપ્ત થયું, અને પ્રચંડ શત્રુના અત્યાચારનો બદલો લેવા નિશ્ચય કર્યો.

કવિઓ ને છે પ્રીય કવિતા, કવિઓ તેનું પાન કરે,
એ પાન તણા રસને રેલાવી અન્ય જનોના મન હરે. ૮૯
કવિઓની કલમથી ભલે લક્ષા પણ, શૂરવીરતાનું માન ધરે,
નિરાશામાં આશા રૂપી કીરણ કવિતા પ્રગટ કરે. ૯૦

૩૬. દાંડી અને મૂછ ને રાજપુતો ગોરવનું ચિન્હ માને છે.

એવી કવિતા પૃથુજ કેરી, પ્રતાપને પણુ શૂર ચડે,
 એ રણવીર એ રણયોદ્ધો, વેર લેવાનો નિશ્ચય કરે. ૬૧
 કવિ કલમની એ ચતુરાઈ, જેને ચઢાતું વિશ્વ અરે,
 કહે 'લોગી' એ ધન્ય કવિઓને, મૃતજીવન સજીવન કરે. ૬૨

આ તરફ પ્રતાપની નખજાઈનો લાભ લઈ મુસલમાનો બધા આનંદીત થઈ મોજ કરવા લાગ્યા. આ વખતનો લાભ લઈ પ્રતાપે મુસલમાનો ઉપર આક્રમણ શરૂ કરી અનેક મુસલમાનોને લોચ લોચા કર્યા. તેથી રાણાને કંઈ લાભ થયો નહીં. અને જેમુસલમાન સેના મરી ગઈ તેના કરતાં ત્રણ ઘણી સેના પાછી આવી ગઈ યવનોની સંખ્યા દીનપ્રતિદીન વધતી ગઈ. પ્રતાપનું ફરીવાર આક્રમણ થતાં. યવનોએ પ્રતાપને પકડવા પુઠં પકડી. અને નદી, જંગલ, ખડાડોમાં ઘોડવાઈ ગયા. આટલી બધી યવન સેના છતાં, પ્રતાપનો વાંકો વાળ કરી શક્યા નહિ. અને જ્યારે લાગ મળતાં પ્રતાપે યવનો પર છાપે મારી ઘણા યવનોને યમદ્વાર પહોંચાડી દીધા. આખરે સાધન વગર પ્રતાપ હતાશ થવા લાગ્યો અને પોતાની ધીરજ ખુટવા લાગી. ખાવા પીવાના પણુ સાંસાં પડવા લાગ્યાં.

છાપો

શું વિધિના ખેલ સમજ નહિ તેની પડતી,
 પ્રતાપને કંઈ દશાઓ આવી નડતી,
 શૂરવીરતાની છાપ જરી નહિ તો ભુંસાતી,
 અનેક લોગવે કષ્ટ છતાં ન છાતી ગભરાતી,
 દુઃખ સુખમાં પ્રતાપ તો પાછો જરી પડતો નથી,
 કહે લોગી રણવીર નમતું જરી દેતો નથી. ૬૩

છાપો

ધન્ય વીર પ્રતાપ ખરેખર ટેક જ રાખી,
 શાહ અગાડી ભલભલા પણુ ગયા જ થાકી,
 નહિ સાધન વૈભવ નહિ ખાવા પીવા,
 તબ્યાં રાત્ર્ય ને પાટ દેશનો ઉદ્ધાર કરવા,
 સ્વમાન સાચવવા પ્રતાપ બહાદુર થઈને તું ફરે,
 કહે લોગી પ્રતાપને આગળ વિધિ શું કરે. ૬૪

આવી સ્થિતિમાં રાણા પ્રતાપ ઘણી જ શોચનિય દશામાં આવી પડયાં, શું કરવું પોતાની કરેલી તપશ્ચર્યા અને કરેલી મહામહેનત અને શાહ અકબર સામે કરેલી વીરતા ભરી યુદ્ધની ઘોષણા કરનારા એવા વીર પુરૂષને આજે ખાવા, પીવા, કે ઓઢવા, પાથરવાના પશુ સાંસા પડવા લાગ્યા. કયા રાજ્ય વૈભવ ભોગવનાર, દેવ જેવો મહા પુરૂષ ? કયા આજે તેનું ભાવી ? પશુ વિધીની કળા અકળ છે. જ્યારે કુદરત પુરેપુરી કસોટી કરે ત્યારે સત્ય અને ધીરજની કિંમત થાય છે. માટે ભાવી શું કરે છે તેની ગતીની કેઈ પશુ વ્યક્તિને માલુમ પડતી નથી એ તો ફક્ત જ્ઞાની જાણી શકે.

દોહરા

શું કર્યું મેં આ કર્યું એ માનવી મીથ્યા બકે,
ઈશની આજ્ઞા વિના નવ પાન પશુ હાલી શકે. ૯૫

આખરે પ્રતાપ રાણા ઘણા જ નિરાશ થયા. અને પોતે પોતાની માતૃ-ભૂમિને છેલ્લા દર્શન કરી પોતાના સરદારોની આખરી વિદાય લઈ પોતે જંગલના રસ્તે સિંધ તરફ જવાના વિચાર પર આવ્યાં. આ વખતે એક વૃદ્ધ નવ-યુવાન જેવો રાજ્ય સેવક. જૈન, અને વિસ્તામાં અજોડ, વીર મંત્રી ભામાશાહ મહારાણાના ચર્ણોમાં પડ્યો, અને કહે છે કે અન્નદાતા ! આપનાથી મેવાડને સુકીને નહિ જવાય. આવી રીતે ભામાશાહ કરજોડી મહારાણાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. અને કહેવા માંડ્યો કે અન્નદાતા ! દુનિયા ભલે રસાતાલ થાય. કરોડો મનુષ્યો ભલે મરે, પરંતુ મહારાણા પ્રતાપનો વાંકો વાળ પશુ ન કરે. આપ તો મારા શીરતાજ છો, મેવાડના દેવ છો, હિંદુ અને જૈન ધર્મના રક્ષણહાર છો, આપ જશો તો અમારે પશુ આ જગતમાં શું મોડું લઈ ફરવાનું રહ્યું. જ્યાં આપ ત્યાં હું. રાણા પ્રતાપ કહે મંત્રી ભામાશાહ ! શું કરૂં કેઈ જાતના સાધન વગર દુશ્મનોનો સામનો શી રીતે કરવો અને હાલમાં તમે મેવાડની તેમજ મારી સ્થિતિ તો જાણો છો. તો કેવી રીતે ટકી શકાય.

રાણા પ્રતાપ ને ભામાશાહનો વાદવિવાદ.

પ્રતાપ:—ભામાશાહ તુજ વાત સુણીને, અંતર તો વીંધાય ખરે,
મેવાડની દશાજ જોતાં, અગ્નિ સમ જ્વાલા પ્રજળે,
નથી સુજતું કે શું કરવું, વિધિ જ્યાં અવળી જ પડે,
એવી સ્થિતિમાં કહો ભામાશાહ, પ્રતાપ એકલો શું કરે. ૯૬

ભામાશાહ:—અન્નદાતા છે મેવાડ કેરા, સાચા શીરતાજ શોભો છે,
અનેકના છે સ્વામી રાણા, સત્ય નીતીના સહાયક છે,
જરૂર કરશે સહાય પ્રભુ, આશા પ્રભુની તજશે નહિ,
ભામાશાહની વિનતી સુણી, મેવાડ છોડી જશે નહિ. ૬૭

પ્રતાપ:—નથી વૈભવ નથી લક્ષ્મી, નથી ખાવા અને પીવા,
ખાળક મારા ટળવળતા એ, દુઃખ કહો ક્યાં સુધી જોવા,
પોત્તું ત્યાં સુધી ધીરજ ધારી, દુસ્મન સામે ટકી રહ્યો,
પ્રતાપના જીવનની માંહી, આજે વિચાર જુદો જ થયો. ૬૮

ભામાશાહ:—મરદ બની હતાશ થશે તો, કહો મરદ તેને કોણ કહેશે,
ભવિષ્યની પ્રજા બિચારો, ધડો તમારો શું લેશે !
કાયર બની જવાને ચાહો, એ પ્રતાપને શોભે નહિ,
અનેક વિપત્તીમાં પોતે પ્રતાપ કાયર બનશે નહિ. ૬૯

પ્રતાપ:—નથી જોઈતો વૈભવ મારે, નથી લોગવવા લોગ જરી,
વિલાસની ઇચ્છા નથી, દેશ દાઝ હૈયે પ્રસરી,
દેશ દાઝને માટે પ્રતાપ, પ્રાણ પોતાનો ત્યાગ કરે,
મરતાં તક રાણો! પ્રતાપ, શાહનો શુભામ નહિ બને. ૧૦૦

ભામાશાહ:—પ્રતાપ જ્યારે કાયર બનશે, ત્યારે મેવાડ જશે રંડાઈ,
કોને આશરે જીવશે મેવાડ, કરો વિચાર દીલની માંહી,
કાયર બનીને ભાગી જશે તો, અકબરશાહ બહુ ફૂલાશે,
મેવાડના ઇતિહાસના પાને, પ્રતાપ કાયર લેખાશે. ૧૦૧

પ્રતાપ:—કહેવું તમારૂં ખરૂં છે મંત્રી, પણ ધન વગર કહો શું કરું,
લશ્કરની ભરતી માટે પણ, ક્યાંથી વસ્તુ પુરી કરું,
એક વખતનો પ્રતાપ રાણો, આજે પ્રતાપ છે બિખારી,
ભાગ્યદશા ભામાશાહ મારી, હવે જૂઓને પરવારી. ૧૦૨

ભામાશાહ:—સાચો જૈન તો રાણાજીની, કદી આખરૂં ખોશે નહિ,
માલીકના ઈજ્જતની ખાતર, પ્રાણનો પરવા કરશે નહિ,
નિમકહલાલી પ્રેમે બતાવી, કંઈક જૈનોએ નામ કર્યા,
મંત્રી ઉદયન, વસ્તુ, તેજપાળ, જેવાએ મંત્રી પદ ધર્યાં ૧૦૩
એ જૈનોનો હું છું ખાળક, આપ અર્જુનો દાસ સહી,
સ્વીકારો વિનતી ભામાની, કૃપા કરી ના કહેશો નહિ,

જે વસ્તુ જોઈએ તે આજે, તે વસ્તુ હું આપું છું,
મેવાડના ઉદ્ધારને માટે, સર્વસ્વ હું અર્પું છું. ૧૦૪

બાર વરસ લગી લડાઈ ચાલે, ત્યાં લગી ધન ખૂટશે નહિ,
પચ્ચીસ સહસ્ર સૈનિકોને, અન્નનો ટોટો પડશે નહિ,
લડાઈની સામગ્રી પુરી, અન્નદાતા બધી પુરી કરું,
બામાશાહની બધી મિલકત, મેવાડના ચર્ણોમાં ધરું. ૧૦૫

પ્રતાપ:—બામાશાહ તું શું બોલે છે, તેની સમજ પડતી જ નથી.
પ્રતાપની પ્રતિજ્ઞા એ છે, કે કોઈનું દાન લેતો નથી,
ભૂખે મરશે ને રખડશે, ટેક પોતાની છોડશે નહિ,
પ્રજાના પૈસા લઈને, રાણા ઈજ્જત ખોશે નહિ. ૧૦૬

બામાશાહ:—મારી મીલકત નથી સ્વામી, એ મીલકત તો રાજ્યની સહી,
રાજ્ય તણી સેવા કીધી છે, વડીલોની એ મીલકત નહિ,
રાજ્ય તણી મીલકતની સાથે, આપ રાજ્યની લેગી થઈ,
મેવાડની માલીકી છે, બામાશાહની મિલકત નહિ. ૧૦૭

નથી આપતો સ્વામી તમને, આપુ મિલકત મેવાડને,
રાણાજીની ખાતર મારો, પ્રાણ આપું મેવાડને, ૧૦૮

સેવાભાવી કહે બામાશાહ, સેવા રાણા કયુલ કરો,
મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાને સૈન્ય હવે ભેગુ કરો,
કરોડોની મિલકતને રાણા, મેવાડ ખાતર ફના કરો,
બામાશાહની કિંચીત સેવા, રાણા શ્રી ચર્ણેજ ધરો. ૧૦૯

પ્રતાપ:— ધન્ય બામાશાહ જૈન સાચો તુ, નામ ખરેખર દીપાંબુ,
નિજ જનેતાની શોભાને, નામ સેવાથી સોદાંબુ,
મેવાડ પર તારી પ્રીતી જોઈ, રાણો વાત સ્વીકાર કરે.
કહે ભોગી ધન્ય બામાશાહ, તારી ટેક થકી મ્હેંજો થરથરે. ૧૧૦

આ પ્રમાણે બામાશાહની હૃદય ભરી લાગણી જોઈ રાણાજીએ પોતાનો
વિચાર ફેરવી ફરી ચુક કરવાનું નક્કી કર્યું. અને બામાશાહની સલાહથી તેમજ
પોતાની વીરતાથી હજારો શૂરવીર રણયોદ્ધાઓ તૈયાર કર્યા. અને હથીયારની
સામગ્રી પણ તૈયાર કરી લગભગ પચીસ હજાર સૈન્ય લઈ પ્રતાપે ફરી બાક-

શાહી ફોજ ઉપર છાપો મારવો શરૂ કર્યો. રાણાજીની અપૂર્વ તપશ્ચાની ભક્તિ વડે ભાગ્યદેવી સાહય થવા લાગી.

કર્નલટોડ પણ પોતાના “ રાજસ્થાની ઇતિહાસમાં ” લખે છે કે વીર ભામાશાહે એટલું બધું ધન આપ્યું કે ઓછામાં ઓછા પચીસ હજાર સૈનીકોને બાર વરસ સુધી હથીઆર, ખોરાક વિગેરે પુરેપુરી રીતે આલી શકે તેટલું ધન રાણા પ્રતાપના ચણીમાં ધર્યું હતું. ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! આવા વીર સાચા જૈન ભામાશાહને ! આતું નામ જ માતૃભક્તિનો પ્રેમ, સદ્ભાવ, ત્યાગ, સ્વમાન, નિમકહલાલી, અને મનુષ્યપણામાં રહેલી અપૂર્વ ત્યાગની ભાવના !

રાણા પ્રતાપે સઘળી જાતની તૈયારી કરી અને જૂજ વખતમાં જ અકબર સેનાપતી શાહબાજખાંના સૈન્ય ઉપર સિંહનાદ કર્યો. અને તેના લશ્કરને છીન્ન-ભીન્ન કરી નસાડી મુક્યું આ પ્રમાણે બંધકર યુદ્ધ કરી રાણાજીએ બત્રીસ કિલ્લાઓ પોતાને સ્વાધીન કર્યા. તેમજ રાજપુત કુળકલંક અભિમાની માનસિંહના બાહુબળનો અભિમાન ઉતારવા માટે રાણાજીએ અંબરના રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું. ત્યાં સુપ્રસિદ્ધ વાણીજ્ય સ્થાન માલપુરનો નાશ કરી પોતાના રાજ્યમાં પાછા આવ્યા તે પછી થોડા વખતમાં ઉદયપુરને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું આ નગર જીતવામાં રાણાને વધારે પરિશ્રમ કરવો પડ્યો નહી. કારણ કે શત્રુઓ સંઘ્રામ કર્યા વગરજ પલાયન કરી ગયા હતા.

આખરે બાદશાહ અકબરે પ્રતાપસિંહને શાન્તિ ભોગવવા દીધી પણ રાણાજી આ કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ શકે ખરા ? પ્રતાપને હજી મનમાં ખટકતું હતું કે બાદશાહને તેના કૃત્યનો બદલો હજી બરાબર આપી શક્યો નથી. જેના લોધે એ જંગલો, પહાડો, લુખ, દુઃખ, વૈભવોનો ત્યાગ બાળજવ્યાંઓને પણ દુઃખી કરીને જે પરિસ્રમ વેઠેલો તેના કિંચિત બદલો પણ બાદશાહને આપી શક્યો નહી. તેથી તેની તબિયત બેચેન રહેવા લાગી. પરંતુ ચિત્તોડનો કિલ્લો હજી પ્રતાપના તાબામાં આવ્યો ન હતો, અને ચિત્તોડની પ્રતિજ્ઞા તેના હૃદયને ભાલાની સમ લોંકાતી હતી આથી ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર ન થઈ શકવાથી રાણા પ્રતાપની બેચેની વધતી ગઈ. હવે રાણા પ્રતાપ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા તેથી યુવાનોનો ઉત્સાહ મંદ થવા લાગ્યો. અને પોતાની નબળાઈ ઉપર હજારો ધિક્કાર આપવા લાગ્યા, જે ચિત્તોડને માટે મેં માફ તન, મન, ધન, પ્રાણ અને સર્વદા સમર્પણ કર્યું છતાં તે ચિત્તોડનો મારા હાથે ઉદ્ધાર ન થયો, એજ એમના આત્માને દંખતું હતું. એ ચિંતામાં ને ચિંતામાં રાણાજીને મૃત્યુ નજીક આવતું હોય તેમ ભાસવા માંડ્યું.

“ ચિત્તોડ માટે અપાયેલા આત્મ બલિદાનો ”

બાપા રાવલે મોર વંશના, માન રાજનો મુગટ લહી,
નિજ શિર પર ધારણ કરતો, સૂર્યવંશીની શોભા મહી,
વીર સમરસિંહ યવન હાથથી, ભારતનો ઉદ્ધાર કરવા,
નિજ પ્રાણનું આપી બલિદાન, ગયા શિવ સુંદરી વરવા. ૧૧૧

વીર પૃથુએ કીધી અવધી, જેની વીરતાનો પાર નહી,
ચિત્તોડ માટે આપી બલિદાન, યશ કીર્તિ જેની બમીરહી,
દ્વદશ પુત્રો રાણા લક્ષ્મણના, ચિત્તોડ માટે પ્રાણ ધર્યા,
દેવી આમુકાના અપરે, રૂધીરથી એવી રીતે ભર્યા. ૧૧૨

વળી દેવલપતિ વાઘજી જયમલ, પત્ને પત્નેની માતા ખરી,
તેઓશ્રીની વીર વધૂએ, ચિત્તોડ માટે ખુબ કરી,
આ મેઘ માલાને લક્ષાવીધી, વીધૂત કારણે છીન્નભીન્ન થાય,
ચિત્તોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવી, આજ ખરેખર અદલાર્થ જાય. ૧૧૩

દુશ્મન બીકે નિર્બળ ઉદયસિંહ, ચિત્તોડ ત્યાગી નાસી જાય,
હાહાકાર ત્યાં તો વરતાયો, ચિત્તોડ આકૃતથી ઘેરાય,
અનેક અણુમોલ યોદ્ધાઓએ, ચિત્તોડ માટે પ્રાણ ધર્યા,
કહે લોગીલાલ ભાગ્યના પાસા, બુઝો કેવા અવળાજ પડ્યા. ૧૧૪

આવા આવા વિચારો રાણા પ્રતાપને ચિત્તોડ માટે અપાયેલા બૂતકાળના આત્મ બલિદાનો યાદ આવવા લાગ્યાં, તેમ તેમ તેની તબિયત ઉપર ઘણીજ માઠી અસર થવા લાગી, પ્રતાપરાણાની તબિયત તદ્દન હતાશ અને ઘણી જ અશક્ત થઈ ગઈ. છતાં તેમનાં મેત્રો, તેમનું હૃદય અને માતૃપ્રેમ તો તેમની અંતીમ ઘડી સુધી એવોને એવો અણુનમ જ રહ્યો હતો.

મહારાણા એક સાધારણ ૪૦ પર્ણકુટીમાં સુતા હતા. આગળ પાછળ બધા રાજ્યના સ્તંભ ગણાતા સરદારો ઊભા હતા. જ્યારે પ્રતાપના હૃદયમાંથી નિઃશ્વાસ નીકળ્યો ત્યારે દરેક સરદારોનાં મન દુઃખીત થયાં. અને દરેકની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા માંડી. થોડી વાર પછી સલુમ્બ્રાપતિએ પૂછ્યું કે મહારાણાશ્રી, “ આપ કયા કારણે દુઃખથી પીડીત છો ? અને આપની

૪૦. મહારાણા પ્રતાપની પર્ણકુટીની જગ્યા પર હાલમાં સરોવર તટપર સંજેમરમરના મહાલયો શોભી રહ્યા છે. આ મહાલયો મેવાડની અધોગતિમાં બાંધવામાં આવ્યા હતા, આવા સમયમાં પણ આવા મહાલયો બાંધાતી શક્યા તે ઉપરથી વિદિત થાય છે કે મેવાડની સંપત્તિ અમાધ હતી.

શાંતિનો ભંગ શાથી થયો ? ” ત્યારે મહારાણા પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે, “ સરદારો, મને એક જ વાતનું દુઃખ થાય છે. કે મારા હાથે ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર ન થયો. સરદારો ! પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે, અમારો પ્રાણ જશે તો પણ અમારી માતૃભૂમિ શત્રુના હાથમાં જવા દઈશું નહીં. અને મારો પુત્ર ૪૧ અમરસિંહ તમારો ભવિષ્યનો મારા પછીનો રાણો થશે. તે મારા જેટલું કપટ સહન કરી નહીં શકે અને વૈભવ વિલાસનો ભોગી બનશે, કારણ કે, અમરસિંહ આ પર્ણિકુટીમાં પોતાની પાઘડી ઉતારવી ભૂલી ગયો. અને પાઘડી પર્ણિકુટીમાં ભરાઈ ગઈ તેથી આ સ્થાન ઉપર મોટા મોટા રમણીય મહેલો અને વિલાસના સાધનો થશે. ” આ વાત કરતાં કરતાં પ્રતાપનું હૃદય ગંભીર બની ગયું. અને દીર્ઘ શ્વાસ લીધો ને બોલ્યા, “ અહીં આ પર્ણિકુટીઓના બદલે રમણીય મહાલયો બની જશે. મેવાડની દુર્દશા ભૂલી જઈ અમર અહીંયાં અનેક જાતના ભોગ વિલાસો ભોગવશે. તેનાથી આ કઠોર વૃત્તનું પાલન થશે નહીં. અફસોસ ! અમરસિંહ વિલાસી હોવાથી સિસોદીયાના કુળગૌરવનો નાશ થશે. જે ટેક અને સ્વમાનને ખાતર મેં પચીસ પચીસ વરસ પહાડો અને જંગલોમાં કાઢ્યાં. અનેક જાતનાં આત્મખલિદાનો અને રૂધોરો વહેવડાવ્યાં. તે બધી વસ્તુનો વિચાર પણ અમરસિંહના હૃદયમાં થશે નહીં. અને પોતાના સુખને માટે પોતાના સ્વમાનને તિલાંજલી આપશે. અને તમે બધા સરદારો તેનું અનુકરણ કરી મેવાડની આબરૂને કલંક લગાડશો. ” પ્રતાપનાં આ વચન પુરાં થતાંની સાથે જ બધા સરદારો એકી અવાજે બોલ્યા કે, “ મહારાજ ! અમે બાપ્પારાવલના પવિત્ર સિંહાસનના સોગન ખાઈ ને કહીએ છીએ કે, જ્યાં સુધી અમારામાંથી એક પણ માણસ જીવીત રહેશે ત્યાં સુધી મેવાડની ગયેલી સ્વધીનતાનો ઉદ્ધાર કરીશું અને મરતાં સુધી મેવાડની આબરૂને કલંક લગાડવા દઈશું નહીં. ” આવા સંતોષકારક વચનો સાંભળી રાણાજીનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. અને સર્વ શંકાઓનું નિવારણ થઈ ગયું. પોતે આનંદની સાથે આ સંસારમાંથી ઔલોકીક જીવન જીવી અને કીર્તિ મેળવી દેહનો ત્યાગ કર્યો. સંવત. ૧૬૫૩ ઈ. સ. ૧૫૬૭ માં પ્રતાપ રાણાએ દેહનો ત્યાગ કર્યો.

છાપો

ગયો વીર નર એક, જગતનાં હીલ ડોલાવ્યાં,
માતૃભૂમિ ને માટ, અનેક રૂધીર વહેવડાવ્યાં,
તજ વૈભવ વિલાસ, ન પરવા તેની કરતો,
ખરો વીર રાજપુત, દેશની ફાળને ધરતો,

૪૧. સંવત. ૧૬૫૩ માં ઈ. સ. ૧૫૬૭ માં અમરસિંહ રાજ્યસિંહાસન પર બેઠા હતા.

એવો વીર પ્રતાપ તો, કીર્તિ સુંદરી વરી ગયો,
કહે 'લોગી' સૂર્યવંશમાં, દેવ સમ પોતે થયો. ૧૧૫

છાપ્યો

ખરો રણવીર એજ કે, જેને મ્લેચ્છ ધુભાવ્યા,
ધરી હાલ તલવાર, અનેકના માન સુકાવ્યા,
ધરે નહીં દીલ બીક, મસ્ત થઈ પોતે ફરતો,
દર્ષ દુશ્મનને ત્રાડ, સિંહ સમ બનીને ધુમતો,
અકબર શાહ સમજી ગયો, રાણો જીવતો સ્હેલ નથી,
પણ કહે 'લોગી' મોત આગળ કોઈનું ચાલતું નથી. ૧૧૬

છાપ્યો

સ્વમાન માટે જીઓ, વૈભવ વિલાસ વિસાર્યા,
માતૃભૂમિને માટે, અડગ જેને વૃત્ત ધાર્યા,
નિજ કુંડુંબને સાથ લઈ, વન વન તે ભટકયો,
જતાં દુશ્મનની સાથ, કદિ ન યુદ્ધે અટકયો,
ધન્ય રાણા પ્રતાપને ધન્ય તેની વીરતા,
કહે 'લોગી' ધન્ય રાણાને, જેની અજબ શૂરવીરતા. ૧૧૭

છાપ્યો

ગોઝારા તું કાળ, દયા નહીં દીલમાં ધરતો,
થઈ દયાહીણ કાળ, કંઈકને તુજ અગદતો,
રાણા હોય કે રાય, નહીં પરવા તું કરતો,
આવે લેવા જેને તું, જરૂર લઈને તું જાતો,
ફટફટ ભુંડા કાળતું, જગતનું તેજ લઈ ગયો,
કહે 'લોગી' એ કાળમાં પ્રતાપ પણ સપડાઈ ગયો. ૧૧૮

ભારત માતાનો, સ્વમાની, નિડર અને વીર યોદ્ધો જગતના તકતા પરથી
પ્રભુના દરબારે ગયો, પણ પોતે એવી કીર્તિ મૂકી ગયો છે કે જે આજે જગ-
તના મેદાનમાં સૌ કોઈના મનમાં વસી રહેલ છે-હસી રહેલ છે.

જેની નિઃસ્તાની, જેના વચનની અને જેની માતૃભૂમિની ભક્તિ પર અનહદ
મમતા એ ભારતી મૈયાનો લાલ સૂર્યવંશનો તેજસ્વી કોહીનૂર રાણો પ્રતાપ
આજે પોતાની ફરજ બજાવી જગતને પોતાની શુદ્ધ ભાવના રૂપી પોતાની
એવિચળ કીર્તિને વારસો મુકી ગયો છે. ધન્ય છે ! એવા વીર પુરૂષને ! જેને
જગતને માટે જીવી બલિયું, તેમજ મરી પણ બલિયું. પ્રસુ એવા ભાગ્યશાળી
ભડવીર આત્માને પરમ શાન્તિ અર્પો !

પ્રકરણ ૯ મું

જૈનોનો શિરોમણી વીર ભામાશાહ

દોહરા

ભામાશાહ ભડવીર, સાચો સેવક મેવાડને,
ભાગ્ય વિધાયક તું, ધન્ય ! ધન્ય ! ભામાશાહ, ૧૧૯
વૃદ્ધ છતાં યુવાન સમ, હેતો તું પડકાર,
દુશ્મનને હંકારતો, ધન્ય ! ધન્ય ! ભામાશાહ, ૧૨૦
જૈન કોમમાં જન્મીયો, કીધું અમર નામ,
કુખ દીપાવી જનુની તણી, ધન્ય ! ધન્ય ! ભામાશાહ, ૧૨૧

“ વીર ભામાશાહની માતૃભક્તિ ”

જગતમાં ઘથા મનુષ્યો જન્મે છે અને મરે છે. પણ કેટલાકોના જીવન એવા હોય છે કે, તેઓને જગતમાં કોઈ બાણી થકતું નથી. તેમજ ઓળખી થકતું નથી એવા મનુષ્યો માટે કાંઈ લખવાનું હોતું જ નથી પણ જ્યારે શૂરવીર મનુષ્યના જીવનની કિંમત થાય છે. અને તે કિંમત આજે જગતના ઇતિહાસમાં સોનેરો અક્ષરોથી લખાયેલી છે. અને તે વીર ભામાશાહની, અને તે પણ એક જૈનની.

મેવાડ જેવા રણીઆમણા દેશમાં જ્યાં રાણા પ્રતાપ જેવો વીર રાણો રાજ્ય કરતો હોય, જ્યાં વાઘ, બકરી એક આરે પાણી પીતા હોય, જેનો એક સરખો ન્યાય, પોતાની માતૃભૂમિ માટે જેની જગર ટેક, પ્રેમ અને ભાવના વળી પુરે-પુરો સંત, ચારિત્રવાન; વૈભવમાં સાદાર્થ, શૂરવીરતામાં સીંહ સમાન દુઃખીઆનો સેવક, બાણે ધર્મરાજનો અવતાર તેવા મહા પુરૂષ મહારાણા પ્રતાપના મહામંત્રી હતા. તેઓનું નામ ભામાશાહ. જ્ઞાતે જૈન હતા, ધર્મ અને કર્તવ્ય પરાયણ હતા. શ્રી જીનેશ્વર ભગવાન પર જેની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, જેના રંગેરંગમાં શુદ્ધભક્તિ વ્યાપી રહી હતી, વળી નિમકહલાલ હતા, નિતિ, સંયમ, અને ચારિત્રમાં સાચાસંતને શરમાવે તેવા હતા, શૂરવીરતામાં બાણે ભલભલા ક્ષત્રિયોનો મુકાબલો કરે તેવા હતા, પોતે વૃદ્ધ અને પાકટ ઉંમરના હતા. જેની મૂંછો ચાંદીના પતરા જેવી સફેદ શોભી રહી હતી. જેના મ્હોંનો ચહેરો સિંહ જેવો ભાસતો હતો. જેના નેત્રો અમકતા રોણકદાર હતા, છતાં પણ પોતે

मेवाडना अणमोल जवाहिर याने आत्मबलिदान.

हीन्दुसूर्य महाराणाजी श्री प्रतापसिंहजीके सनमुख-
देश मक्त दीवान भामाशाह अपनी संपत्ती नजर कर रहे हैं

सूर्यवंशी कुलशिरोमणि महाराणा प्रताप ज्यारे मेवाडनो त्याग करी
चाल्या जवानी तैयारी करे छे, ते वखते जैन कुलशिरोमणी वीर
भामाशाह पोतानी तमाम मिलकत समर्पण करी मेवाडनी सेवा बजावी
पोतानी मातृभूमिने स्वतंत्र करे छे.

નવયુવાનને શોભે તેવાં કાર્યક્રમ હતા. જેની ખુદ્દિની પ્રસંશા દિલ્હી અકબર ના દરબારમાં થતી હતી. જેની શક્તિથી શાહ અકબર હતાથ થઈ ગયો હતો. આવા અનેક ગુણોથી સુશોભીત એવા મહાપરાક્રમી મહારાણા પ્રતાપના વિશ્વાસુ મહામંત્રી વીર ભામાશાહ જ હતા.

રાજ્યમાં પણ શી વાત ! ન્યાય દેવો હોય તો પણ ભામાશાહ. પંચાત કરવી હોય ત્યાં પણ ભામાશાહ. આખી મેવાડને વીર ભામાશાહ માટે સંપૂર્ણ માન હતું. તેમના હુકમનું કોઈ પણ અનાદર કરી શકતું ન હતું. અરે ! કોઈ કરતું જ ન હતું.

મહારાણા પ્રતાપ પણ ભામાશાહને પૂછીને તેની સલાહ સિવાય એક પણ પગલું આગળ ભરતા નહીં. રાજ્યકાજમાં અથવા ઘરકાજ કે ગમે તેવી મુત્સદ્દીપણાની વાતમાં ભામાશાહ અચ્ચંચ લોગવતા હતા. ભામાશાહ રાણા પ્રતાપનો તે જમણો હાથ હતો, મેવાડનો સાચો કોહિનૂર એ જૈન હતો.

એક વખત મેવાડમાં ચિત્તોડનો કિલ્લો અણમોલ હતો. જેની વિશ્વમાં જોડી મળે નહીં, તે કિલ્લો રાણા પ્રતાપસિંહના પિતા પાસેથી અકબર શાહે છતી લીધો હતો. અને તે પાછો મેળવવાની ચિન્તામાં તેમને રાત દિવસ ચેન પડતું ન હતું. છેવટે ઘણો જ વિચાર કર્યા બાદ પોતે પોતાના આખરી વિચારના પગલે ચાલવાનું નક્કિ કર્યું અને તેણે તેજ વખતે બહુજ સખત અને કડક પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી કે, તેમાં તેમની પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા એ હતી કે:—જ્યાં લગી ચિત્તોડનો કિલ્લો પાછો ન મળે ત્યાં લગી બ્રહ્મચર્ય પાળવું. બીજી ઘાસની પથારીમાં સુવું ત્રીજી મૂછ તથા દાઢી બોડાવવી નહિ. અને છેલ્લો પ્રતિજ્ઞા એ હતી કે, કોઈ પણ જાતના ધાતુના વાસણમાં ભોજન લેવું નહિ. આવી ઘણી જ વિકટ પ્રતિજ્ઞા મહારાણા પ્રતાપે ચિત્તોડ માટે લીધી હતી તે વખતે મહામંત્રી વીર ભામાશાહને મનમાં ઘણું જ દુઃખ થયું અને દરેક સામંતો આગળ પોતે પોતાની દુઃખી વાણીથી વિનંતી કરી કે:—આપણા અન્નદાતા જ્યારે આવી સખત પ્રતિજ્ઞા લે, દુનિયાના સર્વ વૈભવ વિલાસનો ત્યાગ કરે ત્યારે આપણાથી વલવ વિલાસ, મોજસોખ કેવી રીતે ભોગવી શકાય. માટે આપણે બધા સામંતો પણ તેવી પ્રવિજ્ઞા લેા, કે જ્યાં લગી મહારાણા પ્રતાપ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળશે ત્યાં લગી અમે પણ મહારાણાએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળીશું. અને તેજ વખતે દરેકે સામંતોએ એ જૈનવીર ભામાશાહના કહેણ ઉપર પ્રતિજ્ઞા લીધી. અહાહા કેવી મહારાણા તથા મેવાડ પ્રત્યે વફાદારી !

જ્યારે આ પ્રમાણે દરેક મેવાડી સરદારો, શૂરવીરો, અને માતૃભૂમિ પર પ્રેમ ધરાવનારાઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે જ ભામાશાહના હૃદયને શાંતિ થઈ

સાચો જૈન તો એજ કે, ખીજાને સુખી કરતો,
 સાચો જૈન તો એજ કે, બાલેલું કદિ ન ફરતો,
 સાચો જૈન તો એજ કે, સદા શૂરવીર થઈ રહેતો,
 સાચો જૈન તો એજ કે, કદિ નહિ પીઠને ધરતો,
 એવો સાચો જગતમાં, ભામાશાહ જૈન થઈ ગયો,
 કહે ભોગી ધન્ય ભામાશાહ, નામ અમર મૂકતો ગયો. ૧૨૨

તજ વૈભવ વિલાસ, ધરી દીલ દેશ દાઝ.
 એવો વીર જગમાંડી, ભામાશાહને બાણીએ. ૧૨૩

માતૃભૂમિ તણો પ્રેમ, રાખી જેણે દિલનેમ,
 એવા નરવીર નો, કદી નહી ભૂલીએ. ૧૨૪

મેવાડ ભૂમિને કાજ, સર્વસ્વ સમર્પ્યુ સાજ,
 હતો વૃદ્ધ છતાં પણ યુવાન તો બાણીએ. ૧૨૫

કહે જૂઓ ભોગીલાલ, ધન્ય એ મેવાડબાળ,
 વીર ભામાશાહ ને તો, અહરનીશ સંભાળીએ. ૧૨૬

જ્યારે ભામાશાહના આત્માને પોતાના મેવાડી ભાઈઓની લાગણી અને પ્રત્યેનો પ્રેમ પોતાના બાણી, પોતાને ધણો જ આનંદ થયો. હવે વીર ભામાશાહ વૃદ્ધ શ્રીઠી યુવાન થયો. અને દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ પૂર્વક પોતે અને પોતાને માલીકે બન્ને મહારથીઓએ માતૃભૂમિ માટે રાતદિવસ અથાગ પરિશ્રમ વેઠવા માંડ્યો.

આ તરફ દિલ્હીમાં અકબર શાહે રાણા પ્રતાપને હરાવવા અને નસાડવા માટે લાગ શોધવા માડ્યો, અને પોતે ધણો જ વિચાર કરી પોતાના તમામ લશ્કરની સાથે પોતાના પુત્ર સલીમ (શાહબદા)ને આગેવાન કરી રવાના કર્યા. અને સેનાધિપતિ તરીકે રાજા માનસિંહને મોકલ્યો.

શાહ અકબરની ફાજ, જોઈને ધરણી ધુજે,
 ધણા રાજા મહારાજા, શાહના ચણે પૂજે. ૧૨૭

ભાલા ને તરવાર, વળી તોપો ઝાઝી,
 કરી દુશ્મનનો નાશ, સલીમ થાયે રાજી. ૧૨૮

સલીમને માલુમ નહિ, જીત થવી મુશ્કેલ છે.
 કહે ભોગીલાલ પ્રતાપને, નમાવવો નહિ સહેલ છે. ૧૨૯

આ પ્રમાણે લાખખોની સંખ્યામાં લશ્કર, હાથી, ઘોડા, તોપો વિગેરે મેવડ પર આક્રમણ કરવા કૃત્ય કરતું આગળ ધપે આવ્યું, તે વખતે ભામાશાહને ખબર પડી કે શત્રુનું લશ્કર આવ્યું આ વખતે જૈન ભામાશાહ વિચારશીલ થયો. ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને રાણાજી પાસે આવી વિનયપૂર્વક નમન કરીને કહેવા લાગ્યો કે સ્વામી, ઉઠો ? ઉઠો ? તૈયાર થાઓ, મેવાડને સ્વતંત્ર કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે. માટે હાથમાં દ્યો હથીઆર અને કરો શત્રુ સંહાર.

પ્રતાપ પણ પોતાની માતૃભૂમિ તથા ભામાશાહની દેશદાઝ પ્રત્યે અચળ વફાદારીથી તેના આત્માને ખમણો જોશ આપ્યો, અને પ્રતાપે પણ ભામાશાહને હુકમ આપ્યો કે:—ભામાશાહ, આપ પધરો, અને લશ્કરને તૈયાર થવા હુકમ આપો. અને ગાંધમાં દાંડી પીટાવો, અને અધા રાજમહેલના ચોગાનમાં ભેગા થાઓ.

દોહરા

અન્ધ પર સ્વાર થઈ, ભામાશાહ તો નિકળે,
મેવડનો એ મહારથો, મસ્તાન થઈને સંચરે, ૧૩૦
દાંડી પીટાવી જોસમાં, લશ્કર બધું લેશું કરે,
આવે પ્રતાપ ચોગાનમાં, સૌ પ્રેમથી વંદન કરે, ૧૩૧
બાવીસ હજાર લશ્કર તણી, સંખ્યા બધી ભેગી થતી,
મેવાડના ઉદ્ધાર માટે, ઉમીં હૃદયની છલકતી, ૧૩૨

ભામાશાહ બધાને સમાચાર આપી પોતે વૃદ્ધ છતાં ભલભલા યુવાનને પણ શરમાવે તેવી રીતે યુદ્ધમાં આગેવાની મર્યુ કામ કરવા લાગ્યા, લશ્કરને કેમ ગોઠવવું, દુશ્મનને કેમ હરાવવો, વિગેરે તમામ કુનેહ બાજીમાં ભામાશાહ નો અચપણે ભાગ હતો. પ્રતાપ જોઈને પણ અજબ થયો. અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે શું વાણીઆનો જાદુઈ શક્તિ ? શું તેનો પ્રભાવ ? અને શું તેની માતૃભૂમિ પ્રત્યે ધગશ ? ધન્ય છે ? ભામાશાહ તારી જનેતાને !

જ્યારે ભામાશાહ આવ્યા, અને બધાએ વીરને છાજે એવું ભામાશાહને માન આવ્યું ત્યારે રાણા પ્રતાપે પોતાના શૂરવીર સૈનીકાને એ શબ્દો હુકમાં જ કીધાં કે:—“ આપણે નથી લેવું રાજપાટ, નથી કરવા કોઇને ગુલામ, હંમેશના માટે મેવાડ સ્વતંત્ર રહે તેનાજ માટે લડી લેવાનું છે, માટે મરજો પણ માતૃભૂમિને બેવફા ના થશો. જીવો તો પણ માતૃભૂમિ ને માટે સાચો શૂરવીર માતથી કાંદ કરતો જનથી. ”

રાણા પ્રતાપના શબ્દે શબ્દ દરેક મેવાડીઓએ, પોતાને શિરોમાન્ય ગણ્યો. અને મરતાં સુધી પણ મેવાડને પરાધિનતાની બેડીમાં જકડવા નહીં દઈ એ

એવી લીળમપ્રતિજ્ઞા લીધાં. ધન્ય છે ? રાણા પ્રતાપને ? અને ધન્ય છે ? એવા માતૃભક્ત વીરો ને ?

છાપો

વીર રાણો પ્રતાપ થયો, ત્યાં ગ્રેમે ભભો,
ધરી ઢાલ તલવાર, હૃદયમાં રાખી મોલો,
શૂરવીરતાની છાપ, લટકતી એ તલવારો,
ખખતર ધરતો અંગ, ભાલો કરમાંહી ધાર્યો,
પ્રથંડ પ્રભાવશાળીએ, દુશ્મનને નમાવવા,
કહે ભોગી પ્રતાપસિંહ, ચાલ્યો તેજ બતાવવા. ૧૩૩

આ પ્રમાણે લશ્કર ડંકો વાગતાં જ ઉપડવા લાગ્યું. એ લશ્કરો સામ સામાં હલદીઘાટની રણભૂમિમાં ભેગાં થયાં, મારો ! મારો ! કાપો ! ના શખ્તોના ઘોષ બોલાવવા માંડ્યા, જેમ ચીમડાં કાપે તેમ મેવાડીઓએ મ્લેચ્છને કાપવા માંડ્યા, રક્તની નદીઓ વહેવા લાંગી, માતૃભૂમિના માટે આજે મેવાડી યોદ્ધા પણ પોતાના વહાલા પ્રાણની આહુતિ આપવા લાગ્યા, અને શિવસુઠરી વરવા ચાલ્યા ગયા. જ્યાં ત્યાં મુઠ્ઠાના ગંજે ગંજ પડ્યા હતા. તે દેખતાંજ કાળજાં ફાટી જાય. આત્મા ઠરી જાય એવો ભયંકર દેખાવ જોઈ બલભલા શૂરવીરનાં મન ત્યાંજ થંભી જાય, આ વખતે આપણા વીર ભામાશાહ દુશ્મનના ટોળામાં પોતાની સફેદ ઢાલી અને લાંબી મૂછો ફફડાવતો તલવાર ફેરવવા માંડ્યો. જેમ ઘાસ કાપે તેમ દુશ્મનની સેનાને સંહારવા લાગ્યો. અને એક મહાન ભડવીર યોદ્ધાની માફક યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. અને બોલ્યો કે ભૂઢાવી દો. એની હડ કે પારકા રાજ્ય ઉપર જરા ડોક ઉંચી ન કરે. આ પ્રમાણે ભામાશાહ લડતો લડતો રણમેદાનમાં ઘુમતો. ત્યારે રાણા પ્રતાપ પર તેમની નજર ગઈ અને બણ્યું કે પ્રતાપ હારશે. તેથી ભામાશાહ પ્રતાપને કહે કે રાણાજી આપ ચાલ્યા જાઓ. જીવતા હઈશું તો ફરી લડાશે માટે આપ મેવાડપતિ જેમ બને તેમ જલદી ચાલ્યા જાઓ.

પ્રતાપસિંહ કહે ભામાશાહ, પ્રતાપ પીઠ બતાવી કઠિ પણ ભાગી જાય, શું તમે મને કાયર સમજે છો, હું તો અહીંજ મરીશ, એટલામાં બીજસરદારો આવ્યા અને પ્રતાપને સમજાવી દૂર કર્યા પ્રતાપ કોમલમેરના કિલ્લામાં ભરાયા, શત્રુઓ પાછળ પડ્યા. અને કોમલમેરના કિલ્લામાં ઝેર નાખ્યું. કેટલી અધમતા

ગામમાં હાહાકાર થયો. નાના બાળક રૂવે, મોટા રૂવે, પાણી વગર લોકોના પ્રાણ મુંઝાવા લાગ્યો, બધા વગર ચાલે પણ પાણી વગર કેમ ચાલે ? શું વિધિની કૃતદ્વનતા. આખરે ભામાશાહ કહે મહારાજ અહીંથી ચાલો બીજે, જીવન ટકાવવું મુશ્કેલ છે. આપણે જતાં દુશ્મનો, પ્રજાને ત્રાસ નહિ આપે.

રાણો કહે ભામાશાહ; મારી બુદ્ધિ હવે કામ કરતી નથી, મારી શાન આજે ખોવાઈ ગઈ છે, તમને ઠીક લાગે તેમ કરો, તમો કહો ત્યાં જઈએ. રાણો; રાણી, બાળકો અને થોડા સરદારો ને લઈ વૃદ્ધ ભામાશાહ ચાલ્યો, બાણે રામ-લક્ષ્મણ ચાલ્યા વનવાસે, આવો ગમગીન દેખાવ ભલભલાના આત્માને કંપાવે શું વિધિ ? ત્યાંથી ચાલતા ચાલતા આવ્યા ચમ્પન દેશમાં. ચમ્પન દેશની શું શોભા ? આબુબાબુ અરવલ્લી પહાડની શોભા, મોટા મોટા વૃક્ષો અને લીલોછમ પ્રદેશ જોઈ પ્રતાપને સાધારણ શાન્તિ થઈ.

શત્રુઓ પાછળ પડ્યા, અને કોઈનો હાથ ભાગ્યો, કોઈનો પગ ભાગ્યો, કેટલાક ધડ માથા વગરના થયાં, એ કારમી ચીસો સાંભળી દયા આવે.

ભામાશાહ અને પ્રતાપ મરણનો ભય મૂકી શત્રુઓની સામે લડવા લાગ્યા. બંને હાથમાં બે ધારી તલવારો, પંઝામાં આવ્યો તેના સોએ વર્ષ પુરા. એટલામાં આવ્યો શત્રુ સરદાર પક્ષનો સરદાર ને પ્રતાપ પર પાછળથી ઘા કરવા ભય છે. કે તુરતજ ભામાશાહ દોડ્યા, અને શત્રુનો ઘા પોતાની તલવારથી ઝીલ્યો જેથી પ્રતાપ બચી ગયા. શત્રુઓ તુરત નાશી ગયા, ધન્ય છે ? સહાસીક જૈન ભામાશાહ ને ?

પ્રતાપ કહે ધન્ય છે ! ભામાશાહ આજે તમેજ મારો જીવ બચાવ્યો છે. અને તમેજ મને જીવતહાન આપ્યું છે. આજનો સુચય બધો તમને જ છે. સાચા જૈન તરીકેનું આજે તમે તમારું નામ અમર કર્યું છે. ભામાશાહ કહે અન્નદાતા, મેં તો મારી ફરજ બજાવી છે તેથી વિશેષ કંઈ જ કર્યું નથી. શું ભામાશાહની નિરાશિમાનીતા.

પ્રતાપ જીત્યા પછી પાસે ફૂટી બદામ ન રહી, એકે સૈનીક ન રહ્યો, બધાય જંગલમાં ગયા, ન મળે અનાજ કે રાંધેલા ભોજન, જંગલના ફળફૂલ ખાઈ મીઠાં ઝરણાં ના પાણી પી દિવસો વ્યતિત કરવા લાગ્યાં. ઉપર આકાશ ને નિચે ધરતી ત્યાં બધા આરામ કરે એક વખત મહિપતિ તે આજે રસ્તાનો રંક-ભીખારી, એક વખતનો મહામંત્રી તેને પછુ ન મળે ખાવા કે ન મળે પીવા. આનું જ નામ કસોટી અને જીવનની કિમંત.

ઘણી વખતે જમવા બેસે કે શત્રુઓ આવ્યાનું સાંભળી અડધું ખાધું ન ખાધું કરી નાસે, વૃદ્ધ ભામાશાહ દિલાસો આપે કે ધીરજ ધરો, સૌ સારાં વાનાં થશે. જ્યાં જ્યાં પ્રતાપ બચે ત્યાં ત્યાં ભામાશાહ બચે ભામાશાહનો નિશ્ચય એજ કે “ જ્યાં મારો રાજ ત્યાંજ હું, જેવી દશા મારા અન્નદાતાની તેવી જ દશા મારી ” ધન્ય છે ! સાચા જૈન ભામાશાહ તારી સ્વામિ ભકિતને ?

અધોર જંગલ પ્રચંડ ડુંગરા બાણે મેઘરાજના વાદળાની સાથે વાતો

કરતા હોય તેમ ઉંડી ઉંડી ખાઈઓ જોતાજ ચકરી આવે, સિંહ અને વાઘના ટોળાની ગર્જનાઓ સંભળાય ને કાળજા કંપી ઉઠે બપોર થતાં સુરજ દેવ તપતા હોય તે વખતે વીર ભામાશાહ અને પ્રતાપ બંન્ને જણુ ઝાડ નિચે બેસી વાતો કરતાં હોય. પ્રતાપ ભામાશાહને કહે છે કે ભામાશાહ, જંગલનું જીવન કેવું મધુર ને સુંદર છે. ન મળે કોઈ વ્યાધિ કે ઉપાધિ માટે મારો આત્મા તો અત્રે રહેવા નિશ્ચય કરે છે. ભામાશાહ કહે સાચી વાત. રાણાજી. આપ તો સંત જેવા ધર્માત્મા છો એટલે આપશ્રીને વૈભવ કે રાજ્યની લાલસા નથી પણ આપશ્રી વગર મેવાડને સ્વતંત્ર કોણુ કરશે. આમ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં સૈનીક ખબર લઈ આવે છે કે શત્રુઓ આવે છે. જેથી પ્રતાપ સુઝાયો. ક્યાં શાન્તિ ને ક્યાં આ દોડધામ, ન મળે પાસે કોડી ન મળે સાધન કે ન મળે ખાવા. ભામાશાહ, હવે આપ પાછા પધારો તમે મારી ખુશ સેવા કરી છે, પરમાત્મા તમને સુખી રાખે હવે મેવાડને માટે કોઈ પણ જાતની આશા રહી નથી. હું સીંધના રણની પેઢે પાર ચાલ્યો જઈશ માતૃભૂમિ તને મારા છેલ્લા પ્રણામ ! હવે માફે જીવન ગુપ્ત પણે ગુજરીશ.

વીર ભામાશાહનું હૃયું ધડકવા લાગ્યું, આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલી પ્રતાપની આવી દશા જોઈ ઘણું લાગી આવ્યું. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો અત્રઠાતા, મેવાડ છોડી જવાય જ નહીં, દેશને તો હજી સ્વતંત્ર કરવો છે, કાયર થઈ આપ ભાગી જાઓ તો શરમાવવા જેવું થાય અને મેવાડવાસીઓ કહેશે કે આખરે પ્રતાપ કાયર થઈ નાશી ગયો. જેથી પ્રતાપે ઘણું કે ભામાશાહ, શત્રુ સામે ટકી શકવાની-લડવાની મારામાં તાકાત નથી માટે ચાલી જવું એજ ઠીક છે.

ભામાશાહ જીવતાં મહારાજ એવું કહિ નહિ બને, મારા પૂર્વજોએ ઘણું ધન લેગું કર્યું છે તે બધું ધન આપશ્રીના ચણીમાં ધરું છું પચીસ સહસ્ર સૈનીકોને બાર વરસ સુખી ચાલશે, મારા પૈસા તે આપનાજ છે માટે સૈન્ય લેગું કરો અને માતૃભૂમિને શુભામીની જંજીરમાંથી મુક્ત કરો. ભામાશાહના માટે કવિરાજ શ્રી ઉદયપુર નિવાસી શ્રીયુત કેશરીસિંહ બારહઠે નિચે મુજબ કાક્ય બનાવ્યું છે.

મનહર

અર્થ કે અભાવ મહારાત દેશ ત્યાગત હૈ,
જખતે પરી હૈ-ખાત-એસી સવનનમે. ૧૩૪
વૃદ્ધ હૈ અધિક વેસ પુરન પલીત કેસ,
બલ હૈ વિસેસ સેસ રદ્યો નહિં તનમે. ૧૩૫

ટેકિ ટેકિ લકરીકો, પગન ઉઠાવત હે
ખવત હે ઠોકરેં અનેક છિન છિનમેં ૧૩૬
પ્રેમ રસ છાયો સ્વામીદર્શ તરસાયો ધાયો
ભામાશાહ આબ્યો લે સ્વદેશ ભક્તિ મનમેં ૧૩૭

૨

સંકટમેં માલિકી આયો હે કરન સેવા
અશ્વમેધ યજ્ઞ હોત બકે પગ પગમેં ૧૩૮
જયો પારસાની ભાટિઆની નાપઠાની જયો
જયોના સિઠાની ઐસો ઓર પૂત જગમેં ૧૩૯
સ્વામિ ભક્તિ પ્રેમ ધર્યો પૂરન હૃદય બીચ
દેશ અભિમાન ભર્યો જાકી રગ રગમેં ૧૪૦
કિર્તિકો લાડો ઓર મનકો ઉદાર ગાદો
ભામાશાહ આડો આય ટાડો ભયોમગમેં ૧૪૧

૩

કહત પ્રતાપ તુમ કોન હો સ્થાવર જીન ?
જાતિ હે તુમ્હારી કહા કહો કોન નામ હે ૧૪૨
કહિ વે કી આપની ઉપાધિ હે રવજન કોન ?
રવિ વે કો કહીયે તમારો કોન ગામ હે ? ૧૪૩
હમકો જો પૂછો તુમ મેઢપાટ વાસી હમ
પૂર્વ જન્મ કર્મ તૈં વિધાતા ભયો વામ હે ૧૪૪
દેશ છોરી જાત તુમ મારગ કો રોકિ રહે
કહો કયોન હમ તૈ તુમ્હારે કહા કામ હે ? ૧૪૫

૪

બોલી 'જય જીવ' ઓર નજર સપ્રેમ કીન્હી
શેઠ કે અપાર ભયો હૃદય હુલાસ હે ૧૪૬
હાથ જોરિ ચર્નનમેં અરજ કરન લાગો
ચિત્ર ફૂટ હમારો પુરાનો નાથ ? વાસ હે ૧૪૭
બનિયા હે જાતિ ઓર કિંકર કો નામ ભામા
વર્તમાનવાસ જો યહો તૈ બહુ પાસ હે ૧૪૮
પુરુષા હમારે રહે રાનન કે મંત્રી ખાસ
રાવરો કયાળુ ? યહ દાસન કો દાસ હે ૧૪૯

૫

બહુત પ્રસન્ન હોઈ પાતાલ નજર લીન્હી,
કહી મહારાન તુમ બાન્ધવ કી ઠોર હો. ૧૫૦
લાયક હો બહુત હમારે ખાસ સેવક હો,
જેતે હે હમારે મંત્રી ઉનકે હૂ મોર હો. ૧૫૧
આપતિ સ્વદેશ કી જો તુમ તૈ છિપાવેં કહા ?
આપને હો તુમતો સદૈવ કહા ઓર હો ? ૧૫૨
સંધ્યા પ્રસરાની તાતે સૂરત પિછાની નાંહિં,
ભામાશાહ તુમતો હમારે સ્યામખોર હો. ૧૫૩

૬

રહી ભામાશાહ ખાત સબહી સુની હે હમ,
દેશ કે નિમિત્ત અબ કહા દ્રવ્ય દેહોં ના ? ૧૫૪
આપ મહારાજ રાજ છોરિ કે પધારત હો,
રાજ ભક્તિ કેા મૈં ઉર કેસે સ્થાન દેહોંના ? ૧૫૫
ઐતે પર માનિહોં ન અરજ હમારી નાય ?
હા એકલિંગનાથ જૂકી આન દેહોં ના ? ૧૫૬
તાન લેહોં મૈં તો એક કીન કાન દેહોં,
જાન ? દેહોં ચર્નન પૈ તોહૂ જાન ર દેહોં ના. ૧૫૭

૭

કહે મહારાન શાહ ઐસી હી તુમહારી ભક્તિ,
તદપિ હમારી જૈલ ૩ નાહક પરો હો તુમ. ૧૫૮
ધર્મકે નિમિત્ત સબ સૈન બલિદાન ભઈ,
દેખી કે હમારો દુઃખ નાહક જરો હો તુમ. ૧૫૯
તુર્ક સોં લરન નઈ સેના ફિર સંચય બહેં,
તૈ તો ધન બુદેશાહ કહોં તૈ ભરો હો તુમ ? ૧૬૦
અપને નિવાસ પર ક્યેં નહિં ફિરો હો પીછે,
ઐસો હટ ભામાશાહ નાહક કરો હો તુમ. ૧૬૧

૮

કહે ભામાસાહ જન્મભૂમિ મેં વિપત્તિ પરી,
તિહિ કેા બિઢોકિ પ્રભુ ? કેસેં હુનિ જાજી મેં. ૧૬૨
આજ મમદેશ ઓર સ્વામિ કી કરન સેવા,
કૃપા કે નિધાન નૃપ ! કેસેં રૂકિ જાજી મેં. ૧૬૩

સ્વામિ કાજ સારન કે દેશ કષ્ટ ટારનકો,
ઓસર મહાન અસો કેસે ચૂકિ બાજ મેં ૧૬૪
ખિત્ત અનુસાર આજ સેવા હી બબજી કહો ?
માલિકકે હેત નાથ ! બિલો ખિકિ બાજ મેં ૧૬૫

૯

ઓર ભમાશાહ કહો દોલતસી ગર્દન સોં,
મેરી બિનતી પૈ નાથ ! જરાતો પસીબિયે ૧૬૬
આશ્રમ ચતુર્થ અન્ત મને અબ પાંવ કિયો,
એસે વૃદ્ધ મંત્રી કી કૃપાળુ માનિ લીબિયે ૧૬૭
ભારત ઉધારી ખીર ધર્મ ધુર ધારી ધીર ! !,
કિંકર કી તુચ્છ સેવા અંગીકૃત કિબિયે ૧૬૮
આજ સકુટુમ્બ નિજ દાસકો સનાથ કર્ન,
પૃથ્વીનાથ પાતાલ ! રંકાબ છોરિ દીબિયે ૧૬૯

૧૦

મંત્રી કી અરજ માંનિ પાતાલ ઉતરિ ગએ,
કાંન પરી બનક જબાન તોતિયા ૧ ન કે ૧૭૦
આરતિ ઉતારે મહારાન પૈ પ્રસારે ભકિત,
બાર બાર બારે ભરી પાલ મોતિયાન કે ૧૭૧
ધન્ય ભાગ્ય માલિક પધારે હૈ હમારે પાજ,
ધર ધર મંગલ ભયો હૈ ગોતિયાન ૨ કે ૧૭૨
શાહ નરનારી હાત જોરિ કે ખરે હૈ સારે,
પગ અએકે હારે મારખારી પોતિયાન ૩ કે ૧૭૩

૧૧

ચથોચિત્ત સ્વાગત કે શાહ ઉપરાન્ત અબ,
પાન ૪ લે ધરે હ રાન અશ્વમેઠ મન તૈ ૧૭૪
પાહિ પાહિ બોલિ પુની બનિયા ચરન પરદો,
મોલ કે લિયો હોં કેસોદાસ તન-મન તૈ ૧૭૫
એસે કહિ ચર્ન સરવસ્વ કરિ દીન્હોં લેટ,
ઊરન ભયો હૈ શાહ સ્વામિભકિત ઋવ ૫ તં ૧૭૬
નજર નિમિત્ત આન નજર પ્રસારે તક,
હરમાલન અરથ ઉતારે કારવાન ૬ તૈ ૧૭૭

દોહરો

કહિય શાહ સંઘકિયો, કરિમત્રીન ૫ કામ
ચહ ધન હ સબ રાવનો, મેરો કેવલ નામ ૧૭૮

૧. વૃતલી-કારીકાલીબોલો. ૨. કુટુમ્બી. મારવાડમાંમાથે બાંધવાના સાફને પોતિયા કહે છે.
૪. તામ્બુલ. કરજ. ૬. કાવડોથી

ભામાશાહની અભેડ સ્વામિભક્તિ પર કવિરાજ શ્રીમાન કેશરીસિંહ પણ મુગ્ધ થઇ તેમને કાવ્યો લખી ભામાશાહ પ્રત્યે પ્રેમભાવ બતાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે ભામાશાહ વિનયપૂર્વક એક જૈનને શોભે તેવીરીતે મહારાણા પ્રતાપને કહે કે ‘ માફ ધન તે આપનું જ છે, આપશ્રીના પૂર્વજોની સેવા મારા વડીલોએ કરી ને ધન મેળવ્યું છે, તે ધન જ્યારે મારી માતૃભૂમિના કામ માટે ન આવે તો મારે તે ધનની શી કિંમત છે ? માટે કૃપાળુ ! આપ મારી અરજ સ્વીકારો ને મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવા કમર કસો ’ ‘ મહારાજ ! મારા દેશની ખાતર હું મરવાતૈયાર છું તો પછી ધનની શી વિસાત છે ? હું માફ ધન આપશ્રીને આપતો નથી પણ મારી માતૃભૂમિની સેવા અર્થે આપી મારી ફરજ બજાવું છું.’

મહારાણા પ્રતાપ બોલ્યા ધન્ય છે ! ભામાશાહ, તમે દેશભક્તિ સ્વામિભક્તિ એવી પુરવાર કરી આપી છે કે પ્રભુ મહાવીરનું નામ, તથા સાચા જૈન તરીકેનું નામ તમે ઉજ્જવલ કર્યું છે. અને જગતમાં દરેક મનુષ્યો માટે એક એવો દાખલો બિસાડ્યો છે કે દેશના માટે પ્રેમ કેવો રાખવો ભામાશાહ ! મેવાડની સ્વતંત્રતાનો યશ તમનેજ મળશે. આજથી તેમજ સેનાપતિ, ચાલો લડાઈની તૈયારી કરો.

દોહરા

ઉદારતા ભામાની બલી, જેને કીધું ઉજ્જવલ નામ;
કાર્ય એ શૂરવીર નું, કાયરનું નહિ કામ. ૧૭૬
મોહ ઉતારી લક્ષ્મી તણો, સૌ મેવાડને અર્થે ધર્યું
ધન્ય ! ધન્ય ! ભામાશાહ તુજને, નામ અમર પ્રેમે કર્યું. ૧૮૦
ભામાશાહ રાખી સંપત્તિ, વસ્તુ ફક્ત જ ત્રણ
કીર્તિ ઈકલોની ધોતી, લોટો પીવા જળ, ૧૮૧
બાકી ધર્યું દેશને, ધરી હૃદયમાં દાઝ,
કહે લોગી ધન્ય ? ભામાને, રાખી મેવાડની લાજ. ૧૮૨

લડાઈની તૈયારીઓ ધમધોકાર ચાલવા માંડી. ગામે-ગામથી, દેશો-દેશથી સૈનીકો આવવા લાગ્યા, વૃદ્ધ-જુવાન આવ્યા, કોઈ તલવાર, તીરંદાબાજ તો કોઈ કુસ્તીબાજ તો કોઈ બાણાવળી વિગેરે વિગેરે યુદ્ધમાં નીપુણ યોદ્ધાઓની ભરતી થઈ તેમાં તીરંદાજો; થોડેસ્વારો. અને પાયદળનો પાર જ ન હતો.

ભામાશાહે કમર કસી, વૃદ્ધ છતાં બમણા જોરે કામ લેવા માંડ્યું. યુવાન કરતાં પણ સહસ્ર ગણો જોશ લાવી કામ કરવા લાગ્યા, લોકોનો ઉત્સાહ વધાર્યો અને તેમની લાગણીથી બધાની લાગણી પુર જોશમાં જાગી અને દરેકને પોતાની માતૃભૂમિની ફરજની ગમ પડી, ધીમે ધીમે એક પછી એક કિલ્લા સર કરવા માંડ્યા પહેલું શેરપુર બીજું દેલવાડા સર કર્યું, દેલવાડા વખતે તો ભારે યુદ્ધ

થયું. શત્રુ પક્ષનો સરદાર ' શાહમાજખાં ' સાથે ભામાશાહને હાથોહાથનું યુદ્ધ થયું. અને ભામાશાહે એકજ ઝાટકે શાહમાજનો હાથ કાપી નાંખ્યો. તેની તત્તવારના ટુકડા થઈ ગયા. અને ત્રિચારો શાહમાજ નાસી ગયો. પછી કોમલમેર સર કર્યું, અને બાંશાહના સરદારને હરાવ્યો.

આ પ્રમાણે ઘણા કિલ્લાઓ અને ઘણા ગામ કબજે કર્યા બધો મેરાડનો પ્રદેશ જીતાયો. માત્ર ચિત્તોડ, અજમેર અને માંડળગઢ ત્રણ કિલ્લા અકબરના તાબે રહ્યા, આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપની જીત થઈ, મેરાડમાં નવું જીવન આબું પ્રજા ખુશી થઈ દુઃખની ઘડીઓ ભૂલવા લાગી. રાણા પ્રતાપે દરબાર ભર્યો અને કોઈને બગીચો દેવાનો પોષાક, પાવણી વિ. સૌ સૌની લાયકાત પ્રમાણે સોના વખાણ કરી આપવામાં આવ્યું.

મહારાણા પ્રતાપે કહ્યું કે ભામાશાહ જેવો કોઈ નથી, શું એમતો ત્યાગ, સ્વામિભક્તિ અને દેશભક્તિ મેરાડને જીતી આપ્યું હોય તો ભામાશાહે જીતી આપ્યું છે, હું એમને એવાડના 'બસાગચાવિધાયક' 'મેવાડના પુનરુદ્ધારક' ની પદવી આપુ છું આ વખતે તાલીઓના ગડગડાટ વચ્ચે બધાએ ભામાશાહને વધાવી લીધા અને સૌ કોઈ બોલ્યા કે ભામાશાહને ધન્ય છે ? ધન્ય છે ? તેનીદેશભક્તિ અને તેના ત્યાગને ?

આખરે ભામાશાહે બીલકુલ આભમાન બતાવ્યા વગર સાચા જૈનને શોભે તેવી રીતે બોલ્યા કે 'ભાઈઓ, મેં તો મારો ફરજ બજાવી છે તેમાં મેં કશું જ કર્યું નથી, જેવી શાશન દેવની ઇચ્છા હતી તે પ્રમાણે થયું માટે બધો યશ તો આપના અન્નદાતા મહારાણા પ્રતાપને શોભે છે, તેમનો ત્યાગ અને તેમની અજોડ દેશ પ્રેમની તુલના કરવાની ભલભલા મહારથોઓની પણ શક્તિ નથી, માટે બોલો, મહારાણા શ્રી પ્રતાપની જય, બોલો માતૃભૂમિની જય. આનંદના અવસરની સાથે બધી ક્રિયા પુરી થઈ અને મેવાડનું નવું જીવન શરૂ થયું. ધન્ય છે ભામાશાહ તારો દેશભક્તિને ? વાંચક ! ભામાશાહ જેવો દેશભક્ત બનીને તારો મોહકતનો ઉપયોગ દેશના ભલા માટે કરજો. ભામાશાહ^{૪૨} સંવત ૧૬૬૯ ના મહા સુદ ૧૧ (તા. ૨૭ બન્યુઆરી ઈ.સ. ૧૬૦૦) ને દિવસે સ્વર્ગવાસી બન્યા તેમની ઉંમર વર્ષ ૬૧ ને ૭ માસની હતી છતાં પણ તેઓ યુવાન જેવા દેખાતા હતાં તેમનો જન્મ સં. ૧૬૦૪ ના અષાઠ સુદ ૧૦ (તા. ૨૮ જુન ૧૫૪૭) સોમવારે થયો હતો.

૪૨. ભામાશાહ સ્વર્ગવાસી થયો. તેના એક દિવસ અગાઉ પોતાની સ્ત્રીને એક પોતાની હસ્ત લેખીત ચીઠ્ઠી આપી કીધું છે જ્યારે મહારાણા અમરસિંહ પૈતાની મુશ્કેલીમાં આવે ત્યારે આ ચિઠ્ઠી મહારાણા અમરસિંહને જ સોંપજે તેમાં મેવાડના છુવા ખગ્ગનાની હકીકત લખી હતી. તે ચીઠ્ઠી જ્યારે મહારાણા અમરસિંહને આપવામાં આવી ત્યારે ઘણો આશ્ચર્ય પામી તેમાં લખ્યા મુજબ તે ગુપ્ત ખગ્ગનો મેળગ્યો, અને ભામાશાહનો અથાવેતો ખગ્ગનો અત્યારે મહારાણા અમરસિંહને ઘણો કામમાં આવ્યો. આવો વિચારશીલ પ્રધાન મેવાડને મળવા ઘણો મુશ્કેલ છે, આવી મહારાણા તથા સર્વે સામંતો આશ્ચર્ય પામ્યા, ને વીર ભામાશાહના પુત્ર જીરાશાહનેત્રમંત્રીપદે નિમ્ણ, જીરાશાહ પણ હોંશિયાર હતા, સિંહના બેટા સિંહ જ હોય !

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મહારાણા શ્રીઅમરસિંહ

મહારાણા પ્રતાપસિંહના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના શ્રેષ્ઠ પુત્ર અમરસિંહ સંવત ૧૬૫૩, (ઈ. સ. ૧૫૯૭) ના મહા સુદી ૧૧ ના રોજ ગાદી ઉપર આવ્યા, મહારાણા અમરસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી લડાઈ સિવાય કશું જ કાર્ય હાથ ધર્યું નથી, પહેલવહેલાં રાણાશ્રીએ બાદશાહી થાણા મેવાડમાંથી ઉપાડી લેવાયી પોતાના હુકમનો અમલ કરાવ્યો.

અકબરશાહ મહારાણા પ્રતાપનો દેહાંત સાંભળી ઘણો જ ઉઠાસ થયો અને પ્રીત્તરમાં પડ્યો. અકબરશાહનો ચહેરો બધા સાંમતો વિચારમાં પડ્યા. અને માંહેમાંહે પાત કરવા લાગ્યા કે પ્રતાપના મરણ થવાથી તો ખુશી થવું જોઈએ તેને બદલે શાહ ઉઠાસ કેમ દેખાય છે ? આ વખતે એક ચારણ પોતાની ચારણી ભાષામાં એક છર્યો બોલ્યો કે:—

અથ લેગા અઠઠાગ, પાઘ અણુ નામી ।

ગો આડા ગવડાય, બિડો બહતો ધુર નામી ॥

નવરોઝે નવ ગયો, નગો આતથાં નવલ્લી ।

ધ ગો લરોખા હેક, નેથ ફુનિયાણુ ઠહલ્લી ॥

ગહેલોત રાહ છુતી ગયો, દસણુ મૂંઠ રથણુ ડસી ।

નીસાસમૂક ભરિયા નયણુ. તોમૃત પ્રતાપસી ॥ ૧૮ ॥

ભાવાર્થ : પોતાના ઘોડાને ડાઘ ન લાગવા દીધો પોતાનું શીર ખીખ કોમ્પને ન છુટાવ્યું, જશ લઈને ચાલ્યો, હિન્દુસ્તાનની ભારતી ગાડી જમની તરફ ખેંચી લાવેલો હતો. ‘ નીરોઝ ’ અગર કોઈ જલસામાં નથી ગયો. બાદશાહી દુસમાં પણ ગયો નથી, કોઈ પણ ભતના ઓસાણુમાં આવ્યો નથી, જેનો યશ ફૂંપી કળશ ફુનિયા મર કાયમ રહ્યો, આ પ્રમાણે રાણા પ્રતાપસિંહ ફતેહની સાથે ચાલ્યો ગયો, જેથી બાદશાહે પોતાની જખાન દબાવી, અને ઠંડો શ્વાસ લઈ આંખમાં પાણી લાવ્યો. હો! પ્રતાપસિંહ ? તારા મરવાથી બાદશાહને આ પ્રમાણે થયું હતું.

(જુદીના કવિઓના વૃત્તાંતને ‘કર્નલ ટાડ’ સત્ય માને છે.)

અકબરના સમંત માનસિંહનો પ્રભાવ દિવસે દિવસે એટલો બધો વૃદ્ધિ પામતો ગયો કે અકબરના હૃદયમાં તેના માટે દ્રેષ ઉત્પન્ન થયો, અને અકબરને શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે માનસિંહ મને સિંહાસન પરથી પદબદ્ધ કરશે.

માનસિંહની શૂરવીરતાથી બધે દિલ્હીનું સિંહાસન કંપાયમાન થઈ જતું હોય તેમ લાગવા માંડ્યું. આખરે અકબરે માનસિંહને કોઈ હિસાબે મારી નાંખવો એવો નિશ્ચય કર્યો. અને તેને પોતે માણુમ નામની મીઠાઈ બનાવી. તે મીઠાઈમાં અડધો અડધ ઝેર મેળવી દીધું. પણ “ જેને જીવાડનાર હબાર હાથનો ધણી હોય તેને કોઈ પણ માણસ કંઈ પણ કરી શકતો નથી. ” અહીંયાં પણ એવુંજ બન્યું. અકબર પોતેજ ભૂલથી મીઠાઈ ખાઈ ગયો, કેવી વિચિત્ર દેવી ઘટના ? તેને તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત મળ્યું. નિરપરાધી શ્રદ્ધા યુક્ત સેવકતા પ્રાણ લેવા જેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો તેને જ પોતાના પ્રાણ આપવા પડ્યા.

અકબર ધારત તો માનસિંહને પરાજીત કરી શકત અગર ગમે તે પ્રકારની શિક્ષા આપી શકત, પણ પોતે પોતાના ચારિત્રમાં કલંક લાગવા જેવું આવું અધાર કૃત્ય શા માટે કર્યું ! તેના હૃદયમાં શું હશે તે કોણ કહી શકે ? આ વસ્તુ ગમે તે હો ? અસ્તુ, હવે આપણે મેવાડ તરફ દ્રષ્ટિ ગોચર કરીએ.

રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેસતાંજ રાણા અમરસિંહે જે પ્રકારે રાજ્યનું હિત સાધી શકાય તેવા પ્રકારના નિયમોનું પાલન કરવા માંડ્યું. સર્વક્ષેત્રોની બે વાર માપણી કરી નવું મહેસુલ ચઢાવ્યું. અને પોતે પોતાના સામંત સરદારોને નવી બગીચો આપી તે ઉપરાંત ખીજ કેટલાક નિયમોના પ્રચાર કર્યા, તેમાં એક તો એ નિયમ નવીન ઢબની પાઘડી બાંધવાનો પ્રસિદ્ધ કર્યો. રાણા અમરસિંહે એ પ્રચલીત કરેલા નવા નિયમો મેવાડ રાજ્યના કેટલાક સ્તંભોપરના શિલાલેખથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

પરંતુ મહારાણા પ્રતાપને રાણા અમરસિંહ માટે જે થંકા થઈ હતી તે ખરેખર સાચી નિવડી. મોજ-વિલાસ અને શાંતિ અંતે રાણા અમરસિંહને અનર્થ કારીણી થઈ પડી. પિતાની પવિત્ર આજ્ઞાનો અનાદર કરીને રાણા અમરસિંહ અત્યંત આળસુ બની ગયા. તેમણે પેશોલા સરોવરના તટ ઉપર બંધાવેલી પર્ણકુટીનો ત્યાગ કરીને ત્યાં એક મહાલય બંધાવ્યો, જેનું નામ અમર મહેલ રાખવામાં આવ્યું. આ મહાલયમાં અનેક જાતની વિલાસી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો, અને રાણા અમરસિંહ વિલાસી બન્યા. તેઓ આ પ્રમાણે સુખ લાંબો વખત ભોગવી ન શક્યા.

કેટલોક સમય વિત્યા બાદ જહાંગીરને તેમના મંત્રીઓએ કહ્યું કે “ જ્યારે આખા હિંદુસ્તાનના રાજાઓ આપની આજ્ઞામાં રહે છે. તો શું આ એકલોજ મેવાડનો રાણા અમરસિંહ આપશ્રીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે ! તે અમારાથી સહન થઈ શકતું નથી. ” આવી વાતોથી જહાંગીરને તેમના મંત્રીઓ એ પુષ્ટી આપીને મેવાડ ઉપર ચઢાઈ કરાવી. આ વખતે રાણા અમરસિંહ તો વિલાસની

નિંદ્રામાંથી જાગૃત થતા હતા. હજી જહાંગીરને દિલ્હીના તખ્તપર બેઠાંને ચાર વર્ષ પુરાં થયાં ન હતાં. પણ તેણે સર્વત્ર ગૃહકલહનો અંત લાવી મેવાડ પર આક્રમણ કર્યું હવે રાણા અમરસિંહ મહા સંકટમાં આવી પડ્યા. અને રાણાના કેટલાક ખુશામતીઆઓએ રાણાને નિરૂત્સાહી બનાવવા પ્રયત્ન આદર્યા. છેવટે રાણા અમરસિંહ ઉત્સાહ વગરના બની ગયા. એટલે મેવાડના સરદારો અને સામંતો પોતાના મનમાં દુઃખી થવા લાગ્યા.

છેવટે સર્વે સરદારો અમર મહેલમાં ગયા. ને રાણાને વિપત્તિના આગમનની ખબર કરી સામંત શિરોમણી વીર ચંદાવતે અમરસિંહ સન્મુખ જઈ ધીરજ ને ગંભીરતાથી ધીમા સ્વરે કહેવા માંડ્યું કે:— “આવી જ રીતે આપ મહારાણા પ્રતાપની આબરૂ રાખજો ? અને સીસેદીયાના કુળને સાચવજો ? વિચાર કરો, કે તમારો જન્મ કયા કુળમાં થયો છે ? અને આપણી નાડીમાં કેાનું રક્ત વહી રહ્યું છે ? જહાંગીર જેવો સર્વ સંહારક સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવ્યો છે. ત્યારે આપ ખુશામતીઆઓની સલાહથી ભયભીત બની મેવાડનું સત્યાનાથ કરવાને બેઠા છો ? શરમ છે ! મહારાણા પ્રતાપનો પુત્ર આવો કાયર ન હોય ? માટે ઉઠો ! અને જાગૃત બનો ? આવેલી આફતને જાફત માની તમારા સૂર્યવંશીના કુળની આબરૂ વધારો ? ” સાલુમખા સરદારના તેજસ્વી વચનોની અસર અમરને કશી પણ થઈ નહિ. ઉલટું જુની માફર સ્થિર રહી બધું સાંભળ્યા જ ક્યું. આખરે સાલુમખા સરદાર કોધાયમાન થઈ હાથ ઝાલી અમરસિંહને સિંહાસન ઉપરથી હેઠો ઉતારી નાખ્યો. અને હાકલ પાડી કે “મહારાણા પ્રતાપના પુત્રને શીઘ્ર અશ્વારૂઢ કરીને કલંકથી બચાવો ! ” આ હકીકતથી રાણા અમરસિંહજી અત્યંત દુઃખી થયા. આ વખતે સામંત તથા સરદારો લેશ પણ દુઃખી થયા નહીં. તેમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે કર્તવ્યને ખાતર અમારે આવું વર્તન કરવું પડ્યું છે. તો તેમાં દોષ-ગુન્હો શો ? જો સરદારે આવું વર્તન ન કર્યું હોત તો અમરસિંહની અતિ ભયંકર હુર્દશા થાત. બીજા સરદારો વીર ચંદાવતની કર્તવ્ય પરાયણતા જોઈ ઘણા ખુશી થયા. બધાએ એક મત થઈ રાણાજીને અશ્વારૂઢ થવા ફરમાન કર્યું આ વખતે રાણાજીના હૃદયમાં પણ ક્રોધાગ્નિ સળગી રહ્યો હતો. બધા સરદારો મેવાડભૂમિ ઉપર આવેલા જગન્નાથજીના મંદિરની આગળ આવ્યા. એટલે રાણાજીનો મનોવિકાર એકદમ દૂર થઈ ગયો. ને ધીમે ધીમે તેના નેત્રો ખુલી ગયાં કે તરત જ પોતાને પોતાની સ્થિતિનું બાન થયું.

આખરે અમરસિંહ ઉત્સાહ પૂર્વાક સર્વ સૈનીકોને સાથે લઈ ચાલ્યા. અને સરદાર સાલુમખાપતિને રાણાએ પ્રાર્થના કરી કે “આપે મને મોહ દશામાંથી જગાડ્યો છે. તો મારે પણ બતાવી આપવું કે રાણા પ્રતાપને લાયક તેમને પુત્ર (અમરસિંહ) છે કે નહિ ? ત્યાંથી બધા સમરભૂમિ તરફ ચાલ્યા. રાણાજીના

ઉત્સાહથી સરદારોને ખમણો ઉત્સાહ આવ્યો તેઓ ગગનભેદી વિદારક ભયંકર સિંહનાદ કરી મેવાડને કંપાયમાન કરવા લાગ્યા. આ વખતે ‘દેવીર’ નામના સ્થાનમાં શત્રુઓ પડ્યા હતા. રણોન્મત રાજપુતોએ એકદમ તે સ્થાન પર પહોંચી જઈ પ્રબળ વેગથી શત્રુ પર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. આ વખતે તો ખાનખાનાનો ભાઈ સેનાપતિ થઈ આવ્યો હતો. ‘દેવીર’ના પહાડી પ્રદેશમાં હિન્દુ મુસલમાનને દારૂષુ યુદ્ધ થયું. તોપોના ભયંકર અવાજ અને તલવાર બાલાનો ખણખણાટ ભલભલાની છાતી હચમચાવી મૂકે તેવો દેખાવ હતો.

આ યુદ્ધમાં ખંને પક્ષોના અગણિત માણસો માર્યા ગયા. આખરે રાણા અમરસિંહે યવનોનો નાશ કર્યો. અને પોતે ગૌરવ સહિત પોતાના પાટનગર પાછા ફર્યા. સંવત ૧૬૬૪ (ઈ. સ. ૧૬૦૮) માં આ યુદ્ધ થયું હતું. આ યુદ્ધમાં વિજય મળ્યો હોય તો રાણાજીના કાકા વીર કર્ણસિંહને ને જ. પણ કર્ણસિંહ અત્યંત પરાક્રમી હતા. તેમના જ બાહુબળથી અને રણકૌશલ્યથી જ અમરસિંહને યશ પ્રાપ્ત થયો હતો.

પરંતુ બાદશાહ જહાંગીરનો ઉત્સાહ બીલકુલ મંદ પડ્યો નહોતો. અને ખમણો કોથે ભરાયો. લગભગ એક વર્ષ પછી (સ. ૧૬૬૫) ની વસંતઋતુમાં બીજીવાર ભયંકર યુદ્ધની તૈયારી કરી અબદુલ્લા નામના સેનાપતિને પ્રચંડ સેના સાથે મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવા મોકલ્યો.

અબદુલ્લા પોતાની વિશાળ સેના જોઈને આશ્ચર્યચક્રિત થઈ રાણા અમરસિંહની સાથે લડાઈ કરવા ગયો. રાણા અમરસિંહ પણ તેના આગમનના ખબર સાંભળી પોતાની સેના લઈ આગળ ચાલ્યા. ને રાણપુર નામના ગીરીમાર્ગે ઉભય દળો વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ શરૂ થયો. રણવિશારદ તેજસ્વી રાજપુતોએ સ્વદેશ પ્રેમના પવિત્ર મંત્રથી અદ્ભુત પરાક્રમ વડે મોગલ શહેનશાહનો મોરચો તોડવાનો પ્રયાસ આદર્યો. અને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. આવી રીતે રાણા અમરસિંહને અનેક લડાઈઓ બાદશાહ સાથે થઈ. કુલ સત્તર વાર લડાઈઓ થઈ હતી. તેમાંથી તો સૂર્યવંશીના શૂરા રાજપુતોએ પોતાના કુળની ગૌરવતા અને કુળની ઇબ્જત પ્રાણના ભોગે બચાવી લીધી હતી. આખરે જ્યાં બાદશાહ જહાંગીરના મનમાં આવ્યું કે હવે મારા ગયા સિવાય મેવાડપતિ તાબે થાય તેમ નથી. છેવટે જહાંગીરે પોતે સૈન્ય લઈ અજમેર તરફ પ્રયાણ કર્યું. અને પોતાના શાહબદા ‘ખુર્દમ’ ને મેવાડ પર વિક્રમ સં. ૧૬૭૦ ના પોષ સુદ ૧૫ તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બર ૧૬૧૩ ના રોજ મોકલ્યો.

તે વખતે ‘ખુર્દમ’ શાહજાની ઉંમર ૨૧) એકવીશ વર્ષ ૧૧) અગી-
આર મહિના અને ૧૧) અગીઆર દિવસની હતી. આ વખતે શાહજાહા ખુર્દમ
ઘણા મોટા સરદારો, જાગીરદારો, રાજાઓને પણ સાથે લાવ્યો હતો. અને
જહાંગીરે દરેક જીલ્લાના લશ્કરીને બોલાવી તેની સાથે મોકલ્યું હતું. આ વખતે
શાહજાહાનું લશ્કર માંડેવ જે ઉદેપુરથી ઇશાન ખુણામાં ચાલીસ કોષ પર
આવેલું છે) ત્યાં સુધી પહોંચ્યું હતું.

આ તરફ રાણા અમરસિંહે પણ પોતાના બહાદુર સરદારો, પટાવતો,
ચુનંદા લડવૈયાઓ તે સિવાય રાજપૂત, ચૌહાણ, રાવ કછવાહા, ચૌહાણ રાવત
પૃથ્વીરાજ, રઠોડ સામળદાસ, પાલાહરદાસ, પંવાર શુભકરણ ચુડાવત રાવત
મેઘસિંહ, ચુડાવત રાવત માનસિંહ, જાલા કલ્યાણ, સોલંકી વિરમદેવ, વિગેરે
ઘણા બહાદુરોને સાથે લઈને શાહી ફોજ પર હુમલો કરવા સારું નક્કી કરીને
જ આવ્યો હતો.

જ્યાં આખા હિન્દુસ્તાનના રાજાઓ તથા તમામ ફોજો મેવાડ ઉપર આક્ર-
મણ કરવા નક્કી કર્યું ત્યાં એકલું મેવાડ કેવી રીતે ટકી શકે ? અને કેવી રીતે
એકલા મહારાણા અમરસિંહ લડી શકે ? શુ વિધિની કૃતજ્ઞતા ? જ્યારે શાહી-
ફોજનો મોટો વિસ્તાર ભર્યો ત્યારે રાણા અમરસિંહ લાચાર બની ઈડરના પહા-
ડોમાં આવ્યા ગયા. પણ તેઓના હાથી પાછળ રહી ગયાહતા, તેથી અબદુલખાંનાં
માણસોએ તેમને પકડી શાહજાહા પાસે મોકલ્યા. તેથી શાહજાહાએ આલમ-
શુમાન-હાથી સમેત-સત્તર હાથી બાદશાહ જહાંગીરની પાસે પોતાના દિવાન
જહુરાયની સાથે અજમેર મોકલી આપ્યા. બાદશાહ હાથી દેખી પોતાની કૃતેહના
ખુશ ખબર જાણી (પોતાની ધારણા પાર પાડેલી ભ્રમ) પોતાને હાથે પત્ર
લખીને પોતાના શાહજાહા ‘ખુર્દમ’ ને ઘણી જ શાખાશી આપતાં બાદશાહે
અનહદ પ્રેમ બતાવ્યો.

આ પ્રમાણે શાહજાહા ખુર્દમની જીત થઈ જેથી મેવાડની પરિસ્થિતિ
દીનપ્રતિદીન બગડતી ગઈ, તેમ મેવાડના ડાહ્યા સરદારોએ વિચાર કર્યો કે હવે
સુલેહ સિવાય મેવાડની રક્ષા કઠિણ છે. છેવટે મહારાણા ખુબ કંટાળ્યા એટલે
એક ટુકો લખી તેમના ઇમાનદાર મિત્ર ખાનખાનાન અબદુલ રહીમની ઉપર
મોકલાવ્યો. આ વખતે તેમનો મિત્ર દક્ષિણ તરફ રહેતો હતો, તે ટુકો નીચે મુજબ છે

દોહરો

ગોડ કછવાહ રાઠવડ, ગોખાં ભેખ કરંત;
કહેભે. ખનાંખાનને, બનચર હુવા ફિરંત. ૧૮૪

ભાવાર્થ:—ગોડ કછવાહ રાકોડ મહેલમાં આરામ કરે છે, તેથી જ ખાનાખાન ને કહેજો કે બન (મહારાણા) માણસ થઈ ફરે છે. મહારાણાની લખવાની મતલબ એ હતી કે તમે કહેતો હું પણ ખાદયાહનો શુભામ બની જાઉં, આ દોહરો વાંચી ખાનાખાને મારવાડી ભાષામાં લખી જવાળ મોકલ્યો.

દોહરો

ધર રહસી રહસી ધરમ, ખપ જસી ખુરસાણુ,
અમર વિશંબર ઉપરા, રાખો નિહચો રાણુ. ૧૮૫

ભાવાર્થ:—જમીન તથા ધર્મ રહેશે તથા ખુરસાના લોકો તથા મુગલાઈ નાશ પામશે, માટે હે મહારાણા અમર ? આ દુનિયાને પાળવાવાળા ઈશ્વર પર ભરપો રાખ. આ પ્રમાણે જવાબ વાંચી રાણા અમરસિંહને હિમ્મત આવી, અને ઘણા દિવસો સુધી લડાઈઓ થઈ રહી કે જેથી જીંદગીમાં કોઈ તમજા બાકી રહી નહિ. આવા વખતે કેટલાક રાજપુતો કુંવર કર્ણસિંહની સાથે સલાહ કરતા હતા કે હવે શું કરવું ?

દોહરો

આવા નથી કંઈ ધાનને, પીવાને પણ પાણી નથી,
યુદ્ધમાં લડવા સારું, પાસમાં કોડી નથી. ૧૮૬
પહેરવા કપડું છે નહીં, હુ:ખની સીમા નથી,
મેવાડની રક્ષા જ માટે, ગમ કશી પડતી નથી. ૧૮૭
જ્યાં જૂઓ ત્યાં છે જુદમ, જુદમ સહેવાતો નથી,
કહે (ભોગી) મેવાડમાં, આજ કોઈનું કોઈ નથી. ૧૮૮

આ પ્રમાણે સર્વ સરદારોએ કુંવર કર્ણસિંહને પોતાના દીલની વાત કરી કે “આજે મેવાડની આવી દશા છે. ને આપણા બાઈઓ આજે મેવાડને જોઈ પોતાની જાતને હસે છે. અને પકડાએલા રાજપુતો અને સ્ત્રીઓને વટલાવે છે. તેમજ તે લોકોને તેની લોહી બનાવી આપના ગૌરવનું ઘોર અપમાન કરે છે. માટે આ બાબતનો સત્વર ઉકેલ લાવો ? અને માનભર સુવેદ થાય, એવો રસ્તો લાવો ?” આવી રીતે બધા સરદારોએ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી પાટવી કુંવર કર્ણસિંહને ખાદયાહની પાસે મોકલવા નક્કી કર્યું. આ પ્રમાણે ગાલા હરદાસે બધી ગોઠવણ કરી એને સુવેદ કરવાનું ચોક્કસ કર્યું. આ વાત જો મહારાણાના કાન સુધી પહોંચી તો પોતે પસંદ નહીં કરે માટે તમે જ જણ વગર હુકમે શાહજાદા ખુર્દમની પાસે જાવ ? જેથી એક કાગળ સુન્દરદાસની સાથે શાહજાદા ઉપર રવાના કર્યો અને કહ્યું કે ‘શાહજાદા જો લખ્યા પ્રમાણે

સુલેહની શરતો મંજુર રાખે તો ઠીક છે. નહિં તો રાજપુતો તલવારથી લડશે અને તેનો જવાબ પણ તલવારથી જ આપશે.” એમ કહેને.

રાય સુન્દરદાસ કાગળ લઈ શાહબદા ખુર્દમને મલ્યો. શાહબદાએ બધી હકીકત સાંભળ્યા પછી કુંવર કર્ણુસિંહ જેવી રીતે સુલેહ કરવા ખુશી હતા તેવી રીતે રાય સુન્દરદાસને વાત કરી તેણે કુંવર કર્ણુસિંહને પત્ર લખી ખબર મોકલાવી. એટલે કુંવર કર્ણુસિંહે ઝાલા હરદાસ તથા પંવાર શુભકર્ણુને મોકલ્યા. તે પછી શાહબદાએ મોકલવી શૂકરદલાહ તથા સુન્દરદાસને મહારાણા અમરસિંહનો મોકલાવેલો કાગળ લઈ બાદશાહ જહાંગીર પાસે મોકલ્યા, આથી બંને સરદારોએ અજમેર આવી બાદશાહ જહાંગીરને બધી વાત સમજાવી. આથી બાદશાહ ઘણો ખુશી થયો અને એ સુલેહના કારણથી મુલ્ક શૂકરદલાહને (અજબલખાં) અને સુન્દરદાસને રાયરાયાનો ખીતાબ અર્પણ કરી તેજ વખતે પાછા ઉદયપુર મોકલી આપ્યા. અને એક ફરમાન મહારાણા અમરસિંહના નામથી મોકલી આપ્યું, જેમાં ઘણાજ વિવેકભર્યા શબ્દો લખ્યા હતા. વળી ઢાકાની મલમલના એક ટુકડા પર બાદશાહના ખાસ પંખતું નિશાન કેશરીયા રંગનું લગાવેલું હતું. જે હાલ રીસાયતમાં મોબુદ છે. આ પંખના નિશાનથી બાદશાહનો મતલબ એ હતો કે હમારા વચન સાંભળી રાણા અમરસિંહ કોથ ન કરે. તથા શાહબદાને બાદશાહે લખ્યું કે રાણા ઉદયપુરની જે શરતોની સુલેહ કરવા દરખાસ્ત કરે તે તમામ દરખાસ્ત મંજુર કરવી, અને કુંવર કર્ણુસિંહને બાદશાહની હજુરમાં લઈને આવો.

આ વાત ગોશુંદાના પશ્ચિમ પહાડમાં જેને આજ ‘ઢાણા’ કહે છે, ત્યાં મહારાણા અમરસિંહ તથા સરદારોને પહોંચી ગઈ. આ પહાડ એવો વિકટ છે કે ભલ્લભવાના કાગળ કંપી ઉઠે. બાદશાહે મોકલેલું ફરમાન કુંવર કર્ણુસિંહ પાસે પહોંચી ગયું. તેથી કેટલાક સરદારો સાથે તે આવી પહોંચ્યા; અને મહારાણા અમરસિંહને બધી વાત સમજાવી. પણ એ બહાદુર નર કેશરી અમરસિંહ તો ચૂપ જ રહ્યા. એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહીં. પણ અહોરા ઉપર ઉઠાસીનતા છવાઈ ગઈ, બધે કે આસમાન તૂટી ન પડ્યું હોય ? ત્યાર પછી કેટલોક વખત વિત્યા બાદ મહારાણાએ કહ્યું કે “ હું એકલો શું કરી શકું ? તમારા બધાની જ એવી મરણ છે તો મારે પણ તમરા લીધે બધું સહન કરવું જ જોઈએ, ‘ઢાણરાજ’ નો ટાણો સહન કરવાનો મારો ઈરાદો ખીલકુલ હતો જ નહીં. છતાં જેવો ઈશ્વરની મરણ એટલે કેટલાક બહાદુર અને શાણા સરદારોએ રાણાને સમજાવ્યું કે “ બાદશાહ પાસે આપના મોટા કુંવર કર્ણુસિંહને મોકલીશું કારણ કે તેઓ ઉમરાવની ખરાબર છે. જેથી મહારાણાએ કહ્યું કે તમે બધા વાત

કરો છો તે ઠીક છે પણ શાહજહાની પાસે જઈ સલામ કરવી એજ મને ડંખે છે. કારણ કે મારા વડવાઓએ તેને માટે પોતાના પ્રાણના જાત્રીદાન આપ્યા અને હજારોના પ્રાણ પાથર્યા, હજારો સ્ત્રીઓ સતી ધર્મ અને તેટલા જ માટે મારા પિતા મહારાણા પ્રતાપે (પોતાની ટેકના માટે) પહાડો, જંગલો, ભૂખ, દુઃખ, ટાઢ અને તડકો વેઠી સૂર્યવંશીની આખરને કતક આવવા નીધું નથી, તે કતક આજે મારા હાથે આપું છું. જેવી ભગવાન એકલીજણની મરણ.

શાહજહાની પાસે જવા બધાને એકઠા કર્યા અને ઘણી સાવચેતી રાખી કે વખતે દગો થાય, તો શું કરવું તેનો વિચાર કરી રાણાએ કુંવર કર્ણસિંહને પોતાના ડેરા પર સુઠી મહારાણા અમરસિંહ શાહજહા બુર્ડમની પાસે ગયા, પણ તેમના ત્રણ પુત્રો લીમસિંહ, સૂરજમલ્લ, અને વાઘસિંહ તથા સહસ્રમલ્લ અને કચ્વાણ એ બે ભાઈઓએ મહારાણાને એકલા જવા દેવા ના પાડી; તેથી મોટા દરજ્જાવાળા મો. સરદારો શાહજહાની પાસે જવા નીકળ્યાં. તે વખતે શાહજહાએ મહારાણાના દરજ્જા પ્રમાણે ગૂજરાતનો સુબો અબ્દુલ્લાખાં, જોધપુર વાલા રાજા સૂરસિંહ, રાજા નરસિંહદેવ, બુદ્દલા, સુબદેવ, તથા સૈયદસૈફખાં વિગેરેને મોકલ્યા, આ લોકો લશ્કરની બહાર આવી ઘણા જ માનપૂર્વક શાહજહાની પાસે લાગ્યા. રિવાજ મુજબ વહેવાર કરી શાહજહાની જમણી બાબુ મહારાણાને બેસવા આસન આપ્યું. સામસામા પ્રેમથી વાર્તાલાપ થઈ અને એક બીજાના સાચા મિત્રો તરીકેનું વર્તન બેઠું રાણા અમરસિંહે પોતાના કુંવર કર્ણસિંહને જવાની આજ્ઞા આપી. જેથી કર્ણસિંહ શાહજહાની પાસે ગયો. તેને પણ ઘણી જ ઇજ્જત અને માનમર્તબા સહિત આદર સત્કાર કર્યો અને બંને સાચા મિત્રો તરીકે વર્તવા લાગ્યા. આ વખતે એક બીજાને સામસામી ધણી જ કિંમતી ચીજો ભેટ ધરી. શાહજહા બુર્ડમે કુંવર કર્ણસિંહને પોતાની સાથે અજમેર આવવા વિનંતી કરી તેના જવાબમાં કુંવરે જણાવ્યું કે હાલ હું પોતે રાજ્યની પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે મેવાડ છોડી શકું તેમ નથી. તેથી શાહજહાએ કુંવરને રૂપીઆ પચીસ હજાર પોતાના ખાનગીમાંથી આપ્યા ને કહ્યું કે તું મેવાડની વ્યવસ્થા કરી મારી સાથે અજમેર આવ. એટલે કુંવર કર્ણસિંહે પોતાના સામાનની વ્યવસ્થા બરાબર ગોઠવી સાથે જવા તૈયાર થયો.

શાહજહા બુર્ડમ કુંવર કર્ણસિંહને લઈને સંવત ૧૬૭૧ ફાગણ વદ ૫ (હિજરી. ૧૦૨૪ તા. ૧૧ મોહરમ-ઈ. સ. ૧૬૧૫ તા. ૧૮ ફેબ્રુઆરી) ના રોજ અજમેર પહોંચ્યા. બીજે દિવસે જ્યારે શાહજહા બાદશાહી દરબારમાં ગયો ત્યારે જહાંગીર ખુશમિઞજમાં હતો. આ વખતે જહાંગીરી જેમ્સને એકચી સર ટામસરો શાહી દરબારમાં હાજર હતો એ લખે છે કે કર્ણસિંહની જંગલી

તળીયત દેખી એને ખુશ કરવા સારૂ કોઈ વાતની ખામો રાખી ન હતી. તે વખતે ખિલઅત્ત તથા જડાઉ તલવાર તથા ખાસા ધરાની ઘોડા જડાઉજન સાથે અર્પણ કર્યા, પછી કર્ણસિંહ જનના મહેલમાં ગયો તે વખતે બેગમ નૂરજહાં તરફથી ખિલઅત્ત જડાઉ તલવાર ઘોડા જડાઉજન સાથે, એક હાથી તથા એક માળા અર્પણ કરવામાં આવી, બીજે દિવસે હાથી આપ્યો, આ પ્રમાણે બાદશાહ જહાંગીરની મહેરબાની કુંવર કર્ણસિંહ પર વધતી ચાલી અને ઘણી જ ઉમદા ભેટ અર્પણ કરી. જહાંગીરે પોતાની ઉદારતા અને પ્રેમ બતાવી આપ્યો. બાદશાહ જહાંગીરે વિક્રમ સં. ૧૬૭૨ જેઠ વદ ૮ ઈ. સ. ૧૬૧૬ તા. ૨૧ ના રોજ કુંવર કર્ણસિંહને માનપાનથી બાગીરો અર્પણ કરી, અને બાદશાહે પોતાના ફરમાન પર સહી સિક્કા કરી આપ્યા.

બાદશાહ જહાંગીરે કુંવર કર્ણસિંહને નીચે પ્રમાણેની આમદાની નક્કી કરી આપી. ૫૩૦૦૫૮૩૨) પાંચ કરોડ ત્રીસ લાખ છ હજાર આઠસો બત્રીસ દામ કુંવર કર્ણસિંહને માનપાનથી (મહારાણા અમરસિંહના પુત્રને) બાગીર મુકરર કરી સોંપવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે કુંવર માનસહિત જ્યારે રવાના થયો અને પોતાના મેવાડમાં ઉદયપુર આવ્યા ત્યારે મહારાણા અમરસિંહને ઘણા ઉદાસમાં જોયા. આ વખતે રાણાશ્રી પોતાના મહેલમાં રહેતા હતા, કર્ણસિંહને આવતાં જ રાણાજીએ રાજ્યનો સંઘળો કારભાર તેને સોંપી દીધો. આ વખતે રાણાજીનો પ્રધાન વીર ભામાશાહ ઘણો જ અક્ષતવાન અને બુદ્ધિશાળી હતો, તેમજ ઘણી લડાઈઓમાં પોતે અગ્રપણે ભાવ લેજવતો હતો.

વીર ભામાશાહ ઘણો જ જરૂરી માણસ હતો તેણે મહારાણા પ્રતાપ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારથી તે રાણા અમરસિંહના રાજ્યને બેથી ત્રણ વરસ થયા ત્યાં સુધી પ્રધાન તરીકે કામ કર્યું. તેઓ ઓસવાળ જ્ઞાતીના કાપડીઆ ગોતના મહાજન હતા. એ બહાદુર વીર ભામાશાહ સં. ૧૬૬૬ મહા સુદ ૧૧ (હિજરી ૧૦૦૮ તા. ૬ રજબ-ઈ. સ. ૧૬૦૦ તા. ૨૭ બન્યુઆરી) ના રોજ ૬૧ વરસને ૭ માસની ઉંમરે પરલોક સીધાવ્યા. ભામાશાહનો જન્મ ૧૬૦૪ અષાઠ સુદ ૧૦ (ઈ. સ. ૧૫૪૭ તા. ૨૭ જુન) ને સોમવારે થયો હતો. ત્યાર પછી ભામાશાહના પુત્ર જીવાશાહને પ્રધાનપદ સોંપવામાં આવ્યું હતું.

જ્યારે કુંવર કર્ણસિંહ અજમેર ગયો ત્યારે પ્રધાન જીવાશાહ પણ સાથે ગયા હતા. જીવાશાહની પછી મહારાણા કર્ણસિંહે તેના પુત્ર અક્ષયરાજને પ્રધાન તરીકે નીમ્યો હતો, ભામાશાહની ત્રણ પેઢીઓ સુધી અને રાણાની

ત્રણ પેઢી સુધી પ્રધાનપદ રહ્યું હતું. સામાશાહના પિતા ભારમદ્દને મહારાણા સાંગાએ રણુધમ્મજરોની કિલ્લેદારી આપી હતી. જ્યારે કર્ણસિંહે ઉદયપુરમાં આવી પોતાના રાજ્યની આબાદી કરી ત્યારે દીનપ્રતિદીન રાણા અને બાદશાહ વચ્ચે મિત્રાચારી વધતી ગઈ. જ્યારે બાદશાહ જહાંગીર દક્ષિણ ગયા હતા ત્યારે શાહબંદા ખુર્દમ ઉદયપુરમાં આવ્યો અને મહારાણા અમરસિંહની સુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે શાહબંદાએ જડાઉતલવાર, ઘોડા, હાથી અને ખિલઅત વિગેરે આપ્યા. પણ મહારાણાએ પાંચ હાથી, સત્તાવીસ ઘોડા અને જવાહિરથી ભરેલો ઘાળ શાહબંદાને નજર કર્યો, પરંતુ શાહબંદાએ ત્રણ ઘોડા લઈ બાકી બધું પાછું આપ્યું હતું.

શાહબંદા ખુર્દમની સાથે દોઢ હજાર સ્વાર સહિત કુંવર કર્ણસિંહને દક્ષિણ તરફ જવાનું થતાં ગયો, અને ત્યાં ઘણી બહાદુરી અને હિમત બતાવી હતી.

ભાવીની ઇચ્છા પ્રમાણે મેવાડ પર આક્રમ્ત અને બંદૂત આવ્યા જ કરતી હતી. અને કુદરતની મરજી પ્રમાણે ઘટના બન્યા જતો હતો. જગનિયંતાની કૃપા-મહેરબાની વગર કોઈ ચીજ બનતી નથી.

સંવત ૧૬૭૬ ના મહા સુદ ૨ ને બુધવાર તા. ૩૦ ઓક્ટોબર ૧૬૨૦ ના રોજ મહારાણા અમરસિંહ આ ફાતી દુનિયાનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગવાસ થયાં. અને તેમની આખરી સ્વારી ઘણી જ ધામધુમની સાથે આહડ ગામમાં આવી પહોંચી, અને જ્યારે ‘ગંગોદ્રવ કુંડ’ પાસે રાણાજીનો અસિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે દસ રાણી, નવ ખવાસ, આઠ સાહેલીઓ મળી કુલ સત્તાવીસ સ્ત્રીઓ સતી થઈ. મહારાણા અમરસિંહની છત્રો કર્ણસિંહે ઘણી જ સુંદર અને નમુનેદાર બનાવી હતી. તે હાલમાં પણ મોજૂદ છે. મહારાણા કર્ણસિંહ પોતે પિતૃ-ભક્ત હતા.

મહારાણા અમરસિંહનો જન્મ સંવત ૧૬૧૬ ના ચૈત્ર વદ ૦)) અને તા. ૨૬ માર્ચ ૧૫૬૦ ના રોજ થયો હતો. મહારાણા અમરને છ કુંવરો હતા (૧) કર્ણસિંહ (૨) સૂરજમલ (૩) બીમસિંહ (૪) અર્જુનસિંહ (૫) રત્નસિંહ (૬) વાઘસિંહ અને એક કુંવરી વછરાંતા હતી. રાણા અમરસિંહના સમયમાં ૧૮ વર્ષ લડાઈ ચાલી હતી અને છેવટના પાંચ વર્ષ શાન્તિથી દેશમાં રહ્યા હતા.

છંદ—ત્રોટક

જબહી શીવલોક પ્રતાપ ગયે, અમરેશ બરેશ નરેશ ભયે,
પત શાહિય કૌજ પ્રબંધ કિયો, વહ થાનક વ્યૂહ બખેર કિયો. ૧૮૯

સુત ઉદ્ધવ સાગર માન મતે, ગત્ કૂરમ માન કુમાર નતે,
 પહુચે વહિં સંગ દિલીપ ઢિળે, પદ રાનપ પાયરૂ રીતડિળે. ૧૬૦
 સુદતાન ચઢયો પવેજ જળે, અમરેશ કિયે બહુ જુદ તળે,
 કછુ રાજ ચિત્તોર કીયો સગરે, જિંહતે બલ જીવનકો બિગરે. ૧૬૧
 ચઢ જાન મહાબત ધાર ધુકે, રજપુતન તેં ઇસ્લામ રૂકે,
 પત શાહિય થાનક લૂંટ લિયે, ફિરકેં અબદુલ્લખકુલ અયે. ૧૬૨
 ચઢકેં ફિર કર્ણુ કુમાર લેરે, અરૂણામુકિ સેનપ હોય અરે,
 સુલતાન ચઢયો જમ શાહજહાં, ધુસપખમય ખોલત રાણુ કહાં. ૧૬૩
 કલિયાન સતા મકવાન દહૂં, જિનકે શુન ફેલિય ચકક ચહૂં,
 જમ શાહિય ફોજન જોર ચઢયો, રજપુતનયેં દુઃખ ઘોર બઢયો. ૧૬૪
 અમરેશરુ ખાન સલાહ કરી, નિજ ખાનિ નસીહત કાઢ્ય લરી,
 પતશાહનતેં નૃપ સંધિ નર્મ, સુદતાન દિવાન મિલાન ભર્મ. ૧૬૫
 અજમેરહિ કર્ણુ કુમાર ગયે, જિનપેં અતિ શાહ પ્રસન્ન ભયે,
 તજ રાનપ રાવત સઝ બને, લેટ મેઘ રિસાનરુ માન મને. ૧૬૬
 અમરેશ ગયે શિવદોઢ સહી, જિનકો સખ આદત રીત કહી,
 અભિલાષ મનોલાન સજજનતેં, ફતમાલ પ્રભા શુન કજજનતેં. ૧૬૭
 સચ ખીરન ખીર ખીનોહ લહ્યો, કવિરાજ તળેં ચહુ ખંડ કહ્યો,
 યહ ખીર કથા શ્રુત ધીર ધરે, બ્રમ હોય યથા લખિ શુદ્ધ કરે. ૧૬૮

પ્રકરણ ૧૧ મું

મહારાણા શ્રી કર્ણસિંહ

મહારાણા શ્રી કર્ણસિંહનો રાજ્યભિષક સવંત ૧૬૭૬ ના મહા સુદ ૨ ને બુધવાર તા. ૭ ફેબ્રુઆરી ૧૬૨૦ ના રોજ થયો હતો. તે વખતે પહેલીજવાર રાજા કૃષ્ણદાસ તથા બાદશા જહાંગીર તરફથી ખિલાઅત રાજ્ય તિલકનો ટીકો લઈને આવ્યા હતા. બાદશાહનો ટીકો લીધા પછી બીજા રાજાના મોકલાવેલા દસ્તુર રિવાજ પ્રમાણે લેવાયો હતો.

આ મહારાણાના સમયમાં કોઈ અતની તકલીફ, અગડો કંકાસ તથા કોઈ પણ નતતું દુઃખ હતું જ નહિ. કેવળ આનંદ અને શાન્તિ હતી, થોડા જ દિવસમાં દેશ આબાદ થયો ઘણી ઈમારતોની મરામતો કરાવી અને રાજ્ય વ્યવસ્થા બરાબર સારામાં સારી ચાલુ કરી હતી. આ સિવાય ચંપાણાજ, ચંદ્ર-મહેલ, સૂર્ય અને હસ્તીશાળા વિગેરે તૈયાર કરાવ્યા. જગમન્દિર મોટી શુભળજ સવંત ૧૬૭૦—૭૧ માં શાહજહાં ખુર્દમે તૈયાર કરાવ્યું.

મહારાણાએ ‘ રોહડીઆ બારોટ લખખા ’ ને લાખ પસાવ તથા ત્રણ ગામ ઇનામ આપ્યા હતા જ્યારે બાદશાહ જહાંગીર ખુર્દમ ઉપર નારાજ થયા ત્યારે શાહજહાં ખુર્દમ ઉદયપુર આવી રહ્યો હતો. ફાર્સી તવારીખમાં શાહજહાં ખુર્દમનો હાલ બીલકુલ લખ્યો નથી. પણ રાજ્ય સમુદ્રની પ્રશસ્તિમાં જે મહારાણા રાજસિંહે બનાવ્યું હતું તેના ૧૩-૧૪ શ્લોકમાં સાફ સાફ લખવામાં આવ્યું છે કે શાહજહાં પર જ્યારે જહાંગીર નારાજ થયા તે વખતે શાહજહાં મેવાડમાં આવી રહ્યા વતી, બીજી હકીકત બીકાનેરની પ્રશસ્તિથી માલુમ પડે છે કે શાહજહાં ઉદયપુરમાં આવી રહ્યા હતા, વળી બુન્દીની પ્રશસ્તિમાં શાહજહાંનો હાલ લખ્યો છે લખ્યો છે. ચોથું કર્નલટોડ પણ પોતાની તવારીખમાં ઉપરની વાતને મજબૂત ટેકો આપે છે. પાંચમું, ‘ ઈકબાલ નામહ ’ જહાંગીરની ૬૧૩ પૃષ્ઠમાં વિક્રમી સં. ૧૬૮૩ ઇ. સ. ૧૬૨૬ માં શાહજહાં મેવાડની પહાડી જગ્યામાં આવી વસ્યો હતો.

આ પ્રમાણે રાણા કર્ણસિંહના રાજ્ય વહીવટમાં ખાસ બીજી કંઈ ઘટના થઈ ન હતી. મહારાણા કર્ણને અને ખુર્દમને ઘણાજ ગાઠો સળંધ રહ્યો હતો. જ્યારે મેવાડમાં અનેક લડાઈઓ થવાથી મેવાડનો ખાલનો ખાલી થઈ ગયો ત્યારે મહારાણા કર્ણસિંહે એક નવોજ રસ્તો કાઢ્યો, અને તેઓ પોતે પોતાના વિશ્વાસુ સૈનીકો લઈ કોઈને પણ જણાવ્યા વગર પોતે બહાર નીકળી ગયા, અને પાછા ફરતા સુરત આવ્યા અને લૂંટ ચલાવી ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું તે તમામ દ્રવ્ય મેવાડની આઝાદીમાં ખર્ચી નાંખ્યું.

શાહજાદા ખુર્દમને કર્ણસિંહ પોતાના સગા ભાઈ તરીકે ગણતાં હતાં અને કાંઈ પણ જુદાઈ રાખતાં ન હતાં, નેતેઓ જ્યાં સુધી જીવંત રહ્યા ત્યાં સુધી અંધુત્વ ભાવ કાયમ કહ્યો. જ્યારે ખુર્દમે મેવાડની ભૂમિ છોડી ત્યારે રાણા કર્ણસિંહ ઘણા જ ઉદાસ થયા હતા કારણ કે તેમની ઈચ્છા ખુર્દમને બાદશાહ બનાવવાની હતી. અને દિલ્હીના સિંહાસન પર તેને બેસાડી પોતાના હાથેજ રાજ્યાભિષેક કરવો પરંતુ એ આશા ફળીભૂત થઈ નહિં.

પણ અંને મિત્રોમાં ઘણાજ ભાત્રુભાવ વધવા લાગ્યો અને શાહજાદા ખુર્દમે કર્ણસિંહને પોતાની પાઘડી^{૪૩} આપી હતી. જેથી મહારાણા કર્ણસિંહ તે પાઘડી સંબંધ કાયમ નિભાવવા માટે સ્વીકારી લીધો હતો. મહારાણા કર્ણસિંહ ઘણાં શાણા અને પ્રભાવિય હતા તેમજ તેઓને કાંઈ પણ વ્યસન ન હતું. તેથી તેઓ સંયમી અને શૂરવીર હતા. તેઓ પણ આ ક્ષાની દુનિયાનો સંવત ૧૬૮૪ ના ફાગણ માસમાં ઈ. સ. ૧૬૨૮ ના માર્ચ માસમાં સ્વર્ગવાસી થયા. મહારાણા કર્ણસિંહનો જન્મ સંવત ૧૬૪૦ ના શ્રાવણ સુદ ૨ તા. ૧ ઓગસ્ટ ૧૫૮૩ માં થયો હતો..

ત્રીભંગી છંદ

નૃપ અમર નિદાનં, બે સુરથાનં, જાન જહાનં, હાનિ ભઈ.
પરિજન દુખહર્નં, ભૂપતિ કર્નં, નીતિ વિતર્નં, પ્રીતી નઈ,
ખુર્દમ જીવરાજ, પિતુ ભય ભાજ, છોર સમાજ, છાંહ લઈ.
નૃપ કર્ણ સહાઈ, વડે શર્ણાઈ, કે નિજ ભાઈ, ખાંહ દઈ. ૧૬૬

બેગમ બઢિ માનં, નૂરજહાનં. તાવૃત ગાનં લેખ ભયો,
ફિર નૃપ ઇરાની, મધુ કટુ બાની, દલ ખડમાની, સાર લયો
જન્નત મકાની, ઉત્તર ઢાની, દુસ્સહ હાનિ માન દયો,
પ્રિય સુત વિપરીતં, સંગરનીતં, જાન અનીતં શાહ નયો, ૨૦૦

રાણાવત લીમં, સાહસ સીમં દે જીધ નીમં, જીજ પયો,
ફિર ભૂપતિ કર્ણ, ગેશિવ શર્ણ, લોક વિવર્ણ શોક ભયો,
અકબર સુત તાસં, કછુ ઇતિહાસં, ક્યામલદાસં, લેખકિયો
નૃપ સજ્જન, ઇચ્છા, કૃતમલ શિચ્છા, પૂરણ દિચ્છા પૂર હિયો. ૨૦૧

૪૩. રાજપુતોમાં પાઘડીને અંધુભાવ તરીકે ગણવામાં આવે છે. અને તેથી જ એ પાઘડી પૂજ્યભાવથી હજી પણ સાચવી રાખવામાં આવી છે તેવી રીતે પૂજ્યભાવથી આજ પર્વન્ત 'મહારાણા' ની સમાધિમાં દિપક બાળવામાં આવે છે, કર્નાલ ટાંક આ પાઘડી તથા દિપક નજરે નજર જેએલા છે. તેમ તેમના લખવાથી જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મહારાણા શ્રી જગતસિંહ

મહારાણા જગતસિંહનો રાજ્યાભિષેક સં. ૧૬૮૪ ના ફાગણ માસમાં અને ઈ. સ. ૧૭૨૮ ના માર્ચ માસમાં થયો હતો. અને રાજ્યાભિષેક મહોત્સવ સંવત ૧૬૮૬ ના વૈશાખ સુદ ૫ ના કર્યો હતો મહારાણા અમરસિંહે તમામ રાજ્યકારભાર જગતસિંહને સોંપી દીધો હતો, તેઓના સ્વર્ગવાસ પહેલાં આઠ વરસ ઘણી જ શાન્તિથી પસાર કર્યા હતા. તેઓના મરણ બાદ બાદશાહ જહાંગીર પણ પરલોકવાસી થયો હતો, આ વખતે ખુર્દમ સુરતમાં જ હતો, મહારાણા જગતસિંહના ચિતાએ તથા કાકાએ પોતાના પ્રાણ પ્યારા ખુર્દમને જે આસન પર બેસાડવા પોતાના પ્રાણની પરવા પણ કરી ન હતી. તે સિંહાસન આજે સુતું પડ્યું હતું.

જહાંગીરના મરણ બાદ શાહજહાં ખુર્દમનું ભાગ્ય સ્વચ્છ અને પ્રકાશમાન થયું. મહારાણા જગતસિંહે આ સમાચાર પોતાના પરમ પ્રિય મિત્ર શાહજહાં ખુર્દમને પહોંચાડ્યા, અને બિલકુલ વિલંબ કર્યા વગર પોતાના ભાઈને સૈન્ય લઈ સુરત રવાના કર્યો. શાહજહાં ખુર્દમે તેમના ભાઈ પાસેથી બધા સમાચાર સાંભળ્યા કે તત્કાળ ઉદયપુર જઈ જગતસિંહને મળ્યા. આ વખતે ઉદયપુર બંદ બંદના શોભાયમાન દ્રવ્યોથી ઘણું જ સુશોભિત લાગતું હતું. અને તે શોભા જોવા માટે ઘણાં માંડલીક રાજા, મહારાજાઓ આવ્યા હતા. આ વખતે દિલ્હીના સામંતો અને માંડલિક રાજાઓએ શાહજહાં ખુર્દમને ‘શાહજહાં’ નામથી બોલાવ્યા.

સીસોદીઆ વંશના રાણા તથા સરદારોની દીર્ઘકાળથી વિચારેલી ભાવના અને આગા આજે ફળીભૂત થઈ તેથી ઉદયપુર અનેક બંદની ધામધુમ તથા ઓત્સવોથી ઉજવાઈ રહ્યું હતું. બીજા કોઈ પણ મુસલમાન બાદશાહના રાજ્યાભિષેક વખતે હિન્દુઓએ આવો મહોત્સ ઉજવ્યો હોય તેમ લાગતું નથી.

ધર્માત્મા શાહજહાં થોડો સમય પોતાના પરમ પ્રિય જીવન મિત્રને ત્યાં રહી પોતાના પાટનગરમાં આવ્યો. ત્યાંથી જતી વખતે શાહજહાંએ રાણા જગતસિંહને પાંચ પ્રગણા અર્પણ કર્યા અને એક મહામૂલ્યવાન મણી ઉપહાર તરીકે આપી ને ભલામણ કરી કે “ચિત્તોડના મહાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર કરો.”

રાણા જગતસિંહે છવીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પણ તેઓશ્રીના રાજ્યમાં અપૂર્ણ શાન્તિ, પ્રેમ, અને સંપત્તિની સરિતાઓ વહેતી હતી. વળી પોતાની

રાજ્ય કારકીર્દીમાં કોઈ પણ જાતનું વિઘ્ન ઉત્પન્ન થવા પામ્યું ન હોતું રાણાનું જીવન સાદુ અને સરળ હોવાથી બીજી કંઈક કોઈ પણ જાતની તેઓશ્રીમાં જોવામાં આવી નથી, પરંતુ તેઓશ્રીના શાસનકાળમાં શિષ્યકળાને ઘણું જ ઉત્તેજન અને નવચેતન રેડવામાં આવ્યું હતું. અને અનેક ઇમારતો ઘણી જ સુશોભિત બનાવવામાં આવી હતી, ઉદયપુરમાં જે મહાલયો (હવેલીઓ) બંધાવી છે તે અઘાપી પર્યન્ત એવી ને એવી જ છે.

મહારાણ્યે પોતાની કાર્યકુશળતા, સુંદરતા, ચપળતાથી જે બાંધકામમાં શોભા વધારી છે તેનું વર્ણન લખવા લેખકની કલમ લાચાર છે. એવા કરોડોના ખર્ચા કરી બાંધકામ સુશોભિત બનાવ્યા, તેમની પ્રજા પ્રત્યેની લાગણી જણાઈ આવે છે. તેઓ પ્રજા પ્રત્યે સદ્ભાવ અને ન્યાયી શાસન ચલાવતા હતા તેથી અનેક વિપત્તિઓ દૂર નાસતી હતી, અને અઢળક લક્ષ્મી ભાગ્યશાળીના ચર્ચોમાં આવી દાસી તરીકે કામ કરતી હતી. મહારાણા જગતસિંહ બંધાવેલી ભવ્ય ઇમારતો, જગનિવાસ અને જગમંદિર ઘણાજ જોવાલાયક સ્થાન છે. તે હાલમાં પણ મોજૂદ છે, તેને જોવાથી આપણી આંખોને પણ ઠંડક વળે છે. અને તુરત સુખમાંથી જોવાઈ જવાય છે કે “શું બુદ્ધિ ! અને શું ચતુરાઈ ભરેલી ઇમારતો ઉભી કરી છે” તે જોતાં ભલભલાના દીલમાં પ્રેમ અને આહ્લ્લાદ આવ્યા સિવાય રહે નહીં તે મકાનોના સ્તંભો, જળાશયો, જળયંત્રો વિગેરે ઘણી જ કાળજીભરી કારીગરીથી બનાવેલા છે કે તેને કયા શખ્દોમાં લખવા તે લેખકની કલમ લખવામાં પણ અટકી જાય છે, કારણ કે તેની સુંદર કારીગરીના લખવા માટે શખ્દો જડતા નથી.

મહારાણા જગતસિંહ ઘણા જ યશસ્વી રાજવી હતા, ભૂતકાળમાં સુસલમાનોની થયેલી કઠોરતા તેઓશ્રીએ પોતાના પ્રેમથી સરદારો અને સામંતોના હૃદયમાંથી ભૂંસાવી નાંખી હતી. ભૂતકાળમાં જે ઘાઝ વાગેલા હતા તે ઘા પોતાના રાજ્ય વહીવટ અને પ્રજાપાલનના ન્યાયમાં શર્વને રૂઝાવી નાંખ્યા હતા. સ્વયં પાદશાહે પોતાના જીવન ચરિત્રમાં તેમજ ઇંગ્લાંડના દુત સરટોમસરોએ પોતાના અનુદામાં રાણાશ્રીના ગુણોની પ્રશંસા કરી છે.

મહારાણા જગતસિંહ મહેચ્છા રાઠોડ જશવંતસિંહની બેટી બામ્બુવતીબાઈના પેટે જન્મ લીધો હતો, નાનપણથી જ એઓની તબીયત ઘણી જ પ્રભાવશાળી હતી. મહારાણા કર્ણસિંહના સ્વર્ગવાસ થયા પહેલાં વિ. સં. ૧૬૮૨ (હિજરી ૧૦૩૪ ઈ. સને ૧૬૨૫) માં ટુંઢાડના એક નરૂકા નામનો રાજપૂત એમની પાસે

૪૪. ચિત્તોડના ત્રીજા વારના પ્વંશમાં અકબર આદશાહે ‘માલગુજ’ સિંહદાર’ ને દારૂગેળાથી ઉડાવી દીધું હતું

રહેતો હતો. તે રાજપૂતની કાંઈ કસૂર થવાથી રાણાએ તેને મારી નાંખાવ્યો હતો. તેથી એ રાજપૂતના નાના ભાઈએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “મારા વડીલખન્ધુના મારનારને જ્યાં યુધ્ધી હું માફ નહીં ત્યાં સુધી મારે પાઘડી ઉપરથી રૂમાલ છોડવો નહીં.” એ પ્રતિજ્ઞા લઈ પોતાના ઘોડા પર સ્વાર થઈ ઉદયપુર આવ્યો. પણ ત્યાં ચારણ ખેમરાજના હાથે તેનું મરણ નીપજ્યું હતું.

જ્યારે જગતસિંહનો જાન એક ચારણે ખચાવ્યો છે. તેમ રાણા કણ્ઠ-સિંહને માલુમ પડ્યું ત્યારે તેને ખેરાત તરીકે એક હજાર રૂપિયા તેજ વખતે વાપરી નાંખ્યાં. પરંતુ હોપતરામ નામના સરદારે ખેમરાજને શોધી કાઢ્યો, એને જે હકીકત બની હતી તે સાંભળી અને તેણે છાતીએ દબાવી અનહદ પ્રેમ બતાવ્યો, અને મહારાજા કણ્ઠસિંહ પાસે લાવ્યો અને કહ્યું કે ‘કુંવરના પ્રાણની રક્ષા કરનાર આ વ્યક્તી છે’ તેથી રાણા ઘણા મુશ થઈ ખેમરાજને છાતી સરખો દાખી કહ્યું કે—“મારે ત્રણ પુત્રો છે તેમજ તું મારો ચોથો પુત્ર છે.” અને તેનું તમામ ખર્ચ રાજ્ય તરફથી ખાંધી આપ્યું. જ્યારે જગતસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે ‘શાલીયાણા’ની સત્તર હજારની આવકની બગીર ખેમરાજને અર્પણ કરી હતી.

જ્યારે મહારાજા જગતસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે વખતે બાદશાહ શાહજહાંએ રાજા ખીરનારાયણ, બડગુજર દક્ષિણીની સાથે ગાદીનશીનનો સામાન તથા ટીકો મહારાજા જગતસિંહના માટે મોકલ્યો હતો. જેમાં ખિલયત ખાસા જડાઉ ખખુવા, જડાઉ તલવાર, ઘોડો, સોનેરી સામાનની સાથે, ૧ હાથી ચાંદીના સામાન સાથે, મોકલાવેલું હતું. આવી અનેક જાતની ઘટના નાની મોટી બનતી રહી હતી. પણ વાંચકને કંટાળો ન આવે તે સારૂ અતરે બીજી વાતો લખવામાં આવી નથી પણ મહારાજા જગતસિંહને સંવત. ૧૬૮૬ ના કારતક વદ ૨ ઈ. સ. ૧૬૨૬ તા. ૪ એકાદોમરના રોજ મેડતીયાની બેટી મહારાણી જનાદેબાઈ મેરતણીના ગર્ભમાં કુંવર રાજસિંહનો જન્મ થયો અને ત્યાર પછી એક વર્ષે અરિસિંહનો જન્મ થયો હતો.

મહારાજા જગતસિંહની બેનનું લગ્ન બીકાનેરના મહારાજા કણ્ઠસિંહની સાથે કરી હતી, અને પોતાની કુંવરી બુન્દીરાવ શત્રુથાળ હાડાને પરણાવી હતી, આ બંને લગ્નમાં રાણાઓએ લાખખો રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા.

સંવત ૧૬૯૮-૯૯ (ઇ. સ. ૧૬૪૧) માં મહારાજા જગતસિંહની માતા જમખુબાઈ દ્વારકાની યાત્રાએ ગયા તે વખતે કુંવર રાજસિંહ સાથે હજારો રાજપૂતો લઈ જવામાં આવ્યા હતા, ત્યાં સોનાની તુલા તથા લાખખો રૂપિયાનું દાન આપ્યું હતું ત્યાર પછી ગંગા સ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં પણ કુંવર રાજસિંહ અને માતા જમખુબાઈ બંને જણાએ સોનાની તુલા કરી લાખખો રૂપિ-

આની ખેરાત કરી હતી. આ ઉપરથી સ્કેન્ડે સમજી શકાય છે કે મહારાણીને ધાર્મિક શ્રદ્ધા કેટલી બધી હતી. છેવટે મુસાફરીથી પાછા ફરતાં મુસલમાનોની સાથે ઝઘડાવાળા ગામો બાદશાહની હકુમતના હતા તેથી મુસલમાનોની રોક-ટોકથી સાધારણુ ઝઘડો થયો હતો. અને એ વાત મુસલમાનોએ બાદશાહના કાન સુધી પહોંચાડી. તેથી બાદશાહ નારાજ થયો અને વિચાર કર્યો કે રાણા જગતસિંહને પોતાની તાકાત બતાવવી જોઈએ. તેથી રાજપુતોના તમામ રાજપુત દબાર્ધ ગયા. જ્યારે જગતસિંહને વહેમ પડ્યો કે જરૂર બાદશાહ શિકારના બહાને અતરે આવી મેવાડ પર ચઢાઈ કરશે. તેથી પોતે પોતાના કુંવર રાજસિંહને બાદશાહ પાસે દરબારમાં અજમેર મોકલ્યો. રાજસિંહને જોઈને બાદશાહ ખુશી થયો, અને રાજસિંહ એક હાથી નજર કર્યો, બાદશાહે પણ કંઠર કરી તેને શીરપેચ જડાઉ તલવાર, ઘોડા, એક મણુ સોનાનો સામાન આપ્યો. શાહજહાં બાદશાહની ઔલાદ નીચે મુજબ હતી.

- (૧) મોટો શાહજહાં મુહમ્મદ દારા શિકો હતો સં. ૧૬૭૨ ના ચૈત્ર સુદ ૧ ને રવીવારના જન્મ થયો હતો.
- (૨) શાહજહાં મહમ્મદ શુબઅનો બહાદુર સં. ૧૬૭૩ ના શ્રાવણ વદ ૪ ના જન્મ થયો હતો.
- (૩) શાહજહાં રોશનરાય બેગમનો સં. ૧૬૭૪ ના ભાદરવા સુદ ૪ ના જન્મ થયો હતો.
- (૪) શાહજહાં મહમ્મદ ઓરંગઝેબ બહાદુરનો સં. ૧૬૭૫ ના માગશર વદ ૧ ના જન્મ થયો હતો.
- (૫) શાહજહાં ઉમેદબક્ષનો સં. ૧૬૭૬ ના માગશર સુદ ૧૩ ના જન્મ થયો હતો.
- (૬) શાહજહાં મુરાદબક્ષનો સં. ૧૬૮૧ ના કારતક વદ ૧૧ ના જન્મ થયો હતો.
- (૭) શાહજહાં હુતુલ્લાહનો સં. ૧૬૮૩ ના કારતક સુદ ૧૫ ના જન્મ થયો હતો.
- (૮) શાહજહાં દોલ્લત અફઝ સં. ૧૬૮૫ ના વૈશાખ સુદ ૫ ના જન્મ થયો હતો.

આ પ્રમાણે કુલ ૧૬ ઔલાદ હતા. જ્યારે શાહજહાં બિમાર પડ્યો ત્યારે ચાર શાહજહાં જીવતા હતા. અને ઓરંગઝેબ ગાદીનશીન થયો ત્યારે પોતાના બે ભાઈને કતલ કરી મારી નાખ્યાં હતાં અને ત્રીજો શાહજહાં નાસી ગયો હતો. પણ તે ત્યાં સરણુ પામ્યો.

આ પ્રમાણે રાણા જગતસિંહે છવીસ વરસ રાજ્ય ભોગવ્યું. તેમાં પોતે પ્રજાની આબાદી તથા રાજ્ય વહીવટ ઘણો જ કુશળ રીતે ચલાવ્યો હતો. આખરે મહારાણા જગતસિંહ આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી પરલોક સીધાવ્યા. પરમાત્મા ! તેઓશ્રીના આત્માને સદા શાન્તિ બક્ષો ?

પ્રકરણ ૧૩ મું

મહારાણા શ્રી રાજસિંહ

મહારાણા રાજસિંહનો રાજ્યાભિષેક સંવત ૧૭૦૬ના કારતક વદ ૪ તા. ૨૨ ઓક્ટોબર ૧૬૬૨ ના રોજ થયો હતો, અને તેનો મહોત્સવ સં. ૧૭૦૬ ના ફાગણ વદ ૨ તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૬૬૩ ના રોજ ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

રાણા રાજસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી પહેલું કામ ચિત્તોડના કિલ્લાનું ઉપાકર્યું. અને તે કામ લાગુ જ મજબુત અને સંગીન કરાવવામાં પોતેજ ધ્યાન આપતા હતા. આ વખતે મુસલમાનોએ હિંદુઓનાં મંદિરો તથા ગૌમાતાઓનો નાશ કરવા માંડ્યો.

વળી આજ વર્ષમાં બીકાનેરના રાજા કર્ણસિંહના કુંવર અનેપસિંહની સાથે પોતાની બહેનનો વિવાહ કર્યો, એ સિવાય બીજી કંડોતેર કન્યાઓને પણ (તેમના લાઈ બેટાઓને) એમના સાથવાળા રાજપુતોને પરણાવી હતી. જ્યારે મેવાડમાં તોફાન શરૂ થયું ત્યારે ફોજ વધારવા માટે વિ. સં. ૧૭૧૧ ના આસો સુદ ૪ તા. ૧૬ ઓક્ટોબર ૧૬૬૪ ના રોજ આગ્રાથી શાહજહાં 'ખવાજહુ-ધત્તીન' અજમેર તરફ રવાના થયો. અને મોલવી સાદુલ્લાખાં વજીરને ત્રીસ હજારની ફોજ સાથે ચિત્તોડ પર મોકલ્યો. તે કારતક વદ ૧૨ તા. ૮ નવેમ્બરના અજમેર પહોંચ્યો. અને સાગર પર મુકામ લીધો, આ વખતે મહારાણા રાજસિંહ મોતમદ શાહબદા દારાશીકોહ વિગેરે આગ્રામાં બાદશાહની પાસે હાજર થઈ ગયા, બાદશાહે મુનશી ચંદ્રભાણ (પ્રાક્ષણ) તે મહારાણા રાજસિંહને સમજાવવા ઉદયપુર તરફ રસ્તામાંથી મોકલ્યો. કારણ કે વધારે તોફાન મહારાણા ન કરાવે. સાદુલ્લાખાં પણ કારતક વદ ૧૨ તા. ૮ નવેમ્બર ના રોજ ચિત્તોડમાં પહોંચી ગયા. ચારે તરફ નજર નાખી જોતાં ચિત્તોડનો કિલ્લો ખાલી દેખાયો.

મહારાણા રાજસિંહને ચિત્તોડ પર લડાઈ કરવી ઠીક ન લાગવાથી બધા માણસોને પાછા બોલાવી લીધાં. તથા સારી પ્રજા, બાળ-બચ્ચા સાથે અને સરસામાન સાથે પહાડમાં ગાલ્યા જવા માટે સં. ૧૭૧૧ કારતક વદ ૮ તા. ૪ નવેમ્બર ૧૬૬૪ ના રોજ હુકમ કર્યો. તે વખતે મુનશી ચંદ્રભાણ પણ ઉદયપુર પહોંચી ગયો હતો. આ વખતે રાજસિંહ તેનું સ્વાગત કર્યું હતું. વળી સાદુલ્લાખાંએ ચિત્તોડનો કિલ્લો તોડ્યો શરૂ કર્યો.

મહારાણા રાજસિંહે ચંદ્રભાણ ઉદયપુર આવ્યા પહેલાં સુલેહના પોગાણ વજીર સાદુલ્લાખાંની પાસે મધુસૂદન બટ તથા રાયસિંહ બાલોને મોકલી આપ્યા.

તો પણ વજરનો શુસ્સો શાન્તિમય ન બન્યો. તેથી મધુસૂદને કહ્યું કે દિલ્હી તથા ઉદયપુરનો સખંધ મિત્રાચારી જેવો છે. માટે જરા શાંત થાવ, જેથી તો વજરનો શુસ્સો વધ્યો અને બોલ્યા કે “ શુ” ઉદયપુરને દિલ્હીના બીજા નંબર નો દરજ્જો ગણવો ? આ (હકીકત-રાજસમુદ્રની પ્રશસ્તિમાં છઠ્ઠા સર્ગનાં અગ્નીઆરમા શ્લોકથી માંડી છવીસ શ્લોક સુધી લખેલી છે.)

આ પ્રમાણે વજર સાથે ઘણી જ ઝપાઝપી ચાલો. વજરે કહ્યું કે ઉદયપુરનો સુકાબલો દિલ્હીની સાથે શી રીતે થઈ શકે કારણ કે ઉદયપુર પાસે છવીસ હજાર સ્વાર છે ત્યારે દિલ્હી શાહ પાસે એક લાખ સ્વાર છે. આ વાતથી વજરની સાથે મેળ બેસતો આવ્યો નહીં. પણ ચંદ્રબાણ મુનશી સાથે શાહબદા દારા-શિકોહ અને પોતાના દિવાન અબદુલ કરીમ શેખને મહારાણાના પાટવી કુંવર સુલ્તાનસિંહને તેડવા માટે મોકલ્યો. મહારાણાએ ઘણી જ નરમાશથી પોતાના સરદારો સાથે કુંવરને બાદશાહ પાસે મોકલ્યો. આ વખતે કુંવરની ઉંમર ફક્ત પાંચ-છ વરસની હતી.

મુનશી ચંદ્રબાણ તથા દિવાન શેખ અબદુલ કરીમની સાથે કુંવર સુલ્તાનસિંહ માલપુર સં. ૧૭૧૧ ના માગશર વદ ૭ ના રોજ બાદશાહ શાહજહાં પાસે પેહોંચી ગયા. મહારાણાએ કુંવરનું નામ ચોક્કસ કરેલું નહીં હોવાથી બાદશાહે તેનું નામ સુહાગસિંહ પાડ્યું. અને મોતીના શિરપોચ વિગેરે ઘણી જ કિંમતી વસ્તુઓ ભેટ આપી વળી સાથેના સરદારોને પણ કિંમતી અસવાળ આપી આનંદ દર્શાવ્યો,

બીજે દિવસે વજર સાદુલ્લખાં બાદશાહની હજુરમાં હાજર થયો, બાદશાહે કુંવરને ઉદયપુર જવા માટે હુકમ કર્યો. કુંવર ઉદયપુર આવ્યા તે વખતે પણ મહારાણાશ્રીએ ચુપકીદી ધારણ કરી હતી. મહારાણાએ જણ્યું કે ચિત્તોડને ઘણું નુકશાન થવાથી વેરાન જેવો થઈ ગયો છે. અને પ્રજા પણ બહુ દુઃખી થઈ છે. તેથી મહારાણાને ઘણું જ લાગી આવ્યું. જેથી લડાઈ કરવા માટે મોટી ફોજ એકઠી કરવા નક્કી કર્યું.

મહારાણાએ ફોજ તૈયાર કરી. સં. ૧૭૧૪ ના આસો સુદ ૧૦ તા. ૧૮ ઓકટોમ્બર ૧૬૫૭ ના દશેરાના પૂજન પછી ટીકા વિગેરેની રકમ પુરી કરવા વસુલ લેવા બાદશાહના મુલકને લુટવાની તૈયારી કરી. અને કારતક માસમાં ઉદયપુરથી કુચ કરી. ચિત્તોડની તખેટીમાં આવી માળવાના લોકોને લેગા કર્યા. સં. ૧૭૧૫ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ ને દિવસે ચિત્તોડથી કુચ કરી ખૈરવાદ, માંડવ-પુર, વિગેરેમાં જ્યાં જ્યાં બાદશાહના થાણા હતાં ત્યાં ત્યાં છાપો મારી લૂટ ચલાવી જેથી કેટલાક નાસી ગયા. કેટલાક માર્યા ગયા. જે સામાન હતો તે સામાન

મહારાણાની ફોજે કબજો કર્યો. જમીનદારો પાસેથી ખાલીસ હજાર રૂપીઆ ફંડના લીધા.

શાહપુરીના અધિકારી સુભનસિંહ મહારાણાના કાકા થતા હતા, તેમણે વજીર સાંહુદ્યાખાને સહાયતા આપી હતી, તે વાત ધ્યાનમાં લઈ મહારાણાએ શાહપુરમાં લડાઈ કરી અને ખાલીસ હજાર રૂપીઆ દન્ડ લીધો. આ પ્રમાણે મહારાણાએ ‘સાવર, જહાજપુર; કેકડી વિગેરે સ્થળેથી ફંડ લેતાં લેતાં માલપુરમાં આવ્યા, આ વખતે અહીંની પ્રજા ઘણી સુખી હતી તેથી ત્યાંજ મુકામ રાખી શહેરમાં લૂંટ ચલાવીને એક કરોડ રૂપીઆનો માલ હાથ પર લીધો. વળી હોડાના રાજા રાયસિંહ પણ વજીર સાંહુદ્યાખાની સાથે મળેલો હોવાથી રાણાએ પોતાના વજીર કાયસ્થ ફતેમંદજીને પણ હજાર સ્વાર લઈ હોડા તરફ મોકલ્યો, અને રાજા રાયસિંહ પાસેથી સાઠ હજાર રૂપીઆના જામીન લઈ ઇલાકાને ખચાવ્યો. આ બધી હકીકત બાદશાહના સાંભળવામાં આવી—કાને પડી, તેથી તે ઘણો નારાજ થયો.

શાહજહાંના ચાર ભેટા આપસ આપસમાં ઝઘડો કરવા લાગ્યા, આ ચિંતાથી બાદશાહ ઘણો બેચેન રહેતો હતો. ઔરંગઝેબે રાણા રાજસિંહ ઉપર એક ચિઠ્ઠી લખી જણાવ્યું કે “મારી માથે મિત્રતા કરો અને મને તમારો મદદગાર બનાવો” રાજસિંહ તો બંને બાબુનો તમાસો બેવા ઇચ્છા રાખતા હતા. તેઓ પોતાની તાકાત ઘટાડવા માગતા ન હોતા. મહારાણા રાજસિંહ ખાત્રી નશીન થયા. ત્યારથીજ શાહજહાંની સાથે કલેશ હતો.

માંડગજઠ તથા બેદનોરના પરગણા પર મહારાણા રાજસિંહે સં. ૧૭૧૫ ના જેઠ માસમાં કબજો કર્યો; દારાથી લડાઈ જીત્યા પછી શાહજહાંને કેદ કર્યો, અને આલમગીરના પ્રગણા સિવાય ડુંગરપુર, વાંસવાડા, ગઆસપુર, ખસાવર વિગેરેને રાણા રાજસિંહે ફરમાન મોકલી આપ્યા. પણ તે ફરમાન ડુંગરપુરના રાવલ ગોરધનદાસ, વાંસવાડાવાળા રાવલ સમરસિંહ, દેલીઓના રાવતૂ હરિસિંહ એ બાદશાહી ફરમાન નાકબુલ કર્યા. તેથી મહારાણાએ સંવત ૧૭૧૬ના વૈશાખ વદ ૯ મંગરવાર તા. ૧૬ એપ્રિલ ૧૬૫૬ ના રોજ પ્રધાન ફતેમંદ ની સાથે પાંચ હજાર ફોજ મોકલી.

વાંસવાડાવાળાએ યુદ્ધ કર્યું પણ તે ફાળ્યો નહીં. તેથી તાબેદારી કબુલ કરી ફોજ ખરચના એક લાખ રૂપીઆ અને એક હાથી તથા એક હાથણી નજર કરી. પ્રધાન ફતેમંદ થોડા દિવસ વાંસવાડામાં રહી રાવલ સમરસિંહને લઈ ઉદયપુર આવ્યા. ત્યાર પછી પ્રધાન ફતેમંદજીએ ફોજ લઈદિવલીઓ પર ચડાઈ કરી તે વખતે રાવતૂ હરિસિંહ દિલ્હી નાસી ગયો. અને પ્રધાન ફતેમંદે તેનું

રાજ્ય ખરબાદ કરી નાખ્યું. રાવત્ હરિસિંહની મા પોતાના પુત્ર પ્રતાપસિંહને લઈને ફત્તેમંદની સાથે ઉદયપુર આવી અને પાંચ હજાર રૂપિયા તથા એક હાથણી મહારાણાને નજર કરી.

આવી અનેક ઘટનાઓ મહારાણા રાજસિંહના વખતમાં બની ગઈ છે. અને પોતે પોતાનું ગૌરવશાળી જીવન સહાસિકતાથી દીપાવ્યું. પરંતુ જ્યારે ભાવોની પ્રબળતા વધતી જાય છે ત્યારે દરેક વસ્તુઓમાં યશ-કીર્તિ સાથેજ મળે છે તેવી રીતે રાણા રાજસિંહની કીર્તિ આજે હિન્દના દરેક પ્રદેશોમાં પ્રસરી રહી હતી. જ્યારે બાદશાહના બંને પુત્રોમાં અંદર અંદર કલેશ-કંકાસ થવા લાગ્યો ત્યારે ચારે પુત્રોએ મહારાણાની સહાયતા માગી હતી. પરંતુ મહારાણાએ કેવળ દારાનોજ પક્ષ કર્યો હતો. કારણ કે દારા સૌથી મોટો પુત્ર હતો અને અસલથી જે પ્રણાલીકા ચાલુ હોય તેજ પ્રણાલીકામાં રાણા રાજસિંહ પોતાનો સહકાર આપવાના વિચારનો હતો આ પ્રમાણે રાણાનું અનુકરણ કરી રાજસ્થાનના બીજા રાજાઓ પણ દારાના પક્ષમાં આવી લાગ્યા. ઔરંગઝેબ બધાનો કદો થતો હતો. કારણ કે ખરાબ મુર્દતમાં ઔરંગઝેબ સામે ખડગ ધારણ કર્યું હતું તેથી દારાને સિંહાસન આપવાની અભિલાષા સફળ થઈ નહીં. ઔરંગઝેબે પોતાના બાહુબળથી દારાનો ઉદ્યોગ બધી રીતે નિષ્ફળ મેળવ્યો અને દારા સુબ અને મુરાદ ત્રણે ભાઈઓનો પરાજય કર્યો.

ફત્તેહબાદના યુદ્ધમાં ઔરંગઝેબને વિજય લક્ષ્મી વરો હતી. તેનો સુભાગ્યનો માર્ગ શરૂ થઈ ગયો. જે દોકો તેના વિરુદ્ધ હતા તેને પોતે પોતાના ખડગવતી સાફ કરી પોતાનો રસ્તો સ્વરણ બનાવ્યો. તેણે પોતાના પિતા, બ્રાતા અને પુત્ર સુદાને પણ ફર કરવા સાફ કચાસ રાખી નહોતી. ભયંકર રાજ્યના લોકમાં વશ થઈ પિતાચીક વૃત્તિ ધારણ કરી હતી. તેને ખબર ન હતી કે ‘ભવિષ્યમાં ક્ષણભંશુર દેહનો નાશ થશે ! મોગલ રાજ્યની ભવિષ્યમાં શું સ્થિતિ થશે ? તેવો ખ્યાલ પણ પોતે લાવ્યો નથી. આવી ભયંકર પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ લાવતાં દિલમા કંપારી છૂટે છે. અને તેની શયતાનિયત બરેલી વર્તણૂકથી આકાશના પ્રીસ્તાઓ પણ અનકી જાય છે. આવી ઘોર અને ઘાતકો પ્રવૃત્તિથીજ મોગલ શહેનશાહના પાયા કમજોર કરવા સાફ પોતે કુહાડીનો હાથો બન્યો હતો. પોતાના ઉછેર કરેલા વૃક્ષનો નાશ કરવાનો આ જલ્લાહ વિચાર તેના હૃદયમાં કોણ જાણે કયાંથી ઉદ્ભવ્યો હશે ? રાજ્યલોક અને સત્તા શું નથી કરી શકતા ?

જ્યારે શાહ અકબરે પોતાની પાછળની જીંદગીમાં આખા હિન્દનો પ્રેમ સંપાદન કરી મોગલ સામ્રાજ્યના પાયા મજબૂત કર્યા હતાં તેનું શિક્ષણ લઈ અતૂર જહાંગીરે પણ મોગલ શહેનશાહના પાયા મજબૂત કર્યા હતા. અને

તેના જ પુત્ર શાહજહાંએ પણ પૂર્વજોના પગલે ચાલી પોતાના ધર્મ અને કર્તવ્ય પરાયણતાથી રાજ્યનિતી ઘણીજ પ્રશંસનીય બનાવી હતી. ત્યારે આ એકજ એવો પુરૂષ પેદા થયો કે તેણે પોતાના પૂર્વજોના તમામ સંસ્કારો ઠંડન કરી પોતે કૂટીલ રાજ્યનિતી અપત્યાર કરી હતી, વળી પોતાના ભાઈનો નાશ કરી સત્તાના લોભમાં બુદ્ધિમ વર્તાવા લાગ્યો. એવો એકજ ઔરંગઝેબ હતો જેને પોતાના પિતા શાહજહાંને કેદ કર્યા હતાં.

આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબે પોતાના રસ્તામાં જે કંટક સમા જણાય તેઓ બધાને દૂર કર્યા હતા. અને પોતે બુદ્ધિમનિતિ ગ્રહણ કરી હતી. હિન્દુઓના પ્રચંડ વૈરી હોય તો તે શાહ ઔરંગઝેબ એકજ હતો. ઔરંગઝેબનો જન્મ ‘તાતારી’ નામની સ્ત્રીથી થયો હતો, તેથીજ તેના હૃદયમાં તાતારી લોહી વહેતું હતું, વળી તે કોઈ પણ રાજપુત ને માન આપતો ન હતો. તેથી તો રાજાઓ પણ તેને કોઈ જાતની સહાયતા આપતા ન હોતા. ઔરંગઝેબ સારી રીતે સમજતો હતો કે ‘મારી ભૂલના લીધેજ રાજ્યમાં બચંકર વિદ્રોહ-અગ્નિ પ્રજ્વળી રહ્યો છે, અને મને કોઈ સહાયતા આપતું નથી.’

આ વખતે હિન્દુઓ (ક્ષત્રિયો) શૂરવીર સાહસીક હતા અને રાજ્યકારભારમાં મશગુલ હતા, જે ઔરંગઝેબ સલાહ-સંપત્તી રાજ્ય કારભાર ચલાવતો હોતો મોગલોનું અધઃપતન થાત નહીં, પણ “વિનાશ કાળે વિપરિત બુદ્ધિ.”

આ સમયે હિન્દુઓનું રક્ષણ કરવા અને વૈરી ઔરંગઝેબના પંબમાંથી મૂકત કરવા ‘શિવાજી’ મહારાજ ઉત્પન્ન થયા અને અત્યંત પ્રભાવ પાડ્યો, અને માત્ર થોડાજ સમયમાં પોતાના અપૂર્વ શૂરાતનથી બાદશાહને તેના દુષ્ટ અત્યાચારનો ખદલો આપ્યો.

ઔરંગઝેબને જગતના કેંઈપણ મનુષ્ય ઉપર વિશ્વાસ હતોજ નહીં. ઔરંગઝેબના પાપો સંભાળતા આપણું હૃદય કંપી ઉઠે છે. વળી તેણે એવો ઢંઢેરા પીટાવ્યો કે “તમામ હિન્દુઓને મુસલમાન થવુંજ પડશે, જે લોકો મારી આજ્ઞાનો અનાદર કરશે તેઓને બળાતકારે મુસલમાન કરવામાં આવશે” આવી રીતે ઢંઢેરા પીટાવી આનંદ માન્યો. કે હવે હું હિન્દુઓના કલંકમાંથી મૂકત થઈશ અને મારા જાતી ભાઈઓ મારા પર પસન્ન થશે એમ વિચાર લાવી આનંદ માનવા લાગ્યો.

આ મહાભયંકર દુઃખદાયક રાજઆજ્ઞા સાંભળી સમસ્ત મોગલ રાજ્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો, આવા હુકમથી હિન્દુઓની નાસભાગ થવા લાગી, આશ્ર-ચહીન મનુષ્યો બિચારા પોતાને જ્યાં ઠીક લાગે ત્યાં નાસી ગયા, અને મોગલ રાજ્ય છોડી શીઘ્રતાથી દક્ષિણ તરફ જતા રહ્યા, ઘણા ખરા હિન્દુઓ પોતાના

હાથેજ સ્ત્રી-પુત્રોને મારી પોતે પણ કટારી ખાઈ સહાને માટે સૂઈ ગયા-મરણને ચરણ થયા.

છપ્પો.

બુદ્ધી ઓરંગઝેબ, બુદ્ધિ તો અતિથય કરતો,
હતો મહા શયતાન, ક્યા નહીં દીલમાં ધરતો,
હિન્દુઓ પર વૈર, કીયા ભવનું એ લેતો,
ધરતો નહીં જરી રહેમ, ખુદાથી જરી ન ડરતો,
ઘાત કરતો, લાઈનો, કેદ પિતાને કરે,
કલે લોગી નહીં આદશાહ એ સાચ કહેવાતો ખરે.

૨૦૨

હિન્દુઓમાં હાહાકાર વર્તિ રહ્યો, ‘ ધણીવગરના ઢોર સુના ’ એ કહેવત મુજબ ચારે બાજુ સ્થિતિ થઈ રહી હતી. કોઈ કોઈનું છેજ નહીં. આવી કઠંગી સ્થિતિ હિન્દુઓની થઈ ગઈ, હિન્દુઓની માન-ચર્યાદા લુંટાવા માંડી, સ્ત્રીઓના શિયળ લુંટાવા માંડ્યા, આવા અનેક અત્યાચાર બુદ્ધી ઓરંગઝેબના રાજ્યમાં થવા માંડ્યા, આ હકીકત લખતાં લખતાં કલમ પણ થરથરે છે. લેખકને તેના માટે ક્યા શબ્દો વાપરવા તે પણ જડતા નથી, આવા પાપીની હકીકત જેટલી લખીએ તેટલી ઓછી જ છે.

કુલકલક ઓરંગઝેબના ત્રાસથી મોગલ શહેરો ઉલ્લસ થઈ ગયાં, ગામ-ડાઓ સ્તમ્ભાન બની ગયાં, બખ્તરો સુન્નાપડી ગયાં, વેપારીઓ પોતાનો જન-માલ લઈ નાસી ગયા.

એક જમાનામાં મોગલ રાજ્ય સોનાનું શિખર અને ન્યાય પરાયણ કહેવાતું હતું. તે મોગલ રાજ્ય આજે મહાભયંકર અને અત્યાચારી ઓરંગઝેબની કુટીલ રાજ્યનીતિથી અધઃપતન ગણાવા લાગ્યું. જ્યારે પાપી આટલા બુદ્ધિમંત્રી સંતોષ ન પામ્યો, અને જ્યારે ખજાનામાંથી પૈસા ખુટવા લાગ્યા ત્યારે હિન્દુઓ ઉપર જળાભારેના નાખવા વિચાર કર્યો. આ ભયંકર અત્યાચારે સારા ભારત વર્ષમાં હાહાકાર વરતાવ્યો. સમગ્ર હિન્દુ રાજ્યો ખળભળી ઉઠ્યા, આવા અત્યાચારથી ઓરંગઝેબને પણ શાન્તિ થઈ નહીં. પોતે સુખે નિંદ્રા લઈ શકતો ન હતો, વળી સ્વપ્નામાં પણ પોતાના પાપના દેખાવો નજરે પડતા હતા, જેથી તે ચમકી જતો હતો અને બોલતો હતો કે ‘ જ્યાં ભેડે છું ત્યાં દાન-વો જ જણાય છે ’ પાપી પિશાચ ને નર્કમાં પણ શાન્તિ મળતી નથી. ઠંડાલા વાંચકો ! આપણે ઘણા ઉંડા ઉતરી ગયા, અસ્તુ, હવે આપણે રાણા રાજસિંહના શાસનમાં પ્રવેશ કરીશું.

મારવાડના રાઠોડકુળની અનેક શાખાઓ થઈ હતી. તેમાં કેટલાક પોતાના પ્રાચીન રાજ્યને છોડી રૂપનગરમાં આવી વસ્યા હતા. જે વખતે ઔરંગઝેબને માથે ભારતનો મુગટ મૂકવામાં આવ્યો, તે વખતે રૂપનગરના માંડલીક રાજાના મહેલમાં પ્રભાવતી નામની કન્યા દીનપ્રતિદીન શશીકળાની માફક વિકાશ પામતી હતી. થોડા જ સમયમાં પ્રભાવતીના સ્વરૂપની હકીકત પાપી ઔરંગઝેબના જાણવામાં આવી. તેથી તેણે પોતે માંડલીક રાજા પાસે પ્રભાવતીનું માથું કચું, અને પોતે જ હજાર ઘોડેસ્વાર રૂપનગર મોકલ્યા હતા. કારણ કે પોતે સમ્રાટ હતો. વળી તેને આશા હતી કે જરૂર તે માફ માથું સ્વીકારશે જ.

ખરાબર વખતસર જો હજાર ઘોડેસ્વારો રૂપનગર આવી પહોંચ્યા. અને તેના દુતે આવી પ્રભાવતીના માગા માટે પાદશાહનો સંપૂર્ણ સંદેશો સંભળાવ્યો આથી માંડલીક રાજા હતાશ થઈ ગયો. અને કોઈ પણ જાતનાં નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યો નહીં. આખરે માંડલીક રાજાને નિરાશા જ દેખાઈ. કોઈ જગાએ પ્રભાવતીના રક્ષણ માટે સહાયતા મળી શકે તેવી સ્થિતિ જણાઈ નહિ. તેથી માંડલીક રાજા બેચેન ચિંતાતુર બની ગયા કારણ કે બાકશાહ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરી શકે તેમ હતું જ નહિ. રાઠોડો ઉપર મીંટ માંડી તો જણાયું કે રાઠોડો તેના પગારદાર છે. કારણ કે પોતાની જ કન્યા. કેશરખા ને ઔરંગઝેબ સાથે પરણાવી હતી. તેથી તેઓ સહાય આપી શકે તેમ નથી. મ્લેચ્છોના રાજ્યમાં સતીનું રક્ષણ થવું મુશ્કેલ છે. છતાં પણ “બહુરતના વસુધરા” “શેરના માથે સવાશેર હોય જ.”

આખરે નવિન વિચાર આવતાં તેને કાનમાં કોઈએ કહ્યું કે તમારું રક્ષણ મેવાડના મહારાણાશ્રી રાજસિંહ જરૂર કરશે. આ વાક્ય પ્રભાવતીએ પણ સાંભળ્યું. તેથી તેનું વ્યાંકુળ મન શાંત થયું. અને તરતજ મહારાણાશ્રીનો આશરો લેવા નિશ્ચય કર્યો. તેને વિશ્વાસ હતો કે અવશ્ય મહારાણાશ્રી માફ રક્ષણ કરશે જ. આવા દૃઢ નિશ્ચયથી પ્રભાવતીએ પૂરોહિતની સાથે રાણા ઉપર એક પત્ર લખી મોકલાવ્યો. તે પત્ર વાંચવાની ઈચ્છા વહાલા વાંચકવર્ગને થતી હશે જ ? અસ્તુ અત્રે તે લખવામાં આવે છે:—

પ્રભાવતીએ મહારાણાશ્રી રાજસિંહ ઉપર લખેલો પત્ર.

લાવણી

પત્ર લખું છું પ્રેમ ધરીને, વિચારી લેજો રાણા,
સીસોદીઆમાં શિરોમણીને, ગુણ ગંભીરે છો શાણા. ૨૦૩
આપ ચર્ચની હું છું દાસી, રક્ષા તો મારી કરજો,
ક્ષત્રિયાણીની ઈજ્જત રાણા, પ્રાણાન્તે પણ સાચવજો. ૨૦૪

શું રાજહંસીણી ખગલા કેરી, સહચારી થઇને રહેશે ?
 શૂરવીર રાણા મેવાડ કેરા, શું અત્યાચાર જોઈ લેશે ? ૨૦૫
 મેં તો સર્વસ્વ માડું, આપ અણ્ણોમાં સોંપ્યું છે,
 રક્ષણ કરજો આ દાસીનું, દીલ માડું સમપ્યું છે. ૨૦૬
 ઔરંગઝેબનો જુદમ રાણા, ક્યાં સુધી જોયા કરશે,
 સૂર્યવંશીનું સૂર્ય સમ તેજ, શાહને ક્યારે ખતલાવશે. ૨૦૭
 નહિ આવો તો કહું છું રાણા, પ્રાણ ત્યાગ પ્રભા કરશે,
 સ્ત્રી હત્યાનું પાપ રાણાજી, આપના શીરે મૂકાશે. ૨૦૮
 મેં તો ધાર્યા સ્વામી તમને, મનથકી વરીચૂકી છું હું,
 પ્રાણપતિ છો મારા રાણા, આથી વધારે લખું જ શું. ૨૦૯
 સ્ત્રીઓ કેરી રક્ષા માટે, આજ કોઈ શૂરવીર નથી,
 જ્યાં જોઉં ત્યાં છે શુલામો, શૂરવીરતા જોતી જ નથી. ૨૧૦
 શું પવિત્ર રાજપુત કન્યા આજે, મ્લેચ્છ તણી દાસી બનશે,
 તેથી શું ક્ષત્રિયો કેરી, રાણાશ્રી શેલા વધશે ? ૨૧૧
 બાપ્પા રાવલની કીર્તિ ઉજવલ, કરવા રક્ષા કરશે સહી,
 આપ અણ્ણોમાં સર્વસ્વ સોંપ્યું, દેવ તણી સાક્ષીએ રહી. ૨૧૨
 કહે ભોગીલાલ રાણાશ્રીને, સતી તણું રક્ષણ કરજો,
 પાપી મ્લેચ્છને શિક્ષા આપી, હિન્દુઓનાં હાથ હરજો. ૨૧૩

ઉપર મુજબ પત્ર લખી પૂરોહિત સાથે મોકલ્યો, જ્યારે મહારાણાશ્રી
 દરબાર ભરી બેઠા હતા તે વખતે પૂરોહિત તે પત્ર લઈ રાજદરબારમાં દાખલ
 થાય છે. અને રાણાને પત્ર આપે છે. રાણાએ તે પત્ર દરબારમાં વાંચી સંભળાવ્યો.
 પણ વાંચતાં વાંચતાં શૂરવીર રાજસિંહ સિંહાસન પરથી ઉભા થઈ ગયા. અને
 ત્રાડ પાડી બોલ્યા કે હવે ઔરંગઝેબનો જુદમ સહન થઈ શકતો નથી. માટે
 આપણે તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવી જ જોઈએ. મહારાણા પણ લડાઈ કરવા માટે
 બહાનું શોધતા હતા. તો તે લડાઈનું બહાનું તેમને આપોઆપ મળી આવ્યું.
 જેથી નિશ્ચય કર્યો કે પ્રભાવતીને પ્રાણના ભોગે પણ બચાવવી, અને પછી સર્વે
 સરદારોને પૂછ્યું ત્યારે સર્વે સરદારોએ એકી અવાજે બોલ્યા કે આપ નામદારે
 જે કહ્યું તે સત્ય છે. માટે આપણે લડાઈ કરવી જોઈએ. તેથી જરા પણ વિલંબ
 કર્યા વગર ભોગલો વિરૂદ્ધ ખડગ ધારણ કર્યું.

જે કલંક મેવાડ ઉપર ચવનોના જુદમથી પોતાના પૂર્વજોને લાગ્યું હતું;
 તે કલંકને આજે જડમૂળથી ઘોઈ નાખવા મહારાણા રાજસિંહ રણુગર્જના કરી
 તૈયાર થયા. અને બાપ્પા રાવલની વિજય પતાકા શોભાવવા રણુયુદ્ધમાં જવા ને

તૈયાર થયા. અસ્ત્ર શસ્ત્રોના ઝણકારથી મેવાડભૂમિમાં આજે ચેતન જણાવા લાગ્યું પ્રભાવતીનું રક્ષણ કરવું એ આપણો ધર્મ છે, એમ સમજી રાણાશ્રીની સાથે સૈનિકોએ કૃત્ય કરવા માંડી.

જ્યારે રૂપનગર ૪૫ આવી પહોંચ્યા. ત્યારે મહારાણા રાજસિંહ આ વિસ્તૃત પ્રદેશને ઓળંગી પ્રચંડ પરાક્રમ સહિત ઔરંગઝેબની સેનાપર તુટી પડ્યા. આ ઘાટણ યુદ્ધ ઘણો લાંબો વખત ચુંધી ચાલ્યું. મહારાણાનું પ્રચંડ શુરાતન મોગલો સહન ન કરી શક્યા. જેથી શાહ ઔરંગઝેબનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો. અને તેમના કેટલાક સૈનીકોએ પોતાના પ્રાણનાં બલિદાન આપ્યાં. અને કેટલાક પોતાના પ્રાણ બચાવવા નાસી છુટ્યા હતા. આ પ્રમાણે બે હજાર મોગલ સેનાનો પરાજય થયો હતો.

મહારાણાના આ પરાક્રમથી પદ્મણી જેવી ગુણીયલ, સુશીલ, રત્નસમી પ્રભાવતીની પ્રાપ્તિ થઈ. આ વખતે પોતે મોગલોની સાથે યુદ્ધમાં વિજય પામ્યા તેથી અનેક હિન્દુ રાજાઓ રાણાશ્રીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અને કહેવા લાગ્યા કે મહારાણાશ્રી પ્રતાપના વંશજ રાણા રાજસિંહ જરૂર મેવાડનો ઉદ્ધાર કરશે, અને આપ્યા રાવણની ઉન્નવલ કીર્તિનો ધ્વજ ફરકાવશે. રાણાનો વિજય થયો. તેથી પ્રભાવતી સાથે તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું અને પોતે પ્રભાવતીને લઈ પાછા ઉદયપુર આવ્યા.

મહારાણા રાજસિંહના ચરિત્રમાં એક ચૂડાવત સરદારની હાડીરાણીની હકીકત ઘણીજ વિચારવા અને જાણવા જેવી હોવાથી વાંચકવર્ગ માટે અત્રે અહીં લખવામાં આવે છે. જ્યારે ચૂડાવત પરણીને આવ્યા પછી હજી હાથેથી મીઠળ પણ છુટ્યા નથી. ત્યારે ચૂડાવતની ઉંમર વર્ષ ૧૭-૧૮ ની હતી. અને હાડી-રાણીની ઉંમર પણ ૧૭-૧૮ વર્ષની જ હતી. એ દંપતીની જોડી જાણે રામ સીતા સમી શોભતી હતી. તેવા વખતમાં જ પ્રભાવતીનું રક્ષણ કરવા સાડે રાણા રાજસિંહ તૈયાર થયા હતા. અને બાદશાહના લશ્કરને રોકવા સાડે ચૂડાવતને જવાનું હતું. અને આ ઘેર સંગ્રામમાં તેમની નિમણુંક એક શૂરવીર યોદ્ધાને શોધે તેવી હતી. આથી તે સરદાર હાડી રાણીની આજ્ઞા લેવા ગયો.

દેવી ! આવતી કાલ બાદશાહની સામે મારે યુદ્ધમાં જવાનું છે. પીઠ ન બતાવી પાછા આવવાની મારી ઇચ્છા છે. માટે કહાય માડ મૃત્યુ થાય તો તમે તમારો ધર્મ ચુકશો નહિં. એવું ચૂડાવત સરદાર બોલ્યા.

નાથ ! જ્યારે તમે વિજય પ્રાપ્ત કરીને આવશો ત્યારે તમને મારા બાહુ પાસમાં જકડી વિજયમાળ પહેરાવીશ. કહાય સંગ્રામમાં સ્વર્ગવાસ થશે તો

૪૫. આ નગર અરવલ્લીની શેઠમાળાની તળેટીમાં આવેલું છે.

તમારી પાછળ ઘણાજ આનંદથી સતી થઈશ. નાથ ! ક્ષત્રિયાણીની રક્ષા કરવી તે તો ક્ષત્રિયનો સાચો ધર્મ છે, માટે તેમાં જરાપણ વિલંબ ન કરો. હાડી-રાણીએ સરદારને કહ્યું.

તમારા લગ્ન હજુ હમણાંજ થયાં છે. હજી લગ્નનાં મીઠાં પણ્ય છૂટ્યાં નથી તેથી તમારા વિચારમાં હું વ્યાકુળ અને પરવશ બન્યો છું. તેથી જ કહું છું કે તમે તમારો ધર્મ ચૂકશો નહિં. વળી જ્યારથી તમારૂં સુખાર્વંદ નેત્રુ છે ત્યારથી મારૂં મન તમારા માટે વિહવળ બન્યું છે, ચુડાવતો કહ્યું.

નાથ ! આપ આવું શું બોલો છો ? સતિ કેઈ દિવસ પ્રાણની પરવા પણ કરતી નથી. કદાચ સમુદ્ર મર્યાદા મુકે ! સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગે ! પણ સતિ તો પોતાના કર્તવ્યમાં જરાપણ આંચ ઉણપ આવવા દેતી નથી ! નાથ ! આપ ખુશીથી પધારો ! વિજય પ્રાપ્ત કરી વહેલા પાછા આવો અને આપની આ દાસીને આપના ચણીની સેવા કરવા ભાગ્યશાળી બનાવો ! હાડી રાણી બોલી.

તમે તમારો ધર્મ ચૂકશો નહિં, રણસંગ્રામની સર્વ સામગ્રી લઈ જતાં, જતાં સરદાર ચુડાવતો કહ્યું.

નાથ ! આપ નિશ્ચિંત રહેશો. તમારા નામને કદાપી એળ આવવા દઈશ નહીં. વળી તમારી પાછળ સતી થઈશ, હવે આપ ખુશીથી જાવ અને વિજય માળા પહેરી પાછા વળો, હાડીરાણીએ કહ્યું.

આથી ચુડાવત ગયો. પણ થોડે દૂર ગયા પછી પોતાના નોકરની સાથે સંદેશો મોકલાવ્યો ને કહ્યું કે જે જવાબ આપે તે લેતો આવજો. જેથી નોકર તુરતજ ઘેર પાછો ફર્યો અને ચુડાવતને ઘેર આવી કહેવા લાગ્યો કે તમે તમારો ધર્મ ચૂકશો નહીં આ શબ્દો હાડીરાણીએ સાંભળ્યા કે તરત જ બહાર આવી નેત્રુ તો નોકર જણાયો. તેથી તેને શું જવાબ આપવો તેના વિચારમાં પડી મારા સ્વામિને મારા પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થયો છે. જરૂર તે પરાજય પામીને ઘેર આવશે અને પોતાના નામ પર એમ લગાડશે, કારણ કે, પોતે પોતાનો જીવ લડાઈમાં રાખી શકશે નહિં એમ વિચાર કરી કહ્યું કે:—

ઉભો રહે, હું જે આપું તે તારા સ્વામીને અર્પણ કરજો અને તું કહેજો કે સતિએ તો તેની ફરજ બજાવી છે. પણ તમે તમારી ફરજ અઠા કરશો. આ પ્રમાણે કહી તલવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી પોતાનું માથું ધડથી જુડુ એકઠમ કરી આપ્યું.

આ માથું જોઈ ચૂડાવતને આનંદ થયો અને તેના ચોટલાને ગાંઠ બાંધી પોતાના ગળામાં હારની માફક પહેરી લીધું. જાણે શીવની રૂપમાળા ધારણ કરી ન હોય ધન્ય છે, હાડી રાણીને !

વાંચકવર્ગ ! જરા ખ્યાલ કરશો કે હિન્દુસ્તાનની રમણીઓએ પોતાનું શિયળ-સ્વમાન પ્રાણના ભોગે સાચવી ઇતિહાસને શોભાવ્યો છે. ધન્ય છે ! એ વિરાગનાને !

ચૂડાવત પચીસ હજાર સ્વારની સાથે બાદશાહ ઔરંગઝેબનો રસ્તો રોકી હાથીની માફક દ્રઢ ઉભો રહ્યો, કોઈની તાકાત ન હતી કે તેની સામે કોઈ જોઈ પણ શકે. જ્યારે ચૂડાવત લડતો લડતો બાદશાહના હાથી સુધી પહોંચ્યો ત્યારે બાદશાહ ગભરાયો. ચૂડાવત તરત બાદશાહની છાતી તરફ ભાલો રાખી બોલ્યો “ પ્રતિજ્ઞા લ્યો, કોઈ ક્ષત્રિયની બેન-બેટી પર કુદ્રુષ્ટી કરવી નહિ, અને દસ વર્ષ સુધી ઉદયપુર ઉપર આક્રમણ કરવું નહિ! જેથી બાદશાહે કુરાનના સોગન ખાઈ ચૂડાવતના વચનો સ્વોકાર્યા. આ વખતે ચૂડાવતને એટલા બધા ઘા વાગ્યા હતા કે પોતે અંધ ઉપર સાવધાન રહી શક્યા નહોતા, જેથી તેઓ પ્રસન્ન વદને સ્વર્ગે સીધાવ્યા. આ દિવસ ચૈત્ર સુદ ૧૫ નો હતો.

ચૂડાવત પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી રહ્યા કે તરતજ મરણને શરણ થયા. તેમજ રાજપૂતો પણ પચીસ હજારમાંથી ફક્ત પાંચ હજારજ બચવા પામ્યા હતા. આ વખતે રાજસ્થાનમાં બીજા અવનવા બનાવો ઘણા બની ગયા હતા, પણ ઐતિહાસિક પૂરાવાઓ બરાબર ન મળી શકવાથી અત્રે લખવામાં આવેલ નથી.

આ બધી ઘટનાઓમાં હિન્દુઓના ફક્ત બેજ હિન્દુ રાજા બાદશાહના પગારદાર હતા. જોધપુર અને જેપુરના રાજા જયસિંહ તથા મારવાડના રાજા જયવંતસિંહ હતા. આખરે આ બંને રાજાઓને ગુસ્સે લીધે ઝેર આપીને પાપી ઔરંગઝેબે મારી નાંખાવ્યા હતા. આ બંને રાજાઓને પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત મળ્યું. પોતાના જાતિ માઈ ઓ સાથે દ્રોહ કર્યો, તેનું પરિણામ પણ તેવુંજ આવ્યું, તેનું અકાળે મૃત્યુ થયું અને ઇતિહાસમાં તેમના માટે કંલકીત જીંદગી લખાણી.

આખરે પાપી ઔરંગઝેબ આટલેથી જ સંતુષ્ટ પામ્યો નહિ અને મારવાડના જયવંતસિંહના પુત્ર અજીતને મારી નાંખવાની પેરવી કરવા માંડ્યો, આ સમાચાર મળતાં રાજ્યમાતાને મહાન ચિંતા થવા લાગી અને કોઈ પણ હિસાબે કુમાર અજીતને બચાવવોજ જોઈએ. તેથી તેને મહારાણા રાજસિંહનો આશરો લેવા નક્કી કર્યું.

આખરે મહારાણા પાસે મારવાડની રાજ્યમાતાએ ફતો મોકલ્યા. અને પોતાના પર આવી પડેલી આફતની હકીકત જણાવી. જેથી મહારાણાએ આજ્ઞાસન આપી કહ્યું કે “ મારવાડના રાજકુમારની રક્ષા મારા પ્રાણના લોગે પણ કરીશ ” કુમારની માતાને આ સમાચાર મળતાંજ કુમારની સાથે બે હજાર સ્વારો સહિત ઉદયપુર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં મોગલોની સાથે યુદ્ધમાં રાઠોડોને ઉતરવું પડ્યું, તેથી રાજકુમાર અજીત પોતાના અંગરક્ષકોને લઈ સીધા ઉદયપુર પહોંચી ગયા. આથી રાણાશ્રીએ તેઓનું સ્વાગત કર્યું અને તેમના નિર્વાહ માટે ‘ કૈલવા ’ નું રાજ્ય અર્પણ કર્યું. ધન્ય છે ! રાણાશ્રીને.

આવી રીતે ઔરંગઝેબની બધી પ્રયત્નજો મહારાણાએ ઉંધી વાળી હતી તેથી તે મહારાણા ઉપર બહુ ક્રોધાયમાન રહેતો હતો, અને ઘણું મોટું લશ્કર લઈ મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવા આવ્યો. આ વખતે મહારાણા રાજસિંહ પાસે એક ‘ જૈન ’ સાહસીક અને ચતુર માણસ દિવાનપદે હતો, તે મહા વિચક્ષણ અને કૌશલ્યવાળો હતો તેની સલાહથી મેવાડની તમામ પ્રજાને પહાડમાં લઈ ગયો અને આખું મેવાડ સ્મશાન જેવું બનાવી દીધું તે દિવાનનું નામ વાંચકવર્ગ બાણવા ઇંતેજારો રાખતા હશેજ. તેનું નામ વીર દયાળશાહ^{૪૬} હતું અને તે જૈન હતો.

૪૬. રાણા રાજસિંહનો ઇતિહાસ વાંચતાં મને એક અંચો થયા સિવાય રહેતો નથી. રાણા રાજસિંહના વખતમાં એક જૈન ખીરાદર ‘ દયાળ શાહ ’ રાણાની તેમજ સમસ્ત મેવાડની, શરવીરતાથી તથા બુદ્ધિથી સેવા બળવી અને મેવાડને ગૌરવવંતુ બનાવ્યું અને મારા ઇતિહાસના અનુભવ મુજબ ‘ વીર દયાળ ’ એક સાહસીક અને નિહર હતો. પોતે ઘોડાના ખાસદારની જગ્યાએથી મહામંત્રી સુધી પહોંચ્યો હતો. તેની રોમાંચક હકીકત નો ‘ વીર વિનોદ ’ ગ્રંથમાં શ્રી : માનુ ગૌરીશંકર ઝોઝાએ ખુલાસો કેમ નહીં કર્યો હોય તે સમજતુ નથી. સાધારણ માણસને જેમ ચિતરવામાં આવે તેવી ભાષામાં સાધારણ હકીકત લખી પોતાના આત્માને સંતોષ માન્યો છે. પરંતુ મનુષ્ય માત્રના ગૂણનું પૂજન તો હંમેશા વિદ્વાનોના હૈયે વસવું જોઈએ, અને તે ગુણના પૂજારી તરીકે તેમના ગુણની મહત્તાપર પ્રકાશ પાડી ‘ વીર દયાળ ’ ની આજતમાં ન્યાય આપવો જોઈતો હતો. વીર દયાળ એક શ્રીમંત કુટુંબનો નબીરો હતો, સાહસીક અને વીર હતો, પોતાના પિતાની તમામ મિલકત ત્યાગ કરી ચાકી નીકળેલ નવયુવાન ઉદયપુરમાં આવી, પૂરોહિતને ઘેર ઘોડારમાં નોકરી રહ્યો. આવી પરિસ્થિતીમાં જેને પોતાનું જીવન મેવાડ ખાતર ફના કર્યું, વળી તે જીવનની ઉદારતા હજી મેવાડના તકતા ઉપર “ કાંકરોલી ” રોશન સામે ‘ દયાળ કિરલો ’ મોજૂદ છે. કદાચ જૈન તરીકે શ્રી યુત ઝોઝાને પસંદગી ન હોય તે સ્વભાવિક છે ? આ આત્મનમાં હું વધું ચર્ચા કરવા માંગતો નથી. પરંતુ ન્યારે ઇતિહાસનું ખુન થતું હોય અને સાચી હકીકતને બીલકુલ ન્યાય ન મળતો હોય ત્યારે માણસને

બાદશાહની ફોજ સામે ઘણા રાજાઓ મહારાણાની સાથે રહી સહાય આપવા લાગ્યા. જેથી ઘણું જ ઠારણુ યુદ્ધ થયું. આખરે રાણાશ્રી, કુંવર જયસિંહ, સરદાર ભીમસિંહ અને વીર મંત્રી દયાળદાસ યુદ્ધના મોખરા પર રહી મોગલોને ઘાસની માફક વાઢવા માંડ્યા. તેથી શાહ ગભરાયો, અને પોતાનો જીવ બચાવવા ઉપાય શોધવા લાગ્યો, આખરે દેવરીમાં છાતણી નાંખી પડેલો બાદશાહ પોતે પોતાનું થોડું લશ્કર લઈ નાશી છૂટ્યો. શૂરવીર મેઝાડીઓની જીત થઈ. અને બાદશાહ ઔરંગઝેબનું ભયંકર અપમાન થયું. તેથી લડાઈનો સરંભમ. દ્વંત્ર્ય ઘોડા વિગેરે મહારાણાએ લઈ લીધું.

આવી રીતે મહારાણાશ્રીને અનેક વાર સાવધાન રહેવું પડતું હતું. જ્યારે શાહે હિંદુઓ પર જજીઆ વેરો નાંખ્યો, ત્યારે રાણા રાજસિંહે શાહને ઘણો જ વિવેક ભર્યો પણ પોતાના સહમંત્રી દયાળદાસ પાસે લખાવી મોકલ્યો હતો. પણ તેની બાદશાહે દાદ આપી નહિ, છેવટે જ્યારે શાહ ઔરંગઝેબના જીદમથી સારો દેશ કંટાળ્યો ત્યારે શાહજાદા અકબરને બાદશાહ બનાવવો અને ઔરંગઝેબને પદબ્રજ કરવો. એમ મહારાણાએ શુભ રીતે માણસ મોકલી અકબરને સમજાવ્યો તેથી અકબર પોતે રાજ્યાશન લેવા તૈયાર થયો. તે વખતે બેખીને બોલાવવા માં આવ્યો. તેણે સુહૃત જોઈ આશ્ચર્ય. અને તે સુહૃત પ્રમાણે બધી તૈયારી થઈ ફક્ત સિંહાસન ઉપર બેસવાનું બાકી રહ્યું હતું. તે વખતે કપટમૂર્તિ જ્યોતિષીએ બધી વાત ઔરંગઝેબને કરી. જેથી અકબરની કરેલી મહેનત બર્થ ગઈ. તેથી તે પિતાના ત્રાસથી નિશ્ચિત રહી શક્યો નહી. અને પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ શકી નહી. આવા અનેક કારણથી થોડો વખત માળવામાં રહ્યો. કારણ કે પોતાના પિતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ તે સારી રીતે જાણતો હતો. તેથી કોઈ જગ્યાએ શાન્તિ મળી નહી. છેવટે તે એક ઈગ્લાંડના વહાણમાં બેસી ફ્રાન્સ આવ્યો ગયો. આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબના જીદમની જેટલી હકીકત લખીએ તેટલી બોધી જ છે. તેની હકીકતના પાનાનાં પાનાં ભરાય તેમ છે. અસ્તુ.

પોતાના સ્વમાનની કિમત હોવી જોઈએ. વાર દયાળનાં મેઝાડ પ્રત્યે ધગશ તેની પત્નિ પાટમદેની વીરતા રાજસમુદ્ર બનાવવા માટે રાણીશ્રીને બતાવેલો પ્રજા કલ્યાણનો રસ્તો. દુષ્કાળના વખતમાં જૈનાચાર્ય માનસૂરીશ્વર મહારાજના ઉપદેશથી બંધાવેલો દયાળ કિલ્લો અને ભવ્ય જૈન મંદિર જેમાં લગભગ એસીલાખ રૂપોઆ ખર્ચાયા છે. આવા વીર પુરુષનાં માટે કંઈ પણ હકીકત વીર વિનાદ માં રાજસિંહ મહારાણાના પ્રકરણમાં શ્રીયુત ઓઝા તરફથી લખવામાં આવી નથી, તેથી મારા વાંચક વર્ગ માટે આ વસ્તુ લખવાની માગી ફરજ સમજી છું. જૈન સમાજે રાજ્ય માટે દેશ માટે અને પ્રજા માટે જ્યારે તનમન અને ધનનો ઉપયોગ કરવામાં જરા પણ કંજુસાઈ કરી નથી. છતાં આજે સાંકડા વિચારવાળા વિદ્વાનો ધર્મની ભાવનામાં પણ બીજા માણસની મહત્તા વધી જાય તે ઠીક લાગતું નથી. તો ભવિષ્યમાં બીજા વિદ્વાનોને આવી ભૂત નહીં કરે. અને સાચી હકીકતનો વ્યાખ્યા જ જવાબ દરેક વિદ્વાન લેખક આપશે એજ વિનંતી છે.

ઔરંગઝેબે કપટવિદ્યા રચી. અને મહારાણાની સાથે સંધિ કરવા વાતચીત કરી. આ બાજુ પોતે લશ્કરની તૈયારી કરવા લાગ્યો. મહારાણા તરફથી પણ મહારાણાના કાકા શૂરસિંહ અને નરહર ભટે સંધી કરી. પરંતુ દુઃખની વાત તો એ છે કે સંધી પત્રમાં જણ્યા વેરા માટે કોઈ પણ ભતનો ઉલ્લેખ નથી, તેમજ નામ પણ સંધી પત્રમાં આવ્યું નથી. કેવળ એટલું જ લખવામાં આવ્યું હતું કે રાણા રાજસિંહને ચિત્તોડનો પ્રદેશ પાછો આપી દેવો, આ કાર્ય રાણા રાજસિંહના ઉત્તરાધિકારી જયસિંહ રાણાના વખતમાં બનેલું હતું. તેથી તેનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચીત નથી. આ પ્રમાણે રાણા રાજસિંહે ક્ષત્રિય શિરોમણી તરીકે જ પોતે પોતાનું જીવન ગાળવા લાગ્યા. અને હિન્દુઓની સેવા અથાગ કરી. વળી જુદમી ઔરંગઝેબ જેવા બાદશાહને અનેક વખત યુદ્ધમાં હરાવીને પાછો કાઢ્યો હતો. આવી અનેક શૂરવીરતાભરી જીંદગી શુભરતા તેઓશ્રી આ સંસારનો સદાને માટે ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા.

રાણા રાજસિંહનું શરીર અતિશય ઘાથી જખમી બન્યું હતું. અને શરીર બગડવા લાગ્યું. સંવત ૧૭૩૭ ઇ. સ. ૧૬૮૧ ની સાલમાં આ લાયકર રોગની પીડામાંથી સદાને માટે મૂકત થઈ પોતાના પૂર્વજોને મળવા વીચરી ગયા.

મહારાણાશ્રી પોતે ધાર્મિક વિચારવાળા હતા. તેમજ તેમના મહામંત્રી વીર દયાળશાહ પણ બુદ્ધિશાળી હતા. તેથી જ તે તેમની સલાહને માન આપતા હતા અને દરેક ધર્મ કરતાં તેમને “જૈન ધર્મ” પર અડગ શ્રદ્ધા હતી.

મહારાણા રાજસિંહને કવિઓ પ્રત્યે કેટલું માન હતું તે નિચે વાંચવાથી સમજી શકાશે. પોતે કવિતા બનાવી બાજુતા હતા. તેમની કવિતા બનાવવાની શક્તિ કેટલી હતી તે નિચેના છંપાથી સમજી શકાશે. નિચે લખવામાં આવેલો છંપો રાજસમુદ્ર ના તળાવની પાળ ઉપર અથવા મહેલના ગોખની પૂર્વ દિશા તરફ સુકવામાં આવેલ છે. જે હાલ પણ મોબુદ છે. પરંતુ તે ચોકખા અક્ષરે વાંચી શકાતો નથી.

દોહરો

કહાં રામ કહાં લખણ, નામ રહીયાં રામાયણ,
કહાં કૃષ્ણ બલદેવ, પ્રગટ બાગેત પૂરાયણ,
વાલ્મીક સુક વ્યાસ, કથા કવિતા ન કરંતા,
કૃષ્ણ સરૂપ દેવતા, ધ્યાન મનં કવણુ ધરંતા,
જગ અમર નામ ચાહો જીકે, સૂણો સજીવન આખરાં,
રાજસિં કહે જગ રાણસે, પૂજો પાંવ કવિ સરા. ૨૧૪

મહારાણા રાજસિંહ જે થોડો વખત વધારે જીવ્યા હોત તો મેવાડની શોભામાં ઘણી જ વૃદ્ધિ કરત, મહારાણાએ પોતાની કારકીર્દીમાં દક્ષિણ દિશા તરફ એક નગર વસાવ્યું છે અને તેનું નામ રાજનગર પાડ્યું છે. પોતે નવો કિલ્લો મજબુત કરાવ્યો છે. વળી પૂર્વોક્ત વંદના ઉપલા ભાગમાં શ્રી કૃષ્ણજીનું મંદિર બનાવ્યું છે. તેની કારીગરી અજોડ છે, અને તે મંદિરના મધ્ય ભાગમાં એક શિલાલેખ છે. જેમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરનારનું નામ લખવામાં આવ્યું છે. મંદિર બાંધવામાં અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં મહારાણાએ ૬૮ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ્યા હતા. તેમના સામંતો અને સરદારોએ આ કાર્યમાં જ ઘણી મદદ આપી હતી.

જ્યારે મેવાડમાં ચારે તરફ દુષ્કાળ પડ્યો અને લોકો અન્ન, પાણી માટે ટળવળતા હતા ત્યારે અસંખ્ય પ્રજાને સહાયતા આપવા જૈન મંત્રી દયાળશાહની સલાહથી રાજસમુદ્ર બંધાવવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. પ્રજાને દુષ્કાળના દુઃખથી મુક્ત કરવા નક્કી કર્યું. ધન્ય છે ? મહારાણાશ્રીની ઉદારતાને ? પ્રજા તરફની પ્રેમ ધમણને !

મહારાણા રાજસિંહ સિંહાસન ઉપર બેઠા અને સાત વર્ષ પછી અથવા સંવત ૧૭૧૭માં મેવાડ ઉપર દુષ્કાળનું આક્રમણ થયું હતું. આવું આક્રમણ અગાઉ કદિ પણ થયેલું નહીં. જ્યારે અનાજનો મોઘવારી ઘણી જ હતી. ત્યારે રાણાશ્રીએ અનાજના ઠોઠારો પ્રજા માટે ખુલ્લા મુક્યા હતા. અને રાજસમુદ્રનું કામ ચાલુ કરી, પ્રજાને બચાવી લીધી હતી. આ પ્રમાણે સરોવરનું કાર્ય સાત વર્ષ પુરૂ થયું હતું. આ સરોવરનો શરૂઆત સં. ૧૭૧૭ ના પોષ સુદ ૮ ના રોજ કરવામાં આવી હતી.

આ ભયંકર દુષ્કાળની હકીકત આપણે વીર દયાળના પ્રકરણમાં વાંચીશું, ત્યારે તેનો ખ્યાલ આવશે. મહારાણાએ પ્રજાનો અથાગ પ્રેમ અને ચાહના મેળવી હતી.

છાપો

હિન્દુઓના પર, જુદાંમ તો અધિક કરતો,
જુદાંમી ઔરંગઝેમ, દયા નહીં દીલમાં ધરતો,
કરી પિતાને કેદ, બંધુની કતલજ કરતો,
લીધું ત્યાં તો રાજ્ય, મૂગટ શીર પર ધરતો,
હિન્દુઓને વટલાવવા, બાકી જેણે રાખી નથી,
કહે ભોગી એના જેવો, કેઈ પાપી પાક્યો નથી. ૨૧૫

છપો

હિન્દુઓની નાથ ભાગ, તેા દેશમાધી થાતી,
 જ્યાં જૂઓ ત્યાં જુદમ તણી ઝડીઓ તેા ઝરતી,
 જુદમ તણી કોઈ દાદ, નહિ સાંભળતું કાને,
 પાપી ઓરંગઝેમ પડયો છે, આજે મેદાને,
 હિન્દુઓની જડ ઉખેડવા નિશ્ચય કરતો,
 કહે ભોગી ત્યાં માઈનો પૂત કોઈતો આવી મળતો. ૨૧૬

છપો

જજીઆ વેરો નાંખી જુદમની અવધિ કીધી,
 થયો હાહાકાર દેશ છતાં ન સુઝી બુદ્ધિ,
 હિન્દુ ન;સી જાય બિચારા જીવ લઈને,
 કંકડે આખો દેશ શાહનો જુદમ જોઈને,
 છેવટ રાણા રાજસિંહ પડકાર શાહને આપતો,
 કહે ભોગી ધન્ય રાણાને હિન્દુને બચાવતો. ૨૧૭

પ્રકરણ ૧૪ મું

વીર કેશરી દયાળશા

જૈનોમાં જે શૂરવીરતા,, સાહસીકતા અને ઠેઠવાર કુશળતા હોય છે તે બીજામાં ઘણીજ ઓછી હોય છે. જૈનોએ તો એવી બહાદુરી બતાવેલી છે કે જેના નામો આજે ઇતિહાસના પાના પર સૂવર્ણક્ષરે શોભી રહ્યા છે, જે જૈનો પરાયા દુઃખોમાં દુઃખી થઈ પોતાની ફરજ બજાવવા જરા પણ પાછી પાની કરતા ન હતા. તેમાંના વીર દયાળશાહ પણ એક હતા. તેઓએ દેશની, રાજ્યની, અને ધર્મની મુશ્કેલીના વખતમાં જે સેવાઓ બજાવી છે તે પ્રસંશાને પાત્ર છે. વાંચકવર્ગ આગળ દયાળશાહની કેટલીક બાબતો જેવી હકીકત નીચે લખું છું જેથી વાંચકવર્ગને બાબતો અને સમજવાનું મળશે.

મારવાડ દેશના નાના ગામડામાં ‘રાબળ કરીને’ એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા તેઓને ‘ચણ્ણદે’ નામની પત્નિ હતી અને દયાળ નામનો એક પુત્ર હતો. તેમના કુંડુંબની સમાપ્તિ આટલેથી થાય છે. રાબળ ઘણા વ્યવહાર કુશળ અને પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ હતા, વળી તેઓ પૈસે ટકે પણ સુખી હતા, નિરાભિમાની હતા, અનેક સદ્ગુણો તેઓશ્રીના જીવનમાં શોભતા હતા, તેમજ તેમના ધર્મપત્નિ ચણ્ણદે પણ સુશીલ, શાણા અને કર્તવ્યપરાયણ હતા. રાબળએ સાધારણ વહેપાર કરી લાખોની દોલત એકઠી કરી હતી તેમજ ઈજમત, આખર અને ઠેઠવાર એટલો બધો સારો હતો કે દરેક ગામના, સાતના; રાજ્યના અને પંચના દરેક કાર્યમાં તેઓની સલાહ લેવાતી હતી.

વીર દયાળશાહનો સ્વભાવ ક્ષત્રિયને શોભે તેવો હતો, કારણ કે તેનો આશય ઠેપારનો હતો જ નહીં. પણ યુદ્ધમાં લડવું, સાહસીકતા બતાવવી, નિર્માલ્ય જીવન ન જીવવું—ઘોડેસ્વાર થવું, તલવાર, ભાલા, તીર કામઠા વિગેરેની રમત કરવી, અને એક શૂરવીર યોદ્ધાને શોભે તેવી રીતે વર્તવું એજ પ્રિય હતું. તેનું શરીર-શક્તિ અગ્રાધ હતા. તેનામાં નામ તેવાજ શુભ હતો, તેનું નામ દયાળ હતું તેવો જ તે દયાનો સાગર હતો, પારકાના દુઃખે દુઃખી થઈ તે કામ કરી છૂટતો હતો.

એક દિવસ તેના પિતાએ વિચાર કર્યો કે દયાળ હવે મોટો થયો છે ઠેપારમાં મુકી મારા માથેથી ઉપાધી ઓછી કરું જેથી મને શાન્તિ થાય આમ વિચાર કરી દયાળને કહ્યું કે “ ભાઈ રખડવાનું મુકી દઈ હવે ઠેપારમાં જોડાઈ

બય તો સારું ” રાબળનો સ્વભાવ ગરમ હતો, તેઓ જે વાત કરતા તે વાતને પુરી કર્યા વગર કદી મૂકતા નહોતા તેમજ તેમનો સ્વભાવ હકવાદી-જક્કી હતો.

“ પિતાણ ! મારો વિચાર વહેપાર કરવાનો નથી, મારે તો એક એવું કામ કરવું છે કે હુનિઆમાં જીવ્યાની કંઈક કિંમત થાય. ” દયાળે ખુબ વિચાર કરી ચોકખા શબ્દોમાં જવાબ આપ્યો.

આ સાંભળી રાબળ એકદમ ગરમ થઈ ગયા અને બોલ્યા કે તું વહેપાર કરવા ના પાડે છે તો શું તારે બીજા માગવી છે ? તારી ઉંમર પુરા વીસ વરસની થઈ છતાં તને કાંઈ કરવું સુઝતું નથી તો શું હબમત કરીશ ? જો તારે મારા કહ્યામાં રહેવું હોય તો હું કહું તેમ કરવું પડશે, નહીંતો તારી ધ્યાન પહોંચે તેમ કર, સમજ્યો ?

પિતાણ આપ નાહક ગુસ્સે થાવ છો, એવું તો મેં શું અધટીત કાર્ય કર્યું છે કે આપ મારા ઉપર આટલા બધા ગુસ્સે થાવ છો ? હું તો હજી પછુ કહું છું કે મારાથી આ નિર્માલ્ય ધંધો નહીં બને, મારા કાઠામાં તાકાત હશે તો હું ગમે ત્યાંથી મારું ગુજરાન થાય તેટલું મેળવી લઈશ. માટે આપ ક્રોધ કરશો નહીં દયાળે નિડરતાથી પછુ નમ્રપણે જવાબ આપ્યો.

શું તારે મારું કહ્યું જ માનવું નથી ? તો મારો આ છેલ્લો જવાબ સાંભળી લે, જો તારે વહેપારમાં ચિત લગાડવું હોય અને આ બધી નાગાઈ છોડી દેવી હોય તો ખુશીથી આ માલ મિલકત અને વૈભવ બધુંય તારુંજ છે, અને જો તારે તારા મનસ્વીપણાથી જ ચાલવું હોય તો તું તારું સુઝતું કરી લે અને મારું મકાન છોડી ચાલ્યો જા. રાબળ ગુસ્સામાં બોલ્યા.

જેવી પિતાની આજ્ઞા. દયાળ પોતાના માતા-પિતાને પગે લાગી-નમસ્કાર કરો પોતાના ભાગ્ય ઉપર જીવવાના નિશ્ચયથી ધર ત્યાગ કરી નીકળી ગયો. આ વખતે રથણદેની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી, પછુ દયાળ એટલો બધો મક્કમ વિચારનો હતો કે એક વખત બોલ્યા પછી તેને પુરેપુરું બળવી લેવું અને જે બોલવું તે બહુ વિચારીને બોલવું, જેથી પોતાના વિચાર આગળ હુનીઆના ડેવો આવે તો પછુ તે ફેરવવાને શક્તિમાન ન થાય, તેથીજ પોતે વિચાર કર્યો કે પુર્ણાર્થ સાધવા માટે વંડાલામાં વંડાલો વસ્તુનો ત્યાગ કર્યા સિવાય અનુભવ નહીં થાય માટે હવે તો એકજ વિચાર કે ‘દેહ’ પાતયામી ને કાર્ય સાધ્યામી’ એમ બોલી માતા-પિતાને ફરી એક વાર નમન કરી ઉપર આલ અને નિચે ધરતી, કાંઈ પછુ સાધન લીધા વિના પોતાની માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યો. ધન્ય છે ! તેની મક્કમતાને.

દોહરો

હુનિયા તણા વહેવારમાં, રહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે,
વીતે ઘણું વહેવારમાં, નહીં જેવા તેવા ખેલ છે
આશ પરાઈ રાખીને, જીવવું જગત ધિક્કાર છે,
આપ યગ પર ઝુઝવું, જ્યાં સહાય શ્રી કીરતાર છે.

૨૧૮

વિચારમાં ને વિચારમાં વીર દયાળ ઘોર જંગલમાં ચાલ્યો બચ છે. રસ્તામાં ઘણાં ગામડાં આવે છે પણ કોઈ પાસે હાથ ધરતો નથી. ગમે તેવી મહેનત મળુરી કરી પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો અને મેવાડ તરફ ચાલ્યો જતો હતો. કારણ કે આ વખતે મેવાડના સિંહાસન પર મહારાજા શ્રી રાજસિંહ રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ વીર અને બહાદુર હતા અને શાહ ઔરંગઝેબ સામે ટક્કર ઝીલનાર હોય તો તે એક જ રાજા રાજસિંહ હતા. તેની પ્રસંશા વીર દયાળે ગામોગામ સાંભળી હતી તેથી તેણે રાજા રાજસિંહની સેવા કરવાનો વિચાર કર્યો અને મેવાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું. લાખખોપતિનો દીકરો આજે એક ભિખારીની સ્થિતિમાં ભાગ્યની કસોટી કરવા નીકળ્યો !

આ પ્રમાણે ગામડે ગામડે ભટકતો ભટકતો અને રખડતો રખડતો તે મેવાડના પાટનગર ઉદયપુરમાં આવી પહોંચ્યો. પણ ત્યાં નહોતું કોઈ સંબંધી કે નહોતું કોઈ પીછાણવાળું તેથી તે ગામ બહાર મંદીરમાં ઉતર્યો. મંદીરના પૂજારીએ આ અબણયા માણસને પૂછ્યું કે—:

‘ ભાઈ આપ કોણ છો ? આપનું શું નામ છે ? અને આપ શું કામ માટે આવ્યા છો ? વળી આપને ક્યાં જવું છે તે જણાવશો. ’ પૂજારીએ પૂછ્યું.

ભાઈ મારું નામ દયાળ છે, હું અત્રે નોકરી માટે આવ્યો છું, માટે જો કોઈ નોકરી હોય તો મને બતાવજો ! દયાળે કહ્યું.

તમને ખીજે કોઈ દેશ ન જડ્યો કે મેવાડ મલ્યો ? પૂજારીએ વ્યંગ ભાષામાં કહ્યું.

ભાઈ, જેવી ભાવીની મરજી, જો કોઈ નોકરી શોધી આપશો તો મોટો ઉપકાર માનીશ. દયાળે કહ્યું.

દયાળનો આવો શાન્ત સ્વભાવ જોઈ પૂજારીને ઘણું સંતોષ થયો તેથી દયાળને આશ્વાસન આપી મંદિરમાં બેસવા કહ્યું. તમારા માટે નોકરીની તપાસ કરી આવું છું એમ કહી પૂજારી મંદીરના કામમાં રોકાયો.

ઉદયપુરના ગઢના કિલ્લા, રાજ્ય મહાલયો, તેની સુંદરતા કારોગરી અને ખાંધણી વીગેરે જોઈ દયાળ પોતાના આત્માને આનંદ આપી રહ્યો હતો અને કુદરત શું કરે છે તેની વાટ જોયા કરતો હતો.

ત્યાં પૂજારી આવ્યો અને તમને ઘોડાનું કામકાજ આવડતું હોય તો અમારા પૂરોહીત સાહેબને ત્યાં ઘોડાના કામકાજ માટે માણસની જરૂર છે, પણ પગારમાં ફક્ત ખાવા પીવાનું તે સિવાય એક પૈસો પણ નહીં મળે માટે જો વિચાર હોય તો ચાલો મારી સાથે પૂજારીએ કહ્યું.

તેથી દયાળે કહ્યું કે જ્યાં ઉભા રહેવાનું કેકાણું નથી ત્યાં રાટલા માટે નોકરી મળે છે, તો થા માટે જતી કરવી જોઈએ. મને ઘોડાનો શોખ છે અને ઘોડાની માવજતનું તથા તેની સ્વારીનું કામ હું સારી રીતે જાણું છું તેથી વગર આનાકાની કર્યા વગર તેણે પૂજારીને કહ્યું કે ‘ જો નોકરી હોય તે ખરી. ’ તેથી દયાળને પૂરોહીતની પાસે લઈ ગયો, અને લલામણ કરી તેથી ઘોડાની આકરીનું કામકાજ સોંપવમાં આવ્યું.

છાપો

ભાવીમાં શું હોય, ખબર તેની નવ પડતી,
કુદરત કેરા ભેદ, તણી ચાવી નવ જડતી;
જૈન તણો એ બાળ, આજે પુર્વાર્થ સાધે,
પિતા તણો વૈભવ, વળી લક્ષ્મીને ત્યાગે,
પુર્વાર્થ સાધવા, દયાળ મેવાડ આવતો,
કહે ભોગી રહે નોકરી, સમયને પીછાણતો. ૨૧૯

છાપો

આપી સમયને માન, દયાળ નોકરી કરે છે,
ઘોડાની ઘોડાર તણું, એ કામ કરે છે;
આગળ વધવા માટે, નહીં મોટાઈ ધરે છે;
માલીકનું ખાઈ અન્ન, સદા ઈમાને રહે છે,
કહે ભોગી દયાળએ, સમયને સમજી ગયો,
પૂરોહીતની ઘોડારમાં, નોકરી પોતે રહ્યો. ૨૨૦

પૂરોહીતને ઘેર નોકરી કરતાં ઘણા દિવસો વહી ગયા. પૂરોહીત સાધારણ માણસ ન હતા, પણ રાજ્યના પૂરોહિત હતા અને રાજકાજમાં ઘણો સારો રસ ધરાવતા હતા, તેથી તેમને ત્યાં હજારો શ્રીમંતો, સરદારો વિગેરે આવતા હતા. અને ત્યાં રાજકાજની બધી વાતો ચાલતી હતી. તે બધી વાતો દયાળ ધ્યાન દઈ સાંભળતો હતો. વળી પૂરોહીતના ઘેર સોહનલાલ શેઠ ઘણી વખત

આવતા હતા. પુરોહીતની ગેરહાજરીમાં દયાળ દરેકનું સ્વાગત ઘણી જ સારી રીતે કરતો હતો. તેથી પોતે પોતાની લાયકાતની છાપ ઘણી સુંદર પાડી હતી.

એક વખતે પુરોહીતની ગેરહાજરીમાં શેઠ સોહનલાલ પધારતાં દયાળે તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત કરી આવકાર આપ્યો. આથી સોહનલાલ વિચારમાં પડ્યા કે આ પુરુષ સાધારણ નથી પણ જરૂર કોઈ ઉંચ કુટુંબનો હોવો જોઈએ. આમ વિચાર કરી દયાળને પૂછ્યું કે, ભાઈ તમને શું પગાર મળે છે ?

ખાવા-પીવા માટે જ કામકાજ કરે છું દયાળે જવાબ આપ્યો.

શું તમારા જેવા માણસને આવું કામ પસંદ પડે છે ? સોહનલાલે પૂછ્યું. સમયને માન આપવું જ જોઈએ ને ? દયાળે જવાબ આપ્યો.

તમારો મૂળ દેશ કયો ? સોહનલાલે પૂછ્યું.

મારો મૂળ દેશ મારવાડ, અને હું મારા પિતાશ્રીને એકનો એકજ પુત્ર છું. મારા પિતાની પાસે લાખોની દોલત છે. પણ મારા અને પિતાના આદર્શો ઘણા જૂઠા જ છે. તેઓ મને વેપારી ધંધામાં નાંખવા માગતા હતા. મેં ના પાડી, તેથી તેમણે ગૃહત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરી. જેથી તેમની આજ્ઞા શિરોમાન્ય રાખી તુરત જ ચાલી નીકળ્યો. દયાળે જવાબ આપ્યો.

શું તમને તમારા પિતાશ્રીની જરા પણ લાગણી ન થઈ અને આટલો બધો વૈભવ ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા ? સોહનલાલે પૂછ્યું.

હું આદર્શ કરતાં કરોડોની દોલતને તુચ્છ ગણું છું. પ્રભુ મહાવીરે પણ પોતાના આદર્શ આગળ રાજ્યવૈભવનો શું ત્યાગ નહોતો કર્યો ? દયાળે તેમના સવાલનો જવાબ આપ્યો.

શું તમે પ્રભુ મહાવીરના ઉપાસક જીન છો ? સોહનલાલે પૂછ્યું.

જી હા દયાળે કહ્યું.

દયાળ, હું જે મારા મનમાં ધારતો હતો તેજ આખરે સાચું પડ્યું. આપ જેવાને આવી હલકી નોકરી કરી જીવન નષ્ટ કરવું તે મને વ્યાજબી લાગતું નથી. તમે મારા ઘેર આવશો ? સોહનલાલ બોલ્યા.

મારા શેઠ (પુરોહીત) ની રબ વગર મારાથી આવી શકાય નહીં. દયાળે કહ્યું.

હીક, તે હું સમજી લઈશ. ઉકતાં ઉકતાં સોહનલાલ બોલ્યા. અને ઘર તરફ તે ચાલ્યા.

સોહનલાલ એક પ્રતિષ્ઠિત અને રાજ્યના માનીતા ગૃહસ્થ હતા. રાજ્યના સુખ દુઃખમાં તેમનો સારો હિસ્સો હતો. રાણાશ્રીને પણ સોહનલાલ માટે ઘણું સાઈ માન હતું. સોહનલાલ પોતાના ઘેર ગયા પછી દયાળ પદ્મ પોતાના કામમાં રોકાયો. ત્યાં તો પુરોહીત રાજમહેલમાંથી પોતાના સ્થાન પર આવ્યા. તો તે વખતે તે ઘણા જ ઊંડા અને ગંભીર વિચારમાં ગરકાવ થએલા હતા. તેમનું મન ઠેકાણે ન હતું. તેઓ આવી અને બેઠા.

દયાળ, ઓ દયાળ, પુરોહીતે ખૂબ પાડી.

હા, ફરમાવો. આપને શું કામ છે ? દયાળે પૂછ્યું.

મેં ગદ્ ગદ્ કાલનો પૂજારીને દેવલી મોકલ્યો છે. તે હજી સુધી આવ્યો નથી. માટે તમે ઘોડો તૈયાર કરી તેની ખબર લઈ આવો. રસ્તો ઘણો જ વિકટ છે. માટે સંભાળીને જાવો, અને સાથે હથિયાર પણ લેતા જાવો. હો, આ મારી કટારી પણ સાથે રાખો. એમ કહી કટાર આપી. દયાળ મસ્તક નમાવી ને હુકમનો અમલ કરવા ઘોડા પર સ્વાર થઈ દેવલી જવા સડસડાટ ચાલી નીકળ્યો.

કુદરતની અજબ ઘટના.

જગતની ઘટનાઓનો અપૂર્વ ખ્યાલ આપતો, દુર્ભનોના સામે વિકાળ સમો ભાસતો, દુર્ગ સંઘ્યા સમયે, સૂર્યના કિરણો અસ્ત થતી વેળાએ અરવહીના દુર્ગના રમ્ય રસ્તા ઉપર એક યુવાન ઘોડેસ્વાર થઈ, મસ્ત પણે ચાલ્યો જતો હતો.

વનપ્રદેશોની અવનવી અટવીઓ અને કુદરતની ઘટનાઓ જોતો જોતો તે યુવાન ચાલ્યો જાય છે. પણ ત્યાં તેને કોઈની કારમી ચીસ સાંભળી. એટલામાં હોતો સનસનાટ કરતું એક તીર યુવાનના કાન આગળથી પસાર થઈ ગયું. તેથી તે ચમક્યો, અને તે તીર જે બાજુથી આવ્યું હતું, તે તરફ પોતાનો ઘોડો લઈ ગયો, અને ત્યાં તેણે એક યુવાન બાળા પર અત્યાચાર માટે લડતા કેટલાક ભીલોને જોયા. તેથી ઢ્યાળે પોતાનો ઘોડો તે તરફ દોડાવ્યો, અને થોડી જ વારમાં તે ભીલોના ટોળા પાસે આવી ઉભો રહ્યો અને તરતજ કટાર ખેંચી ને પોતાના પ્રાણુની દરકાર રાખ્યા વગર ભીલની પીઠમાં ઘોંચી દીધી. પણ ભીલના શરીરનો આંધો મજબુત હોવાથી તેને કટાર વાગ્યાની પરવા ન કરતાં બાળાને મૂકી; સહાય કરવા આવન.ર ઢ્યાળ ઉપર તુટી પડ્યો. તેથી ઢ્યાળે પણ તેને પોતાના બાહુબળથી જવાબ આપ્યો. અને ભીલને મહાત કર્યો. તેથી તો ભીલ ઘણી આજીજની સાથે કરગરવા માંડ્યો.

આ બાળાને પગે લાગી તેની માફી માગ, અને આવું અત્યાચારનું કૃત્ય હવે કદી પણ નહીં કરું તેવી પ્રતિજ્ઞા લે. ઢ્યાળે મક્કમતાથી જણાવ્યું.

ભીલોએ બાળાની માફી માગી અને પ્રતિજ્ઞા લીધી, કે જેથી ભીલોને ત્યાંથી જવા દીધા. આવી રીતે તે યુવાન બાળાનો બચાવ વીર ઢ્યાળે જ કર્યો.

બાળા, તમે આ જગ્યા પર ભીલના પંજમાં શી રીતે સપડાયાં ? ઢ્યાળે કહ્યું.

હું ઉદયસાગર પર ફરતાં ફરતાં આ સ્થળ ઉપર આવી પહોંચી, હું ઘણી વખત એકલીજ આ પહાડોની ખીણમાં ફરવા આવું છું તેમ આજે પણ આવી હતી. પણ મને એકલી જોઈ, વળી ખીણ કોઈ નહીં હોવાથી, આ ભીલોએ મારા પર કુદ્રુષ્ટિ કરી, મને સતાવવા લાગ્યા. તેથી મારી પાસે જે તીરોનો જથ્થો હતો તે વડે મેં મારૂં રક્ષણ કરવા માંડ્યું. જ્યારે મારૂં તીર ખાલી ગયું

અને તેઓ મરા ઉપર જીવંત ગુબારવા લાગ્યા, કે આપ તુરત આવી પહોંચ્યા. અને મને બચાવી, જો આપ ન આવ્યા હોત તે આજે કંઈ દશા હોત તે તો પ્રભુ બાણે. મોતની સાથે જંગ ખેલનાર ઘણા જ વીરલા હોય છે. અને આપે અબજાની રક્ષા કરી જે બહાદુરી બતાવી તેના માટે આપશ્રીને ધન્યવાદ ઘટે છે. ? યુવાન બાળા બોલી.

ઓહ, 'આ શું ?' દયાળના શરીરમાંથી લોહી નીકળતાં બાળા બોલી ઉઠી અને તરત પોતાની સાકી વતી સાફ કરવા લાગી. આથી દયાળના જીભરમાં તેના સ્પર્શ માત્રથી સનસનાટી થઈ. અને તે તેના અમી ભર્યા નેત્રોમાં અંબયો, તેનું સુંદર મૂખાવીંદ બેઈ પોતાના આત્માને શાન્તિ અનુભવવા લાગ્યો. બંને વ્યક્તિઓને આ પહેલ વહેલો જ પ્રસંગ હતો. તેમાં યુવાન બાળા અને યુવાન વીર પછી શું બાકી રહે ?

બંને વ્યક્તિઓ નિર્દોષ વાતો કરતાં કરતાં, એક બીજાના સામ સાસુ બેઈ પોતાના આત્માને આનંદ આપતાં આપતાં ચાલ્યાં જાય છે.

બાળા આપનું નામ શું ? દયાળે પૂછ્યું.

આપનું શું નામ છે તે પહેલાં જણાવો. બાળાએ કહ્યું.

મારું નામ દયાળદાસ, યુવાન બોલ્યો.

શું તમારું નામ ? બાણે દયાના દેવ જેવા લાગો છો ? પણ મારું નામ એટલું બધું સુંદર નથી. બાળા બોલી.

તો કંઈ હરકત નહીં પણ નામ તો જણાવશોને ? યુવાને કહ્યું.

હા, તો સાંભળો. મારું નામ પાટમદે. બાળાએ કહ્યું.

કેટલું ગૌરવવંતું નામ ? યુવાને જણાવ્યું.

તેથી બાળાના ગાલ ઉપર શરમના ચેરડા પડ્યા હોય તેમ લાગ્યું.

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં હતાં. ત્યાં કોઈ ચીજ પર ધ્યાન પડતાં આ શું પડ્યું છે ? દયાળ એકદમ બોલી ઉઠ્યો.

તમારી કટારીમાંથી નીકળી જતાં મેં જોયું હતું. તે તો નહીં હોય ? મને તો તેજ લાગે છે. પાટમદે બોલી.

દયાળે તરત જ તે ચીટ્ટી હાથમાં લઈ વાંચવા માંડી, વાંચતાં વાંચતા તેના મૂળ ઉપર કોધની રેખાઓ છવાઈ ગઈ અને ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો. કેટલું ભયંકર કાવતું ? શું પૂરોહિત આટલો બધો ભયંકર માણસ ? શું પોતાના અન્નદાતા ઉપરજ આ કાવતું ? શું આપણા પાલણુહાર ઉપર જ આ વજ્રપાત ? મારા પ્રાણના ભોગે પણ તે લોકોની સુરાદ બર નહીં આવવા દઉં. એકદમ દયાળથી બોલાઈ જવાયું.

કેમ, શા વિચારમાં પડ્યા ? ચીટ્ટીમાં શું હશે તે બહુવાની જુઝાસા થતાં પાટમદે બોલી.

કંઈ નહીં, ખાસ કારણ નથી, ચાલો. હવે હું તમને તમારા ઘર સુધી પહોંચતાં કરૂં દયાળે નમ્રતાથી કહ્યું.

જેવી આપની ઇચ્છા ? દયાળ, હાલમાં આપ શું કરો છો ? પાટમદેએ પૂછ્યું.

અત્યારે હું રાજ્ય પૂરોહીતના ઘેર નોકરી કરું છું, પણ થોડા વખતમાં મારી નોકરી ત્યાંથી બદલાશે, દયાળે જવાબ આપ્યો.

કોને ત્યાં ? બાળાએ પૂછ્યું.

શેઠ સોહનલાલ ને ત્યાં દયાળે કહ્યું.

હેં ! સોહનલાલ તો મારા પિતા થાય છે. બાળાએ બોળખાણ આપતાં કહ્યું આ પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં ચાલ્યા આવે છે ત્યાં સોહનલાલ શેઠનું મકાન દેખાયું.

મારા પિતાશ્રીને મદ્યા સિવાય નહીં જવાય, પાટમદેએ જણાવ્યું.

ના, બાળા, પૂરોહીત મારી વાટ-રાહ જોતાં હશે. ફરી કોઈ વાર મળીશું અત્યારે હું જઈશ, દયાળે વિનય પૂર્વક રજા માગી.

હીક ? ત્યારે પધારો, હવે આપણે હંમેશાં મળી શકીશું, પાટમદેએ કહ્યું.

બંને જણા છૂટયા પડયાં. દયાળ જતાં જતાં બોલ્યો કે કેવી સુંદર બાળા શું તેનું રૂપ ? કુદરતની કેવી અજબ ઘટના ?

ભાગ્ય દેવીની કૃપા

દયાળની રાહ ભેંધનેજ પૂરોહીત બેઠા હતા. ત્યાં દયાળને સામેથી આવતો ભેંઈ, કેમ ! પૂજારીના શા સમાચાર છે ? પૂરોહીતે પૂછ્યું.

પૂજારી દેવાલીમાં મજા કરે છે, બે દિવસ બ્રહ્મભોજન હોવાથી રોકાઈ ગયો છે દયાળે કહ્યું.

બ્રાહ્મણને લાડવા મળે એટલે સમયનું ભાન પણ ન રહે પૂરોહીત બબડ્યો. દયાળ, તને સોહનલાલ શેઠને ત્યાંથી માણસ તેડવા આવ્યો છે, તારો શું વિચાર છે ? પૂરોહીતે પૂછ્યું.

જેવી આપશ્રીની મરજી. દયાળે વિનયથી જવાબ આપ્યો.

પૂરોહીતે દયાળને રાજપુશીથી સોહનલાલ શેઠને ઘેર જવાની રજા આપી, તેથી દયાળ સોહનલાલ શેઠને ઘેર આવ્યો. શેઠ તથા પાટમદે દયાળની આવવાની રાહ ભેંધનેજ બેઠા હતા. દયાળ આવ્યો એટલે સોહનલાલે ઘણાજ આદરમાન સાથે બેસાડ્યો.

પિતાજી. આ બહાદુર વીરે મારી રક્ષા કરી હતી અને મને પાપીઓનાં પંઝામાંથી બચાવી હતી પાટમદે બોલી.

સોહનલાલ શેઠના આનંદનો પાર ન રહ્યો, દયાળશાહ તરફ ભાગ્યદેવીનું વલણ બદલાયું. દયાળના સ્વભાવથી અને કર્તવ્યથી શેઠ ઘણા પુશી થયા, અને પાટમદે પણ દીનપ્રતીદીન તેના સહવાસમાં આવવા લાગી, બંનેના વર્તનથી પાટમના માતા-પિતા ના આનંદનો ઉભરો માતો ન હતો, અને ખુબ હરખાવા લાગ્યા. તે બંનેનો સહવાસ વધવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે દયાળશાહ, સોહનલાલ શેઠના કુટુંબી જેવો થઈ ગયો. વાહ ! વિધાતા તારી કૃતિ પણ અજબ છે ?

જ્યારે મહારાણા રાજસિંહ ‘ જગનિવાસ ’ (મહેલ) માં આંટા મારતા હતા અને શાહ ઔરંગઝેબને પરાજય કેમ કરવો તેનો વિચાર કરતાં હતા ત્યારે એક પ્રતિહારે આવી કીધું કે કોઈ યુવાન આપશ્રીને મળવા માગે છે,

આવવા દો ? રાણાશ્રીએ હુકમ આપ્યો.

દયાળ અંદર આવી રાણાને નમસ્કાર કરી આસન પર બેઠો.

યુવક કેમ આવ્યો છું ? અહિં આવવાનું શું પ્રયોજન છે ? કોઈ જાતના દુઃખથી આવ્યો છે કે મ્લેચ્છના ત્રાસથી તારો બચાવ કરવા આવ્યો છે ? શા દુઃખે આવ્યો છે ! રાણાશ્રીએ પૂછ્યું.

નામદાર ! આપશ્રીના રાજ્યમાં મને કોઈ જાતનું દુઃખ નથી. તેમ કોઈનો ત્રાસ નથી. પણ હું ફક્ત આપશ્રીને એક વિનંતિ કરવા આવ્યો છું. દયાળ બોલ્યો.

યુવાન ! તારે જે કહેવું હોય તે ઘણી ખુશીથી કહે રાણાશ્રીએ કહ્યું.

નામદાર ! આપ આવતી કાલથી સવારે દુધ પીવાનું બંધ રાખશો તો મેવાડ પર મોટો ઉપકાર થશે, કારણ કે જેમ ભામાશાહ રાણા પ્રતાપની સેવા બબવી કૃતાર્થ થયો, તેમ હું પણ મારવાડથી આપ નામદારશ્રીની સેવા કરવાના ઈરાદાથીજ મેવાડમાં આવ્યો છું. અને આપશ્રીની સેવા કરવાનો સુયોગ મને વહેલો મળી ગયો તે જ 'મારું' પ્રારબ્ધ સમજું છું. દયાળે નમ્રપણે વિનંતી કરી.

યુવક ! તું સાચું બોલે છે તેની શી ખાત્રી ! કારણકે મારો કોઈ દુશ્મન નથી તેમજ કોઈ દુશ્મનની અહીં આવવાની તાકાત નથી માટે જે બોલે તે સંભાળીને બોલજે, નહીં તો બાળજે કે રાણા રાજસિંહના સામે કપટ નહીં ચાલે. અરે ! તું હાલમાં અહીં ક્યાં કહે છે ! રાણાશ્રી ગુસ્સામાં બોલ્યા,

નામદારશ્રી ! બીક એ શબ્દ તો મારા અંતરમાં નથી, મોતની પરવા સાચા જીન ને હોય જ નહિ, કારણ કે જીનો કર્મવાદી છે. વળી આપશ્રીના દુશ્મન શત્રુ નહીં પણ આપનાજ રાજ્ય મહેલના મિત્ર છે, તે સમય આવે જણાશે. એટલું ધ્યાન રાખજો કે સવારે દાસી પરાજીત દુધ આપવા આવે તે દુધમાં ઝેર નાંખેલું હશે ! માટે તે દુધ પીશો નહીં. જો આ વાત ખોટી પડે તો આપશ્રી ને 'મારું' શીર ઉતારી આપીશ. નામદાર ! મારો સુકામ સોહનલાલ શેઠને ત્યાંજ છે. શૂરવીરને શોભે તેમ નિડર અને મજ્જમતાથી દયાળે જવાબ આપ્યો.

યુવક ? તારું નામ શું ? રાણાશ્રીએ રબ આપતાં પૂછ્યું.

નામદાર ! 'મારું' નામ દયાળ છે ? દયાળે ચાલતાં ચાલતાં જણાવ્યું.

મહારાણા રાજસિંહ સવાર ક્યારે પડે અને સત્ય વસ્તુ પોતાના બાળુવામાં ક્યારે આવે તેના વિચારના બોલે ચઢ્યાં, સવાર થયું, સ્નાનપૂજા કરી એટલે દાસી

પરાણત દુધનો કટોરો લઈ આવી. રાણાશ્રીએ દુધ હાથમાં લીધું અને ઠાસી સાથું જોરા માંડ્યું. રાણાશ્રીને દયાળના શબ્દો યાદ આવ્યાં તેથી ઠાસીને તે દુધ પીવા હુકમ કર્યો એટલે ઠાસી ધુજવા લાગી કે જરૂર બધું કાવતું પકડાઈ ગયું છે એમ બાણી બધી સાચી વાત કહેવા લાગી.

રાજ્ય પૂરોહીત અને કુમાર બીમસિંહની માતાનું આ કાવતું છે હું તો પેસાના લોભે આ કામ કરતી હતી, આપે જયસિંહને ગાદી આપવા વિચાર કર્યો તેથી આપશ્રી ને મારી નાંખી બીમસિંહને ગાદી આપવી એમ વિચાર કરી આપશ્રીને દુધ દ્વારાજ ઝેર આપી મરણને શરણ કરવા મને મોકલી હતી. ઠાસી પરાણતે બીતાં બીતાં બધી વાત કહી દીધી.

આથી રાણા ઘણા ગુસ્સે થયા અને સેનાપતિને બોલાવી પૂરોહીત તથા રાણીને પકડી મંગાવ્યા, વળી ઘરમાં જતી કરતાં પેલી ચીટ્ટી સાથમાં આવી જેથી બધી વાત સમજવામાં આવી ગઈ તેથી તો તેમના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો.

મહારાણીને જન્મ કેદની સજા કરી અને પૂરોહીતને દેશવટો આપી મેવાડમાંથી કૃતરાની માફક હાંકી કાઢ્યો. ‘રાજ્યના લોભમાં માણસ પોતે પોતાનું કર્તવ્ય પણ ભૂલી જઈ પિશાચીક ભાવના પોષવા માટે અનેક ભતના પાપના ભાગોદાર બની આખરે બેહાલ સ્થિતિ ભોગવે છે.’ દયાળના શબ્દો સાચા પડ્યા, ‘દુસ્મન શત્રુ નહીં પણ મિત્ર છે’ રાણાશ્રી બોલ્યા.

બીજે દિવસે સવારના સોહનલાલ શેઠ તથા દયાળને બોલાવવા રાજ્યના માણસો આવ્યા તેથી તેઓ રાજ-મહેલમાં આવી રાણાશ્રીને નમસ્કાર કરી આસન પર બેઠા કે તરતજ મહારાણાશ્રીએ દયાળના કરેલા ઉપકારની વાત કરી અને કહ્યું કે ‘આજનું જીવીદાન મળ્યું હોય તો તે દયાળનો પ્રતાપ છે.

અન્નદાતા ? આપતો હિન્દુના રક્ષક છે ? મ્હેચ્છના શત્રુ છે ? અને મેવાડના શીરતાજ છે ? આપની સેવા બબ્બવી તે તો મારી ફરજ સમજું છું’ દયાળે ટુંકામાં જ પતાવ્યું.

ઠીક સોહનલાલ ! દયાળ મંત્રીપદને લાયક છે. તેની સેવાનો બદલો હું કદિ વાળી શકું તેમ નથી, છતાં મેવાડના મંત્રી તરીકે આજ સાંજેજ દરબાર ભરી નીમણૂક નક્કી કરીશ, માટે આપ બંને જણા બેઠા આવશો. વળી શાહ ઓરંગઝેમ જેવાની સાથે જ્યારે સુદમાં ઉતરવું પડશે ત્યારે દયાળ જેવા મહામંત્રીની ખુદ્દિ અને ચપળતા ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડશે. દયાળ દરેક બાબતમાં યોગ્યજ છે, વીરનો પૂત્ર તથા સ્વદેશ ભક્તિવાળો છે; માટે તે દરેક રીતે મંત્રી પદને લાયકજ છે. રાણાશ્રીએ કહ્યું.

છાંપો

ભાગ્યદશા બદલાય, બધું બદલાઈ જતું,
થાય રંકનો રાય જ્યારે ભાવી બદલાતું,
છાપ વણીકની જાત, ખરેખર ખુબજ પાડી,
ખુદ્ધિ બળની સાથ, કરી સૌ વાત ઉઘાડી,
દુધ મહીં તો ઝેર છે, ચેતાવે એ રાણુને,
દયાળ કહે કરજો ખાત્રી, કહે તો સત્ય એ રાણુને. ૨૨૧

સૂર્ય જમીનને નમસ્કાર કરતો હુબવા લાગ્યો, ચંદ્રમાના દર્શન થવા લાગ્યા, અને સંધ્યા ઉગી તે સમયે દરબાર ભરાયો, આખા શહેરમાં આનંદનો ઝોલ્લવ ચાલી રહ્યો, રાણાશ્રીએ દયાળને ખાસ પાલખી મોકલી બોલાવ્યા, દયાળશાહના આવ્યા પછી રાણાશ્રી પણ પોતાના આસન પર બીરાજમાન થયા, અને દયાળશાહે કરેલા ઉપકારની વાત વીગતવાર કરી આજે મેવાડ 'દયાળશાહ' નું ઋણી છે. તેથી તેમની ચતુર્કિચીત્ત સેવાના બદલામાં દયાળશાહને મંત્રીપદે નીમું છું આશા છે કે બધા મારી વાતને વધાવી લેશે. રાણાશ્રીએ જણાવ્યું.

આથો બધા સરહારો અને સલાજનોએ એકે અવાજે મહારાણાના વચ્ચે નોને શીરોમાન્ય ગણી વધાવી લીધા. જ્યારે મહારાણાએ દયાળશાહને મંત્રીપદનો પોષાક અને શમશેર આપી તેઓને મંત્રીપદના હોદ્દા ઉપર કાયમ કર્યા ત્યારે 'મેં તો મારી ફરજ માત્ર બજાવી છે' નમન કરી તેનો સ્વીકાર કરતાં દયાળ બોલ્યો.

દંપતિ મીલન

વિધીની શું અજબ કૃતી જે એક વખતનો રખડતો હતો તે આજે મેવાડનો મહામંત્રી બન્યો, ખરેખર ! દયાળનું ભાગ્ય ફરી ગયું. રાયનો રંક અને રંકનો રાય બન્યો, વિધી શું ન કરી શકે ?

દયાળશાહ રાજ-મહેલમાંથી ઘેર આવ્યા કે તરત જ પાટમદેએ પુષ્પહાર પહેરાવી અભિનંદન આપ્યા ત્યારે આખા ઉદયપુરમાં ચોરે-ચોટે દયાળશાહનીજ વાહ વાહ યોલાવવા માંડી અને રાણી તથા પૂરોહીતને લોકો ફિટકાર દેવા લાગ્યા.

આજે સોહનલાલ શેઠનો આનંદ પણ માતો નહોતો, આજે તો સોહનલાલ શેઠને ત્યાં હજારો માણસો, શ્રીમંતો, અને સરદારોની આવજા થઈ રહી હતી. બીજા દિવસથી દયાળે પોતાના મંત્રીપદનો ઓઢો સંભાળી લીધો.

થોડાજ વખતમાં દરેક ખાતામાં માહિતગાર થઈ ગયા અને રાજ્યની તમામ બાબતમાં પોતે હોંશિયાર થઈ ગયા.

સોહનલાલ શેઠ પાટમદેવના માટે વિચાર કરતા હતા કે બાદશાહ સાથે જ તેનું લગ્ન કરી નાંખવું તેથી એક દિવસે દયાળને કહ્યું કે પાટમદે ઉંમર લાયક થઈ છે જેથી તેનું લગ્ન તમારી સાથે કરવું એમ મેં ક્યારનો વિચાર કરી રાખ્યો છે. તેથી દયાળ અને પાટમદેના ઘણી ધામધુમથી લગ્ન કરવામાં આવ્યાં.

તે વખતે મહારાણી રાજસિંહ પણ પધાર્યા હતા. આ લગ્ન મહોત્સવ ઘણીજ ધામધુમથી ઉજવવામાં આવ્યો હતો. અને અગ્નિદેવની રાક્ષીએ દયાળ તથા પાટમદે લગ્નમંથોથી જોડાયા. અને સર્વત્ર આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો.

વીર દયાળશાહની વીરતા.

એક વખતના સમયમાં બાદશાહ ઔરંગઝેબના બુદ્ધમથી સારો હિંદ પણ ક.ટાળી ગયો હતો. કારણ કે બાદશાહે કોઈ પણ હિસાબે હિંદુઓની જડને નાબુદ કરી, સારાય દેશને ઇસ્લામ બનાવવા વિચાર કર્યો હતો. પણ પેટો મેવાડનો રાણો બધા રાજપુતોને ઉશ્કેરી મારો સામે કરવા માગે છે. માંહો માંહીમાં જ કપાઈ મરવાવાળા રાજપુતો કોઈ વખત એકત્ર થયા સાંભળ્યા છે? પણ તે આ સંગઠનનું હથીઆર બનાવનાર તેનો મંત્રી પેટો વાંછીઓ દયાળશાહ જ લાગે છે. કહાય જો રાજપુત અને વાછીઆ બુદ્ધિ એકત્ર થાય તો શહેનશાહને પણ રહેવું ભારે થઈ પડે. આમ ઔરંગઝેબ વિચારની વમગમાળામાં પડ્યો, તેવામાં પોલીસો એક ચારણને લઈ આને છે ચારણને આવતો જોઈ જાણતો નથી? કે પદ્મણીના ગયા પછી સૂર્યવંશીઓમાંથી શૂરાતન આવી ગયું છે? ઔરંગઝેબે ગુસ્સામાં જ કહ્યું.

નામદાર! ના, એવી તો અનેક પદ્મણીઓ છે. ચારણે જવાબ આપ્યો.

તો એક તો બતાવ! શાહ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો.

અરવલ્લીના પહાડમાં શેલમાળાના પાદ પ્રદેશમાં રૂપનગરના વિક્રમસિંહ સોલંકીની કન્યા પ્રભાવતીને આપે જોઈ નથી, તેને જોશે તો આપને લાગશે કે ભારતની રૂપરાણી તો માત્ર આ એકજ છે. ચારણે જણાવ્યું.

એજ રૂપરાણીને હું મારી બેગમ બનાવું. શાહ બોલ્યા.

નામદાર! તેને લેતાં પહેલાં તો ઘણા જન્મ લેવા પડશે. અને ઘણો જ તાપ સહન કરવો પડશે? ચારણે કડકાઈમાં જવાબ આપ્યો.

આ જમાનામાં મારી બેગમ બનાવોશ, શાહ આનંદમાં આવી બોલ્યો.

નામદાર! કોઈ પણ હિસાબે તમારી આશા રૂપીભૂત થાય તેમ નથી, તે તો મરવાનું પસંદ કરે છે. પણ તમારી બેગમ તો તે નહીં જ થાય! સાચી જ ક્ષત્રિયાણી હામરો એવેચ્છ-શિયાળવાથી ડરે તેમ નથી. તે તો જગદંબાનો જ અવતાર ન હોય! સમજ્યા. ચારણે નિડરતાથી જવાબ આપ્યો.

શાહ પ્રભાવતીના ગુણની પ્રસંશા ચારણ પાસેથી સાંભળી ત્યારથી જ તેને નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ પણ હિસાબે પ્રભાવતીને બેગમ બનાવવી. તેથી રૂપનગર ઉપર ચઢાઈ કરવાના ઇરાદાથી બે હામર ઘોડેસ્વારને અગાડી મોકલી આપ્યા.

પ્રભાવતીએ રાણા રાજસિંહની સહાયતા માગી હતી. તેથી મંત્રી દયાળે પોતાની આણ્ણક્ય બુદ્ધિ વડે મહારાણાને કર્તવ્ય પરાયણ થવા સમજાવી. તેને સહાય આપી, અને શાહના લશ્કરથી વિજયપ્રાપ્તિ કરી, પ્રભાવતી સાથે રાણાનાં લગ્ન કર્યાં. આવા અનેક વિપત્તિના સંજોગોમાં દયાળશાહે ઘણું જ બુદ્ધિપૂર્વક કર્તવ્ય બજાવી રાજ્યને મજબૂત પાયા પર લાવી મૂક્યું હતું.

એક વખતના સમયમાં વાણીઆઓની ઘણી જ કઠર હતી. અને ખરૂં જણાવો તો રાજ્ય પણ વણીકનું જ હતું, કારણ કે જૈનોએ ઘણા ખરા રાજ્યને પ્રાણની પરવા કર્યા વગર સુંદર સેવાઓ આપી છે અને પોતાનું નામ રોશન કર્યું છે. તેવી રીતે ઉદયપુરના રાજ્યમાં પણ જૈનોનું જ રાજ્ય હતું તે વસ્તુ પણ ખોટી નથી. કારણ કે દયાળ મંત્રી ઘણો જ સહાસીક, શૂરવીર અને આલાક આણ્ણક્ય બુદ્ધિવાળો હોવાથી રાજ્યની આગાહી ઘણી જ મજબૂત બનાવી હતી. આ બધી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરતાં દયાળનાં વખતમાં ઉદયપુર એક મહાન આદર્શ રાજ્ય ગણાતું હતું. તે વખતે બાદશાહ ઔરંગઝેબ પણ દયાળશાહના નામથી ચમકતો હતો. અને એ વાણીઆને કોઈ પણ હિસાબે ખતમ કરવાની પેરવીમાં હતો. પણ જેને ‘રામ રાખે તેને કોણ ચાખે.’

દયાળના વખતમાં એક એવો બનાવ બન્યો હતો કે, બાદશાહ ઔરંગઝેબે હિંદુઓ પર જાણ્યા વેરો નાંખેલા હતા. તથા દરેકને બળાતકાળે મુસલમાન બનાવતો હતો. આ વખતે હિંદુઓની પરિસ્થિતિ ઘણી જ ભયંકર અને દયા-જનક હતી. કારણ કે હિંદુઓની પાસે કોઈ પણ બહાદુર રાજા કે નેતા નહોતા. ફક્ત એક જ રાજા હતા, તે રાણા રાજસિંહ જ.

આ વખતે દયાળની સલાહ લઈ રાણા રાજસિંહે શાહ ઔરંગઝેબ ઉપર એક પત્ર લખ્યો કે હિંદુઓ પર નાખેલો જાણ્યા વેરો માફ કરો. અગર જો માફ ન કરવો હોય, તો સામનો કરવા માટે તૈયાર થાવ. આથી હિંદુઓ ઉપર નાંખેલો જાણ્યા વેરો મંત્રી દયાળની સલાહથી બંધ થઈ ગયો. અરે ! દયાળ-શાહે જ બંધ કરાવ્યો હતો.

જે જૈન અહિંસક અને ઝીણામાં ઝીણી દયા પાળવા મશગુલ કહેવાય છે, તે જ જૈન દેશને ખાતર, ધર્મને ખાતર, પોતાના માલીકની ખાતર, ઢાલ તથા તલવાર લઈ યુદ્ધ કરવામાં પાછી પાની કરતો નથી. તેવા જૈન આ વખતમાં પણ એક દયાળશાહ જ હતો.

દયાળશાહના શરીરનો બાંધો એવો મજબૂત હતો કે, બાજુ ગેંડાની ઢાલ તેના શરીરના બધા ભાગ લોખંડી હતા. જ્યારે પોતે લડાઈના મયદાનમાં

ઉતરતો હતો ત્યારે તે જૈન ‘ વીર કેશરીસિંહ ’ જેવો લાસતો હતો. આ વીર પુરૂષોએ અમર નામના મેળવી જૈનોનું ગૌરવ વધાર્યું છે. આવા આવા અનેક પ્રસંગો આવતાં હતાં છતાં પણ મેવાડની આબાદી ઘણીજ સારી અને સુખી હતી પરંતુ તે વાત લાવીને ગમતી નહીં હોવાથી સંવત ૧૭૧૭ ની સાલમાં મહા ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો તે વખતે મેવાડની શું સ્થિતી થઈ તે તરફ વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચું છું.

છાપો

કાળ ગોઝારો આવોયો, જ્યાં પાણી તો મળતું નથી,
અનાજનો દાણો જૂઓ, ગરીબને જ મળતો નથી,
પેટ ભરવા માટે મા-બાપ, નિજ સંતાનને વેચતા,
ઘેર પણ ભૂખ્યા મરે, કો સામું તો નહીં દેખતા,
પતિ તણ દે પરણેતરને, પત્નિ પતિ તણ ભય છે,
કાળના વિકાળ મૂખમાં, કંઈક હોમાઈ ભય છે. ૨૨૨

છાપો

તાંબા પિત્તળના ઠામને, વળી ચાંદી સોના વેચાય છે,
ગરીબ બિચારા બીલડા, ભૂખે ટળવળ થાય છે,
કોઈ આપો ! કોઈ આપો ! દીન મૂખે ખૂમો પાડતા,
મૂજ દીકરાને દ્યો વેચાતા, અનાજ મૂલ્યે માગતા,
આવી સ્થિતી થઈ મેવાડની, કહેતાં કલેજી યરથરે,
કહે ‘ લોગી ’ મેવાડનું લાવી, આજ જુદું અવલંબે. ૨૨૩

આવી સ્થિતીમાં આજે મેવાડનું લાવી અઘોર સ્થિતી-ભયંકર દશામાં ઘેરાએલું છે. જ્યારે દયાળ મંત્રી પોતે ઘોડેસ્વાર થઈ પોતાના મકાન તરફ જતાં હતા ત્યારે જૈનાચાર્ય આનસૂરિ મહારાજ ગોચરી માટે જતા હતા. તે વખતે એક માણસ પોતાના દીકરાને વેચવા આવેલો અને મહારાજને કહે કે “ તમે આ મારા દિકરાને રાખી લો અને મને પેટ પુરતું ખાવા આપો ” તેથી આચાર્ય તે માણસને ઉપાશ્રયે લઈ આવતા હતા ત્યારે દયાળ મંત્રી રસ્તામાં જ મદદા દમાળે આચાર્ય મહારાજને જોઈ અશ્વ ઉપરથી નિચે ઉતરી નમસ્કાર કરી સુખશાળા પૂછ્યા. આચાર્ય મહારાજે મંત્રીને ઉગાશ્રયે આવવા વિનંતિ કરી તેથી દયાળ તરત ઉપાશ્રયે ગયો, ત્યાં મહારાજશ્રીએ સંબંધને બોલાવી મેવાડની કંગાલ સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો.

‘જ્યારે આપણી લક્ષ્મીનો આપણે આવા વખતમાં ઉપયોગ નહિ કરીએ તો ક્યારે કરીશું ?’ તેથી સંઘના આગેવાનોના હૃદયમાં સારી-ઉંડી અસર થઈ અને પૂજ્ય ગુરુદેવના વચનામૃતના સચોટ સફળોધથી સૌએ પોત પોતાની લક્ષ્મીનો છૂટા હાથથી ઉપયોગ કરવા નિશ્ચય કર્યો જેથી સારામાં સારું ઉઘરાણું થયું. તેથી હજારો કંગાલોના પ્રાણનો બચાવ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

રાજ્ય તરફથી પણ હયાળ મંત્રીએ અનાજના કોઠાર તથા ઘાસ વિગેરે આપવા શરૂ કર્યા. વળી પ્રજાને દુષ્કાળમાંથી બચાવવા ‘જયસમુદ્ર’ નામનું તળાવ બંધાવવાનું નક્કી કર્યું. આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ મંત્રી હયાળશાહે પ્રજાના પ્રાણ બચાવવા રાજ્ય તરફથી ચાલુ કરી.

મહારાણાશ્રી રાજસિંહે પણ રાજ્યનું લેણું તથા વિદોટી ખેડુતો પાસેથી લેવાનું માફ કર્યું, અને પ્રજાને બની શકે એટલી રાહત આપવી શરૂ કરી. ધન્ય છે ! એ રાણાને. ધન્ય છે એ મંત્રીને.

આ વખતે ઉદયપુરની પ્રજા તો શું પણ સારી મેવાડની પ્રજા રાણા તથા હયાળશાહેને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા કે મંત્રી હોય તો આવા હજો, રાણા હોય તો આવા જ હજો. રાજ્ય અને પ્રજા બંનેનું હિત સાચવી કામ કર્યું. વળી દુષ્કાળ માટે હયાળશાહના પ્રયાસથી ઘણાં રાહતના પગલાં લેવાયા હતા.

જ્યારે બધે સંઘ વિદાય થયો ત્યારે હયાળશાહ એકલો જ બેસી રહ્યો અને બધાના ગયા પછી મહારાજશ્રીને પૂછ્યું કે “મહારાજ ! મારે પણ મારી લક્ષ્મી આ ગરીબો માટે વાપરવી છે તો તેનો કાંઈ રસ્તો બતાવી આભારો કરશો ?”

તારે કેટલા રૂપિયા ખરચવા છે માનસૂરિ આચાર્યે પૂછ્યું.

મારે ફક્ત ૫૦ થી ૬૦ લાખ રૂપિયા જ વાપરવા છે હયાળે કહ્યું.

વાંચક વર્ગ ! આ વસ્તુ શું બતાવે છે ! ક્યાં હયાળશાહની રાજ્યભક્તિ, ક્યાં તેની સાહસિકતા, ક્યાં તેની શૂરવીરતા અને તે બધાને શરમાવી નાંખે તેવી તેની ઉદારતા. ધન્ય છે ? તેની જનેતાને.

મહારાજે હયાળની લાગણી જોઈ એક જૈન મંદિર સારામાં સારી કારીગરીવાળું બંધાવવાની બાવના જણાવી, જેથી હયાળશાહ તે ભગવાનને જેમ અને તેમ જલ્દી પુરું કરવાનું વચન આપી ઘેર ચાલ્યા ગયા.

હયાળે બીજે દિવસે જ સારું મુર્દત જોઈ દેશ દેશમાંથી કારીગરો બોલાવ્યા અને કામ ધમધોકાર ચલાવવા માંડ્યું. કારણ કે આથી મેવાડના દુષ્કાળીઓને

પણ રોજ મળે તેમજ ગરીબોની સેવા પણ થઈ શકે, આથી હબરો ગરીબ મંત્રીને આશિર્વાદ આપવા લાગ્યા. આવી રીતે દુષ્કાળમાં રાણાએ તથા મંત્રીએ પ્રભુ પર અગાધ પ્રેમ બતાવી દુષ્કાળના કારમા પંઝામાંથી પોતાની પ્રાણ સમી પ્રભુને-રૈયતને બચાવવા બનતું તમામ કર્યું હતું.

કામ લગભગ પુરૂ થવા આવ્યું હતું, હબરો બિચારા ગરીબ માણસો તન-મનથી કામ કરતા હતા, ત્યારે પ્રતિષ્ઠાની ધામધુમ કરવા નિશ્ચય કર્યો અને દયાળશાહે મહાજન, સંઘ તથા મહારાણા રાજસિંહને પ્રતિષ્ઠા વખતે પધારવા વિનંતિ કરી અને ગુરૂ મહારાજ માનસૂરિધરના હસ્તે જ પ્રતિષ્ઠાનું શુભ મુહૂર્ત કઢાવી તેમના જ હસ્તે પૂર્ણહુતી કરવામાં આવી હતી.

આ વખતે મંત્રી દયાળશાહે પણ પારાવાર તૈયારીઓ કરી હતી, હબરો માણસોની મેદની જમા થઈ ગઈ હતી ‘જયસમુદ્ર’ની પાસે આ વિશાળ મંદિર અનેક કારીગરીથી શોભી રહ્યું હતું. શ્રી સંઘનું આમંત્રણ મહારાણાશ્રીએ સ્વીકારી સંઘનું સ્વાગત કર્યું હતું. વળી સંઘના નામથી દેશ પરદેશમાં કંકોત્રીઓ મોકલવામાં આવી હતી. અને ધામધુમ સાથે લબ્ધ સમારંભથી એ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા ગુરૂદેવશ્રી માનસૂરિધરના શુભ હસ્તે કરવામાં આવી હતી. રાણા પણ મંદિર ભેઠ ઘણા જ ખુશ થયા હતા. દયાળે પચાસ લાખ રૂપીઆ ખરચવા ધારેલા હતા, છતાં એક કરોડ લગભગ ખરચાઈ ગયા. ધન્ય છે ! તેની ઉદારતાને.

આ પ્રમાણે મંત્રી દયાળે પોતાના પિતાશ્રી સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેને મળેલ તમામ વારસો-મિલકત શ્રી ઋષ્યભનાથ પ્રભુના જીન મંદિરમાં વાપરી હતી અને તેનું નામ પણ ‘દયાળ કિલ્લો’ રાખવામાં આવ્યું હતું. આજે પણ ઉદયપુર જતાં સ્ટેશન ‘કાંકરોલી’ ગામે તે કિલ્લો મળ્યો છે.

જ્યાં હબરો ગરીબોની લાગણી ભરેલી મળુરીથી તે કિલ્લો મળ્યોત અને એવી જ સ્થિતિમાં છે.

વાંચકો ! તમે કોઈ વખતે તે કિલ્લાના દર્શન કરી ‘દયાળશાહ’ ને યાદ કરશો ? એ અભિલાષા. અસ્તુ.

ઔરંગઝેબની નિચ લાવના.

રૂપનગરમાં થએલ અપમાનથી અને પ્રભાવતી મેળવવાની અભિલાષા ધૂળમાં મળી જવાથી ઔરંગઝેબ ઘણો જ ક્રોધે ભરાયો તેથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ પણ હિસાબે રાણા રાજસિંહને મહાત-તાબે કરવો ને તેને પુરેપુરી શિક્ષા કરવી કહેવતમાં કહ્યું છે કે:—

“ માંગતા મોહ વરસે નહિં અને લસંતા ફૂતરા કરડે નહિ. ”

તેમ તેણે હિન્દુઓ, જોગીઓ તથા બાવાઓ વિગેરે તમામ વર્ણો ઉપર જજીઆ વેરો નાંખ્યો. આ હકીકતથી આખો દેશ ચમકી ગયો અને લોકો બોલવા લાગ્યા કે:—

“ ગર્હ છે સાન ને શુદ્ધિ, વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ. ”

આ વખતે મહારાણા રાજસિંહ તથા અન્ય સામંત-સરદારો ઔરંગઝેબના બુદ્ધમની જ ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા. અને કોઈ પણ હિસાબે તેને તેના અત્યાચારનો બદલો આપવો જ જોઈએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો.

વળી ઔરંગઝેબને ગુસ્સે થવાનું બીજું કારણ એ હતું કે મહારાણા રાજસિંહએ મારવાડના બાળ રાજા અજીતસિંહને પોતાના પ્રાણના ભોગે મેવાડમાં બોલાવી આશરો આપ્યો હતો. જેથી શાહ ઘણો જ ઉશ્કેરાયો અને મેવાડને પાયમાલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેથી પોતાનું તમામ લશ્કર લઈ મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી હતી.

આ સમાચાર મહારાણાના કાને પડતાં જ તરત જ યુદ્ધ કરવાનું ફરમાન કર્યું પણ દયાળે મહારાણાશ્રીને સમજાવ્યા કે “હજી સમય આવ્યો નથી, આપણી પ્રજા જોઈએ તેટલી તૈયાર નથી માટે થોડો સમય ધીરજ ધરો. અને પહેલાં તેને એક પત્ર લખો, એટલે તે પત્રથી હિન્દુસ્તાનના તમામ રાજાઓ અને જાગીરદારોને આપણા પત્રની સારામાં સારી અસર થશે અને તે લોકો આપણી પક્ષમાં જરૂર આવશે જ. લડાઈના કારણબૂત આપણે બનવું નથી, ફક્ત આપણે તેને બને ત્યાં સુધી હિન્દુ પર નાંખેલો બુદ્ધમી કર કાઢી નાંખવાની સૂચના કરવી. વળી તેની સાથે યુદ્ધના આમંત્રણની આગાહી કરવી. એટલે તેમાં પણ થોડો વખત પસાર થઈ જશે. અને આપણને બધી તૈયારી કરવાનો વખત પણ મળશે. ” દયાળે મહારાણાશ્રીને સમજાવતાં કહ્યું.

દયાળના વિચારોને બધા સામંતો અને સરંહારો મળતા થયા. એટલે મહારાણાશ્રી પણ મળતા થયા. અને પત્ર લખવાનું કામ મંત્રી દયાળશાહને જ સોંપવામાં આવ્યું. દયાળશાહની ચાલુક્ય બુદ્ધિ અને સમયસૂચકતાથી આખું મેવાડ તો શું પણ બાદશાહ ઔરંગઝેબ તાબૂબ થઈ ગયો હતો. અને તે બબડયા કરતો હતો કે મહારાણા રાજસિંહને સલાહ આપી મારી બધી બાજુ ઉંધી વાળતો હોય તો તે આ વાણીઓ જ છે.

દોહરો

વણીક સાચો જળમાં જૂઓ, ંહેવાર થકી તો શોભે છે.
વણીક સાચો એ કહેવાતો, જ્યાં વિવેક વિનયે ન્યાય તોલે છે. ૨૨૪

કર્તવ્યમાં પૂરો પરાયણ, અન્યાય સામે ધૂળે છે,
દીલ દયામણ સાચુ વણીકનું, ધર્મ શ્રદ્ધા જ્યાં શોભે છે. ૨૨૫

શૂરવીરતામાં વણીક બહાદુર, જેના નામ ઇતિહાસે ચમકે છે,
વણીક વગર રાજ્ય રાવણનું, પણ એક પળમાં ડુંગે છે. ૨૨૬

મેવાડને પણ વણીક મળીયા, બામાશાહ જીવાશાહ સહી,
કર્માશાહ પણ અજબ બુદ્ધિવાન, જેની જોડી પણ મળે નહીં. ૨૨૭

રાણા રાજને વણીક મંત્રી, જેનું નામ શોભે શ્રીદયાળ,
નિજ બુદ્ધિથી બાદશાહ ધૂળે ધન્ય ! દયાળ કહે ભોગીલાલ. ૨૨૮

રાણાશ્રીની આજ્ઞાથી મંત્રી દયાળશાહે બાદશાહ આલમગીર ઉપર પત્ર લખવા માંડ્યો, જેમાં આગળના બાદશાહની ઉદારતા, અને લાગણી ભરેલી સેવાઓનાં વખાણ અને હાલની વર્તમાન પરિસ્થિતિનું તમામ વૃતાંત જણાવ્યું. અને છેવટના શબ્દોમાં એટલું લખ્યું કે હિંદુઓ પર નાંખેલો જજીઆવેરો પહેલાં રાણા રાજસિંહ પાસેથી વસુલ કરો. આવો મર્મભેદથી ભરેલો પત્ર બાદશાહ ઉપર મોકલાવ્યો.

આ પત્ર બાદશાહને મળતાં જ બબડવા લાગ્યો કે કોઈ પણ હિસાબે રાજસિંહને શિક્ષા આપવી જ નોંધ્યો, માફ સર્વ લશ્કર ભલે ઉતારવું પડે તેની હરકત નહી. પણ રાજસિંહને મોગલોનો હાથ બતાવવો જ નોંધ્યો. આમ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં પત્રના ટુકડા કરી પગ નિચે કચડી બાદ્યો કે જે દશા આ પત્રની થઈ તેજ મેવાડની થશે.

આથી બાદશાહે શાહબદા અકબરને બંગાળમાં, અજીમને કાબુલમાં,

અને મોઅઝિમને બળર આપી કે શિવાજી સાથે યુદ્ધ પડતું મૂકી સઘળા સૈન્ય સાથે દિલ્હી આવી જવું. ઔરંગઝેબ પોતે મેવાડને ભસ્મીભૂત કરવા અગણિત સૈન્યની તૈયારી કરવા લાગ્યો. અકબર, આજીમ વિગેરે બધા પોતાના લશ્કરને લઈ દિલ્હી આવી પહોંચ્યા. એટલે ઔરંગઝેબ પોતે સૈન્ય લઈ મેવાડ તરફ ચાલ્યો.

ઔરંગઝેબના આ સમાચાર વાયુવેગે ઉદયપુર પહોંચ્યા, મહારાણા રાજસિંહ તો ધારેલું જ હતું કે જરૂર તે ચડાઈ કરવા આવશે જ. અને દયાળ ને તો તેનો વિચાર કરવાનો હતો જ નહીં આવા સમયે શાહી લશ્કર આગળ પોતાનું મુઠ્ઠીભર લશ્કર શી વીસાતમાં ? છતાં પણ હિંમતે મરદા તો મદદે ખુદા. એ કહેવતને અનુસરી દરેક રાજપુતો સામનો કરવા અડગ ઉભા હતા. પણ મંત્રી દયાળને જુજ લશ્કર હોવાથી આપણે કાવી શકીએ તેમ જણાતું નથી. જેથી તેનો શું રસ્તો લેવો તેની જ ચિંતા હૃદયમાં લાગી રહી હતી. ખુબ વિચાર કર્યા પછી તેને એક રસ્તો સુઝી આવ્યો.

મહારાજ ! યવનોની સાથે લડવામાં આપણે કાવી શકીશું નહીં, માટે આપણે આપણી પ્રજા સુરક્ષિત રીતે રાખી આપણે બાદશાહી લશ્કરને નસીયત આપવી જોઈએ, મંત્રી દયાળશાહે વિનંતિ કરતાં કહ્યું.

આ વણીકની ખુદ્દિ બધાના ગળે ઉતરી અને મંત્રીની સલાહ પ્રમાણે મેવાડ આખું ખાલી કરી વિજયદુર્ગના પહાડોમાં ચાલ્યા ગયા.

જ્યારે શાહી લશ્કર આવ્યું ત્યારે કોઈએ સામનો કર્યો નહીં. તેથી બાદશાહે ચિત્તોડ, માંડળગઢ, મનસોર વિગેરે બધા કિલ્લા વગર મહેનતે કબજે કર્યા, પણ જ્યાં સુધી રાજસિંહ ન પકડાય ત્યાં સુધી બાદશાહને ચેન પડે તેમ નહોતું. તેથી શાહે દિલ્લેરખાંને હુકમ કર્યો કે રાજસિંહને જીવતો કે મૃત્યો જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી મારી પાસે હાજર કરો ?

જહાંપનાહ ! અરવલ્લીના પહાડમાં પ્રવેશ કરવો તે સ્થલે નથી, માટે આપણે વિચારીને જ કામ કરવામાં કાયદો છે. દિલ્લેરખાંએ કહ્યું.

દિલ્લેરખાં ! આવો કાયર કયારથી બન્યો છું ! બાદશાહ તાડુકયા.

જહાંપનાહ ? આ બધી સલાહનું મૂળ રાણા રાજસિંહનું નથી પણ પેલા વાણીયાનું તેમના મંત્રી દયાળશાહનું જ છે. દિલ્લેરખાંએ જણાવ્યું.

દીલેરખાં ? આમાં મને જરૂર લેદ લાગે છે રાજપૂતો એક તસુ પણ જગા વગર મહેનતે જવા દે તેમ નથી, આ સલાહ પણ એ વાણીઆ દયાળની જ હોવી જોઈએ. તે તો કોઈ ગજબ લેખનો, બુદ્ધિશાળી, શૂરવીર અને સાહસીક મંત્રી છે. તેને પકડવો જોઈએ અને તેનો ચહેરો જોવો જ જોઈએ માટે તમે તેને પકડી લાવો શાહે હુકમ કરતાં કહ્યું.

પહાડોમાં રાણા રાજસિંહે જંગલી લીલ્લોનું સૈન્ય તૈયાર કરી ત્રણ વિભાગમાં ફેરવી નાખ્યું અને એકની સરદારી કુંવર જયસિંહને આપી, બીજાની મંત્રી દયાળને અને ત્રીજા ભાગની સરદારી પોતે લીધી, આ પ્રમાણે સૈન્યનો વિભાગ પાડીને પુરેપુરી તૈયાર કરવામાં આવી હતી.

ઔરંગઝેબે પણ પોતાના સૈન્યના ત્રણ ભાગલા પાડી શાહબાદા અકબરને પચાસ હજારનું લશ્કર આપી ઉદયપુર મોકલ્યો, દીલેરખાંને દૈસુરીના ગીરી પ્રદેશમાં મોકલ્યો અને પોતે દેવારીના લીલ્લ રાજ્યમાં રોકાયો.

આમ બંને પક્ષો વચ્ચે લયંકર યુદ્ધ ફાટી નીકળવાની રાહ જોવા માંડી. મેવાડનું ભાવી અધવચમાં તોલાઈ રહ્યું હતું. મેવાડ ગૌરવવૃંતુ જ હતું. આ યુદ્ધમાં મેવાડનો બીલકુલ સ્વાર્થ ન હતો, પણ આર્યાવતના રક્ષણનો સવાલ હતો. દરેક મેવાડીઓ આમ સપાટી રસ્તા ઉપર લડવા તૈયાર હતા નહીં, તેથી યુદ્ધ લંબાયું.

જય શ્રી એકલીંગલ

શાહજાદો અકબર પોતાનું સૈન્ય લઈ ઉદયપુર સર કરવા નીકળ્યો, રસ્તામાં કોઈ જાતની અથડામણ થઈ નહીં ઉદયપુર પહોંચવાના ત્રણ દિવસ બાકી રહેલા તે વખતે રસ્તામાં બધી છાવણી નાંખી વિચાર્યું કે હવે આપણે સહેલાઈથી ઉદયપુરનો કબજો લઈ શકીશું તેથી ચવન સૈન્ય મોજ કરવા લાગ્યું.

આ વખતનો લાગ જોઈને કુમાર જયસિંહે એકદમ ધસારા સાથે ચવન સૈન્યને ઘાસની માફક કાપવા માંડ્યું, એટલામાં તો મંત્રી દયાળદાસ પણ પોતાના લશ્કરને લઈ આવી પહોંચ્યા.

જાણ્યા વેરો કેમ લેવાય છે તે આજે આ દુષ્ટોને બતાવો, અને વ્યાજ સાથે જાણ્યા વેરો આપો. મંત્રી દયાળદાસ એકદમ તાડુક્યા.

હબરો મુસલમાનો ચમદાર પહોંચી ગયા, લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી. દયાળદાસ હાથમાં સમશેર ચમકાવતો ઘાસની માફક દુશ્મનોને કાપતો આગળ વધવા લાગ્યો. આથી અકબર સમજી ગયો કે મારી બધી બાજુ ધૂળમાં મળી ગઈ છે. હવે જીતવાની આશા નથી માટે સુલેહ કરવામાં જ ફાયદો છે, અને તોજ મારો પ્રાણ બચશે. પચાસ હજાર લશ્કરમાંથી ફક્ત પાંચ હજાર લશ્કર બચવા પામ્યું હતું.

રાજકુમાર જયસિંહે શૂરવીરને શોભે તેવું જ શૂરાતન બતાવી હબરો ચવનોને લોંચ લેગા-જમીન ચાટતાં કર્યાં હતાં.

આખરે અકબરે સંધીની ધ્વજ ફરકાવી રાજપૂતોની જીત કબૂલ કરી અને યુદ્ધ બંધ કર્યું.

શાહજાદા અકબરે પણ કહાળ્યું કે ‘જે મને જીતતો જવા દેવામાં આવશે તો મારા પિતાને કહી ફરી મેવાડમાં યુદ્ધ કરવા નહીં આવવા દઉં અને મેવાડ ખાલી કરી મોગલોનું સૈન્ય ચાલી જશે.’ આ પ્રમાણે કહેવડાવ્યું તેથી રાજકુમાર જયસિંહે મંત્રી દયાળદાસને પૂછ્યું.

પાપી અને ઢોંગીઓ ઉપર દયા કેવી ! એ લોકોના પર દયા ખાવાથી આખરે પસ્તાવું પડશે, માટે મારી ઈચ્છા તો નકારમાં જ છે. પછી તો આપશ્રીની જેવી મરજી. દયાળે જણાવ્યું.

શરણાંગતને આશરો આપવો અને ક્ષમા માગવા આવેલા માણસને ક્ષમા તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, માટે એક શાહજાદો રાજકુમારની પાસે પ્રાણની યાચના કરવા આવે તો કેમ ન આપવી ? રાજકુમારે પૂછ્યું.

ક્યાં શાહબુદ્દિનને પૃથુરાજે નહોતી ક્ષમા આપી ? પણ શું થયું ? માટે મહારાજ ! આ લોકોના પર વિશ્વાસ રાખવો તે નકામો છે. અરે ! ઘડી ભર એમ ધારો કે અકબર સારો છે. છતાં તેના કુટીલ પિતા પાસે તેનું કશું પણ ચાલવાનું નથી. પછી તો આપ માલોક છો. માટે આપને ઠીક લાગે તેમ આપ કરી શકો છો.

અકબર મંદ પગલે હાજર રહ્યો. અને તેને જીવંતદાન આપવામાં આવ્યું. તેનો લડાઈનો તમામ સરંજામ મેવાડીઓએ કબજે કર્યો. અને અકબરને ચાર સરદારો પહાડની બહાર સુકવા માટે ગયા.

ભયંકર યુક્તિ

દીલેરખાંએ અરવલ્લીના પહાડની ઉંચી ટેકરી કબજે કરી પોતાના સૈન્યનેા જમાવ કરવા માંડ્યો. આથી દયાળે વિચાર કર્યો કે જો આ ટેકરી દુશ્મનોના કબજામાં વધારે વખત રહેશે તો રાજપુતોને ઘણું જ સોસલું પડશે, માટે મોતના જોખમે પણ ટેકરી કબજે કરી લેવી જોઈએ. જેથી દયાળે ઘણી યુક્તિ અજમાવવા માંડી, પણ એકે યુક્તિ કામમાં આવી નહીં. તેથી તે ખુબ વિચારમાં હતો. જ્યારે એક યુક્તિ સુજી ત્યારે તરતજ રણજીતને જગાડી કાળાં ગુરખા ધારણ કરી કોઈને કીધા વગર ગુપચુપ ચાલ્યા ગયા. ફક્ત એંશી યોદ્ધાઓ સાથે રાખ્યા. આ સઘળી હિલચાલ અભયસિંહ નામનો એક સૈનિક જોઈ રહ્યો હતો. તેથી તેણે પણ વિક્રમસિંહને જગાડી મંત્રી દયાળની પાછળ ચાલવા માંડ્યું.

મંત્રી દયાળદાસની આ યોજના જીવ સટોસટીની હતી, વળી કપરી કસોટી હતી અને તે આત્મજાળની મજબૂતી સિવાય બની શકે તેમ નહોતી. દરેકે આગળ ચાલવા માંડ્યું રાત્રી પુરી થતી જતી હતી, ધારેલા રસ્તા આગળ આવી પહોંચ્યા, આગળ જવાનો રસ્તો નહોતો તેથી માનવસીડી બનાવી એક ઉપર એક એમ પાંચ જણની સીડી બનાવી ત્યારે રણજીત ઉપર ચડ્યો, ટેકરી ઉપર જવા માટે સાત હાથનું વચ્ચમાં અંતર રહેતું હતું. નીચે જૂએ તો મોટી ખાઈ હતી, જો પડે તો હાડકું પણ હાથમાં આવે નહીં. છતાં પણ રણજીત હીંમતથી ઉપર કુદ્યો, અને ધારેલા સ્થાનપર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ દોરડું ખાંધું જેથી બધા સૈનિકો ઉપર આવી શક્યા. અને અચાનક હુમલો શરૂ કર્યો, દયાળદાસ બે હાથમાં તલવાર ધુમાવતો હતો જાણે વીર કેશરી; જાણે બીજો યમનો અવતાર આ પ્રમાણે ત્રાડ પાડતો દુશ્મનો પર તુટી પડ્યો પણ તેમની સંખ્યા વધારે હોવાથી કેટલાક રાજપૂતો માર્યા ગયા, ફક્ત દસ જણજ ખાકી રહ્યા હતા, અને એકદમ અચાનક હલ્લો આવ્યો અને બધાને પકડી લેવામાં આવ્યા.

એ વાણીઆની આંખમાં ધગધગતા સોચા ઘોંચી દો ? એ સૂવરેજ આટલા બધા હેરાન કર્યાં છે. દીલેરખાંએ હુકમ આપતાં કહ્યું.

આથી હુકમ થતાં જ અંગારા ભરેલી સમ્રડી હાજર કરવામાં આવી અને સોચા તપાવી તૈયાર કરવામાં આવ્યાં એટલે દીલેરખાં બોલ્યો કે:—

દયાળ ? હવે તું તારા મિત્રને સંભાળી લે, તારું મોત હવે ઘડીબેઘડી-માં આવી ગયું છે એમ સમજી લેજે. દીલેરખાં ક્રોધના આવેશમાં બોલ્યો.

દીલેર, મારી ચીંતા તું કરીશ નહીં. તારોજ ચીંતા રાખ, કારણ કે મેવાડમાં એક દયાળ નથી પણ હજારો દયાળ જીવતા જાગતા છે તે તું ભૂલી જઈશ નહીં, દયાળશાહ નિડરતાથી જવાબ આપ્યો.

નિડર બહાદુર માણસ મોતને ભેટવા પથરની માફક અડગ ઉભો રહ્યો હતો જે વખતે દીલેરખાંએ ઇશ્તદેવનું સ્મરણ કરવા કહ્યું તેજ વખતે દયાળ કહે છે કે ‘તું શું મોહું લઈ બોલે છે ? તારા બાદશાહ શાહજહાં અકબર પરાજીત થઈ જીવ બચાવી ક્યારનાએ રવાના થઈ ગયા છે અને તારા પણ પરાજયના નગારાં વાગી રહ્યા છે, માટે આટલો બધો અભિમાન તું શા ઉપર કરે છે ? દયાળશાહ ગૌરવથી બોલ્યો.

આ સાંભળી દીલેરખાં ચમક્યો અને વિજળી પડી હોય તેવી સ્થિતિમાં સ્થીર થઈ ગયો. ત્યાં તો એક યવન સૈનીક ઉના-ધગધગતા સોચા લઈ સામે આવી ઉભો રહ્યો કે તરતજ અભયસિંહ સડસડાટ કરતું તીર છોડ્યું અને સૈનીકના સોચે વર્ષ પુરા થઈ જમીન પર ઢળી પડ્યો. અને સેંકડો તીરોનો વરસાદ વરસવા માંડ્યો યવનો એકાએક જમીન પર પડવા લાગ્યા.

તેવામાં વીર વિક્રમસિંહ તલવાર લઈ દીલેરખાં પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે ‘તું તારા ખુદાને યાદ કરી લે ? જય એકલીંગલ ! જય એકલીંગલની ખૂમો મારતું મારતું યવનો પર તૂટી પડ્યા, તેથી બહાદુર દીલેરખાંની બધી બાજી ઉંધી પડી હવે દયાળશાહ ઉંચું જોઈ બોલ્યા કે:—

કોણ અભયસિંહ ! ગોપીનાથ; વિક્રમસિંહ

હા મંત્રીશ્વર. બોલતાં અભયસિંહ દયાળને ભેટી પડ્યો. અને કહ્યું કે જે તમારી આંખો ફેાડવા માગતો હતો તેના (દીલેરખાંના) સોચે વર્ષ પુરા કરવા દો ? તેથી દીલેરખાં બોલ્યો કે માફ કરો ! તમારી દયા યાચું છું. આખરે બધાની નામરજી છતાં દયાળશાહ દીલેરને માફી આપી કારણ કે દયાળશાહ બાણુતો હતો કે દીલેર જેવો બહાદુર છે તેવો પોતાના વચનમાં મજબુત છે. માટે અપકારનો બદલો ઉપકારથી જ આપવો તે નિતી શાસ્ત્રનું કથન છે.

દીલેરખાં ને છૂટો કર્યો તેથી અભયસિંહની બહાદુરીની તારીફ કરતો કરતો દીલેર ગયો. જ્યારે અભયસિંહનો ફેટો નીચે પડી ગયો અને અભયસિંહ ઝડ-

પહેર ફેટો લેવા જતાં માથાનો ચોટલો છુટી ગયો. ત્યારે પોતાની પોલ પકડાઈ ગઈ તે જોઈ દયાળ બોલ્યો કે:—

કોણ પ્રીય પાટમદે ? દયાળે ખુશ થતાં પૂછ્યું.

બંને દંપતિ આનંદની વાતો કરવા લાગ્યા જ્યારે પાટમદે પોતાના સ્થાન પર ગઈ ત્યારે દયાળશાહ મહારાણીશ્રી પાસે ગયા. હવે આપણે મહારાણી તરફ નજર કરીએ.

બાદશાહ ઔરંગઝેબ, દીલ્લેર તથા અકબરે હાર ખાધી છતાં દુષ્ટ ઔરંગઝેબ પોતાનો બાતી સ્વભાવ તજ્યો નથી, અને મંદિરો તથા દેવાલયો તોડવા માંડ્યા છે. વળી બુદ્ધિમંદ કરવામાં બાકી રાખતો નથી માટે તેને હવે નસીયત આપવાનો સુયોગ ધણોજ સારો છે માટે આપશ્રીનો હુકમ હોય તો સૈન્યને એકત્ર કરું અને એક સામટો હલ્લો લઈ જઈએ એટલે તરત જ તેનો ફડકો આવી બાંધ. દયાળે કહ્યું.

મહારાણીએ તથા દયાળે એ પ્રમાણે નક્કી કર્યું. દયાળની ધર્મપત્નિ માટે મહારાણીશ્રીને ઘણું માન ઉત્પન્ન થયું. અને મેવાડમાં આવી વીરાંગનાઓ છે તેથી પોતે ધન્યવાદ માનવા લાગ્યા. દયાળ ? જયસુદ્રતનું કાર્ય કયાં સુધી આવ્યું રાણીશ્રીએ પૂછ્યું.

નામદાર ! સાત વર્ષે પુરૂ થયું છે અને તેમાં લગભગ અઠાણું લાખ રૂપીઆ ખર્ચના થયા છે. વળી છ કોસના ઘેરાવા સુધી તળાવ ઘણું સુશોભીત થયું છે. ખર્ચ તો વધારે થાત પણ મેવાડના રતનપ્રભા નામના પહાડમાંથી સંગેમરમરના પથ્થરો મળી આવવાથી ખર્ચ ઘણો જ ઓછો થયો દયાળે જણાવ્યું.

ચાલો તે પણ ઘણું સાફ થયું. રાણીશ્રી બોલ્યા.

આ પ્રમાણે રાણીશ્રી તથા મંત્રી દયાળદાસ વાતો કરી ઔરંગઝેબને કેવી રીતે પરાજય કરવો તેનો વિચાર કરતાં કરતાં બંને મહારથીઓ પોત પોતાના મકાને ગયા.

ત્રેમીઓની પ્રેમ ચેષ્ટા

હયાળ પોતાના મહાલયમાં આવ્યા ત્યારે પાટમદેને જોઇ નહીં તેથી શોધવા લાગ્યા. અને શોધતાં શોધતાં બગીચામાં આવ્યાં, ત્યાં પાટમદે સંગીતની ધુનમાં ગાતી હતી તેથી હયાળ તેના મધુર કંઠનું પાન કરી રહ્યો હતો. પાટમદે નિચે મુજબનું ગાયન ગાતી હતી.

ગીત

મારો વહાલો આવ્યો નહીં હયાળ તેને, ગમે નહીં મારી સંભાળ.—ટેક.

રાજ્ય કાજમાં અતિ ગુંથાતો, ભુલ્યો છે ઘરની જંબળ,
અર્ધાંગના પશુ ઝુરી મરતી, કેમ બતાવું મૂજ ંહાલ.—મારો. ૨૨૬
અનેક વિપત્તિમાં પશુ મજબૂત, જેની કમરે તલવાર ને ઢાલ,
અનેક શૂરવીર ને શરમાવે, બાણે દુશ્મનનો એ કાળ.—મારો. ૨૩૦
ભાષા તેની મૃદુ ભરી ને, વચન પ્રિય મરમાળ,
હયાળની વાટ જોતી પાટમદે, ‘લોગી’ કહે પાટમનો આવ્યો હયાળ.—મારો. ૨૩૧

કેમ પાટમ, શા વિચારમાં છે ? હયાળ બોલ્યો.

કોણ ? સ્વામિ, આવવાની કુરસદ મળી કે હજી પશુ રાણાશ્રી પાસે જવાનું બાકી રાખ્યું છે. હયાળને જોતાં જ પાટમદે બોલી.

પાટમ, તારા વગર માફે જીવન શૂન્ય બાસે છે, પશુ લાચાર ? કે પરિસ્થિતિના સંજોગોમાં આજ મેવાડનું ભવિષ્ય કેમ સુધરે તેના વિચારમાં જરા મોડું થાય તો તમારે જરા પશુ ઓછું લાવવું જોઈએ નહિં. કારણ કે આ હયાળ મેવાડની મિલકત છે. પાટમ ! તમારે તો મારા કાર્યમાં બમણો ઉત્સાહ બતાવવો જોઈએ. હયાળશાહ બોલ્યા.

આ પ્રમાણે બંને દંપતિ વાતો કરતાં કરતાં પોતાના શયન-ગૃહમાં આવે છે. અને અનેક જાતની પ્રેમ-ગોષ્ટી કરી જીવનનો થાક ઉતારવા નિદ્રાવશ થાય છે.

અંત:પુરમાં

કેમ દાસી ? રાણાજીના શા સમાચાર છે ? અને યુદ્ધમાં કેનો વિજય થયો છે ? પ્રભાવતી રાણીએ પૂછ્યું.

રાણાજી ફતેહ કરી આવ્યા છે અને મંત્રી દયાળશાહે પણ ઘણી જ બહાદુરી બતાવી છે દાસીએ જવાબ આપ્યો.

ઉપર પ્રમાણે વાતો ચાલે છે ત્યાં તો રાણાશ્રી આવ્યા, તેથી રાણી પ્રભાવતી ઘણીજ આનંદ પામી. દયાળશાહે રાજકાજની ઘણીજ શુંચવણોમાં અગ્રપણે ભાગ ભજવ્યો હતો, વળી રાણા રાજસિંહે પણ પોતાનું આખું જીવન ઔરંગઝેબની સાથે લડાઈમાંજ ગાળ્યું હતું. તેથી અત્યંત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યાથી રાણાજીનું શરીર બગડ્યું તેથી તબીયત બેથેન રહેતી હતી. દિવસે દિવસે રાણાજીની તબીયત છેક ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પહોંચી, તેથી કુમાર જયસિંહને બોલાવી તમામ જવાબદારી સોંપવામાં આવી. અને મંત્રી દયાળદાસને બોલાવી જે ભલામણ કરવી ઘટે તે તમામ કરી.

મહારાણા રાજસિંહ એક શૂરવીર અને સાચા ક્ષત્રિય હતા, તેમણે પોતાનું જીવન એક ક્ષત્રિયને દીપાવે એવું ગાળ્યું હતું. પોતે અબેડ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાનું સ્વમાન પુરેપુરું સાચવતા હતા. ઔરંગઝેબે ઘણો જ જુદમ ગુબરવા માંડ્યો હતો, અને જયસિંહનો કરેલો ઉપકાર ભૂલી ગયો. વળી પોતાના શાહબદા અકબરને બચાવેલો તે છતાં પણ તે પાપીએ જુદમ ગુબરવામાં બાકી રાખી નહિ. તેવામાં એક બ્રાહ્મણે આવી દયાળશાહને પોતાની આપવીતી કહી પોતાના પુત્રવધૂ અને પુત્રની કેવી ભયંકર સ્થિતિ થઈ તેનું વર્ણન સાંભળી દયાળશાહને ઘણું લાગી આવ્યું. તેથી દયાળશાહે સોગન ખાધા કે:—‘ઔરંગઝેબને હવે પૂરેપૂરો મહાત-તાબે કરીશ ત્યારે જ જપીશ’ વળી બ્રાહ્મણે આગળ કહ્યું કે:—‘અઢીસો જૈન મંદિરો, આગમો, સૂત્રો, બાદશાહે તોડી તથા બાળી નાંખ્યા છે. વળી સાધુઓને પણ સતાવવામાં બાકી રાખી નથી’ આવા અઘોર જુદમની વાત જેમ જેમ દયાળ સાંભળતો ગયો તેમ તેમ તેના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. આખરે મહારાણાની તબીયત સાધારણ સ્વસ્થ થઈ ત્યારે પોતે વિચાર કરી મહારાણાની આજ્ઞા માગી કે:—

નામદાર ! હવે તો દુશ્મન તરફ સામનો કર્યા સિવાય છુટકો જ નથી. દયાબે જણાવ્યું.

દયાળ ? શું આ બધું તું કરી શકીશ મહારાણાએ પૂછ્યું.

નામદાર આપ બીલકુલ ચીંતા કરશો નહીં. પરમાત્મા ! ' સત્ય અને નિતિનો ' સહાયક છે.

છાપો

દયાળ સાચો જૈન, ખરેખર સિંહ સમ લાગે,
જોઈ શાહને ભુલ્ય, હૃદયમાં આગ જ બાળે,
કરવા શાહને મહાત, સૈન્ય લઈ પોતે આલ્યો,
ચોદાઓ રણવીર, કેશરી બણે મહાલ્યો,
દયાળ સેનાપતિ થયો, લીધું લશ્કર સાથમાં,
કહે ભોગી દયાળની બાળ પ્રભુના હાથમાં. ૨૩૨

છાપો

પ્રજા મેવાડની સૌ, દયાળને આશીશ અર્પે,
દયાળ માટે સૌ, મેવાડી શીર સમર્પે,
દયાળ યુદ્ધમાં બચ સૌ પુષ્પોથી વધાવે,
આવે પાટમ ત્યાં જ વિજયમાળ પહેરાવે,
કહે પાટમ સુણે પતિ, શાહને હંફાવજો,
કહે ' ભોગી ' દયાળશાહ યશ લઈ વહેલા આવજો. ૨૩૩

છાપો

નીકળ્યો જ્યાં ભડવીર, કેશરી સમ જેની કાયા,
તજ્યાં વૈભવ ને સુખ, તણ પત્નિની માયા,
હિન્દુ કેરી લાજ, સાચવવા દયાળ આલ્યો,
સાચો જોરણધીર, મસ્ત થઈ ભતો મહાલ્યો,
કહે ' ભોગી ' યમરાજ પણ, દયાળથી બીતો ફરે,
નામ દયાળનું સાંભળી, રહેજી દુશ્મન યરથરે. ૨૩૪

છાપો

આલ્યા એ ભડવીર શસ્ત્રે સજ થઈને,
મેવાડી અસ્વાર તણ, એ સૈન્ય લઈને,

ધરી ઢાલ તરવાર, હાથમાં બાલો ધરતો,
શૂરવીર સાચો વીર, શાહને પડકાર કરતો,
સૈન્ય લઈ ચાલે એકલો, જેનું મનોબળ મજબૂત છે,
કહે 'ભોગી' બણે હયાળ, સિંહ સમો રાજપૂત છે. ૨૩૫

છાપો.

પહોંચતો ગામો ગામ, શાહના શહેરો લૂંટે,
આવ્યો મ્હેચ્છ જ્યાં હાથ, ખરે તેનું આયુ ખૂટે,
શાહ તણો બુદ્ધ, હયાળથી નહીં ખમાતો,
પકડી મ્હેચ્છની બાત, શમશેરે કતલ કરતો,
પકડી કાળ મોલવી, ઢાલી મૂછ મુંડાવતો,
કહે 'ભોગી' હયાળ એ, વૈર પુરું વાળતો. ૨૩૬

છાપો.

મુસલમાનો સૌ મળી, શાહની પાસે બાત,
વસ્તાવતો કાળો કેર, હયાળથી સૌ થરથરતા,
લેતો હિન્દુનું વૈર, હયા નહીં દીલમાં ધરતો,
આવી મુસ્લીમ સૌ, શાહને અરજી કરતો,
ખંધ કરો બુદ્ધ હવે, અમથી નહીં સહેવાય છે,
કહે 'ભોગીલાલ' મોગલો, હયાળથી ગભરાય છે. ૨૩૭

છાપો.

કરી માળવા સર, ઘણા દેશ જીતી આવ્યો,
શૂરવીર સાચો જૈન, વિજય લક્ષ્મીને લાવ્યો,
મેવાડીઓ પણ સૌ, ખરેખર દીંગજ પામે,
ખચાવી હિન્દુ બાત, હિન્દુઓ ગૌરવ બણે,
ધન્ય હયાળ તું ધન્ય છે, ધન્ય તારી માતને,
કહે 'ભોગી' વીર હયાળે તો, ખચાવી હિન્દુ બાતને. ૨૩૮

છાપો.

લોહી તરસી તલવાર, મોગલો પર ખુબ ચલાવી,
હિન્દુ બાતી પર બુદ્ધ, મોટાવવા શોધી ચાવી,
જળજા વેરાનો કર, ખરેખર નાખૂદ કરતો,
શાહ તો ભોગી બચ, દુરાચારી પગ ધસતો,

પાણી ઉતાર્યું શાહનું, ધન્ય એ જૈન બાળને,
કહે ભોગી ધન્ય ધન્ય છે, મંત્રી વીર દયાળને. ૨૩૬

છાપો

અનેક લકતાં યુદ્ધ, રાણાશ્રી બીમાર પડતાં,
બાધી પ્રસરી અંગ, અશુભ સૌ ચિન્હ જણાતાં,
છોડી હકીમોએ આશ, રાણાશ્રીના જીવનની,
પ્રભા થઈ નિરાશ, ખરે મેવાડ રંડાણી,
બહાદુર રાણો રાજસિંહ, જેને સાચી રાખી ટેક છે,
કહે ભોગી સૂર્યવંશમાં, સાચો કોહીનૂર એક છે. ૨૪૦

છાપો

શરીર શીથિલ થાય, રહી નહીં જીવન આશા,
મંત્રી શાહ દયાળ, ધરતો દીલ નીરાશા,
જીવન સાચી મૂજ, તણો દીપક જુગાશે,
દયાળ સાચી આજ બધાને તજી જ બાશે,
પ્રભાવતી રોતી ઘણું શીર જમીન પર કુટતી,
કહે ભોગી રાણા વિયોગે, સતી જ દુઃખી બહુ થતી. ૨૪૧

છાપો

મહારાણાશ્રી ત્યાં કણી, જયસિંહને ભોલાવે,
રાજ્ય તણો સૌ ભાર સોંપવા દીલ બતાવે,
દયાળને પણ રાણો, ભલામણ તેની કરતો,
જયસિંહને સોંપી રાજ્ય, રાણો સ્વર્ગે સંચરતો,
સતી પ્રભાવતી થતી, મેવાડ સુની થઈ ગઈ,
કહે ભોગી રાણા તણી, સુકીર્તિ પ્રસરી રહી. ૨૪૨

મહારાણા રાજસિંહને સ્વર્ગવાસ થયા પછી રાજ્ય ગાદી પર રાણા જયસિંહ આવ્યા. જયસિંહ રાજકાજમાં કોઈ પણ બાતનું ધ્યાન આપતો ન હતો અને પોતાની નવો રાણી કમલાદેવીના પ્રેમમાં લુંસ બની ગયો હતો. તેથી પોતે પોતાના બંધાવેલ જયસમુદ્રની પાસે આવેલા મહેલમાં નિવાસ કરતો હતો અને રાજ્યકાજની તમામ બાબતથી અલગ રહેતો હતો. અને જે કાંઈ કરવામાં આવતું તે દયાળ પોતે જ કરતો હતો.

પૂરોહિતનું આગમન

જયસિંહને બુન્દીના હાડાકુળની એક રાણી હતી. તેનો પુત્ર અમરસિંહ હતો. પણ રાણા જયસિંહ નવી રાણીના પ્રેમમાં લુપ્ત હોવાથી પોતે ઘણી જ અદેખાઈ કરતી હતી. જ્યારે મહારાણાને સમજાવવા-મનાવવા કોઈ પણ રીતે ફાવી નહિ ત્યારે રાણાને પદબ્રજ કરી રાજમૂગટ પૂત્ર અમરસિંહના શીર પર મૂકવો એમ વિચાર કર્યો. રાજ્ય લોભ શું નથી કરતું ? જ્યાં પોતાના પતિનો ખ્યાલ પણ નથી આવતો. મારે શી રીતે કરવું. રાણાને મહાત્ કરવો જેટલો મુશ્કેલ નથી તેના કરતાં તો મંત્રી દયાળને મહાત્ કરવો ઘણો જ કઠીણ છે.

બા, બહાર કોઈ મહાત્મા આવ્યા છે. દાસીએ આવી રાણીને કહ્યું.

આવવા દે. રાણીએ જવાબ આપ્યો.

મહાત્મા આવ્યા. વંદન કરી બેઠા, અને પોતાના મનની હકીકત કપટ-બુદ્ધિથી કહેવા માંડી, કે રાણાને અને મંત્રી દયાળને કોઈ હિસાબે જડમૂળથી દૂર કરવા. રાણીને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ આ કામમાં પોતે બધી સહાયતા આપવા કબુલ થયો.

આ પ્રમાણે નક્કી કરી મહાત્મા ચાલ્યા જાય છે ત્યાં રસ્તામાં જ દયાળ મળ્યો. તેથી દયાળ વિચારમાં પડ્યો કે ‘મહાત્મા અહીં ક્યાંથી ? ઠીક, મને તપાસ કરવા દે’ એમ કહી તે રાણી પાસે ગયો.

કેમ કુશળ છો ને ? દયાળે આવતાં જ મહારાણીને પૂછ્યું.

હા, કોણ મંત્રી દયાળદાસ. કેમ પધારવું થયું છે. રાણીશ્રીએ પૂછ્યું.

મહાત્મા કેમ આવ્યા હતા અને કોણ છે ? દયાળે પૂછ્યું.

મહાત્મા ઘણા જ પવિત્ર અને ધર્મીય છે તેથી મેં દર્શન માટે બોલાવ્યા હતા, મહારાણીએ જવાબ આપ્યો.

અહીંયા ક્યાં ઉતર્યા છે ? દયાળે પૂછ્યું.

આપણા ઉદયપુરમાં જ, ચોગાનમાં જ, પોતાનો સુકામ રાખ્યો છે. રાણીએ કહ્યું.

ઠીક, હવે હું જઈશ દયાળે રબ માગી.

મહાત્મા ઘણા જ સજ્જન પુરૂષ છે. દયાળને જતાં જોઈ રાણીએ કહ્યું.

દયાળ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને રાજ મહેલમાં આવી રણુજીતને બોલાવી કહ્યું કે “ આ મહાત્મા યોગાનમાં આવેલા છે તેના ઉપર નજર નાંખતો રહેજે કારણકે મને તેમાં કાંઈ શંકા લાગે છે. ” આ પ્રમાણે રણુજીતને સૂચના આપી. વાંચકવર્ગ ! હવે આપણે ભાવી શું કરે છે તે જોઈએ.

આ સમયે ઉદયપુરમાં મંત્રી દયાળશાહની રાજ્ય પ્રણાલીકા એવી ઉત્તમ હતી કે મેવાડની સારીએ પ્રજાના હૃદયમાં આનંદ અને સ્નેહભાવ ઉભરાઈ રહ્યા હતાં એ સમયમાં મંત્રી દયાળશાહ હંમેશા પ્રજાની સેવા કરવા સાડું ફરવા નીકળતો હતો. તેવી રીતે આજે પણ રાતના બાર વાગે તેઓ ઘોડેસ્વાર થઈ સાંકડી ગલીમાંથી ચાલ્યા જાય છે. તેવામાં અચાનક ચાર પાંચ માણસોએ આવી દયાળશાહ ઉપર કાળો ખુરજો નાખી દોરડા વતી સુફેટાટ ખાંધી ઘોડા સાથે પકડી તે લોકો અરવલ્લીના પહાડની ખીણ તરફ ચાલ્યા ગયા.

પાટમદે દયાળશાહની વાટ જોતી ત્રણ વાગ્યા સુધી એસી રહી હતી પણ દયાળશાહ ન આવ્યા તેથી રણુજીતને બોલાવ્યો અને મંત્રીશ્વરની ખબર કાઢવા કહ્યું. જેથી રણુજીત તરતજ તપાસ કરવા લાગ્યો. ચારે દિશા ફરી વળ્યો પણ દયાળનો પત્તો ન લાગ્યો. તેથી તેને વહેમ ગયો કે જરૂર આ કાવત્રું પેલા મહાત્માનું જ હોવું જોઈએ કારણ તે જે જગ્યાએ હતો ત્યાં અત્યારે નથી, માટે જરૂર તેનું જ કાવત્રું છે. એમ વિચાર કરી તરતજ રણુજીત તેના યુનંદા સ્વારો સાથે અને પાટમદે પણ પુરૂષના પોષાકમાં સજ્જ થઈ તરત જ અરવલ્લીના પહાડ તરફ ખબર કાઢવા જાય છે તેવામાંજ રાણા જયસિંહનો માણસ આવ્યો કે:—

મહારાણીને પણ કેદ કરી લઈ જવામાં આવ્યા છે આ હકીકત સાંભળી પાટમદેએ વિચાર્યું કે આ કાવત્રું ઘણું જ ભયંકર છે વળી આગળ જતાં બીજા દસબાર સ્વારો સામા મલ્યા, તેથી પાટમદેએ પૂછ્યું કે તમે કઈ તરફ જાવો છો ?

અમો હાડીરાણીના હુકમથી મંત્રી દયાળશાહના મકાનને જપ્તી કરવા જઈએ છીએ. સ્વારોએ જવાબ આપ્યો.

બલે ખુશીથી જાવ. રણુજીત તથા પાટમદે સમય યોગ્યથી કોઈપણ જાતની આનાકાની કર્યા વગર મંત્રી દયાળશાહના પ્રાણ બચાવવા અરવલ્લીના પહાડ તરફ ચાલતાં થયાં.

દયાળશાહને કેદ કર્યા પછી તેઓ પહાડની ખડક ઉપર આવ્યા અને કહ્યું “ પૂરોહિતજી દ્યો. આ સિંહનો ચિકાર, જે કામ બલભલાથી ન થાય તે કાર્ય

આજે અમે છ'ંદગીની રમત ખેલી પાર પાડ્યું છે. ” આ સાંભળી પૂરોહીત ઘણા ખુશી થયા. દયાળશાહ બે ત્રણ કલાક પછી ન્યારે સાધારણ શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે આંખ ઉઘાડી જોયું તો મહાત્મા જણાયા. જે મહાત્મા રાજમહેલમાં જોયો હતો તે આ જ મહાત્મા હતો. જેથી પોતે ગૂંપચૂંપ પડી રહી બધી હકીકત સાંભળવા માંડી તેજ વખતે રાણા પકડાયાના શબ્દો તેના કર્ણે અથડાયા જેથી પોતે સમજી ગયો કે જરૂર પૂરોહિતે જ મહારાણાશ્રીને મારી નાંખવા આ કાવત્રું રચ્યું છે. અને પેલો પૂરોહિત તેજ આ મહાત્મા થયો છે. એમ વિચાર કરી તેમની પાસેથી છૂટવાની ચિંતામાં પડ્યો.

આ વખતે વળી બીજા કેટલાક માણસો જયસિંહને પકડીને લાવ્યા. રાજ્યનો ભંડાર કોમલનેરના કિલ્લામાં રહેતો હતો તેથી તે રાજ્ય ભંડાર કબજે કરવા અમરકુમાર દશ હજાર ઘોડેસ્વારની મદદ લઈ ગયો. કોમલમેરના કિલ્લાનો રક્ષક દ્રેપા સરકારને કુમાર અમરસિંહની હીલચાલ શકભરી લાગવાથી, પોતે કોઈપણ જાતની મચક ન આપતાં ઘણી બહાદુરીથી લડ્યો, અને અમરકુમારને હરાવ્યો. તેથી અમરકુમારની ધારણા ધૂળમાં મળી ગઈ.

દયાળશાહ શુદ્ધિમાં આવ્યા. અને રાણાજીને પણ બંધનમાં જોતાં બોલ્યા કેણુ ? અન્નદાતા !

કેણુ ? દયાળશાહ. સામું જોતા રાણાશ્રીએ પૂછ્યું.

હા, અન્નદાતા લાચાર છીએ કે બંન્ને બંધનયુક્ત છીએ. સામું જોતાં દયાળે જણાવ્યું, નિંડર દયાળશાહ જરા પણ ન ગભરાયો.

પૂરોહિત, જો પાપી ! તારાથી જે થાય તે કરીલે ? મેવાડનું લૂણ ખાઈ ને મેવાડના અન્નદાતાને જ મારવા તૈયાર થયો ? ધિક્કાર છે ? દયાળ બોલ્યો.

જ્યાં ન્યાય કે નિતિ શું છે તેજ વસ્તુ પૂરોહીતના સમજવામાં ન હોય ત્યાં ગમે તેવા બોધના વચનો કહો તો પણ નિરર્થક છે.

તમે તમારા ઈષ્ટદેવને હવે સંભારી લો ! તમને જીવતા રાખવા તે મેવાડ માટે સાફ નથી ! માટે ઈશ્વરનું સ્મરણ કરી લો ! પૂરોહિતે કહ્યું.

‘ મોતથી ક્ષત્રિયો ડરતા નથી. મોત તો શૂરવીરોનું એક અણ્ણમોલ જીવન છે, મોતથી તો તારા જેવા પાપીઓ જ ડરે, તારાથી થાય તે કરી લેજે. જો પાપી ! ચંડાળ, સાંભળ, જરા સાંભળ કે:—

હરિગીત

જે ન્યાય નિતિ નિપૂણતામાં, ન્યાયવંતા નિવડ્યા,
અવળા કરે જેના બધા, સવળા સદા પાસા પડ્યા,
એ ભાગ્યશાળી ભાગીયા, તે ખટપટો સો ખોઇને,
જન ભણીએ મન માનીએ, નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૨૪૪

(શ્રીમદ્ રાજયંત્ર.)

માટે હે પાપી ! મોતતો જરૂર દરેક મનુષ્યને આવવાનું જ છે. શું તું
એમ સમજે છે કે ઈશ્વરનો વાસ નથી ? દયાળે પૂછ્યું.

એવામાં એક તીર સડસડાટ કરતું આબુ તેથી તે પાપી પૂરોહીતે વિચાર્યું
કે હવે વીલંબ કરવામાં મઝા નથી. માટે હવે તરતજ આ લોકોને ઠેકાણે પાડી
દેવા ભેઠાં. એમ વિચારી કહ્યું કે એ દયાળ હવે તૈયાર થા.

પૂરોહીત ? આટલું બધું તોફાન કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? દયાળે પૂછ્યું.

મારા મંત્રીપદની સત્તા તું લઈ બેઠો છે, તો હવે રાણા થાય અમરસિંહ
અને હું મંત્રી બનું એજ મારી ઇચ્છા છે. માટે તું તારા ઇંદ્ર દેવને સંભારી લે.
એમ કહી તેના માણસોને હુકમ કર્યો કે જયસિંહ અને દયાળને પહાડની ઉંડી
ખીણમાં ફેંકી દો ! તરત જ તેના દુષ્ટ માણસોએ કયો પણ વિચાર કર્યા વગર
બંને જણાને ઉંડી ખીણમાં ફેંકી દીધા. પણ “ જેનો હજાર હાથવાળો ધણી
ઈશ્વર છે તેનો વાંકો વાળ કોણ કરી શકે તેમ છે. ”

જેનાઆચાર્યનાં દર્શન.

રણુજીત તથા પાટમદે ઝડપણેર આ તરફ આવી રહ્યા હતા, તેઓએ દયાળ તથા રાણાશ્રીને ખીણમાં ફેંકી દેતા જોયા હતા, તેઓ એકદમ નબળીક આવે તે પહેલાં તો આ દુષ્ટોએ ફેંકી દીધા. તેથી પાટમદે યેલાન થઈ ગઈ અને તે જમીન પર પછડાઈ પડી. રણુજીતે તરતજ એક તીર છોડ્યું પણ તે તીર આવતાં પહેલાં મંત્રી દયાળ તથા રાણા જયસિંહ બંનેને ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા. તેથી રણુજીતના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો, એટલે પાપી મહાત્મા-પુરોહીતની સાથે યુદ્ધ કરી યમસદન પહોંચાડી દીધો, તેને તેના કર્મનો પુરેપુરો બદલો મળી ગયો.

પાટમદે તો તદ્દન યેલાન બની ગઈ હતી તેને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે અનેક ઉપાયો કરવામાં આવ્યા, પણ તે શુદ્ધિમાં ન આવી.

દયાળ તથા રાણાશ્રીને જે ખીણમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા. તે ખીણ ઘણી ઉંડી અને ઝાડીઓથી ભરપુર હતી, જેથી તેઓ ખીણની ઝાડીમાં ભરાઈ ગયા હતા. અને યેશુદ્ધ બની ગયા હતા, તેઓને બીલકુલ ઇલા થઈ ન હતી. આ વખતે જેનાઆચાર્ય શ્રી માનસૂરિશ્વરશ્રી મહારાજ તેજ પહાડમાં પોતે આત્મસિદ્ધિ કરતા હતા. તેઓશ્રી પહાડમાં ચાલતા હતા ત્યારે મનુષ્યના શબને જોયું, તેથી તેમને તે શબને ઝોળખ્યું. અરે ! આતો વીરમંત્રી દયાળ જણાય છે. તે અહીં આ દશામાં ક્યાંથી ? આચાર્ય મહારાજે સાચવી નીચે ઊતાર્યા અને જંગલની વનસ્પતિ લાવી તેના ઉપચારથી શુદ્ધિમાં લાવ્યા. જ્યારે વીર દયાળ શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે આચાર્ય મહારાજશ્રીને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે:—ગુરુદેવ રાણાશ્રીની પણ આવી જ દશા કરવામાં આવી છે. તેથી રાણાશ્રીને શોધવામાં આવ્યા, અને તેમને પણ શુદ્ધિમાં આણ્યા. ધન્ય છે ? એ માનસૂરિશ્વરજી આચાર્યને !

ગુરુદેવ ! આપે જ અમને જીવતદાન આપ્યું છે. બંને જણા ગુરુદેવના ચરણોમાં શીર ઝુકાવી બોલ્યા.

વત્સો ! સાધુઓનો ધર્મ સેવાનો છે. એતો અમારી ફરજ છે. પણ તમો અહીં કેવી રીતે અને આ દશામાં ક્યાંથી ? આચાર્ય મહારાજે પૂછ્યું. જ્યારે મંત્રી દયાળશાહે અથ થી ઈતિ સુધી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. ત્યારે ત્રણે

જણા દુઠ્ઠા રસ્તાથી જ્યાં પાપી લોકોને સુકામ હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. રણુજીતે મંત્રીજીને જોઈને જ ચમક્યો અને એકદમ ડોકે બાજી પડ્યો, બાણે પોતાના આત્માને આનંદ થયો ન હોય ?

કોણ, રણુજીત ?

હા, મંત્રીશ્વર.

કેમ, આ કોણ મૃતું છે ?

એતો આપનાં ધર્મપત્નિ પાટમદે જેભાન અવસ્થામાં પડ્યાં છે. રણુજીતે કહ્યું.

હેં ? આ શું ? પાટમ, પાટમ, દયાળે બૂમો પાડી. પણ તે બોલી નહીં.

વસ્તો ! ગભરાવ નહીં. એમ બોલી આચાર્ય મહારાજે વનસ્પતિ લાવી તેના ઉપચારથી તેને શુદ્ધિમાં આણી.

મારો દયાળ; શું મને મૂકી ચાલ્યો ગયો ?

કોણ પાટમ ? જે તારો દયાળ તારી સામે જ ઉભો છે.

કોણ દયાળ, બોલતાં પાટમ દયાળની કોઠે બાજી પડી. અને પોતાના આત્માને ધન્યવાદ માનવા લાગી. મારા દયાળ મને મૂકીને જાય જ નહીં. શું એ જાનેનો પ્રેમ ? ધન્ય છે ! એ પ્રેમી કંપતિને ?

આ પ્રમાણે પાપીઓને પોતાના કર્મોનો બદલો મળ્યો અને આખરે સત્ય હેતુ તેજ ત્રાજવે આવ્યું. આ પ્રમાણે હાડીરાણી અને પૂરોહીતના પાપની મેવાડની પ્રભાને બખર પડતાં લોકો ધિક્કારની નજરે જેવા લાગ્યાં. અને દયાળને તથા રાણાજીને જીવતા જોઈ સારી મેવાડની પ્રભા આનંદનો અભિમુખ ઉજવી રહી છે. અને લોકો હર્ષવેલા બની ગયા છે.

આવો આનંદ તો પ્રભાએ કોઈ વખત અનુભવ્યો નથી, એવો આનંદ આજે ધરે ધરે અને આંગણે આંગણે ઉજવાઈ રહ્યો છે.

આનંદની હેલી.

મહારાણા તથા દયાળશાહ બચી ગયા. જેથી રાજ્યદરબાર ભરવામાં આવ્યો. રાણાશ્રીએ પોતાના બચાવની વાત કરી અને કહ્યું કે “અમે જીવતા રહ્યા હોઈએ તે પ્રતાપ આચાર્ય મહારાજ શ્રી માનસૂરિશ્વરજીનો જ છે, તેઓશ્રીએ અમને બચાવ્યા છે તેથી હું તથા મંત્રી દયાળ અને સારંગ મેવાડ તેઓશ્રીનું ઋણી છે, માટે તેઓશ્રીને મારી પ્રાર્થના છે કે તેઓશ્રીની સૂચના મુજબ હું આખા મેવાડમાં પ્રચાર કરીશ.” વળી દ્રોપા નામના સરદારે કોમલમેરના કીલ્લામાં જે બહાદુરી બતાવી હતી તેથી પ્રસન્ન થઈ તેની જાગીરમાં વધારો કરી આપ્યો. અને પોતાના પહેલા નંબરના સરદાર તરીકેનું માન આપ્યું. આ સિવાય હાડી રાણીને જન્મ કેહની સભા કરી. વળી પોતે જાહેર કચું કે પ્રબળનો! ખાત્રી રાખજો કે હવે હું મારો બધી કુટેવોનો ત્યાગ કરીશ, અને પ્રજાની સેવામાં જ રહીશ.

દયાળશાહે પણ પ્રજા સમક્ષ સુંદર વિવેચનમાં મહારાણાની અને પોતાની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો. આથી પ્રજા રાણાશ્રીની તથા વીર મંત્રી દયાળની જ્ય ઘોષણાના પોકારો પાડવા લાગી.

માનસૂરિશ્વર આચાર્ય કંચન કામિનીના ત્યાગી તરીકે સાચા સાધુ હતા. તેમનામાં રાગ, દ્રેષ, ક્રોધ, માન, અને માયાનો અંશ પણ નહોતો. જ્યારે મહારાણાએ લાખો રૂપીઆનો શરપાવ આપવાની વાત કરી ત્યારે તેઓશ્રી બોલ્યા કે સાધુઓ તો કોઈ જાતનો પરીગ્રહ રાખતા નથી, અને અમને લક્ષ્મી પણ અપત્તી નથી ફક્ત અમારો ધર્મ તો દરેક જીવોનું બહુ થાય એ જ અમારો ઉદ્દેશ અને લાવના.

શુદ્ધેવ માનસૂરિશ્વરશ્રીના ઉપદેશથી મહારાણા રાજસિંહના મન ઉપર જૈન ધર્મની બહોળલાલી અને સાધુઓના શુદ્ધ ચારીત્રની પડેલી છાપે ઘણી ઉઠી અસર કરી હતી. જેથી સારા મેવાડમાં નિચે મુજબ ફરમાન કાઢવા માટે મંત્રી દયાળશાહને ફરમાવ્યું.

-
- (૧) કોઈ પણ માણસ જીવોની કલ કરે નહીં. (૨) ગાય કોઈ કસાઈ ને આપે નહીં. (૩) પયુષ્ણના આઠે દિવસ ખીલકુલ હીંસા કરે નહીં. (૪) ઉપાશ્રયમાં લાખલ યએલા શુદ્ધેશ્વરને રાજ્ય પકડી શકે નહીં.

આવા અનેક ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. તેની નકલ કરી રાજ્ય તરફથી મંત્રી દયાળશાહે આચાર્ય મહારાજશ્રીને આપી. ધન્ય છે ? આવા પરોપકારી ગુરૂઓને આવા મહાન પુરૂષોએ જ પોતાના આરીત્ર બળથી આજે જૈન ધ્વજને ફરકતો રાખ્યો છે. આજના ગુરૂઓ કંઈ સ્થિતિમાં છે ? તેનો વિચાર વાંચક વર્ગ પોતે જ કરી લે.

આવી અનેક ઘટનાઓ દયાળના વખતમાં ઉદ્ભવી હતી. આખરે દયાળ પોતે પોતાની કારકીર્દીમાં બે વસ્તુ મૂખ્ય શીખ્યો હતો. ‘ પ્રજા સેવા અને રાજ્ય સેવા ’ આ બે વસ્તુ પોતે પોતાની ફરજ સમજી જરાપણ નિતી ચૂક્યો ન હતો. અને એક જૈન તરીકે પોતે પોતાની જવાબદારી બજાવી હતી, વળી જૈન નારી રત્ન ‘ પાટમદે ’ પણ શુશીલ, શૂરવીર અને સહાસીક પોતાના પતિના પાછળ તમામ વૈભવની પરવા રાખ્યા સિવાય મોતના ભોખમ ખેડી પોતાના પ્રાણનાથને બચાવવા કટીબદ્ધ થઈ હતી. ધન્ય છે ! તે જૈન વિરાંગનાને.

તેનામાં મુખ્ય દયા, ધર્મ અને શીયલના ઉત્તમ ગુણો હતા. તે ગુણોથી પોતાનું જીવન ધન્ય બનાવ્યું હતું, અને પોતે નાનામાં નાના માણસની સેવા કરવા ચૂકતી નહોતી. ધન્ય છે ! એવી સેવાભાવી રમણીઓને.

આ સિવાય દયાળશાહની હકીકત ઘણી જાણવા જેવી છે પણ વિસ્તાર બહુ જ વધી જવાથી વાંચક વર્ગને કંટાળો ન આપતાં ટુંકમાં જ હકીકત પુરી કરી વીરમીશ.

પરમાત્મા ! દયાળ જેવા ધીર, વીર, અને રણધીર જૈન કોમમાં ઉત્પન્ન થાઓ અને જૈનોની શોભા વધારો.

છર્યો

જૈન સાચો ભડવીર, મ્હેન્દ્રનું નૂર ઉતાર્યું.
શૂરવીર સાચો દયાળ, ગૌરવ જૈનોનું વધાર્યું.
ધરતો ઢાળ તલવાર, કરે નહીં પરવા કોની,
શ્રદ્ધા હતી બળવાન, સહાય ધરતો ઇશ્વરની.
સત્ય નિતીના સંયમથી, નામ દયાળ શોભાવતો,
કહે ‘ ભોગી ’ દયાળશાહ પુરૂષાર્થને સાધતો.

૨૪૫

છાંચો

હતો નીમકહલાલ, માલીકનું બહું જ ચહાતો,
 દુષ્ટજનો પર વૈર, બરાબર તે તો હેતો.
 હતો પ્રભનો પ્રાણ, પ્રભની સેવા કરતો,
 ધરતો સદા સ્વમાન, ખુશામત કદી ન કરતો.
 નામ દયાળનું સાંભળી, શાહ પણ ચમકી જતો,
 કહે 'લોગી' દયાળથી, દુરમન થરથર કંપતો.

૨૪૬

છાંચો

પડ્યો જ્યાં દુષ્કાળ, પોતાની લક્ષ્મી ખરચે.
 સુણી ગુરનો ભાધ, ગરીબની સેવા ધ્રુષ્ટે.
 બંધાવતો મંદિર, ખરચી લાખ અઠ્ઠાણું,
 મહા ભવ્ય મંદિર, ખરેખર છે બંધાણું.
 ટેખી મંદિરની, બાંધણી, હૃદય ભેદ દરખાય છે,
 કહે 'લોગી' દયાળની, વાહ વાહ કહેવાય છે.

૨૪૭

છાંચો

ગુર માન શુભ હસ્તે, પ્રતિષ્ઠા તેની કરતા,
 મહારાણા પણ આવી શોભામાં વૃદ્ધિ કરતા.
 ગામોગામના લોક આવીને મૂકામ કરતા,
 ઉદારતા એ દયાળ તણી, સૌ વખાણ કરતા.
 કહેતા જગતના માનવી, શું દયાળ દીલ ઉદાર છે,
 કહે 'લોગી' દયાળ ભણે, દેવનો અવતાર છે.

૨૪૮

પ્રકરણ ૧૫ મું

મહારાણા શ્રી જયસિંહ

મહારાણા રાજસિંહના મૃત્યુ પછી સંવત ૧૭૩૭ ઈ. સ. ૧૬૮૧ માં તેના બીજા પુત્ર જયસિંહ મેવાડના સિંહાસન પર આવ્યા તેનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૭૧૦ માં થયો હતો.

આ વખતે એક એવી ઘટના બની હતી, કે વાંચક વર્ગને તેમજ રાજપૂત લોકોને બહુવા જેવી હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ આ સ્થાને આપવામાં આવે છે.

મહારાણા રાજસિંહને બે પુત્રો હતા, તેઓશ્રીને નાના પુત્રની માતા ઉપર અત્યંત રાગ અને પ્રેમ હતો અને તે પ્રેમમાં દિવાના બની રાણાએ નાની રાણીના હાથમાં અમર પહેરાવ્યું હતું. આ વસ્તુ બહુ ભૂલથી જ બની ગઈ હોય તેમ ડાળ બતાવતા રહ્યા. કારણ કે પોતે પોતાના મનમાં સારી પેઠે સમજતા હતા કે મેં મોટી ભૂલ કરી છે.

એક દિવસે રાણાશ્રીએ પોતાના દિકરા બીમસિંહને બોલાવી કહ્યું કે “આ મારી તલવાર લે અને તારા નાના ભાઈ જયસિંહનું માથું ઉડાવી દે ! કારણ, તમે બંને જણ જીવતા હશે તો ભવિષ્યમાં મોટો કલેશ થશે, માટે મારી આ તલવાર લઈ અને જલ્દી જા.” બીમસિંહને આજ્ઞા કરતાં રાણા બોલ્યા.

પિતાશ્રી ! હું પુત્ર તમારો છું, પિતાના વચનને શિરોમાન્ય ગણવું એ પુત્રનો ધર્મ છે, પણ મારાથી આ કાર્ય બને જ નહિ પિતાજી ! હું મેવાડનું રાજ્ય મારા નાના ભાઈ જયસિંહને સોંપું છું અને હું હંમેશના માટે મેવાડ ભૂમિનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જાઉં છું. બીમસિંહ પિતાશ્રીની આજ્ઞા માગી, પોતાના સૈનીકોને સાથે લઈ ચાલી નીકળ્યા.

જ્યારે બીમસિંહ બાદશાહ શાહ પાસે આવ્યા ત્યારે બાદશાહે ઘણું જ સારું માન આપ્યું અને ત્રણ હજાર ઘોડાનો સેનાપતી બનાવ્યો, આ વખતે મોગલ રાજ્યના સેનાપતી સાથે બીમસિંહને કલેશ થવાથી બાદશાહે બીમસિંહને કાબુલ મોકલ્યો, તેથી તે કાબુલ રસ્તામાં રમતાં રમતાં અને ગમત કરતાં જતા હતા. વળી ઝાડ ઉપર ચડતાં વળી ઢોડતા પણ હતા, તેવી ગમત કરતાં તેઓ રસ્તો કાપી રહ્યા હતા. પણ અચાનક તેઓને કંઈક ચોટ-જબર લાગવાથી તેઓનું મૃત્યુ થયું હતું હવે આપણે રાણાશ્રી જયસિંહ તરફ વળીશું.

રાણા જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી થોડા જ સમય બાદ ઔરંગઝેબ સાથે સંધિ કરી હતી, શાહનો પુત્ર અજીમ અને મોગલ સરદાર દીલ્લેરખાં સંધિપત્ર લઈ રાણાજી પાસે આવ્યા. જેથી રાણાજીએ ઘણા ઉત્તમ પ્રકારે આદર સત્કાર કર્યો અને તેઓ મેવાડની સપાટભૂમિ પર સામસામા મળવા દસ સહસ્ર ઘોડેસ્વાર અને ચાલીસ હજાર પાયદળ સૈન્ય સાથે મેવાડના વિસ્તારમાં ઉભા રહી અજીમ તથા દીલ્લેરખાંની વાટ જોવા લાગ્યા. આ મહાન દૃષ્ય જોવાને માટે અસંખ્ય મેવાડીઓ તે સ્થળે આવ્યા હતા.

જ્યારે શાહબંદો અજીમ તથા સરદાર દીલ્લેરખાં પોતાના માણસો સાથે આવી પહોંચ્યા ત્યારે રાજપૂતોએ જયએકલીંગજીની પ્રચંડ ઘોષણા સાથે જય બોલાવી આકાશ ગંજવી મૂક્યું હતું. અને આવેલા મહેમાનોને મહારાણાએ ઘણા જ સન્માન સહીત સ્વાગત કર્યું હતું.

મહારાણાની પ્રચંડ સેના જોઈ અજીમ મનમાં શંકાશીલ થયો પણ દીલ્લેરખાં રાજપૂતોની ન્યાય અને નીતિ સારી પેઠે જાણતો હોવાથી તેને રાજપૂતોના વચન પર સંપૂર્ણ ભરૂંસો હતો. અને પોતે જે વૈર રાખ્યું હતું તે છતાં પણ રાણા રાજસિંહ પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો; તો શું એ જયસિંહ પોતાને ત્યાં આવેલા મહેમાન સાથે વિશ્વાસઘાત કરશે ? અજીમને રાજપૂતો પર વિશ્વાસ નહોતો પણ દીલ્લેરખાંને તો રાજપૂતો પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.

જ્યારે મહારાણા જયસિંહ સ્વાગત કર્યું ત્યારે તે બધાને આનંદ થયો અને સંધિનું કાર્ય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું અકબરના વિદ્રોહી ચરણમાં જે સહાય કરી હતી તેના દંડ તરીકે પાદશાહને ત્રણ પ્રગણાં આપી દેવાં પડ્યાં. પાદશાહની આજ્ઞાનું શાહ અજીમે જયસિંહને જણાવ્યું કે તમે આજથી અમારો લાલ ઝંડો અને છત્ર વાપરી શકશો. પરંતુ આ દંડ નામનો જ હતો. કેવળ પાદશાહનું માન રાખવા માટે જ રાણાજીએ આ વાતને માન આપ્યું હતું. પણ મહારાણાને તો આ શરત મંજૂર રાખવાથી લાલ જ થયો હતો.

વિદાય થતી વખતે દીલ્લેરખાંએ કહ્યું કે ‘તમારા સરદારો સ્વભાવના ઘણા જ કઠોર છે અને મારા પુત્રને આપના હિતની ખાતર જ આપના તાબામાં સોંપવામાં આવ્યો છે. તેના જીવનના બદલામાં બનશે ત્યાં સુધી પૂર્ણ સ્વાધીનતા રક્ષવામાં હું જરાપણ ત્રુટી કરીશ નહીં, આપ નિશ્ચીત રહો. આપના સ્વર્ગસ્થ પિતા સાથે મારી મિત્રાચારી હતી.

આ પ્રમાણે રાજપૂતોના મીત્ર દીલ્લેરખાંનો ઉદ્યોગ સફળ થયો નહીં પરંતુ મહારાણાએ પોતે પોતાના ખડગ પર વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. રાણાશ્રીને પાંચ વર્ષ સુધી તો તેમને કામોરી મોગલોના ભીષણ આક્રમણથી પોતાની રક્ષા

કરવા માટે તો તેઓએ પહાડો અને જંગલનો આશરો લીધો હતો. અને મોગલોની સાથે ઘણી જ બહાદુરીથી યુદ્ધ કરી પોતે પોતાના બાહુબળથી કીર્તિ મેળવી હતી. મેવાડભૂમિ રત્ન ગર્ભાભૂમિ છે. પૂણ્યશક્તિલા અને ગીરીતરંગીની વચ્ચે મહારાણાશ્રીએ ‘જયસમુદ્ર’ નામનું એક વિશાળ સરોવર બનાવ્યું. ભારત વર્ષમાં આવા સરોવરનો નમુનો બીજો ક્યાંય નથી, એવી વિશાળ અને મનોહર બાંધણી કરવામાં આવી છે. ત્યાં પ્રથમ ‘ઢેબર’ નામનું નાનું તળાવ હતું, આ તળાવને મોટું બનાવી ચારે બાજુ બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. અને તેનો ઘેરાવો લગભગ પંદર કોષ જેટલો મોટો છે આ તળાવથી ધાન્યના ક્ષેત્રોને ઘણો જ ફાયદો થયો, જેડુતોની આબાદી થઈ છે વળી તેના કિનારા ઉપર પોતાની પ્રીય રાણી કમલાદેવી માટે મહેલ બંધાવ્યો છે તે હાલમાં મોબુદ છે.

આખરે ગૃહકલેશને લઈને મહારાણાનું ટુંક જીવન ઘણી જ દુઃખી અવસ્થામાં પસાર થયું. આ ઝઘડાનું મુખ્ય કારણ સ્ત્રી પરાયણતાનું હતું જેને “સોખ્યનું સાલ” કહીએ છીએ તે હતું. આગળના રાજાઓ પોતાની વિષય-વાસના પુરી કરવા સારૂં એકથી વધારે રાણી પરણતા હતા અને તેનો જેમ જેમ વસ્તાર વધતો જતો તેમ તેમ કલેશના બીજ રોપાતાં જતાં અને તેમજ વિશેષ મજબૂત થતા હતાં. માટે ડાહ્યા પુરૂષે એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કદાપી પણ પરણવી જોઈએ નહીં. જયસિંહની જેટલી રાણી હતી તેટલી બધી રાણીઓમાં અમરસિંહની માતા મોટી હતી. તે રાણી હાડા કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. હાડા-કુળે ગોહલોત્ કુળ ઉપર ઘણા જ ઉપકારો કર્યા હતા. હાડીરાણી સૌથી મોટી હતી. જેથી રાણાશ્રીને તેના ઉપર જ પ્રેમ રાખવો જોઈતો હતો પણ વિષયને વશ થઈ પોતાની રાણીનો ત્યાગ કરી કમલાદેવીના પ્રેમમાં લોલુપ્ત બન્યા, અને ઝઘડાનું મૂળ વધાર્યું. તેથી આગળ પાછળના શત્રુઓ પ્રબળ થવા લાગ્યા, જેથી અંદર અંદરના કલેશથી મેવાડનું રાજ્ય ઘણી જ હીણ દશામાં આવી પડ્યું.

અમરસિંહની માતા પ્રત્યેનો વૈરભાવ કમલાદેવીને વધતો ગયો અને તે એટલો બધો વધ્યો કે તેઓને એક એકને સાથે રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. જે જયસિંહ રાણાએ બાદશાહ ઔરંગઝેબ સાથે યુદ્ધમાં બહાદુરી અને વીરતા બતાવી હતી તેજ રાણો જયસિંહ આજે ગૃહ-કલેશથી કંટાળી પોતે કમલાદેવીની સાથે જયસમુદ્રના કિનારે બંધાપેલા મહેલમાં રહેવા માંડ્યો. અને રાજ્યનો તમામ વહીવટ કુમાર અમરસિંહ તથા મંત્રી દયાળશાહને સોંપ્યો. તેથી તો રાણા જયસિંહ પોતે ઘણાજ પ્રમાદી અને આળસુ બની ગયા. આવી સ્થિતિમાં પણ પોતે શાન્તિ પામી શક્યા નહીં. તેઓના પુત્રો ઘણાજ તોફાન કરવા માંડ્યા. તેથી પોતે પોતાનું સ્થાન છોડી પોતે પાટનગરમાં આવ્યા. આવખતે કુંવર અમરસિંહ પોતાની જીવાનીના જોશે એક મંદોન્મત્ત હાથી નગરમાં છોડી મૂક્યો અને કોઈ

કારણસર મંત્રી દયાળશાહનું બારે અપમાન કર્યું. આ વાત રાણાશ્રીના કાન પર આવી ત્યારે પોતાના પુત્રનું આવું વર્તન જોઈ પોતે શંકાશીલ બન્યા. અને અમરસિંહને ઉચિત શિક્ષા આપવા સારૂ પોતે એકાંત વાસ છોડી માર્ગમાં ચિત્તોડપુરીના દર્શન કરી ઉદયપુરમાં આવ્યા પરંતુ બુદ્ધિ વગરના અમરસિંહે પોતાના પિતાની આગમનની વાટ જોઈ નહીં અને પોતાના પિતા સાથે વૈરનો ખલ્લો વાળવા માતાની શીખામણથી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી અને તરત પોતે પોતાના મામા બુન્દીના હાડારાણા પાસે ગયો અને દશહજાર સૈનીકો પોતાની સાથે લાવ્યો. આ વખતે મેવાડના બીજા સરદારોએ પણ અમરસિંહને સહાય કરી હતી. અને આળસુ રાજાનો ત્યાગ કરી અમરસિંહના પક્ષમાં બળ્યા હતા.

આ વખતે રાણા મહા સંકટમાં આવ્યા હતા અને યુદ્ધમાંથી બચવાનો કોઈ રસ્તો નહોતો. આખરે કોઈ પણ રસ્તો ન સૂઝયો ત્યારે પોતે અરવલ્લી પહાડને ઓળંગી પોતાના રાજ્યમાંથી મારવાડમાં નાશી ગયા અને ત્યાંના મુખ્ય માંડલીક રાજાને સમજાવવા પુત્રને મોકલ્યો. પરંતુ રાજ્યના અનેક સરદારોની સહાયથી અમરસિંહને અભિમાન આવી ગયું હતું. તેથી આવેલા માંડલીક રાજાની એક પણ વાત તેણે સાંભળી નહીં અને બળનો હસ્તગત કરવા માટે પોતાનું સૈન્ય કોમનેર તરફ કુચ કરી દ્રેપા સરદારના હાથમાં કેમલનેરના શાસનનો બાર હતો. આ સરદાર મહા વિક્રાન અને ચતુર તેમજ મહા શૂરવીર હતો. તેથી તે સરદારે બહાદુરી પૂર્વક કુમાર આતરનો બધો મનોરથ ધૂળ ભેગો કર્યો. અને અમરને હરાવ્યો. ત્યારે અમર પોતાના પિતા સાથે સંધિ કરવા તૈયાર થયો. આખરે એકલીંગણના પવિત્ર મંદિરમાં બંને પિતા-પુત્રે સંધી પત્રો પર સહીઓ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે રાણા જીવે ત્યાં સુધી અમરકુમારે જયસમુદ્રના મહેલમાં રહેવું અને રાણાએ પાટનગરમાં આવવું.

મહારાણા જયસિંહે વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું પોતાની ઉંમરમાં પોતે ઉચ્ચ ગુણો બતાવ્યા હતા. અને યુદ્ધમાં બહાદુરી બતાવી હતી જો તેવાજ ગુણો કાયમ રહ્યા હોત તો આજે પોતે મોગલોના પંજામાંથી પોતાના દેશની સ્વાધીનતાનો ઉદ્ધાર કરી શકત. પરંતુ સ્ત્રીઓના કલેશ અને કુસંપે મેવાડની ખાનાખરાળી કરી નાંખી હતી, રાણા જયસિંહ જેવા ગુણો પહેલાં બતાવી પોતાની કીર્તિ મેળવી હતી. તે કીર્તિ પોતે પાછળથી બૂસી નાંખી છેક કર્મહીણ થઈ ગયો હતો. જો પોતે જયસમુદ્ર ન બંધાવ્યું હોત તો આજે ઇતિહાસના પાના ઉપર તેનું નામ-નિશાન પણ ન હોત.

મહારાણા જયસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમનો મોટો કુમાર અમરસિંહ (બીજો) સંવત ૧૭૫૬માં રાજ્ય સિંહાસન પર બેઠો.

વાંચક વર્ગ ! રાજા જયસિંહની હકીકત ઉપરથી વિચારી જોશો કે ગૃહકલેશનું પરિણામ કેટલું ભયંકર અને ખરાબ આવે છે, જ્યાં કુસંપ છે ત્યાં કોઈ દિવસ આત્માને શાંતિ મળતી નથી. અને વિકાશ નથી. માટે સમજુવર્ગ વિચાર કરી કલેશથી દૂર રહેશે. જે મેવાડની ઉન્નતીનું શિખર હતું. જે મેવાડથી ભલભલા શાહ જેવા દુશ્મનો પણ કંપતા હતા તે મેવાડ ફક્ત માંડોમાંડે કલેશના પરિણામે આજ હતાથ અને નિસ્તેજ થઈ ગયું હતું. કલેશનું પરિણામ આશરે ભયંકર જ આવે છે.

મહારાજા જયસિંહ પોતે નાનપણમાં પોતાનું શૌર્ય અને જે શાણપણ બતાવ્યું હતું તે તો વાંચક વર્ગને યાદ હશે પણ ભલભલા મહાન મહાત્માઓ પણ વિષય આદી વૈભવની લાલચમાં પડી એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવા તત્પર થાય છે. તેનું પરીણામ આખરે પોતાને જ ભોગવવું પડે છે.

આ વખતે મંત્રી દયાળશાહ પોતાનું કર્તવ્ય શુભ નિષ્કાથી બળવી રહ્યો હતો રાજ્યની લગામ પોતે જ સાચવતો હતો છતાં તે ઈમાનદાર વ્યક્તિને પણ આખરે ભોગવવું પડ્યું હતું. પણ છેવટે તો સત્ય અને નિતિનો જ વિજય છે.

હાડીરાણીએ પણ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જે આખા મેવાડનું ભાવી બગાડી નાંખ્યું અને પોતાની ધારેલી ધારણા પાર ન પાડી શકી. તેથી તેણે પોતાના જીવનને ઘણાજ કષ્ટમાં શુભરત્નું પડ્યું.

કમળાદેવી પણ વિચાર ન કરતાં પોતાની નિય લાલસા અને વૈભવ ભોગવવા ખાતર રાજાને પોતાના પ્રેમ પાસમાં જકડી રાખી સારાય મેવાડનું ભાવી જેણે પાચમાલ કર્યું જ્યાં સારસારનો વિચાર કર્યા વગર જેટલું કાર્ય કરવામાં આવે છે તેટલું પરિણામ ભયંકર આવે છે. મોટાઓની સાધારણ ભૂલનું પરિણામ કેટલું નુકશાન કરે છે અને તે બધાને ભોગવવું પડે છે તે વાંચક વર્ગ સમજી લે.

મહારાજા જયસિંહ સ્વર્ગવાસ થયા, અને આ ફાની દુનિયામાંથી પોતાનો જીવન-દીપક અસ્ત થયો. જોયું આ ગૃહકલેશનું પરિણામ.

છાપો

જ્યાં છે ગૃહનો કલેશ, કદિ નહીં શાંતિ ત્યાં છે,
જ્યાં છે કલેશની આગ; નહીં ત્યાં સુખ જરી છે,
કુસંપ કેરા કીચ મહીં, સૌ કોઈ ખુચાયા,
કુસંપમાં તો નાશ થયા, મોટા મહા રાયા,
માટે જગતના માનવી, ગૃહ-કલેશમાં પડશે નહીં,
કહે ભોગી સુખી જાંઘી, કુસંપમાં ખોશે નહીં. ૨૪૬

છાપો

એક પરણતાં નાર, જ્યાં બીજી આવે,
 બીજી કેરા પ્રેમ મહી, મસ્ત બની જાવે,
 સાર અસારનું ભાન, નહીં ત્યાં પોતે લાવે,
 ડુબે પોતે આપ, બીજાને પણ ડુબાવે,
 માટે વિશ્વના જન, એક પત્નીવૃત્ત પાળજો,
 કહે ભોળી બીજી નારના, મોહને વિસારજો. ૨૫૦

છાપો

સુખી હતો મેવાડ, લક્ષ્મીની છોળો ઢળતી,
 હતા પરાક્રમી વીર, ભૂમિ શૂરવીરથી શોભતી,
 મેવાડ કેરા નામ થકી, દુશ્મનો થરથરતા,
 શાહ જેવા પણ નામ, સુણીને વિરમય બનતા,
 પણ કુસંપ કેરી આગમાં, એ બધું બદલાઈ ગયું,
 કહે ભોળી મેવાડ કેડે ભાવી પણ પલટાઈ ગયું. ૨૫૧

છાપો

આબો ગોઝારો કાળ, દયા નહીં હિલમાં ધરતો,
 હોય મોટો ભૂપાળ, છતાં નહીં રહેજે ઠરતો,
 આવે ક્યાંથી કાળ, બળર નહીં કોને પડતી,
 તુટી જેની નાડ, નહીં તેની બુદ્ધી જડતી,
 કાળ કેરા ઘકમાં, કઈક જન પીશાઈ ગયાં
 કહે ભોળી શૂરવીર પણ, અ કાળમાં જકડાઈ ગયા. ૨૫૨

પ્રકરણ ૧૬ મું

મહારાણા શ્રી અમરસિંહ.

રાણાશ્રી જયસિંહના સ્વર્ગવાસ પછી કુમાર અમરસિંહ સંવત ૧૭૫૬ ઈ. સ. ૧૭૦૦ માં રાજ્યસિંહાસન પર આવ્યો. અમરસિંહના નામની મહત્તા ઘણી હતી પણ પોતે પોતાના પિતાની સાથે વૈરભાવથી મેવાડની દુર્દશા કરી હતી. જો અમરે પોતાના પિતાની સાથે કલેશ ન કર્યો હોત અને રાજ્યનું બળ ન લાંગુરું હોત તો આ વખતે મેવાડની મહા ભયંકર અવદશા ન હોત. પણ જ્યાં ગૃહ-કલેશને પરીણામે આજે આખા મેવાડની પરીસ્થિતી બદલાઈ ગઈ હતી. રાણા અમરસિંહ મેવાડની દુર્દશાનો ઉદ્ધાર ન કરી શક્યા.

× મહારાણા અમર રાજ્યસિંહાસન પર બેઠા પછી થોડાજ દિવસમાંજ દિલ્હીના સમ્રાટના ઉત્તરાધિકારી શાહ આલમની સાથે સંધી કરી લીધી. આ સંધી કરવામાં તેની વિલક્ષીણતા હતી, તેનું કારણ એ હતું કે આ વખતે રાણા અમરસિંહ સિંહાસન પર બેઠા પછી મોગલોના રાજ્યમાં ઘણો જ ભયંકર ગૃહ-કલેશનો સમારંભ થયો હતો.

મોગલોના રાજ્યની આવી દુર્દશા જોઈ રાણા અમરસિંહે ભાવી સમ્રાટની સાથે સંધિ કરી લીધી હતી. આ સંધિ ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવી હતી. જે સમયે શાહઆલમ સીંધુ નદીની પેઢી પાર ગયો તે વખતે મેવાડની સેના તેને સહાય કરવાને સાથે ગઈ હતી. આ વખતે શક્તાવત સરદાર મેવાડની સેનાના સેનાધિપતિ હતા, તેઓએ ત્યાં પ્રચંડ શૂરાતન બતાવ્યું હતું, એમ કહેવાય

× રાણા અને શાહઆલમની વચ્ચેનાં જે સંધિ થઈ હતી તે સંધિપત્ર ઉપર શાહ આલમના હસ્તાક્ષર છે. તેમાં લખ્યું છે કે પ્રજના હીતના જે છ પ્રસ્તાવના શ્રીમાને સાદર ક્યાં છે. અને મેં સ્વીકાર્યાં છે અને તે ઈશ્વર કૃપાથી લાભદાયક ફળ ઉત્પન્ન કરશે તે છ પ્રસ્તાવના નીચે મુજબ છે.

(૧) ચિત્તોડનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો. (૨) ગૌહત્યા બંધ કરવી. (૩) શાહજહાંના વખતમાં જે જે પ્રદેશો મેવાડના અંતર્ગત હતા તે સર્વ પાછા સોંપવા. (૪) સ્વર્ગસ્થ પાદશાહ અકબરકા શાસન કાળની પેઠે હિન્દુઓને પોતાના સ્વતંત્રતા પૂર્વક પોતાના ઇષ્ટ-દેવની પૂજા તથા ધર્માચારણ કરવા દેવું. (૫) આપ જે રાજ્ય કર્મચારીને પદભ્રષ્ટ કરશે તેને મહારાણા કિચ્છીતપણ આદર આપશે નહીં. (૨) હવે દક્ષિણના યુદ્ધમાં મહારાણાની સેનાની સહાય મળશે નહીં. ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮ માં રાજપૂતો અને બ્રિટીશ સરકારની સાથે જે સંધી થઈ હતી તેમાં જે પ્રસ્તાવના હતી તેમાં ગૌહત્યાનું નિવારણ કરવાનો પ્રસ્તાવ પણ હતો.

છે કે આ ઉત્તમ પ્રસંગે દૂર દેશમાં શાહ આલમ સાથે સંધી કરી લેવામાં આવી હતી.

જે દ્વારા મોગલ રાજ્યકુળનો નાશ થઈ ગયો અને જે દ્વારા શ્વેત દ્રીપ-વાસી ખ્રિશ્ચિયસિંહની પ્રભુતાનો માર્ગ આ દૂરના દેશમાં સાફ થઈ ગયો. આ ઘટના વિષે વિવેચન કરવું તે અત્યારે આવશ્યક છે, આ વિવેચનથી એક અમહત્ત્વ રાજ્યનૈતીક તત્ત્વ આપોઆપ વિદીત થઈ જશે, આ તત્ત્વના મહિમાથી મોહિત થઈ ને ભારત બંધુ મહાત્મા ટોડે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે આ તત્ત્વે અમારી સમક્ષ સંકેતની પેઠે આવીને અમને સાવચેત કરી દીધા છે. નિતીભળની સહાય વીના કેવળ ખડ્ગના બળથી ભારતવર્ષનું શાસન કરવાથી વિપત્તીમાં પડવું પડશે.

હિન્દુઓનો વૈરી ઔરંગઝેબની શાસન પ્રણાલીકા લક્ષમાં લેવાથી મહાત્મા ટોડના પૂર્વોક્ત કથનની સત્યતા ઉત્તમ પ્રકારે સમજાશે. બળ, ગર્વિત દુરાચારી ઔરંગઝેબ પોતાના અસીમ બળ પર વિશ્વાસ રાખી ધર્મોત્તમા રાજપૂતોની ઘુણા કરતો હતો. આથી તેણે પોતાના તથા પોતાના વિસ્તૃત રાજ્યના મૂળમાં જાતે જ કુહાડીનો પ્રહાર કર્યો, બળથી અંધ બની જવાથી તે પોતાની ખરી અવસ્થાનો પરિચિત ન હતો, પરંતુ આતો સ્પષ્ટ જણાય છે કે રાજ્યનીતી અકબરે જે મહા પ્રયત્ન રાજ્યના મૂળ ઉંડા જમાવ્યા હતા તે રાજ્ય કેવળ ઔરંગઝેબના દુરાચરણથી કપાએલા મૂળવાળાં વૃક્ષની પેઠે કંપાયમાન થતું હતું ઔરંગઝેબે એક પણ પથ પોતાના રાજ્ય કે પ્રજાના હિતનો વિચાર કર્યો હોત તો મોગલ સામ્રાજ્યનો નાશ આટલો શીઘ્ર થાત નહીં, વિચાર કરવાથી આ વાત ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ બેસે છે કે એક માણસ કાલ્ય ચલાવવામાં ગમે તેટલો ચતુર હોય, રણનીતીમાં ગમે તેટલો કુશળ હોય, તેમ ગમે તેટલી સેનાની સહાય હોય અને ગમે તેટલો પરાક્રમી હોય, પણ જ્યાં સુધી એ પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદીત કરતો નથી જ્યાં સુધી તે પ્રજાને સંતુષ્ટ કરતો નથી ત્યાં સુધી પોતે કદી પણ પોતાના રાજ્યને દૃઢ અને ચિરસ્થાયી બનાવી શકતો નથી.

મહાત્મા ટોડના સમયમાં ખ્રિશ્ચ સામ્રાજ્ય હિન્દમાં જેટલો ફેલાવો પામ્યું હતું તેના કરતાં ઔરંગઝેબના સમયમાં મોગલ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અધિક હતો. અને તેની પાસે રક્ષાની સામગ્રી ઘણી મોટી અને સુદૃઢ હતી, વળી રાજપૂતોની સાથે શોષિત સબંધ પણ ચાલુ થઈ ચુક્યો હતો. રાજપુત લોકો પર અત્યંત ચાહના કરવામાં આવતી હતી તે છતાં તેઓ તેમના રાજ્યનું હિત સાધવા માટે અર્થ અને પોતાના પ્રાણ સુદાં બલિદાન આપવામાં તૃટી કરતા નહતા.

તેઓ સિન્ધુ નદીના પેલે પાર જઈ કાબુલમાં પણ તેને માટે લડતા હતા અને તે પ્રદેશમાં વિજય પ્રાપ્ત કરતા હતા. ભારતવાસીઓ ચિરકાળ રાજબાજ

રહેતા આવ્યા છે. આથી તેઓ રાજના અત્યાચાર સહન કરીને પણ તેમને માટે પ્રાર્થના કરતા હતા, ખારતવાસીઓની રાજ્યભક્તિ અકબર સારી પેઠે સમજાવે હતો. જહાંગીર અને શાહજહાં અકબરની જ નીતી પ્રમાણે ચાલતા હતા. પરંતુ દુરાચારી ઔરંગઝેબ હિંદુઓની રાજ્યભક્તિનો મહિમા સમજ્યો નહીં તે હિંદુઓની રાજ્યભક્તિ અને ઉદારતાનો અવળો અર્થ કરતો હતો કે હિંદુઓ મારા પ્રચંડ બળથી લયલીત થઈને મારા શરણે આવે છે. તેણે હિંદુઓની રાજ્યભક્તિની આવો શોચનીય બદલો આપ્યો. જો ઔરંગઝેબની ઇચ્છા હોત તો તે સુગમતાથી પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ઠ નીતી ગ્રહણ કરી હિંદુઓની ઉચ્ચ રાજ્યભક્તિ અને ઉદારતાનો કિંચિત બદલો આપી શકતો, પરંતુ તેને તેમ ન કરતાં પરમવિશ્વાસુ અને પરમ રાજ્યભક્તો રાજપૂતો સાથે પશુ સમાન આચરણ કર્યું અને અયોગ્ય જાણાવેરો સ્થાપિત કરી તેમની રાજ્યભક્તિનો અનાકર કર્યો. આ અનિર્મિત ભરેલો જાણાવેરાની સ્થાપના થવાથી જ મોગલ સામ્રાજ્યનો નાશ થયો હતો. જો ઔરંગઝેબ પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ઠ નીતિ અનુસાર ચાલી આ ધૃષ્ટિ મુંડકર જાણાવેરો સ્થાપિત ન કરત અને હિંદુઓ પર કઠોર અત્યાચાર ન કરત તો મોગલ સામ્રાજ્યનું અધઃપતન આટલું શીઘ્ર થાત નહીં દુરાચારી ઔરંગઝેબનો સર્વ હિંદુઓને બળાત્કારે મુસલમાન કરવાની અભિલાષ હતો. પરંતુ રાજપૂત કેશરી રાજસિંહના પ્રચંડ પરાક્રમ આગળ તેની આ હુલ્લ ભાવના પૂર્ણ થઈ નહીં. પરંતુ તેના અવસાન પછી તેને હિંદુઓને બળાત્કારે મુસલમાન કરવા માંડ્યા અને જાણાવેરામાંથી કોઈ પણ હિંદુ મુક્ત થઈ શક્યો નહીં.

ઔરંગઝેબ હિંદુઓનો કટ્ટો દુશ્મન હતો તેના જીવનની પ્રત્યેક ઘટના આ કથનની સત્યથી સિદ્ધ કરે છે. જે હિંદુ પોતાનો ધર્મ છોડી મુસલમાન થતો તેને દુરાચારી ઔરંગઝેબ માન સહીત આસન આપતો આમાંનું એક ધર્મશ્રેષ્ઠ માણસનું વૃત્તાંત અહીંયાં લખીશું આ વૃત્તાંત વાંચવાથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થશે આવા ધર્મશ્રેષ્ઠ માણસોને આશરો આપી ઔરંગઝેબે પોતાના જ પગમાં કુહાડી મારી હતી. આ અવિચારી કૃત્યથી જે વિસ્મય કુળની ઉત્પત્તિ થઈ તે કુળના વંશજોને ચિરંકાળ પર્યન્ત ભોગવવું પડ્યું. આથી મોગલ સામ્રાજ્યનો વંશનો માર્ગ સાફ થઈ ગયો હતો.

સીસોદીયા કુળની હલકી શાખામાં રાવગોપાલ નામનો રાજપૂત એક થઈ ગયો હતો તે અંબલ નદીના તટ પર આવેલા રામપુર રાજ્યનો રાજા હતો ને મહારાણાનો માંડલીક હતો. એક વખત રાવગોપાલ પોતાની પ્રચંડ સેનાને લઈ દક્ષિણમાં યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યારે પોતાના રાજ્યનો કારોબાર પોતાના જ

પુત્રને સોખ્યો હતો તેનો કુલકલંક પુત્ર રાજ્યની આવક પોતાના પિતાને નહીં મોકલતાં પોતે જ સ્વાહા કરી જતો હતો. ત્યારે રાવગોપાળે પોતાનો ન્યાય આપવા માટે પાદશાહને પ્રાર્થના કરી ત્યારે મૂર્ખ રાજકુમાર પોતાના પિતાના તથા ખાદશાહના ક્રોધાગ્નિમાંથી બચવા ઉપાય શોધવા લાગ્યો. ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી તેને એક ઉપાય જડ્યો. આ ઉપાય દ્વારા તેની સંકટમાંથી મુક્તિ થઈ

આ ઉપાય એ હતો કે તેણે હિંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરી ઈસ્લામનો ધર્મ સ્વીકાર્યા આ ઉપરથી ઔરંગઝેબ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેનો અપરાધ ક્ષમા કર્યા એટલું જ નહીં બલકે તેને રામપુરનું રાજ્ય સમર્પણ કરી દીધું. પોતાના હુબ પુત્રના આવક કુત્યથી પોતાના પિતાને અત્યંત તીરસ્કાર આવ્યો અને તેનો બદલો લેવા માટે પોતાની સેના લઈ રામપુર તરફ આક્રમણ કર્યું પરંતુ તેની ધારણા સફળ થઈ નહીં અને પરાજય થયો તેથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે રાણા અમરસિંહનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો, હુબ દુરાચારી ઔરંગઝેબે આ વાત જાણી અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો રાણાએ રાવગોપાલને આશરો આપ્યો તેથી ખાદશાહ તેને દ્રોહી ગણવા લાગ્યો. અને તેની હીલચાલ તપાસવા માટે પોતાના પુત્ર અણ્ણમને માળવા રહેવાની ભલામણ કરી. ખાદશાહનો પરમ ભક્ત એવો એક રાજપૂત પોતાના જીવનચરિત્રમાં ઔરંગઝેબના દુરાચારની સ્પષ્ટ હકીકત પોતાના ગ્રંથમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે શાહ પોતાના વિશ્વાસુ અને સહાયક રાજપૂતો ઉપર ક્રિચીત પણ અનુગ્રહ કરતો ન હતો. તેથી તેની સેવા કરવા માટે રાજપૂતોનો આગ્રહ મંદ પડી ગયો હતો, ખાદશાહને તેની હુબતા નો બદલો આપવા માટે જ અમરસિંહ રાણાએ તેના વિરુદ્ધ ખડગ ધારણ કર્યું હતું રાણાને સહાય કરવાને માલવરાજ પણ યુદ્ધમાં આવ્યા હતા. આ વખતે આણ્ણમ દક્ષિણ તટ પર હતો તે પ્રદેશમાં મહારાષ્ટ્રી નીમસિંધીઆ નામના એક રણુ વિશારદ મહારાષ્ટ્રીને પોતાનો સેનાપતિ બનાવી ભયંકર વિગ્રહ કરી રહ્યા હતા આ ભયંકર અગ્નિ શાંત કરવા માટે ખાદશાહ ઔરંગઝેબે આણ્ણમની સાથે રાણા જયસિંહને મોકલ્યા, પરંતુ તેને સફળતા મળી નહીં.

ખાદશાહના કઠોર અત્યાચારથી ભારત વર્ષમાં વિગ્રહ-અગ્નિ પ્રજ્વલીત થયો હતો. ખાદશાહ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યા હતા તેથી સર્વ લોકો મોગલોની ગુલામી છિન્નભિન્ન કરવા એક પગે તૈયાર થઈ ગયા હતા. આ પ્રમાણે ખાદશાહ કર્યા કર્યા સંભાળે કયા કયા જણની રક્ષા કરે અને કોનું ક્યાન રાખે.

એક તરફ મહારાષ્ટ્રી વીરકેશરી શિવાજીના મંત્રથી દિક્ષીત થઈ સ્વાધિનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે બાળસૂર્યની પેઠે ધીમે ધીમે પ્રયત્ન મૂર્તિ ધારણ કરી રહ્યા હતા બીજી બાજુ રાજપૂત લોકો મોગલોથી અલગ થતા જતા હતા આથી

બાદશાહ અતિ ભયભીત અને વ્યાકુળ થયો. પરંતુ આ સંકટમાંથી તેનો ઉદ્ધાર થયો નહીં તેથી તેની વૃદ્ધાવસ્થા જોઈ તેના પુત્રો મોગલ રાજ્ય પોતપોતાના અધિકારમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને તે માટે ભયંકર સંકટો સહન કરવાને પણ તૈયાર થયા. આ દૃષ્ટિ સંકટોથી પીડીત થઈ પચાસ વર્ષ સુધી ભયંકર રાજ્યનિતિ ચલાવી.

પાદશાહ ઓરંગઝેબે વસાવેલા ઓરંગાબાદ નગરમાં ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં (જીકાદની તારીખ ૬ મી) આ લોકોનો ત્યાગ કરી ચમદારે પહોંચી ગયો જે દિવસે તેનું મરણ થયું તે દિવસે પુત્ર-પૌત્રાદિમાં મહા કૌલાહલ મચી રહ્યો પિતાના મરણનો શોક કરવો દૂર રહ્યો પરંતુ તે સર્વ તખ્ત પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી પાટનગર તરફ દોડ્યા, પ્રથમ ઓરંગઝેબના પુત્ર અજમે શહેનશાહી પોતાના અધિકારમાં લીધી પછી તે પોતાના જેટ બન્ધુ સુલતાન મોઆઝીમને તેની સેના સાથે પોતાના પાટનગરમાં આવતો જોઈ તેનો મનોરથ નષ્ટ કરવાની ઈચ્છાથી ધાત અને કોટાના રાજપૂતોને લઈ તેની ગતિ રોકવા માટે આશ્રામાં ગયો. મેવાડ, મારવાડ અને રાજસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા સર્વ રાજાઓ મોઆઝીમની પતાકા નીચે આવી એકત્રીત થયા. આ સર્વ રાજપૂતોને પોતાની સાથે લઈ સુલતાન મોઆઝીમ ‘બાજૈ’ નામના સ્થળે અજમેની સેના સાથે આવી સામો થયો.

આ યુદ્ધમાં અજમેનો સખ્ત પરાજય થયો અને તેમાં ધાત તથા કોટાના રાજા તથા પોતાના પુત્ર બેદરખતની સાથે સમરભૂમીમાં માર્યા ગયા. તેથી મોઆઝીમ સંપૂર્ણપણે નિષ્કંટક થયો અને તે “ શાહ આલમ બહાદુર શાહ ” નામ ધારણ કરી પિતાના તખ્ત પર બિરાજમાન થયો.

મોઆઝીમમાં અનેક સફળતા હતા તેના સફળતા પર આકર્ષાઈ સઘળા રાજપૂતો તેના પર પ્રસન્ન હતા, જે સુલતાન મોઆઝીમ હિન્દુ હિતૈષી શાહજહાં પછી મોગલ સિંહાસન પર બેઠો હોત તો વીરવર બાબરે સ્થાપન કરેલું રાજ્ય વૃક્ષ આટલી શીઘ્રતાથી નાશ ન થાત, જે આમ થાત તો આજ પર્યન્ત મોગલો તખ્તે તાઉસ પર બિરાજમાન થઈ એશિયાના પ્રબળ રાજ્યના સ્વામી તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાત પરંતુ તેના ભાગ્યમાં શીઘ્રતાથી નાશ થયાનું લખ્યું હશે. નહીં તો ઓરંગઝેમ જેવો દુર પાદશાહ મોગલોના સિંહાસનને કલંકીત શા માટે કરત. લોકો ઓરંગઝેમને નર-રાક્ષસ ગણતા હતા. અને તેનો તથા તેના રાજ્યનો નાશ કરવા માટે ચારે તરફથી લોકો પ્રયત્ન કરતા હતા, મોગલવંશમાં ઓરંગઝેમ અત્યંત દુષ્ટ પાદશાહ થયો. આ પ્રમાણે ઓરંગઝેમની દુષ્ટ રાજ્ય નિતિથી આખા મોગલ સામ્રાજ્યનો નાશ થયો..

રાજપૂત ગ્રેમી બહાદુરશાહ કદાચ આ ઘાવ બૂલાવી શકત પરંતુ તેની કારકીર્દી અતિ અદ્ય સમયમાં સમાપ્ત થઈ ગઈ તેથી તેને સફળતા મળી નહીં જો કે તે ગુણવાન હતો પણ રાજપૂતોએ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેના ઉપર રાખ્યો નહોતો દીર્ઘકાળના પરિચયથી તેમના હૃદયમાં એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો, કે મોગલો અવિશ્વાસપાત્ર અને નિષ્ઠુર છે તેમને ભયંકર રીતે રાજસ્થાનનું રૂધીર ચુસી લીધું છે. અને બાદશાહનો જન્મ પણ મોગલ વંશમાં થયો હતો, તેથી તે પણ પોતાના ભત્રીજાનું જોયો નીવડે તેમાં નવાઈ નથી આવા વિચારથી રાજપૂતો માંહે માંહે સંધી કરી પોતાના બચવાની રક્ષા કરવાનો ઉપાય યોજ્યો બહાદુરશાહે તેઓને સંતુષ્ટ કરવા માટે અનેક ઉપાય કર્યા, અકબરના ઉદાર દ્રષ્ટાંતો આપી પોતાની સાથે સંબંધ રાખવાનો તેમને ઘણોજ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા (ઇ. સ. ૧૭૦૬-૧૦) રાજપૂતોના દીલમાં જે દૃઢ નિશ્ચય બંધાઈ ચૂક્યો હતો તે કોઈ હીસાએ ટળ્યો નહીં તેઓ પૂર્ણ રીતે સમજી ગયા હતા કે મોગલો ઉપર ગમે તેટલા ઉપકાર કરવામાં આવશે અને તેમને માટે પ્રાણ વિસર્જન કરવામાં આવશે તે છતાંએ તે લોકો તેનો નિષ્ઠુર ભતિસ્વભાવ છોડશે નહીં તેથી તેઓએ બહાદુરશાહના આગ્રહ ઉપર કોઈ પણ ભાતનું લક્ષ આપ્યું નહીં.

ન્યારે મોગલ પાદશાહનો દૂત તેમની પાસે ગયો ત્યારે તેમને કેવળ એકજ ઉત્તર આપ્યો કે દેવતાથી વિમુખ થવાને લીધે લોકોને મતીબ્રમ થયો છે. રાજપૂતોના આ પ્રતીઉત્તર સાંભળી બાદશાહ શીઘ્ર સમજી ગયો. રાજપૂતો તરફથી ભવિષ્યમાં સહાય મળવાનો સંભવ ઘણો જ ઓછો છે. થોડા વખતમાં પાદશાહને પોતાના બન્ધુ કામબક્ષની સાથે ભયંકર ઝઘડો થયો. કામબક્ષે પોતાને દક્ષિણનો પાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો બહાદુરશાહને આ વિદ્રોહ દાખી દીધા વિના શીખોનું દમન કરવાને માટે ઉત્તરમાં જવું પડ્યું. ગુરૂ નાનકે આ વિકાળ અને પરમ પરાક્રમીથી ભતિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. શીખ શબ્દની ઉત્પત્તિ શીખ્ય શબ્દ ઉપરથી થઈ છે.

એમ કહેવાય તે કે ‘ ઓકસસ ’ નદીના તટપર શાકદ્રીપના પ્રાચીન જિન-કુળમાંથી આ ભતિનો ઉપદ્રવ થયો હતો, પછી તે ઈસ્વીસનની પાંચમી શતાબ્દીમાં ભારત વર્ષ ઉપર આક્રમણ કરી તેના પશ્ચિમ ભાગમાં આવી વસી ગુરૂ નાનકના મહામંત્રથી દીક્ષિત થઈ તે કાળ પછી એક શતાબ્દીમાં શીખોએ પોતાની રક્ષા કરવા યોગ બળ આતુર્ય તથા પરાક્રમ પ્રાપ્ત કર્યું. અને પોતાને સ્વાધીન પ્રજા તરીકે જાહેર કર્યા, બહાદુરશાહના શાસનકાળમાં અખીલ મોગલ સામ્રાજ્યમાં કેવળ શીખભતિ જ સ્વતંત્ર થઈ હતી, તેમનું દમન કરવાને માટે પાદશાહ પોતાની

સેનાપતિ સહિત પંજાબ તરફ ચાલ્યો તે યુદ્ધ કરવા જતો હતો તે વખતે અંબર અને મારવાડના રાજાઓ શીઘ્ર તેને જઈને મદદ આપી હતા. પરંતુ તેઓ તેની સાથે કાંઈ બોલ્યા વીંમ તેમજ તેમની આજ્ઞા લીધા વીના ત્યાંથી પાછા ફર્યા તેમના મન આ વખતે શા કરણથી બદલાઈ ગયાં તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી. પરંતુ કેટલાક ઐતિહાસીક ગ્રંથોથી એમ સમજાય છે કે તેઓ પણ શીખોની તેજસ્વિતાનું જ અનુકરણ કરી સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરતા હતા.

મોગલ સામ્રાજ્યની આવી હીન અવસ્થામાં પરાક્રમી શીખોનું દ્રષ્ટાંત લઈ રાજપુતોએ પણ મોગલોની આધીનતા રૂપી બેડીઓ તોડી નાંખવાનો વિચાર કર્યો પાદશાહે જ્યારે તેમને શાંત અને સંતુષ્ટ કરવાને માટે જ્યારે પોતાના જ્યેષ્ઠ કુમારને તેમની પાસે મોકલ્યો ત્યારે તેઓ પાદશાહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શક્યા નહીં પરંતુ તેમનો એક પણ પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો નહીં અંબર અને મારવાડના રાજાઓ પાદશાહની આજ્ઞા લીધા વીના જ શિળીરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. અને ઉદયપુરમાં રાણા અમરસિંહને મળી પરસ્પર સંધી કરી લીધી આ રીતે રાજસ્થાનમાં ત્રણ મહાબળ એકત્રીત થયા સ્વતંત્ર થએલા રાઠોડ અને કથાવટ રાજપુતો દીર્ઘકાળ પ્રશ્નાત રાજપૂત કુળ ચૂડામણિ પરમ સીસોદીયાની સાથે પરમ પ્રેમથી એકત્રિત થયા. હવે તેઓ એકઠા બેસી લોજન કરવા લાગ્યા. અને તે વૈવાહીક સંબંધમાં પણ સાથે જોડાયા મહારાણા તરફથી એકત્ર બેસી લોજન કરવાનું તથા વૈવાહીક સંબંધ બાંધવાનું સન્માન પ્રાપ્ત કરવાથી અંબરને મારવાડના રાજાઓ અતિ ઉલ્લાસથી સંધી કરી સંધીપત્ર પર હસ્તાક્ષર કરતી વખતે ઉક્ત ઉભય રાજાઓએ પોત પોતાના ઈષ્ટ દેવતાનું નામ લઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજથી અમે કદી મોગલ પાદશાહની સાથે વૈવાહીક સંબંધમાં કીંવા રાજનૈતિક અથવા બીજા કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રાખીશું નહીં વળી સીસોદીયા કુળની કુમારીકાઓ સાથેના વિવાહથી જે સંતાન ઉત્પન્ન થશે તેને સન્માન આપવામાં આવશે. પુત્ર થશે તો તે રાજસિંહાસન પર બેસશે અને પુત્રી થશે તો તેને ઉચ્ચ રાજકુળમાં અર્પણ કરવામાં આવશે. તેને પ્રાણાન્તે પણ મોગલના હાથમાં સમર્પણ કરીને અમારા કુળને કલંકીત કરીશું નહીં.

સીસોદીયા કુળ તરફથી ઉચ્ચ સન્માન મળતાં રાઠોડ અને કથાવટ રાજાઓ મોગલોની બેડીમાંથી મુક્ત થવા ઈચ્છાથી સંધીપત્ર પર હસ્તાક્ષર કર્યા પરંતુ દીર્ઘકાળથી ચાલી આવેલી પ્રથાનું ખંડન થતાં જે વિષમ કુળની ઉત્પત્તિ થઈ તેથી રાજપુતોનો નાશ થયો અંબર અને મારવાડના રાજાઓએ પોતાના વર્તનમાં જે પરિવર્તન કરી નાંખ્યું તેથી રાજ્યમાં મહાન ભયંકર ઝગડો ઉત્પન્ન થયો.

અને તે સુગમતાથી દૂર થઈ શક્યો નહીં આ ઝગડો જે નિવૃત્ત કરવા મધ્યસ્થ થયા તેના કઠોર સ્પર્શથી રાજ્યસ્થાન પાયમાલ થઈ ગયું આ સ્પર્શ મોગલોની જંજીરથી પણ કઠોર સ્પર્શ હતો. આ સ્પર્શ મહારાષ્ટ્રીઓનો હતો. ઉક્ત ત્રણ રાજાઓના બળે બાબરના પ્રચંડ સીંહાસનને લોંબાંબેગું કરી નાખ્યું હતું પરંતુ આ સમયે તે શત્રુઓએ તેમના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો તેમનાંથી જ રાજપૂતોનો નાશ થઈ ગયો હતો.

જે દિવસે હિંદુવૈરી ઔરંગઝેબે રાજપૂત કુળ કલંક રત્નસિંહને તેના પિતાના ક્રોધાગ્નિથી બચાવવા માટે આશ્રય આપ્યો હતો તે દિવસથી ગોપાળરાવે ઉદયપુરના મહારાણાનું શરણું ગ્રહણ કર્યું હતું. રામપુરને હસ્તગત કરવાને માટે જ મહારાણા અમરસિંહ તૈયાર થયા. પરંતુ સંસારીક અનેક કાર્યોના બાબને લઈને તેઓ આજીવન્યંત તે કાર્ય સિદ્ધ કરી શક્યા નહોતા હવે જ્યારે રાઠોડ અને કુશાવર રાજાઓએ તેની સાથે સંધી કરી ત્યારે તેમણે તેમની સહાયથી પોતાના પૂર્વાકૃતમંત્ર સિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ તેમનો એ સંકલ્પ સિદ્ધ થઈ શક્યો નહીં મુસલ્લીખાંએ તેમનો એ ઉદ્યોગ નિષ્ફળ કરી નાંખ્યો. મુસલ્લીખાંના વિજય સમાચાર બાદશાહના કાને પહોંચ્યા કે તરતજ તેને ઉચિત પારિતોષીક આપ્યું. મુસલ્લીખાંએ પાદશાહ પાસે દૂત મોકલ્યો હતો. તેને બાદશાહને વિજય સમાચાર કહેતાં એક બીજાનું વૃત્તાંત કહ્યું.

આ વૃત્તાંતનો ભાવ એ હતો કે રાણાએ પોતાનું રાજ્ય ઉજાડ કરીને પર્વતમાલામાં રહેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી આ સમાચાર સાંભળ્યા પછી શેડા જ દિવસે પાદશાહે એક બીજી વાત સાંભળી એ વાત એ હતી કે રાણાના સુબળદાસ નામના કર્મચારીએ પુરૂષ મંડળના શાસન કર્તા ફિરોઝખાં ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. અને આ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય ફિરોઝખાંમાં નહીં હોવાથી તે અત્યંત દુઃખીત તથા પીડીત થઈ અજમેર તરફ નાસી ગયો છે. આ વાત સત્ય હતી પરંતુ વીર જયમદનનો વંશ જ સુબળદાસ આ પ્રસંગના યુદ્ધમાં જ માર્યો ગયો હતો. ફિરોઝખાં નાસી ગયો હતો. એ વાત સાંભળી પાદશાહ તો અત્યંત દુઃખી થયો. પેદી જે વાતો પણ તેને સત્ય જણાવા લાગી. વળી જે સાહસીક અને બળવાન દુર્ગાબક્ષ ઔરંગઝેબની સાથે વૈર કરનાર તેના શાહબક્ષ અકબરને હબરો વિઘ્ન અને વિપત્તિની વચમાંથી લઈ જઈ નિશ્પદ સ્થાને તે પહોંચાડી આવ્યો હતો. તે આજ બાદશાહની સામે બાથ બીડવાને માટે પોતાના સર્વ રાજપૂતોની સાથે રણભૂમીમાં આવ્યો હતો, રાણાએ આઠર સહિત તેની પાસે રાખ્યો હતો. અને એક દિવસના પાંચસો રૂપીઆનો પગાર નીચત કરી આપ્યો હતો.

આ સર્વ રાજપૂતોના એકત્રિત થવાથી જે મહાભળ ઉત્પન્ન થયું તે બહાદુરશાહના સમયમાં કોઈ પણ બળ ઉપભવી શકાયું નહીં. શાહઆવમને કુર અને ખુની માણસોએ મોગલોની સામે બાથ લીડવાનો આરંભ કર્યો. બહાદુર-શાહ સરળ સ્વભાવનો બાદશાહ હતો. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત તેના પિતાના અસંખ્ય પાપોનું ફળ વજ્ર સમાન બની તેના મસ્તક પર પડ્યું. પાપી પિતાના અપરાધોનું ફળ પુણ્યવાન પુત્રને ભોગવવું પડ્યું. શાહઆવમની સર્વ આશા નાશ થઈ ગઈ. હિંદુકથાથી સિંહલદ્વિપ પર્યટનો સમસ્ત દેશ ઔરંગઝેબના અત્યાચારથી ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યો હતો.

બહાદુરશાહે ધાયું હતું કે હું આ સર્વ ઉપદ્રવોને દૂર કરી મારા રાજ્યમાં સુખ અને શાંતિ સ્થાપિત કરીશ. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત એની આશા ફળીભૂત થઈ નહીં. શાહ આલમ કાર્યચતુર, દરદર્શી અને સહનશીલ બાદશાહ હતો. જે તેના જીવનમાં અકાળ મૃત્યુનો પ્રહાર થયો ન હોત તો તે પોતાના ઉત્તમ ગુણોથી સદ્ગતિનતનું રક્ષણ કરત. પરંતુ વિદ્યાતાની વીધી અનુસાર તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું, તેથી શીઘ્ર મોગલ રાજ્યનો અસ્ત થઈ ગયો. મોગલ રાજ્યનું નાશ કરવાનું પાપ તેના ખુનીઓના શીર પર જઈને પડ્યું.

જે દિવસે સાધુ આરિત્ર શાહઆલમ બહાદુરશાહ વીષ દ્વારા અકાળ મૃત્યુને વશ થયો તે દિવસથી બાબરનું સિંહાસન કાપેલા વૃક્ષ માફક થરથર કંપાયમાન થઈ ગયું. મોગલરાજ્યના ઉત્તરાધિકારીઓ શોષિત નદીને તરીને કંપાયમાન સિંહાસન પર બેસવા લાગ્યા. પરંતુ કોઈ પણ બાદશાહને તે સ્થિર રાખી શક્યો નહિ. અંતે ગંગા-યમુનાના સંગમ આગળના બેરાનગરથી હુસેનઅલી અને અબ-દુલ્લાખાં એ બે સૈયદ બ્રાતાઓએ આવીને મોગલ સિંહાસનને વ્યાપારની વસ્તું બનાવી દીધી. બાબર-અકબર-જહાંગીર-શાહજહાંના રત્નના સિંહાસનને કુર સૈનીકોએ પોનાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગમે તે માણસને સોંપ્યું. અનાદિકાળથી આવતો આવતો ઉત્તરાધિકાર રદ થઈ ગયો. અને ધર્મ ન્યાયના પવિત્ર મસ્તક પર વજ્રપાત થયો. જે માણસને ધન આપી ઉક્ત ઉભય બંધુઓને પ્રસન્ન રાખી શકતો હતો. તે ભારતવર્ષનું સિંહાસન અદ્યકાળના માટે ભોગવતો હતો.

થોડા દિવસ પછી સૈયદ બંધુઓ તેને પદબ્રષ્ટ કરી બીજા કોઈને સિંહાસના-રૂઠ કરતા હતા. આ પ્રમાણે મોગલોના સિંહાસન અને મોગલોના શાહજહાંઓ હુસેનઅલી અને અબદુલ્લાખાંના હાથમાં કાષ્ટની પુતળીની માફક બની ગયા હતા. અને મોગલ કુળની શોચનિય સ્થિતિ પ્રદર્શિત કરી અનંતકાળમાં લીન થઈ ગયા. તે વખતે રાજ્યસ્થાનના મુખ્ય ત્રણ રાજાઓનું બળ એકત્રિત થઈ મોગલ રાજ્યના વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયું. તે સમયે આ સૈયદ બંધુઓએ

ફર્ફળશીયરને તખ્ત ઉપર બેસાડયો હતો. હિંદુ વૈરીઓના લયંકર અત્યાચાર દીર્ઘ કાળથી રાજપુતો સહન કરતા હતા. તેમની સહનશીલતા અદ્ભૂત હતી. પરંતુ હવે ઉક્ત ઉભય બ્રાતાઓના અત્યાચાર સહન કરી શક્યા નહીં. હવે તેમની સહનશીલતા ચલાયમાન થઈ ગઈ, અને તેમના અંતરમાં ગુસ્સો રહેલો વૈરાગિ પ્રચંડ જ્વાલાથી પ્રગ્લોત થઈ ઉઠ્યો. અત્યાચારી મુસલમાનોએ હિંદુનાં તેમજ જૈનોનાં દેવ-મંદિરો તોડીને ત્યાં મસ્જિદો બનાવી હતી. હવે રાજપુતોએ તેજ મસ્જિદો તોડી નાખી મુસલમાનોના ધર્મગુરૂ મુલ્લાઓનું અપમાન કરવા માંડ્યું.

હિંદુઓની સ્વાધિનતા ખુંચવી લઈ રાજપુતોના હોદ્દાઓ ખુંચવી મુલ્લાઓ અને કાઝીઓને તેમનો અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો હતો. તે હવે રાજપૂતોએ ખાસ કરીને રાઠોડ રાજપુતોએ આ સર્વ હોદ્દાઓ મુલ્લાઓના ને કાઝીઓના હાથમાંથી છીનવી લઈ પોતાની સ્વર્ગીય સ્વાધિનતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી જસવંત-સિંહના મૃત્યુ પછી પ્રતાપી રાઠોડોએ મોગલોના આસમાંથી પોતાના હોદ્દા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી ઉત્તમ પ્રકારે તેની રક્ષાં કરી હતી. અજીતસિંહે આરવાડમાંથી મોગલોનો સખ્ત પરાજય કર્યો હતો. રાજ્યસ્થાનના ઉક્ત ત્રણ રાજ્યનું બળ સાંભર સરોવરના તટ પર એકત્રિત થયું હતું. આ સરોવર મેવાડ મારવાડ અને અંબર ત્રણેની વચ્ચેમાં આવેલું છે. એમાંથી જે કંઈ ઉપજ થાય તે ત્રણે રાજ્યો સરખા હીસ્સે વહેંચી લે છે.

રાજપુતોનું બળ અને પરાક્રમ ધીમે ધીમે વૃદ્ધીગત થતું ગયું બાદશાહે તેમનું લિષણ બળ રોકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અમીર-ઉલ-ઉમરા અજીતસિંહનો ગર્વ ચૂર્ણ કરવાને માટે પોતાની સેનાને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા આવ્યો આ વખતે જ બાદશાહનો લખેલો એર ગુસ્સો પત્ર અજીતસિંહના હાથમાં પહોંચાડ્યો. બાદશાહે તે પત્રમાં લખ્યું હતું કે મગડર સૈયદની બંધર અચ્છી તરેહથી લેશો. બાદશાહે પોતાના સેનાપતિને શિક્ષા કરવાને માટે શત્રુને લખ્યું હતું તેનું એક વિશિષ્ટ કારણ હતું ફર્ફળશીયરે ઉક્ત ઉભય સૈયદ બ્રાતાઓની શહેનાત પ્રાપ્ત કરી હતી. તે બંને બંધુ તેને વારંવાર દબાવતા હતા. તેથી તે સારી પેઠે સમજી ગયો હતો કે હું કંઈ વિસાતમાં નથી રાજ્યમાં મને કંઈ લેખામાં ગણતું નથી તે સારી રીતે જાણતો હતો. મારો રાજ્યભોગ માત્ર નામનો જ છે. ઉભય સૈયદ બ્રાતાઓની પ્રતિષ્ઠા દીનપ્રતિદીન વૃદ્ધિ થવા લાગી હતી. તેથી બાદશાહના મનમાં લય-ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. તેને સૈયદોની આગળ રહેલી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી. પરંતુ તેમ કરવાથી તો તે સૈયદોની વધુ ઉત્તેજિત થવા લાગી આથી બાદશાહના સંદેહનો અને લયનો પાર રહ્યો નહીં. સૈયદોનો જ નાથ

કરવાનો કોઈ મારગ ન જોયો એટલે તેને અજીતસિંહ ઉપર ગુસ્સો પડ્યો મોકલ્યો હતો. પરંતુ તેનો ગુસ્સો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ. રાઠોડ રાજા અજીતસિંહ ઉભય સૈન્યદોની સાથે સંધિ કરી લીધી. અને બાદશાહને નીચમીત કર અને પોતાની કન્યા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો આ ઠરાવ કરવાથી અજીતસિંહ મોગલોની સભાની અંદર વિશેષ માનપાન પામવા લાગ્યો.

જે દિવસે મારવાડની રાજકુમારી સાથે ફર્ફેશીયરનો વિવાહ નક્કી થયો, તે દિવસથી શ્વેત દ્વિપવાસી બ્રિટિશસિંહોનો પ્રભૂતાનો મારગ નિષ્કંટક થઈ ગયો. વિવાહ સંબંધ થવાની થોડા દિવસ પૂર્વે બાદશાહની પીઠમાં ભયંકર પાકું નીકળ્યું. આ પાકું બહુ વધી ગયું. હકિમોએ અને વેદોએ તેના ઉપચાર કરવામાં બાકી ન રાખી પણ આખરે તે પાકું મટ્યું નહીં. અને દિવસે દિવસે દરદ વધવા લાગ્યું વિવાહનો દિવસ પણ વ્યતિત થઈ ગયો છતાં દરદ મટ્યું ન નહીં. તેથી તે અત્યંત શક્તિહીણ થઈ ગયો.

બાદશાહની આવી માંદગીની અવસ્થા જોઈ સૌના દીલમાં ચિંતા થઈ કે બાદશાહના વિવાહનો સામાન તેના સ્મથાનના કામમાં આવશે. લોકો એ દર્દને મટાડવાના ઉપાય ઘણા શોધવા માંડ્યા તે વખતમાં બ્રિટિશ કંપનીમાં રહેતો એક દૂત બાદશાહની સભામાં આવી પહોંચ્યો. તે સુરતમાં એક ઉત્તમ ડોક્ટર હતો. ખાસ કરીને તે શસ્ત્ર ક્રિયામાં હુશિયાર હતો. સર્વના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા તેની પાસે દવા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે સાહેબનું નામ હોમીદટન હતું. આ મહાશયે બાદશાહનું દર્દ થોડા જ સમયમાં મટાડી આરામ કર્યો. ને મોટી ધામધૂમથી વિવાહનો સમારંભ સમાપ્ત થયો. તે પછી બાદશાહે એક દિવસે હોમીદટનને તેમની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું કે આપને શું જોઈએ છે. મહાશય હોમીદટને પ્રત્યુત્તર આપ્યો. જહાંપનાહ મારે કંઈ પણ જોઈતું નથી. મને કોઈ પણ જાતની માન-પાન કે હોદ્દાની લાલચ નથી તેમ લક્ષ્મીની પણ લાલચ નથી પણ હું દૂર દેશમાંથી વાણિજ્ય વેપાર કરવા આવ્યો છું. આપના રાજ્યમાં અમને પગ મૂકવાનું સ્થાન નથી તો આ પ્રસંગે આટલી જ પ્રાર્થના છે કે આપ જો મને ખુશ કરવા ચાહતા હો તો કોઈ ભૂમીનું દાન કરો. અને અમારા વેપારને અનુકુળતા પડે એવો પરવાનો આપો, બાદશાહે ખુશ થઈને તેની માંગણી પૂર્ણ કરી તે વિશાળ ભારત વર્ષનાં બ્રિટિશ પ્રભૂતાનું જે બીજ ગણવામાં આવ્યું તે થોડા જ દિવસમાં ફાટ્યું અને એનું વિશાળ વૃક્ષ બની સમસ્ત ભારત વર્ષમાં ફેલાઈ ગયું આજે તેજ વિશાળ વૃક્ષની છાયા નીચે જ અગણિત ભારત સંતાનો વિશ્રાંતી લે છે. આ વૃક્ષનો કદિ પણ નાશ ન થાય, એવી પ્રભુ પાસે અમારી પ્રાર્થના છે.

પાઠશાહ ફર્જીખશીયર મહાશય હોમીદત્તનનો ખરો સ્વદેશાનુરાગ તથા સ્વાર્થ ત્યાગ જોઈ અત્યંત વિસ્મિત થતો હતો. જો હોમીદત્ત ધારત તો તે અઢળક ધન પ્રાપ્ત કરી શકત પરંતુ તેને પોતાના તુચ્છ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વદેશ બંધુ પર જો પરાપકાર કર્યો હતો. તેનો ઉચિત બદલો તો તેને મળ્યો નહિં.

જો હોમીદત્તનના અસીમ મહાત્મય અને સ્વાર્થ ત્યાગને લીધે ભારત વર્ષમાં આજે બ્રિટિશસિંહોનું અખંડ પ્રભુત્વ છે. તેને પોતાના સ્વદેશ બંધુઓ તરફથી શું બદલો મળ્યો હતો ? કંઈ જ નહીં. શોકની વાત તો એ છે કે જે દિવસે ઉક્ત મહાત્માનું જીવન રૂપી પક્ષી તેના પવિત્ર દેહમાંથી ઉડી ગયું તે દિવસે તે મૃત શરીરને કલકત્તાના એક સાધારણ કબ્રસ્તાનમાં કોઈ પણ દબદબા વગર ઢાટવામાં આવ્યું. ઉક્ત નિર્જન સ્મશાન ક્ષેત્રમાં તે મહાન બ્રિટિશનો પવિત્ર દેહ પંચભૂતોમાં લીન થઈ ગયો પરંતુ કોઈએ તેમના પ્રત્યે લાગણી દર્શાવી નહિં.

જ્યારે મારવાડની રાજકુમારી સાથે સમ્રાટનો વિવાહ થયો હતો ત્યારે સર્વ લોકોએ ધાર્યું હતું કે રાજપુતો સાથે સારો વહેવાર રાખશે પરંતુ તેમની તે ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ નહિં આ વિવાહ થયા પછી થોડા દિવસમાં જ ફર્જીખશીયરે જજીયાવેરાની પુનઃસ્થાપના કરી હતી. પણ ઔરંગઝેબે આ જજીયાવેરા વસુલ કરવામાં જેવી કઠોરતા નિયમણ વાપર્યું હતું તેવું ફર્જીખશીયરે કર્યું નહોતું પરંતુ હિંદુ લોકો તો જજીયાવેરાનું નામ સાંભળતાં જ પુનઃક્રોધથી ઉન્મત્ત બની ગયા હતા. અને મોગલો ઉપર તેમનો જો થોડો ઘણો અનુરાગ હતો તે આ જજીયાવેરાની સ્થાપનાથી નાશ પામ્યો હતો. તેઓ યથાર્થપણે સમજી ગયા કે મોગલો કદિ હિંદુઓનું કલ્યાણ કરી શકનાર નથી અને તેઓ હિંદુઓ ઉપર અત્યાચાર કર્યા વિના કદિ પણ રહેનાર નથી. ઉક્ત સૈયદ બ્રાતાઓનું સામર્થ્ય હરણ કરવાને માટે ક્ષીણ હૃદય ફર્જીખશીયરે ઔરંગઝેબના વઝીર ઇનાયતઉસ્લાખાં ને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો હતો. કહેવાય છે કે આ દિવાન દેશકાળ અને પાત્રાપાત્રનો વિચાર કર્યા વીના હિંદુ પ્રજાપર કઠોર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો. આ નવા દિવાનની નીમણૂક થતાંની સાથે જ પુનઃજજીયાવેરાની સ્થાપના થઈ હતી. યદ્યાપિ આ કર પ્રતિવર્ષની ઉપજ ઉપર ઘણું જ ઓછો લેવામાં આવતો હતો. યદ્યાપિ લૂલાં લંગડાં દીન તથા દરિદ્ર લોકોને આ કરમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તદ્દાપિ આ કર કાફિરોની પાસેથી લેવામાં આવતો હોવાથી હિંદુઓને ઘણું ખોટું લાગ્યું આ દુનિયામાં એવો કોણ મનુષ્ય છે કે જે અન્યાય પૂર્વક લેવામાં આવતો કર ખુશીથી આપે ? હિંદુઓ પોતાના રાજાને દેવ માને છે. પરંતુ જજીયાવેરાથી પીડીત થઈ પાઠશાહને હવે પીશાય ગણવા લાગ્યા. આ અત્યાચારનું અ વૃત્તાંત સાંભળી આપણે સ્તંભિત થઈ જઈએ છીએ.

રાજસ્થાનના બીજા નંબરના વિસ્તૃત રાજ્ય મારવાડમાં પણ જ્યારે આ કરની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી ત્યારે અમરસિંહ રાણાના જાણવામાં આ વાત આવી હતી અને તેથી તેઓ અત્યંત ક્રોધીત થયા, સંધીના કરારનો ભંગ કરવાને માટે મારવાડના રાજા અજિતસિંહને દ્વર કરવામાં આવ્યા પરંતુ તેથી રાણા અમરસિંહ લેશ માત્ર પણ હતાશ થયા ન હતા. તેઓ પોતાના જ બળ ઉપર અને ધરાકેમ ઉપર જ આધાર રાખવા લાગ્યા. તેઓએ સમસ્ત રાજપૂત જાતિની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી રાણાજી કેવા આતુર્થ અને ઉત્સાહથી પોતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા. તેનું વિશીષ્ટ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થાય છે, એક સંધી-પત્ર આનું પ્રમાણ છે. તે સંધીપત્રને તેઓએ ૪૦ પ્રાર્થના-પત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

૪૭. જજીયાવેરાની સ્થાપના થયા પૂર્વે દીર્ઘકાળ પર જે ‘મગા’ (સ્પાંમ્પર) લેવામાં આવતો હતો, જ્યારે સંત્રામસિંહ ઉપર આખરે જયપ્રાપ્તી કરી ત્યારે હિન્દુઓ પર આ કર લગાડ્યો હતો, જે કે આ કર જજીયાવેરાના જેવો સખ્ત નહોતો, તોપણ હિન્દુ લોકોના હૃદયમાં એથી વિશેષ દેપ ઉત્પન્ન થયો હતો.

આ સંધીપત્ર—પ્રાર્થના-પત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે તે નિચે મુજબ છે.

૧. સાત સહસ્ત્ર સ્વારોની મુનસફદારી અમને આપવી.
૨. પાદશાહના હાથના પંજવાળા પ્રમાણપત્રથી એવી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે કે હવે પછી જજીયાવેરો રદ બાતલ કરવામાં આવશે અને પુનઃ કદી પણ સ્થાપના કરવામાં આવશે નહીં. માટે કોઈપણ પ્રકારે આ કર મેવાડમાંથી લેવો નહિ અને તેને એકદમ રદ કરવો.
૩. દક્ષિણના માટે એક હજાર રોડોડ સ્વારોની સહાય લેવામાં આવે છે તે પણ માફ કરવી.
૪. મુસલમાનોએ હિન્દુઓના તેમજ જૈનોના ધર્મ મંદિરો તોડી નાંખ્યા છે. તે પુનઃ બંધાવી આપવા અને હિન્દુઓને સ્વતંત્રતા પૂર્વક ધર્મચર્યા કરવા દેવી.
૫. મ્હારા મામા, કાકા, બ્રાતા અથવા સરદારો યદિ આપની પાસે આવે તો તેમને કોઈપણ પ્રકારનો આશરો આપવો નહીં તેમજ ઉત્તેજન આપવું નહિ.
૬. દેવલ, વાંસવાડા, ડુંગરપુર, સિરોહી તથા અન્યન્ય ભૂમિપતિઓની ઉપર અમારું ‘આધિપત્ય’ રહે, તેઓ બારોબાર આપની મુલાકાત કરી શકે નહીં. અને મારી મારફત જ તેમની મુલાકાત થવી જોઈએ.
૭. મારી પાસે જે ફોજ છે તે સરદારોની છે. પાદશાહને જ્યારે આવશ્યકતા પડે ત્યારે નીચત સમયને માટે તે આપવામાં આવશે, જ્યાં સુધી અમારી સેના પાદશાહને સહાય કરવા રહેશે ત્યાં સુધી તેનો પગાર પાદશાહને આપવો પડશે અને કાચું સમાપ્ત થતાં તેનો સર્વ હિસાબ ચૂકવી દેવો જોઈએ.
૮. મારા જે હક્કદાર, જમીનદાર, મુનસફદાર, પ્રખૂત અને સરદારો અંતઃકરણ પૂર્વક અને ઉત્સાહથી પાદશાહની સેવા કરે છે તેમની સૂચી મારા પર મોકલી આપવી અને જે સરદારો પાદશાહની આજ્ઞા માન્ય નહીં કરે તેનો હું દંડ કરીશ પરંતુ મારા

મહારાણાની સાથે સંધી કરી હતી આ સંધીના ખીબા કરારમાં જળયા-વેરા માફ કરવા સંબંધી ઉલ્લેખ છે.

આ સંધીપત્ર અથ ધી ધતિ સુધી વાંચવાથી અદારમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં રાજપૂતોની અને મોગલોની અવસ્થા કેવી હતી તે ઉત્તમ પ્રકારે વિદીત થાય છે. સંધિનું નામ સાંભળતાં રાજપૂત કુળશિરોમણી અમરસિંહને અપમાન થયું હોય એમ લાગે છે પરંતુ વિચાર કરવામાં આવે તો એ પ્રકારની ચીંતા શીઘ્ર દૂર થાય છે. આઠમો કરાર વાંચવાથી સારી પેઠે વિદીત થાય છે કે આ સંધીથી રાણાજીને કોઈપણ પ્રકારની હાની થઈ નથી. એકરારમાં રાણાજી પાદશાહના રક્ષક હોય એમ સુચિત થાય છે, અમરસિંહને સાત હજારની મુનસફદાર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા તે પરથી તેમની તેજસ્વીતા અને પ્રતિભાનું પ્રમાણ મળે છે. વળી તેમને રાજ ધન છોડી વનવાસ સ્વીકાર્યો હતો, પરંતુ કોઈની આધિનતા સ્વીકારી નહોતી, પરંતુ અનેક રાજપૂતોના વિચાર તેમના વિચારોથી બીન્ન હતા.

સરદારો જ્યારે પાદશાહના કાર્ય માટે ફરતા હોય ત્યારે તેમના દ્વારા લોકોની કૃષિઆદિથી જે હાની થાય તેની જવાબદારી મારે શીર નહોતી બેઠે.

૯. કલિઆ, મંગળગણ, બેદનોર, ખસાર, ગ્લાસપુર, પુરધર, વાંસવાડા તથા કુંગરપુર આ મહાલો અને તેના પાંચ હજાર સ્વારોની મુનસફદારી મને આપવી બેઠે, આવા પાંચ હજાર સ્વારો અતિરિક્ષ સિંહાસન પર બેસતી વખત તથા સિનસિનીમાં જ્ય કરતી વખતે સ્વીકારેલા હજાર હજાર સ્વારો મળી એકંદર સાત હજાર સ્વારોની મુનસફદારી મને મળવી બેઠે અને સિનસિનીમાં નિજ્ય પ્રાપ્ત થયો તે વખતે એક હજાર સ્વારો પૈકી પ્રત્યેકને પાંચ પાંચ ઘોડા આપવાનો જે સ્વીકાર કર્યો હતો, તે અનુસાર ઘોડા પણ મળવા બેઠે.

૧૦. ત્રણકરોડ દામ (ચાલીસ દામનો એક રૂપીઓ થાય છે.) પુરસ્કાર તરીકે મળવા બેઠે, જે કરોડ સંધિપત્ર અનુસાર અને એક કરોડ દક્ષિણમાં મોકલેલી સેનાના વેતનના, ઉપરોક્ત બે કરોડ દામની તો અધૂના મને આવશ્યકતા છે તેના બદલામાં શિરોહી પ્રાન્ત મને આપવાનો પાદશાહે સ્વીકાર કર્યો છે, માટે તે પ્રાન્ત શીઘ્ર મારા કબજામાં સોંપવો બેઠે.

૧૧. હાલ મને નીચલા મહાલો મળવા બેઠે. કેકીમંડળ, જિહાજપુર, માલપુર અને ખીન્ને એક (આ શબ્દની શાહી ઉઠી જવાથી વાંચી શકાયો નથી. તેથી આ ગામનું નામ લખી શકાયું નથી.)

આ પ્રમાણે જે સંધીપત્ર થયું તેની જે જે હકીકત મળી તે તે હકીકત બહુ જ વિચાર પૂર્વક વાંચકવર્ગ આગળ રજૂ કરી છે. આ વખતે જૈનોના મંદિરોની પણ જળવણી અને લાગણીઓ પણ પુરેપુરી સાચવવામાં આવી છે. કારણ કે જૈનોની ભૂતકાળની સેવા ઇતિહાસમાં અજ્ઞેય અને નિમકદલથી ભરેલી હોવાથી જૈનોનું દરેક રીતે સન્માન સચવાવું હતું.

આ પ્રમાણે પરિસ્થિતીનો ખ્યાલ કરતાં બધા રાજપૂતોનાં કરતાં આર્યા-રાવલના વંશના રાજપૂતોનું સ્થાન ઘણાજ ઉંચા પ્રકારનું હતું. કારણ કે ઉક્ત સંધિપત્રના બીજા કરારો વાંચવાથી પણ સુવિદિત થાય છે કે આ કરારોમાં હિન્દુઓ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા સીસોદીઆ કુળના પ્રાચીન સામંતો પર રાણાનો અધિકાર મળવો. હરણ થએલી સંપત્તિ પુનઃપ્રાપ્ત કરવી. આ ત્રણ બાબતો મુખ્ય હતી. આ સંધીનું પરિશીલન કરવાથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિત થશે કે મોગલ કુળની સૌભાગ્ય લક્ષ્મી ધીમે ધીમે તેમનો પરિત્યાગ કરતી જતી હતી. ભારત વર્ષની તે સમયની રાજકીય સ્થિતિનો વિચાર કરવાથી અમારા કથનની સત્યતા સમજાશે.

મોગલ શહેનશાહથી આ શોચનીય દુર્ઘટનાના સમયમાં દિલ્હીની નિકટ એક બીજી પ્રજાએ પણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. આ જાતિનું નામ ‘ જાટ ’ હતું. ‘ જાટ ’ જાતિની ઉત્પત્તિ પ્રાચીન જિનકુળની શાખામાંથી થઈ છે. આ લોકો ‘ ચંબલ ’ નદીની પશ્ચિમ તટવર વસતા હતા, મોગલોનો કઠોર અત્યાચાર સહન કરીને આ ‘ જાટ ’ લોકો ધીમે ધીમે પોતાનું બળ વધારતા ગયા મોગલ સામ્રાજ્યની અધોગતિ જોઈ તેમને તેમના અત્યાચારોનો બદલો લેવાને માટે મસ્તક ઉચું કર્યું હતું. અને ભારતવર્ષમાં પોતાની સ્વાધીનતાનો ડંકો વગાડી દીધો, એક વખત જો ‘ જાટો ’ ની ઉચ્ચપતાકા દિલ્હીના સિંહકાર સુધી ફરકવા લાગી હતી. સિનસિનીના ઘેરા પછી દીર્ઘકાળ પર્યન્ત જાટોની પતાકા ત્યાં ફરકતી રહી તે વખતે ખ્રિષ્ટીસિંહના ચાતુર્યથી જે દિવસે ભરતપુરનો કિલ્લો હસ્તાગત કરવામાં આવ્યો તેજ દિવસે જાટ વીરોના મસ્તકપરથી વિજય-મૂગટ ભૂમિ પર પડી ગયો અને તેમની સ્વાધીનતારૂપી ધ્વજા ઉભડીને ખ્રિષ્ટીસિંહના ચરણે પડી.

મહારાણા અમરસિંહના જીવનના અંતીમ ભાગમાં સંધી થઈ હતી, આ સંધી થયા પશ્ચાત થોડા દિવસોમાં જ તેઓ અમર ધામમાં ચાલ્યા ગયા.

મહારાણા અમરસિંહ ચતૂર અને પ્રજા હોતેસ્વી રાજા હતા તેઓ પોતાની રાજ્ય સંપત્તિ ભારત વર્ષના સર્વવ્યાપક વિશ્વમાં અને મોગલ રાજ્યની ભયંકર અરાજકર્તાની વચ્ચેમાં પણ વધારતા ગયા હતા. તેમને તેમના સન્માન અને ગૌરવની રક્ષા ઘણીજ ઉત્તમ પ્રકારે કરી હતી, ખેડુત અને કારિગરોનો ઉન્નતિ માટે તેઓ પ્રજાજનોને મોટી સગવડો કરી આપતા હતા તથા તેમને ઘણુંજ ઉત્તેજન આપતા. મેવાડના સ્મારક સ્તંભો પર આ વાત સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થાય છે અને તે દ્વારા મહારાણા (બીજા) અમરસિંહની કીર્તિ સદાકાળ ટકી રહેશે.

આજ પર્યન્ત મેવાડવાસીઓની પ્રાતઃસ્મરણીય મહારાજાઓની પવિત્ર નામા-

વક્ત્રી સાથે એમના નામનો પણ જપ કયા કરે છે. મેવાડવાસીઓની માન્યતા અનુસાર તે દેશમાં સીસોદીયા કુળના ગોરવશાળી અંતીમ મહારાણા અમરસિંહજ થયા છે. તેમના પરલોકગમનની સાથે મેવાડની શોચનીય અધોગતિ થઈ અને ગોરવવંત સીસોદીયા કુળનું ઉન્નત મસ્તક અવનત થઈ ગયું.

આ પ્રમાણે રાણા અમરસિંહ પોતે રાજ્યની, પ્રજાની અને પોતાના સ્વમાનની સારી રીતે બળવણી કરી પોતાનો દરબજો શોભાવ્યો હતો રાણાશ્રી પોતે એક પ્રજા પાલક અને ઉદારવૃત્તીના હતા, પોતાને ધર્મ ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. તેમજ પોતાની પાછળની જીંદગી ત્યાગમય ગુભરી હતી. પોતે અનેક મુસીબતોની વચ્ચેમાં પોતાના સ્વમાનની તેમજ રાજ્યની રક્ષા- અને આબાદી કરી હતી.

કુદરત આગળ કોઈનું કશું ચાલતુંજ નથી. જ્યાં ભલભલા મોટાઓ પણ હતાશ ધર્મ બચ એવા વિકાળ કાળના પંજામાંથી કોણ બચવા પાર્યું છે ? તેવીજ રીતે રાણાશ્રી પોતાની ઉજ્જવલ કીર્તિ અને સુવાસ પોતાના જીવનમાં નીપજાવી પરલોક પ્રયાણ કર્યું. પ્રભુ ? તેમના આત્માને સદા શાન્તિ બક્ષે !

છાપો

પ્રજા તણે પ્રતિપાળ, અમર તો ગયોજ ચાલ્યો,
શૂરવીર ને સહાસીક, અમર તો ગયોજ ચાલ્યો,
ધરતો ગરીબની દાઝ, પ્રજા પર પ્રેમ જ કરતો,
હતો મહા બળવીર, યુદ્ધમાં પાછો ન પડતો,
રાજ્યતણી તો આબરૂ, ભૂજ બળ બહુ મેળવી,
કહે ' ભોગી ' રાણે અમર જેને ઈજ્જત અતિ કેળવી. ૨૫૩

આ પ્રમાણે મહારાણા અમર પોતાની કીર્તિને અમર કરી સ્વર્ગધામ સિધાવ્યા, અને પોતાના જીવનના ઉચ્ચ આદર્શો પ્રજા પર સારી રીતે પાડતા ગયા અને રાજા તરીકેનો પવિત્ર ફરજ પોતાની શક્તિ અનુસાર બજાવી પોતાના જીવનને ધન્ય બનાવ્યું- પ્રભુ ? તેઓશ્રીના આત્માને અર્પું શાન્તિ અર્પો ?

પ્રકરણ ૧૭ મું

મહારાણા શ્રી સંગ્રામસિંહ

સંવત ૧૭૧૭ ના પોષ શુકલ એકમ ઇ. સ. ૧૭૧૦ તા. ૨૨ ડીસેમ્બર ના દિવસે સંગ્રામસિંહ મેવાડના પર બિરાજમાન થયા હતા. આ પવિત્ર નામ સાંભળતાં બાબરના પ્રચંડ વૈરી મહારાણા સંગ્રામસિંહનું સ્મરણ થાય છે. અને તેથી આનંદ અને હર્ષ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી. આ પવિત્ર નામ સાંભળી હૃદય પ્રશ્ન કરે છે કે “ શું આ એ સંગ્રામસિંહ નહીં હોય ? જેને તૈમૂર વંશના બાબરના અસીમ પરાક્રમની ગતિ રોકી લીધી હતી તેજ સંગ્રામસિંહ શું આ છે ? ” સંઘ્યા સમયે આરતિ કરતી વખતે લલનાઓ આ પવિત્ર નામ યાદ કરે છે, સ્ત્રીઓ ઘંટીએ દળતી દળતી પ્રભાતે આ નામ યાદ કરે છે. પ્રાતઃકાળે રાજપૂતગણ જેના પવિત્ર નામનો બાપ કરે છે. ચિત્તોડના વિજય સ્તંભ પર અને અરવલ્લીના ગગન સ્પર્શી પર્વતપર જેનું નામ કોતરવામાં આવ્યું છે. તે સંગ્રામસિંહ આ છે આ સ્વરનો ઉત્તર કેઈ દેવતા ગુપ્ત પછે નિચે મુજબ આપે છે.

આ પૂર્ણ મનુષ્ય, તેજ, વિર્ય ગાર્વાહિ સર્વે અનિત્ય છે. તેથી અનિત્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે જ બીજા સંગ્રામસિંહ આસન પર બિરાજમાન થયા છે. જે મહામહા શાહની સાથે તૈમૂરવંશનું પ્રકાશમાન ગૌરવ નાશ પામ્યું અને જે અંતમાં મોગલ બાદશાહ થયો તેના સમયમાં મહારાણા સંગ્રામસિંહ સિંહાસનારૂઢ થયા. એ પાદશાહનો સમય ઇ. સ. ૧૭૧૬ ૩૪ માં મોગલ શહેનશાહની અવનિતિનો પ્રારંભ થયો. બાબરનું સિંહાસન તૂટીને છિન્ન બિન્ન થવા લાગ્યું. તેના કકડાઓ ઉપર પાણીના પરપોટાની માફક નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપીત થયા.

મોગલો, પઠાણો, શીયા, શુન્ની, મહારાષ્ટ્રીઓ અને રાજપૂતોએ સ્વતંત્રતાની ધ્વજા ફરકાવી અદ્ય સમયને માટે રાજ્ય વૈભવ ભોગવવા લાગ્યા પરંતુ થોડા સમય બાદ વિધોના લેખ અનુસાર ‘હીમાદ્રી’ થી લઈને ‘સિંહલદ્રી’ પર્યંત જળ, સ્થળ, પર્વત, વન, વિગેરે સર્વ કંપાયમાન થયા. મહારાષ્ટ્રીઓ અને રાજપૂતોના સિંહાસન છૂટી લીધાં. અને તેમને એક વિશાળ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી મુસલમાનો મહારાષ્ટ્રીઓ, શીયા અને રાજપૂતો આજે તેજ વિરાટ સામ્રાજ્યના સિંહાસનની આગળ શીર ઝુકાવે છે.

ગુણ, ગૌરવ અને સ્વામિ ભક્તિ ઉપર ભરોસો રાખીને અભાગી મોગલ પાદશાહ જે કોઈ સેનાપતિ કીંવા પ્રતિનિધિને કોઈ પણ દેશનો શાસન ભાર સોંપતો ત્યારે તેજ સેનાપતિ અગર પ્રતિનિધિ તેજ દેશનો માલોક થઈ બેસતો હતો. આ પ્રકારના ઘૃષ્ટિત ઉપાયોથી રાજ્ય હસ્તાગત કરીને પણ જે તેઓ ત્યાંની પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરી શકત, જે તેઓ રાજ્યના દૃઢ સ્થંભ રૂપી પ્રજાને પુત્રવત્ પાળત અને તેમના સુખ અને સંપત્તિને વધારત તો તેમના ઉક્ત પાપનો કંઠાર બદલો આટલો બધો વહેલો મળત નહીં. ઉક્ત વિશ્વાસઘાતી સેનાપતિઓ અને રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ જે પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પ્રતિપાલન કરત તો હજી તેઓ બંગાળા, અયોધ્યા અને અન્યન્ય રાજ્યોના અન્યાયથી લીધેલા સિંહાસનો પર કાયમ રહી શકત પરંતુ આ સૌ કરતાં મહારાષ્ટ્રીઓનો ઉદય આપણને વિશેષ આશ્ચર્યચકિત કરે છે. મહારાષ્ટ્રીઓનો ઉદય અકસ્માત થયો હતો. કોઈ દેવી સામર્થ્યના પ્રભાવથી હિન્દુ કુળ ચૂડામણી મહારાજાધિરાજ શિવાજીએ દીન અને શાન્ત ધર્માધિકારીઓને, ખેડૂતોને તથા ચતૂર રાજ્યકર્મચારીઓને રણવિશારદ બનાવી દીધા હતા. આ વાત તો સત્ય છે. હિન્દુ દ્રેષો મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના ભયંકર અત્યાચારથી દુઃખીત થઈને વીરવર શિવાજીની વાંચના ઘણા જ અદ્ય સમયમાં પરિપૂર્ણ થઈ હતી કે તેનું સ્મરણ થતાં દરેક હિન્દુઓનું દીલ આનંદના પ્રવાહથી ઉભરાઈ જાય છે. એવો કેવો માણસ છે કે જે મહાત્મા શિવજીને સ્વદેશભિમાની માની તેનું પૂજન નહીં કરે ? પરંતુ વીરવર શિવાજીના મહામંત્રનું પાલન તેના વંશજોએ કર્યું નહીં એ ભારત વર્ષના અત્યંત દુર્ભાગ્યની વાત છે.

જે તેઓ મહામંત્રને વિસરી ગયા ન હોત તો આજે પણ મહાત્મા શિવાજીએ ઔરંગઝેબ પાસેથી છીનવી લીધેલા દેશમાં પોતાનો અધિકાર ચાલુ રહેલો જોઈ શકત. પરંતુ દુર્ભાગ્યને કોણ રોકી શકે ? વિધીના લેખને કોણ મીથ્યા કરી શકે ? નહોતો મરાઠાઓ બીજી નીતિ શું કામ ધારણ કરત. તેઓ દુરાચારનું સ્વરૂપ શા માટે ધારણ કરત. મરાઠાઓ પોતાના અસીમ પરાક્રમથી જે રાજ્ય જીતી લેતા ત્યાં તેઓ પોતાની પ્રભુતા સ્થાપીત કરતા નહોતા પરંતુ તેમાં હુંટકાટ અને પાયમાલ કરી ચાલી જતા હતા, તેમને પ્રથમ જે સાહસ, ઉત્સાહ, ધીરતા અને શાન્ત પ્રિયતા આદિ સફળજીનો પરિચય કરાવ્યો હતો તે સર્વને દુર્ભાગ્યવશાત્ પાછળથી તીલાંજલી આપી અને તેને બદલે દુરાકાંક્ષા, અત્યાચાર, જુલમ અને કપટતા વિગેરેને પોતાના ચારિત્રમાં સ્થાન આપ્યું. જે દક્ષિણમાં તેમનો અખંડ પ્રતાપ પ્રસરી રહ્યો હતો. જ્યાં તેમની પોતાની માતૃભાષા બોલાતી હતી, અને જ્યાં તેમના પોતાના રીતરિવાજો પાળનારી પ્રજા હતી,

તેજ દેશ જો તેમને પોતાની આગલી શ્રેષ્ઠ રાજ્યનિતીનું અવલંબન કરી અક્ષત રાખ્યો હોતો તે વિશાળ દેશમાંથી મહાત્મા શિવાજીનું રોપેલું વૃક્ષ કદી પશુ નાશ થાત નહીં. પરંતુ તેમના દુરાચાર અને અભિમાનના અંકુશોથીજ તેમના નાશનું પરિણામ બન્યું. તે લોકોએ જ્યાં પાપમંત્રથી ઉત્સાહિત થઈને ઉત્તર તરફના ભાગ પર આક્રમણ કરવા માંડ્યું કે તરતજ તેઓ આખા ભારતવર્ષના સર્વ હિંદુ રાજાઓને કંટકની માફક ખૂચવા લાગ્યા અને તેમને માર્ગ કંટક મય બની ગયો, રાજપુતો અને મહારાષ્ટ્રીઓ ઉભય હિંદુ છે. ધર્મ અને જાતિના વિષયમાં લેશ માત્ર ફેર નથી, પરંતુ ઉભય પ્રજાના સ્વભાવમાં જેટલો અંતર દેખાય છે, તેટલો અંતર રાજપૂતો અને મુસલમાનોમાં દેખાતો નથી. પરંતુ મુસલમાનોના શાસનમાં અત્યાચાર અતિશય હતો એ વાત સત્ય જ હતી. જેથી તે અત્યાચાર મહારાષ્ટ્રીઓના ઘોર અત્યાચાર જેવો નહોતો. આ કારણને લીધે જ મુસલમાન રાજ્યો કરતાં રાજસ્થાની રાજ્યની વહેલી પાયમાલી થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે બાદશાહ ફર્દોખશીયરની ક્ષણભંશુર હકુમતનો પણ ધીમે ધીમે નાશ થતો ગયો. બાવી તું શું કરે છે. તેની ખબર કોઈને પડતી નથી. પરંતુ જ્યારે ચડતીના ચિન્હો આવે છે ત્યાં સુધી સાચી વસ્તુનો ખ્યાલ જ આવતો નથી. તેજ પ્રમાણે સૈયદોની પાસેથી સત્તા ખુચવી લેવાની જે ચેપ્ટા બાદશાહ ફર્દોખશીયરે કરી તેનું ફળ તેને ઘણું જ ખરાબ ભોગવવું પડ્યું અને કરેલા બુદ્ધિમતી અનુભવ પોતાને ઘણો જ ખરાબ ભોગવવો પડ્યો. અને સૈયદ બ્રાતાઓએ દશ હજાર મરાઠા સૈન્ય સાથે આવી રાજસભામાં દાખલ થઈ બાદશાહ ફર્દોખશીયરને સિંહાસન ઉપરથી પદબ્રજ કરી ઉઠાડી મૂક્યો તેથી બાદશાહની સર્વ આશાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ આ સ્થિતિમાં અંબર અને ખુદીના રાજાઓ સિવાય કોઈતેની પાસે નહોતા જો આ વખતે બાદશાહ ઉક્ત રાજાઓની સલાહ માન્ય કરત તો તેના પ્રાણ અકાળે જાત નહીં પરંતુ તેના દુર્ભાગ્યે તેને કશું જ સુઝ્યું નહીં. બાદશાહ પોતે પોતાના જનાનખાનામાં જ પોતાની બેગમોના ખોળામાં જ સૂઈ ગયો હતો. અને કાયર ભીરૂની માફક બની પોતે પોતાનો બચાવ કરી શક્યો નહીં આખરે દુર્ગનું દ્વાર બંધ થઈ ગયું અને બાદશાહનો કોઈ પણ મીત્ર તે વખતે રહ્યો નહોતો. કેવળ વઝીર અને અજીતસિંહ ત્યાં હતા, આ પ્રમાણે જ અનેક ઘટના ઘડી ઘડીમાં બનતી રહી. પ્રજા પણ ચિન્તામાં ગરકાવ થઈ રહી. કયા વખતે શું થશે તેની પણ કોઈને ખબર કે માહિતી હતી જ નહિં. આખરે બાદશાહને પદબ્રજ કરી રફે-ઉલ દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો. પ્રાચ્ય દેશના રાજાઓ પદબ્રજ થયા કે તરતજ તેમની ઘોર દુર્દશાની શરૂઆત થઈ ગઈ.

હતભાગી ફર્જીયરીની બાબતમાં પણ એમ જ બન્યું બુન્દીના લોકોએ જ્યારે નવીન પાદશાહને ઉમરાજ હો એવો આશીર્વાદ આપ્યો ત્યારે હતભાગી ફર્જીયરીના ગળા ઉપર ધનુષ્યની દોરો લાગી હતી. તખ્ત ઉપર બેસતાં જ નવીન પાદશાહે અણ્ણતસિંહ તથા ઇતર રાજ્યોને સંતોષવા વિચાર કર્યો અને તે વખતે જળ્યાવેરો નાણુદ કર્યો એટલે બંધ કર્યો.

રાજપૂતોને પ્રસન્ન રાખવા માટે ચતુર સૈયદોએ પાદશાહના દિવાન ઇનાયત ઉલ્લાખાને કાઠી મૂકી તેના સ્થાન પર એક રાજપુત દિવાન નક્કી કર્યો આ નવા દિવાનનું નામ રાજા રતનચંદ્ર હતું રહે-ઉલ દિર્જત ફકત ત્રણ મહિના પર્યન્ત સિંહાસન ભોગવીને પરલોકવાસી થયો. તેને ખાંસીનો રોગ હતો તેથી તેનું મૃત્યુ થયું તેના મરણ પછી બીજા પણ બે પાદશાહો અલપ સમયમાં જ રાજસુખ ભોગવીને સંસારના શેત્રંજ પરથી રવાના થઈ ગયા. ત્યાર પછી પાદશાહનો મોટો પુત્ર શેતાનઅબતર મહમદશાહ નામ ધારણ કરીને ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં જ દિલ્હીના તખ્ત પર બેઠો મહમદશાહે એકંદર ત્રીસ વરસ રાજ્ય ભોગવ્યું. એના સમયમાં મોગલ રાજ્યની સંપૂર્ણ અવનિતી થઈ. રાજ્યમાં અનેક બાતના બખેડા અને તોફાન થયાં તેથી આ વિશાળ દેશ છિન્ન બિન્ન થઈ ગયો. આવી અવસ્થા જોઈ આ સમયે એક અસુલ્ય સંધી માની મરાઠાઓ જ્યાં ત્યાં હુટકાટ કરવા લાગ્યા અને પહાડી અફઘાનોએ પણ ભારત વર્ષ ઉપર આક્રમણ કર્યું. મરાઠાના હાથમાંથી બચેલા ભાગોને અફઘાનોએ પાયમાલ કર્યા રાજ્યમાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થઈ રહ્યા હતા. એવામાં કુર સૈયદો પ્રજા પર કઠોર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. આથી ભારતવર્ષનો દુર્ઘશાનો પાર રહ્યો નહિ. સૈયદો ઉપર નિઝામ અબ્રસંજ થયો હતો.

અત્પરે સૈયદોએ પોતાની આપબુદ્દીના પરિણામે પોતાનો નાશ પોતાના જ હાથે નોતર્યો અને છેવટે સૈયદોએ અમીર-ઉલ-ઉમરાએ પાદશાહ એ એક અર્થ શૂન્ય નામ છે. એમ પ્રકાશીત કરવાથી સર્વ લોકો પોતાની સ્વાધિનતાની મોજ હુટવા લાગ્યા. ચતુર નિઝામે આ વખતે સમયસૂચકતા વાપરી સ્વતંત્ર રાજા તરીકે જાહેર કર્યો.

અસીરગઢ અને બુરાનપુર એ કિલ્લા ઉપર પોતાનો અધિકાર રાજા તરીકે સ્થાપિત કર્યો અને પોતાનું બળ વધાર્યું તેથી સૈયદ બ્રાતાઓને બચ લાગવા માંડ્યો. સ્વાર્થ સાધવાનો કોઈ પણ રસ્તો ન રહ્યો ત્યારે સૈયદોએ રાજપૂતો ના સામંતોની સહાય માગી કોટા અને નરવરના રાજ્યો નિઝામને પરાજીત કરવાને માટે પોતાના સરદાર અને સામંતો નર્મદા નદીના તટ પર આવ્યા પરંતુ

આવેલા રાજાઓ રણકેશરી નિઝામના પ્રચંડ સૈન્યને રોકી શક્યા નહીં. નર્મદા તટેજ નિઝામની સેનાએ કોધાગ્નિમાં કોટાના રાજાને નાશ થયો.

મોગલોના હાથમાંથી હૈદરાબાદ રાજ્ય છૂટું પડતાં જ અયોધ્યા પણ સ્વતંત્ર થયું. ચતુર સૈયદખાંએ આ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપીત કર્યું હતું. જે સમયે નિઝામે સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. તે સમયે સાદતખાં (સૈયદખાં) વિયાના દુર્ગનો રક્ષક હતો. સૈયદોનો ગર્વ તોડવાને માટે મહમદશાહે તેને દિલ્હી બોલાવ્યો. બાદશાહની આજ્ઞા થતાં જ અમીર-ઉલ-ઉમરાનો સંહાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. હૈદરખાં નામના એક વિશ્વાસઘાતી મનુષ્યે શુભરીતે અમીર-ઉલ-ઉમરાના પેટમાં કટાર ખોસી દીધી અને તેનો સંહાર કર્યો, મહમદશાહ આ વખતે તંબુમાં હતો. અમીર-ઉલ-ઉમરાના મૃત્યુના સમાચાર પ્રાપ્ત થતાં જ તેના બ્રાતા અમદુલ્લાને બંદીવાન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. દુષ્ટ વઝીરને આ વર્તમાન મળ્યા કે તેને તરત જ દિલ્હીના સિંહાસન પર ઈબ્રાહીમ નામના એક માણસને બેસાડ્યો. અને મહમદશાહની ગતી રોકવાને માટે તેની સામે યુદ્ધ કરવાને આદ્યો. આ યુદ્ધમાં રાજપૂત લોકોએ કોઈ પણ તરફથી શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યા નહોતા. ઉભયદળો મેદાનમાં આવી ઉભા હતા. યુદ્ધ શરૂ થયું. બંને સેનાઓ ઘણી જ ઉત્સાહપૂર્વક લડી. દિવાન રાજા રત્નચંદ્રનો આ યુદ્ધમાં શિરચ્છેદ થયો. તેથી તેના લશ્કરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. તેઓ પોતાના શત્રુઓ પર વૈર લેવાના હિસાબે ઘણાજ જોરથી લડવા લાગ્યા. અને શત્રુઓ પણ એટલા જ શૌર્યથી લડવા લાગ્યા. આખરે પ્રશ્વાત પાદશાહના સેનાપતિ ૪૮ સાદતખાંએ વઝીરને પકડીને મહમદશાહની સમક્ષ રજુ કર્યો. સાદતખાંના આ કાર્યથી પાદશાહ તેના પર ઘણો જ પ્રસન્ન થયો. તેણે તેને બહાદુરજંગની પદવી આપી. અને અયોધ્યાનું રાજ્ય અર્પણ કર્યું.

રાજપૂતો, નૃપતિઓ મહમદશાહને વિજય મળ્યો તેટલા માટે તેને અભિનંદન આપવાને ગયા. રાજપૂત રાજાઓએ આ વખતે કોઈપણ પક્ષ ગ્રહણ કર્યો ન હતો. તે માટે પાદશાહ મહમદશાહ તેમના પર પ્રસન્ન થયો હતો. અને ખુશાલીમાં જોધપુર, તથા અંબરના રાજાએ કેટલાક પ્રગણ્યાં આપ્યાં. ૪૯ ગીરધરદાસે મહારાષ્ટ્રીઓને આવતા અટકાવ્યા હતા. તેથી તેણે માળવા પ્રાન્ત અર્પણ કર્યો હતો. અને નિઝામને વઝીર બનાવવા માટે હૈદરાબાદથી બોલાવવામાં આવ્યો હતો.

હવે મેવાડનું ભાવી તપાસીએ, જ્યારે ભારતવર્ષમાં જુદા જુદા ભાગોમાં રાજકીય ફેરફાર થતા ગયા, ત્યારે મેવાડની સ્થિતિ તેથી ભિન્ન પ્રકારનીજ જણાતી

૪૮. સાદતખાં એક સોદાગર વહેપારી હતો, તેણે પોતાના આહુમજથી સેનાપતિપદને શોભાવ્યું હતું. અને પોતે અયોધ્યાનો નવાબ બની બેઠો હતો.

૪૯. ગીરધરદાસ તે રત્નચંદ્રના પ્રધાન કર્મચારી જુબીલરામના પુત્ર હતા, તેઓ યાતે નાગર આદિજ હતા.

હતી. જે વખત મેવાડની આસપાસના રાજપૂત રાજ્યો મોગલ સામ્રાજ્યની અવસ્થાનો લાભ લઈ પોતાના રાજ્યો મજબૂત કરવા લાગ્યા. તે વખતે મેવાડના રાણા આજસુ ખની પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા ખીજા રાજ્યોની ઉન્નતિ જોઈ તેના દીલમાં અસંતોષ થતો નહોતો.

અંબરનું રાજ્ય યમુના નદીના તટ પર્યન્ત ફેલાઈ ગયું હતું. આ તરફ મારવાડના રાજા અણ્ણતસિંહે અજમેરના દુર્ગ પર પોતાની વિજય ધ્વજ ફરકાવી. દીધી હતી. ગુજરાત રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરી મરૂભૂમિથી દ્વારકા પર્યન્ત પોતાની વિજયસેના લઈ ગયો હતો. આ વખતે મેવાડના રાણામાં કીચિત્ત પણ ઉત્સાહ જણાતો નહોતો પોતે નિશ્ચિત થઈ પોતાના જુના સામંતોથી સંતોષ માનતો હતો. તેનું કારણ શોધવા માટે ઘણુંજ દૂર જવું પડ્યું નહીં. કેવળ એકવાર મેવાડના રાણાઓની પ્રાચીન રાજનિતી તપાસવાથી તેનું સ્પષ્ટ કારણ સમજાઈ જશે. જે રાજનિતી અને જે આચાર અચળ રાખવાના માટે ગિહલોત્ વીરગણોએ પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાનું રૂધીર અર્પણ કર્યું હતું. તે રાજનિતી અને આચારમાં કદાચ વિદ્ન ઉપસ્થિત થાય અને કદાચ આપણે મુસલમાન રાજ્ય સાથે સંબંધ રાખવો પડે એવા વિચારથી તેઓ પોતાનું રાજ્ય વધારવાને પ્રયત્ન કરતા નહોતા, તેઓ રાજ્યાત્યયતાને દોષ વહોરી લેવાને ખુશી હતા, અને તેઓ પોતાના પ્રાચીન રીવાજને તિલાંજલી આપવા માગતા નહોતા. આવા વિચારથી પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ થઈ નહોતી. વળી જે સામંત-કુળો વચ્ચે દાડણુ વૈર થયું હતું. તેથી તેઓ વારંવાર ઝઘડા કરી મેવાડનું નૂર અને સામર્થ્ય ઓછું કરી નાંખતાં હતાં.

અંદર અંદરના કલેશને લઈ મેવાડની પ્રગૃતી થવા ન પામી. અને તેની ક્ષીણતા થવા માંડી, જ્યાં કુસંપ અને વેરભાવ હોય ત્યાં કોઈ પણ જાતનો લાભ થતો નથી. અને આખરે તેવી ભિક્ષણ આગમાં પતંગીઆની માફક હોમાઈ જવાનો વખત આવે છે. માટે જો મેવાડમાં માંહોમાંહે કલેશ ન થયો હોત અને કેવળ સંપીને સાથેજ કારોબાર ચલાવ્યો હોત તો આજે મેવાડની આ દશા ન હોત.

મહારાણા સંત્રામસિંહે અઢાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેઓના સમયમાં સીસોદીયા વંશનું સન્માન અણુનમ હતું. શત્રુજનોએ જે મેવાડનો ભાગ જીતી લીધો હતો તે તમામ ભાગ પાછો મેળવ્યો હતો. રાણાશ્રીએ બિહારીદાસ પંચોલીને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો હતો. તે ઉપરથી રાણાશ્રીની તીવ્ર બુદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે. મંત્રી બિહારીદાસ જેવો નિમકહલાલ, ચતૂર, સાહસીક અને પ્રમાણીક મનુષ્ય મેવાડમાં પૂર્વે કદિ નીમાયો નહોતો. આ વાતની સત્યતા તેમના સમકાલીન રાજાઓના લખેલા પત્રો પરથી સમજાશે. બિહારીદાસે ત્રણ

રાણાઓના શાસન કાળ પર્યંત પોતાનું મંત્રી પદ ઉત્તમ રીતે બળવ્યું હતું. પણ મહારાણા સંઘામસિંહનું મૃત્યુ થતાં મેવાડ પર મહારાષ્ટ્રીઓનું જે આક્રમણ થયું તેની તીક્ષ્ણધારને પંચોદ્ધી મંત્રીની હબરે યુક્તિઓ કોઈ પ્રકારે રોકી શકી નહીં.

મહારાણા સંઘામસિંહ એક ચતૂર અને દીર્ઘદ્રષ્ટી વાળા રાજવી હતા. અને પ્રજાના હિત ચીંતક હતા. ગરીબોના બેઢી હતા, તેમનો આદર્શ લીધેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવું. તેઓ ઉત્સાહી અને આનંદી હતા. તેઓ આર્થિક સ્થિતિની ઝીણવટ ઘણીજ સારી રીતે સમજતા હતા. તેમજ અમલ પણ કરતા હતા. આવક કરતાં જવક વિચારીને કરતા, રાણાશ્રીના ચારિત્ર માટે કેટલાક દાખલા આગળ આપું છું. તે ઉપરથી વાંચક વર્ગ સમજી લેશે કે રાણા તો આ એકજ હતા.

એક વખતે મેવાડમાં કોટારીઆ ચોડાણ પ્રથમ શ્રેણીના ચોડાણ ગણાતા હતા. આ ચોડાણોને રાજ્ય સભામાં ઘણું જ સારું માન મળતું હતું. એક વખતે ચોડાણોના સરદારે મહારાણાને રાજ્ય પોષાક ઘણો કિંમતી બનાવવાની અરજ કરી. મહારાણાએ તેમની વાતનો સ્વીકાર કર્યો તેથી કોટારીયાના ચોડાણોને આનંદની સીમા રહી નહીં, અને તેમનો સરદાર પણ ઘણો જ ઉત્સાહમાં આવી ગયો. અને ખુશી થતો પોતાના સુકામ તરફ ગયો. આ તરફ રાણાજીએ મંત્રીને હુકમ કર્યો કે કોટારીયાની જાગીરમાંથી બે ગામ ખાલસા કરી નાંખો? આ વાત અદ્ય સમયમાં કોટારીયાના સરદારના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેણે તરતજ મહારાણાની પાસે બય પામતા અરજ કરી કે મહારાણાશ્રી અમારો શો અપરાધ થયો! મહારાણાશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે જ્યારે તમે મારો પોષાક કિંમતી બનાવવાનું કીધું ત્યારે મેં વિચાર કર્યો કે મારો આવકની રકમ મારા નક્કી કરેલા વિચારો ઉપરજ ખરચાય છે. ત્યારે પોષાક કિંમતી બનાવવા રૂપીઆની સગવડ મારે કરવી જોઈએ. તેથી જો તમારાં બે ગામ ખાલસા કરું તો તેની આવકથી મારા પોષાકનું ખર્ચ પૂરું થઈ જશે, અને તમારું વચન સ્વીકારી તમારો આશા પરીપૂર્ણ કરી શકું.

કોટારીયાના સરદારની આંખ ખુલી ગઈ અને પોતાના બોલેલા શબ્દો પાછા ખેંચી ક્ષમા માગી વાંચક વર્ગ મહારાણાની સાદાઈ અને વૈભવના ત્યાગ વિષેનો આ એકજ દાખલો ખસ છે.

રાણાશ્રીએ રાજ્ય ખર્ચના બહેવારની ખાતાવાર સોંપણી કરી હતી. અને દરેક ખાતાનો હીસાબ દિવાન પાસે રજુ થતો હતો. એક વખતે રાણાજી જમવા બેઠા ત્યારે રસોઈઓ દહીં પીરસી ચાલ્યો ગયો પણ દહીંમાં ખુર નાખવાનું

જૂલી ગયો હતો અને સાથે લાવ્યો પણ નહતો. જ્યારે રાણાજીએ રસોઈઆને ઠપકો આપ્યો કે ખુર કેમ ન લાવ્યો? ત્યારે રસોઈઆએ હાથ જોડી કીધું કે ખુર લાવવાનો હુકમ આપ નામદાર તરફથી થાય છે. અને તેના માટે આપે જ એક ગામની ઉપજ આપણા હસ્તક રાખી છે. ત્યારે રાણાજીએ બોલ્યા વગર ભોજન કરી લીધું. આ પ્રમાણે રાણા સંઘ્રામસિંહ રાજ્ય ખર્ચનો અને પોતાનો હિસાબ રાખતા હતા.

પોતાની ઉંમર થયા પછી રાજ્ય કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો, જ્યાં સુધી ઉંમર લાયક નહોતા થયા ત્યાં સુધી તેમની માતાએ રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો હતો. રાજ્યાભિષેક થયા પછી રાણાશ્રી સંઘ્રામસિંહે કોઈ કારણસર દરીયાવત્ સરદારની જાગીર લઈ લીધી હતી. મહારાણા કોઈને પણ ગુન્ડા વગર સભા કરતા નહોતા. આથી કોઈ માણસ દરીયાવત્ની બાબતમાં કંઈ પણ કહેવાને હિમત કરતો નહતો.

દરીયાવત્ સરદારે મહા સુસીખતે બે વરસ પસાર કર્યા પછી ત્રીજે વર્ષે પોતાના ઉપર દયા કરવા માટે અરજી કરી અને બંદોર મારફતે રાજમાતા પર તે મોકલી તેણે પ્રાર્થના પત્ર સાથે બે લાખ રૂપીઆ પણ મોકલાવ્યા.

મહારાણા સંઘ્રામસિંહ બપોરે ભોજન કર્યા પહેલાં પોતાની માતાને રોજ પગે લાગવા જતા હતા. એક વાર તેઓ પોતાની માતા પાસે ગયા હતા ત્યારે માતાએ દરીયાવત્ને આવેલો પ્રાર્થના-પત્ર તેના હાથમાં મૂક્યો. રાણાશ્રીએ તે પ્રાર્થના પત્રનો અમલ કર્યો. તુરંતજ દરીયાવત્ સરદારને તેની જાગીર પાછી આપવા દાન પત્ર બનાવી લાવવા હોવાનને હુકમ કર્યો. તેથી દીવાન તરતજ દાન પત્ર બનાવી લાવ્યા. અને કહ્યું. કે આ દાન પત્ર અને મોકલેલા બે લાખ રૂપીઆ પણ પાછા મોકલજો પછી તેઓ પોતાની માતાને વંદન કરી ભોજન કરવા માટે આદ્યા ગયા.

આજથી નિત્ય નિયમ કરતાં પણ કલાક વહેલું ભોજન કરવા લાગ્યા અને હંમેશાં પોતાની માતાને વંદન કરવા જવાનો જે નિયમ હતો તે પણ આજથી બંધ થઈ ગયો. આ બાણવાથી સોને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને તેનાથી અધીક આશ્ચર્ય તો રાજમાતાને થયું હતું. જ્યારે બીજા દિવસે મહારાણાશ્રી પોતાની માતાજીનાં દર્શન કરવા ન ગયા તેથી તો માતાની અધીરાઈ વધતી ગઈ ત્યારે રાજમાતાએ પોતાના પુત્ર પાસે એક અનુચરને મોકલ્યો. તેને જોઈને મહારાણાએ વિનય પૂર્વક કહેવડાવ્યું કે મને જરાય સમય મલતો નથી. આવા શબ્દો સાંભળીને પુત્રની અપ્રિતિ જોઈ માતાને ઘણું જ લાગી આવ્યું. અને

તેઓ તેનું કારણ શોધવા લાગ્યા. ફક્ત દરીયાવતની ભૂમી પાછી આપવી તે સિવાય બીજું એક પણ કારણ તેમની નજરે આવ્યું નહીં. તેથી રાજમાતાએ મંત્રીજીની સાથે કહાળ્યું કે તમા મહારાણાશ્રીને સમજાવો. પણ મંત્રીજીમાં રાણાને સમજાવવાની શક્તિ હતી જ નહીં ખરે ? મહારાણા સમજી શકે તેમ જ ન હોતું.

રાજમાતાએ પુત્રને સમજાવવા માટે ઘણા પ્રયાસો કર્યા. પણ એકે પ્રયાસ સફળ થયો. નહીં તથા માતાજીના શોકની સીમા વધતી ગઈ. તેમના સ્વભાવમાં ક્રોધ દાખલ થયો. અને વગર વાંકે પોતાનાં ઘસ ઘસીઓને ધમકાવવા માંડ્યાં. અને શિક્ષા આપવા લાગ્યાં. આથી તેમના સ્વભાવની પરિસ્થિતિ બદલાતી ગઈ. પોતે આહારનો ત્યાગ કર્યો તો પણ મહારાણા સંગ્રામસિંહની પ્રતિજ્ઞામાં જરા પણ કયાસ કે ઉણપ આવી નહીં, હતી તેવીને તેવી જ રહી.

રાજમાતાએ ગંગા સ્નાન કરવા જવાનો વિચાર કર્યો અને તીર્થયાત્રામાં જવાની સઘળી તૈયારીઓ કરવામાં આવી તેમના અંગ રક્ષકો સજ્જ થઈ તેમના જ આગમનની રાહ જોતા ઉભા રહ્યા- રાજમાતાએ વિદાય લેતી વખત પોતાના પુત્રનું મૂખ કમળ જોવાની અભિલાષાથી નીકળતાં વિલંબ કર્યો, તે છતાં પુત્ર ન આવ્યો. જેથી દુઃખીત થઈ પોતે વજ્રકિશોર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પૂજા કરવા મથુરા જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેમની પાલખી જયપુર તરફ ચાલવા લાગી. જયપુરમાં મહારાણાશ્રીના જમાઈ રહેતા હતા. તેથી જમાઈનું અને પોતાની દીકરીનું મૂખ કમળ જોવા માટે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. મહારાજા જયસિંહ પોતાનાં સાસુને સન્માન સહિત પોતાના મહાલયમાં લઈ ગયા. અને સાસુનું સન્માન કરવાને સારૂ પાલખી થોડીવાર પોતાની રકંઘ પર લીધી જ્યારે જયસિંહે પોતાની સાસુના મોંઠે મહારાણા સંગ્રામસિંહની અપ્રિતિની વાત સાંભળી ત્યારે જયસિંહે આશ્વાસન આપ્યું કે હું તમારી તથા તમારા પુત્રની સલાહ અને શાન્તિ કરી આપીશ અને ઉદયપુર આવીને રાણાશ્રીને મલોશ.

તીર્થ યાત્રા પુરી કરી જ્યારે ઉદયપુર તરફ પાછા ફર્યા ત્યારે મહારાજા જયસિંહ પણ સાથે આવ્યા હતા. રાજપૂતમાં અતિથિ સત્કારનો નિયમ ઘણો જ સખ્ત છે. અતિથિ સત્કારમાં જરા પણ ખામી કે ત્રુટી આવે તો રાજપૂતો તેને ઘોર અપમાન સમજે છે. જયસિંહ ઉદયપુરમાં શા કારણથી આવ્યા તે તો રાણાશ્રી ખરાખર સમજી ગયા તેઓ સારી રીતે બાજુતા હતા કે બનેલીના વચનનો ઈન્કાર થઈ શકશે નહીં તેથી રાણાશ્રી પ્રથમથી જ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા અને માતૃશ્રીને અને પોતાના બનેલી મહારાજા જયસિંહને ઘણો જ સન્માન પૂર્વક માન સહિત લાવવા ઘટતી યોજના કરી. અને રાણાજીએ પ્રથમ

પોતાની માતૃશ્રીના ચર્ણે જઈ વંદન કર્યું. અને માતૃશ્રીનો આશિર્વાદ લઈ તેમને પોતાના રાજમંદિર સુધી પહોંચાડી આવ્યા. અને પોતાના બનેલીનું પણ સુંદર સન્માન કર્યું. ત્યારે ક્રૂર મહારાજ જયસિંહના મોંમાંથી એવો ઉચ્ચાર નીકળ્યો કે “કુટુંબનો ઝઘડો હંમેશા શુભ્તજ રહેવો જોઈએ-અને રાખવો જ જોઈએ. તોજ મનુષ્યની કિંમત છે.”

એક વખત મહારાણા લોજન કરવા બેઠા હતા એવામાં તેમને સમાચાર મળ્યા કે મંદસોર પ્રાન્તમાં માળવાના પઠાણોએ આક્રમણ કર્યું છે. અને કેટલાક ગામો લુંટી ઉજાડ કર્યા છે, તથા ત્યાંના રહેવાસીઓને કેદ કર્યા છે. આ સમાચાર સાંભળી મહારાણા લોજન ઉપરથી ઉભા થઈ ગયા અને શસ્ત્ર સજી ચુકતું નગારું વગાડવાનો હુકમ કર્યો. નગારાના ગંભીર શબ્દે સરદારો અને સૈનીકોને જાગૃત કરી દીધા. પણ અચાનક રણધોષણાનું કારણ કોઈ સમજી શક્યું નહોતું. સમસ્ત સૈન્ય જલ્દીથી તૈયાર થઈ રાજમંદિર પાસે ઉભુ રહ્યું. રાણાજીએ સમસ્ત સેનાની સાથે જવા પોતાની અંતઃકરણથી ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ સમસ્ત સૈન્ય તથા સરદારોએ એકે અવાજે, ઉત્સાહ પૂર્વક જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી અમે જીવીત છીએ ત્યાં સુધી એક સાધારણ દુશ્મન સામે આપ શ્રીમાન રણક્ષેત્રમાં જાવ તે ઉચીત નથી. અને અમે આપ નામદારશ્રીને કદિ પણ જવા દેવાના નથી છતાં આપ જશે તો આપના ગૌરવમાં ન્યુનતા દેખાશે સૈનીકો અને સરદારોના વચ્ચેના મહારાણાશ્રીને સ્વીકારવા પડ્યા. મહારાણા નગરમાં રહ્યા અને સર્વ સૈનીકો તથા સરદારો દુશ્મનનો સામનો કરવા રવાના થયા. સેના ગયા પછી કેટલાક કલાક બાદ કાનોડનો સરદાર શસ્ત્ર સજીને આવ્યો. તેનું શરીર રોગીષ્ટ અને બિમારીથી ભરેલું હતું. તેનું અંગ પીગુ અને નિસ્તેજ થઈ ગયું હતું. રાણાજીની આજ્ઞા પાળવા માટેજ તે શસ્ત્ર સજી આવ્યો હતો. ઉક્ત સરદારની શોચનીય દશા જોઈને રાણાજીએ અનેકવાર તે ચુદ્ધમાં ન જવા માટે સમજાવ્યો. પરંતુ નીમકહલાલ અને માતૃભૂમિની ધગશવાળો આત્મા રોક્યો રોકાય તેમ નહતો.

મહારાજ ! જ્યાંસુધી મારા શરીરમાં હથીઆર પકડવાની શક્તિ છે ત્યાં સુધી હું ચુદ્ધમાં ગયા સિવાય રહેવાનો નથી સરદારે જણાવ્યું.

રાણાશ્રીએ નિરૂપાયે જવાની આજ્ઞા આપી, જેથી રાજપૂતોએ મુસલમાનો સાથે ચુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેજ વખતે કાનોડનો સરદાર રજપૂત સૈન્યને મળ્યા અને મુસલમાનો રાજપૂતોનું પ્રચંડ બળ જોઈ રાજપૂતોના ઘાવ સહન કરી શક્યા નહિ. તેથી પરાજીત થઈ આમ તેમ નાસવા માંડ્યા, કાનોડ સરદાર આ ચુદ્ધમાં માર્યો ગયો. અને તેનો પુત્ર સખત ઘાયલ થયો.

વિજયી રાજપૂતોએ વિજયમાળ ધારણ કરી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો આ વખતે મહારાણાએ કનોડના સરદારના ઘાયલ થએલા પુત્રને પોતાના હાથથી ઘીડુ આપ્યું. આ પ્રકારનું ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત થવાથી પુત્રના આનંદની સીમા રહી નહીં. તે પોતાને કૃતાર્થ થએલા માનવા લાગ્યો અને આનંદમાં આવી યોલવા લાગ્યો.

મહારાજ ! મને પિતાના જીવનના બદલામાં અમુલ્ય ધન પ્રાપ્ત થયું છે. ધન્ય છે ! એ રાણાને ? અને ધન્ય છે સરદારને ? આવી અનેક વાતો સંપ્રામસિંહ રાણાના જીવનમાં બની ગયેલી છે. વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આવે કે મહારાણાશ્રી કદરદાનની કદર કેવી કરતા ? પ્રજાના માટે નીંદ્રા અને આહારનો ત્યાગ કરી પ્રજાનું પાલન કરતા હતા, તેવાજ પુરૂષોના નામ ઇતિહાસમાં આજે પણ સૂવર્ણક્ષરે કેતરાયેલા છે.

મહારાણાશ્રી એક વખત પોતાના મહાલયમાં બિરાજ્યા હતા તે વખતે એક ખૂશામતખોર સાલુમ્ખા સરદારના વિરૂદ્ધની વાતો કરવા લાગ્યો. અને સાલુમ્ખા સરદાર પ્રત્યે મહારાણાશ્રીને અભાવ ઉત્પન્ન થાય તેવી છટાથી વાતની છનાવટ કરવા લાગ્યો. તેજ વખતે મહારાણાશ્રીને તેની વાત પર જરા વિશ્વાસ મૂક્યો નહોતો. અને યોલ્યા કે આ વાત અસત્ય છે—સત્યથી વેગળી છે. જો તારી વાત ઉપર વિશ્વાસ મુકુ તો રાવતજીના ઉદાર અને ઉચ્ચ ભાવનોઓનું અપમાન થાય. રાવતજી પર તેમને કેટલો વિશ્વાસ છે તે બતાવવાં સાડ રાણાજીએ રાવતજીને યોલાવવા માટે એક દૂત મોકલ્યો અને નિશ્ચય કર્યો કે પાળંડીને બતાવી આપવું ખૂશામતથી કે ખોટી વાતોથી રાણો કેઈથી ભોળવાય તેમ નથી.

માળવા રાજ્યમાં યવન સેનાનો પરાજય કરી રાવતજી સાલુમ્ખા આવ્યા હતા અને રાણાજી વિદાય લઈ પોતાના ઘેર ગયા હતા. રાત્રીનો પ્રથમ પહોર વીતી ગયો હતો. રાવતજી પોતાના દુર્ગના દ્વાર પર જઈને પોતાના સીપાઈઓને સો સોને ઘેર જવાની રજા આપી. અને પોતે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પોતાના મહાલય તરફ ચાલ્યા. હજી તેઓ અંતપુરના દ્વાર આગળ પહોંચ્યા ન હતા. એટલામાં પહેરેગીરે નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું કે રાવતજીએ રાણાજી રામ રામ કહી આ પત્ર આપવાની આજ્ઞા કરી છે. દિપકના પ્રકાશે પત્ર વાંચી સરદારે અશ્વપાળને અશ્વ સભજ કરવાની આજ્ઞા કરી દ્વાર સમક્ષ તેમની પ્રેમમય પત્નિ પ્રિય બાળકોને લઈ સરદારને અભિનંદન આપવાને ઉભી રહી હતી.

રાવતજીએ ધાર્યું કે મુકુમાર બાળકને ગોઠમાં લઈ પરિશ્રમનો પરિહાર

કરીશું. પરંતુ તેમ થઈ શક્યું નહિ આતુર નેત્રોથી પોતાની પ્રાણસમી દેવીના સુખ દર્શન કરી ફક્ત છ અનુચરો સાથે ઉદયપુર જવાને કુચ કરી જ્યાં સુધી તેઓ ઉદયપુર પહોંચ્યા નહીં ત્યાં સુધી તેઓએ ઘોડાની લગામ ખેંચી નહીં.

અર્ધ રાત્રી વ્યતિત થઈ ગઈ હતી સમસ્ત જગત નિંદ્રાગ્રસ્ત થઈ રહ્યું હતું. પ્રકૃતિ સ્થીર અને ગંભીર હતી. રાવતજીના ઉતારામાં પરમ શાન્તિ હતી. તેમાં ઘાસ ઘાસી કે ખાદ્ય પદાર્થોની લેશ પણ તૈયારી નહોતી, પરંતુ રાણાજીએ સર્વ તૈયારીઓ પ્રથમથી જ કરાવી રાખી હતી રાત્રીના સમયમાં જ્યાં તેમના આગમનની વાત સાંભળી કે તરતજ રાણાજીએ તેમના અનુચરો દ્વારા તેમના ભુવનમાં ભોજનની સામગ્રી રવાના કરી અને અશ્વોને માટે ઘાસ વિગેરેનો પ્રબંધ કરાવી આપ્યો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં યોગ સમયે સાલુમ્બ્રાના સરદાર રાજસભામાં ગયા અને રાણાજી તેઓના પર ખુશ થયા. તેમને નિયમ પ્રમાણે યોગ્ય સન્માન આપ્યા પછી મહારાણાએ તે દિવસે એક નવી બગીચ સમર્પણ કરી રાણાજીને આ અસીમ પ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી સાલુમ્બ્રાજીને આનંદ અને આશ્ચર્ય થયું. તેનું કારણ બહુવાને માટે પોતે વિનય પૂર્વક મહારાણાશ્રીને વિનંતી કરી કે મહારાજ ! મેં એવું કાર્ય શું કર્યું છે કે જેથી આપે મને આ પારીતોષીક આપ્યું છે. જો મેં કંઈ પણ કાર્ય બબ્બવું હોય તો મેં માત્ર મારી ફરજ અદા કરી છે. અને કામના ખદલામાં મહારાજ પાસેથી મારાથો પુરસ્કાર શી રીતે લઈ શકાય. મેવાડનું હીત સાધવું એતો વિરવરચંદ્રનાવંશોનું મૂખ્ય કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય બબ્બવવા કદાપિ મારા પ્રાણ ચાલ્યા જાય તો પણ પુરસ્કાર લેવો ઉચીત નથી. માટે આપ આ પુરસ્કાર પાછો લેવાની કૃપા કરો ? પુરસ્કારનો સ્વીકાર કરવો એવી રાવતજીની કિંચીત પણ ઈચ્છા નહોતી જેથી મહારાણાશ્રીને ઘણું ઘણું સમજાવ્યા પણ મહારાણાશ્રી સમજ્યા નહીં.

મહારાણાશ્રીનો અત્યંત આગ્રહ જોઈ પોતે કહ્યું કે મહારાજ રાજ્ય પ્રસાદ ગૃહણ નહીં કરવાથી રાજાનું અપમાન થાય છે. પરંતુ આના ખદલામાં મહારાજ જો મારી એક પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરશે તો મહારાણાશ્રીનો મારા પર મોટો ઉપકાર થશે. અને આપશ્રીનો અનુગ્રહ અમારા સમૃત્તી પટ પર સદા અંકિત રહેશે. જેવી રીતે આ પ્રસંગે મારા માટે ખાદ્ય પદાર્થો રાજ ભૂવનમાંથી આવ્યા તેવી રીતે ભવિષ્યમાં શ્રીમાન અથવા શ્રીમાનના વંશજો મને અથવા મારા વંશજોને રાજધાનીમાં બોલાવે ત્યારે રાજ્ય પાટશાળામાંથી ખાદ્ય પદાર્થો મોકલાવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

રાણા સંગ્રામસિંહે સહર્ષ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો તે દિવસથી આજ પર્યંત વીરવર ચંદ્રના વંશજો આ સન્માન લોગવતા આવ્યા છે.

આ ઉપરથી રાણાજીએ યુગલીખેર અને ખુશામતીઓને ખતાવી આપ્યું કે સાહુમ્બ્રા માટે મને કેકલું માન અને પ્રેમ છે આખરે યુગલીખેર નીચું જોઈ પોતે કરેલી વાતથી ઘણોજ પસ્તાયો. આવી અનેક વાતોના દ્રષ્ટાંત ઉપરથી મહારાણા સંગ્રામસિંહના ચારીત્રના પ્રભાવની કેટલી હકીકત સત્ય અને સચોટ છે. મહારાણાને દરેક ધર્મ પર પ્રેમ અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, જેથી અતિષય વખાણ કરવા તે સૂવર્ણ ઉપર ઢાલ ચઢાવવા સમાન છે. પણ ‘હીરો તે હીરો જ હોય છે.’

મહારાણા સંગ્રામસિંહે મેવાડ પર અઢોર વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને પોતે પોતાના રાજ્યનું તેમજ પ્રજાનું સંપૂર્ણ હિત સાધ્યું જો કે સંગ્રામસિંહની મર્યાદા અત્યંત મર્યાદિત હતી. જો કે તેઓ પોતાના પૂર્વજોની નિતીને ત્યાગ કરી અદ્વપાશે આગળ વધ્યા હોત તો મેવાડના રાજ્યનું વિશેષ હિત કરી શક્યા હોત. પ્રજા પ્રીય રાણાપર પ્રજાનો અત્યંત અનુરાગ હતો. અને માન હતું.

ખાખા રાવલના વંશનું ઉચ્ચ ગૌરવ મેવાડના ભૂપાળો અચળ અને અટલ રાખી શક્યા હતા. તેમાં મહારાણા સંગ્રામસિંહ પણ સાચવવામાં અંતીમ ભૂપાળ હતાં, તેમનો પરલોક થતાં જ મેવાડમાં મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભુતા મેવાડમાં સ્થાપીત થયા પછી મેવાડનું રાજ્યકીયનું ભાવી કંઈ દિશામાં પ્રવાહીત થયું તે વિષે જણાવીશું.

મહારાણા સંગ્રામસિંહને ચાર પુત્ર હતા. તેમાં વડીલ કુમાર જગતસિંહ સંવત ૧૭૧૦ ઈ. સ. ૧૬૫૪ માં પોતાના પિતાના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો. એને સૌથી પ્રથમ કાર્ય રજપૂતોના કે મહારાણા અમરસિંહે બળ એક કર્યું હતું. તે પછી (પ્રથમ) અજીતસિંહે વગર વિચાર્યું કામ કર્યું તેથી આ બળના મૂળમાં અમૃત સીંચી પુન તેને સજીવન કર્યું. રાજ્યસ્થાનના ત્રણે રાજાઓએ સોગન પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા તરીકે આજપછી અમો કોઈ પણ ગમે તેવા સંજોગોમાં મુસલમાનોની સાથે કોઈ પણ ભાતનો વહેવાર રાખીશું નહીં? અને પરસ્પર સંપ સંપીને રહીશું મુખ્યત્વે મેવાડ મારવાડ અને અંબર ત્રણે રાજાઓનું બળ કદિ પણ ખંડિત કરીશું નહિં,

આ પ્રમાણે સંધિ પત્ર પર પોત પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા હતા. આ બળ સ્થાઈ રાખવા માટે એક નાયકની જરૂર હતી. તેથી સર્વની સમંતિથી રાણા જગતસિંહને નાયક બનાવવામાં આવ્યા અને તેમને સમસ્ત રાજપૂત સેનાના અધિપતિ બનાવ્યા હતા.

સંધિપત્ર મહારાણાશ્રીની મહેર

૫૦ શ્રી એકલીંગલ

માન્યતા

માન્યતા

માન્યતા

૫૧ સીતારામ જ્યતિ

૫૨ વૃળધીશ

૫૩ અભયસિંહ

સ્વતિશ્રી—એકયજ્ઞ ત્રણ રાજાઓદ્વારા નિમ્ન લિખિત સંધિપત્ર સ્વીકૃત થયો. એમાંની શરતોમાં કોઈપણ પ્રકારનો વ્યભિચાર કરવામાં આવશે નહિ, સંવત ૧૭૬૧ ના શ્રાવણ સુદ ૧૩ ઈ. સ. ૧૭૩૨ સુકામ હુલો.

૧. સંપદ વિપદમાં સર્વજણ એક સુત્રથી બંધાયેલા રહેશે. સર્વજણ સોગન લઈને આવતા સ્વીકારી એક બીજાના હૃદયમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે ભવિમાં કોઈપણ માણસ આ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે નહીં, અગર જો કોઈ માણસ સરત વિરૂદ્ધ કાર્ય કરશે તો તે સર્વના વિશ્વાસથી બ્રષ્ટ થશે. “ એકનું માન એ સર્વનું માન છે, એકની લાજ એ સર્વની લાજ છે, એકનું અપમાન એ બીજાનું અપમાન છે. ” આટલામાં બધું આવી ગયું.
૨. જે માણસ એકને વિશ્વાસઘાતક જણાશે તો તેનો કોઈ વિશ્વાસ કરશે નહિ અને તેને કોઈનો આશ્રય મળશે નહિ.
૩. વર્ષાઋતુ વ્યતિત થયા પછી કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવશે, પ્રત્યેક શાખાના નેતાઓને પોતાપોતાની સેના સહિત ‘ રામપુરમાં ’ જવું કદાચ કામ વસાત કોઈ સરદાર આવી ન શકે તો તેને પોતાના કુમાર અથવા ઉચ્ચ અધિકારીને મોકલવો.
૪. આ કુમાર યા કર્મચારીથી અનુભવના અભાવે કંઈ પણ દોષ થાય તો તેને સુધારવાનો અધિકાર રાણાજી સિવાય કોઈનો રહેશે નહિ.
૫. પ્રત્યેક મહાન કાર્યમાં સર્વજણ એકત્રિત થઈ આ નિયમનું પાલન કરવા બંધાય છે.

આ પ્રમાણે મહારાણા બીજા જગતસિંહે સંધિપત્ર તૈયાર કરી ત્રણે રાજાઓની સહી કરી નકકી કર્યું મહારાણા સંશ્રામસિંહની કારકીર્દી એટલી બધી ઉત્તમ અને વિશાળ હતી કે જેટલી હકીકત લખીએ તેટલી ઓછી છે, પણ

૫૦. એકલીંગલ મહાદેવ-સીસોદીઆ વંશના કુળ દેવતા છે.

૫૧. સીતારામ જ્યતિ-તે અંબર રાજવંશના દેવતા છે, આ રાજવંશની ઉત્પત્તિ ભગવાન રામચંદ્રજી દ્વારા થઈ છે.

૫૨. વૃળધીશ શ્રી કૃષ્ણ-એઓ મારવાડના હાકાવંશના કુળદેવતા છે.

૫૩. અભયસિંહ-મારવાડના એક રાજવંશી હતા.

તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રે પણ પોતાના પિતાની કારકીર્દી શોભાવે પોતે ત્રણે રાખના બળ એકત્રીત કર્યાં. હવે મહારાણા જગતસિંહ (દ્વીતીય) રાજ્ય વહીવટ તરફ મોગલો સામે કેવી રીતે ઝુઝ્યો તે તરફ નજર કરીએ.

છાપો

રાણાશ્રી સંઘામ સદા, શૂરવીરતા ધરતા,
ધરી ઢાલ તલવાર, પ્રબળ રક્ષણ કરતા,
ધરતા સદા સ્વમાન, કદી નહીં મ્લેચ્છને નમતા,
ચઢતા જ્યાં રણયુદ્ધ; મહીં નહીં પાછા પડતા,
એવા રાણા સંઘામસિંહ રણ સંઘામને દીપાવતા,
કહે ભોગી નિજકુંળની કિર્તિ સદા ઉજવાળતા. ૨૫૪

છાપો

ન્યાય પરાયણ રહી, સદાએ ન્યાય જ કરતા,
અન્યાય કદી નવ થાય, સદા એ ન્યાય જ ધરતા,
સત્ય નીતિના માટ, સદા એ શીર સમર્પે,
કઠરદાન ની રરી કઠર, યશ કીર્તિ અર્પે,
માતૃભક્ત એ હતો. શોભા વધારી માતૃની,
કહે ભોગી સંઘામે તો, સેવા કરી મેવાડની. ૨૫૫

છાપો

રાજ્યતણું સુકાન, અઢારે વર્ષ ચલાવું,
રાજ્ય પ્રબળ હીત, બરાબર છે સચવાયું,
રહી સદા સંતોષ, પ્રભ પર પ્રેમ જમાવ્યો,
સુસદી બળવાન, વિજયનો ધ્વજ ફરકાવ્યો,
ટેકીલો સંઘામસિંહ રહેતો સદા ઉલ્લાસમાં,
કહે ભોગી ધર્મ શ્રદ્ધા, હતી હૃદયના સ્થાનમાં. ૨૫૬

છાપો

ગોઝારો જ્યાં કાળ, આવીને સામે થાતો,
ત્યાં રાણો સંઘામ, નહીં કીચીત ગભરાતો,
સમજી ગયો દીલમહીં, જરૂર છે જવાનું,
પાપ પૂણ્યનું કામ, સદા સાથે જ રહેવાનું,
ગભરાતો નહીં મોતથી, મોતને ભેટી પડ્યો,
કહે ભોગી મેવાડનો, મહારથી હોં પડ્યો. ૨૫૭

★

પ્રકરણ ૧૮ મું

મહારાણા શ્રી જગત્સિંહ (દ્વિતીય)

જ્યારે મહારાણા સંગ્રામસિંહ બિરાજમાન થયા ત્યારે પ્રથમ કાર્ય તેમને ત્રણ રાજ્યની સંધિ કરી અને પોતે પોતાના રાજ્યનું તેમજ રાજપૂતનું બળ મજબૂત કરી પોતે રણયુદ્ધમાં જવા માટે વર્ષાઋતુ વિત્યા પછી મોગલોની સામે, થવું આવી રીતે સંધિ-કરાર કરી પોતે પોતાની ઉજ્જવલ કારકીર્દી ખતાવી. સંધિ થયા પછી ભાગ્યની પ્રતિક્ષણતાને લઈને તે કાર્ય પરિપૂર્ણ થયું નહીં. કારણ કે જ્યારે યુદ્ધની સામગ્રીઓ તૈયાર કરવામાં આવી ત્યારે બધા રાજાઓ શિથિલ થઈ ગયા હતા. રાજ્યસ્થાનના દુર્ભાગ્યવશાત્ રાજપૂતોનું સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. મોગલ રાજ્યની દુર્દશાના વખતમાં મારવાડ અને અંબરન રાજાઓએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર અતિ વધારી મૂક્યો હતો, તેઓ મેવાડના રાણાની બરોબરી કરતા હતા.

સૂર્યવંશી મહારાજા કનકસેનના વંશજો રાજ્યસ્થાનના અન્ય રાજપૂતો પર અચળ પ્રધાનતા ધોળવતા આવ્યા છે, તેમને કોઈ દિવસ પણ રાજપૂતોની એકત્રીત સમંતી પ્રાપ્ત કરી નહોતી, આ મહાન અભાવજ રાજપૂતોના ભવિષ્યમાં વિઘ્ન રૂપ હતો. આ અભાવને લઈને જ તેઓ પરાધિન ગુલામ બની ગયા હતા. રાજસ્થાનના સર્વ રાજપૂતોએ મેવાડના રાણાનું અચસ્થાન માન્યું હોત તો આજે રાજસ્થાનની આવી અઘોર અધોગતિ નહોત. જો તેઓ મેવાડના અનુયાયી બનત તો મુસલમાન કદિ પણ ભારતને લૂંટી ન શકત, માંહોમાહીની કુટ, કલેશ અને કુસંપથીજ ભારતની આ શોચનીય દશા છે. અને તેથીજ રાજપૂતોની સ્વાધીનતાનો નાશ થયો.

મહારાણા જગત્સિંહના વખતમાં મોગલ સામ્રાજ્યની અધોગતીના સમયમાં અનુકુળતા હોવા જતાં રાજપૂતો પોતાની ઉન્નતિ કરી શક્યા નહીં. એનું કારણ ફક્ત કુસંપજ ગયા તે વીર બાપ્પારાવલ્લ અને મહારાણા પ્રતાપ અને રાજસિંહ ? જેઓના નામ આજે ઇતિહાસના તકતાપર સૂવર્ણ અક્ષરે અંકિત છે.

નિઝામ-ઉલ્-મુલક આધિનતાની શૃંખલા તોડીને સંપૂર્ણ સ્વાધિન થઈ ગયો હતો, દિલ્હીના પાદશાહનો સેનાપતિ નિઝામનો દમન કરવા ગયો હતો. પરંતુ તે સ્વયં નિઝામના ક્રોધાગ્નિ આગળ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. રણચતૂર નિઝામે

દિલ્હીના હલભાગી સેનાપતિનો શિરચ્છેદ કરીને તેનું મસ્તક પાદશાહ પર મોકલાવી આપ્યું અને કહેવડાવ્યું કે આ નાલાયક માણસ વિદ્રોહ બની ગયો હતો. તેથીજ તેનો નાશ કરીને તેનું મસ્તક આપની કદમ-ખોસીમાં નવાજેશ કર્યું છે. બળહીન મહમદશાહ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કના કહેવાનો ભાવાર્થ સંપૂર્ણ રીતે સમજી ગયો હતો. પરંતુ તે બિચારો શું કરે ? તે લાચાર બની ગયો હતો.

પોતાની સ્વાધિનતા મજબુત કરવાને માટે નિઝામે રાજપુતોની સાથે સંપર્ક કર્યો હતો. અને મરાઠાઓને પોતાની વિજયી સેના લઈ માળવા અને ગુજરાત જવા માટે સલાહ આપી હતી. માળવા પર આક્રમણ કરી ત્યાંના સરદાર દયારામનો યુદ્ધમાં સંહાર કર્યો. અને નિઝામની અલિલાવા પૂર્ણ કરી અંબરના રાજા જયસિંહને માળવાનું રાજ્ય આપવા માગણી કરવામાં આવી. પરંતુ તેનો તેમને સ્વીકાર કર્યો નહિ. આથી તે રાજ્ય મરાઠાઓના જ હાથમાં આવ્યું. ગુજરાતનું રાજ્ય પણ આ દશાને જ પ્રાપ્ત થયું. પ્રથમ બાદશાહે રાઠોડોને આ રાજ્ય પણ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી પરંતુ તેનું પાલન નહિ થવાથી અજીતસિંહના પુત્ર અભયસિંહે તે પર આક્રમણ કર્યું. અને તેના હાકેમ બુલદખાને હાંકી કાઢ્યો. આ એક ઉત્તમ તક છે. એમ ધારી મરાઠાઓએ રાઠોડોના જીતેલા ગુજરાતમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. રાઠોડ રાજા અભયસિંહે મરાઠાની સામે બાથ લીધી નહિ. અને પોતાનો અધિકાર માત્ર ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં જ રાખ્યો.

જે સમયે રાજ્યસ્થાન ગુજરાત તથા માળવાની આ દશા થઈ તે વખતે બંગાળમાં, બિહારમાં, અને ઓરીસ્સાના રાજ્યમાં સુબાહોલા, અલીવર્દીખાંની સાથે અચળસુખ વૈભવ ભોગવી રહ્યો હતો. આ તરફ અયોધ્યાના રાજ્યમાં સાહતખાંનો પુત્ર સફ્દરગંજ અડગ રીતે સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થયો. જો કે બાદશાહની કૃપાથી જ સાહતખાંએ અયોધ્યાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હતું. તો પણ કૃતઙ્ગી પુરુષે બાદશાહના આ પવિત્ર પ્રસાદનો બદલો લેવો નિયમ બુદ્ધિથી વાળ્યો. સાહતખાં એક નિયત, કૃતઙ્ગી, અને વિશ્વાસઘાતી હતો. તે દુરાચારીએ પરમ અત્યાચારી નાદિરશાહને બારતવર્ષમાં બોલાવી દિલ્હીના સામ્રાજ્યનું સત્યાનાશ વાળ્યું. શું બાવીશી પ્રતિકુળતા ? માણસ ધારે છે શું અને થાય છે શું ?

માલવા અને ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભુતા મજબુત થઈ ગઈ. ત્યારે વિજયી મરાઠાઓએ અન્ય પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા જમાવવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો હતો. ત્યારે તેઓ નર્મદા નદી ઉત્તરીને ઉત્તર તરફના પ્રદેશોમાં તીડોની માફક ફરીવળી તેમને લૂટવા લાગ્યા. તેમના પ્રચંડ પરાક્રમના અપૂર્વ પ્રભાવથી

જે જાતિઓના નામ પણ અત્યાર સુધી કોઈ જાણતું નહોતું, તે જાતિઓ આ દેશમાં આવી પોત પોતાની સેના વધારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા લાગી, તે વખતે શાન્ત જીવન ગાળનારા જેડુતો પણ બળદ અને હજી છોડી દઈ ખડગ ધારણ કરવા લાગ્યા. તથા અસ્વારી કરવા લાગ્યા. ભરવાડો પોતાની લાકડીઓ છોડીને ભાલા પકડવા લાગ્યા. આ લોકમાં સિંધીયા-હોદકર તથા પવાર લોકો અધિક પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે વિદુલ સેના એકત્રિત કરી મહારાષ્ટ્રીઓ હિત-બળ રાજપૂતો ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. જ્યાં સુધી મહારાષ્ટ્રીઓ આવશ્યક્ય પ્રસંગે એકજ પતાકા નીચે એકત્રિત થઈ ત્યાં સુધી કોઈ પણ સત્તા તેમને હરાવી શકી નહિ.

વીરવર પ્રથમ બાજીરાવે મહારાષ્ટ્રીઓનું મહાન બળ એકત્રિત કર્યું હતું તેઓ ઇ. સ. ૧૭૩૫ માં સૌથી પહેલાં ચંબલ નદી ઉતરી દિલ્હીના સિંહદ્વાર પર આવીને ઉભા રહ્યા. મહારાષ્ટ્રીઓના આ પ્રયત્ન બળથી દિલ્હી શહેરની ઘણી જ પાયમાલી થઈ તથા નિર્બળ પાદશાહે મરાઠાઓને યોથ આપી તેમનાં પંજમાંથી મૂક્તિ મેળવી. પાદશાહની આ કાયરતા જોઈ નિઝામના મનમાં અનેક સંદેહ ઉત્પન્ન થયા. પાદશાહને વશ કરી કવચીત મરાઠાઓ મારા રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરશે, એવો ભય લાગવા માંડ્યો, તેથી તેણે મરાઠાઓને માળવામાંથી હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેને સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે જે મરાઠાઓ માળવામાં મજબુત રીતે ટકી રહેશે. તે ત્યાંથી કાઢવા મુશ્કેલ પડશે અને તેથી તેઓ મારો ઉત્તર તરફના પ્રદેશનો સખંચ તોડી નાખશે. આવો વિચાર કરીને નિઝામે માળવા પર આક્રમણ કર્યું. અને બાજીરાવનો પરાજય કર્યો. મહારાષ્ટ્રીઓ ને માળવામાંથી હાંકી કાઢવાની તૈયારીમાં હતા. એવામાં મહા પ્રયત્ન અત્યાચારી જુદમી નાદિરશાહે દિલ્હી પર આક્રમણ કર્યું છે. એવા સમાચાર તેના સાંભળ્યા આ સમાચાર સાંભળી નિઝામ-ઉલ-મુલક ઘણો ભયભીત થયો. અને તે મરાઠાને છોડીને પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો ગયો.

જે સમયે નાદિરશાહનો પ્રયત્ન જયધ્વની ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગ ઉપર સાંભળવામાં આવ્યો. તે વખતે મોગલ પાદશાહનો ક્રોધાગ્નિ શાન્ત થઈ ગયો. નાદિરશાહનો રણવાદનો ધ્વનિ સાંભળી આખાય ભારતવર્ષમાં જાણે ભૂકંપ થયો હોય તેમ હતભાગો મહમદશાહ કંપાયમાન થવા લાગ્યો. અને તેના ભયને પાર રહ્યો નહિ. ચારે તરફ હાહાકાર વર્તી રહ્યો, આ સંકટના સમયમાં મહમદ રાજપૂતો ના બળની અધિક આશા રાખી હતી પરંતુ તેની આશા સફળ થઈ નહીં. અને આખરે બાદશાહની હાર થઈ તે દિવસથી જ ભારતવર્ષનો ઘણું દુર્લભ પ્રારંભ થઈ ગયો હતો.

કરનાલના યુદ્ધના શાહ સમાચારના પરિણામથી નિઝામ અને સાદત-ખાંના મનમાં ઘણો જ ભય ઉત્પન્ન થયો તે ઉભય ઉક્ત પ્રચંડધીરોની સેનાનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે મોગલસેના સાથે મળી ગયા. પરંતુ તેમાં તેમને સફળતા મળી નહીં. અમીર-ઉલ-ઉમર સંઘામમાં માર્યો ગયો. મહમદશાહ અને તેનો વજીર નાદિરશાહ ખંદિવાન થયા. દુષ્ટ સાદતખાંની કૃતજ્ઞા અને વિશ્વાસઘાતથી દિલ્હીના બાદશાહની આવી દુર્દશા થઈ. હતભાગી મહમદશાહે સંધિ કરવાને માટે નિઝામને પોતાનો દૂત બનાવી નાદિરશાહની પાસે મોકલ્યો. સંધિ થઈ ખરી પરંતુ દુરાચારી સાદતખાંએ તે સંધિ રદ કરી નાંખી અને એમ કરી પોતાના મૂળમાં જ પોતે ઘા માર્યો. સાદતખાંએ નાદિરશાહને કહ્યું કે “ નિઝામ હંજુરને થાપ આપી છે. જેટલા રૂપીઆ આપવાના કહ્યા છે તેના કરતાં ખબ-નામાં ઘણી જ દોલત છે.” વળી તેણે જણાવ્યું કે જેટલા રૂપીઆ નિઝામે આપવા કહ્યા છે તેટલા રૂપીઆ તો ફક્ત પોતાના ખાનગી ખર્ચનામાં જ છે.’ આ દુષ્ટના કહેવા પર નાદિરશાહને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો અને તેનો લોભ હજારગણો વધી ગયો. નિઝામની સાથે જે સંધિ કરવામાં આવી હતી તે સંધિ તેને રદ કરી અને દિલ્હીના ખબનાની તમામ ચાવીઓ માગી, અભાગી મહમદશાહનું સુખ સ્વપ્નમય બાસ્તુ, મહા લોભી નરપિશાચ નાદિરશાહ સાથે થયેલી સંધિથી મહમદશાહને એવો વિશ્વાસ બેસી ગયો કે હવે વધારે કંઈ ભોગવવું નહિ પડે પરંતુ તેનો આજ્ઞમ તરતજ દૂર થઈ ગયો.

સંધિપત્ર તોડી ફાડી છિન્ન ભિન્ન કરી નાદિરશાહ વિજીત દિલ્હીશ્વરને પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયો. અને પોતે દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર બેસી ગયો. અને ઇ. સ. ૧૭૪૦ ના માર્ચની આઠમી તારીખથી પોતાનો સિંહો ચાલું કર્યો. સિંહા પર નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

દોહરૈ

શાહજ શાહ સમ જગતકો
નાદિર હે મહારાજ
રાજન કો અધિરાજ હે
સમય નિયામક આજ

એ વખતે મોગલોના પરસ્પરના ઝગડામાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી નાંખ્યું જો કે પ્રમાદી રાજકુમારોએ ઘણું જ ધન સ્વાહા કરી દીધું હતું. પણ તે વખતે નાદિરશાહને જે ધન મળ્યું હતું તેટલાથી સાક્ષાત લોભની પણ તૃષ્ણા પૂરી થઈ જાત. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નરપિશાચ નાદિરશાહનો લોભ ઘટવાને બદલે વધવા લાગ્યો. તેના સૈનીકોને ઠંઢેરા પીટાવ્યો કે “ બેથી અઢી

કરોડ રૂપીઆ લીધા સિવાય હિન્દુસ્તાન છોડવું નથી માટે જેમ અને તેમ ઉતાવળથી આ રૂપીઆ વસુલ કરી લેા.” આ ઠંઢેરે સાંભળતાની સાથે જ ચમકત જેવા ધરિની લોકો હાથમાં શમશેર ગ્રહણ કરી ચારે તરફ દોડ્યા અને ભયંકર અત્યાચાર કરી નગરજનોને લૂંટવા લાગ્યા. તેમના અત્યાચારથી નગરમાં હાહાકાર અને ત્રાસ વર્તાઈ ગયો, નગરવાસીઓ આ ત્રાસથી બચવા માટે જેમ અને તેમ નાસવા લાગ્યા પણ વિપુલ બળ આગળ નિર્બળનું શું ચાલે ? નાસીને ક્યાં બચ ? તેમની રક્ષા કરનાર કોણ હતું ? કોઈ નહિ. ધરાનીઓના બળ આગળ સર્વના બળ નિસ્તે જ થઈ ગયા હતા, ધરાનીઓએ એટલે સુધી અત્યાચાર કર્યો કે નાસી ગએલાઓને પકડી તેમની પાસે વાટખર્ચી પણ ન રાખતાં તમામ વસ્ત્રહીણ અને ધનહીણ કરી લૂંટી લેવામાં જરાપણ કચાશ રાખી ન હતી.

અકસોસ ? આ વખતે દિલ્હીનો પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો હતો ભયંકર અત્યાચાર કરી નગરવાસીઓના પ્રાણ લેવામાં આવતા હતા. દયા એ શબ્દને સ્થાન ન હતું. વળી તેઓના માન-મર્યાદા છટેચોક લૂંટતા હતા, તેમની દ્રષ્ટી સમીપ તેમનું સર્વસ્વ લૂંટાતું હતું. ઉંચ સ્વભાવના માણસો પોતાના અપમાન કરતાં મોત વધારે પસંદ કરે છે. આવા સ્વભાવના માણસોને બ્યારે પોતાના બચવાનો કંઈ પણ રસ્તો ન રહે ત્યારે પોતાની સ્ત્રીઓનો વધ પોતાના હાથે કરી નાંખતા હતાં. અને પોતાના સ્વમાનને ખાતર પોતાના પ્રાણનું બલીદાન આપતા હતા. તેમનો આત્મઘાત સિવાય પાપીઓના હાથમાંથી બચવાનો કોઈ પણ રસ્તો ન હતો. આ ભયંકર કાળમાં લોકોમાં એવી અકવા ઉડી કે નાદિર-શાહ માર્યો ગયો છે. થોડાં જ સમયમાં આ વાત ચારે તરફ ફેલાણી ત્યારે અનેક નગરવાસીઓ પોતાના હાથમાં ખડગ ધારણ કરી રણયુદ્ધમાં નીકળી પડ્યા અને ડુપ્ટ ધરાનીઓ પર તુટી પડ્યા કોઈને પણ પોતાના પ્રાણની પરવા ન હતી. જે પ્રમાણે બકરાં ઘેટાં કાપે તે પ્રમાણે નગરવાસીઓએ ધરાનીઓની કતલ ચલાવવા માંડી. ધરાનીઓ અને નગરવાસીઓ વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. લોહીની નદીઓ ચાલવા લાગી મહોલ્લા પોળો અને રસ્તામાં લોહીના કીચડ થવા લાગ્યા બધે કોઈ ચમરાજ આને પોતાના ચારે હાથ ભેગા કરી ભોગ લેવા બેઠા હોય તેવો ભયંકર દેખાવ આ વખતે હતો. લોહીથી દિલ્હીની ગલીઓ પુરાઈ ગઈ હતી.

બ્યારે આ સમાચાર નાદિરશાહના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તરતજ નરપિશાચ એક મસ્જીદના ઉંચા મિનારા પર ચઢ્યો અને પોતાની નિરૂસાહી સેનાને ઉત્સાહી બનાવવા માંડ્યો. અને તેણે ભયંકર હુકમ આપ્યો કે ‘નગરજનોના નાના, મોટા, બાળ, વૃદ્ધ જે હોય તેનો સંહાર કરો. કોઈ પણ બાતની દયા ન રાખો.’ આ નરપિશાચના હુકમથી સેનીકો ઘેર ઘેર જઈને માણસોનો વધ કરવા

લાગ્યા. અને લોહીની નદીઓ વહેવડાવવા માંડી જે રીતે કસાઈઓ ફૂરતાથી પશુઓનો વધ કરે તેવીજ રીતે નાદિરશાહના સૈનીકોએ નગરવાસીઓને ઘણીજ બચંકર ફૂરતાથી વધ કરવા માંડ્યો. ત્રાસ, ભય અને રૂઢનના અંતરનાદથી આખું નગર ગાજી રહ્યું. પોળોમાં રૂધિરની નદીઓ વહેવા લાગી, હબરો સ્ત્રીઓની લાજ લુંટાઈ ગઈ હબરો બાળકો હલાલ કરી નાંખ્યાં. અને નગરવાસીઓનું સર્વસ્વ લૂંટી પાયમાલ કર્યાં. નગર સ્મશાનવત્ બની ગયું, ગઈ કાલનું દિલ્હી આજે આ સ્થિતિમાં આવી ગયું. શું ભાવીની ઘટના ? એક વખતનું નંદનવન સમુ દિલ્હી આજે એક વેરાણુમય બન્યું. અને હબરો બિચારા નિર્દોષ માણસો બુદ્ધમીઓના લોગ બન્યા,

(લાવાણી)

નાદિર આવ્યો ચઢી ભારતપુર, બુદ્ધ મ તેને બહુ કર્યો;
નરપિશાચીક મહા બચંકર, બાણે રાક્ષસ આવી ચડ્યો, ૨૫૬
સંધિપત્રને તોડી નાંખી, સિંહાસન કબજે કરતો;
દિલ્હી તખ્ત પર બેસીને, અત્યાચારને આચરતો. ૨૬૦
સૈનીકોને હુકમ દેતો, દયાજ દીલમાં ધરશે નહીં;
જેમ કાવે તેમ લૂંટજ કરજો, કયાશ કિંચીત કરશે નહીં. ૨૬૧
નિર્દોષ નગરવાસીઓ પર, બુદ્ધ મ ધરિનીઓ કરતા;
ધનના લોભી મહા પિશાચક; દયા નહીં દીલમાં ધરતા. ૨૬૨
હબરો સ્ત્રીની લાજે લૂંટી, ધનમાલ લૂંટી લેતાં;
નગર જને; આ ત્રાસ જોઈને, થરથર બિચારા ખૂજતાં. ૨૬૩
કોઈ બચાવો ? કોઈબચાવો ? દાદ નહિં કે સાંભળતું;
નાસ ભાગ લોકો ત્યાં કરતાં, સહાય નહિં ત્યાં કે દેતું. ૨૬૪
લોહી તણી સરિતાઓ વહેતી, દિલ્હી તણી ગદ્દીઓ મહીં;
જ્યાં જૂઓ ત્યાં મડદાં મડદાં, બચાવનાર ત્યાં કોઈ નહિં. ૨૬૫
અત્યાચારની અવધિ આવી, દિલ્હી તો સ્મશાન થઈ;
નરપિશાચીક નાદિરશાહથી, કોઈ બચવા પામ્યું નહિ. ૨૬૬
બાળ અબાળ વૃદ્ધ બિચારા, પ્રાણ બચાવવા ભાગી બચ;
સ્ત્રીઓ પશુ શિયળ બચાવવા, જ્યાં જૂઓ ત્યાં ભયભિત થાય. ૨૬૭
તોએ પાપી ગોઝારાઓ, દયા ન લાવે દીલની મહીં;
ક્યાં ગયો ભગવાન અમારો જાગે છે કે ઉંઘે સહી. ૨૬૮
નગર જનોએ સુણી અફવા, નાદિરશાહ તો માર્યો બચ;
ત્યાં નગરજનો કરની મહીં, ખડ્ગ લઈને તૈયાર થાય. ૨૬૯

મારો મારો ? કાપો કાપો ? રણયુદ્ધમાં એ લડતા બચ;
 સૈનીકોની કતલજ કરતા, વૈરાગિ હૃદયે ધુધવાય. ૨૭૦
 નાદિરશાહના સૈનીકોનો, નગર જનોએ કીધો નાશ;
 બન્યા મરણીઆ નગરજનો સૌ; થતાં નહીં કિચીંત હતાશ. ૨૭૧
 નાદિરશાહને ખબર પડતાં, મસ્જિદ મિનારા પર તે બચ;
 પોતાના સૈનીકોને ઉત્સાહ અર્પવ પોતે દેતો બચ. ૨૭૩
 ત્યાં સૈનીકો ત્રુટી પડતાં કાપવા માંડયું બણે ઘાસ;
 ઘરમાંથી કાઢી કતલજ કરતાં વરતાવ્યો જ્યાં ત્રાસજ ત્રાસ. ૨૭૪
 ધન માલને મિલકત કેરી, બચવાની તો ક્યાં કહું વાત;
 ઇરાનીઓ તો પાપી એવા, નિદોષની કરતા ઘાત. ૨૭૫
 આવો અત્યાચાર નાદિર કેરો મહા ભયંકર નર પિશાચ;
 કહે 'લોગીલાલ' નાદિર કેરો, અત્યાચાર જૂઓ ઇતિહાસ. ૨૭૬

આવા અઘોર જુદમથી દિલ્હી નગરનો દેખાવ સ્મશાનથી પણ ભયંકર
 દેખાવા લાગ્યો. શાક્ષાત નર્કકુંડના જેવું તેનું દ્રશ્ય થઈ ગયું. નરપિશાચીક નાદિ-
 રશાહના ઘોર અત્યાચારથી એકજ દિવસમાં એક લાખ, વીસ હજારથી દોઢ લાખ
 માણસની ભયંકર કતલ કરવામાં આવી હતી. આ અત્યાચાર વિશ્વાસઘાતી સાહ-
 તખાંના પાપથીજ થયો છે તો તેને પણ પરમાત્માએ બદલો એવોજ આપ્યો.
 નાદિકશાહે તેની તમામ મિલકત જેવા માગી ત્યારે સાહતખાંના નેત્રો ખુલી ગયાં.
 પોતાના હાથે કરેલી બુલનું પરિણામ પોતાનેજ લોગવવું પડ્યું. અને આખરે
 પોતે ઝેર લઈ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો, તેના દિવાન રાજા મજલીસરાવે
 પણ પોતાના માલીકનું અનુકરણ કર્યું. અને પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. આખરે
 પાપીને પોતાના પાપનો બદલો ઈશ્વરે આપ્યો, ભયંકર નાટકના પડદાનો છેદલો
 અંક આ રીતે પૂરો થયો.

આખરે મહમદશાહ અને નાદિરશાહને સંધી થઈ અને સંધિપત્ર અનુસાર
 કાબુલ ઠંઠા, સિંધ અને મુલતાન પ્રભૂતિ પશ્ચિમ તરફના સર્વ પ્રદેશો નાદિરને
 આપવામાં આવ્યા. આ પ્રદેશો તેણે પોતાના ઇરાનના રાજ્ય ત્રાથે જોડી દીધા.
 આ સમયમાં ભારત વાસીઓની કેવી દુર્દશા થઈ તેના એકજ દાખલો આપવામાં
 આવે છે. ઇતિહાસ વેત્તાઓ કહે છે કે આ વખતે ભારત વાસીઓને પોતાનું
 સ્વમાન, ઇબ્જત, લક્ષ્મી અને સ્ત્રીઓનું શિયળ સાચવવું તે જોખમ ભરેલું હતું
 કારણ કે નાદિરશાહના જુદમ વખતે કોઈ પણ જાતનો ન્યાય કે દયા હતાં જ નહીં.

૫૪ નાદિરશાહે બ્યારે દિલ્હીનું સિંહાસન કબજે કર્યું ત્યારે દિલ્હીના નગરજનો ઉપર
 ઈરાની લશ્કરે છૂટ ચઢાવી અને ઘોર કતલ કરી હતી અને તે કતલમાં લગભગ દોઢ

આવી ઘોર પરિસ્થિતી જ્યારે દિલ્હી નગરની થઈ અને પ્રજાની કારમી કલ્વ જોતાં કે ખાદશાહ મહમદશાહની આંખમાં અશ્રુધારા ચાલવા માંડી, બડા બખરની મરજીની અંદર ખાદશાહ શીર ઝુકાવી થોડો વખત ઉભો રહ્યો અને પ્રજા પર ગુજરતો ત્રાસ જોઈ પોતાની પ્રજાને બચાવવા નાદિરશાહને વિનવવા

લાખ માણસનો સંહાર કર્યો હતો અને સારી દિલ્હી નગરમાં કેવળ રૂઝિરતો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. આવી અઘોર રાજ્યનિતીને ઉલ્લેખ લખતાં લેખકને કમકમાટી આવે છે, પણ જ્યાં ભારતનું બાવિ પ્રતિકુળ હોય ત્યાં કાંઈ થું કરે. જ્યારે નાદિરશાહ પોતાના ઇરાન જવાનો સમય નજીક આવ્યો ત્યારે ઇરાનીઓને રાક્ષસની માફક નિષ્કુરતા વૃદ્ધિગત થતી જતી હતી. આ વખતે નજરે જોનાર એક માણસે કંઈક લખ્યું છે તે અને પ્રમાણ સહિત રજુ કરે છું. દિલ્હીના નગરવાસી આ અત્યાચારથી અને ત્રાસથી ત્રાસી ગયા હતા અને એ બાકળા બની રહ્યા હતા, અત્યાર સુધી તો ‘ કલ્સેઆમ ’ હતી, પણ હવે તો ‘ કલ્સેખાસ ’ નો પ્રારંભ થયો નગરના દરેક ઘરમાં કેવળ રૂદનનો સ્વર સાંભળવામાં આવતો હતો. વસંતરાય નામના કમચારીએ પોતાની રક્ષાનો ઉપાય કંઈ પણ ન જોયો ત્યારે પોતે પહેલા પોતાના કુટુંબના તમામ માણસો મારી નાંખ્યા અને પછી પોતે પણ આપઘાત કરી મરજી પામ્યો. “ રૂખા લિકચારખાં ” એ પોતે પોતાની છાતીમાં ખંજર મારી આપઘાત કર્યો. અનેક નમર-જનોએ ઝેર પીને પોતાના જીવનના ‘ બલિદાન ’ આપ્યા. ઇરાની સૈનીકોએ માનનીય પ્રધાન નગર પાળને માર્ગમાં ઉભો રખાવી કારડાનો માર માર્યો. નિંદ્રા અને શાન્તિ નમરમાંથી નાશ પામી દરબારીઓ પર નિષ્કુરતાથી પ્રહાર થવા માંડ્યા ઇરાની પિશ્તાઓએ ખાદશાહનાં “ ફરોસખાના ”ને આગ લગાડી દીધી, આથી લમલમ એક કરોડ રૂપઆનો સામાન બગી ખાખ થઈ ગયો. શહેરમાં અનાજની તંગી પડી, બડા ચોખા એક રૂપીઆના બશેર વેચવા લાગ્યા આવા ત્રાસથી નગર ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યું. અને કેટલાક નગરજનો તો પોતાના પ્રાણ બચાવવા ગુપ્તસ્થાનોમાં છુપાઈ ગયા. આ પ્રમાણે અસંખ્ય માણસો નાશ પામ્યા. એપ્રિલની પાંચમી તારીખે ખાદશાહના બખરનામાંથી નાદિરશાહની શીઝ મહોર બહાર લાવવામાં આવી અને તેને પોતાના નામથી દરેક માંડલિક રાજ્યોને શાન્તિ રાખવાના બચામૂલ્ય પત્રો લખ્યા, આ પત્રમાં મહમદશાહને બાતા તરીકે લખ્યો છે. અને નાદિરશાહે લખ્યું કે “ અમારા પ્રિય બાતા મહમદશાહની પુનઃ અમારે મૈત્રી થઈ ગઈ છે અને દીલોઝન દોરતો બની ગયાછીએ. હાલમાં મારા પ્રિયબાતા આ મહાન શહેનશાહની હકુમત હાર રચાવી તખ્તર બિરાજમાન થયા છે. હવે અમે બીજા મુલ્કોની ફત્તેહ કરવાને માટે અમે આ દેશમાંથી વીદાય થઈએ છીએ માટે તમારી ફરજ છે કે જેમ તમારા પૂર્વજો જેવી રીતે તૈમૂર વંશના ખાનદાનના આગલા રાજ્યો તાબે રહેતા હતા અને તેમને સન્માનતા હતા તેવી રીતે તમે પણ અમારા પ્રિય બાતાના તાબે સન્માનતા આપશો અને તેમના પર શ્રદ્ધા રાખશો. આ પ્રમાણે કરવામાં કાંઈ પણ વિરોધ આવશે અને એની મને ખબર પડશે તો હું દુનિયાના પટ ઉવરથી તમારું નામ નિશાન ઉખાડી નાંખીશ આ બધાણે પત્ર નાદિરશાહે દરેક માંડલિક રાજ્યોને લખ્યા ”

MEMOIRS OF FRADUF KHAN SCOTT'S HISSORY OF THE DEKHAH VOL II P. 213.

લાગ્યો, આ હુદયભેદક લીધણ સંહારના સંબંધમાં જેટલા વર્ણનો ઉપવૃથ્થ થાય છે. તેમાં હાજનનો લેખ સર્વોત્તમ છે. હાજએ આ ઘટના પોતે પોતાની સ્વ-નેત્રોએ જોઈ હતી. અને શેરૂ મુતાફરીજ નામના ગ્રન્થમાં લેખકે હાજનના લેખનો ઘણો જ આધાર લીધો છે. અને સર બુદ્ધલખાની પાસે જે હિંદુ કારભારી હતો તેને ઉક્ત હાજનના લેખોનો સંગ્રહ કરીને એક પુસ્તક બનાવ્યું છે. નાદિરશાહનો ઇતિહાસ એ નામનો ગ્રન્થ મહાશય ફેઝરે આલોપાંત ઉપયુક્ત પુસ્તકને આધારેજ લખ્યો છે, હાજન જણાવે છે કે અડધા દિવસ ઉપરાંત આ લયંકર માનવ સંહાર આલ્યો હતો. અને અનેક મનુષ્યો તેનો લોગ થઈ પડ્યા હતા. ઘણા પોતાના જીવ બચાવવા માટે નાસી ગયા હતા. તે પછીજ નાદિરશાહ સાથે મહમદશાહની સંધી થઈ.

આ લયંકર પરિસ્થિતિ પ્રસંગે ત્રણ રાજ્યો વચ્ચીત થયા નહોતા. છસો વર્ષના શાસનકાળમાં રાજ્યસ્થાનના ત્રણ પ્રધાનોના રાજવંશો પૈકી મારવાડ અને અંબરના બે રાજકુળોએ જે જે નાના રાજ્યો સ્થાપીત કર્યા હતાં. તે પછુ આજે બ્રિટિશસિંહના છત્ર નીચે મોજીદ છે, ત્યાંના રાજ્યો આજે બ્રિટિશ સરકારની સાથે મિત્રતા બાંધીને સ્વાધિનતાનો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે. રાજપૂતો કુળ સુડામણી રાણાકુળની લીલાભૂમિ પવિત્ર મેવાડના સંબંધમાં પણ આવેજ પ્રકાર છે. ઈ. સ. ૬થમી શતાબ્ધી વખતે જ્યારે પ્રચંડ વીર મહમદ ગીઝનીએ ભારત વર્ષ ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે મેવાડ રાજ્યની સીમા જ્યાં સુધી વિસ્તરીત થઈ હતી ત્યાં સુધી આજ પર્યન્ત પણ તે સ્થિતિ છે. બુન્દી આણુ અને દેવસ પ્રભૂતિનાં કેટલાંક રાજ્યો રાણાજીની હકુમતમાંથી નીકળી ગયાં છે. તો પણ તેમનું પ્રાચીન રાજ્ય તો પુરેપુરું સુરક્ષિત રહ્યું છે, એ વખત મેવાડના રાજ્યની આવક દશ કરોડ રૂપિયાની હતી અને એ મેવાડની રત્નગર્ભા ભૂમિ ઘણીજ ફળદ્રુપ અતે હરિયાણી હતી એક તરફ પરમબક્ત રાજબક્ત સામંતો અને સરદારો હતા. તેઓ પ્રાણના લોગે પણ મેવાડનું રક્ષણ કરતા હતા.

જ્યારે મરાઠાઓનું જોર વધવા લાગ્યું ત્યારે તે લોકોની સત્તાનો પ્રભાવ વધતો ચાલ્યો. આ વખતે મેવાડની અર્ધ શતાબ્ધોના અરસામાં કેવી સ્થિતિ હતી તે હવે આપણે જોઈશું.

જે દિવસે બાદશાહ મહમદશાહે પોતાના દુષ્ટ મંત્રીઓની સલાહ માન્ય કરી મરાઠાઓને જોથ આપી તે દિવસથી રાજસ્થાનમાં મરાઠાઓના માટે માર્ગ સાફ થઈ ગયો. જ્યારે રાજસ્થાન મોગલને આધિન હતું ત્યારે બાદશાહ પાસેથી જોથ લેવાનું નહિ કર્યું હતું. તેથીજ મરાઠાઓનો અધિકાર બધા માંડલીક રાજાઓ તથા નવાબો પાસેથી જોથ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો. અને તે બધા

રાજાઓ તથા નવાબો મરાઠાઓને હાથ જોડી એથ આપતા હતા, તેથી મરાઠાઓનું જોર વધવા લાગ્યું. જેમ જેમ મરાઠાઓ વધુ વિજય કરતા ગયા તેમ તેમ તે લોકોનો હુંપદ અને જીદમ વધવા લાગ્યો. જેથી રાજપૂતોને અત્યંત લય લાગવા માંડ્યો. રાજપૂતો આ બચમાંથી મૂકત થવા માટે માંહોમાંહે સંપ કરવા લાગ્યા. અને પ્રાચીન રીત અનુસાર વૈવાહીક સંબંધ દ્વારા બધા રાજપૂતો એકત્ર થયા. મહારાણા જગતસિંહે મારવાડના ઉત્તરાધિકારી કુમાર વિજયસિંહની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરી ઐક્યતા મજબુત કરી હતી. વળી ‘મારવાડ’ અને ‘અંબર’ના રાજાઓ વચ્ચે જે ઘોર કલેશ ચાલતો હતો, તે સંપ-સલાહ કરી ઉદયપુરમાં મળેલી સભામાં આ ઐક્યતા સાધવામાં આવ્યું હતું. જેમ સામાન્ય બનતું આવ્યું તેમ રાજપૂતોના આ ઐક્યતાથી કોઈ પણ બાતનું હીત થયું નહીં. અને પહેલાંની માફક અંદરો અંદર ઝગડો થવા લાગ્યા. માળવા ઉપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી મરાઠાઓ તે રાજ્યો પાસેથી એથ લેવા લાગ્યા. ત્યાર પછી બાજીરાવ સેના સહિત મેવાડમાં આવ્યો, તેના આગમનના સમાચાર સાંભળીને મેવાડ બચથી વ્યાકુળ થઈ ગયું.

મહારાણાએ જાતે ન જતાં સાલુમખા સરદારના મુખ્ય મંત્રી બિહારીદાસને તેની પાસે મોકલી આપ્યો. અને બાજીરાવને મેવાડના સિંહાસનની સામે ‘બનેડા’ રાજની સમાન સન્માન આપવું નક્કિ કર્યું. ત્યાર પછી તરતજ સંધી કરવામાં આવી. તે સંધિ પ્રમાણે મહારાણાએ વાર્ષિક કર બાજીરાવને આપવા નક્કિ કરેલું તે પ્રમાણે મરાઠાઓએ દશ વર્ષ સુધી કર લીધો. પરંતુ પાછળથી તેઓ તે કર લઈ શક્યા નહિં. અને મેવાડનું રાજ્ય પચાવી પડવાની દાનતે કરેલી સંધિ રદ કરી.

અંબર રાજપુતના હાથમાં પોતાની પુત્રી અર્પણ કરી તે વખતે મહારાણાએ એવી શરત કરાવી લીધી હતી કે આ વિવાહથી જો પુત્ર જન્મે તો તેને અંબર રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવો. આ વિવાહથી માલોસિંહનો જન્મ થયો. અત્યાચારી નાહિરચાહના સંહારક આકેમણ પછી મહારાજ સવાઈ જયસિંહનો પરલોકવાસ થયો તેમના પછી તેમનો મોટો દિકરો ઈશ્વરસિંહ સિંહાસન ઉપર બેઠો. મહારાણાએ જયસિંહ પાસે જે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી તેનું પાલન થયું નહિં. કારણ કે તેમ કરવાથી રાજપૂતોની પ્રાચીન રીતનો નાશ થતો હતો. આખરે મહારાણાએ ઈશ્વરસિંહ સામે યુદ્ધ કર્યું અને જેમાં મેવાડીઓની હાર થઈ અને રાણાજીનો પરાજય થયો. પરાજયનું કારણ એકજ હતું કે માલોસિંહનો પક્ષ અન્યાયનો હતો તેનું મેવાડીઓ સારી રીતે સમજતા હોવાથી અન્યાય ભરેલા કાર્યમાં સામેલ થવાનું ઈષ્ટ લાગ્યું નહિં. મહારાણાને આ વાતની

ખખર પડી ત્યારે કોધનો પાર રહ્યો નહિ અને કોધના આવેશમાં મહારાણાએ પોતાની શમશેર એક વિરાંગનાના હાથમાં આપી દીધી અને વ્યંગમાં બોલ્યા કે આ અવનિના કાળમાં આ શમશેર સ્ત્રીને જ યોગ્ય છે. આ વ્યંગમાં વચન તે જ મેવાડભૂમિની અવનીતિકાળને બાંધ બેસતું છે.

આ પ્રમાણે રાજપૂતો અંદરે અંદર કલેશ કરી પોતાની પ્રભુતાનો નાશ કરવા લાગ્યા. તેથીજ બેની લડાઈમાં ત્રીજો ફાવી ગયો. મરાઠાઓની સહાય લઈ ઇશ્વરસિંહે કોટા અને ખુંદીના રાજાઓ સામે લડાઈ કરી રાજપૂતોને ઘણું નુકસાન કર્યું. રાણા જગતસિંહનો પરાજય થવાથી પોતે અત્યંત દુઃખી થયા અને તેનું વેર લેવાને માટે મલ્હારરાવ હોલ્કરની મદદ માગી. તેની સાથે વાત ચીત કરતાં રાણાજીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ‘ જો તમે અંબરના રાજ્ય સિંહાસન ઉપરથી ઇશ્વરસિંહને પદબ્રષ્ટ કરશો તો તમને ચોસઠ લાખ રૂપીઆ આપીશ, ’ જે દિવસે રાણા જગતસિંહ આ પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરી તેજ દિવસથી મરાઠાઓના પગ રાજસ્થાનમાં મજબુત થયા. આ સમાચાર ઇશ્વરસિંહના સાંબળવામાં આવવાથી પોતે બચબીત થઈ અને પદબ્રષ્ટ થવાની બીકથી પોતે હતભાગી આત્માએ વિષ પાન કરી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. ઇશ્વરસિંહના મરણ બાદ મોઘોસિંહ અંબરના સિંહાસન ઉપર બેઠા. ચતૂર હોલ્કરે ચોસઠ લાખ રૂપીઆ મહારાણા પાસેથી લઈ રાજ્યસ્થાનમાં પોતાની જડ મજબુત કરી. રાજપૂત દુર્દેશાનું મુખ્ય કારણ આ હતું. સીસોદીઆ રાઠોડ કુશાવહ બણ પોતાના પૂર્વજોના મહાન ગૌરવથી વંચીત થઈ દીન હીણ દશામાં આવી પડયા. અને મહારાષ્ટ્રીઓએ રાજસ્થાનનું સઘળું લુંટી રાજસ્થાનને સ્મશાન મત બનાવી દીધું.

મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી થોડો વખત રાજપૂતો દુઃખી થયા. તે પછી ઈ. સ. ૧૭૬૭ ના સંધિ પત્ર અનુસાર અત્યંત દયા શીલ બ્રિટિશ કેશરોએ આ સંકટમાંથી તેમને ઉદ્ધાર કર્યો. અઠાર વર્ષ અયોગ્ય રીતે રાજ્યથાસન ચલાવ્યા પછી રાણા ^{૫૫} જગતસિંહ સં. ૧૮૦૮ સને ૧૭૫૨ માં પરલોકવાસી થયા. જગતસિંહ બાપ્પા રાવલના પવિત્ર સિંહાસન ઉપર સીસોદીયા કુળના અયોગ્ય રાજા નિવડયા હતા. હાથીનું ચુદ્ધ ભેઈ ને તેમનું જીવન નિરર્થક બનાવી દીધું હતું. મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રચંડ બળને રોકવાના બદલામાં પોતે ક્રીડા

૫૫. વિક્રમી સંવત ૧૮૦૨ માં મહારાણા જગતસિંહ (દ્વિતીય) એ પોતાના નામનો પછેલા તળાવ પર જગનિવાસ નામનો મહેલ બનાવ્યો. સંવત ૧૮૦૦ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ ને ગુરુવારના રોજ ન્યારે મહારાણા જગતસિંહને જગતસિંહે અરજ કરી હતી કે હું થોડા દિવસ માટે જનાના સહીત જમમંદીરમાં જઈ ત્યારે મહારાણાએ ટોણો માર્યો કે એવી મરણ હોય તો બીજો રાજમહેલ બનાવો અને ત્યાં રહો. તેથી આ મહેલું સાંભળીને જગતસિંહે આ મહેલ તૈયાર કરાવ્યો.

યુદ્ધ વધારે પસંદ કરતા હતા. પરંતુ તેમનામાં એક શુભ એ હતો કે પોતાના પૂર્વજોની પેઠે પોતે શિદ્ધ કરીને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. અને ઉદયપુરનો રાજ્ય મહેલ ઘણો જ સુંદર બનાવ્યો હતો. પરંતુ જે વિલાસ સૂચક ચોતસવ આજ પર્યન્ત ઉદયપુરમાં થાય છે. તેની સ્થાપના તેમણે કરી હતી. વળી “ પોશોલાના દ્વીપ ” નો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચ્યા હતા. આ પ્રમાણે જગતસિંહ રાજા (દ્વીતીય) પોતાની જીંદગીમાં પોતે કંઈ પણ આત્માને આનંદ કે પ્રેમ આવે તેવું કશું પણ કાર્ય બજાવી શક્યા નથી. તેમ કોઈનું ભલું પણ કરી શક્યા નથી. માટે ભાવિમાં શું શું હકીકત બનવાની છે અને બનશે તે તો જ્ઞાની સિવાય કોણ કહી શકે તેમ છે ? જો રાજપૂતોએ પોતાની પ્રજાલીકા સુધારી હોત અંદરો અંદર કલેશ ન કર્યો હોત તો આજે રાજપૂતોની આ અધોગતિ ન જ હોત. પણ કહેવત છે કે:—

“ જ્યાં આલ ફાટયું હોય ત્યાં થીગડું ક્યાં દવાય ” કારણ કે “ ઘર ફૂટે ઘર ભાય. ”

જો મહારાજા જગતસિંહે હોલકરને ચોસઠ લાખ રૂપીઆ આપ્યા ન હોત તો આજે રાજસ્થાનની આ દશા ન જ હોત. જ્યારે મોટા માણસ ભૂલ કરે છે. ત્યારે તે ભૂલ સમસ્ત દેશને ભોગવવી પડે છે. તેવી જ રીતે આ રાજસ્થાનની હકીકત પણ બનેલી છે. કુસંપની કડવાસથી જ આજે રાજપૂતોનું ગૌરવ નાશ પામ્યું.

પ્રકરણ ૧૯ મું

(દ્વિતીય) મહારાણા પ્રતાપસિંહ

જગતમાં બધા દિવસો ચાલ્યા જાય છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ માનવું કે ગયો દિવસ અને ગઈ તક ફરી પાછી આવવાની નથી જ્યારે મેવાડના સિંહાસન ઉપર દ્વિતીય જગતસિંહ પછી દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ વિક્રમ સંવત ૧૮૦૮ ના અષાઠ વદી ૭ તા. ૧૬ જૂન ૧૭૫૧ માં આવ્યા.

જ્યારે મહારાણા પ્રતાપસિંહનું નામ સ્મરણ કરતાં આત્માને જે આનંદ અને ગૌરવ પેદા થાય છે, તે પ્રતાપસિંહ જગતને એક અણુમોટો પાઠ શીખવાડી ગયો છે. કે મરી જતાં પણ શુદ્ધાત્મા ન બનશે. જેણે પોતાના સ્વમાનની ખાતર પોતાના દેશની ખાતર પોતાના ટેકની ખાતર પોતાના રાજપૂતોના ગૌરવની ખાતર અનેક કષ્ટો સહન કર્યા જંગલમાં વાસો કર્યો અન્ન-જળ માટે ત્રાહી ત્રાહી પોકારી છતાંય શહેનશાહ અકબરને જરાપણ નમતું આપ્યું નહીં તે નજ આપ્યું. એ નિઠર પ્રતાપસિંહ તો પ્રતાપસિંહ જ હતો.

સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા એમ આજનો આ દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ તો માત્ર એક નિર્જીવ અને ચૈતન્યહીણ ગણાતો. તે આગળના પ્રતાપસિંહની તુલના કદી પણ કરી શકે તેમ નથી. આ કાંઈ મહાન શૂરવીર કે દેશભક્ત પ્રતાપસિંહ નથી? આ અકર્મણ્ય પ્રભાવહીણ અને જડ પ્રકૃતિનો પ્રતાપસિંહ છે. આના વખતમાં કોઈ પણ જાતની ખાસ નોંધવા લાયક વસ્તુ જતી નથી. ફક્ત ત્રણજ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું હતું અને ને ત્રણ વર્ષમાં તો મહારાષ્ટ્રોએ મેવાડ ઉપર ત્રણ વખત આક્રમણ કર્યું હતું અને હતભાગી સીસોદીયા પાસેથી કર અને ચોથ લીધી. અંબરના રાજા જયસિંહની કન્યા સાથે પ્રતાપસિંહનો વિવાહ થયો હતો. આ કન્યાના ગર્ભથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તેનું નામ પદ્માસિંહ પાડ્યું હતું. અને આ રાજસિંહ પાછળથી મેવાડના સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો.

દ્વિતીય પ્રતાપસિંહના ત્રણ વર્ષના રાજ્યકારભારમાં ખાસ નોંધવા લાયક

૫૬. મહારાણા દ્વિતીય પ્રતાપને ચાર રાણીઓ હતી. તેમાં એક જોધપુરની હતી. તેનો અંતકાળ પહેલેથી થઈ ગયો હતો. બીજી રાણી કચ્છવાડ જશવંતિંદરી બેટી હતી. તેનું નામ બતેકુવર તે સતી થઈ ત્રીજી રાણી ભાટી સરદારસિંહની બેટી મયાકુવર હતી. તે પણ મહારાણાની પાછળ સતી થઈ હતી. અને ચોથી રાણી ઝાલી કણ્ઠસિંહની બેટી બખ્તાવર કુવર હતી. તેના પેટે મહારાણા રાજસિંહનો જન્મ થયો હતો.

વાત નથી. છતાં પોતે કેટલા બુદ્ધિશાળી હતા તેનો એક દાખલો અત્રે આપવાથી વાંચક વર્ગને તેનો ખ્યાલ આવશે.

જ્યારે દેવગઢરાવત જશવંતસિંહ, શાહપુરનો રાજા ઉમ્મેદસિંહ અને દેલવાડાના રાઘવદેવ મળીને મેવાડના ગામ લૂંટવા લાગ્યા ત્યારે ઉડયપુરના મહારાણુ બહાદુર હતા અને કંઈક બુદ્ધિશાળી હતા. લોક કહેતા હતા કે “ મહારાણુશ્રી ગાદી ઉપર બેઠા પછી રાવલોની રમત કરાવી હતી, જેમાં એક સિપાઈ અને બીજો કિસાન બન્યો હતો, આ બનાવટી સિપાઈએ પોતાની ગાંઠડી ઉપડાવવા અને વેઠ કરવા માટે કિસાનને પકડ્યો, તેથી કિસાને કહ્યું કે ‘ હું ચૂડાવતોની પ્રજા છું ’ આથી સિપાઈને બીક લાગી તેથી છોડી મૂક્યો, વળી બીજી વાર બોલ્યો કે ‘ હું શક્તાવતની પ્રજા છું ’ તેથી બીજી વાર પણ છોડી દીધો, આખરે કહ્યું કે ‘ હું તો ખાલસાની પ્રજા છું ’ આ સાંભળતા સિપાઈને ઘણો ભુસ્સો આવ્યો અને કિસાનને ભુત્તાનો માર મારી તેની પાસે પોતાનો બોલો ઉપડાવ્યો હતો. ” આ રમત દેખતાંજ મહારાણુને ઘણો અફસોસ થયો અને કહ્યું કે હિમાચલી લોકની પ્રજા નિર્ભય પણ અમારા ખાલસાની રૈયત પર શું આ પ્રમાણે ભુલ્યો ? રાણાને ઘણીજ ચીંતા થવા લાગી. એજ દિવસથી પોતે નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાં સુધી હું મારી ગરીબ પ્રજાને તાકાતવાળી ન બનાવું ત્યાં સુધી મારે રાજ્ય કરવું નકામું છે. આ વાતની મહારાણુને પોતાના દિલ પર ઘણીજ ઉંડી અસર થઈ જેથી પોતાના રાજ્યમાં થોડાજ વખતમાં પ્રજા મજબૂત થવા લાગી, પરંતુ ઈશ્વરની ઇચ્છા કોઈ ભુલીજ છે. કારણકે વિક્રમી ૧૮૧૦ ના મહા વહીમાં ઇસ. ૧૭૫૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પોતે પરલોકવાસી થયા.

રાણા પરલોકવાસી થવાથી ખાલસાની રૈયત બોલવા લાગી કે ‘ આજે આવી યુવાન ઉમ્મરમાં અમે અમારો ખાપ ગુમાવી બેઠા છીએ. ’ મહારાણુ દ્વિતીય પ્રતાપનો જન્મ વિક્રમી સંવત ૧૭૮૧ ના સાદરવા વદ ત્રીજના થયો હતો.

પોતે ઓગણત્રીસ વર્ષ અને પાંચ મહિનાની નાની ઉંમરમાં સ્વર્ગવાસી થયા, એમનું બદન મજબૂત અને પહેલવાન જેવું હતું. પ્રતાપસિંહ અન્વલ નંબરના આનંદી હતા અને પોતે કેવા મજબૂત-તાકાતવાળા હતા, કે ત્યાં એક પત્થરનો ‘ મગદળ ’ હતો તે મગદળ ઘણો વજનદાર હતો. છતાં પણ તે પત્થરના મગદળને સવારના પહોરમાં ઘણીજ આશાનાથી એક હાથે ધુમાવી નાંખતાં હતાં. આટલા તો પોતે સશક્ત હતા. આ સિવાય એઓશ્રીની કારકીર્દીમાં ખાસ બાજુવા જેવું છે નહિ. પોતે થોડાજ વખત રાજ્ય લોગની સંવત ૧૮૧૦ ના મહા વદ ૨ તા ૧૦ બન્યુઆરી ૧૭૫૪ માં અંતકાળ પામ્યા.

ત્યાર પછી મહારાણુ સૂજસિંહ ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયા, પૂર્વેના

રાજસિંહ રાણાએ જે સૂર્યવંશીની આખરૂ શોભાવી હતી, બાદશાહ ઓરંગઝેબ સામે જે ટક્કર ઝીલી હતી અને જે શૂરાતન બતાવી જેને સારા હિન્દની સેવા બળવી હતી તે રાજસિંહ આ નહિં આ રાજસિંહ તો ડરપોક અને બીરૂ હતા. આ રાજસિંહે ફક્ત સાત વર્ષ રાજ્ય કરી પરલોક પ્રયાણ કર્યું હતું. આ વખતે મેવાડભૂમિ પર મહારાષ્ટ્રીઓએ સાત વાર આક્રમણ કર્યું હતું અને મરાઠાઓના લયંકર ત્રાસથી મેવાડનું સત્યાનાથ વળી ગયું.

રાણાજીએ પોતાનો વિવાહ કરવા સારૂ એક બ્રાહ્મણ મંત્રી પાસેથી દ્રવ્ય લીધું હતું, આ રાણાનો વિવાહ રાઠોડ રાજકુમારી સાથે થયો હતો. રાજસિંહ (ખીખ)ના ગુજરી ગયા બાદ મેવાડની પ્રાચીન રીતમાં ઘણાજ ફેરફાર થઈ ગયો અને દુરાચાર-વ્યભિચાર વધ્યો. ૫૭ રાજસિંહનો જન્મ સંવત ૧૮૦૦ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ તા. ૭ મે ૧૭૪૩ ના થયો હતો અને તેઓ સંવત ૧૮૧૭ ના ચૈત્ર વદ ૧૩ તા. ૩ એપ્રિલ ૧૭૬૧ ના રોજ તેમનો અંતઃકાળ થયો હતો. તેમના પછી તેમના કાકા અરિસિંહને મેવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું.

સંવત ૧૮૧૮ ઇસ. ૧૭૬૨ માં અરિસિંહ પોતાના ભત્રીજાના સિંહાસન પર આવ્યા એઓનો સ્વભાવ ઘણાજ ક્રોધી અને ઝાંઝી હતો. આગળના ત્રણ રાણાઓના વખતમાં મેવાડની દશા ઘણીજ ખરાબ અને શોચનીય થઈ ગઈ હતી. મહારાણા અરિસિંહના ક્રોધી સ્વભાવને લઈને અને ખીજ અનેક બાબતોના કારણથી મહા અનર્થ થવા લાગ્યો, તેના જલ્દતઃ સ્વભાવથી મેવાડની પરિસ્થિતિ ઘણીજ ખગડી ગઈ, મેવાડની ભૂમિ પર ઘણાજ કપટો આવી ગયા છતાં મેવાડની તમુ જમીન તેનાથી છૂટી પડી નથી. ‘ પંચોલી ’ મંત્રીઓની તથા ‘ સતારા ’ના મહારાજાની દયાથી મેવાડની રક્ષા થઈ હતી, પરંતુ રાણાના વિચિત્ર સ્વભાવથી પ્રજામાં રોષ અને સંપ તુટી ગયા. જે સમયે ચતુર મહારાષ્ટ્રીઓ ભિન્ન ભિન્ન દળોમાં વિભક્ત થઈ પરસ્પર વિત્રહ કરતા હતા. પ્રજાના જીવંત જીવંત પક્ષોને સહાય કરતા, આ વખતે મેવાડ રાજ્યની હુર્દશા થવા લાગી, પ્રતાપને રાજ્યાસન

૫૭. મહારાણાનો જન્મ સંવત ૧૮૦૦ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ તા. ૭ મે ૧૭૪૩ ના રોજ થયો હતો, અને તેઓ સંવત ૧૮૧૭ ના ચૈત્ર વદ ૧૩ તા. ૩ એપ્રિલ ૧૭૬૧ ના રોજ મરણ પામ્યા હતા. તેઓને ચાર રાણીઓ હતી. આ પ્રમાણે મહારાણા રાજસિંહ સાધારણ રાજ્યવૈભવ ભોગવી આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા હતા. મહારાણાની પાછળ રાણી ચૌહાણ અને રાણી રાઠોડ એ બે જણીઓ સતી થવા નીકળી તે વખતે તે બંને રાણીઓ બોલતી હતી કે:—

“ કોઈ પણ ‘ બેદલાકા રાવ (હવેથી પોતાની બેટીને વિવાહ ઉદયપૂરના મહારાણા સાથે ન કરે ? ’ કારણ કે આ બંને મહારાણીઓને તેઓની સાસુએ ઘણું જ દુઃખ આપ્યું હતું ” આ મહારાણાને લોકો ‘ બલીમ ’ અને નિર્દયી ગણતા હતા.

પરથી પદબ્રષ્ટ કરી તેના કાકાનો રાજ્યાભિષેક કરવા મેવાડના લોકોએ વિરૂદ્ધ આચરણ કર્યું હતું. આ વિરોધ મટાડવા સાડ મહારાવ હોદ્દકરને બોલાવવામાં આવ્યો હતો, અને હોદ્દકરે પોતાની ચતુરાઈથી મેવાડના અનેક પ્રગણાઓ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધાં.

આ વખતે સંધિ થવાથી મહારાષ્ટ્રીઓને મેવાડનો બાકીનો ભાગ પણ પચાવી જવાની અભિલાષા થઈ આવી, અનેક બાળતોથી મેવાડમાં વિચરૂ પેદા થયો અને દિવસે દિવસે મેવાડની પડતી આવવા લાગી ‘અંબર’ ના સિંહાસન પર માંધોસિંહને બેસાડવા માટે રાણાજીએ પુષ્કળ ધનનો વ્યય કર્યો હતો જે માંધોસિંહ મહારાણાના આત્મત્યાગ વિના કદી પણ અંબરની રાજ્યગાદી પર આવી શક્યો ન હોત, પણ તેજ માંધોસિંહ પોતાના મામાના કુરેલા ઉપકાર બૂલી ગયો અને સમસ્ત ઉપકાર ઉપર મોટો કારી ઘા માર્યો, અને મેવાડનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ અંગ દામપુર પ્રગણું મહારાવને અર્પણ કરી દીધું.

બાજીરાવે મેવાડપર જે કર સ્થાપિત કર્યો હતો તે ઉધરાવવાનો ભાર હોદ્દકરને સોંપવામાં આવ્યો અને તે નિયમાનુસાર મહારાણાએ કર આપવાનો સ્વીકાર કર્યો, પણ જેમ જેમ મેવાડમાં આંતરીક કલેશ અને વિચરૂ વધવા લાગ્યો. તેમ તેમ મહારાષ્ટ્રીઓ મેવાડ ઉપર ફરી ફરી આક્રમણ કરવા લાગ્યા, અને મેવાડના રાણા પાસેથી રૂા એકાવન લાખ લીધા પછી સંધિ કરી હતી, આથી પ્રજામાં ગરીબાઈ આવી અને વેપારીઓ વેપાર વગર નિસ્તેજ થઈ ગયા તેથી મેવાડની પણ અધોગતિ આવી ગઈ છતાં કુદરત આટલેથી જ અટકી નહીં આજ વર્ષામાં ચોમાસું તદ્દન કોફાળ જણાયું. પાણીનું એક પણ ઢિંકું દેખાયું નહીં અને દુષ્કાળ જણાયો આથી ગામડા ઉજ્જડ-વેરણ-છેરણ થઈ ગયાં, અને કોઈ પણ જાતનો ધંધો રહ્યો નહીં. લોકો અનાજ વગર ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યાં હતાં.

આ સિવાય સરદારોમાં પણ વિચરૂ ઉત્પન્ન થયો, આવી અસંખ્ય બાળતોથી મેવાડ દિવસે દિવસે ક્ષીણ બનતું ગયું અને તદ્દન નિસ્તેજ બની ગયું. જ્યારે અધઃપતન થવા લાગ્યું ત્યારે સંવત ૧૮૧૭ માં કૃપાળુ ખ્રિષ્ટીય સરકારે તેમના વિચરૂને શાન્ત પાડી આત્માસન આપ્યું અને પોતાનો છાયામાં આશરો આપ્યો.

દંતકથા એવા પ્રકારની ચાલતી હતી કે મહારાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) એ પોતાના ભત્રીજા રાજસિંહનો અન્યાય પૂર્વક વધ કરી રાજ્યસિંહાસન પોતાના અધિકારમાં લીધું હતું. આ વસ્તુ જો કે ગમે તે હોય પણ અરિસિંહના ચારિત્ર ઉપર તેમજ તેમના અત્યાચાર ઉપર લોકોને ઘણો સંદેહ હતો, છતાં પણ ઉપરના કારણ માટે કંઈ પણ સાબિતી થઈ શકે એવું કારણ મળી શકતું નથી. રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ)ના માટે કોઈને માન ન હતું. કારણ તેનું

ચારિત્ર ઘણું જ કલંકમય હતું અને સરદારો પૈકી કોઈ પણ સરદાર તેને માનની દૃષ્ટીએ નીહાળતાં નહોતાં, તેમજ તેમનામાં રાણા તરીકેના કોઈ પણ બાતના શુભ નહોતા રાણાના કઠોર સ્વભાવે મેવાડના મૂખ્ય સરદાર ‘સાદ્રી’ પતિને દૂર કર્યા હતા.

જે મહાનુભાવ ઝાલા સરદારે હલદીઘાટના ભયંકર યુદ્ધમાં નિસહાય પ્રતાપના જીવનની રક્ષા કરી સીસોદીઆ કુળની અનંત કૃતજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મેળવી હતી, તેનાજ વંશને રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) કઠોરતા પૂર્વક મેવાડના રાજ્યથી અલગ કરી દીધા હતા.

આ પ્રમાણે રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) નો અત્યાચાર સરદારોથી સહન થઈ ન શકવાથી સરદારોનો વિચાર રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) ને પદબ્રષ્ટ કરવાનો થયો, મેવાડના સિંહાસનનો યથાર્થ ઉત્તરાધિકારી રત્નસિંહ નામનો પુરૂષ છે. રાજસિંહની રાણી ગોશુંદા સરદારની પુત્રી, તેના ગર્ભથી રત્નસિંહનો જન્મ થયો છે આ વાત સત્ય કે અસત્ય તેનું નિરાકરણ થવાની આશા નથી. મેવાડના કેટલાક સરદારો રત્નસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કરી વૈરાગિ પ્રદીપ્ત કરવા લાગ્યા. મેવાડના લગભગ સોળ સરદારો રત્નસિંહના પક્ષમાં આવ્યા, કેવળ પાંચજ સરદારો રાણા અરિસિંહના પક્ષમાં રહ્યા, સાલુમ્પ્રાના સરદાર રાણાજીના પક્ષમાં રહ્યા.

જે રાજ્ય માટે સાલુમ્પ્રાના પૂર્વજોએ પોતાના પ્રાણના બલિદાન આપ્યા હતા. જે રાજ્યના માટે પોતાના રૂઢિરની સરિતાઓ વહેવડાવી હતી, અને જે રાજ્યભક્તિ માટે સાલુમ્પ્રાના સરદારનું ઘણું જ માન હતું, તે જાંધો વસ્તુ એક બાબુ મૂકી સાલુમ્પ્રાના સરદારે રાણાનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે સાલુમ્પ્રાના સરદાર પ્રભૂતાના લોભી હતા, અને માનના ભૂખ્યા હતા.

દ્રીપ્રાગોતમાં જન્મ પામેલો વસંતપાલ નામનો સરદાર રત્નસિંહનો મંત્રી હતો. ઈ. સ. બારમી શતાબ્દીમાં વસંતપાલના પૂર્વજે દિલ્હીથી સમર કૈશરી સમરસિંહની સાથે મેવાડમાં આવ્યા તે પૂર્વે તેઓ ભારતના અંતીમ સમ્રાટ પ્રથુરાજ પાસે ઉચ્ચ હોદ્દા પર હતા. મેવાડના ઘણા સરદારોની સહાયથી રત્નસિંહે ‘કોમલમેર’ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કરી ત્યાંના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો, મેવાડનો અધિપતિ થવા માટે રાજ્ય નિયમાવલી પારં હસ્તાક્ષર કરવા તૈયાર થયો રાજનિતીના મહત્ત્વનો અનાદર કરી રત્નસિંહના સરદારોએ એને ઇસ્ટ સીદ્ધિના માટે ઘુણીત સાધનનો ઉપયોગ કર્યો. જેથી મેવાડની અધોગતી વધતી ગઈ અને સરદારોએ સિંધીયાની સહાય માગી અને મહારાણાને પદબ્રષ્ટ કરવા સાડે એક કરોડ પચીસ લાખ રૂપિયા અપવાનો સ્વીકાર કર્યો

આ ભયંકર વિગ્રહના સમયમાં બલીમસિંહ નામનો એક

મહા બળવાન રાજપૂત વીર રાજસ્થાનની રંગભૂમિ પર આવ્યો, જલિમસિંહે રાજસ્થાનના ક્ષેત્રમાં ખાસ કરી મેવાડની પવિત્રભૂમિ જે પ્રકારે શૂરવીરતા બતાવી હતી તે વખતે ગુણ ગ્રાહી રાજપૂતો તેની વીરતા અને મહાનતા તથા રાજ્યભક્તિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. મેવાડના રણક્ષેત્રમાં આ બહાદુર વીરનું પરાક્રમ ઘણુંજ બહાર આવ્યું. જલિમસિંહનો પિતા કોટા રાજ્યમાં શાસન કરતા હતા જલિમસિંહે રાણાને જે સહાય કરી તેનું વેર લેવાને માટે ઈશ્વરસિંહે જ્યારે સિંધીયા સાથે મળીને કોટા રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. તે સમયે જલિમસિંહ ત્યાંજ હતો. કોઈ કારણસર જલિમસિંહે પોતાના પિતાનો પ્રકોપ ઠોડી લીધો અને કોટામાંથી હઠપાર થઈ તેઓ આશ્રય શોધવા માટે મહારાણા પાસે આવ્યા જલિમસિંહનું જ્ઞાન તેમની બુદ્ધિ તેમની કાર્યકુશળતાનો પરિચય થતાં જ રાણાજીએ શીઘ્ર સરદાર તેમને પોતાના સરદાર તરીકે સ્થાપીત કર્યા અને રાજરણની પદવી એનાયત કરી અને છત્રચૈત્રીની ભૂમિ સમર્પણ કરી જલિમસિંહની સલાહથી મહારાષ્ટ્રીઓના સેનાધિપતિ રઘુપાળેવાળા અને દોડામીયાં નામનો સુભલમાન આમ બંને માણસો પોતાની સેના લઈને મેવાડમાં આવ્યા. આ તરફ રાણાજીએ પંચોલોની પાસેથી રાજ્ય વહીવટ પાછો લઈને દૂર કર્યા હતા. અને ઉગ્રજ મહેતાજીના હાથમાં રાજ્યનો સમસ્ત કારભાર સોંપી દીધો હતો. સંવત ૧૮૨૪ ઈ. સ. ૧૭૬૮માં માઘોસિંહજી સિંધિયા ઉજ્જનની નગરીમાં બિરાજમાન હતો. આ સિંધિયાની સલાહ લેવા માટે મેવાડના વિદ્રોહી સરદારો ઉજ્જનની ગયા. અને સૌથી પહેલો રત્નસિંહ ગયો તેણે સિંધિયાની સાથે સલાહ કરીને ક્ષોબ્રા નદિના કાંઠે પોતાની છાવણી નાખી મહારાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) ને પણ સિંધિયાની સલાહ લેવાની અભિલાષા હતી. પરંતું રત્નસિંહે પ્રથમથી જ સહાય લઈ લીધેલી હોવાથી તેથી તેની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ નહિ.

આ પ્રમાણે હકીકત બનવાથી રાણા અરિસિંહને સહાય ન મળી શકી તેથી અરિસિંહ પોતેજ રત્નસિંહની સામે પ્રતિરોધ કરવા ગયા. સાલુમ્ખા સરદાર શાહપુર તથા બુનેરાના રાજાઓ જલિમસિંહ રઘુપાળેવાળા અને દોડામીયાં વગેરે પ્રચંડ વેગથી રત્નસિંહની સેના ઉપર આક્રમણ કર્યું બંને પક્ષની વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થયું. રાણાજીની સેના વીરતા પૂર્વક આગળ વધવા લાગી સિંધિયા તથા રત્નસિંહ આ સેનાનો વેગ જીરવી ચૂક્યા નહિ અને રત્નસિંહ પરાજીત થઈને ઉજ્જનની દારમાં પલાયન થઈ ગયા. અને નવિન સેના એકત્રીત કરી પોતાના અપમાનનો બદલો લેવાનો નિશ્ચય કરીને મહારાણાની સેના ઉપર પ્રચંડ હુમલો કર્યો, રાણાજીની સેનાને આવી બળ નહતી કે ફરીને હાલો આવો આવિતો આવશે. પણ જ્યારે માઘોસિંહ સિંધિયાએ રણશિગું કુક્યું. ત્યારેજ રાણાની સેના ઉપર બળર આક્રમણ કર્યું. તેમાં સાલુમ્ખા સરદાર શાહપુર તથા

બુનેરાના રાજા રણભૂમિમાં માર્યા ગયા. અને બીજા કેટલાક ઘાયલ થયા. જલિમ-સિંહ પણ ઘાયલ થયો હતો. તેમનો અશ્વ લડાઈમાં મરણ પામેલો હોવાથી તેઓ નાશી શક્યા નહીં. આથી શત્રુઓએ તેમને પકડીને કેંદ્ર કર્યા છતાં તેમની સાથે ઘણુંજ સહ્યતા પૂર્વક વર્તન રાખવામાં આવ્યું હતું ત્રાંબકજી નામના સરદારે તેમને પકડ્યા હતા. અને એ સરદારે તેમની સાથે આદર અને સન્માન પૂર્વક વર્તન રાખ્યું હતું. આવી ઘટના બની ત્યારે વિદ્રોહી રાજપૂતોએ ઉદયપુર ઉપર આક્રમણ કરી રત્નસિંહને સિંહાસન ઉપર સ્થાપિત કરવા માટે સરદારોએ સિંધિયાનેઆગ્રહ કર્યો પણ વિજયો મહારાણાએ અદ્યકાળ સુધી પોતાની વિશાળ સેના લઈને ગિરિ માર્ગેથી પ્રવેશ કરીને ઉદયપુરને ઘેરો ઘાલ્યો.

આ વખતે રાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) તદ્દન હતાશ થઈ ગયા હતા કારણ કે પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું કોઈ પણ સાધન તેમની પાસે રહ્યું નહિં કારણ કે ગૃહકલેશનું પરિણામ એવું આવ્યું કે મેવાડની હસ્તી રહેવું મુશ્કેલ બની ગઈ આ વખતે કેટલાક સાહસીક યુવાનો અને શૂરવીરો તેમના પક્ષમાં ભળ્યા હતા તેઓ ક્ષોમા નદિને કાંઠે માર્યા ગયા હતા. હાલમાં મહારાણાને કોઈ જાતની સહાય કોઈ પણ તરફથી ન હતી ફક્ત સાલુમખા સરદાર બિમસિંહ તેમના પક્ષમાં ઉભા હતા. હવે મેવાડની રક્ષા મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રયત્ન બળ આગળ કેવી રીતે કરવી તેનો વિચાર થવા લાગ્યો ત્યારે નગરરક્ષાનો ભાર અને દરેકની રક્ષા કરવાની ફરજ બિમસિંહને સોંપવામાં આવી ઉજ્જયનીના યુદ્ધમાં સાલુમખાજી સરદાર માર્યા ગયા હતા તેમના આ બિમસિંહ કાકા અને ઉત્તરાધિકારી હતા.

રાણાજીએ આ વખતે તેમને જ સેનાધિપતિપદ ઉપર કાયમ કર્યા તેઓ વીરવર જયમલ્લના વંશજ રાઠોડવીર બેદનોરપતિની સાથે સંકટના સમયમાં નગર અને રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે લાયક રણભૂમિમાં ઉતર્યા પરંતુ એકજ મહા પુરૂષની બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય તથા અપૂર્વ ઉત્સાહથી જ સર્વનું રક્ષણ થયું. અને તે મહા પુરૂષનું નામ અમરચંદ હતું અને તે જૈન હતો.

આ અમરચંદે જૈન તરીકે પોતાનું નામ કેવી રીતે રોશન કર્યું છે. જેને મેવાડના માટે કેવી રીતે બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય બતાવી સમસ્ત મેવાડની તેમજ પ્રજાની સલામતી સાચવી છે તે વાંચક વર્ગને પૂરેપૂરો સમજણ ખ્યાલ અને તે વૈશ્ય કેવા બહાદુર અને નિડર તેમજ નિમકહલાલ હતા વળી અમરચંદે કોઈ પણની શેઠમાં ન તણાતા પોતે પોતાની જાતને હંમેશાં સ્વતંત્ર તરીકે રાખીને પોતે જે કાર્ય બજાવ્યું છે તે કાર્ય ઘણું જ હેરત પમાડે તેવું છે. તે બધી હકીકત અમરચંદનું પ્રકરણ વાંચવાથી જ સંપૂર્ણ ખાતરી થશે.

પ્રકરણ ૨૦ મું

મહામંત્રી અમરચંદ (વૈશ્ય)

અમરચંદનો જન્મ વૈશ્ય કુળમાં થયો હતો. તે મેવાડનો મહામંત્રી હતો. અમરચંદ જેવો ચતુર અને ચાણક્ય બુદ્ધિવાળો મંત્રી અત્યાર સુધી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થયો નથી. મહારાણા ઉરસિંહના વખતમાં જ્યારે મેવાડમાં મહા બચંકર ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થયો; તે ઉપદ્રવ રોકવાનું સામર્થ્ય અમરચંદ સિવાય કોઈનામાં નહોતું કારણ કે તે વીર નિડર અને બહાદુર હતો. રાણા ઉરસિંહના વખતમાં કાંઈ કારણસર અમરચંદનું મંત્રીપદ લઈ લેવામાં આવ્યું હતું. જે દિવસથી અમરચંદના મંત્રીપદનો અંત આવ્યો તેજ દિવસથી મેવાડમાં અનેક ઉપદ્રવો થવા લાગ્યા. અને મેવાડના સિંહાસન ઉપર અનેક આક્રમણો આવ્યાં તેનું કારણ એ કે ચારે તરફ આગના બડકા દેખાવા લાગ્યા. રાણા ઉરસિંહનો સ્વભાવ કઠોર અને તિક્ષ્ણ કાતીલ છૂરી જેવો હતો. સરદારો અંદરો અંદર કલેશ કરવા લાગ્યા અને મહારાણીઓ ચારે તરફથી મેવાડને ઘેરી વળેલા હતા. આવી વિંટબનાઓમાંથી મેવાડ પસાર થઈ રહ્યું હતું તે વખતે અમરચંદને ફરીને મંત્રીપદ મળવાની આશા હતી જ નહીં તેનું કારણ અમરચંદનો સ્વભાવ રાણા જેવો ઉઘ્ર અને હઠીલો હતો. તે જે કામ હાથમાં લેતો તેમાં કોઈની પણ સલાહ લેવા માગતો નહોતો. ને તે પોતાની મરજી જ પ્રમાણે પોતે પોતાના હાથે બધું કામ કરતો. કારણ કે તે પોતાની જાતને ગુલામી તરીકે વેચતો નહોતો. આ વખતે અમરચંદને મંત્રીપદથી મુક્ત થયે દશ વર્ષ થયાં હતાં એ દશ વર્ષમાં તો મેવાડમાં અનેક જાતના ફેરફારો થઈ ગયા હતા.

જ્યારે મેવાડના સરદારોએ રાણા ઉરસિંહના પક્ષનો ત્યાગ કરી રત્નસિંહના પક્ષમાં જોડાયા હતા અને તેમના સ્થાનમાં પગારદાર સિંધિઓને નોકર રાખવામાં આવ્યા હતા આ સિંધી લોકોએ પૂર્વોક્ત સરદારોની ભૂમિ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કર્યો હતો. આથી જ મેવાડની અધોપતિનું મૂળ વિશેષ મજબુત થયું. આવી પરિસ્થિતિથી મેવાડનું બળ તેજ અને શૂરવીરતા નાથ પામી કહેવત છે. કે:—

સંપ ગયો લક્ષ્મી ગઈ, મયું દેશ અભિમાન,
કુસંપની કડવાસથી કુખ્યું હિન્દુસ્તાન.

આ પ્રમાણે રાણા ઉરસિંહની તમામ આશાઓ બ્યર્થ થઈ ગઈ અને પોતાનો પક્ષ તદ્દન નિર્બળ બની ગયો હતો. જે સમયે મેવાડ ઉપર આવી

લયંકર આપત્તિએ એક સામટી આવી ગઈ તે સમયે અમરચંદ કાર્યક્ષેત્રમાં આવ્યા. ઉદયપુરની ચારે તરફ રક્ષાને માટે એકે ખાઈ નહોતી પણ દક્ષિણ દિશા તરફ એકલીંગજીગઢ નામનો પાષાણનો ઉંચો કિલ્લો હતો. ઉદયપુરની રક્ષાનું પ્રથમ સાધન આજ હતું આથી તેની ચારે બાજુ કોટ ચણાવી તેનાજ ઉપર તોપો ગોઠવવાથી ઉદયપુરનું રક્ષણ થશે એમ રાણાજીએ ધાર્યું અને તે કાર્ય પૂર્ણ કરવાને ચિત્ત પરોવ્યું એકલીંગજીગઢ પર ચડવાની ઘણી મુશ્કેલી હતી તેથી રાણાજીને સર્વ ઉદ્યોગ અને મહેનત નકામાં ગયાં એક વખત રાણાજી પોતે જ ત્યાં ગયા અને તપાસ કરતાં અચાનક અમરચંદનો મેળાંપ થયો હતો. અમરચંદની ઉદાસીનતા દૂર કરવાને મહારાણાએ પોતાની થયેલી ભૂલ માટે પ્રશ્નાતાપ કર્યો અને ઘણોજ મીઠાસથી વાતચીત કરી થોડીવાર પછી રાણા ઉરસિંહે અમરચંદને પૂછ્યું કે આ કાર્ય પાછળ કેટલું ખર્ચ થશે ? અને તેમાં કેટલો સમય લાગશે ? તે આપ કહી શકશો ? ત્યારે અમરચંદ બોલ્યા કે થોડું દ્રવ્ય અને થોડા દિવસ જેથી અમરચંદને રાણાજીએ આ કાર્ય પાર પાડવાને માટે આગ્રહ કર્યો તેથી અમરચંદે સંકોચનો ત્યાગ કરીને કહ્યું કે આ કાર્યની જવાબદારી જેટલા દિવસ સુધી મારા માંથે રહેશે તેટલા દિવસ મારી જ આજ્ઞા ચાલવી જોઈએ, મારા કાર્યમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને ડાબલ કરવાનો અધિકાર નહિં રહે. જો આ અધિકાર મને મળતો હોય તોજ હું જવાબદારી લઈશ. મહારાણાએ તરતજ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો જેથી અમરચંદે તરતજ મંબુરો બોલાવી એક માર્ગ તૈયાર કરવાની તૈયારી કરી અને થોડા જ દિવસ પછી એકલીંગજીગઢ ઉપર તોપો ગોઠવી દીધી અને તોપના બડાકા સાથે રાણાશ્રીને માન આપ્યું.

આ વખતે માંધોસિંહ સિંધીયાએ ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણ ત્રણે દિશાથી મેવાડને ઘેરી લીધું હતું. ફક્ત ઉદયસાગરની પશ્ચિમ દિશા જ ખાડી રહી હતી, અને ઉદયસાગરના પ્રસરેલા જળથી જ પશ્ચિમ દિશા બચવા પાત્રી હતી, ચારે તરફ વનવૃક્ષો અને મોટી ઝાડી આવી રહી હતી, તેથી સિંધીયાના કાર્યમાં કેટલીક મુશ્કેલી નડતી હતી. આ વખતે નગરજનો આવશ્યકતા વખતે પશ્ચિમ દિશાથી નગર બહાર જતા હતા, અને ઉદયસાગરમાં નાવના રસ્તે પસાર થઈ પોતાના જુના મિત્રો બીલોને લોજન પહોંચાડતા હતા. મોટા મોટા સરદારો પણ સિંધીયાના પક્ષમાં હતા. જેથી રાણાજીને કોઈ સહાય દેનાર હતું નહીં તેથી મહારાણાને આ સેનાપર જ આધાર રાખવો પડતો હતો.

પરંતુ જ્યાં ભાગ્ય પલટાય ત્યાં જગત પલટાય છે, આ વખતે બીલ સેના પણ રાણાશ્રીથી બદલાઈ જઈ પોતાના ચઢેલા પગાર માટે માંગણી કરી ઝગડો કરવો શરૂ કર્યો, આ નાલાયક સેનાએ રાજ્યના આવા દુઃખદ

પ્રસંગે જરાપણુ શરમ કે લાગણી રાખી નહિં ‘ જેમ બળતાંમાં ઘી હોમાય ’ તેવી રીતે એક દિવસે રાણાશ્રીનું સિંધીયાએ અપમાન કર્યું, અને રાણાશ્રીના શરીરને સ્પર્શ કરી તેમનો દુપટો ખેંચ્યો. તે વખતે મહારાણાશ્રી પોતાના મહાલયમાં જતા હતા. જ્યારે દુપટો ખેંચવામાં આવ્યો ત્યારે રાણાશ્રીએ તેના હાથમાંથી બળ પૂવર્ક દુપટો મજબૂત પકડી રાખ્યો જેથી ફાટી ગયો, તેથી આ ફાટેલા દુપટા સહિત રાણાશ્રી રણવાસમાં ગયા, પોતાના તિક્ષ્ણ સ્વભાવને લઈને આ અપમાન સહન કરવું પડ્યું. રાણાશ્રીનું સંકટ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું ચારે તરફ અંધકાર ફેલાવા લાગ્યો તેથી તેમની આશા અને વિશ્વાસ નષ્ટ થયો. સિંધીયાઓ પર તેમનો આશરો હતો તે પણ બદલાઈ ગયો, હવે શું કરવું ? ચારે તરફ કોઈ પણ કિશા જડતી નથી, રઘુદેવ નામના માણસે સલાહ આપી કે:-આપ માંડગઢ નાસી જાઓ. રાણાશ્રીએ આ કાયરતા બરેલી સલાહ માન્ય ન કરી, આખરે સાલુમ્ખા સરદારને કહ્યું ત્યારે તેણે પણ નિરાશા બરેલો જ જવાબ આપ્યો. જેથી મહારાણાશ્રીએ અમરચંદને બોલાવ્યો અને આ સંકટના સમયમાં ઉદ્ધાર કરવાનો સમસ્ત ભાર અમરચંદને જ સોંપવામાં આવ્યો, જેથી અમરચંદે આ કાર્ય હાથમાં લેતા પહેલાં કહ્યું કે “ મારામાં આ કાર્ય કરવાની શક્તિ નથી તેમ મારી ઇચ્છા જ નથી કારણકે આપ જાણો છો કે પૂર્વે મેવાડ માટે કરેલા કાર્યોમાં કઈ કઈ બાતના સંકટો વેડી મારાથી બનતી સેવા બજાવી મેવાડનું રક્ષણ કર્યું છે, તે બધા સંકટો કરતાં પણ આ મોટું સંકટ આજે આવી પડ્યું છે, માટે આ કાર્ય કરવામાં મારી પોતાની ના નથી પણ મારામાં એક મોટો એવો દોષ છે કે જેનાથી આપ પરિચીત છો ? છતાં મારો એ દોષ તમને ફરીને કહી સંભળાવું. હું કોઈની પણ આજ્ઞામાં રહેવા ઇચ્છતો નથી, હું જ્યાં રહું છું ત્યાં સ્વતંત્રજ રહું છું, કાર્ય મેં હાથમાં લીધું તેમાં હું કોઈની પણ સલાહ લેતોજ નથી અને કોઈની બુદ્ધિ યાવવા દેતો નથી, કોઈપણ ગુપ્ત મંત્રીની સલાહ હું લેતો નથી, હું મારી શક્તિ અનુસાર મારી પોતાની બુદ્ધિથીજ કામ કરું છું, માટે સાંભળો ! આપનો દ્રવ્ય-ભંડાર ખાલી છે, સેના પણ બદલાઈ ગઈ છે. અજ્ઞની સામગ્રી પણ ખુટી ગઈ છે. જો આવી પરિસ્થિતિમાં આપને મારા વચન પર વિશ્વાસ રાખવાની મરજી હોય તો આપ સોગન લો ? કે જે કાર્ય કરવાની હું આજ્ઞા કરું તે કાર્ય ગમે તેવું હોય, સાફ હોય યાતો નહાફ હોય, પણ આપ તેની વચ્ચમાં આવશો નહીં. જો આપ આવી પરવાનગી આપો તોજ મારાથી બનતું કરી આ કાર્ય સિદ્ધ કરીશ, પણ ધ્યાન રાખજો કે ન્યાય પરાયણ અમર આ વખતે અન્યાય પરાયણ થશે, અને પોતાના પૂર્વ ચરિત્ર વિરૂદ્ધ કાર્ય કરશે. ”

આ પ્રમાણે બધી હકીકત મહારાણાશ્રીએ મૌન રહી સાંભળીને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર તરતજ “ ભગવાન એકલીંગળના સોગન ખાઈને કહ્યું કે

આપની ઈચ્છા અનુસાર કાર્ય કરજો અને તમને દરેક કાર્યની મારા તરફથી સંપૂર્ણ પરવાનગી આપું છું, આપ જે આજ્ઞા કરશો તેનું સંપૂર્ણ પાલન થશે, અને આપ જે વસ્તુની અપેક્ષા કરશો તે વસ્તુનો પણ ખંદોબસ્ત કરવામાં આવશે; અગર આપ મારી રાણીની માણીમાળા અથવા નાકની નથની માગશો તો તે પણ આપવામાં આવશે ” આ પ્રમાણે રાણીશ્રી બોલી શાંત રહ્યા.

મહારાણાના બાઈ રઘુદેવની કાયરતા ભરેલી સલાહથી અમરચંદ ક્રોધે ભરાઈ ગયો અને રઘુદેવનો તિરસ્કાર કરી કહ્યું કે “આપ તફન નાલાયક અને હીચકારા છો ? તમારા માટે આ શમશેર નથી પણ ગાયો લેંસોની ચાકરી કરો અને ખેતીવાડી કરો. સમજ્યા ! ખખરદાર ? હવે પછી અહીં આવ્યા તો તમારી વાત તમે જાણ્યા ? આમ નિડર અને શૂરવીરને છાજે તેમ કડક બાપામાં રઘુદેવને સંભળાવી દીધું. બધા સાંભળી દીગમૂઠ બની ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે ધન્ય છે અમરને ? અને તેની નિડરતાને ?

જો તારી સલાહથી રાણાશ્રી માંડળગઢ ગયા હોત તો ત્યાં તેમની રક્ષા કોણ કરત ? માટે તમારા બાયલાપણાની વાતોથી મને તમારા જેવા સાથે વાત કરતા પણ શરમ આવે છે. સાચો રાજપૂત આવો હોય જ નહિ ? હજી ફરી કહ્યું છું કે તમારે આ કાર્યમાં માથું મારવું નહિ, જાવો ! તમે લેંસો ચરાવો અને ગાયોના દૂધ વેચતા ફરો ! તમે તે કામ માટેજ લાયક છો.

અમરચંદની આ નિડરતા અને હિંમત જોઈ સર્વ સરદારો દીગમૂઠ બની ગયા, મહારાણા વિગેરે સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. હવે અમરચંદે પોતાનો પ્લાન રચવા માંડ્યો. મેવાડનો ખાલી ખજાનો અને આપસ આપસમાં કલેશ તેમજ લશ્કર પણ બદલાય ગયેલું, આવી પરિસ્થિતિમાં એ સહાસીક નર બીલકુલ નિરાશ ન થતાં તેણે સિંધીયાઓની સેનાને બોલાવી અને ગંભીરતા પૂર્વક કહ્યું કે ચાલો ! તમારો પગાર ચુકવી આપું. પણ એટલી વાત નિશ્ચય માનજો કે તમે તમારા કાર્યમાં સફળતા ન મેળવી શક્યા તો તેનો સઘળો દોષ મારા ઉપરજ આવશે

જે સૈનીકોએ પહેલાં રાણાનું અપમાન કરેલું તેજ સૈનીકો ગુપ ગુપ અમરની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા, અમરચંદે પગારનો હિસાબ નક્કી કર્યો અને કહ્યું કે આવતી કાલે તમારો પગાર ચુકતે ચુકાવો આપીશું, ત્યાર પછી તિજેરીવાળા પાસે દ્રવ્ય-ભંડારની ચાવી માગી પણ તિજેરીવાળાએ ચાવી ન આપી ને નાસી ગયો, આ વખતે અમરચંદે તમામ તાળાં તોડી નાંખ્યા, અને સોનું, ચાંદી; હોરા, રત્ન વિગેરે જે હનું તે તમામ વટાવી લશ્કરનો પગાર ચુકાવો આપ્યો, અને બાકીના ધનનો સંગ્રહ કર્યો, વર્ગી લડાઈમાં જોઈતી સામગ્રીની તૈયારી કરી ને અનાજનો પ્રબંધ કરી લીધો. આ પ્રમાણે અમરચંદે તમામ નહું બળ ઉત્પન્ન કર્યું અને બીજા છ માસ સુધી આક્રમણનો રસ્તો રોકી રાખ્યો.

આ વખતે કૃત્રીમ રાણા રત્નસિંહે રાણા ઉરસિંહનો ઘણો મુલક અને જમીન પોતાના હસ્તગત કરી ઉદયપુરની ભૂમિ સુધી પોતાનો વિસ્તાર કરી દીધો. પરંતુ સિંધીયાને જેટલા રૂપિયા આપવાના હતા તેટલા રૂપિયા ન આપી શકવાથી પોતે મહાન ઉપાધિમાં આવી પડ્યો, ચતુર મહારાષ્ટ્રીઓ સમયને ખરોખર પીછાણતા હતા. તેથી સમય વ્યથા ન બગાડતાં અમરચંદની સાથે સંધિ કરવાની અભિલાષા ખતાવી અને કહાવ્યું કે તમે સીતેર લાખ રૂપિયા આપો તો અમે રત્ન સિંહનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જઈશું જેથી અમરચંદે તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને સંધિપત્ર તૈયાર થયું.

જ્યારે એક બીજાની સહીઓ લેવાનો ટાઈમ આવ્યો ત્યારે મહારાષ્ટ્રીઓને ખાતમી મળી કે જો હમણાં આક્રમણ કરવામાં આવે તો વધારે લાભ થશે, જેથી તે બેવચની મરાઠાઓએ સંધિનો ભંગ કર્યો અને બીજા વીસ લાખ રૂપિયા વધારે માંગ્યા.

સિંધીયાની આ લુચ્ચાઈ બાણુતાં અમરચંદને અતિ ક્રોધ ચઢ્યો અને ગુસ્સાના આવેશમાં સંધિપત્રના ટુકડા કરી પોતાના પગ નીચે કચરી તે ટુકડા મહારાષ્ટ્રીઓને પાછા મોકલવામાં આવ્યા. વિપત્તીની વૃદ્ધિ સાથે જ અમરચંદનું સાહસ અને તેજસ્વીતા વૃદ્ધિગત થવા લાગો. પહેલા જે પુરૂષો નિરાશ થઈ ગયા હતા. તેને પણ અમરચંદે ઉત્સાહી બનાવ્યા અને મેવાડના માટે પ્રાણ આપવા પ્રતિજ્ઞા લીધી-લેવડાવી. અમરચંદની બોલવાની છટા કાંઈ બુદ્ધિ જ હતી એક સારા વક્તાને પણ ડોલાવી નાંખતી હતી. જેના વચનમાં એટલો બદ્ડ હતો કે તેના સામુ કોઈ બોલવાની હિમ્મત કરી શકતું નહિ. અમરચંદે એક કલાક સુધી પોતાની વાક્યચાતુર્યથી આખા લશ્કરને પોતાના કરી લીધા હતા, જેમ મરેલો માણસ સજીવન થાય ત્યારે જેટલો ઉત્સાહ આવે તેના કરતાં પણ વધારે ઉત્સાહ અમરચંદની ભાષાથી આવ્યો હતો.

આ વખતે ઉત્સાહી સૈનીકો અને સરદારોને પોત પોતાના મર્તવા પ્રમાણે ઘણા અલંકારો આપ્યા અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ખેટ આપી આખા લશ્કરને પોતાનું કરી લીધું. અને રાજનિતી વિશારદ અમરચંદે આજીબાજીના તમામ વહેપારીઓ પાસેથી બધું અનાજ ખરીદ કરી લીધું અને પછી ચારે તરફ ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે “જે કોઈ વીર-પ્રાર્થના કરશે તેને છ મહિના સુધી ચાલે એટલું અનાજ આપવામાં આવશે.” આ સમયે એક રૂપિયાનું અડધો શેર અનાજ મળતું હતું. અમરચંદે આવી સુકિત રચી ત્યારે દુશ્મનો પણ અઝગમ થયા કે આટલું બધું અનાજ અમરચંદે લાવ્યો ક્યાંથી? સંધિ સેનાનું અસંતોષનું કારણ જતું રહ્યું. અને સર્વ સૈનિકોએ અમરચંદની તેજસ્વીતાથી ઉત્સાહીત થયા અને ભર દરખાસ્તમાં રાણાજીને પોતાનો વિશ્વાસ દર્શાવવા ગયા ત્યાં

આગળ સિંધીયાઓનો સરદાર ‘આલિબેગે’ કહ્યું કે મહારાજ અમારી થએલી ભૂલની ક્ષમા કરો અને તમારા ખાધેલા નીમકનો બદલો અમારો પ્રાણ આપી મેવાડની રક્ષા કરી વાળીશું. ઉદયપુર માટે અમારા પ્રાણ વિસર્જન કરવા તૈયાર છીએ. અને અમારે પગારની જરૂરીયાત નથી.

જ્યારે ખાવાના પદાર્થો ખૂટી જશે તે પછી અમો મરાઠાના સૈન્ય ઉપર ભૂખ્યા વરૂની માફક ત્રુટી પડી મેવાડની આખરૂ સાચવીશું. સિંધી લોકોની આવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી રાજાની આંખમાં અશ્રુ આવ્યાં અને પાપાણુ પણ પ્રવાહી બની ગયો. વજ્રમાં પણ મૃદુતાનો સંચાર થયો. જ્યારે રાજાનું હૃદય પીગળી ગયેલું જોઈ રાજપૂતો અને સિંધીયો એક સાથે રાજાનો જય જયકાર કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે અમરની બુદ્ધિને ?

આ પ્રમાણે અમરે પોતાની આણુકય બુદ્ધિથી બધાને મહાત કરી મેવાડની શોભા વધારી અને એકય રૂપી બળ મજબૂત કરી સાડે સૈન્ય અને રાજપૂતો એકઠમ ભયંકર ગર્જના સાથે દુષ્ટ દુરાચારી સિંધીયાની ઘસી આવેલી સેના ઉપર તૂટી પડયા. અને મહા ઘોર રણસંગ્રામ ચલાવ્યો. જ્યારે ઘાસની માફક સિંધીયાનું સૈન્ય કપારવા લાગ્યું ત્યારે સિંધીયાઓ હતાશ થઈ ગયા. અને જ્યારે પોતાને વિજયની કોઈ પણ બાતની આશા રહી જ નહીં. ત્યારે શૂરવીર રાજપૂતોની શમશેરના ઘા અને તોપોના અવાજ આગળ સિંધીયાનું લશ્કર લાચાર બની ગયું. આખરે સિંધીયાએ અમરચંદની સાથે સંધી કરવા અરજ કરી.

અમરચંદને આ વિજય પ્રાપ્ત થએલો હોવાથી તેને મહારાષ્ટ્રીઓ પર કહેણ મોકલ્યું કે “છ માસ સુધી અમને લડાઈમાં જે ખર્ચ થયું છે તે તમામ ખર્ચ તમારે આપવું પડશે. જે આ શરત તમારે મંજૂર હોય તો હું સંધી કરવા તૈયાર છું.” અમરચંદની આ માંગણી આગળ સિંધીયાને મસ્તક નમાવવું પડ્યું અને અમરચંદની સાથે સંધી કરી.

આ ખુશાલીમાં સરદારોને ઘણી નવાજેસો અને બક્ષીસો આપી અને સરદારોની એકયતા મજબૂત થઈ. અમરચંદના શુભ પ્રયાસથી મેવાડની શોભામાં વૃદ્ધિગત થઈ સંવત ૧૮૨૫ થી ૧૮૩૧ સુધી સંધિપત્ર પ્રમાણે કાર્ય થયું અને તે પછી સિંધીયાએ રાણાજીના કર્મચારીઓને દૂર કર્યાં. આથી મેવાડ રાજ્યના જુદા જુદા પ્રગણાં અલગ થઈ ગયાં. સંવત ૧૮૩૧ માં.

જેમ વિધી અનુસાર સર્વના દિવસો એક સરખા જતા નથી તેમ સિંધીયાઓનું ભાગ્યચક્ર બદલાયું ત્યારે સમય જોઈ મહારાણાએ ઘણાં પ્રગણાંઓ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, પણ તે અધિકાર જૂજ વખત રહ્યો. સં. ૧૮૩૧ માં તે તમામ પ્રગણાંઓ જતા રહ્યા હતા. મરાઠાઓના મહાબળવાન સરદારોએ

પેશ્વાની અધિનતા રૂપી શંખડા તોડી નાંખી છિન્ન બિન્ન કરી નાંખી હતી અને સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરતા હતા. આ વખતે સિંધીયાએ તમામ પ્રગણાઓ પૈકી એક સિવાય તમામ પર પોતાનો અધિકાર રાખ્યો, અને ‘બોરવાણુ’ હોદ્દકરને આપી દીધું, એક વર્ષ વિત્યા બાદ મહારાણા પાસે ‘નીબોરો’ નામનું પ્રગણું પણ માંગ્યું, અને બીક બતાવી કે “જે નહિ આપો તો સિંધીયાએ જેવું વર્તન રાખ્યું હતું તેવુંજ હું રાખીશ” મહારાણાના હુલામણાં વૃત્તાંત આમ ક્યાં સુધી લાંબાવવું અને કર્મની કઠણાઈની વાતો આપણે ક્યાં સુધી કરવી. અરે ? તેમણે વીરવર બાપ્પારાવલના ઉત્તમ વંશમાં જન્મ લીધો હોવા છતાં તેમને નરપિશાચ મહારાષ્ટ્રીઓના ભયંકર ત્રાસથી કંપાયમાન થવું પડતું હતું. શું વિધીના લેખ ? દેશભક્ત પ્રતાપસિંહના વંશને ન્યાય વિરૂદ્ધ હોદ્દકરની આજ્ઞા પાળવી પડતી હતી. કર્મ તારી ગતિ ન્યારીજ છે.

સં. ૧૮૨૬ માં સિંધીયાના પંજમાંથી મહારાણાએ મોટી રકમ આપી છુટકારો મેળવ્યો હતો. આ વખતે મેવાડની ફળદ્રુપ જમીન મહારાણાશ્રીના હાથમાંથી નીકળી ગઈ હતી, પણ જે પ્રગણાઓ હતા તે વંચ્યા ન હતા તેમ પોતાનો અધિકાર પણ છોડ્યો ન હતો, ફક્ત પ્રગણાઓ ગીરો મૂક્યા હતા.

તા. ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૮૧૭ ના દિવસે રાણા લીમસિંહની સાથે બ્રિટીશ સરકારે સંધિ કરી હતી પણ દિલ્લીની સાથે જણાવવાનું કે તે બાબત માટે બ્રિટીશ સરકારે કોઈ પણ ભતનો ફેંસલો આપ્યો નહોતો.

અમરચંદનું પ્રચંડ બળ રોકી નહિ શકવાથી ચતૂર મહારાષ્ટ્રીઓ ઉદયપુર ત્યાગ કરી રવાના થયા તેજ દિવસથી રાણા રત્નસિંહની આજ્ઞા નિર્મૂળ થઈ ગઈ, રત્નસિંહે ઘણા મુકડો અને કિલ્લાઓ પોતાના અધિકારમાં લીધા હતા આથી પોતે ઉદયપુરના મૂળમાં જામી ગયો હતો. પણ જ્યાં બાગ્ય અનુકુળ ન હોય ત્યાં કોઈ શું કરે ? તેને પોતાનાજ તગદીરે ચારો આપી નહીં આ પ્રમાણે જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેના અધિકારમાંથી ઘણાખરા ગામ, કસ્બા અને કિલ્લાઓ જતા રહ્યા. રાજનગર, રાયપુર અને અંતલા ત્રણે ઉપર રાણાજીનો અધિકાર રહ્યો. આ વખતે અનેક સરદારો રત્નસિંહને પક્ષ ત્યાગ કરી રાણાજીની છત્ર છાયા નીચે આવ્યા ત્યારે રાણાજીએ તેમનું સ્વાગત કરી તમામની જાગીરો પાછી સોંપી દીધી આથી રત્નસિંહ તદ્દન નિરાશ થયા અને પોતાને લાભ થવાની કોઈ પણ આજ્ઞા રહી નહીં આ પ્રમાણે રત્નસિંહની સ્થિતિ થઈ.

જ્યારે રત્નસિંહ કમલનેરમાં બિરાજમાન થયો ત્યારે રાણા ઉરસિંહે જોધપુરના રાજા વિજયસિંહને ‘ગઢવાડ’નો શાસન બાર સોંપી દીધો. આ

વખતે મહારાણા અને વિજયસિંહને કરાર થયો જેમાં ઘણી જાતની થરતો કરવામાં આવી હતી. આવી રીતે ભાવીની અજબ ઘટનાથી જ દરેક વસ્તુનું પરિવર્તન થાય છે. એકજ દુષ્ટ માણસના દુરાચારથી રાણા ઉરસિંહ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા નહોત તો અવશ્ય મેવાડનો થોડો ઘણો પણ ઉદ્ધાર કરી શકત. પરંતુ વિધી આગળ ભલભલા મોટાઓનું કાંઈ પણ ચાલતું નથી. પણ સતીના શ્રાપથી અગર કુદરતના કેપથી અજીતના હાથે રાણાજીનો વધ થયો જેથી તેના પિતા તેના ઉપર બહુજ ગુસ્સે થયા અને જ્યાં સુધી પોતે જીવ્યા ત્યાં સુધી પુત્રનું મોં જોયું નહિં. રાણાજીના સરદારો આવી ભયંકર ઘટનાના સમાચાર સાંજ-જાતાની સાથે જ બયભિત થઈ ચારે તરફ તમામ વસ્તુઓ મૂકી નાસવા લાગ્યા.

લોક કથા એવી છે કે જુદીરાજના પુત્રે મેવાડના સરદારોના કહેવાથી આ કાર્ય કર્યું હતું, કારણ કે મેવાડના સરદારો અરિસિંહ (ઉરસિંહ) પ્રત્યે ક્રિચીત પણ સ્નેહ ધરાવતા નહોતા આ વાત પ્રથમ જણાવી ગયા છોએ તેમ રાણા ઉરસિંહ આ વાત સ્પષ્ટ સમજતા હતા.

સાલુમખાના સરદારના પિતાજીએ મહારાણાજીના માટે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરેલો હતો. તેના ઉપરજ રાણાને શંકા જવાથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું કે “ તમે મહારા રાજ્યની હદપાર ચાલ્યા જાઓ, જો મારી આજ્ઞાનો અમલ નહીં કરો તો તમારો શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે.” જ્યારે કાળુ પુછવામાં આવ્યું ત્યારે કારણ બતાવવાની ના પાડી. જેથી પોતે ચાલ્યા ગયા. પણ જતાં જતાં કહેલું કે ‘ આ શિક્ષા મને આપવાથી આપને અને આપના પરિવારને ઘણું જ નુકસાન થશે ’ તેથી જ સરદારનો શ્રાપ સફળ અને શોભજ થયો કે રાણાનો વધ થયો આવા અનેક કારણો મળી આવે છે.

મેવાડની સીમા પર ‘ખિલૌતા’ નામનું એક નાનું ગામ છે, આ ગામ મેવાડના અધિકારમાં હતું પણ ખુન્દી રાજાએ બળપૂર્વક તે ગામ ઉપર પોતાના અધિકાર સ્થાપીત કર્યો હતો આ વાતથી જ ઝઘડાઓના મૂળ રોપાયાં હતાં. આ બે કારણોને લઈને જ મહારાણાનો વધ થયો હોય તેમ લાગે છે.

જ્યારે મહારાણાનો વધ થયો ત્યારે બધા સરદારો કાયરતા બતાવી નાસી ગયા. ફક્ત મહારાણાશ્રીની એક ઉપપત્તિ શબ્દની પાસે રહી, આ ઉપપત્તિએજ મહારાણાની મરણક્રિયાનો સામાન મંગાવી અગ્નિદાહ માટે ચંદનાદિની ચીતા કરવાની આજ્ઞા આપી. ચીતા તૈયાર થઈ એટલે રાણાનો મૃતદેહ પોતાની ગોદમાં લઈ ઉપપત્તિ ચીતા ઉપર બેઠી અને રાણાજીના ખુનીને ભયંકર શ્રાપ દેતી ગઈ કે “ હુ ! વનસ્પતિ, તમે શાક્ષી છો, જો કોઈ માણસે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા

મારા પતિનો વધ કર્યો હોય તો અવશ્ય એ મહિનામાં તે ફુટનું અંગ કોહી જશે અને લોકો તેને લયંકર તિરસ્કાર યુક્ત, વિશ્વાસઘાતક, રાજઘાતક કહીને અત્યંત રીતે ધિક્કારશે. જુના કલેશને લઈ અગર અપકારનો બદલો લેવાને માટે જેણે આ કાર્ય કર્યું હશે તેને કાંઈ થશે નહિ. હે બગવાન ! તમે સાક્ષી રહેજો એ હું સતી હોઈ, જો મેં મહારાણા અરિસિંહ સિવાય કોઈ પુરુષને મારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું ન હોય તો મારું વચન અવશ્ય ફળીભૂત કરજો. ”

સતીના આ શબ્દો હજી પુરા પશ્ય ન થયા એટલામાં એક વૃક્ષની પ્રચંડ શાખા તુટીને નિચે પડી અને ચીતા પશ્ય પ્રદક્ષિ ધર્ષ તેમાંથી પ્રચંડ જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી અને પવિત્ર બાળા, રાજવિરાંતના અરિસિંહ રાણાના મૃત દેહને લઈ ભસ્મભૂત ધર્ષ ગર્ષ. ધન્ય છે ? એ પવિત્ર પ્રેમને ? અને તેની અચળ શ્રદ્ધાને ? આ રાજપૂતાણી વિરાંતનાં યશોગાન કરીએ તેટલાં ઓછાં છે.

મહારાણા અરિસિંહ (ઉરસિંહ) એ પુત્રોને પોતાની પાછળ મૂકી ગયા હતા. તેમાં એકનું નામ હર્મિર અને બીજાનું નામ લિમ્મ હતું. સંવત. ૮૧૮ ઈ. સ. ૧૭૦૨ માં વીર હર્મિરસિંહ મેવાડના ગૌરવહીણ સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થયા આ વખતે ફક્ત હર્મિરસિંહની ઉંમર દશથી બાર વર્ષની હતી.

દોહરા

અરસી નૃપ પરલોક પદ, મિહર પ્રકાશ હર્મિર,	
અમરચંદ્રો મૃત્યુ જો, સ્વામિ ભક્ત બંધીર.	૨૭૮
બેલમ પે મરહટ્ટ દલ, દંડ દ્રવ્યતે દૈન,	
મહિ બિભાગકર મેઘતૈ; નિજ દલ ગિરવી લૈન.	૨૭૯
નિમ્બાહોડા પ્રાન્ત ધક, હુલકર કો લિખ દીન,	
ફિર હર્મિર નૃપ કૃષ્ણગઢ, કિલ વિવાહ નિજકીન.	૨૮૦
ફિર કુંભલગઢ પે હલો, કર આએ નિજ ગેહ,	
ભાવી પ્રબળ હર્મિર ને, કીયોનુ ત્યાગ ન દેહ.	૨૮૧
સજ્જન આંશય તેં ફતૈ, શાસન મનકો મંડ,	
કવિરાજ સ્યામલ કીયો, મંડન પુરન ખંડ.	૨૮૨

દોહરો

નહિ પતિ બહુ પતિ નિબલ પતિ, ચિથું પતિ પતની નાર,
નર પુરકી તો કયા ચલી, સુરપુર હોત ઉબર. ૨૮૩

(આ દોહરાની સમસ્યા ઉપરથી ઉત્તરપુરની થું હાલત હતી તેનો ખ્યાલ પડશે.)

હમીરસિંહની નાની ઉંમર હોવાથી રાજ્યનો તમામ વહીવટ પોતાની રાજમાતા સંભાળતાં હતાં અને રાજમાતાના કારભારથી મેવાડમાં ઘણી જ અંધાધુંધી ચાલી અનેક ભતના ઉપદ્રવો થવા લાગ્યા. અંદરે અંદર કલેશ જાગવા લાગ્યા. એકતો મેવાડની દશા તદ્દન કંગાલીયત હતી. વળી મરાઠાઓનો ત્રાસ હતો. તેમાં વળી બાળકનું રાજ્ય અને સ્ત્રીનું શાસન હતું.

આ બધી પરિસ્થિતિમાં રાણીની મહત્વકાંક્ષા ઘણીજ વિશાળ હતી. આથી મેવાડનો નાશ ઘણા જ થોડા વખતમાં દેખાતો હતો. આવા કારણથી મેવાડમાં અનેક રંગભેરંગ થવા લાગ્યા આ વખતે અંદાવત્ અને શકાવત્ સરદારો વચ્ચે સદાયનો વિરોધ હતો. આવા કઠણ સમયે પોત પોતાની પ્રધાનતા સ્થાપિત કરવાને અંદરે અંદરનું રૂઢીર વહેવડાવવા તૈયાર થયા હતા. શકાવત્ સરદારે રાજમાતાનો પક્ષ લીધો અને અપમાનીત સાલુમ્ખા સરદાર અરિસિંહે કરેલા અપમાનનો ખદલો લેવા માટે સ્વર્ગસ્થ મહારાણીની વિધવા રાણીના વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરવા નીકળ્યો.

આ ભયંકર પરિસ્થિતિના કલેશનો મહા અગ્નિ પેદા થયો. તેથી સમગ્ર મેવાડ સ્મશાનવત્ થઈ ગઈ આ વખતે સમસ્ત રાજ્ય અનાથ બની ગયું અને ચાર લુંટારા લોકો જેમ ફાવે તેમ મેવાડને લુંટવા લાગ્યા. મેવાડના ગરીબ ખેડુતો ઉપર મહા ભયંકર અત્યાચાર થવા લાગ્યો. તેથી મેવાડ ઘણી જ ખરાબ દશામાં આવી પડ્યું જેથી મેવાડની નંદનવનભૂમિ એક ધગધગતા અંગારની ચીતા સમાન થઈ ગઈ.

પ્રભાવશાળી અમરચંદે પોતાની આજીવ્ય બુદ્ધિથી સિંધી લોકોને વશ કરી જે મેવાડની ઉત્તમ સેવા બજાવી હતી અને મેવાડનું રક્ષણ કર્યું હતું તેમ જ સિંધિયોને રાજભક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો. અને આજે અરિસિંહનું મૃત્યુ થતાંજ સિંધીયોએ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને બળપૂર્વક રાજધાની પર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો. અને રાજધાનીની રક્ષાનો ભાર સાલુમ્ખા સરદાર ઉપર હતો. તેથી પોતાના ચઢેલા પગાર માટે સાલુમ્ખા સરદારને ઘણું જ કષ્ટ આપવા લાગ્યા. અને પોતાતો ચઢેલો પગાર આપવાને આ સરદાર અસમર્થ છે એમ સમજી તેઓ તેમને તજ્જતલોક પર બેસાડવાની તજવીજ કરી રહ્યા હતા એવામાં અમરચંદ બુન્દીથી આવી પહોંચ્યો.

પાપીષ્ઠ સિંધીઓએ અમરચંદને જોતાં જ સાલુમ્ખા સરદારને ઝિડા મૂક્યા. અમરચંદે શત્રુઓના આક્રમણથી રાજકુમારની રક્ષા કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. સંસારનો વહેવાર અમરચંદ સારી પેઠે બાણતા હતા વળી તેઓ તે પણ

બાણસો હતા કે મંત્રીપદ લેવાને માટે ઘણા જણની ઇચ્છા છે. તેથી જ તે માણસો મારા પ્રત્યે ઇર્ષાભાવ રાખે છે. રાજકુમારની રક્ષાનો ભાર લઈશ તો અનેક માણસો વાંધો ઉઠાવશે માટે પ્રથમથી જ બુદ્ધિપૂર્વક એવું કાર્ય કરવું કે જેથી કોઈને પણ શંકાનું કારણ રહે નહીં. આવા વિચારથી તેમને પોતાની સંપત્તિનું સૂચીપત્ર બનાવ્યું. અને તમામ સંપત્તિ રાજમાતા પાસે મોકલી આપી હીરા, મોતી, ઝવેરાત, સોનું, ચાંદી તથા મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પણ જુદા જુદા પાત્રોમાં રાજમાતાને મોકલી આપ્યા.

અમરચંદની આવી ઉદારતા જોઈ સર્વના મનમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. અને રાજમાતાને અમરચંદ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો. રાજમાતાએ મોકલાવેલી તમામ સંપત્તિ પાછી લઈ જવા માટે અમરચંદને વારંવાર કહ્યું પણ એકવચની અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા અમરચંદે તે સંપત્તિ પાછી લીધી નહીં તેમને રાજમાતાના અત્યંત આચ્છાદ્ય વપરાશમાં આવેલા વસ્ત્રો પાછા મંગાવી લીધાં. ધન્ય છે રાજભક્ત અમરચંદને ? અને ધન્ય છે તેની પવિત્ર ભાવનાને ?

જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ રાજમાતાની બુદ્ધિ બગડતી ગઈ અને પોતાની મહત્વતા વધારવા માટે અનેક ષડયંત્ર રચવા માંડ્યા, રાણી બુદ્ધિ શાળી હતી પણ શોકની વાત એ છે કે એક ખરાબ સ્ત્રીએ તેના ઉપર પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ પાડ્યો હતો. અને તે જે કંઈ કહેતી તે રાજમાતાને કરવું પડતું હતું, રાજમાતા તેની સલાહ સિવાય એક પણ ડગ ભરતી ન હતી. આ દુષ્ટ સ્ત્રી એક યુવાન રાજકર્મચારીના કહેવા પ્રમાણે કાર્ય કરતી. આથી ઉક્ત યુવરાજ પરોક્ષ રીતે રાણીના સર્વ કાર્યોને સુત્રધાર હતો. તે પોતાના ઘરમાં બેઝીને જે ચક્ર ચલાવતો હતો. તે અનુસાર હમીરની માતાના દરેક કાર્ય થતાં હતાં. તે રાજકર્મચારી થોડો વખત પણ જીવવા પામ્યો નહિ તેના મરણ બાદ રાજમાતા પોતાની જ મરણ પ્રમાણે કાર્ય કરતી હતી અને તે અમરચંદનો કદો વિરોધી હતો, આથી રાજમાતા ઉક્ત રાજકર્મચારીનો ઇચ્છા પ્રમાણે અમરચંદની વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવા લાગી. રાજમાતાએ લેશ પણ વિચાર કર્યો ન હતો કે અમરચંદ મારા પુત્રની રક્ષા માટે દરેક જોખમ ખેડે છે. વાસ્તવીક રીતે રાજમાતાની કુબુદ્ધિ એટલી બધી વધી કે ચંદાવતનો પક્ષ ગ્રહણ કરીને અમરચંદના દરેક કાર્યોનો પ્રતિવાદ કરતી હતી. પણ કર્તવ્યપરાયણ અમર પોતાના કાર્યમાંથી જરા પણ ચલેત થયો નહિ. તેઓ સિંધીયાની સહાયથી પોતે પોતાના પગ પર અચળ અને અડગ રહ્યા. તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓને નગરમાં આવવા દીધા નહીં. અને મેવાડના રાજ્યની ઉત્તમ રીતે રક્ષા કરી પરંતુ તેમનું શરીર રક્ત-માંસથી બનેલું હતું.

કૂર લોકોને અત્યાચાર એકલા શી રીતે રોકી શકે ? જેને માટે અમરચંદે પોતાને સર્વસ્વ ભોગ આપ્યો હતો તેજ માણસો આજે કુતશતાને તિલાંજલિ આપી ક્ષણે ક્ષણે અમરચંદનું અપમાન કરવા લાગ્યા. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં કયો માણસ સ્થીર રહી શકે ? અમરચંદ તો સ્વભાવથી તેજસ્વી હતા; તેઓ પોતાનું અપમાન જરા પણ સહન કરી શકતા નહોતા પરંતુ જ્યારથી મંત્રીપદ પર આવ્યા ત્યારથી અનેક મુશીબતોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. અને અનેક વખત અપમાનીત થઈ કર્તવ્યપરાયણ રહી પોતે રાજની રક્ષા ઉત્તમ પ્રકારે કરી સેવા બજાવી હતી. ફક્ત રાજકુમાર હમીરસિંહનું રક્ષણ કરવાની ખાતર અમરે પોતાનું લીધેલું કર્તવ્ય ત્યાગ ન કર્યું. ધન્ય છે ? એ વીર અમરને ?

એક વખતે મંત્રી અમરચંદ પોતાના કાર્ય સ્થાનમાં બેઠા હતા એવામાં દુબટ ‘રામખ્યારી’ ત્યાં આવી અને રાજ્યમાતાના નામથી કોઈ કામ માટે અમરને સખત ઠપકો આપવા લાગી. જેથી તેજસ્વી અમરચંદને સખત ક્રોધ ચડ્યો તેથી આવેલો પાપીણી ‘રામખ્યારી’ ને તિરસ્કાર કરી કાઢી મૂકી. એટલે અપમાનિત થયેલો ‘રામખ્યારી’ રડતી રડતી રાજ્યમાતા પાસે ગઈ, અને સાચી-ભુઠી હકીકત મરી-મસાલા લેખવીને ઉંઘા પાટા બંધાવ્યા. જેથી રાજમાતાએ ‘રામખ્યારી’નું થયેલું અપમાન પોતાનું અપમાન થયું છે એમ ગણ્યું. તેથી રાજમાતાએ તરત જ એક પાલખી મંગાવી સાલુમખા સરદાર પાસે જવા નીકળી, આથી અમરચંદ સમજી ગયો કે આજે કંઈ વિચિત્ર ઘટના થવાની છે. એટલે અમરચંદ તરત જ પોતાના કાર્યાલયમાંથી ઉઠ્યા અને બહાર ગયા. તેમ માર્ગમાં જ રાજમાતાની પાલખી જોઈ કે તરત જ પાલખી ઉપાડનારાઓ અને સાથે જનારાઓને પ્રાણ ફરવાની આજ્ઞા કરી.

અમરચંદની આજ્ઞા થઈ એટલે કેનામાં તાકાત છે કે અમરચંદનું વચન ઉઠાપી શકે ? જ્યારે પાલખી રણવાસની હઠ ઉપર આવી ત્યારે મંત્રી અમરચંદે રાજમાતાને નમન કરી ગંભીરતાથી કહ્યું કે:—

“શું આપનું આ કાર્ય સ્વર્ગસ્થ મહારાણીને કલંક લગાડનારું નથી ? આવું હીણપદ લગાડનારું કાર્ય શું આપની શોભામાં વધારો કરે છે ? સ્વામિના મૃત્યુ પછી છ માસ સુધી તો સાધારણ કુંભારની સ્ત્રી પણ ઘરની બહાર નીકળતી નથી. પરંતુ આપતો સિસોદીયા કુળના મહારાણી હોવા છતાં આપના પતિના મૃત્યુનો શોક-કાળ વ્યતિત થવા પૂર્વે રણવાસ છોડી બહાર જાઓ છો ? આપ

પોતેજ બુદ્ધિમાન છે ? આપને આથી વધારે શું સમજાવું, અમરચંદને આપનો હિતચિતક સમજશે, શત્રુ સમજશે નહિ. આ અમર વિશ્વાસઘાતી નથી કે મહારાણા અમરસિંહના કુમાર પર કોઈ પણ જાતનો અત્યાચાર કરશે ? હું આપને એક નિવેદન કરવા ચાહું છું, મેં હમણાં એક મહાન કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ કાર્ય ઉપર આપનું અને રાજકુમારનું તેમજ મેવાડનું હિત સમાએલું છે. માટે આ કાર્યમાં વિઘ્ન લાવવા કરતાં મને સહાય આપો ? મારી આ વાત આપ સ્વીકારો યા ન સ્વીકારો તો પણ મારો નિશ્ચય છે કે ધારેલું કાર્ય અવશ્ય પાર પાડીશ જ.”

અમરચંદના હિત વચનો કૂર રાજમાતાના હૃદયમાં સ્થાન પામ્યા નહિ. અમરચંદ જ્યાં સુધી જીવીત રહ્યાં ત્યાં સુધી રાજમાતાનો આંખમાં ખટકતા જ રહ્યા. જ્યારે આ ન્યાયપરાયણ ધર્મ શિરોમણિ આ લોકથી વિદાય લઈ પરમ ધામમાં પહોંચ્યા અને તેમનું પવિત્ર શરીર માત્ર ભસ્મ બની ગયું ત્યારે જ તેઓના આત્માને શાન્તિ મળી. ઘણા લોકોનું એવું અનુમાન છે કે પાંચીણી રાજમાતાએ જેર આપી અમરચંદનો અંત આણ્યો હતો. રાજમાતાની આવી નિચતા ભરેલી નિષ્કુરતા પરથી આ અનુમાન સત્ય હોય એમ લાગે છે. અક્સોસ ? મનુષ્ય કેવું નિષ્કુર પ્રાણી છે, સ્વર્થ માટે કેવાં ભયંકર કૃત્યો કરાવે છે ?

ધર્મત્મા અમરચંદે પોતાની માતૃભૂમિનું હિત સાધવાને માટે પોતાના સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો, જેના માટે અનેક કષ્ટો અને ઉપદ્રવો થાય છે, એવા એવા વીપુલ પોતાના તમામ ધનનો પણ ત્યાગ કર્યો. પરંતુ નિમકહલાલી ભરેલી ઉદારતાનો ત્રાસ સહન કરવો પડ્યો તે છતાં પણ કર્તવ્યપરાયણ અમરચંદ કદી પણ પોતાના કર્તવ્યથી ચૂક્યા નથી. જેને માટે તેને અનેક સંકટો સહન કર્યા હતા. જેને માટે તેમણે આટલો બધો આત્મભોગ આપ્યો હતો. જેને માટે પોતે સર્વનો દ્રેષી બન્યો હતો, તેજ પિશાચણી રાજમાતાએ નિશ્ચ માર્ગનું અનુકરણ કરી પુણ્યાત્મા અમરચંદને જેર આપી તેનો પ્રાણ લીધો હતો.

આવા મહાપુરૂષે સ્વદેશ માટે જીવન ધારણ કરી સ્વદેશીઓના જ વિશ્વાસઘાતથી આ લોકમાં પ્રયાણ કર્યું. અમરચંદ કોઈ પણ દેશનું ભૂપણ થઈ શકે એવા હતા પણ મેવાડના હુર્ભાગ્યથી દુષ્ટ રાણીએ મંત્રી અમરચંદને પોતાનો શત્રુ માની ગુણની કદર કરી નહિ. બીજા બે ચાર મંત્રીઓ આ પ્રકારના ગુણથી મહાત્ થઈ ગયા હતા. પરંતુ તેમાં કોઈની દશા આવી શોચનીય થઈ નહોતી. યદ્યપી અમરચંદ એક મહાન રાજ્યના મંત્રી હતા, તો પણ તેઓ

એટલા નિઃસહાય થઈ ગયા હતા કે નાગરીકોએ તેમનો અંતીમ સંસ્કાર ઉવરાણું કરીને કર્યો હતો. ભારતના ઇતિહાસમાં એક નવીન ઉદાહરણ છે કે ભારત વર્ષમાં સદ્ગુણી માણસોનું સન્માન કરતા જ નથી. જેઓ આ પ્રમાણે માને છે તેઓને ભારતવાસીઓનો પૂર્ણ પરિચય નથી. અમરચંદનો અંત ગમે તેવી ભયંકર રીતથી આવ્યો હોય પરંતુ અમરચંદના મહાન ગુણો અદાપી કોઈ પણ મેવાડવાસી ભૂલ્યો નથી. જો કોઈ માણસ આવા ગુણોથી વિભૂષીત બને છે તો રાજપૂતો તેને અમરચંદ કહીને યોજાવે છે. ધન્ય છે ? એ અમીરચંદને ? ધન્ય છે ? તેના સ્વાર્થ ત્યાગને ? અને ધન્ય છે ? તેની માતૃ-ભક્તિને ? કહેવતમાં કહ્યું છે કે:—

જનની જણજે ભક્ત જન, કાં દાતા કાં શૂર,
નહોં તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુભાવીશ નૂર. ૨૮૪

છાપ્યો

મંત્રી અમરચંદે, ખરે ગૌરવ દીપાવ્યું,
શાહ તણું શુભ નામ, ખરે અવની શોભાવ્યું.
માતૃભૂમિની સેવ, કરી સાચી ભક્તિથી,
રહેતો સદા મરતાન, ધરે નહિં બીક અંતરથી.
સિન્ધીયોનું સૈન્ય તો, બદલાઈ જતું પળવારમાં,
કહે 'ભોગી' સમજાવ તો, અમર તેને સાનમાં. ૨૮૫

છાપ્યો

સિંધીયો તો સૌ, અમરને તાણે થાતા,
અમર તણી હિંમત બેઈ રાણા હરખાતા.
હતો શૂરવીર સિંહ, ન પરવા કોઈનો કરતો,
સત્ય નિતી સહાય થકી, આગે કુચ કરતો.
દુશ્મનને હંફાવતો, ધરી શમશેર હાથમાં,
કહે 'ભોગી' અમર સદા, રહેતો તો આનંદમાં. ૨૮૬

છાપ્યો

અકાળે મૃત્યુ થાય, બુઝ્યો રાણાનું જ્યારે,
થતું પ્રચંડ તોફાન, ન આવે કોઈ વારે.
માંહોમાંહિમાં કલેશ, થકી સૌ દુઃખી થાતા,
મેવાડ કેરો તાજ, લેવા દુશ્મન લલચાતા.
પણ મેવાડના મંત્રી થકી, અમરથી સૌ મુજતા,
કહે 'ભોગી' અમર સામે, દુશ્મનો ભાગી જતા. ૨૮૭

છપ્યો

હમીર નાનો બાળ, રાજ તો માતા કરતી,
રાજમાતાને એક, ફુટની સોબત થાતી,
રાજકાજના કાર્ય મહીં સલાહ લેવાતી,
રામખારીનું નામ, સુણી માતા હરખાતી,
અમર સાથે પ્રપંચ કરી, નાશ તેનો ઈચ્છતી,
કહે લોગી કર્મ તણી, વિચિત્ર તો છે ગતિ.

૨૮૮

છપ્યો

અમરચંદનો તાપ, કોઈથી નહીં સહેવાતો,
નાનાં મોટાં સો, અમરચંદથી ગભરાતો,
હતો નિમકહલાલ, રક્ષા મેવાડની કરતો,
રાજમાતાના દીવ મહીં, તે અતી ખટકતો,
આખર દગો માતા કરે, દીધુ ઝેરને મેળવી,
કહે લોગી મરતો અમર નામના અમર કરી,

૨૮૯

છપ્યો

પડી અમરની લાશ, નહીં કફન તો મળતું,
અગ્નિ દાહને માટે, નગર ઉધરાણું કરતું,
મળી શહેરના લોક, મરણની ક્રિયા કરતા,
શું વિધિના લેખ, અમર વિયોગે રડતા,
માટે જગતના માનવી, આવો જગતનો ન્યાય છે,
કહે લોગી અમર તણી, વાહ વાહ કહેવાય છે.

૨૯૦

આ પ્રમાણે પરોપકારો અમરચંદનું અકાળે મૃત્યુ થયું હતું. અમરચંદના જતાં જ મેવાડનું ભાવી પણ બદલાઈ ગયું. રાજમાતા એમ સમજી કે ‘હવે મને કોઈનો ડર નથી. જેનો ડર હતો તે તો પરલોક સીધાવી ગયો.’ પરંતુ રાજમાતાની એ ગણતરી ઉંઘી જ વળી ગઈ. અને પોતાની ધારણા સફળ ન થઈ અને અંદરો અંદર કલેશનું વાતાવરણ વધવા લાગ્યું. જેથી સંવત ૧૮૩૧ ઈ. સ. ૧૭૭૫ માં બેશુ સરદાર વિદ્રોહી બની મેવાડના શાશનનો અંત લાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેથી રાજમાતાએ સિંધિયાની સહાય માગી. પણ સિંધિયાએ રાજમાતાને દગો આપ્યો. મેવાડની ઘણી ભૂમિ નિમકહરામ સિંધિયાઓએ પચાવી લીધી. ધિક્કાર છે એ નરાધમોને ? આખરે રાજમાતાને ખંડણી આપવી પડી તે ખંડણીની રક્ત મળતાં છાતી ફાટી જાય. (બેશુ સરદાર વિગેરેનો હંડ

બાર લાખ રૂપીઆ લગભગ કર્યો હતો.) સંવત ૧૮૩૦-૩૧ માં ચાર ખંડ-ણ્ણો અને સં. ૧૮૩૨ માં બીજી ત્રણ ખંડણ્ણોની માંગણી કરી અને આ માંગણી પુરી નહીં થવાથી મેવાડની બીજી ઘણી જૂમિ પચાવી લીધી. આ પ્રકારે પ્રચંડ મરાઠાઓના દારૂણ અત્યાચારથી પીડિત થઈને માંહોમાંહેના વિગ્રહથી હતાસ થઈને રાજકુમાર હમીરે યોગ્ય ઉંમરે પહોંચતા જ સંવત ૧૮૩૪ માં પરલોકની યાત્રા કરી.

આ પ્રમાણે અમરચંદનું પ્રકરણ પુરૂ થતાં પ્રભુ પાસે પ્રાથુ છું કે પરમાત્મા ! અમરના આત્માને શાન્તિ અર્પો અને ભારતમાં આવા નરવીર જન્મે ?

ત્રોટક છંદ

જગતેશ ગયે પરલોક જશે, નૃપ કૌર પ્રતાપ સુતાપ તમે,
તિન કી બલ વિક્રમ સ્વરૂપ કથા, દીવ ગૌન કિયો લિખવાય જથા. ૨૬૧
ઉનકે લઘુ ઉમ્મર પુત્ર બડે, નૃપ આસન રાજ નૃપાળ ચડે,
બણ હેડ ઉમેદ જુ છીન લિયો, નૃપલેફ યથા વિધી ન્યાય કિયો. ૨૬૨
દશ અર્ધક વત્સર આયુ બયે, નૃપ રાજડ સ્વર્ગ પધાર ગયે,
છનકે પિતુ બ્રાત કથા સરસી, નૃપ આસન ખેંઠ ગયે અરસી. ૨૬૩

૫૮. જે સંધીપત્ર અનુસાર સિંધીવાઓએ આ પ્રગણ્ણો પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો તે અણ્ણાપી વિદ્યમાન છે. આ ચાર ખંડણ્ણો નીચે લખેલા મનુષ્યોએ લીધી હતી.

(૧) સંવત ૧૮૩૦ માં બેયુનો વિદ્રોહ દબાવવા માટે માધોજી સિંધીવાએ.

(૨) સંવત ૧૮૪૧ માં વીરજી તાંપે ગોવીંદરાવ ગણપતરાવની મારફતે

(૩) સંવત ૧૮૩૧ માં અંબાજી ઈંગ્લે.

આમાં પહેલી ખંડણ્ણી હોદ્કર તરફથી મકાજીએ લીધી, બીજી સોમાજીની મારફતે તુકોજી હોદ્કરે લીધી અને ત્રીજી સોમાજીની મારફતે અલીગઢાદુરે લીધી. રાણા હમીરની ઉંમર આ સમયે ફક્ત અઠાર વર્ષની હતી.

મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડના રાણા પાસેથી નીચે પ્રમાણે સર્વ મળી એક કરોડ એકાશી-લાખ રૂપીઆની ખંડણ્ણી લીધી

રૂ. ૬૬૦૦૦૦૦ વિક્રમ સંવત ૧૮૦૮ રાણા જગતસિંહે હોદ્કરને આપ્યા.

રૂ. ૫૧૦૦૦૦૦ વિક્રમ સંવત ૧૮૨૦ ઈ. સ. ૧૭૬૪ રાણા અરિસિંહના વખતમાં માધોજી-
[એ સિંધીયાને આપ્યા.

રૂ. ૬૪૦૦૦૦૦ વિક્રમ સંવત ૧૮૨૬ ઈ. સ. ૧૭૭૦ રાણા અરિસિંહ તરફથી માધોજી
[સિંધીયાને મળ્યા.

રૂ. ૧૮૧૦૦૦૦૦

આ સિવાય બીજા રૂપીઆ ઘણા ગયા, કુલ સાત કરોડ રૂપીઆ તેમના હાથમાંથી આપ્યા ગયા આ ધન જવાથી મેવાડમાં પહેલા જોટલી લક્ષ્મી રહી નહીં.

ઇક કૃત્રિમ ભૂપ બનાય લીયો, સિરદાર કિતેકન કુંદ કીયો,
 ગૃહ દ્રેષ વિશેષ હો નાથ મરે, મરહટ્ટ મલાર સુ સંધિ કરે. ૨૬૪
 વિષ દૈરૂ સહુમ્બર જોધહતો, મરહટ્ટ મિલાવન હેત મતો,
 ૫૯અરસિ નૃપ ઘાત વિસાસ કીયો, ભટ રાધવપૈ હઠ ચૂક બયો. ૨૬૫
 ફિર માલવ દેશ અવંતિ પુરી, અરસી હલ નૌખત બાય ધુરી,
 ભટ ઓઘ સરાહન જોગ બયે, તરવારન વારન સ્વર્ગ ગયે. ૨૬૬
 ફિર માધવરાવ બડે દલતો, ઉદયપુર ચેર લિયો બલતો,
 અરસિ નિજ વિક્રમ ખૂબ લરે, નય દામ બિચારડૂ સંધી કરે. ૨૬૭
 હલ રાનહિ તેં સિરદાર હલો, ઉપદ્રિશ બનાયડૂ ફોજ મિલો,
 બહુ બેર કિયે કમલે અરસી, અરિ તાકત સેન સવેં ધરસી. ૨૬૮
 અરસી નિજ બાયવ પ્રાન્ત દિયો, હલ સેવનદે મરૂ ભૂપલિયો,
 નિજ ભટ્ટન કટ્ટન રાન ચઢે, સમરૂ હિ બગાયરુ આપ બડે. ૨૬૯
 નૃપ બુન્દિય આયરુ ચૂક કિયો, હલ રાવ અણત કલંક લિયો,
 અરસી પરલોક પ્રયાન કથા, ફિર દક્ષિણ ક્ષત્રિય વંશ જથા. ૩૦૦
 કુલહાપુર આદિક વંશ બધે, તિન સેવક ગ્યાલિયરાદિ સધે,
 જિનકે બલવંશ બિચાર કહે, રજપૂતનમેં થલ ટોંક લહે. ૩૦૧

૫૯. મહારાજા અરિસિંહ અમરગઢ મુકામ પર બુન્દી કેશવ રાજ અગ્રતસિંહના
 હાથે માર્યા ગયા હતા તેની ખબર સંવત ૧૮૨૬ ચૈત્ર વદ ૩ ઇ. સ. ૧૭૭૩ ના માર્ચની
 ૧૧ મી તારીખે પડી હતી. મહારાજા હમીર સં. ૧૮૩૪ પોસ સુદ ૮ ઇ. સ. ૧૭૭૮ના
 જન્યુઆરીની ૬ મી તારીખે દેહાન્ત પામ્યો તેના જન્મ સં. ૧૮૧૮ જેઠ સુદ ૧૧ ઇ. સ.
 ૧૭૬૧ ના જુનની તારીખ ૧૩ મીએ મહારાજા સર્દારકુંવરથી રાજા હમીરનો જન્મ થયો
 હતો. રાજા હમીરનું મૃત્યુ ઝેર આપવાથી જ થયું છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું

મહારાણા શ્રી ભિમસિંહ (દ્વીતીય)

મહારાણા હમીરનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી માતા સદૌરકુંવરના આત્માને આગાધ ઘણો જ થયો હતો, જ્યાં ભાવી અનુકુળ નહોતો ત્યાં કોઈ શું કરે ? કુમાર ભિમસિંહને ગાદી ઉપર બિરાજમાન કરવા નક્કી કર્યું. આ વખતે કુમાર ભિમસિંહ (દ્વીતીય)ની ઉંમર ફક્ત નવ વર્ષ અને નવ મહિનાની હતી. આટલી નાની ઉંમરે મેવાડના સિંહાસન પર સંવત ૧૮૩૪ના પોષ સુદ ૬ ઇ. સ. ૧૭૭૮ના જાન્યુઆરીની સાતમી તારીખે બિરાજમાન થયો હતો. સાત ઘડી રાત ગયા પછી પૂરોહિત રામરાવ એકલોગઢાસ, મહારાજ વાઘસિંહ, મહારાજ અર્જુનસિંહ, મહારાજ અનોપસિંહ, દેલવાડાના રાજા સબ્બા, કુરવાડના રાવત અર્જુનસિંહ, સનવાડાના બાવા જૈતસિંહ, ભદ્રેસરના રાવત સરદારસિંહ, ચારણ પન્ના, આઠા, ધાય માતા રૂપાં, તથા ધાય ભાઈ કીકા, વિગેરે સરદાર તથા પાશવાનોને સરપાવ આપવામાં આવ્યા હતા.

આ સમયના ઇતિહાસમાં કર્નલ ટૉડ લખે છે કે વિક્રમી સંવત ૧૮૦૮ થી કે અત્યારસુધીમાં અઢાવીસ લાખ પચીસ હજારની આવકવાળી જાગીરો મેવાડમાંથી નીકળી ગઈ માંડોમાંડેના કલેશથી આજે મેવાડ મહારાજાઓની ઘણી જ અનર્થકારી દશા ધર્ષ પડી તે પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે. રાણાજીએ ચંદાવત સરદારોને ઉચ્ચ પદ આપ્યું હતું, રાણાજી તરફથી મળેલી શક્તિનો દુરુપયોગ કરી તેમને સંવત ૧૮૪૦ ઇ. સ. ૧૭૮૪માં પોતાના જીના શત્રુ શક્તાવતોનું લોહી પીવાનો નિશ્ચય કર્યો આ પોતાની શક્તિનો ખોટો ઉપયોગ કરી સામસામા લડવા તૈયાર થયા, શક્તાવતના વંશનો એક સંગ્રામસિંહ વીર બહાદુર નર હતો, મેવાડના ઇતિહાસમાં જેને પોતાનું નામ અમર કર્યું છે.

આ વખતે સંગ્રામસિંહે કારોવાડના શાસક અર્જુનની જાગીર ઉપર આક્રમણ કર્યું અને પશુધન બધું લઈ જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં જ અર્જુનના પુત્ર સાલીમસિંહે તેના પર આક્રમણ કર્યું. છેવટે સંગ્રામસિંહના ભાલાથી સાલીમસિંહનું મૃત્યુ થયું આ સમાચાર અર્જુનસિંહના સાંભળવામાં આવ્યા એજ વખતે પોતાની પાઘડી ફેંકી દીધી અને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “જ્યાં સુધી મારા પુત્રને મારનારનું લોહી ન પીઉં ત્યાં સુધી પાઘડી પહેરીશ નહીં”

અર્જુનસિંહ એકદમ શીવગઢ ગયા ત્યાં સંગ્રામસિંહના વૃદ્ધ પિતા લાલજી રહેતા હતા. બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. આ વખતે નગર રક્ષક વગરનું હતું તેનો લાગ જોઈ અર્જુનસિંહે રણસીંહ વગાડ્યું જેથી લોકો નાસભાગ કરવા

લાગ્યા. સૌને પોતાના પ્રાણ સાચવવાની શ્રીકર પડી છે. આ વખતે સંગ્રામસિંહના પિતાની ઉંમર વર્ષ સીતેરની હતી. આટલી ઉંમરે રણવીર લાલજીએ ઘણી જ કુનેહ પૂર્વક લડી પોતાની બહાદુરી બતાવી પણ આખરે તે પરલોક સીધાવ્યો. અને વિજયી અર્જુને પોતાના પુત્રના મારનાર સંગ્રામસિંહના બાળકોનો પશુ માફક વધ કરી પોતાના આત્માને શાંતિ આપી.

આ લયંકર યાતના વખતે સંગ્રામસિંહની માતૃશ્રીએ પોતાના મૃત પતિનો દેહ ખોળામાં લઈ ચિતાગ્નિમાં પ્રાણાર્પણ કર્યું. કારોવાડના શાસક અર્જુનસિંહના આ દૈય અત્યાચારથી લયંકર અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો તે કોઈથી શાંત થઈ શક્યો નહીં અને સમસ્ત મેવાડ ભૂમિને પાયમાલ કરી નાંખી. વળી બાળક લિમસિંહની અશક્તિ અને મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી મેવાડની જે અધોગતિ થઈ તેનો કોઈ ઉદ્ધાર કરી શક્યું નહીં. રાજસ્થાનનું નંદનવન સમાન ચિત્તોડ હવે તો સ્મશાન વત્ બની ગયું.

આ વખતે મેવાડનો મંત્રી લિમસિંહ હતો. લિમસિંહે અભિમાનના આવેશમાં આવી પોતાની ઉચ્ચ પદવીને કલંક લગાડ્યું તેણે ઉદયપુર અને ચિત્તોડની વચ્ચેની તમામ જમીન સિંધી સેનાને આપી દીધી. જેથી આ સફળ સેના તેને વશ થઈ ગઈ રાણા પ્રત્યે તે કિંચિત પણ સહાનુભૂતિ ધરાવતો નહોતો. જે વખતે મહારાણા દ્રવ્યની અત્યંત કષ્ટી ભોગવી રહ્યા હતા તે વખતે આ મંત્રી પોતાના મિત્રોની સાથે ભોગ વિલાસ ભોગવી રહ્યો હતો. મહારાણાને ધનની એટલી બધી તંગી હતી કે ઇંડરની રાજકન્યા સાથે પોતાના વિવાહ માટે રૂપિયા કરજે લાવવા પડ્યા, પરંતુ વિશ્વાસઘાતિ મંત્રીએ પોતાની પુત્રીના જ વિવાહમાં દસ લાખ રૂપિયા વાપરી નાખ્યા હતા. ચંદાવત્ સરદારની આવી વર્તણૂક જોઈ રાજમાતા અપ્રસન્ન થઈ તેને રાજ્યવ્યવસ્થામાંથી દૂર કરી. અને શક્તાવતોને વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી. રાજમાતાની કૃપાથી તેઓની પ્રતિષ્ઠા વધી આખરે શક્તાવતોને સહાય મળી અને ચંદાવતો ઉપર દમન કરી તેનો બદલો લીધો મહારાણાની વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરનારને બરાબર શિક્ષા આપવાનું નક્કી કર્યું.

ચિત્તોડના પ્રાચિન દુર્ગમાં સ્થિત થયા. આ વખતે માધોજી સિંધીયા પાસેથી રાઠોડોએ પોતાનો તમામ ગ્રાસ છીનવી લીધો ને પોતાના રાજ્યનો બહુ બહોળો વિસ્તાર વધારી દીધો. આ સમયે મેવાડનો મંત્રી માલ્લાસ હતો. અને તેનો સહકારી મિત્ર મોજીરામ હતો. તેઓ બંન્ને અત્યંત સહાસીકને બુદ્ધિમાન હતા. તેથી તેમને કુનેહ પૂર્વક નીમ ને બહેડા ના તમામ દુર્ગો સિંધીયો પાસેથી લઈ લીધા અને અદ્ય સમયમાં મેવાડનાં તમામ પ્રગણાંઓ મેવાડના અધિકારમાં આવી ગયાં. અને મેવાડીઓ મહારાષ્ટ્રીઓની જાળરમાંથી મૂકત થઈ આનંદથી સીસોદીયા કુળનો જયજયકાર કરવા લાગ્યા.

વિજયી રાજપૂતોએ એવી ભૂલ ખાધી કે હવે સિંધીઓ મેવાડ ઉપર ફરી આક્રમણ નહીં કરે અને શમશેરથી મેવાડનો ઉદ્ધાર થશે, પણ જો બુદ્ધિને વાપરી હોત તો જરૂર મેવાડની ફરી આ દશા આવત નહીં આ વખતે હોદ્કર મહારાણી અહલ્યાબાઈ અત્યંત ક્રોધમાં આવી ગઈ હતી. જેથી તેની આજ્ઞાને અનુસાર હજારો સૈનીકોને તુલા જીતવા સિંધીયાની સાથે પાંચ હજાર ઘોડેસ્વાર મોકલ્યા. અને દારૂંણ યુદ્ધ સંવત ૧૮૪૦ ના મહા વદ ૪ ના રોજ થયું હતું. અને તમામ પ્રગણા ઉપર હોદ્કરને અધિકાર સ્થાપિત થયો. અને રાજપૂતો ભયંકર રીતે ઘાયલ થયા. અને કેટલાક કેદી પકડાયા. પણ વીર દીપચંદની અત્યંત બહાદુરી પૂર્વક એક મહીના સુધી યુદ્ધ ચાલું રાખી બદલ રાજપૂતોના હાથમાં સુરક્ષિત રહ્યું.

પરાક્રમી વીર દીપચંદ શત્રુનો મોરચો ભેદી મંડળગઢના કિલ્લામાં દાખલ થયો. આ પ્રમાણે હતભાગી રાજપૂતોની દુઃખ નીચા ફરી ચાલું થઈ ગઈ અને સર્વ પરિશ્રમ નકામો ગયો. જ્યારે ઘણા સરદારો માર્યા ગયા. ત્યારે રાજમાતાએ મહારાણીના નવા મંત્રી સોમજીએ તેમના સામે દમન કરવા નિશ્ચય કર્યો. પણ તેઓ કાંઈ કરી શક્યા નહિ આ વખતે રામચારીને મધ્યસ્થ તરીકે સાલુમ્ખ્રા સરદારની પાસે મોકલી ત્યારે સરદાર શાંત થયા હતા મહારાણીજી ઉદયપુર માંથી માગવાનો વિચાર કરી ગયા પણ ત્યાં જતાં જ વિચાર બદલાઈ ગયો અને વિચાર્યું કે હું અને મંત્રી સોમજી બંને સાથે રહી રાજ્યનું સુકાન ચલાવીશું, સાલુમ્ખ્રા સરદાર આ કપટ બળ સમજી ગયા હોવા જોઈએ કારણ કે તેમને સોમજીને પુરેપુરો પંઝામાં સપડાવી લીધો હતો. અને સોમજીનો સંહાર કરવા વિચાર કરો ચુકતી શોધી, એક દિવસે જ્યારે સોમજી પોતાના કાર્યાલયમાં બેઠા હતા. ત્યારે કોરવાડાના અર્જુનસિંહ અને ભદ્રેશ્વરના સરદાર-સિંહ ત્યાં આવ્યા અને મંત્રીને કહેવા લાગ્યા કે તમે અમારી જાગીર કેમ લઈ લીધી છે? તેનો જવાબ આપો! મંત્રી સોમજી તેનો જવાબ આપે તે પહેલાં તો તેના દુષ્ટ સરદારોએ મંત્રીની છાતીમાં કટાર ખોસી દીધી અને તેનો વધ કર્યો. આથી સમસ્ત રાજ્યમાં ઉલ્કાપાત મચી રહ્યો.

આ વખતે રાણીજી સાહેલીઓની વાતમાં બેદનોરના રાજા જેતસિંહજી સાથે આનંદ વિહાર કરતા હતા જ્યારે મંત્રી સોમજીના બે બ્રાતાઓએ ખૂમ પાડી કે રક્ષા કરો રક્ષા કરો આ ખૂમ સાંભળી અર્જુનસિંહ પોતાની રૂધીરવાળી રક્તવાળી તલવાર લઈ તેમની પાછળ ચાલ્યો એટલે રાણીજીએ તેને વિશ્વાસઘાતી કહી ફર કર્યો જેથી અર્જુનસિંહ સાલુમ્ખ્રા સરદાર અને સર્વ સામંતો ચિત્તોડના દુર્ગમાં ચાલ્યા ગયા એટલે મંત્રી સોમજીના ભાઈ શીવજીભાઈને મંત્રી બનાવ્યો અને બીજા ભાઈ સતીદાસ ને પણ સારી અને ઉચ્ચ પદવી

આપવામાં આવી વળી શક્તાવતોની સહાય લઈ ચંદાવતોની સામે યુદ્ધ કર્યું. ફક્ત અકોલા નામના સ્થળે વિજય પ્રાપ્ત થયો, બાકી દરેક જગ્યાએથી શક્તાવતોનો વિજય થવા લાગ્યો.

આ વખતે મેવાડમાં એટલી બધી અંધેર પરિસ્થિતિ હતી કે પ્રજા ઘણી લયભીત બની ગઈ હતી પોતાના પ્રાણ અને ધન કેવી રીતે બચાવવા તેના વિચારમાં લયભીત થઈ ગઈ હતી વળી લોકો બહાર નીકળી શક્તા પણ નહોતા તે વેપાર તો કેવી રીતે કરો શકે મેવાડની આજે એવી દશા આવી ગઈ હતી. કે તેનો પેખક પણ ચીતાર ચિતરવાને લાચાર છે. આ ઉપરથી વાંચક ગણ ! જરૂર વિચાર કરો શકશે કે મેવાડના નંદનવનની આજે સ્મશાનભૂમિ થવા લાગી છે. અને આવી અંધાર લયાનક સ્થિતિમાં મેવાડની નંદનવન સમી ભૂમિમાં લયંકર હિંસક પશુઓનો નિવાસ—વાસ થયો હતો.

આવા સમયે મેવાડમાં શ્રીમંત કે ગરીબ નાના યા મોટા કોઈનો ભેદ હોઈ શકેજ ક્યાંથી ? જે પોતાનું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન હતા તેઓજ મેવાડ રહ્યા હતા બાકી તો બીજા ક્યાંય પલાયન થઈ ગયા હતા. મહારાણાની જ અકર્તવ્યતાથીજ આવું પરિણામ પ્રજાને ભોગવવું પડ્યું અને રાજ્યમાં આવા ઘણાજ અનર્થો થવા લાગ્યા છેવટે રાણાએ મેવાડને બચાવવા માટે સિંધીયાની સહાય લેવા નિશ્ચય કર્યો જેથી સિંધીયાએ સહાય આપવાનો હા પાડી. આ ઘટના બન્યા પછી બલિનસિંહને કોટાની સુબેદારી મલી બલીમસિંહ એક કાર્યકુશળ ચતુર હોંશિયાર હતા પણ તેની અભિલાષાં વિચિત્ર પ્રકારની હતી. તે આવી સુબેદારી કરતાં મેવાડનો અધિપતિ થવા આકાંક્ષા ધરાવતો હતો. અને તે આકાંક્ષાથી સંતોષ ન થતાં તેને ભારતવર્ષના સમ્રાટ થવાની અભિલાષા થતી હતી પણ વિધી અનુસાર તેની એકે ઇચ્છા પાર ન પડી. પણ તેની અભિલાષાનું પરિણામ એ આવ્યું કે તે જે હોદ્દો ધરાવતો હતો તે પણ મૂકી દેવો પડ્યો અને કેવળ રાજપૂતોનો નોકર જ રહ્યો.

બલિમસિંહના હૃદયમાં ધીમે ધીમે જે આશા પ્રગટ થતી હતી તે આશા પૂર્ણ થવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો હતો જેથી મહારાણાએ પોતાનું સૈન્ય મજબૂત કરવાનો ભાર બલીમસિંહને સોંપ્યો હતો. આ મહાન કાર્યની સાથે પોતાનો પણ મહાન ઉદ્દેશ સફળ થાય તો ભારતીય વર્ષના શ્રેય થાય.

જ્યારે બલિમસિંહને સૈન્ય મજબૂત કરવા ધનની જરૂર હતી. ત્યારે ચંદાવત સરદારોએ મહારાણાની ચોસઠ લાખની આવકની જમીન પચાવી પાડી હતી જેથી ઉપજ વસુલ કરો તેમાંથી ત્રણ લાખ સિંધીયાને આપવા અને ચોથો લાખ પોતે રાખવો અને પોતાના ભાગમાંથી સેનાની ભરતી કરવી અને

મજબૂત બનાવવું તેથી જલિમસિંહ પ્રચંડ સેના લઈ ચિત્તોડ ઉપર ચઢાઈઓ કરવા લાગ્યો. અને ઘણા ગામ નગર પાયમાલ કર્યા જલિમસિંહના પંજામાં જે જે ગામ આવ્યા તેનો સમુજગો જ નાશ કર્યો હતો.

આ વખતે સરદાર લિમસિંહનો પ્રધાન (સલાહકાર) ધીરજસિંહ હતો. તે ઘણા બુદ્ધિશાળી અને હોંશિયાર હતો. ધીરજસિંહ હમીરગઢનો હાકેમ હતો તેને વિદ્રોહી જાણી જલિમસિંહ હમીરગઢ ઉપર ઘેરો ઘાડ્યો આખરે ધીરજસિંહનીતદુર્દશા બેઠી અને જલિમસિંહ તેપોનો મારો ચલાવી હમીરગઢના ચુરેચુરા કરી નાંખ્યા. આ પ્રમાણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. ત્યાંથી તે ચિત્તોડ ગયો, ત્યાં તેને સિંધીયાની સેનાની સહાય માગી ત્યારે ગર્વિત માઘોળ સિંધીયાએ રાણાજીને પોતાની પાસે બોલાવવાની આજ્ઞા કરી રાણાજી વખતને માન આપી માઘોળ પાસે ગયા આથી જલિમસિંહને ઘણું જ લાગી આવ્યું. પરંતુ જલિમસિંહ માટે કપટજળ પથરાઈ હતી કપટી મરાઠા અંબાજીએ એવી સંધિ ગોઠવી રાણાજીએ કહેવડાવ્યું કે જલિમસિંહ આપણા માટે વિદાયગીરી લેવા તૈયાર છે આથી ચતુર જલિમ કિંચિત્ પણ હતાશ થયા વગર તરતજ ત્યાંથી ચાલતો થયો.

આ પ્રકારે કપટજળથી અંબાજી આઠ વર્ષ મેવાડમાં રહ્યો અને મેવાડમાં થી એટલું બધું દ્રવ્ય મેળવ્યું કે તે એક સુપ્રસિદ્ધ શાહુકાર ગણાવા લાગ્યો હતો. મેવાડની ભૂમિનું મહેસુલ પચાવી બાર લાખ રૂપીયા ભેગા કર્યા હતા, પરંતુ તેના રહેવાથી મેવાડમાં અરાજકતા ફર થઈ અને મેવાડમાં બીલકુલ શાંતિ નહોતી તે મેવાડમાં આજે શાંતિ પ્રવૃત્તિ રહી. થોડા સમય પછી મેવાડીઓએ અંબાજીને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા. અંબાજીના હાથે કેટલાંક સારાં કામો થયાં હતાં; પરંતુ છેવટે તે સ્વાર્થી બની પોતાની મૂળ જાત પર આવ્યો હતો અને પોતાની ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી મેવાડના યત્રુ પક્ષમાં લગી ગયો હતો.

જ્યારે ચંદાવત્ સરદારોનો પુનઃઅધિકાર પ્રાપ્ત થતાં જ શીવદાસ અને સતીદાસ બંને મંત્રીઓ ગભરાવા લાગ્યા જે ચંદાવતોએ પોતાના ભાઈ સોમચંદ ને મારી નાખ્યો હતો તે ચંદાવતોને આજે જોતાં બંને ભાઈ ઓએ પોતાના બચાવ માટે અંબાજી પાસે સહાય માગી અંબાજીએ સહાય આપવા સાંઝે રૂપીયા આઠ લાખની આવક માગી હતી. આટલું બધું કર્યું છતાં મહારાણા અને મંત્રીની કોઈ પણ આશા પૂર્ણ થઈ નહિ.

મેવાડની સ્થિતિ દીનપ્રતિદીન બગડતી ચાલી. માઘોળ સિંધીયા પણ આ દુનિયામાંથી હંમેશને માટે વિદાય થયો માઘોળ સિંધીયા એક બહાદુર નર હતો. પરંતુ તેણે પોતાની બુદ્ધિ ને બહાદુરી ફક્ત સત્તા ને પેસા મેળવવામાં જ શુભાવેલી જે માઘોળએ પોતાના ધનનો ભારતને માટે ઉપયોગ કર્યો હોત તો આજે

ભારતની દીનદશા ન હોત, માઘોળના હાથે ભારતનું લગાર પણ હિત થયું નહિ. આજે ભારત વર્ષની પ્રજા માઘોળના નામ ઉપર ધિક્કારે છે.

જો માઘોળના મૃત્યુ વખતે તેના કાંઈ પણ કુટુંબી કે અન્ય જનની આંખમાં એક અશ્રુનું બિન્દુ પડ્યું ન હોતું. રાજસ્થાનની દીનદશાનું કારણ અત્યાચાર, પ્રચંડ, લોભ અને બુદ્ધિમ હતાં. આખરે માઘોળ ભારતવાસીઓના પ્રીતકાર લઈને જ ચાલ્યો ગયો.

જ્યારે માઘોળનું મૃત્યુ થયા બાદ તેનો ભત્રીજો દોલતરાવ બળપૂર્વક સિંહાસન પર બેઠો ત્યારે માઘોળનો કુમાર સગીર (નાનો) હતો, દોલતરાવ જેવો ગાદી ઉપર આવ્યો તેવો તરત જ માઘોળની વિધવા પત્નિઓ સાથે ઘોર વિગ્રહ આરંભ્યો હતો. વળી તેણે શેણવી સરદારોનો વધ કરી મહાપાપ કર્યું હતું આ વખતે સિંધીયાના વર્તન ઉપર જ મેવાડનું ભાવિ હતું કારણ કે સિંધીયાના પ્રતિનિધિ અંબાળના હાથમાં મેવાડનું ભાગ્યચક્ર હતું. આવી રીતે અનેક મુશ્કેલીઓ દિનપ્રતિદિન મેવાડ પર વધતી ગઈ, હોલકરે નાથદ્રારા મંદિરને પણ બાકી રાખ્યું નથી. નાથદ્રારા મંદિરની મૂર્તિ તથા ઉદયપુર ઉપર હલ્લો કરવાની તૈયારી કરી તે વખતે અજીતસિંહ જઈ પહોંચ્યો અને અજીતસિંહ દ્વારા મહારાણાની અભિલાષા બળ્લી લીધી. તેથી હોલકરે જવાબ આપ્યો કે “ ચાલીસ લાખ રૂપિયા લીધા સિવાય ઉદયપુરનો ત્યાગ કરીશ નહિ. ” આ સમાચાર જ્યારે મહારાણાના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે મહારાણાના હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન—પેદા થયો.

આખરે ડરપોક બિમસિંહ ચાલીશ લાખ રૂપિયા આપવા કબુલ થયો. શું રાણા પ્રતાપનો વંશ આવો ડરપોક અને બીકણ હશે ? શું તેમનામાં બાપ્પા રાવલનું ખમીર ન હોતું ? જો તેમનામાં મેવાડનું રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય નહોતું તો તે સિંહાસન ઉપર બેઠો શું કામ ? એ બીકણ રાણો આખરે તે શત્રુઓના અણીમાં પડ્યો અને પોતાના શિરે કલંક લગાડ્યું હતું પણ તે કલંક નાનું સું ન કહેવાય પણ જો કદાચ તે કલંકને સાત સમુદ્રના જળથી ધોવામાં આવે તો પણ તે કલંક નાબુદ થાય તેમ નહોતું. સંધિ કરવાના બદલામાં રૂપિયા ચાલીસ લાખ માગ્યા હતા, આટલા બધા રૂપિયા મહારાણાથી આપી શકાય તેમ નહોતું પણ રાણાજી બળુતા હતા કે આ રૂપિયા આપ્યા સિવાય હોલકર કદાપી પાછો બળ તેમ નહોતો તેથી જ તેણે તે રૂપિયા આપ્યા હતા

દોહરા

લાખ ચાલીશ આપવા, જણસો બધી વેચી ખરી,
સ્ત્રી તણા વેચ્યા અલંકાર, શું ભાવિની ખુબી ભરી. ૩૦૨
લોજન પાત્રો પણ ગીરવી, વળી દેવું કર્યું શાહુકારનું,
આટલું કરવા છતાં દેવું, પુરું થયું ન હોલકરનું. ૩૦૩

ઉધાર ઉછીના લઈ, બાર લાખ લેગા કર્યા,
 માંગણી મોટી હોલકર તણી, ભાગ્ય દેવી બદલાઈ ગયાં. ૩૦૪
 ગામ મુકયા ગારસ મુકયા, કયા ન કીધી શત્રુએ,
 નિંકુર હોલકર તો બન્યો, જાણે જુઓ યમરાજ એ. ૩૦૫
 મહા મુશ્કેલીએ કયું, દેવું પુરું હોલકર તણું,
 વાહ!!! ભાગ્ય વિધાતા, શું કયું ભાવી તેં મેવાડ તણું. ૩૦૬
 ચડતી અને પડતી તણા, રંગો જગત બદલાય છે,
 બાપ્પા રાવલની કિર્તિમાં, આ ઝાંખપ કંઈ દેખાય છે. ૩૦૭
 માટે જગતના માનવી અભિમાન કેા કરશે નહિં,
 ન હોય ધન તો ન થાજે તેને, પણ હોય એનું જાશે નહીં. ૩૦૮

આવી મેવાડની વિકટ સ્થિતિ જોતાં મેવાડની દુર્દશાનું ખ્યાન આપવા લેખ-
 કને પણ શબ્દો શોધ્યાં જડતાં નથી. જ્યારે ખુટતી રકમ વસુલ કરવા બળરામ
 શેઠને મૂકતો ગયો અને અજીતસિંહની સાથે ગયો, આ વખતે હોલકરે ઉત્તર
 તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું.

“પાપીઓને પાપની શિક્ષા અવશ્ય મળવીજ જોઈએ.” જ્યારે મરાઠાઓ
 અત્યંત ગર્વમાં આવ્યા ત્યારે તેમનામાંથી કેટલાક ખ્રિટિશના સૈન્યમાં બળ્યા
 અને ખ્રિટિશ સૈન્યની બહાદુરોથી મરાઠાઓ પરાજય પામ્યા જેથી પેશ્વાહોલકરની
 તાકાત ખ્રિટીશ સૈન્યની સામે થવાની રહી નહીં. તેમનો પણ પરાજય થયો.
 આથી મરાઠાઓના હાથમાંથી સઘળું દ્રવ્ય અને બળ નાશ પામ્યું. ભાવીની
 અનુકુળતા હંમેશના માટે કોઈની કાયમ રહી નથી અને રહેશે પણ નહીં.
 વળી મરાઠાના સૈન્યનો પગાર નહીં આપવાના કારણથી આખું સૈન્ય બદલાઈ
 ગયું હતું. છતાં પણ આશાજનક વાતો કરી અંગ્રેજો સામે લડવા તૈયાર
 કર્યા હતા.

આ વખતે મેવાડની દુર્દશા એવી થઈ હતી કે તે લખતાં પણ હાથ
 ધ્રુજે છે, પાપીઓ પિશાચ બની મેવાડના તમામ ગામ, નગરો લુંટવા લાગ્યા
 અને ઘોર ભયંકર ત્રાસ વર્તાવવામાં બાકી રાખી નહોતી, જેનો ઉલ્લેખ લખતાં
 લખતાં પાનાના પાના બરાબર તેમ હોવાથી ક્રૂર દુઃકમાં જ કે “મેવાડની
 ઘણીજ ભયંકર અને કયાજનક પરિસ્થિતિ બનાવી દીધી હતી.

છાપો

મેવાડ કેરું પૂણ્ય જુઓ, ને ગયું ખવાઈ,
 મેવાડ કેરા ભાગ્ય મહીં, લક્ષ્મી રીસાઈ;

કર્યો હોદ્દરે ત્રાસ, ક્યા ન દીલમાં લાવ્યો.
 લુંટી લઈ મેવાડ, ખજનો તર બનાવ્યો.
 પણ હરામની લક્ષ્મી જુઓ, કાયમ કદી ટકતી નથી.
 કહે 'ભોગી' હોદ્દર પાસ, લક્ષ્મી પછી રહેતી નથી. ૩૦૯

છુપ્પો

હોદ્દર ફેરું પૂણ્ય ગયું જુઓ પરવારી,
 અભિમાનથી જુલમ તણી, ઝડીઓ વિસ્તારી;
 લુંટયા ગામ ગરાશો, છતી ન ભૂખ જ ભાંગી,
 આખર કુટયું ભાગ્ય, માંહી માંહી આગજ લાગી.
 છેવટ ખિટીશ ગણુ આવી હોદ્દરનેજ હરાવતા,
 કહે 'ભોગી' ખિટીશ થકો, સિંધિયા પણ ભાગતા. ૩૧૦

આ પ્રમાણે હોદ્દર અને સિંધીયાના ત્રાસથી મેવાડની કંચન સમી ભૂમિ ખીલકુલ સુકી-લુખી બની ગઈ. હોદ્દર અને સિંધીયાને મહાત કરનાર કૌઠપણુ રાજપૂત રહ્યો નહિ મરાઠાઓ આ પ્રમાણે અત્યાચાર કરી મેવાડની ભૂમિ રૂપી સ્મશાનમાં પિશાચોની માફક ભ્રમણુ કરવા લાગ્યા.

આ વખતે મેવાડમાં કૌઈ એવો નહોતો કે જે સ્મશાન ભૂમિની ચિતા-માંથી અસંખ્ય મહાવીરો ઉત્પન્ન કરે તેથી મેવાડ ભૂમિની આ દુર્દશા જ રહી હતી. આખરે જેમ સમય સમયનું કામ કરે છે તેમ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખિટીશોએ મરાઠાઓને બગપૂર્વક 'હાંકી કાઢ્યા. અને પોતાની શક્તિથી આ દેશને જીવાડ્યો,

આથી મરાઠાઓ પોતાનો ખજનો જ્યાં ત્યાં છુપાવવા માંડ્યા, આ વખતે અંબાજી રાણાએ વૈર લેવા વિચાર કર્યો કારણ કે મહારાણાએ અગાઉ મરાઠાઓને સહાય કરી હતી. તે વૈર અંબાજી બૂલી ગયો નહોતો. તેથી જ અંબાજીએ મહારાણા ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવા સાડ નક્કી કર્યું, પરંતુ તેની ધારેલી અભિલાષા પૂર્ણ થઈ શકી નહીં. આ વાત જ્યારે સંગ્રામસિંહના બાણમાં આવી ત્યારે સંગ્રામસિંહ અંબાજીના દરેક કાર્યમાં વિઘ્ન નાંખી તેની કાર્ય પદ્ધતિને તોડી નાંખતા હતા પણ તેમાં વિરાંગના સન્નારીઓનો ઘણો મોટો હિસ્સો હતો અને એજ સન્નારીઓ અંબાજીની વિરૂદ્ધ પડી સિંધીયાની સ્ત્રી 'બાઈજીબાઈએ' અંબાજીના માર્ગમાં વિઘ્ન નાખતા નિશ્ચય કર્યો જે કે 'બાયજીબાઈ' રાજપુતના શત્રુ સિંધીયાને પરણી હતી તેમાં બધા રાજસ્થાનો કરતાં મેવાડના રાજ્યને પોતે આરાધ્ય દેવ માનતી હતી. પોતાનો પિતા સુર-

જીરાવ ઘણો જ નિર્દય અને ઘાતકી હતો, તે છતાં તેના ઘરે આવી દેવ સમી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ તેને ઘરે જન્મી, તે દરેક સ્ત્રીઓમાં શિરોમણી હતી.

પોતાના પ્રયાસથી શક્તાવહ અને ચંદાવતો એકત્ર થઈ ગયા અને પોતાના મેવોડ માટે અભિમાન આંબુ જોથી એક બીજાઓ સાથે કસુંબા લીધા અને વેર-ઝેર ભૂલી ગયા. આ વખતે હોલકરે ભાષણ આપી એકચતા ઉપર બાર મૂકી દરેકને એકત્ર કરી નાખ્યા હતા. “આપણુ અંદર અંદરના કલેશનો ત્યાગ કરી મેવાડના મહારાણાને મદદ આપી તમારા દેશનું કલ્યાણ કરો જ્યારે આપણે દુશ્મનનો સામનો કરીશું ત્યારે પણ આપણને મેવાડવાસીઓની જરૂર પડશે માટે આપણે કોઈ પણ રીતે મેવાડના રાણાને મદદ આપવી જ જોઈએ.” આવી રીતે ભાષણ આપી હોલકરે પોતાની ફરજ બજાવી હતી, પોતે ચાલતા સુધી મેવાડનું અમંગળ કર્યું નહતું અને સિંધીયાને કહેતો ગયો હતો કે “મેં અંબાજીના આક્રમણથી રાણાના રાજ્યને જરૂરિયાત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે આપ કોઈ પણ પ્રકારે એવું ખરાબ વર્તન કરશો નહિ.” આંખરે સિંધીયાએ થોડો વખત હોલકરની વાતનું પાલન કર્યું પણ છેવટે સોળ લાખ રૂપિયા વસુલ કરવા માટે મેવાડ પર હલ્લો કરવાના ઇરાદે ‘સદાશિવરામ’ને એકદમ એ દેશમાં મોકલી આપ્યો. અને ઇ. સ. ૧૮૦૬ ના જુન માસમાં ગોત્રંદાજ પલટણ લઈને કુચ કરી હતી.

સિંધીયાને પોતાના બે કાર્યો હતા (૧) સોળ લાખ રૂપિયા વસુલ કરવા, (૨) જયપુરના સૈન્યને ઉદયપુરમાંથી દૂર કરવાનું, પણ રાજકુમારી કૃષ્ણાકુમારી નો વિવાહ જયપુરના રાજાની સાથે નક્કી થયો હતો. આ વખતે કુશાવહ રાજાનું સન્ય ત્યાજ હતું જ્યારે એ સૈન્ય ચાલ્યું ગયું ત્યારે મહારાણા ભિમસિંહની ભાગ્યદશા બદલાઈ ગઈ જ્યારે ભાવી બદલાઈ કોઈ જુદાજ રૂપમાં ફેરવાય છે ત્યારે જ મનુષ્યના જીવનની કસોટી થાય છે તેવી રીતે હત્તભાગી રાણા ભિમસિંહની દશા થઈ અને પોતે પોતાના દિવસો મહા-મુશીબતે નિર્ગમન કરતા હતા.

આટલું દુઃખ હપું તેમાં પણ વધારો કરવાના ઇરાદાથી દુષ્ટ વિઘાતાએ મહારાણાના હાથમાંથી રાજસત્તા પણ છીનવી લીધી હતી. કેવળ નામનું જ રાજસન્માન ભોગવતા હતા. પણ તેઓ પોતાની પુત્રી કૃષ્ણાકુમારીને જોઈને જ આનંદ માનતા હતા પણ કઠોર ભાવીએ રાજકુમારીને પણ લઈ લીધી હતી. આ બધું અંદર અંદરના કલેશને લઈને આજે રાજસ્થાનની મહા લયંકર શોચનીય દશા થઈ હતી. કૃષ્ણાકુમારીના વિવાહનો ઝગડો માનસિંહે એટલો

ખધે વધાર્યો હતો કે તે લખતાં પૃષ્ઠના પૃષ્ઠ બરાબ તેમ હોવાથી આગળ ન લખાવતાં આટલું જ ખસ છે ?' કે કૃષ્ણાકુમારીના રૂપનો પુનરી માનસિંહ થયો હતો અને તેણે કોઈ હિસાબે જયપુરના રાજા સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ થવા ન દેવો અને પોતે પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો. 'તેથી જ પોતે કલેશનો વધારો કરી મેવાડના રાણાને ધમકી આપવા લાગ્યો હતો. આખરે ખંનેને સામસામા યુદ્ધ થયા, તેમાં કોઈ ફાળો નહીં અને સર્વની શક્તિનો વ્યય એવો થયો કે જેથી દુશ્મનો ફાવી ગયા અને કૃષ્ણાકુમારીનો ભોગ અપાયો હતો.

વળી આથી માનસિંહના લશ્કરમાં ફૂટ પડી હતી અને પોતે હતાસ થઈ ગયો હતો. જ્યારે પોતે આત્મઘાત કરવા તૈયાર થયો અને તેના સામંતોના જાણવામાં આવ્યું કે તરત જ દોડીને માનસિંહના હાથમાંથી તલવાર ઝુંટવી લીધી અને જોધપુર લઈ ગયા, જોધપુરના દરવાજા ખંધ કર્યા અને છ મહિના સુધી અંદર રહીનેજ લડ્યા પણ છેવટે જોધપુર દુશ્મનોના હાથમાં જ ગયું તેમાં હુંટફાટ ચલાવી શહેરને પાયમાલ કરી મૂક્યું હતું. આ વખતે સૈન્યમાં કલહ ઉત્પન્ન થયો એટલે જગતસિંહ મરણના ભયથી નાસવા લાગ્યો અને હુંટ કરીને મેળવેલ તમામ માલ-મિલકત જયપુર મોકલવા માંડ્યો. પણ અધવચ્ચમાં જ રાઠોડોએ તે તમામ માલ-મિલકત હુટ્ટી લીધા, જગતસિંહ મહામુશીબતે પોતાના પ્રાણ ખચાવી નાસી આવ્યો પણ પોતાના સૈન્યની જે દુર્દશા થઈ છે તે લખવાની શક્તિ અમારી લેખણીમાં નથી.

ખરાબ સુહૃદ્માં જ કૃષ્ણાકુમારી સાથે વિવાહ કરવામાં આવેલ તેનું જ પરિણામ લોગવનું પડ્યું. જ્યારે કૃષ્ણાકુમારીના ઉત્તમ ગુણો અને ગંભીરતા તથા પોતાનું પવિત્ર ચારીત્ર એટલું બધું જીવનની સાથે ઓતપ્રોત હતું કે આજે કૃષ્ણાકુમારીનું નામ સાંભળતાં જ દરેક મેવાડીના આત્માને તેના ગુણોનું સંભારણું યાદ આવે છે. કૃષ્ણાકુમારીનું મોત થયું તેનો ઉત્પાદક માનસિંહ અને તેનો મિત્ર અમીરખાં હતો.

અમીરખાંની આગળ મહારાણા ભિમસિંહ એક કાષ્ટની પુતળી સમાન હતો. તેથી જ અમીરખાંએ કહ્યું હતું કે “કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ માનસિંહ સાથે કરો, નહીં તો તેનો વધ કરો.” પણ આવી ભયંકર પરિસ્થિતિ હતભાગી, હિચકારા, અભાગી, અને બીકણ રાણાએ બાળપણથી કિર્તિને કલંક લગાડ્યું હતું. આખરે તે કામ દોલતસિંહ નામના રાજપૂતને સોંપવામાં આવ્યું. આ કઠોર હૃદયના મનુષ્યના હાથમાંથી છૂરી પડી ગઈ અને જ્યારે મહારાણીને ખબર પડ્યા કે વનવાસમાં રહેવાનું થઈ રહી છે, ત્યારે રાણી માથું પટકવા લાગી છતાં પણ

મહારાણા બિમસિંહને તેની અસર થઈ નહીં. છેવટે જ્યારે ઝેર આપવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે એક દાસી મારફત ઝેર મોકલ્યું પણ તે ઝેર બહાદુર દેવી બારત લક્ષ્મી કૃષ્ણાકુમારીએ ખીલકુલ સંકેત રાખ્યા વગર ઝેર પી લીધું, અને પોતે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું કૃષ્ણાકુમારીના પરલોક ગયા પછી તેની માતાએ અન્ન-જળનો ત્યાગ કરી સર્વ વૈભવને તિલાંજલી આપી પોતે પણ પુત્રીને માર્ગે ચાલી, કૃષ્ણાકુમારીના મૃત્યુના સંબંધમાં દુષ્ટ અણ્ણતસિંહ પણ ભેગો જ હતો આમાં એજ દુષ્ટનો હાથ હતો. કારણકે એ પાપીએ જ અમીરખાને ઉશકેર્યો હતો.

આવી અનેક ઘટનાઓ મેવાડની પવિત્ર ભૂમિ પર થવા લાગી જેથી મેવાડની દુર્દશા થવામાં બાકી રહી નહીં. અમીરખાંની પ્રતિષ્ઠા હોદ્કરના રાજ્યમાં ઘણી જ સારી હતી તેને દ્રવ્ય પણ સાડું સંપાદન કર્યું હતું. આખરે બ્રિટિશ સરકારે અમીરખાને કહેણ મોકલાવ્યું કે. ‘તમે હોદ્કરનો પક્ષ ત્યાગ કરી અમારા પક્ષમાં આવો તો અમે તમને ઘણીજ જાગીરો અને પ્રગણાં આપીશું. શરત એટલી જ કે તમારે તમારી સેનાને નિશસ્ત્ર બનાવવી પડશે’ આ પ્રમાણે શરત મંજૂર રાખી બ્રિટિશ સરકારની છાયા નીચે નવાબ અમીરખાં રહ્યો અને તેની રાજધાની ટાંકમાં કરી.

ત્યાર પછી બ્રિટિશ સરકારે મેવાડના રાણા સાથે સંધી કરી તે પ્રસંગ મેવાડના માટે માંગણીક હતો. જે ભૂમિની હાડ-ચામ અને નસો તૂટી ગઈ હતી તેજ ભૂમિમાં આજે શાન્તિનું જળ સિંચવાનું બ્રિટિશ સરકારે શરૂ કર્યું. તેથી મેવાડને ભયંકર પ્રપંચી અત્યાચારીઓના બુદ્ધિમોથી બચાવી લીધું.

ઈ સ. ૧૮૦૬ ની વસંત ઋતુમાં અંગ્રેજોએ મેવાડની સ્થાનવત્ ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, પ્રવેશ કરતાં જ તેમના આત્માને શોક થયો કે જે મેવાડ એક વખતમાં રાજ્યસ્થાનમાં નંદનવન સમુ હતું, જે મેવાડ શૂરાઓનું કેંદ્ર સ્થાન હતું, જે મેવાડ સ્વમાન સાથે પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર થતું. તેજ મેવાડને બ્રિટિશ સરકારે દેખ્યું ને શોક કરવા લાગ્યા. આ વખતે મેવાડની ભૂમિમાં ઠામ ઠામ ખંડીયરો માલુમ પડતા હતા, જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટીપાત કરવામાં આવે ત્યાં ત્યાં હૃદય ભેદક ભયંકર મૂર્તિઓ દ્રષ્ટીગોચર થતી હતી. ઘણા સ્થાનો ઉજ્જડ થઈ ગયાં હતા, ખેડુતો પાસે અનાજ નહોતું. જ્યાં દ્રષ્ટી કરી જોવામાં આવે ત્યાં ઘણીજ કંપારી છુટે તેવી સ્થિતિ જોવામાં આવતી હતી. સુંદર સુંદર મહાલયો પણ ખંડીયર બની ગયા હતાં જ્યાં મરાઠાઓની પધરામણી થઈ છે ત્યાં આથી પણ વધારે ભયંકર બનાવો બન્યા છે. પણ છેવટે તેઓને તેમના પાપનું પ્રાયશ્ચિત ભોગવવું પડ્યું.

અંબાજીએ મેવાડની પુષ્કળ લક્ષ્મી લુટી હતી પરંતુ પાછળથી સર્વ સંપત્તિ તેને આપી દેવી પડી હતી તેની કઠોરતા અને સ્વાર્થ પરાયણતાને લઈને મેવાડને ભારે નુકશાન થયું હતું, તેનું ક્ષણ તેને તાત્કાલીક મંળી ગયું. જે સિંધિયાની સહાયથી તેના સૌભાગ્યના સૂર્યનો ઉદય થયો હતો તેજ સિંધિયાનો અનાદર કરી તેને ગ્વાલીયરમાં પોતાની સ્વાધીનતાનો ડંકો વગડાવ્યો હતો. આથી સિંધીયા તેનો પ્રચંડ શત્રુ બની ગયો હતો. આખરે અંબાજીને પકડ્યો અને તેના હાથ પગની આંગળીઓ બાળી મુકી તેની તમામ સંપત્તિ ઝુટવી લીધી.

અંબાજીથી પોતાની સંપત્તિને લુટાતી જોઈ ન શકવાથી તેના સમક્ષ પડેલી છૂરીથી પોતે આત્મહત્યા કરવા વિચાર કર્યો, તેના હૃદયમાં છૂરી મારી તો ખરી પણ તેનું મત્સ્ય થયું નહિ. આ વખતે અંગ્રેજ દ્વતની સાથે જે ડોક્ટર હતો તેને તાત્કાલીક ધાવ સીવી લીધો જેથી તેના પ્રાણ બચી ગયાં. તે નિસ્તેજ થઈ ને પડ્યો હતો, તેના ખજાનાની ચાવી તેના હાથમાં આવી આ વખતે અંબાજીની પાસેથી રૂપીઆ પંચાવન લાખની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તે પછી સિંધિયાએ જે વખત પોતાનો સુબો બનાવી મેવાડ પર મોકલ્યો હતો પણ તે બહુ વખત સુધી આ પદ લોગવી શક્યો નહિ અને થોડાંક સમયમાં પરલોક વાસી થયો. કહેવાય છે કે અંબાજીના મરણ પછી તેની તમામ સંપત્તિ જલિમસિંહના હસ્તમાં આવી.

રાણાજીના મંત્રીએ સીતેર હજાર રૂપીઆ ચશ્વતરાવ ભાઈને આપી કમલમેરનો કિલ્લો લઈ લીધો. આટલા પૈસા લેવા કરવા માટે જુદી જુદી ભૂમિઓ જુદા જુદા માણસોને ઈજારે આપી દીધી. દુરાચારો અમીરખાંએ ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં પોતાની પ્રચંડ સેનાને સાથે લઈ મેવાડ પર ઘેરો ઘાલ્યો. અને રાણીની પાસે અગીયાર લાખ રૂપીઆની માગણી કરી “જો તમે માંગણી નહિ સ્વીકારો તો તમારૂં એકલીંગજીનું મંદિર તોડી નાંખીશ અને મેવાડને પાયમાલ કરીશ.”

આ વખતે મહારાણામાં અગીયાર લાખ રૂપીઆ અમીરખાંને આપવાની શક્તિ ન હતી પણ રૂપીઆ આપ્યા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. તેથી છેવટે નવ લાખ રૂપીઆ આપવાનો સ્વીકાર કર્યો પરંતુ રાણાથો આટલા રૂપીઆ લેવા થઈ શક્યા નહીં ત્યારે કૂર અમીરખાંએ રાણાના દ્વતનું બચાંકર અપમાન કરી તેના પર અત્યાચાર કરવા માંડ્યો. તેમાં મંત્રી કિશનદાસ^{૫૬} ધાવલ થયો.

૫૬. કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે કિશનદાસ આ વિપત્તિના સમયમાં સદા મારી પાસે રહેતો હતો, રાણા અને કર્નલ ટોડની વચ્ચે ચર્ચાઓ થતી ત્યારે કિશનદાસ દુભાષિયાનું

કૂર પઠાણોએ મેવાડમાં બળ પૂર્વક પ્રવેશ કર્યો, રાણાજી તેની ગતિ રોકી શક્યા નહીં. જેથી નગરવાસીઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. અમીરખાં લયંકર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો. આવા સમયે કોઈપણ સ્ત્રી બહાર નીકળી શકે નહીં નગરજનોની કિંમતી સંપત્તિ લૂંટાવા લાગી, મેવાડમાં હાહાકાર થવા લાગ્યો, લોકો જેમ તેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. પઠાણોએ જીવનની અવધી કરવાં માંડી આ વખતે પઠાણોનું સૈન્ય પણ આવી લાગવાથી બંને તરફથી ઉદયપુરની પ્રજા ઉપર જે અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો છે તેનું વર્ણન કરવું તે લેખકનો શક્તિ બહારની વસ્તુ છે. પ્રજા બિચારી દારૂણ દુઃખમાં સપડાઈ ગઈ આખરે અંદર અંદરના વિગ્રહથી મેવાડની પ્રજાને દુઃખ પડવાનું બાકી રહ્યું નથી.

જ્યારે મેવાડની રક્ષાને કોઈ ઉપાય રહ્યો નહીં. ત્યારે રાણાજીએ એક સલા બોલાવવા નિશ્ચય કર્યો અને ‘ધવલ મેરૂ’ નામના સ્થાનમાં સલા બોલાવી અભિપ્રાય બહાર કર્યો કે “ મેવાડનો તમામ જૂમિ દુશ્મનોને વહેંચી આપવી. ” દુશ્મનોને મનોકામના પૂરી કરવાનો આ સમય જલ્દી હાથ આવવાથી તેઓને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. જ્યારે મેવાડની દુર્દશાની પરાકાષ્ટાનો સમય નજદીક આવતો ગયો ત્યારે જેમ સ્મશાનનો કબજો મેળવાથી પ્રેતો ખુશી થાય છે તેમ મરાઠાઓ અને પઠાણો આનંદ માનવા લાગ્યા, અને અત્યંત ખુશી થવા લાગ્યા,

એક વખત મેવાડવાસીઓ પ્રભાવશાળી અને શૂરવીરતામાં પોતાની નામના અમર કરી જગતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અંકિત હતા તેજ મેવાડવાસીઓ આજે ચૈતન્ય વગરના નિર્જીવ સ્થિતિમાં તઈને જડ અને નિરૂત્સાહી નહિં તો રાજસ્થાનની કમલિની કૃષ્ણાકુમારીનો લોગ શા માટે આપવામાં આવત ? અને આપ્યારાવલના વશજ મહારાણા ભિમસિંહ કાયર અને ડરપોક શા માટે બનત ?

કામ કરતો હતો. અંદાવતો સાથે તેને વૈર હતું, પણ તે મહાન સ્વામિયક્ત હતો કર્નલ ટાંડે પોતાના સ્વનેત્રોએ મૃત્યુ થતાં જોયું હતું કિશનદાસનું મૃત્યુ થયેલું જોઈ કર્નલ ટાંડે તથા અંગ્રેજ ડોક્ટરને મજબૂત સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો કે “ કોઈએ ઝેર-વિષ આપીને મારી નાખ્યો છે. ” કિશનદાસના મૃત્યુની વાત સાંભળી હજારો માણસો રડ્યાં હતાં. આ ઉપરથી પ્રતિત થાય છે કે તે અત્યંત લોકપ્રિય હતો. આ સમયમાં સતિરામ, કિશનદાસ તથા રૂપરામ પણ વિદ્યમાન હતાં અંગ્રેજો સાથે રાણાજીને સહિ થયા પછી આપુણ સિધિયાને અજમેરમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યો. તેણે જ્યાં રહેવાનો વિચાર કર્યો હતો તે વખતે તેના શરીર પર થુંક્યા હતા. અને તેને અનેક કુપયનો સંભળાવ્યા હતાં અહંકારનું પરિણામ આવું જ આવે છે.

મેવાડની સર્વ સુંદરતાનો નાશ થયો હતો. જે મેવાડ એક વખતનું નંદનવન ગણાતું હતું તે મેવાડની સુંદરતા આજે ક્યાં ચાલી ગઈ ? એક વખતની તે મેવાડભૂમિ જન્મભૂમિને ખાતર પ્રાણ આપનારાઓ અસંખ્ય વીરોને જન્મ આપનારી હતી. જે મેવાડ એક વખતે સર્વ દેશોમાં શિરોમણી ગણાતો હતો, જેને સમસ્ત જગત વીરજન ગણીને વંદન કરતું હતું, તે મેવાડભૂમિ આજે તો સ્મશાનવત્ બની ગઈ અહાહા શું વિધાતાની અકૃપા ! આ પ્રમાણે મેવાડની અધોગતિનું વર્ણન કરતાં ભલભલાના હૃદયને આઘાત થયાવીના નહિ રહે.

એક વખતની મેવાડભૂમિની મહારાણી આજે લિખારીની દશામાં જે મેવાડ કેરા શાહુકારો મેવાડ માટે પ્રાણ આપતાં પાણી પાની સુક્તા નહોતા તે માણસો આજે પિશાચોના પંડામાં લોહ જંજીરથી કેદ પકડાયા અને સર્વને અજમેર લઈ ગયા અને ત્યાં પ્રબળનોને ઘણું જ કષ્ટ આપી રીભાવી રીભાવી મૃત્યુને શરણ કર્યા. ઘણા લોકોએ પૈસા આપીને પોતાના જીવનની સુખિ મેળવી આખરે ઈ. સ. ૧૮૧૭ પર્યન્ત જે જીવતા રહ્યા તેઓ તે વર્ષમાં થયેલી સંધિ અનુસાર સુક્ત થઈ હાડપિંજરના આકારમાં કારાગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા.

આ વખતે જૈન મંદિરોની ઘણીજ અવદશા થઈ હતી ઘણા મંદિરો અપૂર્ણ રહેતાં હતાં તેનો કોઈ રક્ષણ કરનાર નહોતો. જ્યારે પાપ ગૃહો ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે દેવો પણ સંતાઈ જાય છે. અને દેવો પણ હતાશ બની જાય છે. પણ આખરે તો જ્ઞાનીઓના વચન પર શ્રદ્ધા રાખીએ તો સત્ત્વનો જય છે. છતાં આજના કલિકાળના જમાનામાં સત્ય વસ્તુને સ્થાન નથી. અસત્ય વસ્તુ ઉપરજ દુનિયા તાગડધિન્ના કરે છે. ધર્મને ઘેર ધાડજ આવે. જે મેવાડ દુઃખીયાનું બેલી સ્વમાન ખાતર પોતાનો પ્રાણ આપી અમર નામના કરનાર જે મેવાડ પ્રતાપ જેવા સત્યવાદી વીરનું જન્મસ્થાન તે મેવાડ આજે પાપી અને પિશાચોની અધર્મ લીલાની હદ થઈ ગઈ છે. જ્યાં ન્યાય કે નિતી જેવી વસ્તુ નથી, શું પરમાત્મા આટલો બધો નિષ્કુર થઈ ગયો હશે તેના દરબારમાં શું ક્યાનો અંશ રહ્યો નહિ હોય ! પણ કોઈ શું કરે કહ્યું છે કે ! કર્મની ગતી ગહન છે, માટે તે અનુસાર સૌ સૌને પોતાના કર્મની વિટંબના ભોગવવી પડે છે. આખરે મેવાડની ભૂમિ પિચા-શોનાં હાથમાં ગઈ અને મેવાડની ભૂમિ આજે યમરાજના અપ્પરમાં હોમાઈ રહી.

જેમ જેમ મેવાડની પરિસ્થિતી બદલાતી ગઈ તેમ તેમ જૈન પુરાતન મંદિરોની પણ અધોગતી વધતી ગઈ આજ કાલ મેવાડમાં લગભગ પાંત્રીસો જૈન મંદિરો મોબુદ છે.

જેમાં નંદસરા, ભીલવાડા, ગોશુંદા, કુભલગઢ, ચિત્તોડ ઇત્યાદિ ગામોમાં ઘણાંજ ભવ્ય અને પ્રાચીન નમુનાઓ મોબુદ છે પણ કાળની ગતિ ગહન છે. જેમ જેમ રાજ્ય સામે અનેક બળવાઓ અનેક યુદ્ધો થવાથી મેવાડનું ભાવો આજે બુદ્ધી દશામાં તોળાઈ રહ્યું હતું, તેવી સ્થિતિમાં પણ જૈનોએ પોતાની શ્રદ્ધા અનુસાર જેટલી બની શકી તેટલી ત્વરાથી જૈન મંદિરોનું રક્ષણ કરવામાં બાકી રાખી નહોતી, મેવાડના સિદ્ધાસન પર અનેક રાણા મહારાણા થયા. તેઓ શ્રીએ પણ જૈનોની અતિ ઉદારતા ભરેલી કદર કરી જૈન તરીકેનું ખીરદ વધારવામાં ઘણાંજ ઉત્તમ હિસ્સો બક્ષ્યો હતો.

મહારાણા શ્રી કુમ્ભાના વખતમાં પણ ઘણા દાખલા મળી આવે છે કે રાણા શ્રી કુમ્ભાને જૈન મંદિરો અને જૈન ધર્મ પર અતિ શ્રદ્ધા હતી આ સિવાય તપાગચ્છની ઉત્પત્તિ પણ મહાપુરુષોની અજબ ધર્મશ્રદ્ધા ! અને તે શ્રદ્ધા વડે બળવેલી રાજ્યની સેવાને આભારી છે. અને તે તપાગચ્છના આચાર્યશ્રીને પણ રાજ્ય તરફથી ઘણું જ માન અને જાગીરો આપવામાં આવી હતી. આ પછી ભામાશાહ પણ એક જૈન ભડવીર હતો તેને પણ ઘણાંજ મેવાડની અણ્ણમેલ સેવા બળવી છે, મેવાડ માટે સર્વસ્વ સર્મપણુ કરનાર એ વીર ખીરાદર પણ ભામાશાહ જ હતો જેણે મહારાણા પ્રતાપની ખાતર પોતાની જાંઘળી અને ભવ હોમી દીધાં હતાં. બુજર્ગ છતાં એક યુવાનને શરમાવે તેવી તેની બહાદુરી તેમજ યુદ્ધ કળામાં કુશળ હતો. આવા નરવીરોથી મેવાડમાં જૈનધર્મ અને જૈન મંદિરોની મહત્તા વધી રહી હતી.

મહારાણા રાજસિંહના વખતમાં મંત્રી દયાળશાહ એક અજબ પુરુષ થઈ ગયો. મહારાણાશ્રીને મોતના પંઝામાંથી બચાવનાર પ્રાણના ભોગે જૈન વિરાગના પાટમદે ના શિયળનું રક્ષણ કરનાર દુષ્કાળના વખતમાં સારી પ્રજાને સહાય આપી ટકાવી રાખનાર તથા મેવાડની કિર્તિ કેમ વધે અને બાદશાહના બુદ્ધિ સામે કેવી રીતે ટકી રહેવું તે બાબતોમાં વીરવર મહામંત્રી દયાળશાહે ઘણાંજ પરિશ્રમ વેઠી મેવાડની સેવા બળવી હતી, વળી પોતે આચાર્ય મહારાજ શ્રી માનસૂરિશ્વરશ્રીના સદ્ઉપદેશથી જ દુષ્કાળ જેવા ભયંકર સમયમાં દયાળ કિલ્લો બંધાવેલો શરૂ કર્યો હતો. અને તેમાં શ્રી ઝકપસદેવ ભગવાનનું અબોડ શિલ્પકળાથી ભરપૂર સુશોભિત જૈન મંદિર બનાવ્યું અને તે મંદિરમાં લગભગ એક કરોડ રૂપિયા ખર્ચ કરી મેવાડની દુઃખી પ્રજાને મજુરીનો રાહત આપી દુષ્કાળનો સમય વ્યતિત કરાવ્યો હતો. આવા અનેક મહાપુરુષોએ મેવાડના માટે પોતાના તન મન અને ધન અપણું કર્યાં હતાં. તેથીજ એવા પ્રભાવશાળી જૈનોથી આજે મેવામાં હજારોની સંખ્યામાં જૈન મંદિરો શોભી રહ્યાં છે.

આજે મેવાડમાં પવિત્ર તિર્થ શ્રી ઋષભદેવ (કેશરીયાજી)નું શેાભી રહ્યું છે. તેમાં અત્યાર સુધી સ્વેતાંમ્બરી અને દિગમ્બરીના અનેક મત મતાંતર ચાલતા જ આવ્યા છે. અને હજી પણ ચાલે છે. પણ વાસ્તવિક જોતાં ખરી વસ્તુનું પરિણામ શોધવામાં આવે તો તે વસ્તુનો ખાસ નિકાલ થઈ જાય પણ અફસોસ ! કે એ વાતનો નિકાલ હજી સુધી થવા પામ્યો નથી, મૂર્તિ લબ્ધ અને પુરાણી છે. તેમાં જરાપણ શક નથી અન્યમતી વાળાઓને તેના પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. તેમ દેશપરદેશથી હજારો ભાવીક યાત્રાળુઓ આવી તેની સેવા પૂબનો લાભ લે છે. પણ જ્યાં સુધી બંને પક્ષ માટે ન્યાય ન તોલાય ત્યાં સુધી ધુંધવાએલો જ રહેશે અને કોઈ વખત અગ્નિ પ્રદિપ્ત થતાં કલેશનું વાતાવરણ ઉભું થશે.

કેશરિયાજીનું મંદિર લગભગ ચૌદમી સદીનું હોય એમ જણાય છે. તેની બાંધણી અને તે બાંધણી જૈન સંપ્રદાય અનુસાર છે. ઇતિહાસકારોએ આજ બાબતમાં ઘણું જ લખ્યું છે, અને તે બાબતના શિલાલેખો તામ્રપત્રો વિગેરે પણ મોજુદ છે તેમ બતાવ્યું છે વળી શ્રીચુત ચંદનમલ્લ નાગોરીનો લખેલો ઇતિહાસ વાંચતાં જૈન સંપ્રદાયના મતને સંપૂર્ણ ટેકો અને પ્રોત્સાહન મળે છે. વળી શ્રીચુત લક્ષ્મીદાસ મથુરદાસની લખેલી હકીકત ઉપરથી આ મંદિર પણ દિગમ્બરીઓનું છે એમ જાણવામાં આવ્યું છે. આવી અનેક ઘટનાઓથી આજે બંને કોમની પરિસ્થિતિ ગંભીર ઉભી થઈ છે. તેમ ઇતિહાસ વિશારદ શ્રીચુત ગોરીશંકર લક્ષ્મીશંકર ઓઝાએ પણ જૈનો માટે એક પણ શબ્દ લખ્યો નથી. તેની મને નવાઈ લાગે છે. જે ભામાશાહ, કર્માશાહ, દયાળશાહ, વિગેરે જૈનોએ જે મેવાડ રાજ્યની સેવા બજાવી છે તેની નોંધ અન્ય ઇતિહાસકારોએ ઘણી જ સારી રીતે લઈ તેની ઉજવણી કીર્તિ જગત આગળ રજુ કરી છે. ત્યારે શ્રીચુત ગોરીશંકર ઓઝાએ એક સાધારણ વસ્તુ બતાવી છે. આથી મારા હૃદયને શોક થયા સિવાય રહેતો નથી.

જ્યારે આવા સમર્થ વિદ્વાનો પક્ષા પક્ષીમાં જોડાશે ત્યારે જગતની આગળ સ્પષ્ટ હકીકત થી રીતે બહાર કરશે, ઇતિહાસકાર કર્નાલટોડ સાહેબે તેમજ કવિ કેશરીસિંહ એ વીર ભામાશાહના માટે ઘણું જ ઐતિહાસીક વૃત્તાંત રજુ કરીને ભામાશાહની મહત્તા વધારી છે. આ પ્રમાણે જ્યારે શાક્ષરો અને વિદ્વાનો કરે તે વ્યાજબી ન કહેવાય આ સિવાય મેવાડમાં અનેક એવાં મંદિરો છે, કે તેનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે છતાં આજે કર્માનુસાર પરિસ્થિતિ બીલકુલ બદલાઈ ગઈ છે. શાથી સાધુ મુનીરાજના વિહાર અટકી ગયા અને પ્રચાર કાર્યની પદ્ધતિ બીલકુલ રસ વગરની બની તેથી સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથોઓએ સારાએ મેવાડમાં એવી જડ ઘાલી છે કે આજે મંદિરોની સેવા-પૂજા બદલે કોઈ પણ દર્શન કરવા જતું નથી.

એક તરફ જૈન ધર્મની આ સ્થિતિ અને બીજી તરફ મેવાડના મહારાણા ભિમસિંહની પરિસ્થિતિ પણ વિચિત્ર પ્રકારે થઈ આ પ્રમાણે મેવાડની એવી દુર્દશા થઈ કે તેની હકીકત લખવા મારી શક્તિ બહારની વાત છે. આ બધી વસ્તુનું પરિવર્તન થવાનું મૂખ્ય કારણ એક જ કે અંદરો અંદરના વિગ્રહ અને કુસંપ. સર્વે પોતપોતાના સ્વાર્થ પુરતાજ મેવાડની ખોટ ભક્તિ કરતા હતા. આખરે મેવાડભૂમિ નિર્વીર્ય બની ગઈ શહેર હતાં તે ગામડાં બની ગયાં હતા. અને જ્યાં ગામડાં હતાં ત્યાં ઉજ્જડ વેરાન બની ગયાં. જે જગ્યાએ હબરો માણસોની વસ્તી હતી તે જગ્યા આજે સ્મશાનભૂમિ જેવી બની ગઈ.

હાલોલકુળના ભાગ્યચક્રના પરિવર્તન સાથે જ મહારાજકેનકેસેનના વંશનો ઇતિહાસ ઇસ્વીસન બેની શતાબ્દીથી આરંભીને ઓગણીસમી શતાબ્દી પર્યંત સારી રીતે વર્ણવામાં આવ્યો. લગભગ બે હજાર વર્ષ તો મહારાજા કેનકેસેનનું રાપેલું વૃક્ષ સંકુચીત દશામાં રહ્યું અને પાછળથી દુર્દશાને પ્રાપ્ત થયું. ભાગ્યની ઘટના અજબ છે અનેક જાતના સંકટોથી મેવાડનું લોહી ચુસાઈ ગયું, અને પ્રાણ વગરનું હાડપીંજર સમુ મેવાડ રહ્યું આ વખતે અંગ્રેજોએ સૌથી પહેલાં આ દુષ્ટ દળોનું ઢમન કરવા વિચાર કર્યો ઈ. સ. ૧૮૧૭ના ઓકટોબર માસમાં ભારતવર્ષના શાસનકર્તા લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સના આતૂર્યના પ્રભાવથી આ દુષ્ટ લોકોના અત્યાચારનો અંત આવ્યો અને પ્રજા કંઈક શાંતિ ભોગવવા લાગી. તે પ્રતાપ સાત સમુદ્ર તરીને પાર આવેલા વણીક વેશી ખ્રિડીશ લોકોની પ્રભુતા ભારત વર્ષમાં દૃઢ થઈ. આખરે ખ્રિડીશ સેના શાસન કર્તાની કુનેહથી સર્વ જુદમો દૂર થયા અને મેવાડની પ્રજામાં કંઈ ચેતન આવ્યું.

ખ્રિડીશ શાસનકર્તાએ ભારતવર્ષના સર્વ રાજાઓમાં સંપ કેમ થાય તેનો વિચાર કરી બધા રાજ્ય કર્તાને આમંત્રણ આપ્યા. આ વખતે જયપુરના મહારાજા સિવાય બીજા બધા રાજાઓએ સહાનભૂતિ બતાવી અને દિલ્હીમાં વિરાટ સભા ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. માત્ર થોડા જ અઠવાડિયામાં સમસ્ત રાજપૂત જાતિનું ભાગ્યસૂત્ર ખ્રિટનના હાથમાં આવ્યું અને સંધિપત્ર લખવામાં આવ્યો તેમાં એવો કરાર લખવામાં આવ્યો કે “રાજપૂતો રાજકિય સ્વાધિનતાનું મુખ ભોગવશે અને અંગ્રેજ સરકાર શત્રુઓના આક્રમણમાંથી અને અત્યાચારોમાંથી તેમનું રક્ષણ કરશે. તે બદલામાં પોતાના રાજ્યની ઉપજનો થોડો ભાગ આપવો પડશે.” આ પ્રમાણે બંને પક્ષોની રાજીખુશીથી સંધિઓ નક્કી કરી અને તેનો સ્વિકાર કર્યો ઈ. સ. ૧૮૧૮ ના બન્યુઆરી માસની તા. ૧૬ મીએ રાણાજીએ ઉક્ત સંધિપત્ર ઉપર હસ્તાક્ષર કર્યા હતાં. અને તે પછી ફેબ્રુઆરી માસમાં જ ઉક્ત સિંધીયાના અનુચરો એ અન્યાયથી મહારાણાની ભૂમિ પર પોતાનો અધિકાર સાબીત કર્યો હતો. આ સર્વ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર

જનરલ સર આર ડક્કન સેના લઈ તૈયાર થયો. દરેક ઠેકાણે પોતાની કુનેહખાજી અને શૂરવીરતાથી અંગ્રેજ સેનાપતિએ સર્વ કિલ્લાઓ હસ્તગત કરી મેવાડના રાજ્યમાં સંયોજી લીધો અને કમલમેરના કિલ્લાનો અધિકાર પોતે લઈ લીધો.

કમલમેર અને ઉદયપુરને લગભગ ૧૪૦ માઈલ દૂર હશે આ વખતે એક અંગ્રેજ જણાવે છે કે કમલમેરથી ઉદયપુર આવતાં ફક્ત બેજ શહેર મહ્યા અને બાકી તમામ વિસ્તાર ઉજ્જડ અને શુન્યકાર હતો. મનુષ્યનું જરા પણ ચિન્હ નહોતું અને વસ્તી તો હતી જ નહિ. મોટા મોટા રાજ્ય માર્ગો પણ શૂન્ય સ્થાનવત્ બની ગયા હતા એક વખત રમણિય નંદનવન સમી ભૂમિની આજે આવી લાયકર દશા ! શું વિધીની વિચિત્રતા. મેવાડમાં લીલવાડા નામનું શહેર હતું. બાર વર્ષ પૂર્વે અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૮૦૬ ના મે માસમાં જ્યારે અંગ્રેજોનાં હૃત નગર તરફ ગયો ત્યારે તે વખતમાં ૬૦૦૦ છ હજાર કુંડુંબો રહેતા હતા. અને આ નગર ઘણુંજ ઉત્તમ કોટીનું ગણાતું હતું પરંતુ હમણાં ઈ. સ. ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પૂર્વેની વસ્તીનો પત્તોજ લાગતો નથી. અને લીલવાડાના રાજમાર્ગ ઉપર એક પણ જીવંત પ્રાણી મળ્યું નહિ. ફક્ત એકજ કુતરો એક જૈન મંદિરમાં બેઠો હતો તે પણ અઘણ્યા માણસને જોઈ તરત નાસી ગયો. આ દશા જોઈ કોના મનને લાગી ન આવે ? એક સેનીકે તે દેવાલયના આદિનાથ નામના ભગવાનને પોતાનું લાલ વસ્ત્ર બોઢાડી તેનું શરીર ઢાંક્યું હતું. જૈનોના મંદિરોની આ દુર્દશા હતી.

મહારાણાએ ખ્રિટિશ દૂતને માન સહિત લાવવા માટે પોતાના સરદારને મોકલ્યો અંગ્રેજ પોતાની છાવણી નાથદ્રારામાં નાખી પડ્યો હતો. રાણાજીનો સરદાર પોતાની સેના લઈ ત્યાં જઈ ખ્રિટિશ એજન્ટને મળ્યો અને ઉદયપુર લઈ આવ્યો. તે વખતે ઉદયપુરને ઘણીજ સુંદર રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું અને ખ્રિટિશ દૂતને માન આપવા માટે ઘણીજ ઉત્તમ પ્રકારની યોજનાઓ કરી હતી. એ વખતે કમલમેરનો કિલ્લો પણ અંગ્રેજ સરકારને અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો રાણાજીના મોટા કુમાર જવાનસિંહ ઉત્તમ પોષાક અને વસ્ત્રાલંકારો સજી અસંખ્ય સામંતો અને નાગરીકોને સાથે લઈ જઈ ખ્રિટિશ એજન્ટને માન આપ્યું અને ઘણા જ ઉત્સાહપૂર્વક પાટનગરમાં તેડી લાવ્યા. આ વખતે શેખાનું વર્ણન કરવાને લેખકની શક્તિ બહારની વાત છે. પણ એટલું બધું ઉત્તમ રીતે સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું કે આવું સ્વાગત મેવાડમાં કોઈ વખત પણ થયું નહીં હોય તેમ તે વખતના લોકો બોલતા હતા.

આ વખતે દરબાર ભરવાની તૈયારી કરવામાં આવતી હતી જેમાં ઘણા ઉંચા પ્રકારનો સમીયાનો ખાંધવામાં આવ્યો હતો અને ઉત્તમ બિહાન

વિગેરે પાથરી મંડપને ઘણી ઉત્તમ રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો જ્યારે ખ્રિટિશ એજન્ટે યુવરાજ જવાનસિંહની મુલાકાત લીધી ત્યારે ખ્રિટિશ એજન્ટને યુવરાજને જોતાં જ તેના માટે ઘણું જ માન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. કુમારને જોતાં જ તેના શુભોની ઝાંખી કરી લીધી તેજ સ્વી વદન બોલવાની છટ્ટા, રાજકરખારી સભ્યતા વિગેરે દરેક જાતના ઉંચા શુભો કુમાર જવાનસિંહમાં હતા.

કર્નલ ટાંક લખે છે કે:—જે વખતે ખ્રિટિશ એલચીને રાણાશ્રીએ ખાણું આપ્યું તે વખતે લગભગ સો જાતની વાનગીઓ હતી. અને એક હજાર રૂપીઆની થેલી મુકવામાં આવી હતી ખાણું ખાધા પછી તે રૂપીઆ નોકરોને વહેંચી આપવામાં આવ્યા હતા. આજે ઉદયપુરમાં આનંદનો દિવસ હતો અને ખ્રિટિશ એજન્ટને જોવા માટે હજારો લોકો ભેગા થયા હતા તેમજ કવિઓ, ભાટો તથા ચારણો પણ ખ્રિટિશ એજન્ટની ખીરદાવલી બોલવા લાગ્યા હતા અને અનેક પ્રકારના વાજાં વાગી રહ્યાં હતા. ગામની કુમારીકાઓ સુંદર ચાંદીના પાત્રોમાં જળ ભરી વધાવવા આવી હતી અને તેમનું ભાવિભિનું સ્વાગત કર્યું હતું. અને મંગળ ગીતો ગાઈ રહી હતી. આ વખતે ઉદયપુરમાં એટલી બધી મેઢની જામી રહી હતી, તલ માત્ર પણ જગ્યા ખાલી દેખાતી નહોતી અને કીડીને પણ ચાલવાની જગા મળી શકે તેમ દેખાતું ન હતું. આ વખતે એજન્ટની સ્વારી દબદબાર સાથે રાજ્ય મહેલની પાસે ઉતરી. આ વખતની રાજભુવનની વિશાળતા અતિ વખાણવા લાયક હતી.

રાજ્ય મહેલની બાંધણી સંગેમરમરના સુશોભિત પત્થરોથી બાંધેલી હતી. તે મહાલયની કમાન પણ ઘણીજ ભવ્ય કારીગરીવાળી હતી, આ ભવ્ય મહાલયમાં એજન્ટનો ઉતારો રાખવામાં આવ્યો હતો. જે મહેલમાં ઉતારો આપ્યો હતો તે મહેલનું નામ ‘સૂર્ય મહાલ’^{૧૦} હતું આ મહેલનો ચોક ફક્ત ત્રણ કમાનદાર ઉચ્ચ સ્તંભોની ઉપર સ્થિર છે અને આ સ્તંભો પર્વતો ઢાલાવા પર આવેલ છે સૌથી આગળ જે સ્તંભ છે તેની ઉંચાઈ ૩૨) બત્રીસ હાથની છે આ મહેલ પ્રથક પ્રથક રાજાઓએ બંધાવેલો છે. તેવા સુંદર મહાલયમાં દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો.

જ્યારે એજન્ટની પધરામણી થઈ ત્યારે ચોપદારે તેની પોકારી અને ઘણા સરદારો, મુખ્ય આગેવાનો અને રાણાશ્રીએ એજન્ટને ઘણું જ સન્માન આપ્યું.

૧૦ આ મહેલ ઘણો સુશોભિત અને સુંદર કારીગરીથી વિભૂષિત બનેલો છે અને તેમાં સૂર્યનું મહાન કળાથી પરિપૂર્ણ એવું એક ચિત્ર છે જેથી તે મહેલનું નામ ‘સૂર્ય મહાલ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

અને માન પૂર્વક પોતાના નિયત કરેલા આસન પર બેસવા વિનંતી કરી. જ્યારે એજન્ટની પધરામણી થઈ ત્યારે રાણાશ્રીએ મેવાડની પરિસ્થિતિ તેમજ મરાઠાઓ અને સિંધીઓ તરફથી જે જે વિપત્તિઓ સંકટો પડ્યા હતાં તેનું હૃદયલેહક વિવેચન કરી નામદાર બ્રિટિશ સરકારને અંતઃકરણથી ઉપકાર માંગ્યો હતો. અને આજે આ લગ્ય દરબાર અને અપૂર્વ શાંતિ જોવામાં આવતી હતી, તેનો પ્રતાપ બ્રિટિશ સરકારને આભારી છે. જ્યારે બ્રિટિશ એલચીને માન આપ્યું. ત્યારે બ્રિટિશ એલચીએ પણ વિવેકસર તેનો વળતો જવાબ આપી અને બોલ્યા કે અમો અમારી ફરજ બજાવી રહ્યા છીએ અને અમારા ગવર્નર જનરલની એવી ઇચ્છા છે કે દરેક જગ્યાએ શાંતિ સ્થાપવી અને હિંદુસ્તાનની આબાદી કરવી આમ બોલ્યા પછી રાણાશ્રીએ બ્રિટિશ એલચીને એક ઉત્તમ પ્રકારે સન્ન કરેલો એક હાથી એક ઉત્તમ ઘોડો રત્ન જડિત અલંકારો એક મુક્તાહાર એક શાલ અને એક કીનખામનો ડગલો આટલી વસ્તુઓ પારિતોષીક તરીકે આપી. અને અન્ય માણસોને પણ લિન્ન લિન્ન જાતની વસ્તુઓ આપીને દરબાર વિસર્જન કરવામાં આંચો અને એજન્ટ પોતાના મુકામ ઉપર ગયો.

જ્યારે મહારાણા એજન્ટની મુલાકાત લેવા ગયા ત્યારે એજન્ટ ઘણે લાંબે મુધી સામે આવી રાણાશ્રીને માનપૂર્વક પોતાના સમીપાણમાં તેડી લાંચો અને ઘણીજ સુંદરતાથી સ્વાગત કર્યું. બ્રિટિશ એલચીએ પણ મહારાણાને એક હાથી એ ઘોડો સુવર્ણમય અલંકારો વેલ બુટ્ટાવાળી મખમલની એક બ્રૂલ ને અનેક રત્નોથી ભરેલા એકવીસ પાત્રો નજર કર્યા અને યુવરાજ જવાનસિંહને પણ એક અશ્વ અને ઝવેરાતથી ભરેલા નવ પાત્રો નજર કર્યા. તે ઉપરાંત રાજ્ય-કર્માચારીઓને આપવા વીસ હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. આ પ્રમાણે બ્રિટિશ એજન્ટનું માન સન્માન પુરૂ થયા પછી મહારાણાશ્રી પાછા પોતાના મુકામ ઉપર ગયા.

મહારાણાશ્રીના ચારિત્રમાં અત્યંત મહાન કે સર્વ મર્યાદા યુક્ત નહોતું, પ્રજાનું પાલન કરવાના તેમનામાં સર્વ ગુણો હતા. પરંતુ તેમના મનની દુર્બળતાને લીધે પોતે કાંઈ પ્રબલકલ્યાણનું કાર્ય કરી શક્યા નહોતા, ખોટો આડંબર બહારનો ડાળ અને ખોટો કમામ અને સાધારણ વાતોમાં આનંદ લેવો તથા મિથ્યા ઉદારતા આ દુર્ગુણોને લીધે તેમનું જીવન વ્યર્થ થઈ ગયું હતું. તેમને જન્મથીજ દુઃખ અને દુઃખ જ જોયું હતું. જ્યારે તેમને બ્રિટિશ સત્તાની સહાયથી શાંતિ હોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે પોતે પ્રમાદી અને ઉધવામાં જ પોતાનો બધો ટાઇમ પસાર કર્યો. તેઓ કોઈ પણ પ્રકારની ખટપટમાં પડવા માગતા નહોતા. રાજસ્થાનમાં તેમના જેવો બીજો કોઈ પણ રાજા નહોતો પણ

શોકની વાત તો એ છે કે પોતે પોતાની કુશળતાનો કાંઈ પણ ઉપયોગ કર્યો નહોતો. તેમના સલાહકારોમાં માત્ર કીશનદાસ જ હતો. કીશનદાસ ઘણો ડાહ્યો અને ચતુર હતો. તે થોડો સમય જ મંત્રી તરીકે રહ્યો હતો. તેના પ્રયત્નોથી મેવાડને અને મહારાણાને ઘણા લાભો થયા હતા. પરંતુ શોકની વાત તો એ છે કે મેવાડભૂમિ આ પુરુષ રત્ન ખોઈ બેઠી હતી. કારણ કે રાજનિતી વિશારદ કીશનદાસ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા હતા, તેથી મેવાડને તેની ખોટ પડી હતી.

બ્રિટિશ એલચીના પ્રયાસથી સારાય મેવાડમાં સરદારો જમીનદારો અને બગીરદારો વિગેરે જે નહોતા માનતા, કોઈ વખત રાજદરબારમાં હાજરી આપતા નહોતા તે બધાઓ હવે નિયમસર દરબારમાં હાજરી આપતા થયા. તથા જે સરદારો સન્મુખ શિર ઝુકાવવા તૈયાર હતા તે રાણાશ્રી સન્મુખ શિર ઝુકાવતા નહોતા તેવા સરદારો પણ રાણાશ્રી સમક્ષ પોતાનું શિર ઝુકાવી પોતાની બૂલ કબુલ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે મેવાડની સ્થિતિ બદલાવા લાગી. હવે ફક્ત એકજ કાર્ય બાકી રહ્યું હતું.

જે મેવાડવાસીઓ પોતાનોદેશ છોડી અન્ય દેશમાં ચાલ્યા ગયા હતા, તે મેવાડવાસીઓને પાછા બોલાવી પોતાના વતનમાં લાવવાનો વિચાર નક્કી કર્યો. અને તે વિચાર બરાબર અમલમાં મૂકવો સહેલો નહોતો. છતાં પણ અંગ્રેજ બિરાદરોએ પ્રયાસ ચાલું કર્યો અને લગભગ આઠ દશ માસમાં જ બધા મેવાડીઓને પાછા બોલાવી લીધા જેથી ઘણા આનંદ સાથે સર્વ મેવાડીઓ પોતાના વતનમાં પાછા આવ્યા. તેથી ફક્ત આઠ માસની અવધિમાં જ ત્રણસો નગરો વસી ગયાં અને લોકો શાંતિથી પોતાનું જીવન ગુબરવા લાગ્યા. અને બ્રિટિશ સરકારની બોલ-બાલા બોલાવા લાગી.

અંગ્રેજ સરકારની અસીમ દયાથી જ દેશપાર થએલા રાજપૂતો હાણ દુઃખમાંથી મુક્ત થયા હતા. જ્યાં સુધી રાજપૂતોનું નામ રહેશે અને જ્યાં સુધી સ્વાધિનતા ગૌરવતા અને રાજપૂતોના આદિ સ્થાનમાં ભારતવર્ષની હુર્ફશાનું વર્ણન કરવા માટે એક પણ ઇતિહાસવેત્તા જીવંત રહેશે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકારનો આ ઉપકાર કોઈ પણ માણસ બૂલી જશે નહિ આ પ્રમાણે મેવાડની દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા લાગી જે ભીલવાડા એક વખત શૂન્યકાર ભૂમિ જેવું હતું તે જ ભીલવાડામાં આજે ખારસો દુકાનો થઈ ગઈ છે. તેમાં છસો દુકાનો તો પરદેશી વહેપારીઓની હતી.

વિધીની ઘટના કોઈ અજબ છે. ભીલવાડામાં વહેપારીઓના વેપારમાં અંદરો અંદર ઝગડા ચાલવા માંડ્યા. તેમાં જૈન અને વૈશ્યને ધર્મના ઝગડા એવા વિચિત્ર થયા કે તે અદાલતના અમલદારો હબારો રૂપીયા રૂપવત લઈ

એક એકને મદદ આપી રહ્યા હતા. આવા ઝઘડાના પરિણામે મહારાણાને જે બીજવાડાના વહેપારનું મથક બનાવવાની અભિલાષા હતી. તે આ ઘોર કલેશને કારણે પાર પડી નહીં.

આ પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારની લાગણી તથા પ્રેમથી સર્વ સરકારો, સામંતો, બગીરદારો જે મેવાડના રાણાથી વિરુદ્ધ હતા તે સર્વ લોકોએ મહારાણાના સિંહાસન સમક્ષ હાજર થઈ પોતાની માતૃભૂમિની લાગણી બતાવી. હવે આ બાબતમાં લાંબુ વિવેચન કરવાનું કંઈ પણ બાકી રહેતું નથી, કારણ કે તે પછી બિમસિંહ રાણાનો કંઈ પણ બાણવા ભોગ બનાવ બન્યો નથી. જે મેવાડની કોઈ પણ કિવસ સ્થિતિ સુધરશે નહીં એવી અધોગતિ મેવાડની થઈ હતી. પણ કુદરત હંમેશાં એક સરખા કિવસ જવા દેતી નથી. ત્યાં પ્રબળા પુણ્યબળથી કોઈને કોઈ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે જ અંગ્રેજ સરકારે પોતાની અસીમ દયા અને લાગણીથી વળી તેઓ સિસોદીયા કુળના વંશના ઇતિહાસના બાણકાર હોવાથી પોતાના જ હાથે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરી મહારાણાશ્રીનું અને મેવાડનું ગૌરવ વધાર્યું. હવે બ્યારે પુરેપુરો જીવનમાં શાન્તિ હોવાનો ટાઈમ આવ્યો ત્યારે રાણા બિમસિંહ ચમરાજના મજબુત હાથે પકડાઈ ગયા અને ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં પરલોકવાસી થયા. આ પછી બિમસિંહના વખતમાં કંઈ પણ બાણવા ભોગ બનાવ બન્યો નથી. પરમાત્મા ! રાણા બિમસિંહના આત્માને શાન્તિ આપો.

મહારાણા શ્રી બિમસિંહના ઉપસંહારનું કાવ્ય

(છંદ-ગીતિ)

લધુ વેષ રાન હમીર કે, કિવ ગોન શોક અચાહકો,
જન થાહ દેન વિરાજગદ્ધિય, બીમ ભંજક આહકો,
ભટ કૃષ્ણ વંશ કુમાર બલમ, માર રાવત લાલને,
યુગ શકત વંશરૂ કૃષ્ણ કે, કુલ દેષ ઉદ્ધવ જ્વાલને. ૩૧૦
નૃપ બિમસિંહ વિવાહ ઈંદર હોનકો સભ હાલ વૈહ,
ફિર સોમચન્દ પ્રધાન બલમ મલ્લ મુંડન શાલ બૈહ,
મરહટ્ટ થટ્ટ મિટાય બવહ મેઢપાટ મિલાયકે,
બલ જાયકે દલ આયકે બહુ શૂર વીરન ધાયકે. ૩૧૧
ફિર બિમ અર્જુન સોમચંદહિ માર બાગિય હોનકો,
ઇતિહાસ ચુંડરૂ શકત વંશ વિરુદ્ધ જુદ્ધસુ હોનકો,
મતિમાન બલમ મલ્લકે મતદેશ વેષ પ્રબન્ધ લો,
ફિર બ્યાહ ઈંદર રાનદ લખિ શૈલ પત્તન અંધકો. ૩૧૨

દે હંડ વાંશ વહાલ દેવલિયાદિતેં બહુ હોટ લે,
 અમરેશ રાજ્યકુમાર ઉદ્ધવ ઈશ હર્શન હોટ લે,
 મરહટ્ટ અંબરે લક્ષ યુદ્ધ ફિરંગ ટોમસ વીરતા,
 ફિર નાય મંદિર હોલતેં જશવંત ફૂંડ અધીરતા. ૩૧૩
 તિહિં બાહ કુળ્લુ કુમારિકા નિર્દોષ જીવન પાત ભો,
 સિરદાર શવત માર વૈર વિચાર ગંધિય ઘાત ભો,
 કરનેલ ટોડ ફિરંગ ફૂત અભૂત સંજન આયકે,
 નૃપ ભિમ સંધિ બનાય દ્વંધ મિટાય મંગલ છાયકે. ૩૧૪
 અમરેશ રાજ્યકુમાર ત્યાગન દેહતેં અતિ શોક બ્હે,
 વહ રાજ્ય ભક્ત અનન્ય ટોડ પ્રબંધકારક ઓક બ્હે,
 ત્રિક રાજ પુત્રિય વ્યાહતેં નૃપ ભિમ કીરતિ મન્ત ભો,
 ફિર સુટ્ટી પાલનહાર ઈશ ઉદાર જીવન અંત ભો. ૩૧૫

પ્રકરણ ૨૨ મું

મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ

કાળચક્રની અજબ ઘટના છે. મહારાણા બિમસિંહ સ્વર્ગવાસી થયા પછી તેમના પાટવીકુમાર જવાનસિંહનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૮૮૫ ના ચૈત્ર સુદ ૧૫ તા. ૩૧ માર્ચ ૧૮૨૮ ના રોજ સંધ્યાકાળ સમયે રાજ્યાભિષેક થયો હતો. તેથી મહારાણા જવાનસિંહ ઘણા જ પિતૃભક્ત હતા મહારાણા શ્રી બિમસિંહનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓશ્રી ઘણાજ ઉદાસ અને ગમગીન થઈ ગયા હતા અને તેથી સમસ્ત દેશની પ્રબળે પણ ઘણો શોક થયો હતો.

મહારાણા બિમસિંહ પોતાની પ્રબળ પર ઘણો વાતસલ્યભાવ ધરાવતા હતા. અને પ્રબળ પાલન કરતા હતા, તેવી રીતે રાણા જવાનસિંહ પણ પિતાની જ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા લાગ્યા. જેથી પ્રબળમાં ફરેક રીતે શાંતિ અને પ્રેમ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. તેથી મેવાડની પરિસ્થિતિ સુધરવા લાગી. આથી રાજ્યને નાણાની જે તંગી હતી તે ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી. જ્યારે ગવર્મેન્ટની ખંડણી વખતસર ન આપી શકવાથી ગવર્મેન્ટ તરફથી ઉધરાણી થવા લાગી ત્યારે રાણા જવાનસિંહ ચિંતાતુર થવા લાગ્યા.

વિક્રમ સંવત ૧૮૮૬ ના ચૈત્ર સુદ ૧૦ તા. ૧૫ માર્ચ ૧૮૨૬ ના દિવસે ગવર્મેન્ટ તરફથી કપ્તાન કોક સાહેબ ટીકાનો દસ્તુર લઈ આવ્યા હતા. તેજ વખતે એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. આ દરબારમાં ગવર્મેન્ટના તરફથી આવેલો ટીકાનો પોષાક નજર કર્યો હતો. તેમાં એક હાથી બે ઘોડા એક ઢાલ એક તલવાર એક સરોપાવ એક મોતીની માળા અને એક સર્પેચ પણ મહારાણાશ્રીને આપવામાં આવ્યાં. ત્યાર પછી મહારાણાશ્રીએ કપ્તાનને પણ ફતેહદોલત નામનો એક હાથી તુરંગરાજ નામનો એક ઘોડો એક કંઠી એક સર્પેચ અને એક સરોપાવ તથા તેના ફિકરા માટે હાથની સોનાની એક વીંટી તથા આસીસ્ટન્ટ સાહેબને એક સર્પેચ અને એક મોતીની માળા ભેટ આપી હતી.

વિક્રમ સંવત ૧૮૮૬ ના ચૈત્ર વદ ૬ તા. ૨૭ માર્ચ ૧૮૨૬ ના દિવસે કોક સાહેબને રેશીડેન્સીની કાઠી પર મહારાણાને મહેમાન તરીકે બોલાવીને હાથી વિગેરેનું ફરી નજરાણું કરવામાં આવ્યું અને ગાદીનશીનનો જે ખરીતો લાવ્યા હતા તે આપવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ગવર્મેન્ટ સાથે સબંધ વધાર્યો

હતો. જ્યારે મહારાણાશ્રી ગવરમેન્ટની મુલાકાત લેવા જતા, ત્યારે તેમને જતાં અને આવતાં ઓગણીસ તોપોનું માન આપવામાં આવતું હતું.

જવાનસિંહના મોટાભાઈ અમરસિંહની પત્નિ ચાંપાવતને પોતાની માતાનું સ્થાન આપી ઘણાજ આદર સાથે બાઈજીબાઈની ગાદી ઉપર બેસાડયા ધન્ય છે ભાતૃભાવને ! વિક્રમ સંવત ૧૮૮૬ ના અષાઢ સુદ ૧૧ તા. ૨૮ જૂન ૧૮૩૨ ના રોજ મહારાણા જવાનસિંહના જીવનમાં એક અજબ ઘટના બની હતી તેનો દાખલો^૧ વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આવશે.

ભરવસિંહની કન્યાનો વિવાહ બેદલાના રાવ તખ્તસિંહની સાથે થવાનો હતો. તે વખતે મહારાણા તાણાની હવેલી પર આવ્યા હતા. પણ દૈવ્યયોગે મહારાણી દેવડીનો અંતઃકાળ થઈ ગયો તેની ખબર મહારાણાને મલતાં મહારાણાએ જણાવ્યું કે આ વખતે આ વાત બંધ રાખો. કારણ કે મેં ભૈરવસિંહ ને વચન આપ્યું હતું કે તમારી બેટીનો વિવાહ હું મારા જ હાથે કરીશ, ભલે ગમે તેવી વસ્તુ બની ગઈ હોય પણ હું મારૂ વચન અને કર્તવ્ય નહીં ભુલું. આ વાત લોકોના કાન પર અથડાતાં લોકોના દિલમાં ઘણી જ માનની અસર થઈ અને વખત પર મોકો આવે તો પોતાના વચનની ખાતર પોતાનો પ્રાણ પણ આપતાં પાછી પાની ન કરે ? આ પ્રમાણે કન્યાદાનનું કાર્ય પૂરું કરી મહેલમાં પધાર્યા અને સવારે મહારાણીની ક્રિયા કરવાની હતી તે ક્રિયા પુરી કરી.

મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ ઘણાજ ધર્મપ્રિય તેમજ નિતીવાન હતા. વિ. સ. ૧૮૬૦ ના પ્રથમ ભાદરવા સુદ ૩ તા. ૧૮ ઓગષ્ટ ૧૮૩૩ ના દિવસે પોતે યાત્રા કરવા જવાની તૈયારી કરી. ઉદયપુરથી રવાના થયા. અને તિથીની યાત્રા કરતાં કરતાં રેવામાં પધાર્યા. રેવાના મહારાણા જયસિંહ તરફથી ઘણુંજ સન્માન કરવામાં આવ્યું અને ઘણો જ કિમતિ નજારાણો કર્યો હતો. આખરે જયસિંહે પોતાની દિકરીના વિવાહની અરજ કરી તે પણ સ્વીકારવામાં આવી. જ્યારે જયસિંહ મહારાણાના નાના કુમાર લક્ષ્મણસિંહની કન્યાની સાથે મહારાણાનો વિવાહ વિ. સ. ૧૮૬૧ ના ચૈત્ર સુદ ૫ ના રોજ કરવામાં આવ્યો. ત્યાંથી રવાના થઈ ફરતા ફરતા જેઠ સુદ ૧૨ ના રોજ ઉદયપુરમાં પધાર્યા. આ યાત્રા મહારાણાએ ઘણી ધામધુમથી કરી હતી. યાત્રાની સફર વખતે મહારાણાની સાથે દશ હજાર માણસોની ફાજ હતી.

પહેલાં મુસલમાન બાદશાહના વખતમાં ઉદયપુરનાં મહારાણાઓને યાત્રા કરવી ઘણીજ કઠણ હતી. પણ ગવરમેન્ટના પ્રભાવથી પહેલ પહેલી જ યાત્રા મહારાણા જવાનસિંહે કરી હતી. મહારાણાશ્રીને ઠરેક સરકારોએ સારામાં

સારું માન આપી પોતાને ત્યાં મહેમાન તરીકે તેડ્યા આ વખતે નિમકહલાલ સૂરજમલસિંહનું મૃત્યુ થવાથી મહારાણાને ઘણો આઘાત થયો. કારણ કે પોતાના પિતાની સાથે રહી તેઓએ ઘણું જ કષ્ટ ભોગવ્યું હતું અને પોતે છેક સુધી તેમની ઈમાનદારી છોડી નહોતી.

મહારાણા જવાનસિંહની રાજ્ય કારભારી ઘણીજ વખણાઈ હતી, પ્રજા પર પોતાનો અત્યંત અનુરાગ હતો અને પોતે પોતાનું જીવન ઘણું ઉચ્ચ અને પવિત્ર બનાવ્યું હતું. પણ ભાવિને તે ગમ્યું નહીં. વિ. સ. ૧૮૬૫ ના ભાદરવા સુદ ૪ તા. ૨૪ ઓગસ્ટ ૧૮૩૮ ના રોજ રાતના મહારાણાને અચાનક દર્દ થયું, જેમ જેમ ઉપાય કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તે દર્દ વધવા લાગ્યું અને તે ઓટલે સુધી વધ્યું કે તેઓશ્રી વિ સં. ૧૮૬૫ ના ભાદરવા સુદ ૧૦ ના રોજ પરલોકવાસી થયા, મહારાણાના પરલોકવાસી થવાથી સારીય મેવાડમાં હાહાકાર વર્તાઈ ગયો હતો અને લોકો ચોધાર આંસુએ ગડતા હતા. દેશેદેશમાં તેમના માટે માન હતું. જે જે મહારાણાના અવસાનની વાત સાંભળતા હતા તેઓ બધા દિલગીર થતા હતા અને મહારાણાના શુભોની પ્રસંશા કરતા હતા. આ વખતે મેવાડની પ્રજાએ એક દેવ જેવો રાજા અને ચારિત્રશાળી ભૂપતિ ખોયો હતો. શું વિધીની ઘટના છે ? કહેવત છે કે:—

શું કર્યું મેં આ કર્યું એ માનવી મિથ્યા બહે

પણ ઇશની આજ્ઞા વિના ન પાન પણ હાલી શકે. ૩૧૧

વિક્રમ સંવત ૧૮૫૭ ના માગશર સુદ ૨ તા. ૧૮ નવેમ્બર ૧૮૦૦ ના દિવસે મહારાણા જવાનસિંહનો જન્મ થયો હતો. અને વિ. સ. ૧૮૬૫ ના ભાદરવા સુદ ૧૦ તા. ૩૦ ઓગસ્ટ ૧૮૩૮ ના રોજ પરલોક સિધાવ્યા મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ વર્ષ ૩૭ માસ ૬ દિવસ ૮ તું દુંકું આયુષ્ય ભોગવી સ્વર્ગવાસી થયા. પરમાત્મા ! એ રાજાવિને શાન્તિ આપો.

ત્રોટક છંદ

શિવલોક હિ ભીમ દિવાન ગયે, સખ શોક નિમગ્ન જી લોક ભયે,
જિનકે સુત રાન જવાન બલી, નૃપ આસન ખેડિય બાંતિ બલી. ૩૧૭
જિકકે દગ દાન, દયાભિ ભરે, પિતુ પુત્ર દુહુ પ્રજ ઈષ્ટ કરે,
શુભ નીતિ રીતિ મુરાજ કિયો, ભુવિ ભારતકો યથ લૂટ લિયો. ૩૧૮
નિજ દેશ ખિનીતિ ખ્યાન કરી, અંગરેજન નીતિ જી રીતિ ભરી,
સુખિધાન પ્રધાનન કુટ પરી, અપને હિત વ્યુહ કરી. ૩૧૯

નૃપગે અજમેર પિયાર મતૈ, મિલિ લારડ ઝૈણિટક પ્રીતિ રતૈ,
 ફિર તીરથકે હિત નીતિ કરી, જિહિંતે રજવારન રીતિ પરી. ૩૨૦
 જયસિંહ બધેલ સુતા પરની, શિવરૂપ મહીપ શિવા ધરની,
 ફિર અણ્ણલ આદિક સૈર કરી, શિવલોક પ્રયાન જવાન હરિ. ૩૨૧
 ઇતિહાસ લિખ્યો નયપાલ જિતો, હમ બનત અન્યન માન ઇતો,
 યહ ખંડ જવાન નૃપાલ લયો, નૃપ સજજન આશય બન લયો. ૩૨૨
 ફતમાલ સુશાસન સીસ લિયો, કવિરાજ સુ શ્યામલદાસ કિયો,
 યહ અન્ય સુપન્ય ચિરાયુ રહો, કવિ પાઠક વંશ બિધાન કહો. ૩૨૩

મહારાણા શ્રી જવાનસિંહ પોતાની રાજ્ય કારકીર્દીમાં જૈનોને અપૂર્વ માન આપતા હતા, અને જૈનોએ ભૂતકાળમાં કરેલી મેવાડની સેવાની કદર કરતા હતા. આ વખતે ઘણા ખરા જૈન મંદિરોની પશ્ચ વ્યવસ્થા સારી રીતે કરવામાં આવી હતી, આ વખતના જમાનામાં સાધુ વિહાર કવચિત કવચિત થતો હોવાથી જે પ્રમાણે જોઈએ તે પ્રમાણે જૈન મંદિરોની મહત્તા તેમજ જૈન ધર્મની ઉન્નતિ થઈ શકી નહોતી. છતાં સૂર્યવંશી કુળશિરોમણી મહારાણાઓ તો જૈન કેમ પર અપૂર્વ માન ધરાવતા.

પ્રકરણ ૨૩ મું

મહારાણા શ્રી સરદારસિંહ

મહારાણા શ્રી જ્વાનસિંહના અવસાન થયા બાદ તેઓશ્રીને કાંઈપણ વસ્તાર ન હોવાથી રાજ્યના તમામ ખજાનાની કુંચીઓ બિમસિંહના મોટા કુંવર અમરસિંહની પત્નિ ચાંપાવતને સોંપવામાં આવી હતી. તેથી ચાંપાવતે તમામ ખજાનો પોતાના કબજે કર્યો. હવે રાજ્યસિંહાસન પર કોઈને બેસાડવા નક્કી કરવું જોઈએ જેથી સર્વ બાયાતો, સરકારો એકત્ર થયા અને સલાહ કરવા લાગ્યા કે ‘ મેવાડના સિંહાસન પર કોને બેસાડવો ’ વિચારતાં વિચારતાં બાગોરના મહારાજ શિવદાનસિંહના ત્રણ કુમાર સરદારસિંહ, શેરસિંહ તથા સ્વરૂપસિંહ ગાદીના હકદાર હતા. તેથી બાગોરના મહારાજ સરદારસિંહ અથવા બાજેંકી શેરસિંહના પુત્ર સાર્દુલસિંહને ગાદીનશીન કરવા નક્કી કર્યું. પરંતુ તે પ્રમાણે ન બન્યું અને ત્રણ ચાર દિવસ પસાર થઈ ગયાં જેથી ગાદીનશીનનો દિવસ ચાલ્યો ગયો.

આખરે વિક્રમ સંવત ૧૮૬૫ ના આસો સુદ ૧૫ તા. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૮ ના રોજ નક્કી કર્યું કે મહારાજ સરદારસિંહને ગાદીનશીન કરવા. ઉક્ત મહારાજની હાથકીયાં કરીને શેઠ જોરાવરમલ્લની વાડીમાં સુકામ કર્યો બગીરદાર બધા મળીને તેમને તેમના મહેલમાં લઈ આવ્યા અને જનાનામાં જઈને સલામ કરી બહાર આવ્યા પછી ચારણો અને કવિઓએ મહારાણા જ્વાનસિંહના પગલે ચાલી પ્રજાનું કલ્યાણ કરશે એવી ઢબના કાવ્યો ગાઈને આશિર્વાદ આપ્યા. તે પછી વિ. સ. ૧૮૬૫ ના આસો વદ ૪ શુક્રવાર તા. ૭ સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૮ ના રોજ દરબાર ભરાયો તે પછી બેઠલાનારાવ વખતસિંહે રિવાજ મુજબ મહારાણાના શીર પર માતમી, પછેવડી, ઉતારી, જવેરાત વિગેરે નજર કર્યું. અને આસો વદ ૮ તા, ૧૧ સપ્ટેમ્બરના રોજ પોલિટિકલ એજન્ટ સ્પીયર સાંહેબ મહેલમાં આવી માતમપુર્ણીનો રિવાજ મુજબ હસ્તુર કર્યો.

કારતક સુદ ૬ તા. ૨૫ સપ્ટેમ્બરના રોજ નવપાલકના મહારાજ રાજેન્દ્ર વિક્રમશાહના મોકલેલા મોતમદ તથા દાસીઓ વિગેરેને રજા આપીને મહારાણા જ્વાનસિંહના વખતમાં અહીં આવ્યા હતા અને ઘણીજ ઉઠાઠી ભરી રીતે તેઓ ચાલ્યા ગયા.

મહારાણા સરદારસિંહ ગાદીનશીન થતાં જ રાજ્યમાં પ્રીસાદ ભુનીયાદ પડી, એનું કારણ કે ગાદીનશીનના જ બીજા દિવસે ‘ગોશુંદા’ ના રાજ શત્રુથાલના બેટા લાલસિંહને બોલાવી ધમકાવ્યો. કારણ કે તેને શાર્દૂલસિંહને ગાદીનશીન કરાવવા માટે મહેનત લીધી હતી. લાલસિંહના લીધે દરેક સરદારો અને જાગીરદારોને મહારાણા પ્રત્યે નારાજ ઉત્પન્ન થઈ. આખરે રાણા સરદારસિંહની આકંક્ષા લાલસિંહને તોપના ગોળે ઉડાવી કતલ કરવાની થઈ જેથી તે કામ શાહપુરના મહારાજાધિરાજ માધવસિંહને સોંપવામાં આવ્યું અને લશ્કર તથા તોપ લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો. જ્યારે ‘બેશુ’ ના રાવતે આ ખબર સાંભળી ત્યારે તરત જ શાહપુરના મહારાજાને કિશોરસિંહે બોલાવ્યા અને કહ્યું કે ‘પહેલાં અમારી સાથે લડી પછી લાલસિંહની પાસે જાઓ,’ આવી રીતે અંદરો અંદર કલેશ ઉત્પન્ન થયો. જ્યારે આ વાતની બીજાઓને ખબર પડતી તેમ તેમ રાણાને સમજાવવા માણસો આવ્યા. તેમાં સાલુમખાના રાવત પદમસિંહ, કોઠારોયાના રાવત જોધસિંહ વિગેરે સરદારોએ આવી મહારાણાને અરજ કરી કે ‘જ્યાં સુધી લાલસિંહનો ગુન્હો સાબીત ન થાય ત્યાં સુધી આ હુકમ મુલતવી રાખવા કૃપા કરવી’ આથી મહારાણાએ જાણ્યું કે બખેડો અને તોફાન વધી જશે તેથી જે હુકમ આપ્યો હતો તે બંધ રાખ્યો અને ‘ગોશુંદા’ પર ખાલિસહ મોકલી આપ્યો, તે પછી માગશર સુદ ૧૧ તા. ૨૬ એપ્રિલ ૧૯૨૧ના રોજ ‘પીછોલા’ તળાવના કિનારે જલનિવાસ મહેલમાં પોલિટિકલ એજન્ટ સ્પીયર સાહેબના રૂબરૂ બધા સરદારને બોલાવ્યા અને મહારાણા તેમજ સરદારોના એક મન થયાં.

આ પ્રમાણે વર્તવામાં કોઈ પણ સરદાર આનાકાની કરશે તો મહારાણા તેમને સજા કરશે, સરદારોએ આ વખતે કંઈ પણ જવાબ ન આપતા વાતને સ્વીકારી પણ આ વાતનું પરિણામ બીલકુલ સારું ન આવ્યું. તે દિવસથી જ સરદારો અને મહારાણાના મન જુદા થઈ ગયા. અને જે લાગણી હતી તે લાગણી પણ બદલાઈ ગઈ. આ બાબતોથી મેવાડનું લાવી પાછું બદલાવવા લાગ્યું. લાલસિંહની પેઠે મહેતા શેરસિંહને પકડી કેદમાં પૂર્યા હતા. તેથી માણસોએ પોલિટિકલ એજન્ટને શેરસિંહ પર થતા જુદમોની જાણ કરી ત્યારે મહારાણાને એજન્ટે ઠપકો આપ્યો જેથી કંઈક જુદમ ઓછો કર્યો. એજન્ટે લલામણ કરી કે “તમે રાજ્યમાં ન્યાય અને શાન્તિ બંને રાખતા શીખો.” એજન્ટે લલામણ કરી તે છતાં પણ બીજા માણસોએ શેરસિંહની બીજી વાતો કરી, એથી તેમને વધારે નારાજ થઈ. મહારાણા સમજી ગયા કે અંગ્રેજ લોકોની કૃપાથી મને ડરાવવા માગે છે. અને કેદમાંથી લાગી જવાનો વિચાર કરે છે. શેરસિંહને કોઈ તરફથી બચવાની આશા રહી નહી.

શેરસિંહ પોતાના છુટકારા માટે કથ લાખ રૂપીયા આપવા કબુલ થયો, અને ચીઢી લખી આપી. એની પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં આ દંડ ઘણાજ વધારે પડતો અને બુદ્ધી હતો. તો પણ તે છૂટયો નહીં. છેવટે તે નાસી ગયો અને મહારાણાના કાન ભાંભેરી ફરી બે વાર પકડયો. શેરસિંહ અને તેના બેટાની સાથે નાસી જઈ મોરવાડ તરફ ચાલ્યો ગયો. થોડા સમય પછી મહારાણાએ તપાસ શરૂ કરી ત્યાર પછી જ પોતે ઉદયપુરમાં આવ્યો.

મહેતા શેરસિંહના ભાઈ મોતીરામ પહેલાં જહાજપુરમાં હકીમ હતો. એને પણ શેરસિંહની સાથે કેદ કર્યો હતો. કેટલા દિવસો બાદ કર્ણવિલાસ મહેલનો ઉંચો ઝરૂખો હતો ત્યાંથી તેને નીચે પાડી મારી નાંખ્યો. તે પડતાંની સાથે જ તેનો દમ-ભ્રુવ નીકળી ગયો જેના બેટાનું નામ કૂલચંદ છે મોતીરામ ઘણો જ ચાલાક અને હોશિયાર હતો તેથી શેરસિંહની તાકાત ઘટાડવા માટે જ મોતીરામનો બન લેવામાં આવ્યો હતો.

આવી રીતે પૂરોહીત ક્યામલનાથને બાદ કરવાના શુન્હા બદલ કેદ કરવામાં આવ્યો હતો. અને કેટલા વખત પછી ત્રીસ હજાર રૂપીયા દંડ આપી છૂટયો હતો. કાયસ્થ કિશનદાસની પાસે પણ છોંતેર હજાર રૂપીયા દંડની ચીઢી લખાવી લીધી હતી. તથા મહેતા ગણેશદાસ પાસેથી સાઠ હજાર રૂપીયા દંડ લીધા હતા. આ વખતના સમયમાં કુલ રાજ્યના તમામ કામની જવાબદારી રામસિંહ તથા રાવત્ ફુલહસિંહની હતી.

વિ. સ. ૧૮૬૬ ના પોષ વદમાં શ્રીનાથજીના દર્શન માટે આવ્યા, અને બિકાનેરના મહારાજા રત્નસિંહ પણ પોતાના રાજકુમાર સરદારસિંહની સાદી કરવા આવ્યા. આ વખતે બે રાજાની મુલાકાત શ્રીનાથદ્રારમાં થઈ. બંને મહારાજાઓ ત્યાંથી રવાના થઈ કાંકરેલી થઈ ઉદયપુરમાં આવ્યા, અને ત્યાં વિ. સ. ૧૮૬૬ ના મહા સુદ ૧૨ ના રોજ રાજકુમારી મહતાબકુવરબાઈનો વિવાહ બિકાનેર મહારાજાના કુમાર સરદારસિંહની સાથે કરવામાં આવ્યો. આ વખતે જલસામાં પોલિટિકલ એજન્ટ રોબિન્સન સાહેબ પણ પધાર્યા હતા. આ વખતે મહારાણા તરફથી મહારાજા રત્નસિંહને ફોજ સહિત ઢાવત્ આપવામાં આવી હતી. ઘણીજ ધામધુમથી લગ્નની ક્રિયા પુરી થઈ.

ત્યાર પછી મહારાણાશ્રીને યાત્રા કરવાની અભિલાષા થઈ. અને સફરની તૈયારી કરવા સાડ સરદારોને હુકમ કર્યો. વળી સાથે બેઠલાનાં રાવ બખ્તસિંહ અને કોઠારીયાના રાવત્ ભેખસિંહ વિગેરે થોડા સરદારોને સાથે લીધા. વિ. સ. ૧૮૬૬ ના મહા વદ ૨ ના રોજ કુચ કરી, અને તમામ જગ્યાએ યાત્રા કરવા જતા હતા, ત્યાં મહારાણાનું માન સન્માન ઘણી જ સારી રીતે કરવામાં

આવતું હતું. ઘણા રાજ્યો તરફથી પણ ખરદાસ કરવામાં આવતી હતી. અને પોતે અષાઠ વઢ ત્રીજના રોજ ઉદયપુર પધાર્યા. આ વખતે મહારાણાશ્રીને કુમાર નહીં હોવાથી પોતે રિશનદાસને દત્તક લેવાનો વિચાર કર્યો. જેની હકીકતની સદ્દૈએડ સાહેબ તથા રોબિન્સન સાહેબને પણ વાતચીત કરી હતી; અને તેમના ત્રીજ ભાઈ સ્વરૂપસિંહને દત્તક લીધા.

જેમ જેમ દિવસો પસાર થતા ગયા તેમ તેમ રાજ્યમાં બખેડા વધતા ગયા. આપસ આપસમાં કુસંપ વધવા લાગ્યો. જેથી રાજ્યમાં પણ અશાન્તિ જણાવા લાગી. પરંતુ મહારાણાની તળીયત બગડી, તેમને જલંધરની બિમારી શરૂ થઈ અને તે એટલી બધી વધી ગઈ કે કોઈ પણ ઉપાયોથી આરામ થયો નહીં. આખરે અંગ્રેજ ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યો. પરંતુ તેનાથી પણ કંઈ ફેર પડ્યો નહીં. ત્યારે પોતે કંટાળીને વૃદ્ધાવન જવા વિચાર કરી, પોલિટિકલ એજન્ટને બોલાવી પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. સંવત ૧૮૬૮ ના જેઠ વઢ ૬ તા. ૩૦ મે ૧૮૪૨ ના દિવસે પોલિટિકલને અરજી આપી.

બિમારો મટવાની કોઈ જાતની આશા ન રહી ત્યારે વિ. સ. ૧૮૬૮ ના જેઠ વઢ ૧૦ તા. ૩ જુન ૧૮૪૨ ના રોજ વંદ્રાવનની યાત્રા કરવા કુચ કરી. આ મુસાફરીમાં કપ્તાન ફોર્સ્મીન સાહેબને સાથે રહેવાની નીમણૂક કરી હતી. રાજનગરમાં પહોંચતાની સાથે બિમારીએ જોર કર્યું તેથી તેનો શું ઉપાય કરવો તે વિચારવામાં આવ્યું. મહારાણાનો સ્વભાવ ઉચ્છેદિ હોવાથી બધા તેમનાથી ડરતા હતા. છતાં પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે હવે તેમને આગળ ન લઈ જતાં ઉદયપુર પાછા લઈ જવા. જેથી મહામુશીબતે ઉદયપુરની બહાર રેસીડેન્સીની છાવણીમાં લાવ્યા અને વલીમહમદના આવ્યા પછી વિ. સ. ૧૮૬૮ ના અષાઠ સુઢ ૬ તા. ૧૩ જુલાઈ ૧૮૪૨ ના રોજ એમને રાજમહેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા તે જ દિવસની પાછલી રાત્રે મહારાણા પરલોક સીધાવી ગયા. શ્રાવણ સુઢ ૭ ના રોજ તેઓશ્રીની દગ્ધક્રિયા કરવામાં આવી હતી. અને લગ્નધુખાઈ નામની ખવાસ તેમની પાછળ સતી થઈ હતી.

આ મહારાણાનો જન્મ વિ. સ. ૧૮૫૫ ના ભાદરવા વઢ ૩ તા. ૨૬ મી ઓગસ્ટ ૧૭૬૮ ના રોજ થયો હતો. અને પોતે ઘણા જ ખુબસુરત હતા.

છાપ્યો

શ્રીમત રાન જવાન, જબહિ મુરલોક સિધારે,
જિનકે ચામર છત્ર, રાન સાદલ સિર ધારે,
સ્વામિ સુભટ વિવાહ, બઢત તબ અહઢ બનાયે,
મહત્તા શેર પ્રધાન, ફુર કરે રામ મનાયે.

નિજ સુતા વ્યાહ વિક્રમ નયર, તિરથ ન્હાન પ્રયાણ કર,
રાના વિવાહ બિકાનયર, કર પ્રવેશ મેવાર ધર. ૩૨૪

રાના દત્તક લેન, મત્ત સિદ્ધારસિંહ કિય,
બંધુ ત્રિતિય બાગૌર, લેખ સાફપસિંહ લિય,
જખહિ કીચે જીવરાજ, ચક્ર આમય તન ચલ્લિય,
સ્વર્ગ ગૌન સિદ્ધાર, હોન સતિ ઇક હલ્લિય,
સાફલ સુખંડ આશય સજન, મય શાસન કૃતમાલ કે,
કવિરાજ શ્યામ પૂરન કિયઉ, સમ સુતિય બિચાલાલકે. ૩૨૫

મહારાણા સરદારસિંહના વખતમાં જૈન મંદિરોની પરિસ્થિતિ જેવી હતી. તેવીને તેવી હતી તેમાં ખાસ સુધારો વધારો થયો ન હતો. જેમ જેમ સ્થાનકવાસીના સાધુઓનો પ્રચાર વધતો ગયો તેમ તેમ જૈન મંદિરો પ્રત્યે જૈનમતવાળાનો ભાવ ઓછો થતો ગયો. તેમજ મંદિરમાર્ગી સાધુઓનો વિહાર પણ ઓછો હતો તેથી મંદિરોની પરિસ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડવા લાગી.

મહારાણા લિમસિંહ તદ્દન ડરપોક અને બિઠણુ હતા. પ્રજા પ્રત્યે પ્રેમ હતો છતાં વિલાસી હતા. તેમ જવાનસિંહનો ઇતિહાસ તપાસતાં તે પણ ભોગ વિલાસમાંજ નિમગ્ન રહેતા હતા. કર્નલ ટોડના જણાવ્યા મુજબ જ્યારે રાણા જવાનસિંહ અવસાન પામ્યા ત્યારે પોતાના માથા ઉપર રૂ. ૧૬૬૭૦૦૦ ઓગણીસ લાખ સડસઠ હજાર રૂપીયાનું દેવું હતું. તેમાં ફક્ત બ્રિટિશ સરકારના જ આઠ લાખ રૂપીયા બાકી હતા. આ ઉપરથી વાંચક વર્ગ સમજી શકશે કે જુવાનસિંહ કેટલા બધા ખર્ચાળ હતા. વળી સર્દારસિંહ ઘણા ઉંચ અને કડક સ્વભાવના હતા.

આ પ્રમાણે ત્રણે રાણાના વખતમાં દરેક સરદાર અને બાગીરદારો તદ્દન અપ્રસન્ન હતા. જે સરદારો મહારાણા પ્રતાપ અને મહારાણા રાજસિંહના વખતમાં માથું ઉંચું કરી શકતા નહોતા તેજ સરદારો આજે મહારાણાઓના વગર વિચાર્યા વર્તનથી તેમના સામે થવા સુધી પણ તૈયાર હતા. જ્યાં રાણા પોતેજ અવિચારી પગલું ભરે ત્યાં આખી પ્રજાને તેની ભૂલ માટે સોસલું પડે અને પસ્તાવું પડે છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું

મહારાણા શ્રી સ્વરૂપસિંહ

જ્યારે મહારાણા સરદારસિંહ અવસાન પામ્યા તે વખતે મહારાણા સ્વરૂપસિંહજીની ઉંમર ૨૮ વર્ષ ૬ મહિના ૧૦ દિવસની હતી. અને તેઓ વિ. સ. ૧૮૬૬ ના અષાઠ સુદ ૮ તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૮૪૨ ના રોજ ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયા તે વખતે દરેક સરદારો અને જાગીરદારોએ પોતપોતાના રિવાજ મુજબ સૌએ નજરાણું કર્યું. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ એલેન્બરગનો એક ફારસી ખરોતો તથા માતમપુર્ણ તથા ગાદીનશીનની ખામત મહારાણાનું નામ આપ્યું.

આ સિવાય બીજા ઘણા રાજાઓના ગાદીનશીનના દરબાર વખતે કિંમતી પોષાકો, ઘોડા, હાથી વિગેરે ઘણું જ નજરાણું આપ્યું હતું. પરંતુ મહારાણા સ્વરૂપસિંહ ગાદીનશીન થયા તે વખતમાં મેવાડમાં વેપાર બીલકુલ મંદ હતો. લોકોની તેમજ વેપારીઓની સ્થિતિ પણ ઘણી જ શોચનીય દશામાં હતી. વળી રાણાજી સરદારો સાથે વિવાદ કરવા પ્રવૃત્ત થયા. પણ ત્યાં તેમને યશ મળ્યો નહિ અને વિરૂદ્ધ પક્ષ તરફથી રાજ્યમાં ઘણી જ અશાન્તિ વધતી ગઈ અને સર્વ સામંતો રાણાને દુશ્મન ગણવા લાગ્યા.

મહારાણા સ્વરૂપસિંહે તોફાની સામંતોનું દમન કરવાને બંધકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અને ઘણી કૂર રીતે શાસન ચલાવવા માંડ્યું. રાણા સરદારસિંહને જે સામંતો નમ્યા હતા. તે સામંતો પણ રાણા સ્વરૂપસિંહના કટ્ટા શત્રુ બની ગયા. રાણા અને સામંતોની વચ્ચેમાં ઘણો જ દાડણ અગ્નિ સળગી ગયો. તેને શાંત કરવા સાડા ખ્રિટિશ સરકાર તરફથી કર્નલ લેફ્ટેનન્ટ અને રવીન્સને ઉભય પક્ષો વચ્ચે સંધી કરાવવા સાડા નીમ્યો.

તા. ૮ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૫ ના દિવસે ખંને પક્ષોને સંધી થઈ રાણા અને સામંતો વચ્ચે સંધી થઈ ખરી પણ રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા ઘણી જ વધતી ગઈ અને ઉપજ ઘટવા લાગી. તેથી ખ્રિટિશ સરકારને ખંડણી ઓછી કરવાની રાણાએ પ્રાર્થના કરી. મેવાડની આવી શોચનીય દશા જોઈ ખ્રિટિશ સરકારે ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં ખંડણી તરીકે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેવાના નક્કી કર્યા પણ તે ન આપવાની અશક્તિ રાણાએ બહેર કરી ત્યારે ફરી ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં બે લાખ રૂપિયા લેવાનો સ્વિકાર કર્યો.

મહારાણા અને સામંતો વચ્ચે વિશ્વદ આલતોજ રહ્યો અને તે હકીકત સામંતોએ બિટીશ સમક્ષ પોતાની કેફીયત રજુ કરી. રાણાએ જે પ્રમાણે રાજ્ય શાસન ચલાવવું જોઈએ તે પ્રમાણે ન ચલાવતાં પોતે કઠોરતાથી સામંતો અને સરદારો પર પોતાની હકુમત ચલાવે છે. આવી હકીકત જ્યારે બ્રિટીશ ફ્રન આગળ કહેવામાં આવી ત્યારે આ વિવાદનું પરિણામ મેવાડના રાજ્યને અને સામંતોને નહીં પણ સારોય પ્રબળને લોગવવું પડ્યું. સામંતોની સામે રાણાએ જેમ મસ્તક ઉંચું કર્યું તેમ સામંતો અને સાલુખ્યાના જાગીરદારોએ પણ તેમના સામે મસ્તક ઉંચું કર્યું. અને રાણાજીનું બળ ઘટાડ્યું. આવી રીતે પરિસ્થિતિ બગડવાથી બ્રિટીશ સરકારને વચ્ચમાં નાખી. આ ઝઘડાનો અંત લાવવા સાડ મહારાણાએ વિચાર કર્યો. તેજ વખતે બ્રિટીશ સરકારે પણ પોતાની સત્તા વધારે મજબૂત કરવા સાડ વિચાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૫ માં સર હેન્રી લોરેન્સે એક નવિન સંધિ-પત્ર બનાવ્યો. આ સંધિ-પત્ર વાંચવાથી મહાત્મા ટાંકે મેવાડના માટે અપાર હીત કર્યું હતું. તે માણસમાં કેટલું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ.

પ્રસ્તુત ઠરાવ ઉપર કેવળ મહારાણા અને ચાર પ્રધાનોની સહિઓ થઈ તેથી પોલિટિકલ એજન્ટને વિશેષ સત્તા મળી, મહેતા શેરસિંહની જે સંપત્તિ મહારાણાએ છીનવી લીધી હતી, તે આ નવા કરારનામા અનુસાર તેમને પાછી આપવા માટે મહારાણાને ઘણાજ આગ્રહ કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં તે સંપત્તિ પાછી સોંપી અને એજ વર્ષમાં મહારાણા સ્વરૂપસિંહ તા. ૧૬ નવેમ્બર ૧૮૮૧ ના રોજ પરલોક સિધાવી ગયા. મહારાણા સ્વરૂપસિંહએ પોતાના નામના સિદ્ધા વિ. સ. ૧૮૧૮ ના કારતક સુદ ૧૪ ના રોજથી ચાલુ કર્યાં હતાં તે અઘાપી ઉદયપુરમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વખતે મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪ ચોરસ માઈલનો હતો. અને જન સંખ્યા ૧૧,૬૧,૪૦૦ ની હતી રાજ્યની એકંદર ઉપજ ૪૦,૦૦,૦૦૦ ની હતી, તેમાંથી ૧૨,૦૦,૦૦૦ની ઉપજ સામંતોને જતી હતી. પરંતુ તેમાંથી છટ્ટો ભાગ રાણાજીને કર તરીકે આપતા હતા. જે ખંડણી બ્રિટીશ સરકારને આપવામાં આવતી હતી તે ઉપરાંત બીજી ૧૪,૦૦,૦૦૦ ની ઉપજ મહારાણાને થઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં રાણાજીએ બ્રિટીશ સરકાર સાથે ઉત્તમ વર્તન રાખ્યું હતું. મહારાણાએ અંગ્રેજોને આશ્રય આપ્યો હતો. અને તેમને તમામ જાતની સગવડ કરી આપી હતી. અને તેમનો ભય દૂર કર્યો હતો. તેના બદલામાં બ્રિટીશના તાબે જે નિમચ, જાવહ, અને ગઢવાડા નામના ત્રણ પ્રદેશો હતા તે તેમને પાછા સોંપ્યા હતા.

છંદ ગીતિકા

શિવલોક ગયે સરદાર બૂપ સુરૂપ રાજ્ય વિરાજ કે,
 બહુ રાજનીતી વિચાર સાર પ્રબન્ધ ઉત્તમ સાજકે. ૩૨૬
 કર શેરસિંહ પ્રધાન પદતે રામસિંહ ઉતારિકે,
 સિસોદ કુવતે મધપાન મિટાય દૂષણ બારિકે. ૩૨૭
 વિષ દેન દોષ અમાત્યકે હતબંદ દેશ નિકારબો,
 અતરેશપે દલ પ્રેશ તે સરદાર દુગ્ધ વિકારબો. ૩૨૮
 અરૂ ભોરને નિજ ઠોર પાય અનન્ય ઈશ પ્રભાવતે,
 શકે બિલ્લ લોગ અભીત વે હત રાજનીતિ સ્વભાવતે, ૩૨૯
 યુગ સ્વસા વ્યાહન હકુ બૂપરૂ બાંધવેશ બુઢાયકે,
 બર હકુ રામ બધેલ ત્યો રઘુબીર કો પરણાયકે. ૩૩૦
 દ્વિર આર્ય દુગમકી બગાવત માન માર મિટાયદી,
 લેયકે ભારત ભૂમિ ભો અંગરેજ આન ઉઠાયદી ૩૩૧
 તબ રાન ભારત બાન બાનકે મિત્ર ભાવ બનાયકે,
 જળ દે પનાહ અનેક ઈગ્દિશ રાખિ પ્રીતિ જનાયકે. ૩૩૨
 મેવાર બદ્દન દેષ બિશ્વરૂ વૃત વિસ્તર તે કદ્યો,
 પ્રતિવૃત પાલન અગિ બલન અંગ પાલન ના સદ્યો. ૩૩૩

પ્રકરણ ૨૫ મું.

મહારાણાશ્રી શંભુસિંહ

જ્યારે મહારાણા સ્વરૂપસિંહ પુત્ર હીન અવસ્થામાં અવસાન પામ્યા ત્યારે તેમના ભત્રીજા શાર્દૂલસિંહના બાળપુત્ર શંભુસિંહને વિ. સં ૧૯૧૮ ના કારતક સુદ પુર્ણિમા તા. ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૯૧ ના રોજ સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. ખ્રિટીશ સરકારની સમતિથી શીઘ્ર એક શાસન કમીટી સ્થાપવામાં આવી અને તેમાં કેટલા માનવંતા સરદારો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. આ સભાસદો રાણાના નામથી મેવાડનું શાસન ચલાવવા લાગ્યા પણ તેમને શાસન કરવાનો સંપૂર્ણ હક નહીં મળવાથી ખ્રિટીશ સરકારની સલાહ મુજબ શાસન કાર્ય કરવા લાગ્યા. શાસન કમીટી ન્યાય અનુસાર કરવાના બદલે પોનાની ઈચ્છા મુજબ શાસન ચલાવવા લાગ્યા. તેથી તેનું પરિણામ વિગરીત આવ્યું અને મેવાડમાં ચારે તરફ અત્યાચારનો પોકાર થવા લાગ્યો જેથી મેવાડમાં અશાન્તિ પેદા થઈ.

પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહનો બીલકુલ ઉપયોગ સમીતીના સભ્યોએ લેવાની તસ્દી જ લીધી નહીં તેથી ખ્રિટીશ સરકારે શાસન ચલાવવાની નવિન પદ્ધતિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ મેવાડનું શાસન ચલાવી શકે તેવો લાયક માણસ કોઈ દેખાયો નહિં આથી નવી સમીતી કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. પરંતુ દિલ્લીની સાથે કહેવું પડે છે કે “મેવાડનું શાસન ચલાવે છે તેવો બુદ્ધિ-શાળી કોઈપણ સરદાર પોલિટિકલ એજન્ટને જણાયો નહિં એ વિશ્વાસ પાત્ર નથી, તેનું કંઈ પણ કારણ ગુપ્ત જ હોવું જોઈએ.” વળી એક શાસન સમીતી સ્થાપવામાં આવી અને તેના સભ્ય તરીકે ત્રણ જણને નક્કી કરવામાં આવ્યા. તેમાંના એક સામંતને સભાપતિ બનાવ્યો. પોલિટિકલ એજન્ટે જ આ સભા-પતિ ચુંટી કાઢ્યો હતો પણ સરળ સ્વભાવના રાજપૂત સામંતે જણાવ્યું કે “જ્યાં સુધી પુરેપુરી સત્તા આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી હું શાસનની સેવા બજાવી શકીશ નહીં” ખ્રિટીશ સરકારની ઈચ્છા સામંતને સંપૂર્ણ સત્તા સોંપ-વાની હતી જ નહીં. તેથી પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે જ સભાપતિ બન્યો અને બીજા બે રજપૂતો સાધારણ સભ્ય બન્યા.

પોલિટિકલ એજન્ટે શાસન ભાર ઝલણ કર્યો તેથી મેવાડમાં સુધારા વધારાની વૃદ્ધિ થતાં વાર લાગી નહીં. અને તમામ અવ્યવસ્થા દૂર થઈ શાન્તિ સ્થપાઈ ગઈ ખ્રિટીશ સરકારની આ વ્યવસ્થા ઘણી જ પ્રસંશા પાત્ર બની ખ્રિટીશ સરકારે મહારાણાને રાજ્યશિક્ષા (શિખામણ) આપવાને આજ્ઞા કરવાથી તેમને

શાસન સબંધી તમામ શિક્ષા આપવામાં આવી હતી. સિપાઈ ઓના બળવા પછી ભારતવર્ષના પ્રથમ વાઈસરોઈ લોર્ડ કેનીંગે ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશી રાજાઓને ફત્તક લેવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. તેથી દેશીરાજાઓના અગ્રેસર મેવાડના રાજાને પણ ફત્તક લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.

સિપાઈ ઓનો બળવો શાન્ત થયા પછી ભારત સામ્રાજ્ય ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના હાથમાંથી ઇંગ્લાંડની મહારાણી બ્રિટિશરોડીયાના હાથમાં ગયું. હવે દેશી રાજાઓના સન્માન અર્થે એક બાતની નવી ઉપાધિ યોજવામાં આવી આ ઉપાધિનું નામ ' ભારત નક્ષત્ર ' (STAR OF INDIA) છે. મહારાણા શંભુસિંહને બ્રિટીશ સરકારે પ્રથમ શ્રેણીના પદક સહિત " ગ્રેટ કમાન્ડર સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆ " મહામાન્ય ઉપાધિથી વિભુષીત કર્યાં છ. સ. ૧૮૫૭ ના સિપાઈ ઓના બળવા પ્રસંગે ઉદયપુરના મહારાણાને બ્રિટીશ સરકારે ઘણીજ સહાય આપી હતી. તેથીજ તેમને પુરસ્કાર સ્વરૂપે આ ઉપાધિ મળી હતી. પણ આ પ્રસંગે અત્યંત અઝૂચીકર ઉદ્ભવ કરવો આવશ્યક છે. અમારા પાઠકોને આ વાત સુવિદિત છે કે સિંધીયા અને હોલકરે મેવાડના ઘણા ભાગો પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપીત કરી લીધો હતો. જે વખતે મહારાણા ભિમસિંહ બ્રિટીશ સરકાર સાથે પ્રથમ સંધિ કરી હતી તે પ્રસંગે બ્રિટીશ સરકારે પતિજ્ઞા કરી હતી કે ' સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં સિંધીયા અને હોલકરના અન્યાય પૂર્વક હસ્તાગત કરેલા તમામ પ્રદેશો પાછા અપાવવા સાડે અમારાથી બનતા પ્રયાસો કરીશું. " તે ભાગે બ્રિટીશ સરકારની સહાયથી પાછા મળશે એ આશાએજ ભિમસિંહ રાણા પોતાનો સમય વ્યતિત કરતા હતા. અને તેમના પછીના રાણાઓએ પણ પોતાનું જીવન આ આશામાંજ પુરૂ કર્યું હતું. હવે છ. સ. ૧૮૫૭ માં બ્યારે ભયંકર બળવો બગ્યો ત્યારે મેવાડના તમામ રાજપૂતો અને રાણા સ્વરૂપસિંહ બ્રિટીસને વિશેષ સહાય આપી હતી.

આ વખતે મેવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કેપ્ટન સેન્ડર્સને રાણાની દીર્ઘકાળની પ્રાર્થના લક્ષમાં લઈ મહારાણાના પૂર્વ તાબાના નિસ્તારીયા પ્રદેશો પર તેમનો પૂર્ણ અધિકાર સ્થાપવા માટે રાણાની સેનાને આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞા થતાં જ મેવાડની સેનાએ તે પ્રદેશ હસ્તાગત કર્યો.

મહારાણા શંભુસિંહ વિ. સ. ૧૬૧૮ ના કારતક સુદ પૂર્ણિમા તા. ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૬૧ ના રોજ મેવાડના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા હતા પરંતુ અફસોસ ! કે તેમનો અધિકાર થોડો સમય પણ તેમના હાથમાં રહ્યો નહીં. અને ઘણાજ અલપ કાળમાં પોતે વિ. સ. ૧૬૩૧ ના આસો વદ ૧૩ તા. ૭ ઓક્ટોબર ૧૮૭૪ ના દિવસે ફક્ત ૨૭ વર્ષની નાની ઉંમરે તેઓશ્રી

પુત્રહીન અવસ્થામાં પરલોકવાસી થયા. મહારાણા શંભુસિંહનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી મેવાડની સમસ્ત પ્રજા શોક સાગરમાં ડુબી ગઈ. નિર્દય વિધાતાએ મેવાડની સુખ્ય આશા જડમૂળથી નાશ કરી.

આ વખતે મેવાડનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪ ચોરસ માઈલનો હતો અને જન સંખ્યા ૧૧૬૧૪૦૦ ની હતી, પાયઠળ સૈનીકોની સંખ્યા ૧૫૧૦૦ ની હતી. ઘોડેસ્વારોની સંખ્યા ૬૨૪૦ ધનુષ્ય સંખ્યા ૫૩૮ અને ઉપજ ૪૦૦૦૦૦૦ ચાલીશ લાખની હતી.

ત્રોટક છંદ

રજતાચલ ભૂપ સરૂપ ગયે, નૃપ આસન શંભુ નૃપાલ ભયે,	
શિશુ ભૂપ નિહાર પ્રબન્ધ ચઢ્યો, અંગરેજનકો અધિકાર રહ્યો,	૩૩૪
સિરદારન કી ઇક મેલ સભા, નિજ સ્વાર્થ સાધક હીન પ્રભા,	
કર ખારજ પંચ નિકાર દિયે, યુગ ભ્રત્તિનકો સુખતાર કિયે.	૩૩૫
જળ ખાગિય હોય પ્રજા નિકરી; હટનાલ હિ બંધ કરી બિકરી,	
ફિર શંભુનિવાસ અવાસ ભન્યો, મહિપાલહિકો અધિકાર મલ્યો,	૩૩૬
પદ કે હરિસિંહ પ્રધાન દિયો, જિહિ દિગ્ધ અકાલ પ્રબંધ કિયો,	
ફિર ખાસ સભા બનવાય ભલે, નિજ શાસનસે સમ કામ ચલે,	૩૩૭
અજમેર પધારન કાજ ચલે, તિહિં ઠોં હિતકારક લાઠ મિલે,	
નૃપ ઋલ્લહિકી અભિલાષ ફલી, દિય ઇબ્રજત શંભુ દિવાન બલી.	૩૩૮
અતિ ઉત્તમ રાજપ્રબંધ કિયે, લઘુ ઉંમરમેં જશ વાસ લિયો,	
તગમો બડ છીન પઠાય દિયો, ફિર શંભુ હિમાચલ વાસકિયો.	૩૩૯

પ્રકરણ ૨૬ મું.

મહારાણા શ્રી સજ્જનસિંહ

મહારાણા શંભુસિંહના અકાળ અવસાનથી તેમના ભત્રિજા સોહનસિંહ અને શક્તિસિંહથી રાજ્યને કાંઈ ભતનો લાભ થઈ શકે તેમ નહિં હોવાથી મહારાણા શંભુસિંહને જ્યારે બચવાની આશા ન રહી ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે આપેલો ફત્તક લેવાનો અધિકાર અનુસારે પોતાના મોટા ભત્રિજા સજ્જનસિંહને ફત્તક લીધા. આ વખતે સજ્જનસિંહની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી. મહારાણા શંભુસિંહ પરલોકવાસી થયા બાદ મેવાડના સિંહાસન ઉપર મહારાણા સજ્જનસિંહ બેઠો કે તરતજ મેવાડના શાસનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. હજી મહારાણા બહેવારકુશળ નહોતા તેથી શાસન સમિતી સ્થાપન કરવામાં આવી. તેમાં મહેતા ગોકુલ ચંદ અને અર્જુનસિંહ મંત્રી તરીકે નીમાયા. બીજા ચાર સરદારોની સાથે મળી ઉક્ત મંત્રીઓ શાસન બાર વહન કરવા લાગ્યા. પોલિટિકલ એજન્ટ આ શાસન સમિતીના સહાયક બન્યા.

શાસન સમિતી નિમાયા પછી હરેક ભતની શાંતિના અને પ્રજાના લાભના ઉપાયો ચોજવામાં જરાપણ વિલંબ ન કર્યો. પ્રથમકાર્ય મેવાડમાં શિક્ષણપદ્ધતિ નહોતી અને સરદારો તથા સામંતોમાં વિદ્યાનું પુરેપુરું જ્ઞાન નહોતું. તેથી સમિતીએ તેનો સારો પ્રચાર કરી મેવાડમાં વિદ્યાનું બીજ રોપ્યું અને મહારાણા સજ્જનસિંહને વિદ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

દિવાન બની બિહારીલાલને મહારાણાના શિક્ષક તરીકે રાખ્યા. તેમણે મહારાણાને સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં જરાપણ કચાસ રાખી નહિં. અને મહારાણાને અંગ્રેજી, ઉર્દૂ, ફારસી, અને માતૃભાષાનું ઘણુંજ ઉત્તમ જ્ઞાન આપ્યું. આખ્યારાવલના વંશમાં રાણા સજ્જનસિંહે જ પ્રથમ અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

રાજ્યની વ્યવસ્થા ઘણીજ સુંદર રીતે કરી અને હરેક ખાતામાં સારા સારા માણસોની ગોઠવણ કરી જેથી રાજ્યની ઉપજ પણ વધવા લાગી તેથી બેપારવણજ અને પ્રજાની આબાદી દિવસે દિવસે પગબર થવા લાગી. ઉત્તમ શાસનના પ્રભાવથી મેવાડમાં હરેક ભતની અશાંતિ દૂર થઈ શાંતિ પ્રસરી રહી. જેથી પ્રજા પણ આનંદમાં પોતાના દિવસો વ્યતિત કરવા લાગી.

મહા માનનિય ભરતેશ્વરીના મોટા પુત્ર અને ભારતના બાવી સમ્રાટ

પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ બહાદુર ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના નવેમ્બર માસમાં હિંદુસ્તાન જોવાની ઇચ્છાથી આવ્યા. આ પ્રસંગે મહારાણા સન્નનસિંહ પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહથી મુંબઈ ગયા હતા. તા. ૫ નવેમ્બરના દિવસે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મુંબઈ ખંદરે ઉતરી મહારાણા તથા અન્યન્ય રાજાઓની મુલાકાત લીધી અને તેમના તરફથી સન્માન ગ્રહણ કર્યું. તા. ૬ નવેમ્બરના દિવસે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મહારાણા સન્નનસિંહની સાથે મુંબઈની મોટી મોટી ઇમારતો જોવા ગયા હતા. તેમણે મહારાણાને ઘણાજ માનપૂર્વક પોતાની સાથે ફેરવ્યા હતા. તેઓ કેટલાક દિવસ મુંબઈમાં રહ્યા અને તેઓશ્રીએ મહારાણાના નિવાસસ્થાનમાં પણ મુલાકાત આપી હતી.

તા. ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ ના દિવસે મહા માનનિય મહારાણી શ્રીમતિ વિક્ટોરીયાના પ્રતિનિધિ લોર્ડ લીટને ભારત વર્ષની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્હીમાં મોટો રાજદરબાર ભર્યો. આ વખતે મહારાણા સન્નનસિંહને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેથી મહારાણા પુષ્કળ સરકારે સામંતો અને સેવકોને લઈ દિલ્હી દરબારમાં તા. ૨૬ ડીસેમ્બર ૧૮૭૬ ના દિવસે પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમના માનમાં સત્તર તોપો ફાડવામાં આવી હતી. જ્યારે તેઓ મુલાકાત લઈ પાછા ફર્યા ત્યારે અંગ્રેજ સેનાએ લશ્કરી ઢોળે હથીઆર નમાવી માન આપ્યું હતું. જ્યારે બ્રિટિશ રાણીને ભારતેશ્વરીની ઉપાધિ મહા આદંબર સાથે આપવામાં આવી હતી ત્યારે મહારાણાએ શિખીરમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ ભારત વર્ષના વાર્ષિકરોય લોર્ડ લીટને (સાંપ્રત અર્થ) તેમને આદરપૂર્વક પોતાની દક્ષિણ બાજુએ ઉચ્ચ આસન ઉપર બેસાડ્યા. મહારાણા પોતાના આસનપર બેઠા. મેવાડના ગત મહારાણાઓએ બ્રિટિશ સરકાર સાથે સારી મિત્રતા રાખી હતી તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું. જ્યારે એક સૈનીકે એક પતાકા લાવીને વાર્ષિકરોયના આસન સન્મુખ ઉપસ્થિત કરી ત્યારે મહારાણા પોતાના પ્રતિનિધિઓ સહિત આગળ ગયા અને નિમ્નલીખીત શબ્દો સહિત તેમના હાથમાં તે પતાકા સ્વયં મહામાન્ય મહારાણીના ઉપહાર સ્વરૂપ છે. અને તેમને ભારતેશ્વરીની ઉપાધિ ધારણ કરી છે. તેના સ્મરણ ચિન્હ તરીકે એ બેટ આપવામાં આવે છે. અને જે સખંધ છે તે કાયમ નિભાવી રાખશે.

જ્યારે મહારાણા સન્નનસિંહે સન્માનપૂર્વક ઉક્ત પતાકા ગ્રહણ કરી ત્યારે માનનિય વાર્ષિકરોય બહાદુરે લાલસૂત્રમાં પરોવેલું એક સુવર્ણ પદક મહારાણાના ગળામાં આરોપીત કર્યું. વાર્ષિકરોયે આ પદક પહેરાવતી વખતે કહ્યું કે ભારતેશ્વરીની આજ્ઞાથી આ પદકથી આપને મેં વિભુષીત કર્યા છે. આપ સદાકાળ એને ધારણ કરો ! એમાં તારીખ લખવામાં આવી છે, તેથી આપના વંશજોને એ ક્યારે આપવામાં આવ્યું છે તે સદા યાદ રહેશે. પદક પ્રાપ્ત થયા

પછી મહારાણાને એક અધિક ખીળું સન્માન મળ્યું. હવે તેમને ૨૧ તોપોનું માન આપવાનો ઠરાવ થયો. વળી મહારાણાના મંત્રી મહેતા પન્નાલાલને કૌશાલ્યક્ષ અને છગનલાલને સન્માન સૂચક રાય ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ.

બ્રિટિશ રાજપ્રતિનિધિ લોર્ડ લીટન બહાદુરે મહારાણી વિક્ટોરીઆને ભારતેશ્વરીની ઉપાધિ અર્પણ થયેલી બહેર કરી ત્યાર પછી મહારાણા સભ્જન સિંહ આ પ્રમાણે સન્માન સહિત પોતાના રાજ્યમાં પાછા ફર્યા એ દરબારમાં તેમને જે સન્માન મળ્યું હતું તે કાંઈ અંતીય સન્માન નહોતું. તેમને ભારત સરકારે ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં જીસી એસ આઈ (ગ્રેટ કમાન્ડર સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા. અથવા ભારત વર્ષના પ્રથમ નક્ષત્ર) ની ઉપાધિથી વિભુષીત કર્યા. રાણા સભ્જનસિંહે રાજ્ય કારભાર ઘણો જ કુશળતા પૂર્વક ચલાવ્યો. અને પોતાના રાજ્યમાં રાજ પ્રજા બંનેના લાભ સાચવી રાજ્ય શાસન સુંદર રીતે ચલાવ્યું. એના ફળ આજે વિદ્યમાન છે. શહેર બહાર સભ્જનગઢ નામનો કિલ્લો બનાવ્યો અને સભ્જનનિવાસ નામનો બાગ કરાવ્યો. આ સિવાય લોકોપયોગી હોસ્પિટાલ સ્કુલો પાઠશાળા અને સડકો વિગેરેથી નગરની શોભા ઘણી ઉત્તમ બનાવી હતી.

વિ. સં. ૧૯૪૧ ના પોષ સુદ ૬ તા. ૨૩ ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ ના દિવસે મહારાણા સભ્જનસિંહ પોતાની પચીસ વર્ષની નાની ઉંમરે થોડા દિવસની બિમારી લોગવી પરલોક સિધાવ્યા. રાણાશ્રીના સ્વર્ગગમનથી આખા રાજસ્થાનમાં શોક વ્યાપી ગયો. વળી બહારના લોકોને તેમના અકાળ મૃત્યુથી ઘણો જ આઘાત થયો. તે મેવાડના અધિશ્વર હતા. તો પણ તેમને સમસ્ત ભારતવર્ષના આર્થ સંતાનોના હૃદયમાં એવી ઉંડી અસર કરી હતી કે સર્વ હિંદુઓના અધિપતિ માનવામાં આવ્યા હતા. આ વખતે મેવાડના રાજ્યનો વિસ્તાર (૧૧૬૧૪) ચોરસ માઈલ હતો. તે ભારતના પાટનગર કલકત્તાથી (૧૧૩૬) માઈલ દૂર છે. શાસન પ્રભાવથી રાજ્યની ઉપજ પુષ્કળ વધી ગઈ હતી, રાજ્યની ઉપજ (૬૪,૦૦,૦૦૦) રૂપીઆની થવા પામી હતી. આ ઉપજમાંથી મહારાણા બ્રિટીશ સરકારને (૨,૦૦,૦૦૦) રૂપીઆ અને બીલ્લ સેનાના ખર્ચ માટે (૫૦,૦૦૦) રૂપીઆ આપે છે. સુખ અને શાન્તિના લીધે મેવાડમાં વસ્તી પણ વધવા લાગી. હાલમાં મહારાણા પાસે (૨૫૩) ધનુષ્યો, (૧૩૩૮) ગોલંદાબો, (૬૨૪૦) અસ્વારો અને ૧૩૨૬૦૦ પાયદળ સૈન્ય હતું આ પ્રમાણે રાજ્યનો વિસ્તાર અને આવક મેવાડના રાજ્યની રાણા સભ્જનવિંહના વખતમાં હતી.

મહારાણા શ્રી સભ્જનસિંહનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૬ ના અષાઢ સુદ ૬

તા. ૮ જુલાઈ ૧૮૫૬ ના રોજ થયો હતો. તથા રાજ્યાભિષેક વિ. સં. ૧૬૩૧ ના આસો વદ ૧૩ તા. ૮ ઓક્ટોબર ૧૮૭૪ ના દિવસે થયો હતો. મહારાણાશ્રી ફક્ત દશ વર્ષ ત્રણ મહિના અને આઠ દિવસ રાજ્ય કરીને પરલોકવાસી થયા હતા. એઓશ્રીની લગ્નાર્થ પાંચ કુટ અતે આઠ ઈચની હતી. શરીરે ઘણાજ મજબુત હતા. અને પોતે ઘણાજ ખૂબસુરત હતા. મહારાણાશ્રીએ રાજ્યમાં દરેક ધર્મના તેમજ પ્રજાના ઉપયોગ માટે ઘણી ઘણી ઈમારતો, મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. તેમજ પ્રજા ઉપયોગી કાર્યમાં રાજ્યની આબાદીના કામો કર્યા હતાં તેમાં કુલ ખર્ચ રૂપિયા ૨૬૧૬૨૩૧-૧૨-૨ કરવામાં આવ્યા હતા.

આ પ્રમાણે મહારાણાશ્રી સનજનસિંહની સુવાસ તથા કિર્તિ પોતે પરલોકવાસી થયાં છતાં પણ આજે મેવાડીઓના હૃદયમાં શુંજ રહેલ છે. પરમાત્મા ! તેવા પુરુષોને હંમેશાં શાંતિ મળે.

છાપો

સનજન હતો સનજન, વળી સનજનતા સારી,
સનજનતાની છાપ પડી, ખિટીય પર ભારી.
હતો પ્રજાનો પ્રાણ, પ્રજા પણ પ્રાણથી ખ્યારી,
વળી હતો શૂરવીર, વધારી કિર્તિ સારી.
એવા રાણા સનજનસિંહ, સનજનતા ધરતા ગયા,
કહે ભોગી રાણા સનજન, યશકિર્તિ વરતા ગયા.

૩૪૦

છાપો

દર્ઢ વિદ્વાનું જ્ઞાન, પ્રજાને અતિ સુધારી,
લઘુ ઉંમરની માંહી, વધારી ઉપજ સારી,
ધરી નિતીને ન્યાય, સિંહાસન દીધું દિપાવી,
સૂર્યવંશીની ટેક નેક, બહુ સુંદર શોભાવી,
કાળ ગોઝારો આવતાં, રાણાશ્રી સપડાઈ ગયા,
કહેભોગી સનજન વિયોગે, મેવાડીઓ સહુ રોઈ રહ્યા.

૩૪૧

પ્રકરણ ૨૭ મું.

મહારાણા શ્રી ફત્તેહસિંહ (જી, સી, એસ આઈ.)

કુદરતની અજબ ઘટના જગતના તકતા પર ચાલ્યા કરે છે. કાળ પોતાનું કામ બજાવ્યા કરે છે. જ્યારે મહારાણા સબજનસિંહ નિઃસંતાન અવસ્થામાં પારલોઠવાસી થયા ત્યારે મહીમહેન્દ્ર ચાદવાર્ય ફુલકમલ દિવાકર શ્રી ૧૦૮ શ્રીમાન મહારાણા શ્રી ફત્તેહસિંહજી તા. ૨૪ ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ ના દિવસે રાજ્ય સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા.

ક્ષત્રિયકુળમાં જે જે શુણે જોઈએ તે સર્વ શુણે મહારાણા ફત્તેહસિંહજીમાં હતા. ફત્તેહસિંહજીના વખતમાં પ્રજાને ન્યાય બરાબર મળતો હતો, રાજ્યના દરેક કાર્યો પોતાની દેખરેખ સિવાય કદિપણ કરવામાં આવતાં નહોતાં. આ રાણા દિવસમાં સાત કલાક કામ કરતા હતા. તેમજ નાનામાં નાના માણસની અરજ સાંભળતા. અને ઘટો જવાબ વાળતા હતા. આ સિવાય રાજ્ય તથા પ્રજાના હિતમાં ઘણા સુધારા વધારા કર્યા હતા. અને વિદ્યા તથા કેળવણીનો ઘણો સુંદર પ્રચાર કરી મેવાડની ઉન્નતિ કરવામાં ઉત્તમ ફાળો આપ્યો હતો. રાજ્ય અને પ્રજાની આદાદી કેમ થાય ! પ્રજામાં અપૂર્વ શાંતિ કાયમ માટે કેમ સચવાય તેનો વિચાર કરી પોતે પોતાની મતિ અનુસાર અમલ કર્યા જ કરતા હતા. તેમજ પોતે પ્રજાને પોતાની ગણી શાસન ચલાવતા અને ન્યાય આપતા હતા.

રાજવિમાં જે જે શુણે જોઈએ તે તમામ શુણે આ રાજવિમાં દ્રષ્ટિગોચર થતા હતા. આ પ્રમાણે રાણાશ્રીએ પોતાના રાજ્યની આબાદી ઘણી જ વધારી હતી. તથા વહેવાર કુશળતા પણ સુંદર દીપાવી હતી. સર્વ રાજ્યોમાં તેમનું સ્થાન ઘણું આગળ પડતું હતું. આ વખતે મેવાડમાં ચોર, ડાકુ, હરામી અને જુદમગારોનું નામ-નિશાન દેખાતું નહોતું. તેઓશ્રી ઘણા બાહોશ શૂરવીર અને સાહસીક હતા.

મહારાણાશ્રી ફત્તેહસિંહની કારકીર્દી સારાય બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વખણાઈ ગઈ હતી. બાપ્પારાવલની આબરૂ બ્રિટિશ સરકાર આગળ કંમે કંમે વધતી જતી હતી. તેમના રાજ્યમાં ઉદ્યોગ વિદ્યા અને કળા ઘણી વિકસવા લાગી. જ્યાં જુઓ ત્યાં એજ્યુકેશનો માટે સ્કુલો શહેર અને ગામડામાં ચાલુ કરી. વળી ગરીબ પ્રજા માટે દવાખાનાની સગવડ કરી હતી. તેમ રાજ્યમાં ખુશામતિઆનું જોર જરાપણ ચાલવા દીધું નહતું. વળી મહારાણાએ પોતાના નામથી ફત્તેહસાગર નામનું

મેવાડના અણ્ણમેલ જવાહિર યાને આત્મખલિદાન.

(સ્વર્ગવાસી) શ્રીમાન્ ક્ષત્રિય કુલશિરોમણી સૂર્યવંશી મહારાણાશ્રી
શ્રી ક્ષત્તેહસિંહજી બહાદુર (ઉદયપુર મેવાડ)
જ. સી. એસ. આઈ. જ. સી. બી. એ.

જેઓશ્રીએ બે લાખ પાંત્રીશ હજારની આંગી શ્રી કેસરીયાજી ભગવાનને
અર્પણ કરી પોતાની અપુર્વ શ્રદ્ધા બતાવી છે

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રન્થાવલિ)

મોટું વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું હતું. આવા અનેક કાર્યોને લઈ ઇ. સં. ૧૮૮૭ માં મહારાણી વિક્ટોરીયાની જ્યુબિલીના પ્રસંગે મહારાણાશ્રીને (જી, સી, એસ, આઈ.)ની ઉપાધિ મળી હતી.

આ પ્રમાણે મેવાડના ઇતિહાસની પૂર્ણાહુતિ કરતાં પહેલાં મારે વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ જ. આ ઇતિહાસના સંશોધનમાં મારી શક્તિ અનુસાર શોધ કરી જે જે વસ્તુ મને સત્ય લાગી, તેમજ ઇતિહાસીક દ્રષ્ટિએ જ એ સાચી અને સત્ય હકીકત મૂકવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે મેવાડની નંદનવન ભૂમિમાં અનેક મહાપુરુષો, અમાત્યો, શૂરવીરો, અને મહામંત્રીઓ થઈ ગયા છે. તે દરેકે પોતાનું સ્વમાન સાચવવા ખાતર પોતાના પ્રાણના બલિદાન આપવામાં પણ પાછી પાની મૂકી નથી. કહેવતમાં કહ્યું છે કે:—ખડુ રત્ના વસુધરા ફુનિઆ એવી છે કે જ્યાં અનેક રત્નો પડ્યાં છે. તેવીજ રીતે મેવાડની ભૂમિ પણ અનેક રત્નોથી વિભૂષીત છે. પરમાત્મા ! મેવાડની ભૂમિને હંમેશાં સુખી રાખે અને સૂર્યવંશનો તાજ અવિચળ અમર તપે એજ ભાવના.

દરેક મોટા દેશી રાજ્યોની યાદી.

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૧	અજયગઢ	બુદેલખંડ	મહારાજા	બુંદેલા રાજપુત	૧૧
૨	અલેવર	રાજપુતાના	મહારાજા	કચ્છવાહા નરેકા રાજપુત	૧૫
૩	અલી-રાજપુર	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	મહારાજા	સિસોદીયા રાજપુત	૬
૪	ઇન્દોર	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	મહારાજા	મરહટા	૧૬
૫	ઇડર	મહીકાંડા (ગુજરાત)	મહારાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૫
૬	ઉદયપુર (મેવાડ)	રાજપુતાના	મહારાજા	સીસોદિયા	૧૬
૭	ઉદયપુર છોટા	રેવાકાંડા (ગુજરાત)	રાજા	ચોહાણ રાજપુત	૬
૮	ઝોન્ધા	બુદેલખંડ	મહારાજા	બુંદેલા રાજપુત	૧૫
૯	કચ્છ	મુંબઇ	મિરજા મહારાવ	મહેસા રાજપુત	૧૭
૧૦	કપૂરથલા	સતલજ પાર	રાજા	ચીખ	૧૧
૧૧	કરીલી	રાજપુતાના	મહારાજા	ચાહવ રાજપુત	૧૫
૧૨	કારોંડ (કાલાહાંડી)	સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆ	રાજા	ગડવંચી રાજપુત	૬
૧૩	કાલુર (બીલાસપુર)	સતલજની આ બાજુ	રાજા	રાજપુત	૧૧

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૧૪	કાશ્મીર	પંજાબ	મહારાજા	ડોગરા રાજપુત	૨૧
૧૫	કૃષ્ણગઢ	રાજપુતાના	મહારાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૫
૧૬	કુચબિહાર	ખંગાલ	મહારાજા	રાજવંશી રાજપુત	૧૩
૧૭	કોચીન	મદ્રાસ	રાજા	ચેતિયર રાજપુત	૧૭
૧૮	કોટા	રાજપુતાના	મહારાવ	ચોહાણ હાડા રાજપુત	૧૭
૧૯	કોલ્હાપુર	મુંબઈ	મહારાજા	મરહટા	૧૬
૨૦	ખંભાત	મુંબઈ	નવાખ	પઠાણ મુસલમાન	૧૧
૨૧	ખિલ્તીપુર	ભોપાલ	રાવ	ખીચી રાજપુત	૬
૨૨	ખેરપુર	સિંધ	નવાખ	ખિલ્તીચી	૧૫
૨૩	મહારવાલ (ટેહરી)	પશ્ચિમોત્તર કેશ	રાજા	રાજપુત	૧૧
૨૪	ગોંડલ	કાઠિયાવાડ	ઠાકુર	બડેચા રાજપુત	૬
૨૫	ગ્યાલિયર	સેન્ટ્રલ ઈન્ડીઆ	મહારાજા	મરહટા	૧૬
૨૬	ગંધા	પંજાબ	રાજા	રાજપુત	૧૧
૨૭	ગરખારી	બુદેલખંડ	મહારાજા	બુદેલા રાજપુત	૧૧
૨૮	છત્રપુર	ઐજન	રાજા	પંવાર રાજપુત	૧૧
૨૯	જયપુર	રાજપુતાના	મહારાજા	કછવાહા રાજપુત	૧૭
૩૦	જયસલમેર	રાજપુતાના	મહારાવલ	ચાકવ ભાટી રાજપુત	૧૫

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજની ઝોળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૩૧	બાવરા	માલવા	નવાખ	પઠાણ સુસલમાન	૧૩
૩૨	બુનાગઢ	કાઠિયાવાડ	નવાખ	માળી સુસલમાન	૧૧
૩૩	ભેધપુર (મારવાડ)	રાજપુતાના	મહારાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૭
૩૪	જંજીરા	મુંબઈ	નવાખ	સીદી સુસલમાન	૬
૩૫	ઝાખુંઆ	સેન્ટ્રલ ઈન્ડીઆ	રાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૧
૩૬	ઝાલાવાડ	રાજપુતાના	મહારાજા-રાણા	ઝાલા રાજપુત	૧૫
૩૭	ઝીંદ	સતલજની ઉલટી તરફ	રાજા	શિખ	૧૧
૩૮	ટિપરા	ઉત્તર પૂર્વી સરહદ	રાજા	ક્ષત્રિય	૧૩
૩૯	ટોંક	રાજપુતાના	નવાખ	પઠાણ	૧૭
૪૦	ડુંગરપુર	રાજપુતાના	મહારાવલ	સીસોદિઆ રાજપુત	૧૫
૪૧	ત્રાવણકોર	મદ્રાસ ઈંદાતહ	મહારાજા	રાજપુત	૨૧
૪૨	કતિયા	બુદેલાખંડ	મહારાજા	બુદેલા રાજપુત	૧૫
૪૩	દેવાસ	સેન્ટ્રલ ઈન્ડીઆ	રાજા	પંવાર રાજપુત	૧૫
૪૪	ધર્મપુર	સુરત	રાજા	સીસોદિઆ રાજપુત	૬
૪૫	ધરોલ	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	બડેઆ રાજપુત	૬
૪૬	ધાર	માલવા	મહારાજા	પંવાર રાજપુત	૧૫
૪૭	ધોલપુર	રાજપુતાના	મહારાજા રાણા	બટ	૧૫

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૪૮	ધાંગધા	કાઠિયાવાડ	રાજા	ઝાલા રાજપુત	૧૧
૪૯	નરસિંહગઢ	ભોપાલ	ઐજન	ઉમટ રાજપુત	૧૧
૫૦	નવાનગર	કાઠિયાવાડ	ભામ	ભાડેલ રાજપુત	૧૧
૫૧	નાગોદ	ખેડાખંડ	રાજા	પડિઆર રાજપુત	૬
૫૨	નાભા	સતલજની આ બાજુ	રાજા	શીખ	૧૧
૫૩	પટિયાલા	ઐજન	મહારાજા	ઐજન	૧૭
૫૪	પન્ના	ખુંદેલખંડ	મહારાજા	ખુંદેલ રાજપુત	૧૧
૫૫	પાલજીપુર	મુંબઈ	દીવાન	અફઘાન મુસલમાન	૧૧
૫૬	પાલીતાણા	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ગોહિલ રાજપુત	૬
૫૭	પ્રતાપગઢ	રાજપુતાના	મહારાવત	સિસોદીઆ રાજપુત	૧૫
૫૮	પોરબંદર	કાઠિયાવાડ	રાણા	જેઠવા રાજપુત	૧૧
૫૯	ફરીદકોટ	સતલજની આ બાજુ	રાજા	ભટ	૧૧
૬૦	ખડવાની	સેન્ટ્રલ મન્ડીઆ	રાણા	સિસોદીઆ રાજપુત	૬
૬૧	ખડોદા	ગુજરાત	મહારાજા	મરહટા	૨૧
૬૨	ખનારસ	પશ્ચિમોત્તર દેશ	મહારાજા	ખાલસા ગોતમ	૧૩
૬૩	ખડાવલપુર	પંજાબ	નવાબ	ઠાઉક પોત્રા મુસલમાન	૧૭
૬૪	ખેરોદા	ખુંદેલખંડ	રાજા	રઘુવંશી રાજપુત	૬

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજાની ઓળખ	ન્હીસની જાત	તોપની સલામી
૬૫	ખડવાન	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ઝાલા રાજપુત	૬
૬૬	ખાવની	ખુંદેલખંડ	નવાળ	પઠાણ	૧૧
૬૭	ખારિઆ	રેવાકાંઠા	મહારાવલ	ચોહાણ રાજપુત	૬
૬૮	ખાલાસિનોર	ઐજન	નવાળ	ધરાની મુસલમાન	૬
૬૯	ખાંસઠા	સુરત	મહારાવલ	સોલંકી રાજપુત	૬
૭૦	ખાંસવાડા	રાજપુતાના	મહારાવલ	સિસોદીઆ રાજપુત	૧૫
૭૧	ખાંકાનેર	કાઠિયાવાડ	રાજા	ઝાલા રાજપુત	૬
૭૨	ખિખવર	ખુંદેલખંડ	સવાઈ મહારાજા	ખુંદેલા રાજપુત	૧૧
૭૩	ખીકાનેર	રાજપુતાના	મહારાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૭
૭૪	ખુંદી	રાજપુતાના	મહારાવ રાજા	હાઠા રાજપુત	૧૭
૭૫	ખરતપુર	રાજપુતાના	મહારાજા	બટ	૧૭
૭૬	ખાવનગર	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ગોહિલ રાજપુત	૧૫
૭૭	લોપાલ	સેન્દલ ઇન્ડીઆ	જેગમ	મિરાસી ખેલ અફગાન	૧૬
૭૮	મણીપુર	ઉત્તર-પૂર્વી હિન્દુસ્તાન	મહારાજા	ક્ષત્રિય	૧૧
૭૯	માલેર કોટલા	સતલજની આ પાર	નવાળ	અફગાન મુસલમાન	૧૧

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સંખ્યા
૮૦	મેહર	ખધેલ ખંડ	રાજા	ભેળી	૬
૮૧	મેસોર	મદ્રાસ	મહારાજા	ચાલવ રાજપુત	૨૧
૮૨	મોરબી	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ભડેલ રાજપુત	૧૧
૮૩	મંડી	સતલજપાર	રાજા	ચંદ્રવંશી રાજપુત	૧૧
૮૪	રતલામ	સેન્ટ્રલ મન્ડીઆ	રાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૩
૮૫	રાધનપુર	ગુજરાત	નવાખ	ધરાની	૧૧
૮૬	રાજગઢ	ભોપાલ	નવાખ	મુસલમાન	૧૧
૮૭	રાજપીપળા	રેવાકાંઠા	રાજા	ગોહિલ રાજપુત	૧૧
૮૮	રાજકોટ	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ભડેલા રાજપુત	૬
૮૯	રામપુર	ફહેલ ખંડ	નવાખ	પઠાણ	૧૭
૯૦	રીવાં	ખધેલ ખંડ	મહારાજા	ખધેલા રાજપુત	૧૭
૯૧	રોંબડી	કાઠિયાવાડ	ઠાકોર	ઝાલા રાજપુત	૬
૯૨	લુણાવાડા	રેવાકાંઠા (ગુજરાત)	મહારાણા	સોલંકી રાજપુત	૬
૯૩	સમથર	ખુદેલખંડ	રાજા	ખુદેલા રાજપુત	૧૧
૯૪	સાવંતવાડી	મુંબઈ	સર દેસાઈ	મરહટા	૬
૯૫	સિરોહી	રાજપુતાના	મહારાવ	દેવડા ચોહાણ રાજપુત	૧૫
૯૬	સિરમોર (નાહન)	સતલજની આ તરફ	રાજા	ક્ષત્રિય	૧૧

નંબર	રાજ્યનું નામ	જિલ્લાનું નામ	રાજની ઓળખ	રહીસની જાત	તોપની સલામી
૬૭	સિદ્ધિમ	હિમાલય	રાજા	ટિપીહાર	૧૫
૬૮	સીતમજી	સેન્દ્રલ ઇન્ડીઆ	રાજા	રાઠોડ રાજપુત	૧૧
૬૯	સુકેત	સતલજપાર	ઐજન	ક્ષત્રિય	૧૧
૧૦૦	સેલાના	માલવા	ઐજન	રાઠોડ રાજપુત	૧૧
૧૦૧	સોઠ	રેવાકાંઠા	ઐજન	પંવાર રાજપુત	૬
૧૦૨	હેદરાબાદ	કક્ષિણ	નવાળ	પઠાણ સુસલમાન	૨૧

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ઉપસંહાર

મજકુર “ મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહિર યાને આત્મ ખલિફાન ” નામનું પુસ્તક લખવાનું શરૂ કર્યું તેનો મુખ્ય આશય મારો જુદો જ હતો. તે એ હતો કે મેવાડ એ એક ઐતિહાસીક આખ્યાસલની ભૂમિ છે. જેમાં ઘણા ઘણા જૈન મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે. તેમાં સ્વમાની અને કુળ અભિમાની આત્માઓ હતા. આવા વીરપુરુષોના ઇતિહાસ ઘણા વિદ્વાનોએ જુદી જુદી પ્રણાલીકાથી લખ્યા છે તે પણ આજે મોજુદ છે. પરંતુ જે મેવાડના ઇતિહાસમાં જુનાં સ્થાનો, કીર્તિસ્તંભો, ચિત્તોડનો અજોડ કિલ્લો, અને જૈન શિલ્પકળાના મહા મંદિરો વિગેરેની જનતામાં કંઈક વિશેષ ઇતિહાસીક ભાવના ઉત્પન્ન થાય તેવા આશયથી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું, અને મહારાણા કુમ્ભના વખતથી ઇતિહાસ ચાલુ કર્યો તે પહેલાં ઇતિહાસીક નોંધ દેવામાં આવી. તેમાં પણ મેં વીર વિનોદ તેમજ કર્નલ ટોડ અને બીજા ઘણા સારા સારા વિદ્વાનોના લખેલા પુસ્તકો ઉપરથી જેટલી સત્ય વસ્તુઓ લાગી તે હકીકત લઈ જનતા આગળ રજૂ કરી. ખરો ઇતિહાસ તો રાણા પ્રતાપ, ભામાશાહ રાણા રાજસિંહ અને મહામંત્રી દયાળશાહે રચ્યો છે.

જ્યારે જ્યારે આ પુરુષોનું વૃત્તાંત યાદ આવે છે. ત્યારે ત્યારે આપણા શરીરમાં રોમાંચ ઉભાં થાય તે સ્વાભાવિક છે. અનેક વિપત્તિઓ આવી અને કષ્ટો સહન કર્યા પણ સૂર્યવંશી કુળ શિરોમણી મહારાણા પ્રતાપે જરાપણ અકબરશાહને નમતું આપ્યું નહિ. તેમજ પોતે પોતાના સ્વમાનને ખાતર ફના થઈ ગયા. પણ ટેક નેક એજ પોતાનો પ્રાણ હતો. આવી વિપત્તિમાં એક સાદો ગંભિર અને રાજ્યના નિમકહલાલ વીર ભામાશાહે પ્રતાપના માટે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું. જેથી આખા મેવાડનું નાક રાણા પ્રતાપે સાચવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાશે કે જૈન ધિરાહરની કેટલી હિંમત અને ઉદારતા હતી.

બાર બાર વર્ષની લડાઈની સામગ્રીઓ તૈયાર કરવા અને હબરો સેનિકોની ભરતી કરવા ભામાશાહ વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ યુવાનોને શરમાવે તેવી રીતે મેવાડની આબરૂ સાચવવા તૈયારી કરવા લાગ્યો. ધન્ય છે ! તે ટેકીલા મહારાણા પ્રતાપને અને વીર ભામાશાહને ? અનેક ઘટનાઓ બન્યા પછી મહારાણા રાજસિંહ અને રાણા જયદેવના વખતમાં મહામંત્રી દયાળશાહે

મેવાડની અણ્ણમોલ સેવા બળવી હતી. રાજ્ય લોભની કુડકપટમાં મહારાણાને મોતના પંખમાંથી બચાવનાર એ વીર આત્મા દયાળ જ હતો. તેની હિંમત કોઈ અજોડ હતી. વળી ભાગ્યદશા તેને વરી ચુકી હતી. પોતે એક ગર્ભ શ્રીમંતને લાડકવાયો હતો. આ વીરપુરુષે મેવાડની અજોડ સેવા બળવી હતી. પોતે દુષ્કાળના સમયમાં દયાળ કિલ્લો બંધાવી જૈનાચાર્ય માનસૂરિશ્વરના સદ્બોધથી લગભગ અઠાણ લાખ રૂપિયા ખર્ચી મેવાડની દુઃખી જનતાને પોષી હતી. તેની ધર્મપત્નિ પણ એક વિરાંગનાને શરમાવે તેવી શૂરવીર હતી. તે બાણ વિદ્યા તથા શસ્ત્ર વિદ્યામાં સંપૂર્ણ હતી. પોત પોતાના પતિના બચાવ માટે પુરુષના પોષાકમાં રહી લશ્કરી કાર્ય બજાવતી હતી. ધન્ય છે ! આવી જૈન વિરાંગનાઓને !

આવી આવી અનેક હકીકતોથી આ પુસ્તક યોજવામાં આવ્યું છે. વળી મહારાણા રાજસિંહ જયસિંહ અને રાણા અમરસિંહ પછી મેવાડની અધોગતિ હદ ઉપરાંત ચાલી. જે જે રાણાઓ થયા તે રાણાઓ અંદરે અંદર કલેશના પરિણામે પાયમાલ થયા. જેમાં વળી સિંધીયા અને હોલકરના રાજ્યોએ મેવાડમાં ઘણો જીત્તમ કર્યો હતો. ને તે જીત્તમનું વર્ણન કરતાં ભલભલાના કાળજાં કંપે છે. સિંધીયા અને હોલકરે મેવાડનું જેટલું લોહી ચુસાય તેટલું ચુસી હાડપીંજર સમ બનાવી દીધું. છતાં મેવાડની રત્નગર્ભા ભૂમિમાંથી સ્વમાનપ્રિયતા નાશ પામી ન હતી.

જ્યારે રાણા બિમસિંહનું શાસન આવ્યું ત્યારે બિમસિંહ ઘણા ડરપોક અને બીડે હતા પણ તે પ્રજા પ્રેમ ધરાવતા હતા છતાં પણ તેમનાથી કંઈપણ પ્રજાનું લક્ષું થઈ શક્યું જ નહોતું. તેવા સમયમાં બિમસિંહે ઘણું જ કષ્ટ ભોગવ્યું હતું. જ્યારે રાજ્યની તિબેરીઓ તદ્દન ખાલી થઈ, ત્યારે મહામંત્રી અમરચંદની નિમજ્જક કરવામાં આવી. અમરચંદ સાહસીક, શૂરવીર, અને વૈશ્ય હતો. તેને પોતાના બાહુબળથી સિંધીયા અને હોલકરને હંકાર્યા હતા. જ્યારે અમરચંદ પ્રત્યે મેવાડની પ્રજાનું બહુમાન વધતું ગયું. ત્યારે અમરચંદનું અકાળે મૃત્યુ થયું. કોઈએ વિષ આપ્યું હતું તેથીજ તે મરી ગયો. જ્યારે તેની પાસે કંઈનું ઠાંકવાને માટે પણ પૈસા નહતા. ત્યારે ઉદયપુરના મહાજને ઉધરાણું કરી અમરચંદની અંતિમ ક્રિયા કરી હતી. આવી પરિસ્થિતિ અમરચંદની થઈ હતી.

નાહિરશાહ તથા ઓરંગઝેબના જીત્તમે સામે ટકી રહ્યું હોય તો એક મેવાડજ. જેમ જેમ સમય વ્યતિત થતો ગયો તેમ તેમ ખ્રીષ્ટીય સરકારે મેવાડને મદદ કરી અને રાણા બિમસિંહના વખતમાં સંધી કરી મેવાડનું અધઃપતન થતું અટકાવ્યું. આ પ્રમાણે મેવાડની પરિસ્થિતિ બદલાતી ગઈ.

મહારાણા સન્નનસિંહ ઘણીજ નાની ઉંમરમાં અસાન પામ્યા છતાં તેઓશ્રીએ રાજ્યમાં ઘણીજ ભતના સુધારા કર્યા હતા અને રાજ્યની આબાદી કરવામાં સંપૂર્ણ લક્ષ આપ્યું હતું. રાણા સન્નનસિંહ પછી મહારાણા કૃત્તેહસિંહજી ને રાજ્ય વહીવટ ઘણો ચશસ્વી નીવડ્યો, તેઓશ્રી પોતાના રાજ્યમાં ઘણા જ સારા અને વિચારનીય સુધારા કરી પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે વધારી હતી. અને તેઓશ્રીના પરલોકવાસી પછી હાલના વર્તમાન મહારાણાશ્રી લોપાગસિંહજી રાજ્યાસન પર આવ્યા. તેઓશ્રીએ પણ પોતાની પ્રજાને કોઈ પણ ભતની હાડમારી ના પડે અને પ્રજા પોતે સુખ શાંતિથી સુખ ભોગવી શકે અને પ્રજાને ન્યાય મળી શકે તેવી સંપૂર્ણ યોજના કરી મેવાડની આબાદી વધારી છે.

આ બધી હકીકત ટુંકમાં વર્ણન કરી હવે હું જૈન અને જૈન મંદિરો પ્રત્યે જનતાનું ધ્યાન ખેંચું છું. મેવાડમાં હાલમાં લગભગ પાંત્રીસો જૈન મંદિરો છે. અને તે બધા અને શિલ્પકળાથી વિભુષીત એવાં પ્રચંડ સ્થાનો આજે મેવાડની ભૂમિમાં શોભી રહ્યાં છે. તેમાં વળી ચિત્તોડના કિલ્લા પર તો જૈનોએ હક કરી છે, તે કિલ્લાના મંદિરો, શૃંગાર ચવરી, જુના કીર્તિસ્તંભો વગેરેની કારીગરી ભેતાં અભિમાન આવ્યા વગર રહેતું નથી પણ કુદરતની ઘટના ન્યારી છે. કાળ કાળનું કામ બબલ્યા કરે છે. આજે ચિત્તોડના મંદિરો ભેતાં ઘણા મંદિરો જીર્ણ અને હવડ દશામાં પડ્યાં છે. તેમ વળી કુંભલમેર, સુરપરા, એકલોંગજી, નાગદા તથા ભીલવાડાની આજુબાજુના પ્રદેશોમાં એવા એવા જૈનમંદિરો છે કે ત્યાં આજે કોઈ તેની સંભાળ રાખનાર નથી. જ્યારે મેવાડમાં પાંત્રીસો જૈન મંદિર હશે. ત્યારે મેવાડમાં જૈનોની બહોજલાલી કેવી હશે ? તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. આજે મેવાડના જૈનો ઘણીજ છિન્ન બિન્ન દશામાં છે. કોઈ સાધમાર્ગી કોઈ તેરાપંથી કોઈ દિગમ્બરી તો કોઈ મંદિરમાર્ગી હોય તે બધા એકજ મહાવીરના સંતાનો આજે જુદી જુદી દશામાં જઈ રહ્યા છે.

આજે સો સોના પંથનાં સાધુઓ, આચાર્યો તેમજ સંચાલકો પોતપોતાની દુકાનની જમાવટ કરીને જનતાને ઉંધા રસ્તે દોરો રહી છે. એવા પ્રચારથી જ આજે હજારો જૈન મંદિરોની શોચનીય દશા થઈ રહી છે. શું આજે એવો કોઈ પણ મહાત્મા કે આચાર્ય નથી ? કે જે સત્ય વસ્તુ બતાવે ને આજે છિન્ન બિન્ન દશામાં આવી પડેલી જૈન કોમને એકત્ર કરી ઇતિહાસીક વસ્તુને નવી અને રોશન બનાવી શકે ? ના ? હોયજ ક્યાંથી ? જ્યાં રાગ, ક્રોધ, કુસંપો, ધત્તીંગો અને જ્યાં ધર્મના નામે ચાલતા ઝગડાઓ હોય ત્યાં કોમની કે ધર્મની ઉન્નતિની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય. આવા સમયમાં વર્તમાનયુગના બહુ રત્ના વસુધરા

એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતાં મારા આત્માને અપાર આનંદ અને પ્રેમ આવે છે. કારણકે ત્રણ ચાર વરસ ઉપર જૈનાચાર્ય ૧૦૦૮ શ્રી બાળ બ્રહ્મચારી ચારિત્ર ચૂડામણી શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વર શ્રી મેવાડમાં પધાર્યા અને મેવાડમાં જૈનોની તેમ જૈન મંદિરોની શોચનીય ક્ષણ જોઈને ભાવી આત્માનો અંદર પ્રચંડ પોકાર થયો અને કોઈપણ હિસાબે મેવાડના ઉત્તમ મંદિરોનો ઉદ્ધાર કેમ થાય તેજ વિચાર તે પવિત્ર આત્માને આવ્યો. આખરે પવિત્ર આત્માના પવિત્ર કાર્યમાં લોકોને શ્રદ્ધા બેઠી અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો નિમાયા અને કામની શરૂઆત કરી બીજ રોપ્યું.

આજે મેવાડ પર ત્રણ ચાર મંદિરોનું કાર્ય થઈ રહ્યું છે અને તે કામ-કાજમાં શેઠ રોશનલાલજી તથા ભાઈ મનોહરલાલજી તથા શ્રીયુત મોતીલાલજી વોરા વિગેરે તન, મન, અને ધનથી પોતાનો આત્મલોગ આપીને પુણ્ય હાંસલ કરી રહ્યા છે.

આ કાર્યને વધારે ઉત્તેજન કેમ મળે ! લોકોને જૈન મંદિરોની ઝાંખી કેમ થાય ! તે વિચાર આચાર્ય શ્રી વિજયનિતિસૂરિશ્વરે મને જણાવ્યો જેથી મેં દરેક મંદિરોના બન્યા તેટલા ફાટા લઈ આ કાર્યની પુસ્તક રૂપે શરૂઆત કરી તેના ફાટાઓ પણ પુસ્તકમાં સુકી જનતા આગળ રજુ કરવા અને મેવાડ પ્રત્યે લોકોનું દીલ વધુને વધુ ખેંચાય તે ભાવનાથી આ પુસ્તકની શરૂઆત કરી અને જનતાની તેમજ પરમાત્માની પ્રેરણાથી મારી ભાવના પુરી થઈ.

આ સિવાય જે જે જૈનમંદિરોના ફાટા આ ઇતિહાસીક પુસ્તકમાં સુકવા માં આવ્યા છે. તેના ઉપરથી વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આવશે કે મેવાડ એક સદી પહેલાં જૈનપુરી ગણાતી હતી અને જૈનોની અપૂર્વ બહોળલાલી હતી, આવા પવિત્ર સ્થાનો ઉપર આજે આપણી નજર પહોંચી શકે તેમ નથી. જ્યાં હાજરો કોષ દવ લાગ્યો હોય ત્યાં એક જળ બિન્દુથી કંઈ બાતની શાંતિ થવાની હતી. છતાં પણ આપણાથી જેટલું બને તેટલું જરૂર કરી આપણે આપણી ફરજ બજાવવી જોઈએ તે આપણું કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ તેમાં જ આપણો ધર્મ છે.

જ્યારે ભૂતકાળના સમયની ઝાંખી થાય છે. ત્યારે ધર્મ વસ્તુની અતિ ઉંચ મહત્તા હતી અને ધર્મ એજ જીવન હતું. ધર્મ એજ પ્રેમ અને ધર્મ એજ કર્તવ્ય હતું. આજે એ વસ્તુઓ ઘણે અંશે લોપ થતી જાય છે. જે મંદિરોમાં કેવળ શાંત વાતાવરણ, પ્રભુ જીનેશ્વર ભગવાનની મુર્તિનો ત્યાગમય દેખાવ જોઈએ તેના બદલે આજે આપણે સોના રૂપા અને ઝવેરાતમાં જ મશગુલ બની ગયા છીએ તેથી જ આજે આપણું ખરૂં રહસ્ય ભૂલી ગયા છીએ અને ભુલા ચીલે ચાલવા લાગ્યા છીએ.

ભૂતકાળમાં જૈન મહારથીઓએ કરોડો રૂપીઆ ખરચી ઇતિહાસીક સ્થળો અદ્ભૂત કારોગરીવાળા બનાવ્યા પણ સોનું ચાંદી કે ઝવેરાતના ઢાગીના ન બનાવ્યા કારણ કે તે પુરુષોની માન્યતા હતી કે જૈનપ્રભુની મૂર્તિ એટલે ત્યાગ-દર્શન અને ત્યાગની ભાવનાવાળું પ્રતિબિંબ હોવું જોઈએ. અને તેજ પ્રભુલી-કાથી જ આવા અદ્ભૂત પ્રભાવશાળી જૈન મંદિરો બનાવી પોતાના આત્માને ધન્ય માનવા લાગ્યા. માટે શ્રોતાવર્ગ ? અને વિચારક વર્ગ ? બહુ જ વિચાર કરશે તો જરૂર તેમના હૃદયને સાચો રસ્તો મળી આવશે. મારે વધારે લખવાનું હોય જ નહીં.

આ સિવાય ઉદયપુર મેવાડના રાજ્યમાં જેવા જૈનોના પવિત્ર ધામ કે પવિત્રતીર્થ કેસરીયાળ (ધુલેવા) કરેડા પાર્શ્વનાથ, દયાળકિલ્લો, અદ્ભૂતળ વિગેરે ઘણા જૈન મંદિરો તેવી રીતે વૈષ્ણવોના અદ્ભૂત મંદિરો જેમકે કંકરોલી, શ્રીનાથળ વિગેરે ઘણા જ ઇતિહાસીક સુશોભીત સ્થાન છે. વળી સૂર્યવંશીના પ્રાણ સમા એકલીંગળ ભગવાનનું મંદિર પણ ઘણું જ અજોડ કારોગરીવાળું છે. આ સિવાય સરૌવરો પણ મેવાડની ઘણીખરી જગાએ જોવામાં આવે છે. જેમકે જયસાગર, જયસમુદ્ર. કુતોહસાગર, જયનિવાસ વિગેરે માઈ લોના ઘેરાવામાં તળાવો બનાવી મેવાડની શોભા વધારી છે.

ચિત્ર પરીચય

આ પુસ્તક પુરું કરતા મને જે આનંદ અને હર્ષ પેદા થયો છે તેના માટે હું ધનિરનો આભાર માનું છું. પરંતુ પુસ્તકમાં જે જે જૈન પ્રાચીન મંદિરોના ફોટાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે. તેનો પરિચય જનતાને કંઈક આપવો જોઈએ.

જે ચિત્તોડ ઉપર જૈન દહેરાસર, જન કીર્તિસ્તંભો અને જે શીદપના પ્રાચીન નમુનાઓ છે. તે તરફ વાંચક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચું છું. એક વખત જરા કુરસદ લઈ જોશો અને વિચારશો તો ઘણું સમજવાનું મેળવી શકશો. શૃંગાર ચવરીનું દેરાસર ઘણું જ ભવ્ય અને કારીગરીવાળું છે તે જોવાથી જ આપણા આત્માને આનંદ આવ્યા સિવાય રહે નહીં ! મોઝલજી, નંદસરા, નાગદા, કુભલગઢ, બીજેલીયા સુરપરા, ગોગુંદા અને લીલવાડાની નજીકના ઘણા મંદિરો જોવા લાયક છે. આ પુસ્તકમાં જે ચિત્રો આપવામાં આવેલા છે. તે દરેક ચિત્ર કયા ગામમાં આવેલા છે તેની યાદી તેની નિચેજ આપવામાં આવી છે. તો વાંચક વર્ગને તે જોવાની મારી ખાસ બતામણું છે.

જે મેવાડ સ્વમાનનો ખજાનો હતો, શૂરવીરોનો અજોડ કિલ્લો હતો, અને ભક્તભલાને મહાત કરનાર રાણાપ્રતાપની ઇજ્જતનો મહા મીનારો હતો, તેનાથી પણ આગળ વધીને કહુંતો જે મેવાડ જૈનપુરી ગણાતું હતું તે મેવાડમાં આજે પણ લગભગ સાડી ત્રણ હજાર જૈનમંદિરોની હારમાળા શોભી રહી છે. તે દરેક મંદિરો જોવા લાયક છે. અને તેની યાત્રા કરવા જેવી છે. તેથી તેના નામો નિચે આપવામાં આવે છે.

જૈન તીર્થો—કેશરીયાજી (ધુલેવા), કરાડપાર્શ્વનાથ, દયાળકિલ્લો અદ્ભૂતજી, ઉદયપુરના જૈનમંદિરો અને આડગામના મંદિરો વિગેરે.

વૈષ્ણવોના તીર્થો:—શ્રી નાથજી, કાંકરેલી અને એકલીંગજી વિગેરે.

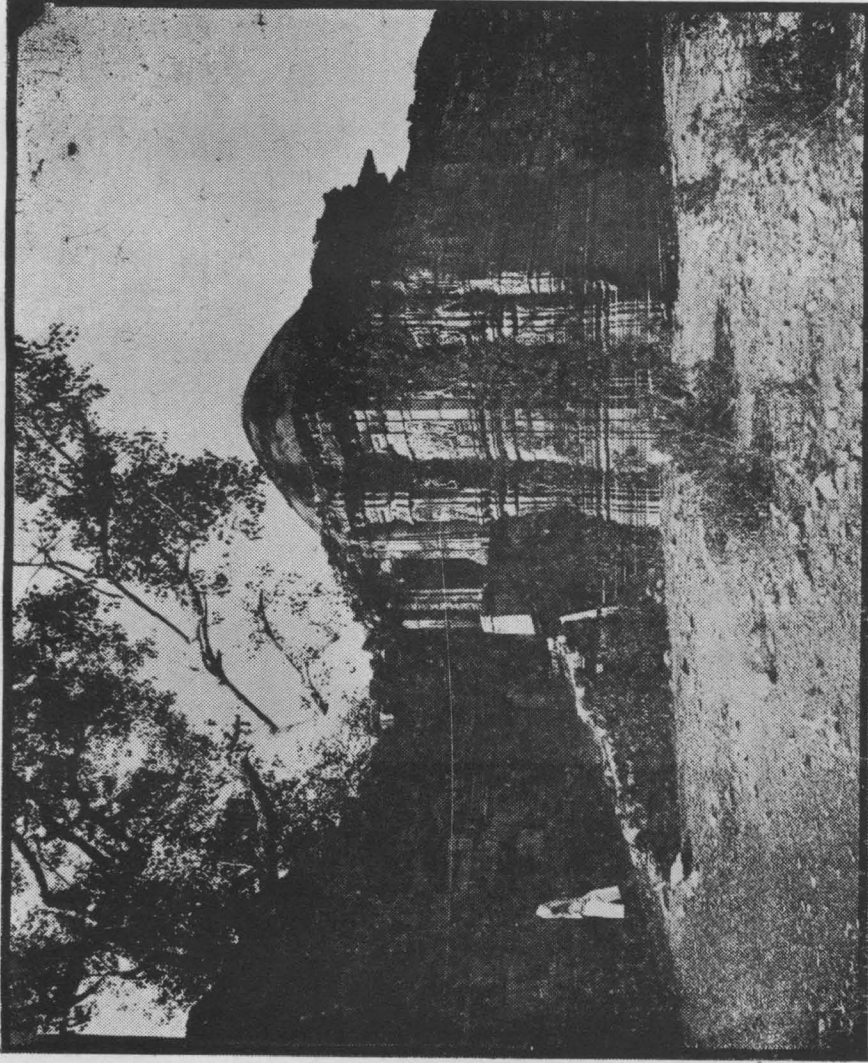
કેટલાક જોવા લાયક સ્થળો:—જયસમુદ્ર, ધેબરતળાવ, ઉદયસાગર, કુંતેહસાગર, જયમહેલ, અને સાહેલીયાનો ખાગ વિગેરે અદ્ભૂત કારીગરીના નમુના જોવાલાયક છે.

આવી આવી અનેક કૃતિઓ મેવાડની પૃથ્વીભૂમિ ઉપર જોવા લાયક છે, માટે વાંચક વર્ગ તમો જરૂર એકવાર જોવા તસ્દી લઈ આત્મામાં અનેરો આનંદ પેદા કરી જીવન સાર્થક કરશો એવી આશા રાખું છું.

પ્રભુ ! મેવાડની રત્નગર્ભાભૂમિમાં હરહર્મિશા ધર્મ જ્યોત અને જ્ઞાન જ્યોતના દીપક પ્રગટાવો, અને મેવાડ સદાકાળ જ્યવંતુ રહો એજ હૃદયની શુભ ભાવના.
લી. ભોગીલાલ કવિ.

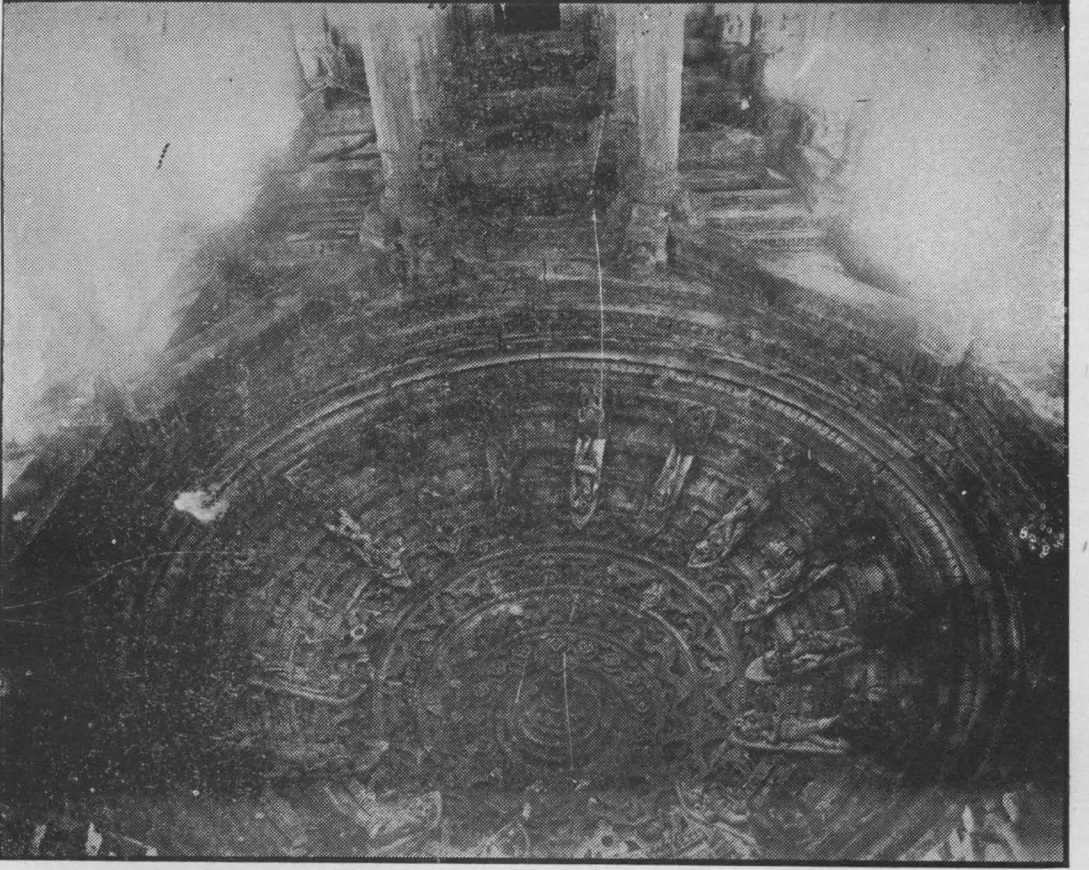
સમાપ્ત.

મેવાડના અણ્ણમેાસ જવાહિર યાને આત્મચલિદાન

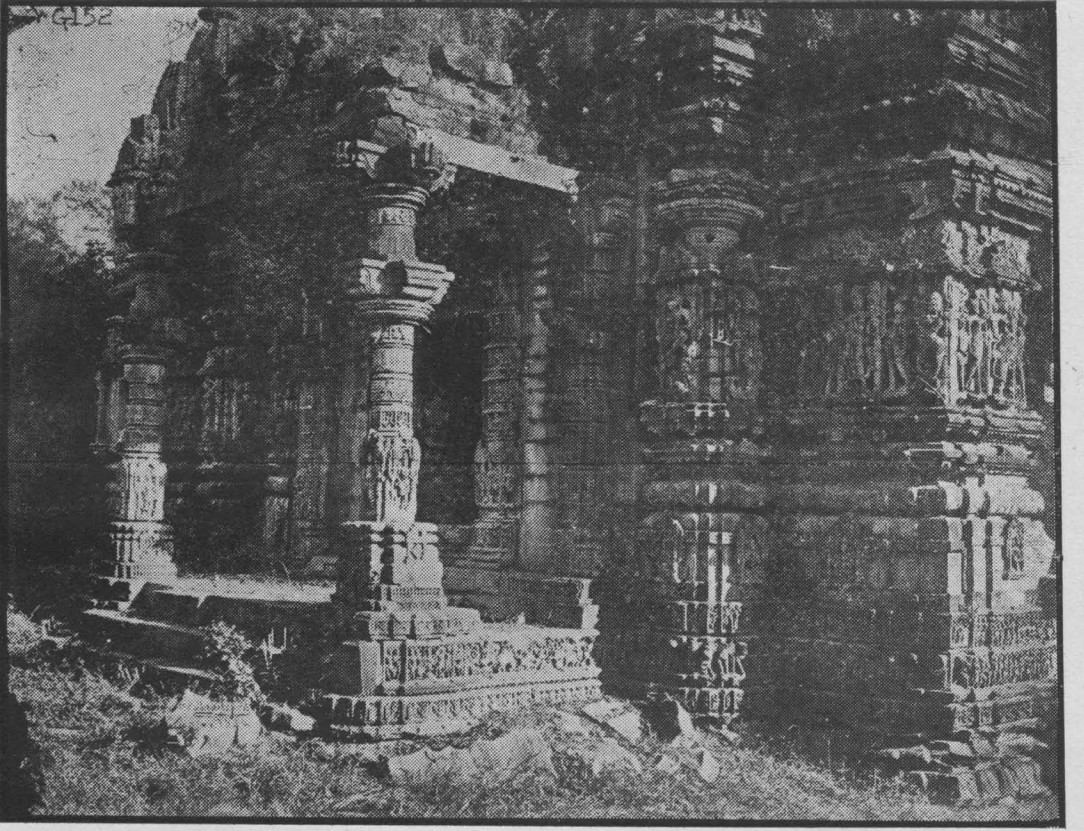
(આગળનો દેખાવ) ૬૦૦ વર્ષનું ‘શૃંગાર ‘અવરી’નું જૈન પુરાતન મંદિર ચિતોડ (મેવાડ.)
(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

મેવાડના અશુભોલ જવાહિર યાત્રે આત્મખલિદાન.

‘શૃંગાર ચવરી’ના મંદિરનો ધુમટ, તેમાં સોળ વિદ્યાદેવીનો અજોડ નમુનો
ચિતોડ (મેવાડ)

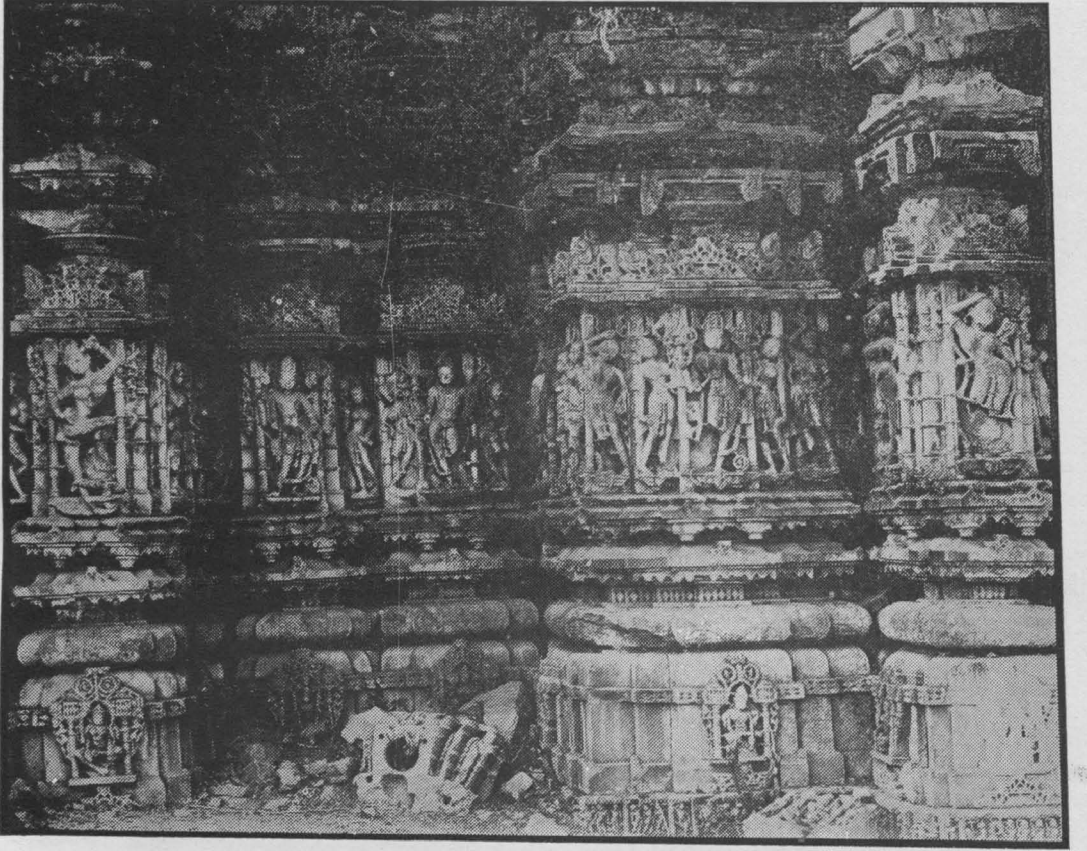
મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહિર યાને આત્મઅલિદાન.

‘શુંગાર ચવરી’ (શુંગાર ચૌરી)ના ગભારાના આગળના દ્વારનો દેખાવ. ચિતોડ (મેવાડ.)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

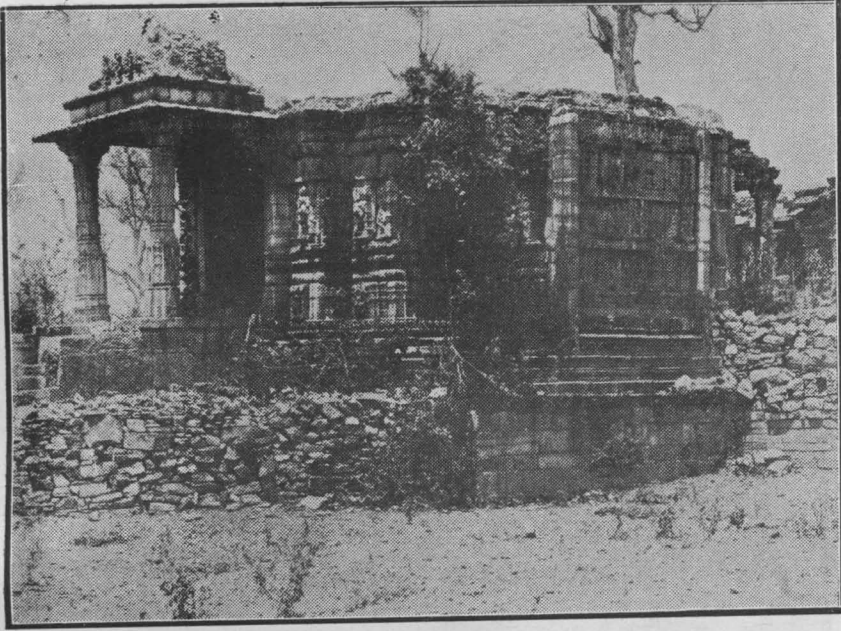
મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહિર યાને આત્મઅલિદાન

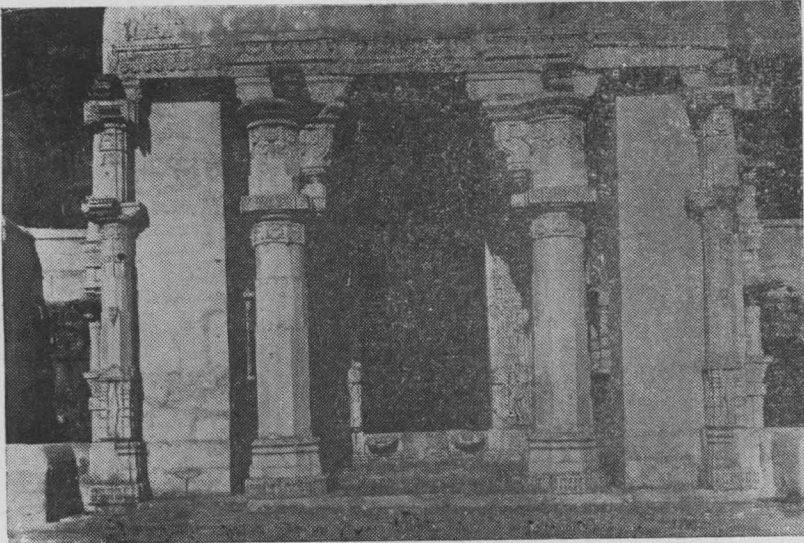
‘શૃંગાર અવરી’ મંદિરની અંદર આરસની ભીંતોનો દેખાવ ચિતોડ (મેવાડ)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રન્થાવલિ)

મેવાડના અણ્ણમેલ જવાહિર યાને આત્મબલિદાન.

લગલગ પાંચશો વરસનું એકલીંગેશ્વરની પાસે પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું જૈન પુરાતન મંદિર.
(મેવાડ.)

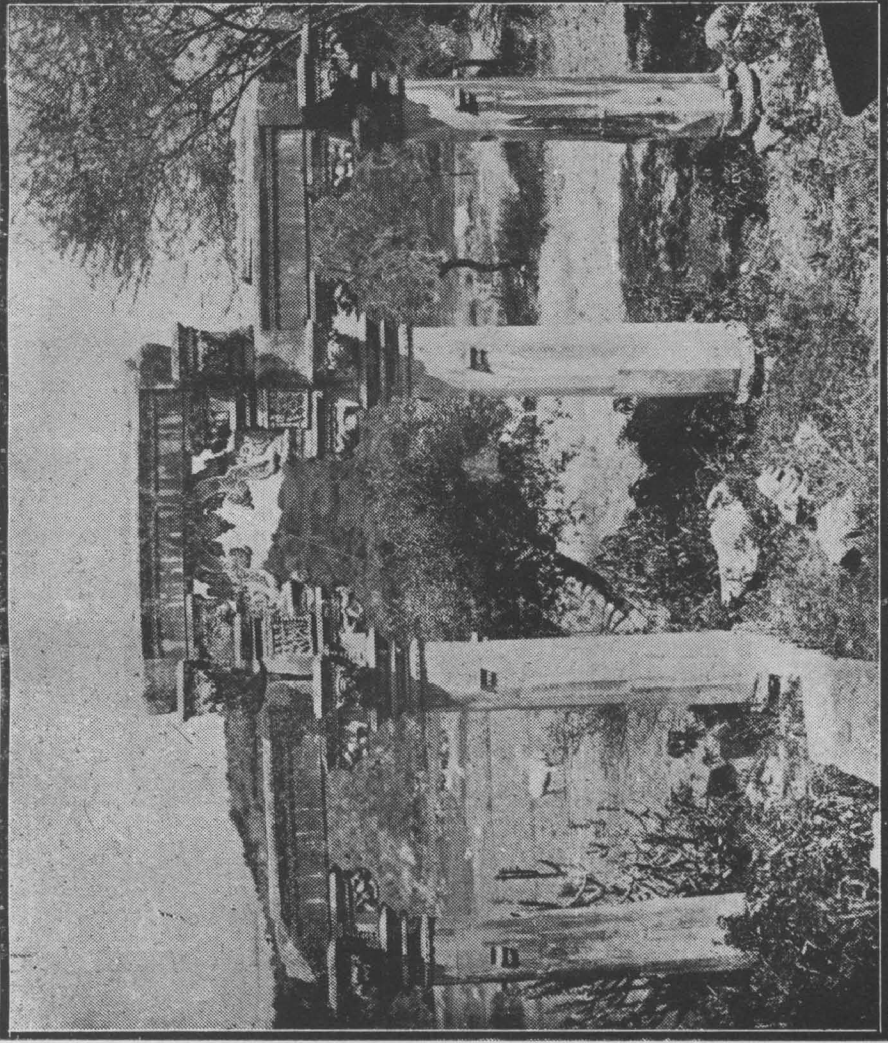

એકલીંગેશ્વરની પાસે જૈનોના અદ્ભુતજીના મંદિરનો આગળના ભાગનો દેખાવ.
(મેવાડ.)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

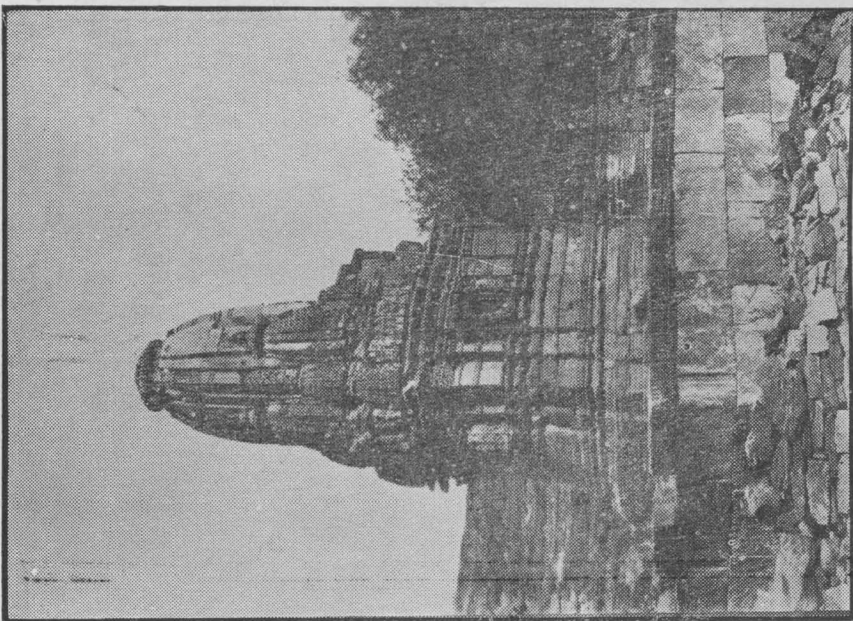
મેવાડના અણ્ણમેલ જવાહિર યાને આત્મબલિદાન.

મેવાડના અણમેલે જવાહિર યાત્રે આત્મઅભિદાન

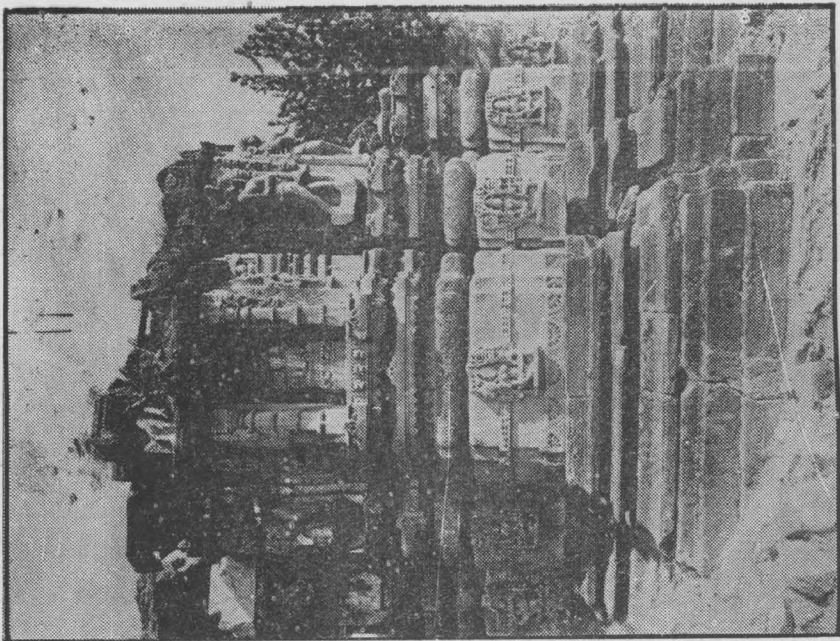
નાગદા (મેવાડ)નું સુંદર કારીગરીવાળું, ૮૦૦ વર્ષના પુરાતન જૈન મંદિરના કારનો દેખાવ.

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

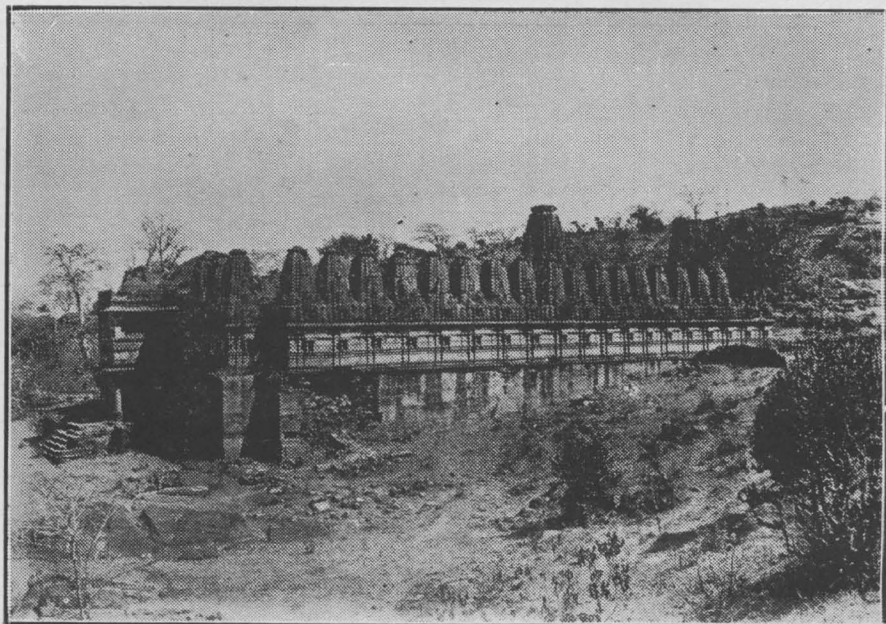
જૈનોના પુરાતન મંદિરનો સીલપનો ખાસ નમુનો
ચિતોડ (મેવાડ.)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

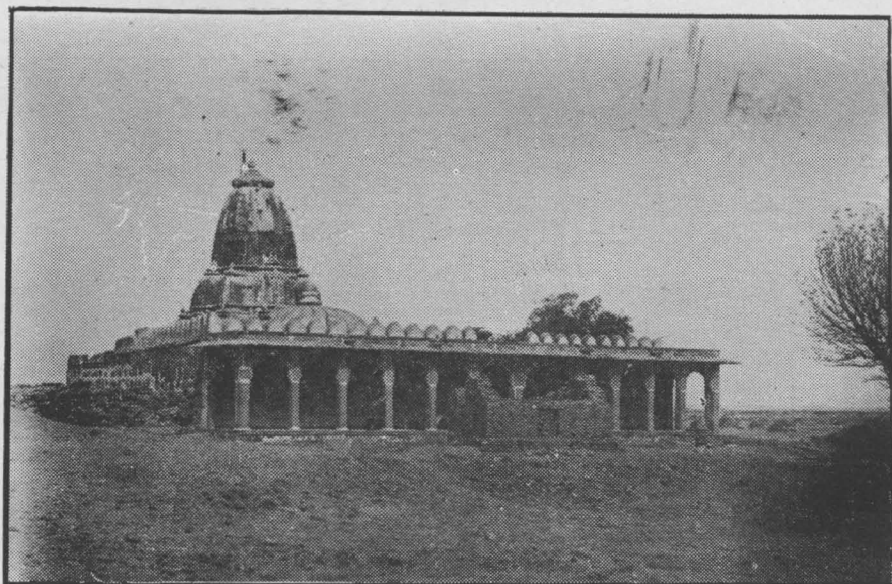

‘નંદાસરા’ (મેવાડ)માં ૧૦૦૦ વરસના જૈન મંદિરનો ભવ્ય દેખાવ.

મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહર યાને આત્મખલિદાન.

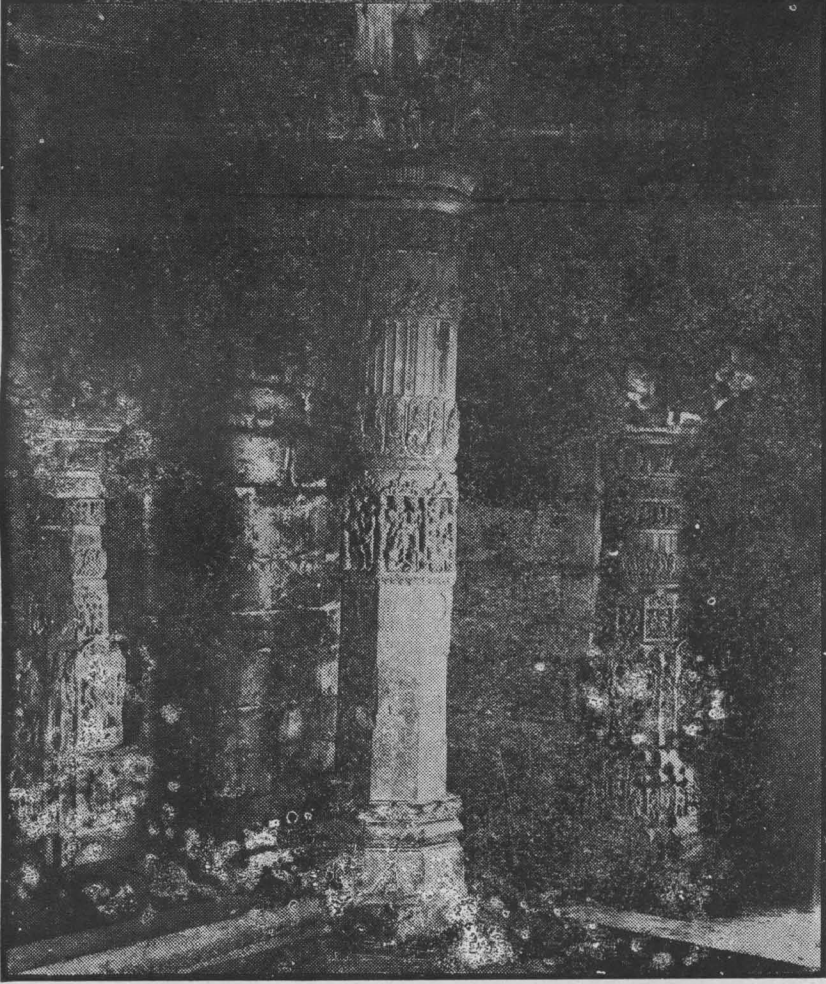
‘કુમલગઢ’ (મેવાડ)માં જૈનોના ખાવન છનાલયના મંદિરનો લઘ્ય દેખાવ.

કુમલગઢ (મેવાડ)ના જૈન મંદિરનો દેખાવ

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

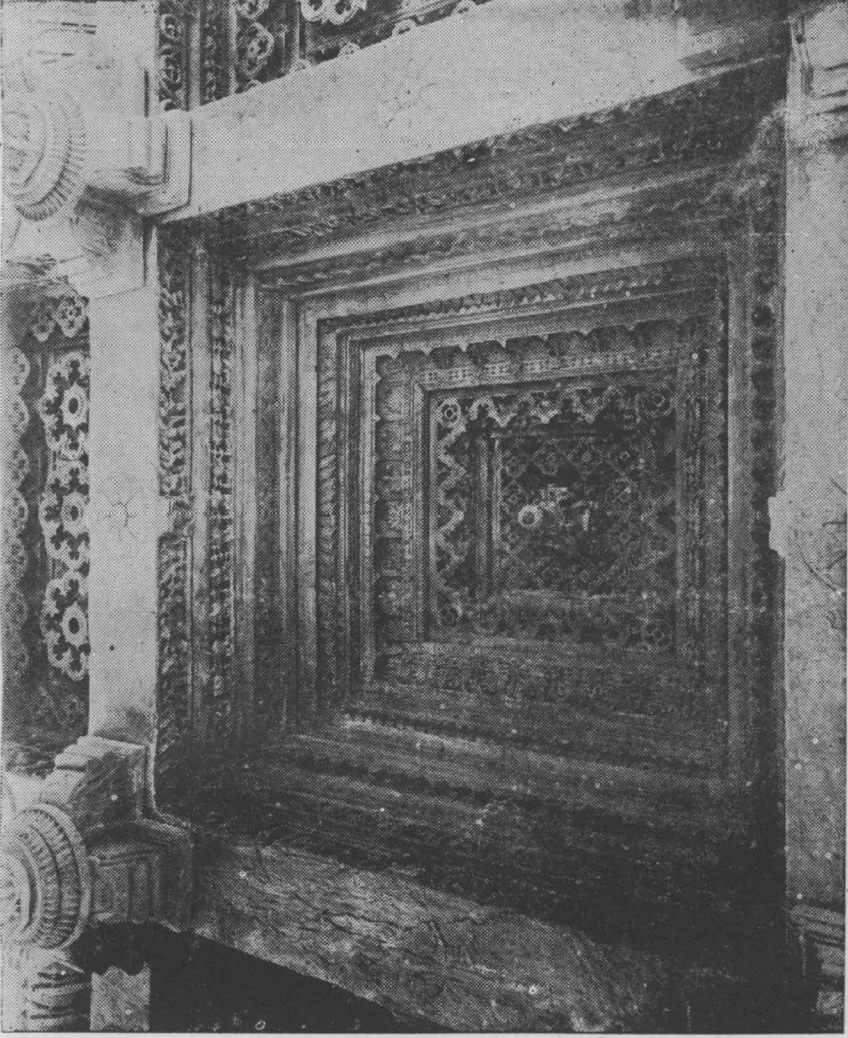
મેવાડના અણુમેલ જવાહિર યાને આત્મઅભિદાન.

૭૦૦ વરસના જુનાં સત્તાવીસ દેરીના ત્રણ સ્તાંભનો સીદ્ધનો નમુનો. ચિતોડ (મેવાડ)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

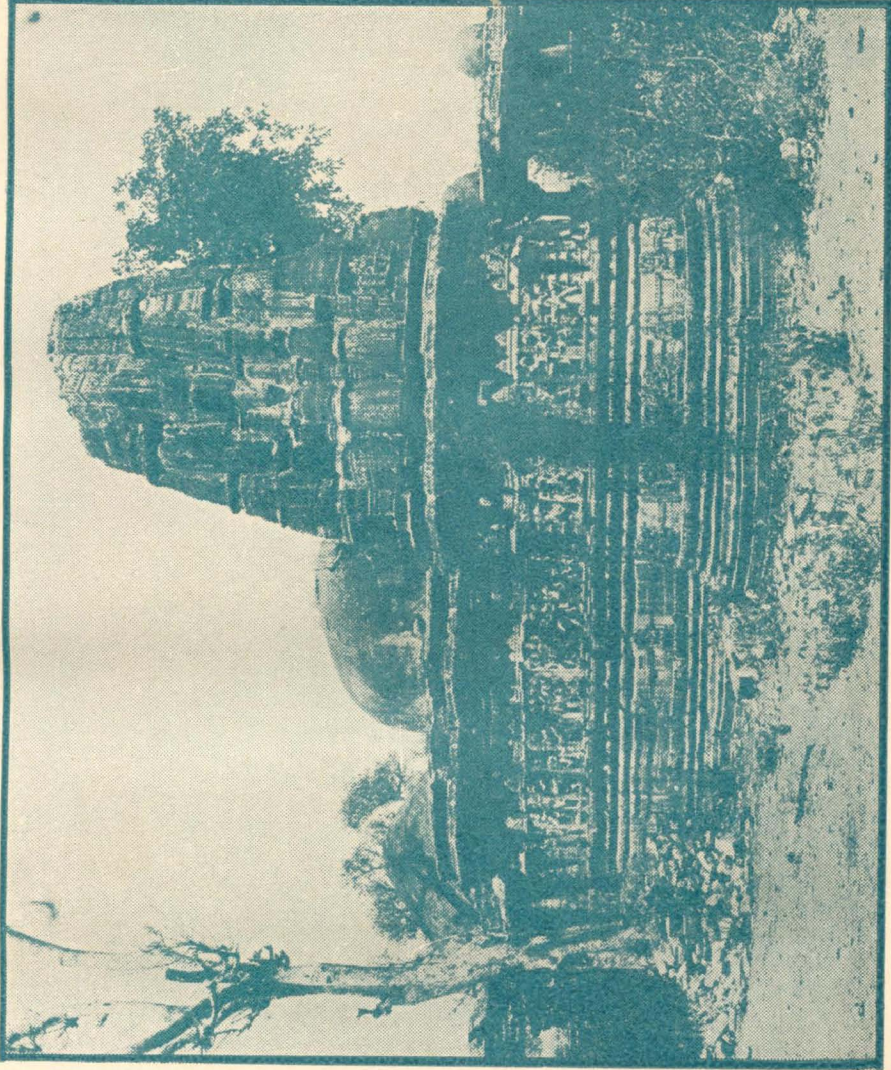
મેવાડના અણુમેઘાદ જવાહિર યાને આત્મઅભિદાન.

ચિત્તોડના કીર્તિસ્તંભની છતનો અંદરનો ભવ્ય દેખાવ (મેવાડ)

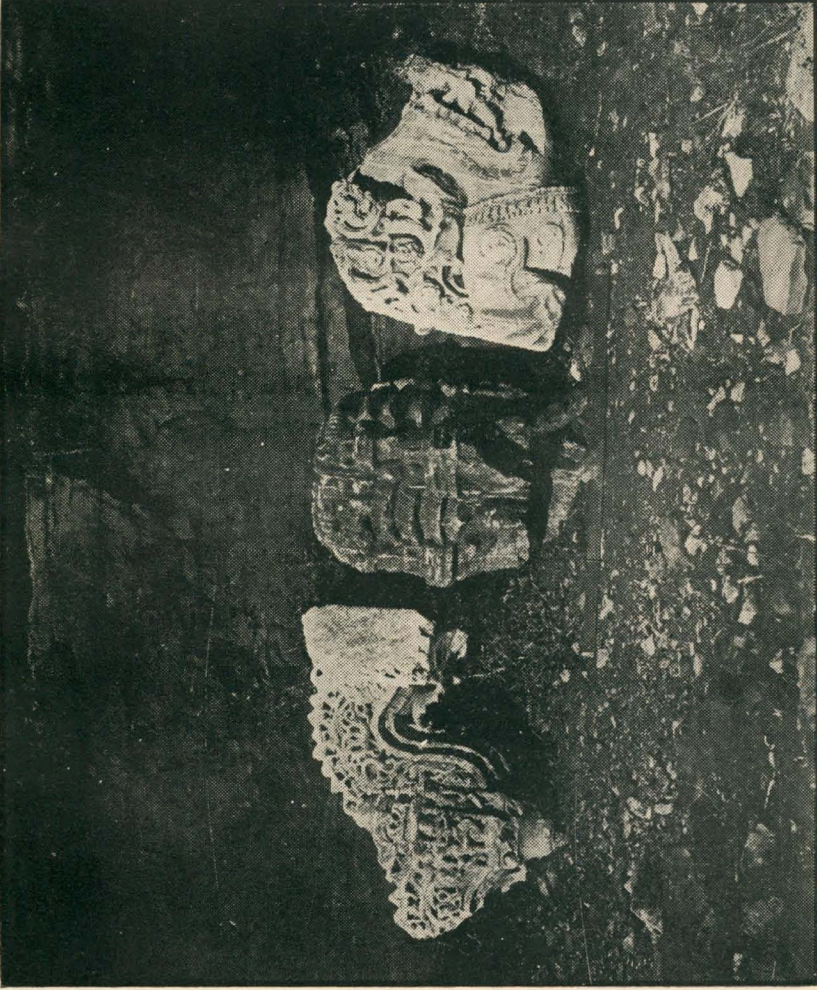
(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

મેવાડના અણ્ણમેલ જવાહર યાને આત્મઅલિદાન.

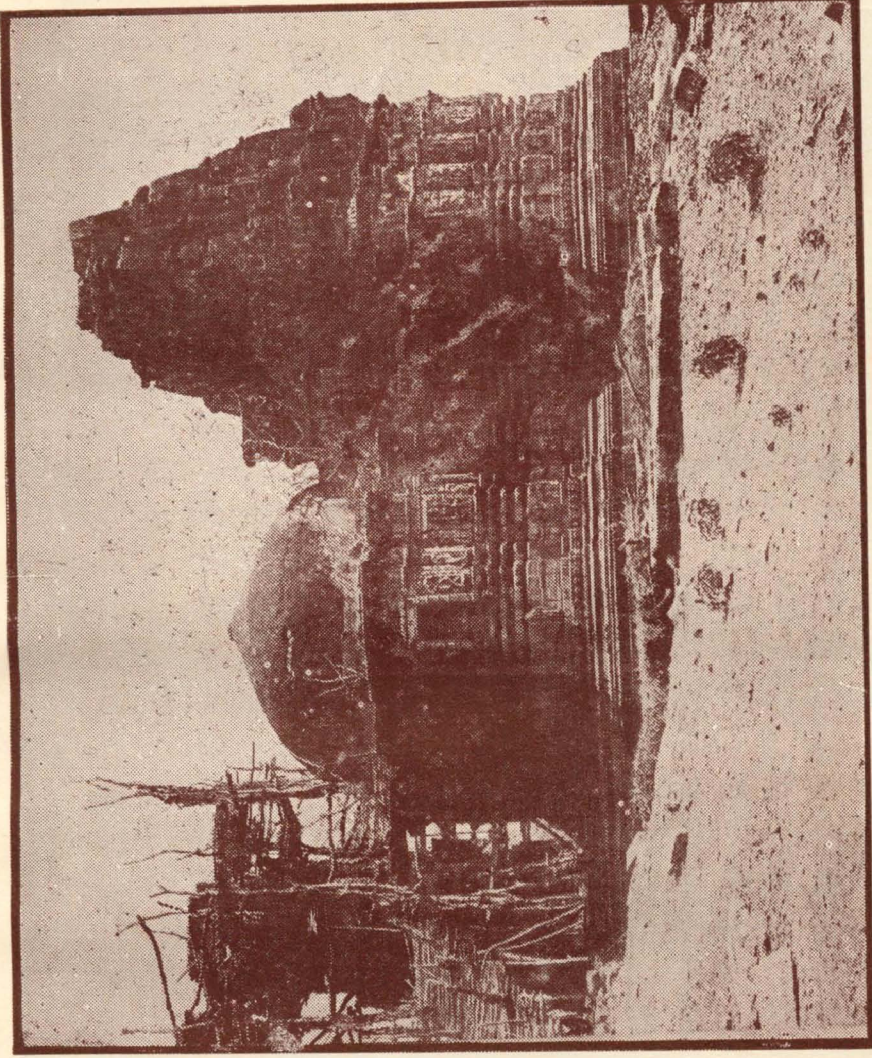
(દક્ષિણ પૂર્વ ભાગનો દેખાવ) 'શુંગાર ચવરી'નું જૈન પુરાતન મંદિર. ચિતોડ (મેવાડ)
(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહિર યાને આત્મઅલિદાન.

જેનોના કીર્તિસ્તંભના લાગભગ ૧૨૦૦ વરસના જુના સ્થાપત્યો. ચિતોડ (મેવાડ).
(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંન્થાવલિ.)

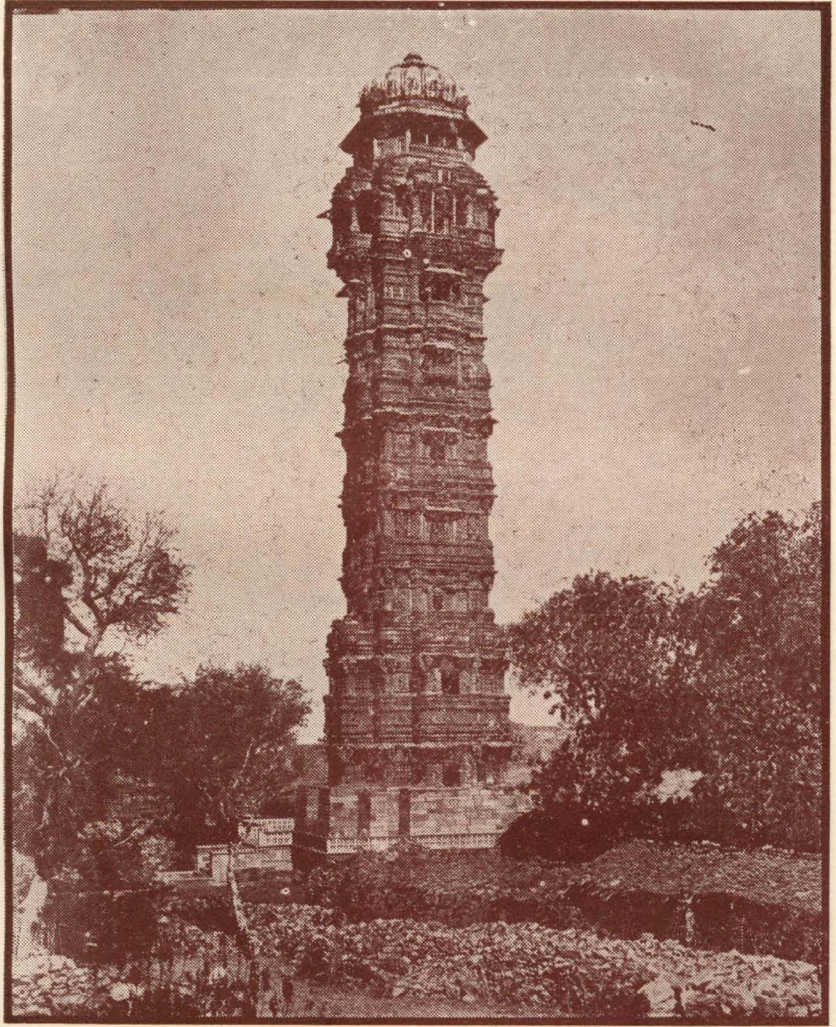
મેવાડના અણ્ણમેલ જવાહર યાને આત્મઅલિદાન.

જેનેના પુરાતન કીર્તિસ્તંભનો પાસે આવેલું લગભગ ૯૦૦ વરસનું જૈન પુરાતન મંદિર
ચિતોડ (મેવાડ).

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

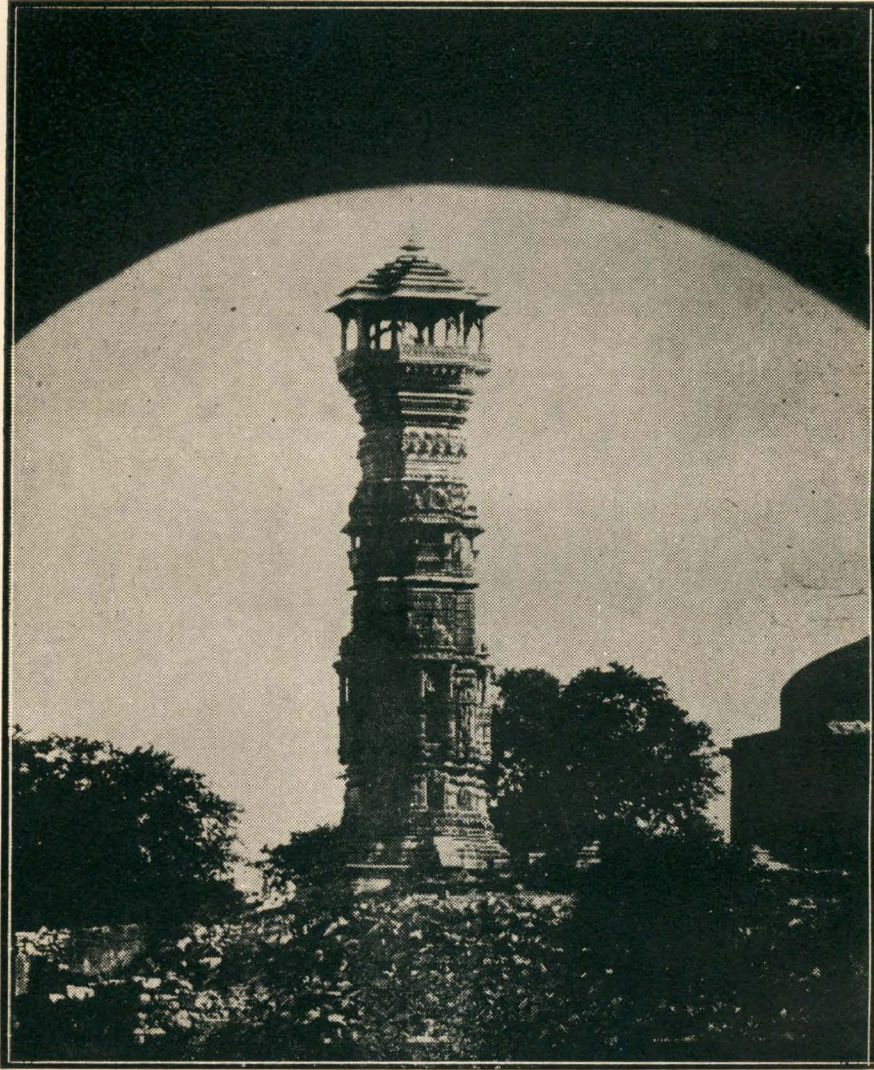
મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહિર યાને આત્મઅલિદાન.

ઐતિહાસીક
જૈનોનો નવમાળનો અજોડ કીર્તિસ્તંભ જે જૈનોનો અંધાવેલ છે.
ચિતોડ (મેવાડ)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

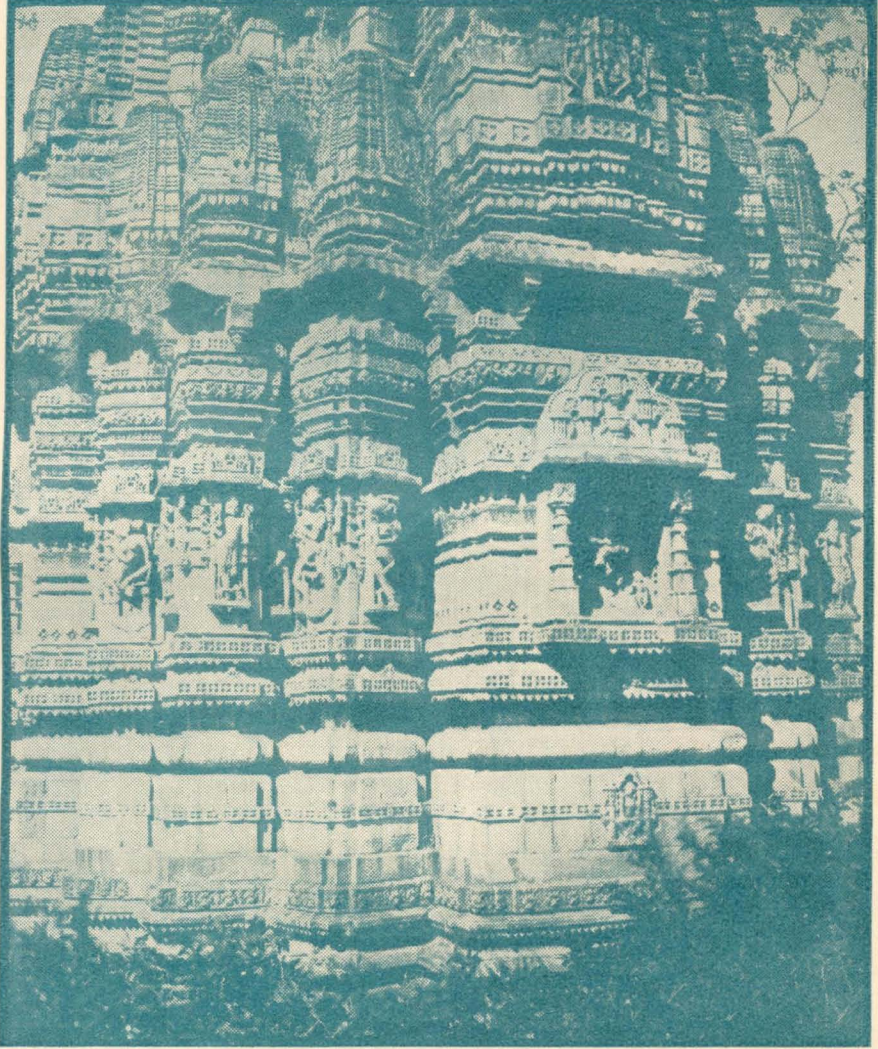
મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહિર યાને આત્મઅસિદ્ધાન.

ચિત્તોડમાં આવેલો જૈનોનો સાતમાળનો કીર્તિસ્તંભ (મેવાડ).

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

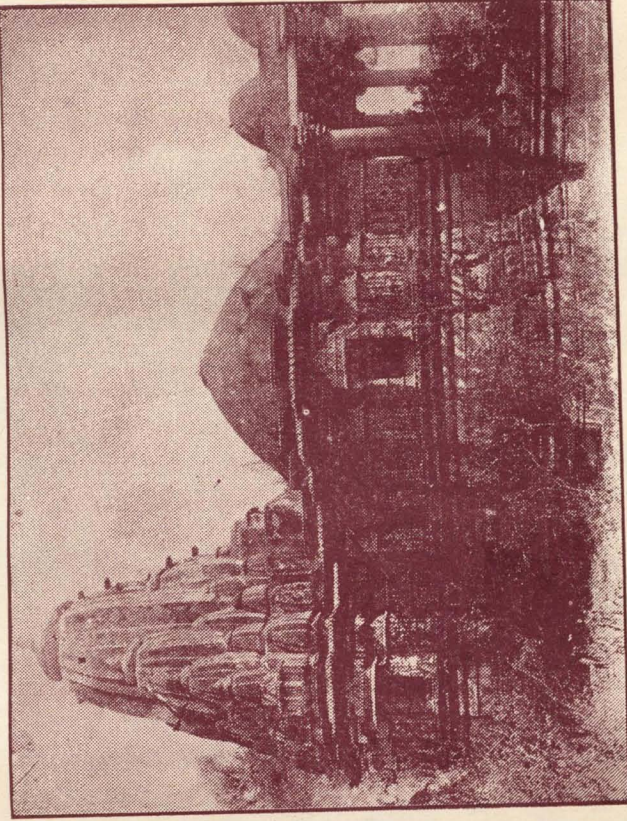
મેવાડના અણ્ણમેલ જવાહર યાને આત્મખલિદાન

‘શૃંગાર ચવરી’ના મંદિરની પાછળની આરસની લીંતોનો સીંચનો નમુનો ચિતોડ (મેવાડ.)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન અન્ધાવલિ.)

મેવાડના અણ્ણસોલ જવાહિર યાત્રે આત્મશલિદાન.

જૈન પુરાતન મંદિર (શાંતીનું અપૂર્વસ્થાન તથા સીલપનેા નમુનો) ચિતોડ (મેવાડ)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

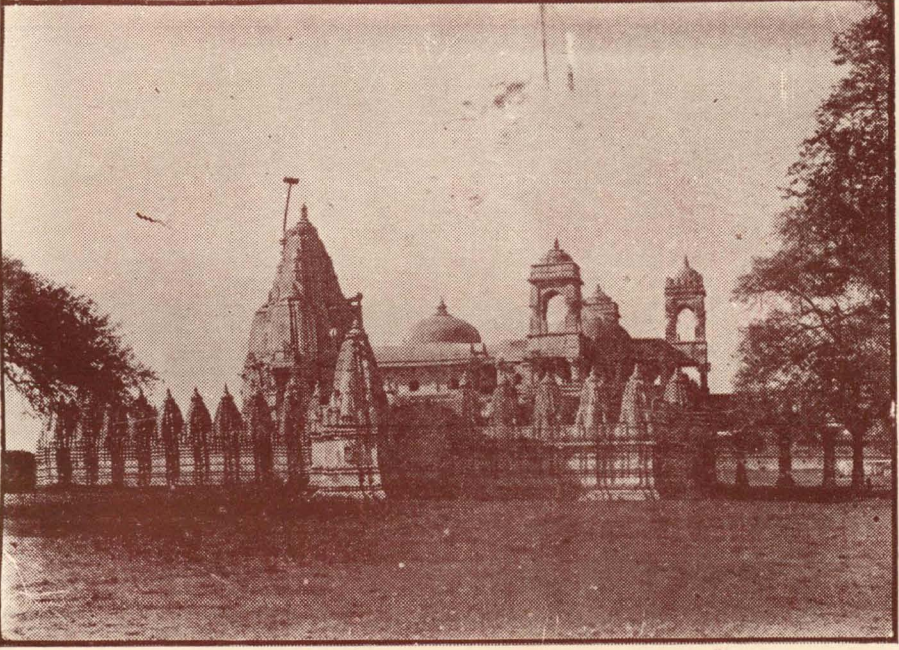
મેવાડના અણુમેલ જવાહિર યાને આત્મખલિદાન.

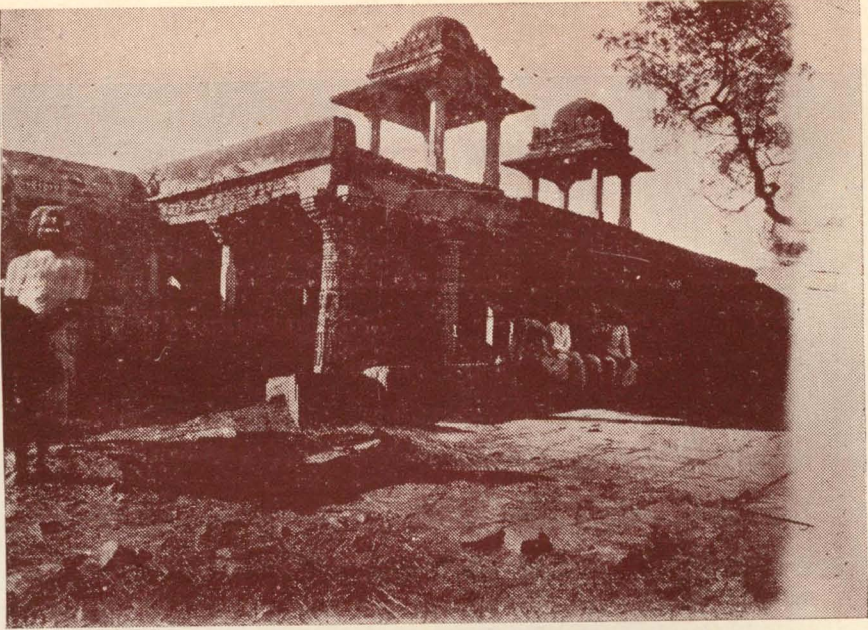
જૈન કીર્તિસ્તંભની પાસે આવેલ ૭૦૦ વર્ષનું જૈનમંદિર
ચિતોડ (મેવાડ.)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

મેવાડના અણ્ણમોલ જવાહિર યાને આત્મખલિદાન.

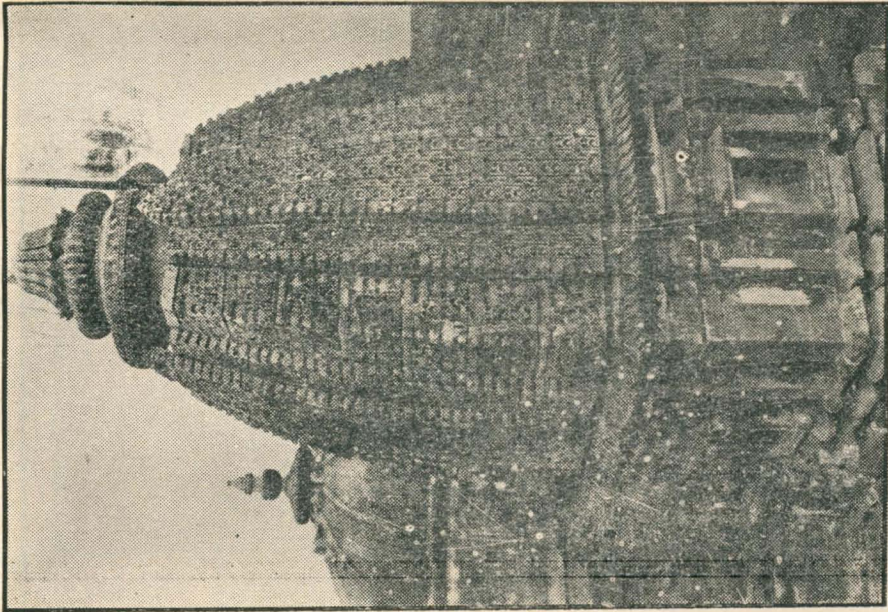
(ઉદયપુર)માં રામપોલના જૈન દરેરાસરનો અપૂર્વ દેખાવ.
ચિત્રોડ (મેવાડ.)

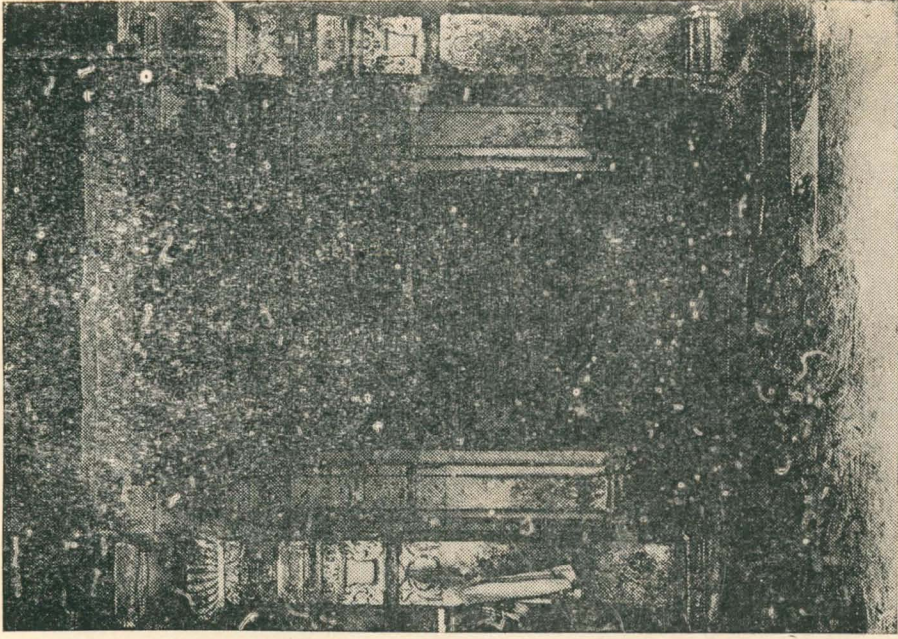
ઉદયગઢ ઉપર પુરાતન જૈનોનું મંદિર.
ચિત્રોડ (મેવાડ.)

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

મેવાડના અણ્ણમોસ જવાહિર યાને આત્મઅલિદાન.

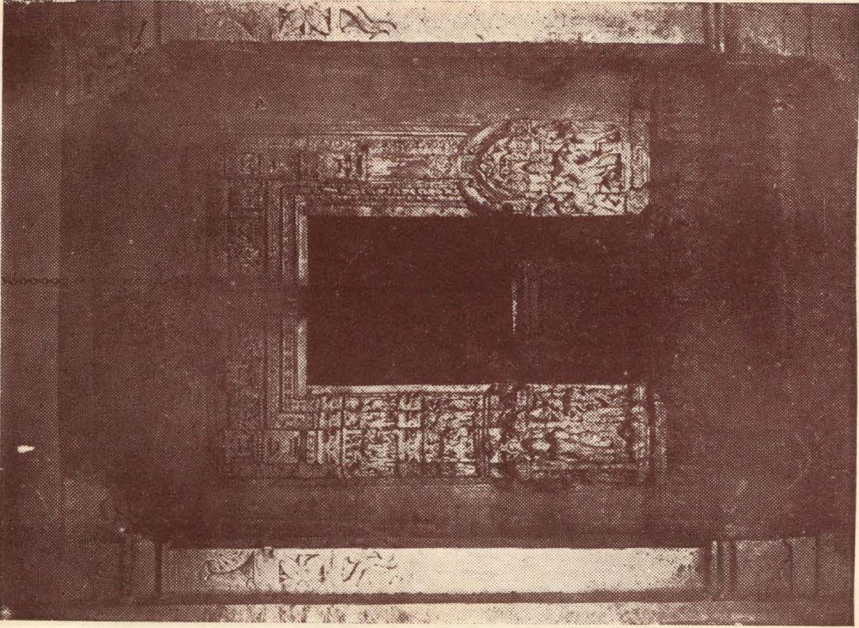

ઘરણુ જૈન મંદિરના શીખરનો અપૂર્વ સીદ્ધનો નસુનો.
 ચિતોડ (મેવાડ.)
 (સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

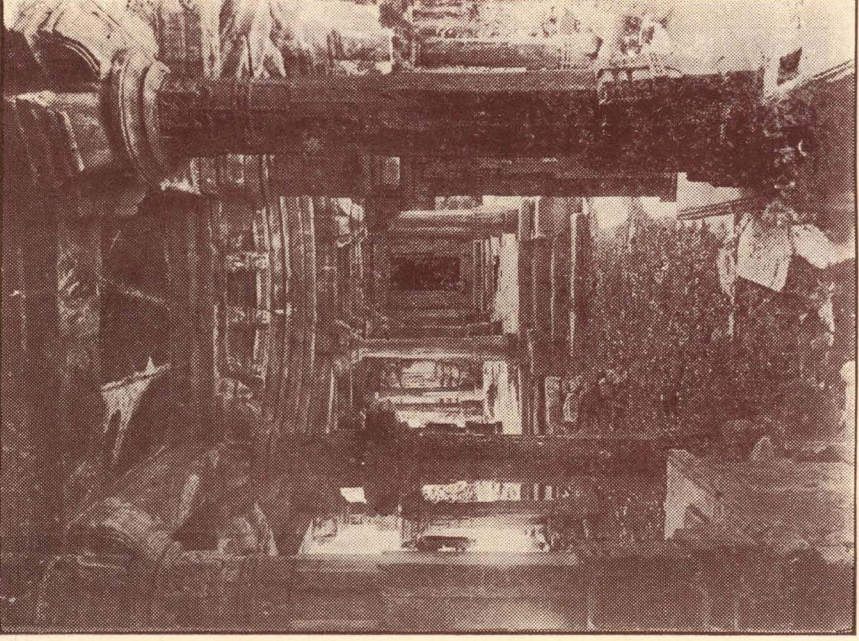

કુમલગઢ (મેવાડ) જૈનોના દહેરાસરનો આગળના ભાગનો
 સીદ્ધનો નસુનો

મેવાડના અણ્ણમેલ જવાહિર યાને આત્મઅલિદાન.

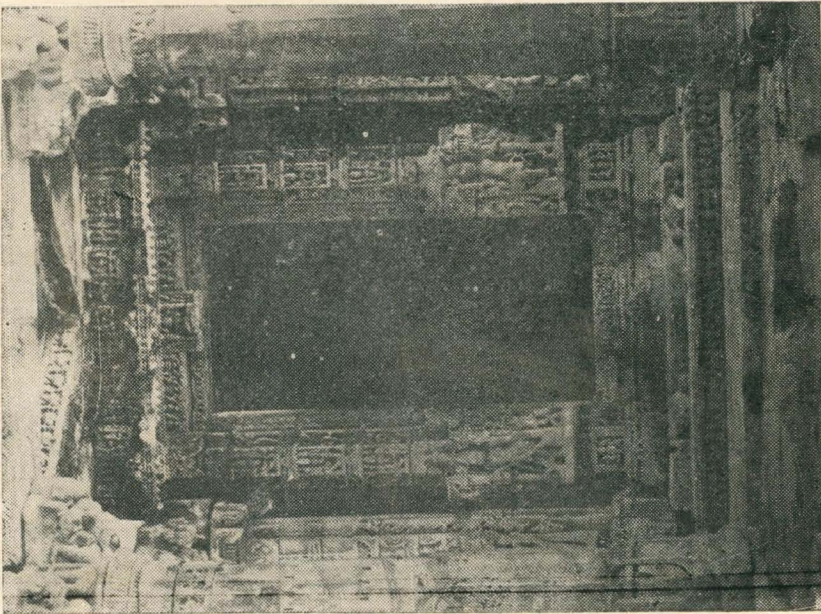
સુરપરા (મેવાડ) મંદિરના આગળના ભાગનો દેખાવ.
(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

માંડળગઢ (મેવાડ)માં આવેલા પુરાતન જૈન મંદિરના આગળના ભાગનો દેખાવ.

A black and white photograph of the Chrysler Building, showing its iconic Art Deco architecture and the Chrysler Pentastyle spire. The building is shown from a low angle, emphasizing its height. The spire is a prominent feature, with its five radiating turrets. The building's facade is covered in intricate geometric patterns and sculptures. The image is oriented horizontally on the page.

सूर्यवंशी महाराष्ट्रात्मनः अर्द्धांगिधरनुं अपूर्वं भद्रि.
(मेवाड.)

वरस ५६० नुं णुनुं व्येकदगिश्वरनी पासि आवेहुं जेनातुं
पुरातन भंदिर (मेवाड.)
(सरस्वति साहित्य रत्न ग्रंन्थावलि)

મેવાડની ઐતિહાસિક નોંધ

: સંશોધક :

ભોમીલાલ રતનચંદ વોરા.

મંગળાચરણ

સ્તુતિ

(લાવણી)

અશરણને શરણુ છે તારું, શરણાંગતને સહાય કરો;
અધમ ઉદારણુ ભવજળ તારણુ, કીંકર કેરું કલ્યાણુ કરો. ૧
સાહસ ઉપાડું તારા ભરૂં, મુજ બુદ્ધિને વિકાસ કરો;
ભાવના ભાવુ શુદ્ધ હૃદયથી, પાપ રંકના દૂર હરો. ૨
અણુમોલ જવાહિર મેવાડ કેરા, વિશ્વ જનતા ચરણુ ધરું;
સહાયક થાજે તું જગ તાતા, કદી ન તુજ નામ હું વીસરું. ૩
શાસન દેવ મુજ રક્ષા કરજો, મુજ હૃદય ધર્મ જ્યોત પ્રકટાવો;
પતિત પાવન છો મુજ સ્વામી, વિદ્યા મુજમાં વિકસાવો. ૪
આધિ, વ્યાધી ને ઉપાધી, આપી આશિષ દૂર કરો,
યશકિતી મુજ કાર્યમાં સાધુ, એવી સિદ્ધિ મુજ દીલ વસો. ૫

—સરસ્વતિની સ્તુતિ—

મયુર વાહન તારૂં, સરસ્વતિ મયુર વાહન તારૂં.
હસ્ત વીણા ધારીણી તું તો, ગીત સહા તુજ પ્યારૂં;
એ ગીતની અપૂર્વ મધુરતા, શાન્ત બને ચિત્ત મારૂં. સરસ્વતિં ૧

તંત્ર રણીત સંગ ધ્વનિ ખીલવતી, પ્રકુલ કરે જગ સારૂં;
મનને, સ્વરને, રસને તું સ્ફુરતી, ખીલવતી મન મારૂં. સરં ૨

દેજે હૃદયમાં સન્મતિ માતા, તુજ કૃપા વીણુ જીવન અકારૂં;
સંજીવન કેરા તિમિર ટાળો, તુજ કૃપાએ સુખ મળનારૂં. સરં ૩

શરણે આયો તુજ ચરણમાં, ચરણ રજ શીર ધરૂં;
કહે ભોમીલાલ તુજ કૃપા વિના, સારા વિશ્વે અધારૂં. સરં ૪

‘પ્રાચીન’ જૈનોની ઐતિહાસીક નોંધ

- (૧) સંવત ૧૦૭૦ સને ૧૦૧૩ માં મહમુદે નારદીન ઉપર ચઢાઈ કરી અને તેના મુલકને લઈ લીધો. તે વખતે એક અબાયળીની વાત એ છે કે ત્યાં મન્દિરમાંથી (હંદેરાસરમાંથી) એક પથ્થર નીકળ્યો જેનો સંવત દેખવાથી ૪૦૦૦૦ વરસ પહેલાંનો છે એવું સાબીત થયું. (વિરવિનોદ ભા. ૧ પાનું ૬૫) આથી જૈનધર્મ અને મુર્તિપૂજા અનાદીકાળની સાબીત થાય છે.
- (૨) ભાણુપુરાની નાલ, એ ધાણેરાવથી ૭ માઈલ દક્ષિણ તરફ છે. ખાસ કરીને ‘રાણુપુરના (રાણકપુર) જૈન મંદિરો, થી પ્રસિદ્ધ છે. લોકો એવું કહે છે કે પ્રાચીન શહેરના સ્થાનમાં એ બનેલ છે. ‘નાલ’થી અડધે દૂર ઉપરની બાબુ એક પ્રાચીન પથ્થરના બંધનો થોડો ભાગ બચેલો છે. જે ત્યાં નદીની આસપાસ બંધાવી ગયા હતા. તેથી પ્રાચીન વૃક્ષોની વચમાં જૈન મન્દિર બહુ જ શોભાયમાન દેખાય છે. (વિરવિનોદ ભાગ ૧. પૃષ્ઠ ૧૦૭).
- (૩) મેંડક, કણ્ઠુઆ, કર્કટ (કેંકાડા) અને જલસર્પ (ડિએડ) વિગેરે અનેક પ્રકારના જંતુ હોય છે. પણ પચ્છી બહુ મહેનતે મલે છે કારણ કે અહીં દેવસ્થાનોમાં અને અન્ય જલાશયોમાં પચ્છી મારવાની મનાઈ છે. ખૂંછ ભાતની એક માછલી જે વેડચ અને બનાસ નદીમાં મલે છે. તે વજનમાં એક મણથી વધારે હોય છે. તેના મોંઢામાં કાંતની હાર, મોટી મૂંછ અને તેનું માથું બહુજ કઠીણ હોય છે. (કોઈ પણ જીવની હિંસા કરવાની મનાઈ છે. જીવહયા અને અહિંસા પ્રત્યે કેટલું રાખ્યોને માન હતું. તે આ કાખલા ઉપરથી સમજાશે. (વિરવિનોદ ભા. ૧ લા પુષ્ટ ૧૧૭)

- (૪) શ્રાવણ વદ ૧૧ થી ભાદરવા સુદ ૪ સુધી (મારવાડી ભાદરવા વદ ૧૧ થી ભાદરવા સુદ ૪ સુધી) જૈન સ્વેતાંભરી મતવાળાના (સંવત્સરી) પર્યુષણ હોય છે તે વખતે રાજ્યે કસાર્ધ લોકોને જાનવર મારવાની મનાઈ કરી છે. (વીરવિનોદમાં ૧ પૃષ્ઠ ૧૨૭) આથી સમજાય છે કે રાજાઓને જૈનધર્મ પ્રત્યે કેટલું માન હતું.
- (૫) જૈન શાખામાં બે ભાગ છે. એક સ્વેતાંભરી અને બીજો દ્વીગંભરી એમ બે શાખાઓ છે. સ્વેતાંભરના મુખ્ય શાસ્ત્ર ૪૫ સૂત્ર છે. જૈન વેદાંતથી ગાયત્રી મંત્ર ને માને છે તેવી રીતે જૈન લોકે નવકાર મંત્ર ને માને છે. અને સમયાનુસાર એનો જપ કરે છે. એમાં પશુ બે લેદ છે. એક મૂર્તિ-પૂજક. અને બીજો અમૂર્તિપૂજક. મૂર્તિપૂજકોમાં જતી, સવેગી અને મહાત્મા વિગેરે છે. અને અમૂર્તિપૂજકોમાં દુઢિયા સાધુ છે. પશુ ૨૪ તિર્થંકર અને ૪૫ સૂત્રોને સર્વ માને છે. કેવળ એના અર્થ સૌ સૌના સિદ્ધાન્તાનુસાર કરવામાં પરસ્પર વિરોધ છે. એ જૈનના કે આચાર્યોને માનવાવાલા પ્રાયે: મહાજન લોક છે. સ્વેતાંભરને માનવાવાલા રજપૂતાનામાં મુખ્ય એસવાલ મહાજન છે. ભારતવર્ષમાં બીજા ભાગોમાં જુદી જુદી કામોના મહાજન બહુજ છે. (વીર વિનોદમાં સુત્રો ૪૨-૩૨ ની સંખ્યા આપી છે પુષ્ઠ ૧૪૪). (વીરવિનોદમાં સ્વેતાંભરી = માટે ૩૨ સુત્રોને લેખ છે સ્થાનકવાત્રી પશુ ૩૨ સુત્રો માને છે. વી. વી. પા. ૧૪૪)

વિક્રમ સંવત સોળસેના શતકની શરૂઆતમાં જતી લોકોમાંથી વૈરાગ્ય લાવ ન્યૂન થયો. તેથી શુજરાતમાં 'લુંકા' મહંતાએ પોતાના સૂત્ર અંથોની અનુસાર એક નવો ફિરકો ચલાવ્યો. જેનું નામ 'લૂકાગમ્મ પ્રસિદ્ધ થયો, અને એમાંથી દુઢિયાના સાધુ નીકળ્યા. જેને ૨૨ જણ લેગા થઈ દીક્ષા લીધી તેને બાવીશ ટોલા કહે છે. એ ટોલાદીક દરેક ટોલામાં એક એક આચાર્ય હોય છે. જ્યારે આ બાવીશ ટોળાના સાધુની ચાલચલન શિથિલ થવા લાગી ત્યારે રઘુનાથ દુઢિયાના ટોલામાંથી એના શિષ્ય ભીખમમે વિક્રમ ૧૮૧૫ માં એક નવી શાખા કાઢી અને તેના તેર શિષ્ય થવાથી 'તેરાપંથી' કહેવાયા. ભીખમઆચાર્ય વિક્રમ ૧૭૮૫ માં પેઢા થયા અને એણે વિક્રમ ૧૮૦૮ માં સાધુનો વેશ લીધો. અને વિક્રમ ૧૮૧૫ માં 'તેરાપંથી' નો ફિરકો ચલાવ્યો. અને વિક્રમ ૧૮૬૦ માં તેમના કાળકર્યા પછી એના શિષ્ય ભારમલ ગાડીપર બેઠા, અને વિક્રમ ૧૮૭૮ માં શુજરી ગયા. એના પછી રાયચંદ ગાડી પર બેઠા, તે વિક્રમ ૧૯૦૮ માં પરલોકવાસી થયા એના પછી છાત્રમલ આચાર્ય થયા. તે વિક્રમ ૧૯૩૬ માં શુજરી

ગયા પછી મેઘરાજ થયા. (વિરવીનોદ ભા ૧ લો પુષ્ટ ૧૪૪).

- (૬) બીજો પ્રીરકો જૈનોમાં દીગમ્બરી છે. તેમના આચાર્ય ભટ્ટારક કહેવાય છે. તે અવસ્થા તથા નસ રહે છે અને બે હાથોની હથેળીમાં લોબન કરે છે. જો કદાચ ખાવાના સમયે બિહિ આદિના નામ સાંભળવામાં આવે તો તે દિવસે તેમને ઉપવાસ કરે છે. એવા ભટ્ટારક કણ્ઠાટક દેશમાં રહે છે. ૧ તેઓ કોઈ કોઈ વખત પર્યટન કરતાં કરતાં આ બાબુ આવે છે. તેઓને શ્રાવકો મુનિરાજ કહે છે. શ્વેતાંમ્બરી અને દિગમ્બરી એ બે શાખાઓમાં કંઈને કંઈ અંતર છે. શ્વેતાંમ્બર લોક ૧૨ અંગ અને બાકી ઉપાંગ મેળવીને ૩૨ સૂત્ર બતાવે છે, તેવી રીતે દિગમ્બરી પણ ૧૨ અંગ કહે છે. અને તેનાં નામોમાં પણ બહુ અંતર બતલાવતા નથી. પણ કહે છે કે મહાવીરસ્વામીથી કંઈ સો વર્ષ પછી બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડ્યો તેમાં અમારા પ્રાચીન ગ્રંથોનો નાશ થઈ જવાથી એનોજ આશરો લઈને જે બીજા ગ્રંથો બન્યા એના અનુસાર પોતપોતાના ધર્મનું આરાધન કરે છે.

શ્વેતાંમ્બરી પણ ૧૨ વર્ષ દુષ્કાળ પડ્યાનું માને છે. કિન્તુ પ્રાચીન ગ્રંથો નાશ થવાથી ૪૫ સૂત્રોમાંથી ૩૨ સૂત્રો સાબીત રહ્યા અને ૧૩ ખંડિત થયા. અને એ પછીથી બનાવી પ્રગટ કરેલ છે. શ્વેતાંમ્બરી તથા દિગમ્બરી લોકોમાં જે ભેદ છે તે ૮૪ બોલ અને ૮૪ વાતોમાં છે, તેમાંના થોડા બોલ નીચે લખ્યા છે.

- (૧) શ્વેતાંમ્બરી કેવળ જ્ઞાનીને આહારનીહાર કરતા માને છે અને દિગમ્બરી માનતા નથી.
- (૨) શ્વેતાંમ્બરી કેવળ જ્ઞાનીએ ઉપસર્ગ અથવા શુભાશુભ સૂચક મહાભૂત વિકાર માને છે. અને દિગમ્બરી તેનો સ્વીકાર કરતા નથી.
- (૩) શ્વેતાંમ્બરી કેવળ જ્ઞાનીની પાઠશાળામાં જઈને બહુવાનું પ્રસિદ્ધ કરે છે. પણ દિગમ્બરી નથી માનતા.
- (૪) શ્વેતાંમ્બરી તીર્થંકરને ગુરૂ વડે દિક્ષા પ્રાપ્ત થઈ માને છે અને દિગમ્બરી માનતા નથી.
- (૫) શ્વેતાંમ્બરી કહે છે કે તીર્થંકરની દિક્ષાના સમયે ધંદ્રે આવીને કપડાં ઓઢાડયા છે. પરંતુ દિગમ્બરી આ વાતનો સ્વીકાર નથી કરતાં.

૧ બીજા ભટ્ટારક કેવળ નામ માત્રજ છે. તે વસ્ત્ર, પરિકર, અને વાહન અદિ સર્વ કંઈ રાખે છે એવા લોક વાસ્તવમાં ઠોંગી છે.

- (૬) સ્વેતાંખરી, ગણધરના વિના મહાવીરની કંઈ વાણી વ્યર્થ ગઈ કહે છે પરંતુ દિગંખરી નથી ગઈ બતાવે છે.
- (૭) સ્વેતાંખરી કહે છે કે મહાવીરને બ્રાહ્મણીના ગર્ભમાંથી બદલી ત્રીશલાશણીના ગર્ભમાં લાવ્યા. પરંતુ દિગંખરી કહે છે કે તે પ્રારંભથીજ રાણીના ગર્ભમાં હતા.
- (૮) સ્વેતાંખરી આદિનાથને જુગલીઆ કહે છે. અને દિગંખરી નથી કહેતા.
- (૯) સ્વેતાંખરી આદિનાથના માટે વિધવાના ઘરમાં રાખ્યાનું કહે છે. પરંતુ દિગંખરી એને જુદું કહે છે.
- (૧૦) સ્વેતાંખરી બે તીર્થ કરને અવિવાહિત માને છે અને દિગંખરી પાંચ ને માને છે.
- (૧૧) સ્વેતાંખરી કેવળ જ્ઞાનીને સામાન્ય જ્ઞાનીના પ્રજ્ઞામ કરવાનું માને છે, દિગંખરી માનતા નથી.
- (૧૨) સ્વેતાંખરી કેવળ જ્ઞાનીને છોક્ર થાય છે માને છે. પણ દિગંખરી માનતા નથી.
- (૧૩) સ્વેતાંખરી ગોતમને ત્રિડંડી તાપસીની પાસે ગયા કહે છે. પણ દિગંખરી કહેતા નથી.
- (૧૪) સ્વેતાંખરી સ્ત્રીને મોક્ષ હોવાનું માને છે, દિગંખરી માનતા નથી.
- (૧૫) સ્વેતાંખરી ૧૬ મા તીર્થ કરને મલ્લિકુવરી કહીને સ્ત્રી સ્વરૂપ માને છે. અને દિગંખરી મલ્લિનાથ કહી પુરૂષ માને છે.
- (૧૬) સ્વેતાંખરી જુગલીઆનો દેવ હરી ગયા કહે છે, પરંતુ દિગંખરીનો એના ઉપર વિશ્વાસ નથી.

ઇત્યાદિ રીતે ૮૪ બોલોના અંતર છે અમે આ વિષયમાં વિસ્તાર બહુ થવાથી લખી નથી. (વીરવિનોદ ભા ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૪૫ થી ૧૪૬ સુધી.)

- (૭) મેવાડમાં જૈનોનું મોટું તીર્થસ્થાન ઉદયપુરથી ૧૬ ગાઉ દક્ષિણ બેખાડાની સડક પર ધૂલવ ગામમાં ઋષભદેવનું મંદિર છે. તેને વેદામ્નાયી અને જૈન બેઉ માને છે. આ મૂર્તિને વેદામ્નાયી લોક વિષ્ણુના દશા અવતાર સમજીને પોતાના ધર્મને અનુસરીને અને જૈન લોક તીર્થંકર સમજીને પોતાના ધર્મને અનુસરીને પુજે છે. અહીંયાં કલકત્તા મુંબઈ મદ્રાસ,

કર્ણાટક, પંજાબ, અને ઉત્તરખંડના હજારો યાત્રીકો આવે છે. અને મોટી ભાવનાથી કેસર ચઢાવે છે. કેસર ચઢાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે. એક યાત્રીક કેસર ચઢાવી રહે એટલો સમય બીજો યાત્રીક એક રૂપીઆભાર કેસર લઈને પછી પોતાનું રૂપીઆભાર કેસર ચઢાવે છે.

કેસરને પથ્થર પર પથ્થરથી ઘસીને યાત્રીકો પોતાના હાથથી ચઢાવે છે. એ કેસર ને પુજારી યાત્રીકોને વેચે તે. અને કેસર આ અધિકાર સાથે ચઢાવે છે જેથી એનું બીજું નામ 'કેસરિયાનાથ' પ્રસિદ્ધ થયું છે. અને મૂર્તિનો રંગ કાળો હોવાથી 'કાળાજી' પણ બોલે છે. આ મંદિરની ચારે તરફ બીલોની વસ્તી છે. અને બીલ કેસલિયાનાથ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે. આ લોક સોગંદ અથવા શપથ ફેરવાની વખતે કેસરિયાનાથની કેસર ચખાકર એ વાતનો ઇન્કાર કરે છે. ફરી કોઈ વખત બદલાતા નથી.

આ મંદિરને બનવાનો મુખ્ય વખત કહાનિયોના તોરપર છે. પણ મંદિરની પ્રશસ્તિમાં આ મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર વિક્રમ સંવત ૧૫ મી સદીની શરૂઆતમાં હશે એમ માલમ પડે છે. પહેલાં હજારો રૂપીઆ અને જેવર લેટ થતું હતું અને પુજારી લોક પોતાના બનાવી લેતા હતા. પણ વૈકુંઠવાસી મહારાજા સજ્જનસિંહ સાહેબના સમયથી અહીંના પ્રબંધ એક કમીટીના અધિકારમાં કરી ગયા છે. જેના મેમ્બર 'જૈન મતાવલંબી' લોકો છે. અને આ કમીટીના પ્રમુખ (સભાપતિ) રાજતરકથી દેવસ્થાનોના હાકિમ કોઠારી બલવંતસિંહ છે. (વીર-વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૪૬ થી ૧૪૭ સુધી.)

(૮) ચોગાનની પશ્ચિમમાં તોપખાના અને એની પાછળ મહારાજા બીજા અરિસીહના સમયનું બનાવેલું જૈનમંદિર છે. જેમાં મોટી મોટી કદની જૈન મૂર્તિઓ છે. (વીર-વિનોદ ભા. ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૫૪.)

(૯) શ્યામલબાગની પશ્ચિમ બીમ અને સ્વરૂપ પટ્ટનની લાઈન અને એની આગળ મહાજનની પંચાયત શાલની વાડી છે, જેમાં એક જૈનનું મંદિર અને મકાન બનાવેલા છે. (વીર-વિનોદ ભા. ૧ પૃષ્ઠ ૧૫૫.)

(૧૦) હાથીપોળની પાસે મોતી ચોઈટાની પશ્ચિમ લાઈનની તરફ કરબાલીના મહારાજા સુરતસિંહ અને શિવરતીના મહારાજા ગજસિંહની હવેલીઓ છે. અને એજ લાઈનમાં બનેડાના રાજા ચોવિન્દસિંહની હવેલી છે, તેની આગળ ઘન્ટાઘરનો મીનારો અને કોતવાલીનું મકાન છે. એની આગળ

પશ્ચિમ બાજુ શિતલનાથનું જૈન મંદિર છે. અને એની આગળ મહારાણા સ્વરૂપસિંહની મહારાણી અભયકુંવરનું બંધાવેલું અભય સ્વરૂપવિહારીનું મંદિર અને એક વાવડી છે. તે તરફ સર્વને જવા આવવાની છુટ છે સંવત ૧૭૦૪ (વીર-વિનોદ બા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૫૫.)

(૧૧) બાગની અંદર મહારાણા જવાનસિંહના બનાવેલા મહેલ અને એની અગ્નિખૂણા તરફ એક ઉંચા સ્થાનપર વિકટોરીઆ હોલ વર્તમાન મહારાણા સાહેબે બનાવ્યો છે. તેની સામે જ્યુબિલીની યાદ માટે શ્રીમતી મહારાણી વિકટોરીઆની પાષાણની મુર્તિ છે. મહેલની અંદર અદ્ભુત વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીઅમ) પ્રાચીન વસ્તુઓનું અને પુસ્તકાલય બનાવેલ છે, જ્યાં આમ લોકોને જવા આવવાની છુટ છે (વિર-વિનોદ બા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૫૭.)

(૧૨) શહેરની પૂર્વ એક માઈલ અંતરપર નદીના કીનારે ચંપાબાગ નામનો એક ઉમદાબાગ મહારાણા કર્ણસિંહનો બનાવેલો છે. ચંપાબાગની અગ્નિ ખુણા તરફ સડકની દક્ષિણ કિનારા તરફ મહારાણા જગતસિંહની રાજકુમારી રૂપકુંવરીનું બનાવેલું પુષ્ટીમાર્ગીનું મંદિર છે. અને ધર્મશાળા છે શહેરની પૂર્વ આઠ ગામની પુરાની સડક ઉપર મહારાણા બીજા જગતસિંહની મહારાણી બટીઆણીજીનું બનાવેલું પુષ્ટીમાર્ગીનું મંદિર-વાવડી અને ધર્મશાળા છે. શહેરથી બે માઈલ પૂર્વની તરફ આહડ નામી ગામ છે જે શુદ્ધિદોષ વંશની રાજાઓની ચિત્તોડના પહેલાની જુની રાજધાની હતી ત્યાં મોટી મોટી ઇંટ અને પ્રાચીન ઇમારતોના પાષાણ અત્યારે પથ્થર મલે છે. અહીં એક નાનું ગામ રહી ગયેલ છે. જેમાં વિક્રમ સંવતની આખરી ૧૫ મી સદીમાં બનાવેલું જન મંદિરમાં ૧૦ મા શતકના પાષાણ લેખ પથ્થર લગાવેલા છે. તે નરવાહન અને શક્તિકુમારના સમયનો માલમ પડે છે. (વીર-વિનોદ બા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૫૮.)

(૧૩) વાઘેલા તળાવની પશ્ચિમ તરફ નાગદાનું જીનું ખંડેર હજી સુધી મોબુદ છે. ખુમાણ રાવલની સમાધિપર બનાવેલા બે સભામંડપના મંદિર હજી સુધી ઉભા છે. અને ગામની નૈઋત્ય ખુણામાં બે જૈન મંદિર વિક્રમ ૧૪ મી સદીમાં બનેલા છે, જેમાં મોટી મોટી મુર્તિઓ છે. તળાવની નૈઋત્ય કિનારા પર બે બહુ ઉમદા જીના મંદિર છે જેને લોકો સાસુ-વહુનું મંદિર કહે છે. આ મંદિરમાં નકસી જોવા જેવી છે. એની ઇમારતો જોવાથી માલુમ પડે છે. આ વિક્રમ સંવતની ૧૧ મી સદીમાં બનાવેલ હશે. (વીરવિનોદ બા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૧૬૦)

- (૧૪) બીલોની અનેક પાલેં નાહર, ભાંડર, ઉપરેટ છપ્પન, મેવલ, અને ડાંગલ નામના જીલ્લામાં આબાદ છે. આ જીલ્લામાં જયસમુદ્ર નામનું એક મોટું અતે અનુપમ તલાવ છે. જેને ઢેબર પણ કહે છે. મહારાણા બીબા જયસિંહે બનાવેલું છે. આ જીલ્લામાં ધૂલેવ ગામની અંદર મકપલદેવનું એક મોટું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. તે જૈન અને વૈષ્ણવોનું મોટું તીર્થ છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૦)
- (૧૫) કુંભસાગર તલાવથી આગળ નાકોઢા મકાનની દિવાલનું નિશાન છે. એ દિવાલની પશ્ચિમ તરફ અને દાલાનની વચ્ચેમાં ' શૃંગાર ચવરી ' નામનું એક જૈન મંદિર છે. એની દક્ષિણ તરફ મહારાણા સાહેબનો જીનો મહેલ, ત્રિપૌલીઆ અને વડીપોલ નામના ઠરવાળ છે. વડીપોલ ઠરવાળની પૂર્વે સાતવીસ દેવરીના નામનું એક જીનું જૈન મંદિર છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૨)
- (૧૬) પહેલા ચિત્તોડના રાજાઓના ઇન્ધ્રસ્થાન હતા ત્યાં સમિદેશ્વર મહાદેવનું એક મંદિર છે. જેને વિક્રમ સં. ૧૪૮૫ માં મહારાણા મોકલે બનાવેલું હતું. અને ત્યાં જીનું જૈન મંદિર છે. તેની પાસે શુસાંઈનો મઠ છે. વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૨)
- (૧૭) કિલ્લાની પૂર્વ દિવાલમાં સૂરજપોળ નામનો ઠરવાળો છે એ રસ્તા તરફ ત્રણ ઠરવાળનાં નિશાન છે, તેમાં બે સાખીત છે, ઠરવાળની અંદર નિલકંઠ મહાદેવનું જીનું મંદિર અને એની ઉત્તરે એક પુરાણો કીર્તિસ્તંભ છે. તે વિક્રમ ૧૦ મી સદીમાં જૈનોએ બનાવેલો છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૨)
- (૧૮) મેવાડમાં રાસમી જીલ્લામાં માતૃકુડિયા નામનું તીર્થસ્થાન બનાસ નદી ઉપર છે. અને ત્યાં મહાદેવનું મંદિર છે. જ્યાં વૈશાખી પૂર્ણિમાનો મેળો બરાય છે. એ સિવાય કરેડા ગામમાં એક બહુ જ મોટું અને જીનામાં જીનું જૈનમંદિર છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૩)
- (૧૯) કૈલવાડા ગામમાં હાકિમ જીલ્લામાં સદ્ર મુકામ છે. જ્યાં જૈનોનું જીનું મંદિર અને બાણમાતાનું એક પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૬)
- (૨૦) ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં કરામતી વાતો લોકોએ બહુ બરી લીધેલી છે. અને એના સિવાય પુરાણો ગ્રંથો જોઈએ તો સાલ સંવત પણ મળતી નથી. અલખત જૈનોના ગ્રંથોથી થોડું થોડું સાલ સંવત અને ઇતિહાસનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૮૩)

(૨૧) વૈશ્ય વર્ણ પુરાણ કાલથી વૈશ્ય નથી, પરંતુ આહિર વગેરે પુરાણ વૈશ્ય છે. એમાંથી કેટલાક તો કૃષિ અને ગૌરક્ષા વગેરે કર્મ કરતા હતા. અને કેટલાક પોતાનાં કામ છોડીને નોકરીમાં લાગી ગયા છે. બીજી જાતીઓ બૌદ્ધ અને જૈન મતાવલમ્બી હોવાથી અહિંસા ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ કૃષિ વાણિજ્યને પોતાનું કામ સમજી લીધું. જેથી તેમાં બે ભાગ થયા. એકે કાયસ્થોથી પોતાનું જોર વધાર્યું અને બીજાએ વાણિજ્યથી પોતાનું જોર વધાર્યું, અને એ લોકો મહાજન તથા વાણિયા કહેવાયા. એ લોકોની શાખા ૮૪ છે. તેમાં રાજપૂતાનામાં ૧૨ શાખા પ્રસિદ્ધ છે. ૧. અન્વલ શ્રી શ્રીમાલ, ૨ શ્રીમાલ, ૩ એસવાલ તેમાં માંહોમાંહે લગ્ન થતાં હતાં. અને એ ત્રણમાં ૧૪૪૪ પ્રશાખા છે. ૪ પોરવાલ, તેમાં અનંત પ્રશાખા છે. ૫ મહેશ્વરી, જેમાં ૭૨ પ્રશાખા છે. ૬ હૂંમડ, જેમાં ૧૮ પ્રશાખા છે. ૭ અગરવાલા, જેમાં સાઢે ૧૭ પ્રશાખા છે. ૮ નાગદા, જેમાં ૧૩ પ્રશાખા છે. ૯ નરસિંહપુરા, જેમાં ૨૭ પ્રશાખા છે. ૧૦ ચિત્તૌડા, જેમાં ૨૭ પ્રશાખા છે. ૧૧ વધેરવાળ, અને ૧૨ બીજાવર્ગી. બીજી જાતિઓમાં અલાવહ શ્રાવળી અને ખંડેલવાલ મળીને એક શાખા કહેવાય છે. જેમાં ૮૪ પ્રશાખા છે. એ બધી શાખામાં ખાતું પીતું એક કરી શકે છે. પરંતુ કન્યાની લેવડ દેવડ પોતાની શાખામાં કરે છે. એ લોકો ખરચમાં બહુ ઓછા છે. અને ધનની વૃદ્ધિ કરવામાં ઘણું દરજ્જે સારા છે. એમાં મહેશ્વરી વગેરે કોઈ કોઈ વેદાન્નાયી અને બાકીના બધા જૈન મતાવલમ્બી છે. એમાં કેટલીક શાખાઓમાં બે લોક છે. એમાં એક વીસા અને બીજા દસા. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૮૬-૧૯૦)

(૨૨) બીલ લોક સુવર આદિ સર્વ જાનવરોને, તેમજ ગાયને પણ ખાઈ જાય છે. પરંતુ તેઓ હિંદુ હોવાનું અભિમાન રાખે છે. તેઓની સોગંદ ખાવાની રીત નીચે મુજબ છે કે સાફ જમીન પર ગોળ કુંડાળું કરીને એમાં તલવાર મુકે છે. અને તેના ઉપર અશ્રીષ્ટ રાખીને એકરાર કરવાવાળો માણસ એમાંનું થોડું અશ્રીષ્ટ ખાઈ જાય છે. એની સિવાય બીજી રીત એ પ્રમાણે છે કે ઋષભદેવને અર્પણ કરેલું થોડું કેસર પાણીમાં ઘોળીને એકરાર કરવાવાળો માણસ પી જાય છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૧)

(૨૩) દેવરાના બીલ પહેલાં સિસોદીયા રાજપૂત હતા. પહાડમાં આવીને રહ્યા પછી બીલ લોકોમાં વિવાહ કરવા માંડ્યા, પણ ખરાબ ખાણું ખાતા

નહોતા અને તેથી ગરાસીયા બીલ કહેવાયા. પડ્ધણા, ખરવડ, માંડવા, બાવર, ચીણાવઢા, સરૂ, લીંબોદા, સીંગટવાડા, અમરપુરા, અને દેરવાસ વગેરે ગામોના બીલ પોતાને રાવત પૂંબના વંશમાંથી બતલાવે છે. અને કહે છે કે પહેલાં અમે સિસોદીયા રાજપૂત હતા, પહાડમાં આવીને સાંભર (શામર) ને જમમાં ગાયને મારીને ખાઈ જવાથી લીલ થઈ ગયા. તે ખરાડી બતના બીલ છે. અને ઝકપલદેવ, ભૈરવ હનુમાન તથા અંબા ભગાનીને માને છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૬૪)

(૨૪) દેવસ્થાનની કચેરી—આ કારખાનામાં કંઈ નાના મોટા દેવસ્થાનોના જમ્મે ખરચનો પ્રબંધ છે. જેમાં પુબ્ધરીઓના માટે જે કંઈ બંધારણ કરી ગયા છે તે તેમને આ કારખાનામાંથી મળ્યા કરે છે, બાકી જે કંઈ બચત જે મંદિરોની આમદાનીમાંથી રહે છે. તે મંદિરોની સમજી લેવામાં આવે છે. કેવળ નિગરાની માત્ર રાજ્યની માલીકની સત્તા પર રહે છે. આ કચેરી મહારાણા સ્વરૂપસિંહના વખતથી ચાલી રહી છે. (વી. વિ. પૃ ૨૧૫)

(૨૫) હિંદુસ્તાનના દરેક બાદશાહે ઉદયપુરના ખાનદાનેને હિંદુસ્તાનીઓમાં સર્વથી મોટા માન્યા. એના સિવાય મુસલમાનોએ કોઈ પણ બતના ખાનદાન લોકોથી દ્રેષભાવ રાખેલ નથી. જેના પહેલાં સાબીત તો એ છે કે જૈનમતવાળાઓએ મેવાડને પોતાની જગા માનીને પોતાના મતના સેંકડો મોટાં મોટાં મંદિર બનાવ્યાં અને અહીંના રાજાઓએ એમને બનાવવામાં પુરી મદદ આપી. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૩૦)

(૨૬) બાપા રાવલનું ચિત્તોડ લેનાર લોક કંઈ કંઈ પ્રસિદ્ધ કરે છે. બાજ લોકોનો કોલ છે કે એમણે માનમોરી રાજાની ફત્તેહ કરીને ચિત્તોડ લઈ લીધું, અને બાજલોક કહે છે કે એમને ઉપરના રાજાને ત્યાં નોકરી રહીને રાજ્ય હાંસિલ કર્યું. તે પ્રમાણે બાપાને હારીતરાશીની દ્વારા મહાદેવનાં કર્શન થયાં તે ઘણું કરી કરામતી વાતોથી પ્રસિદ્ધ છે. બાજ લોક કહે છે કે બાપાનું શરીર અથવા કદ હારીતરાશિના વરદાનથી ૧૪ હાથ ઉંચું થયું હતું. એના હાથની તલવાર બત્રીસ મણ વજનની હતી, અને તે એક વખતમાં કંઈક બકરાં ખાઈ શકતા હતા. અને હિંદી કવિતામાં પણ આ વાતનું બ્યાન છે. પરંતુ એવી વાતોને કોઈ પણ પાકી સાબીતી મળતી જણાતી નથી જેવું જેની જીભમાંથી આવ્યું તેવું બોલ્યા એણે રાજ માનમોરીથી વિકમી ૭૬૧ (હિજરી ૧૧૬ ઇ. સ. ૭૩૪)માં ચિત્તોડના કિલ્લા લઈ લીધા. આજુ કે અચળગઢ વિ. માં આ કરામતી વાતો સાબીત થતી નથી. કેવળ હારિતરાશિની દુઆથી રાજ્ય મળ્યું. અને એક પગનું સોનાનું કડું

ખાપાને હારીતે આપેલું લખેલું છે. પરંતુ એ પ્રશસ્તિઓ પણ આ સમયથી બહુજ વર્ષ પછી લખેલી છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૫૩)

(૨૭) એક પ્રશસ્તિ મેવાડ ઈલાકામાં બોજેલીયા ગામની સમીપ રાજધાનીથી પ્રાયઃ ૫૦ કોસ પર મહુવેના વૃક્ષની નીચે એક લેખ શ્રી પાર્શ્વનાથજીની કુંડની ઉત્તરે કાટ પાસે છે. આ પ્રશસ્તિની અધિકથી અધિક લંબાઈ ૧૨ ફૂટ ૬ ઇંચ અને ઓછામાં ઓછું ૮ ફૂટ ૬ ઇંચ અને પહોળાઈ ૩ ફૂટ ૮ ઇંચ છે. એ પ્રશસ્તિમાં લખેલું છે કે પૃથ્વીરાજના પિતા રાજ સોમેશ્વરદેવને દેવણ્યા (ગામ) સ્વયંભૂપાર્શ્વનાથજીને ભેટ આપ્યું. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૬૨)

(૨૮) પાંચમી પ્રશસ્તિ ચિત્તોડગઢના મહેલના ચોકમાંથી માટીમાંથી મળી, જેના વિક્રમી સંવત ૧૩૩૫ વૈશાખ સુદ ૫ શુક્રવાર (હિજરી ૬૭૬ તા. ૪ જિલ્લિજ) ઈ. ૧૨૭૮ તા. ૨૬ એપ્રિલ છે. આ રાવલ સમરસોના વખતમાં લખેલી છે. જેઓને પોતાની માતા જયતલ્લદેવી, રાવલ તેજ-સિંહની રાણીએ બનાવેલ શ્રી શ્યામપાર્શ્વનાથના મંદિરને થોડી જમીન ભેટ કરી હતી. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૬૬)

(૨૯) ગોડવાડમાં રાણકપુરનું જૈન મંદિર વિ. સ. ૧૪૯૧ મહારાણા કુંભ-કર્ણના સમયનું છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૭૩)

(૩૦) અલાઉદ્દીન ખીલજીથી રાવલ સમરસિંહના પુત્ર રત્નસિંહને લડાઈ થઈ હતી અને ચિત્તોડવાળાઓએ બાદશાહી સુલાજીમને હાથ અને ગર્દન બાંધીને કિલ્લામાંથી કાઢી મુક્યો. આ જીક મહારાણા ભુવનસિંહનો છે. કારણ કે રાણકપુરના જૈન મંદિરની પ્રશસ્તિમાં ઉક્ત મહારાણાથી અલાઉદ્દીનની ક્તોહ થયાનું લખેલું છે. (વીર વિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૮૪)

(૩૧) રાવલ રત્નસિંહથી અજયસિંહ પંદરમી પેઢીએ થાય એમાંથી ફક્ત બે રાખાઓ સિવાય તેર રાખા મુસલમાનોથી ચિત્તોડને લીધે લડવાથી માર્યા ગયા. અને રાણપુર જૈન મંદિરના લેખમાં રાવલ સમરસિંહની પછી ભુવનસિંહનું નામ લખેલું છે. (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૮૫)

(૩૨) ભુવનસિંહની પછી મહારાણા લક્ષ્મણસિંહના સમયમાં દિલ્હીના બાદશાહ મુહમ્મદ તુગલની ફાજે ચિત્તોડને ઘેરી લીધો અને લડાઈ થઈ એ લડાઈમાં મહારાણા લક્ષ્મણસિંહ અને એના પુત્ર અરિસિંહ વગેરે વીરતાની સાથે લડી મરણ પામ્યા. પણ અરિસિંહના નાના ભાઈ જયસિંહ ડુંખી

થઈ ને કૈલાસની તરફ પહાડોમાં આદ્યા ગયા. જ્યાં તે મહારાષ્ટ્રના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા અને સાંડેરાવના જતી (જૈન મુની) એ એના દુઃખનો ધલાજ કર્યો. તે વખતે અજયસિંહે એ જતીને કહ્યું કે હમારી ઓલાહ તમારી ઓલાહને પૂજ્ય માનતી રહેશે. એ કારણથી હજી મુધી સાંડેરાવના મહાત્માઓના આદર સન્માન મેવાડના મહારાષ્ટ્ર કરે છે. વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૮૬)

(૩૩) ઉદયપુરની ઉત્તરે ૧૪ માઈલ દૂર એકલીંગળ સ્થાનમાં નાથોના મઠ પરનો લેખ

૧ એાં નમોલકુલીશાય ॥ પ્રથમ તીર્થ.....

.....શ્વરમ્ । કિંતાત—મ્વહસ્તે રિસક

૨ લિતમિદં પુત્રપાથઃ પિવાથોદેવી.....સરલ કર

.....લ—લીલયા— વાલમ્ । ભૂયો.....

૩ ગચ્ચભવ્યાંજલિર્વઃ । સમં.....કિતનિંહ

૪ધૃતિ ॥ મંદં.....કલિકાં કંપયન્યક્ષમભાલામાલી

નોન્તર્જયનમુકુલં.....રતા ॥

૫ ...મ—તઃ ॥ અસ્મિનભૂદ્રુહિલગોત્રનરૈંદ્રચન્દ્રઃ શ્રીઅપ્પઃ

ક્ષિતિપતિઃ ક્ષિતિપીઠરત્નમૂ । જ્યાઘાતઘોષજનિત.....

.....એડકોદએડ.....

૬ લોમણિઃ સુવિકિતા કિંવ્યા ચ સૈકાવલિઃ સા શસ્ત્રી શુચિરત્નસંચય

.....રસાપલ્લિકા । હ.....મુલ્લલયતિસટાસંનદ્દહેઠં

ચ તદચસ્યાધાપિમહા.....વ્યવસિત.....

(વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૩૮૧)

(૩૪) ખીજે લિયામાં પાર્શ્વનાથજીના કુંડથી ઉત્તર તરફ કોટની પાસે દિવાલ ઉપરનો લેખ.

એાં ॥ એાં નમો વીતરાગાય । ચિદ્રુપં સહજેદિતં નિસ્વધિં જ્ઞાન

કનિષ્ઠાપિર્પિતં નિભ્યોન્મીલિતમુલ્લસત્પરકલં સ્યાત્કારવિસ્ફારિતં

મુવ્યત્કં પરમામ્કુતં શિવસુખાનંદારૂપદં શાશ્વતં નૌમિ સ્તૌમિ

જપામિ યામિ શરણં તલ્લજ્યોતિરાત્મોત્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

(વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૩૮૩)

(૩૫) ચિત્તોડના પુલ નીચે તલહટ્ટીના દરવાજાથી આઠમા કોઠનો શિલાલેખ

આ ॥ સંવત્ ૧૩૨૪ વર્ષે ઈહ શ્રીચિત્રકૂટમહાદુર્ગતલહટ્ટિકાયાં પર્વિત્ર શ્રી ચૈત્રગણ્ણ્યોમાંગનણ્ણતરણ્ણિસ્વપ્રપિતામહુપ્રભુશ્રીહેમપ્રભુસૂરિ નિવેશિતસ્ય સુવિહિતશિરોમણિસિદ્ધાંતસિન્ધુભદ્રારકશ્રીપદ્મસૂરિપ્રતિષ્ઠિતસ્યાસ્ય દેવશ્રી મહાવીરચેતસ્ય પ્રતિભાસમુદ્રકવિકુન્જરપિતૃતુલ્યવાત્સલ્યપૂજ્યશ્રીરત્નપ્રભસૂરિણામાદેશાત્ રાજભગવન્નારાયણ મહારાજ શ્રી તેજઃ સિંહદેવકલ્યાણ વિજયિરાજ વિજયમાન પ્રધાનરાજરાજપુત્રકાંગાપુત્રપરનારીસાહો—

(વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૩૬૬)

(૩૬) ચિત્તોડમાં નવકોઠાની પાછળ મહેલના એકમાંથી જે સ્તંભ નીકળ્યો એમાંથી નિકળેલો શિલાલેખ.

સંવત્ ૧૩૩૫ વર્ષે વૈશાખ સુદી ૫ ગુરુવાર શ્રીએકલિંગહરારાધન પાશુપતાચાર્ય હારીતરાશિ ક્ષત્રિય શુદ્ધિપુત્ર—હલપ્પ સહોદર્ય ચ શ્રી ચૂડામણીયભર્તૃપુરસ્થાનોમ્હવદ્ધિભૂતપવિભાગાતુચ્છેશ્રીભર્તૃપુરીયગચ્છે શ્રી ચૂડામણીભર્તૃપુરેશ્રીશુદ્ધિપુત્રવિહારઆદીશપ્રતિપત્તો શ્રી ચિત્રકૂટ—મેદ પાટાધિપતિ શ્રીતેજઃસિંહરાગ્યા શ્રી જયતલ્લદેવ્યા શ્રી શ્યામપાર્શ્વનાથ વસહી સ્વશ્રેયસે કારિતા ॥ તદ્રાણી વસહી પાશ્ચાત્ય ભાગે—ગમ્ભીય શ્રી પદ્મનસૂરિજ્યો મહારાજકુલ શુદ્ધિપુત્રવંશતિકક શ્રી સમરસિંહેન ચતુરાધાટોપેતાયદાનયુતા ચ મદભૂમિ—ઘાટા : પૂર્વોત્તરયોજ્જયોતિ : સાદલસ્યાવાસઃ દક્ષિણસ્યાં શ્રી સોમનાથઃ ॥ પશ્ચિમાયાં શ્રી ભર્તૃપુરગમ્ભીય ચતુર્વિંશતિજિનદેવાલયો રાણી વસહિકા ચ ॥ અન્ય ચ્યાયદાનાનિ ॥ શ્રી ચિત્રકૂટતલહટ્ટિકામંડપિકાયાં ચ ઉ૦ દ્રમ્મા ૨૪ તથા ઉત્તરાયનેધૃતકર્ષ ૧૪ તથા તૈલકર્ષ ૬ આઘાટ મંડપિ કાયાં દ્રમ્મા ૩૬ પોહરમંડપિકાયાઃ દ્રમ્મા ૩૨ સજ્જનપુરમંડપિકાયાં દ્રં ૦ ૩૪ અમૂન્યાયાદાનાનિ દત્તાનિ ॥ ઓં શ્રીએકલિંગશિવસેવનતત્પરશ્રીહારીતરાશિવંશસંભૂતમહેશ્વરરાશિસ્તચ્છિષ્ય શ્રી શિવરાશિગોડભાતીયદ્વિજદિવાકરવંશોમ્હવન્ધ્યાસરત્નસુતજન્યોતિઃસાદલતથાચ વિપ્રદેહહણુસુતભટ્ટસાદા તત્પુત્રદારભટ્ટ ખીમતસ્તદ્ભ્રાતૃભીમાસહિતેન એભિર્મિલિત્વા શ્રી ભર્તૃપુરીય ગચ્છે—કારિ ॥ જા (વીરવિનોદ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૩૬૭)

(૩૭) જાવર ગામમાં પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં એક સ્તંભ ઉપર લગાવેલ શિલાલેખ

સંવત્ ૧૪૭૮ વર્ષે પોષ સુદ ૫ રાખધિરાજશ્રીમોકલદેવવિજય

રાજ્યે પ્રાગ્વાટસાં નાના બાં ફનીસુત સાં રતન બાં લાપુપુત્રેષુ શ્રી
થયુજય ગિરિતારાણુદ્ધરાપદ્મીચિત્રકુટાદિતીર્થયાત્રા કૃતા શ્રી સંઘ
મુખ્ય સાં ધણુપાલેન બાં હાંસુપુત્ર સાં હાબ્બોબ્બધાનાવધુ દેઉનાઉધાઇલેત્ર
દેવા નરસિંગ પુત્રિકા પૂની પૂરી મરગદ ચમકૂ પ્રભૂતિ કુટુંબ પરિવૃત્તેન
શ્રી શાંતિનાથ પ્રાસાદ : કારિત : પ્રતિષ્ઠિત : સ્તયાપદે શ્રી દેવસુંદરસૂરિ
પદ્મપૂર્વાવલહિનનાયક— ગજનાયક નિરૂપમ મહિમા નિધાન યુગપ્રધાન
સમાત શ્રીશ્રીશ્રીસોમસુંદરસૂરિભિ : બદારક પુરંદર શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ શ્રી
જયચન્દ્રસૂરિ શ્રી ભુવનસુંદરસૂરિ શ્રી જિનસુંદરસૂરિ શ્રી જિન કીર્તિ-
સૂરિ શ્રી વિશાલરાજસૂરિ શ્રી રત્નશેખરસૂરિ શ્રી ઉદયનન્દિસૂરિ શ્રી લક્ષ્મી-
સાગરસૂરિ મહોપાધ્યાય શ્રી સત્યશેખરગણિ શ્રી સૂરસુંદરગણિ શ્રી સોમ-
દેવગણિ કલંકિકાકુસુદિનીસોમોદય પંચ સોમોદયગણિ પ્રમુખ પ્રતિદિનાધિ
કાધિકોદયમાનશિષ્યવર્ગોચિરં વિજયતાં શ્રી શાંતિનાથચૈત્યકારિતા (વીરવિનોદ
ભાગ ૧ લા પૃષ્ઠ ૪૦૧)

(૩૮) ગોદવાડ ઈલાકામાં રાણકપુરના જૈન મંદિરનો શિલાલેખ.
શ્રી ચતુર્મુખ જિન યુગાદીશ્વરાય નમઃ॥ શ્રી મદ્રિત્કમતઃ સંવત ૧૪૯૬ સંરચ-
વર્ષે શ્રી મેઢપાટરાબધિરાજ શ્રીખપ્પ ૧ શ્રી ગુહિલ ૨ ભોજ ૩ શીલ ૪ કાલ
ભોજ ૫ ભર્તૃભટ ૬ સિંહ ૭ મહાયક ૮ રાણીચુત સુતસ્વ સુવર્ણતુલાતો-
લક શ્રી ખુમ્માંણુ ૯ શ્રી મદલ્લટ ૧૦ નરવાહન ૧૧ શક્તિકુમાર ૧૨ શુચિ-
વર્મ ૧૩ કીર્તિવર્મ ૧૪ યોગરાજ ૧૫ વૈરટ ૧૬ વંશપાલ ૧૭ વૈરિસિંહ
૧૮ વીરસિંહ ૧૯ શ્રી અરિસિંહ ૨૦ ચોડસિંહ ૨૧ વિક્રમસિંહ ૨૨ રણુ-
સિંહ ૨૩ ખેમસિંહ ૨૪ સામન્તસિંહ ૨૫ કુમારસિંહ ૨૬ મથનસિંહ
૨૭ પદ્મસિંહ ૨૮ જૈત્રસિંહ ૨૯ તેજસ્વિસિંહ ૩૦ સમરસિંહ ૩૧ ચાહુ-
માન શ્રીકીતુકનૂપશ્રીઅદ્વાવદીનસુરત્રાણુજૈત્રમખ્યવંશ્યશ્રીભુવનસિંહ ૩૨ સુત
શ્રી જયસિંહ ૩૩ માલવેશયોગાદેવજૈત્રલક્ષ્મણસિંહ ૩૪ પુત્ર શ્રી અજયસિંહ
૩૫ બ્રાતૃ શ્રી અરિસિંહ ૩૬ શ્રી હમ્મીર ૩૭ શ્રી ખેતસિંહ ૩૮ શ્રી
લક્ષ્મીકૃત્યનરૈન્દ્ર ૩૯ નંદનસુવર્ણતુલાદિદાનપુણ્યપરોપકારાદિસારથુણુમર-
દુમવિશ્રામનંદનશ્રીમોકલમહીપતિ ૪૦ કુલકાનનપંચાનનસ્યવિષમતમાલંગસા
રંગપુરનાગપુરગાગરણુનરાણુકાજયમેરૂમડોરમંડલકરખૂન્દીખાટ્ટચાટસૂખનાદિના
નામમહાદુર્ગદ્વીલામાત્રઅહુપ્રમાણિતજિતકાશિત્વાભિમાનસ્યનિજભુજોર્જિજત-
થમુપાર્જિતાનેકભદ્રગજેન્દ્રસ્ય મ્હેન્દ્રમહીપાલવ્યાલચકવાલવિહલનવિહંમેન્દ્ર-
સ્ય પ્રચંડદોહડખંડિતાભિનિવેશનાનાદેશનરૈશભાલમાલાલાલિતપાદારવિદસ્ય

અસ્ખલિતલલિતલક્ષ્મીવિલાસગોવિંદસ્યકુનયગહનહહનહવાનલાયમાનપ્રતાપતા-
પપલાયમાનશકલભલ્લપ્રતિકૂલકમાપશ્ચાપદવૃંદસ્ય પ્રબલપરાક્રમાક્રાંતદિલ્લીમં-
ડલગુર્જરાસુરત્રાણુદતાતપત્નપ્રથિતહિંદુસુરત્રાણુવિરૂદ્ધસ્ય સુવર્ણસત્રાગારસ્ય
પદ્મર્થનધર્માધારસ્ય ચતુરંગવાહિનિવાહિનિપારાવારસ્ય કીર્તિધર્મપ્રબળપાલન
સત્યાદિગુણક્રિયામાણ શ્રીરામયુધિષ્ઠિરાદિનરેશ્વરાનુકારસ્ય રાણાશ્રી કુંભકર્ણ
સર્વોર્વીપતિસાર્વભૌમસ્ય ૪૧ વિજયમાનરાજ્યે તસ્ય પ્રસાદપાત્રેણ વિનયવિ-
વેકધૈર્યોદ્ધાર્યશુભકર્મનિર્મલશીલાધન્દુતગુણમણિમયાભરણભાસુરગાત્રેણ શ્રીમદ્
હરમદસુરત્રાણુદત્તકુરમાણસાધુશ્રી ગુણરાજસંઘપતિસાહચર્યકૃતાશ્રિયંકારિદેવા-
લયાદ્યાડંબરપુરઃ સરઃ શ્રીશત્રુજયાદિતીર્થયાત્રેણ અબ્જહરિપિંડરવાટકસાલેરાદિ
બહુસ્થાનનવીનઞ્જેનવિહારણુભૌદારપદસ્થાપનાવિષમસ્રમયસત્રાગારનાનાપ્રકાર
પરોપકારશ્રીસંઘસત્કારાદ્યગણ્યપુણમમહાર્થ કયાણુક પૂર્યમાણભવાર્ણવતારણુ
ક્ષમમનુષ્યજનમયાનયાત્રેણ પ્રાગ્વાટવંશાવતંસ સંઃ સાગરસુત સંઃ
કુરપાલ ભાં કામલદેવપુત્રપરમાર્હવ સંઃ ધરણુકેનજ્યેષ્ઠભ્રાતૃ સં. રત્ના
ભાં રત્નાદેવપુત્ર સંઃ લાપાસંભસોનાસાલિગસ્વભા. સં. ધારલદેવપુત્રબ્રહ્માભવ-
હાદિપ્રવર્ધમાનસંતાનયુતેનરાણપુરનગરેરાણાશ્રીકુંભકર્ણનરેન્દ્રણસ્વનામ્નાનિવે-
શિતતદ્વીયસુપ્રાસાદાદેશતસ્તપ્તૈલૌક્યદીપકાલિધાન શ્રીચતુર્મખયુગાદીશ્વરવિહા-
રકારિત : પ્રતિષ્ઠિત : શ્રી બૃહત્પાગછે શ્રી જગત્રંદ્રસૂરિ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ-
સંતાનેશ્રીમત્ શ્રી દેવસુંદરસૂરિપદ્મપ્રભાકરપરમશુરસુવિહિતપુરન્દરગન્ધાધિરાજ
શ્રીસોમસુંદરસૂરિભિ : ॥ કૃત્તમિંદ ચ સૂત્રધારદેપાકસ્ય અયં ચ શ્રી
ચતુર્મુખવિહાર આચંદ્રાર્કનંદતાત્ ॥ શુભં ભવતુ ॥ (વિરવિનોદ
ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૪૦૬)

(૩૬) ચિત્તોડના કિલ્લા પર શૃંગાર ચવરીની પશ્ચિમ તરફના દરવાજામાં
પેસતાં ડાળી બાજુના એક સ્તંભમાં લગાવેલ શિલાલેખ.

સંવત્ ૧૫૦૫ વર્ષે રાણાશ્રીલાખારાણાપુત્રરાણાશ્રીમોકલનંદનરાણા
શ્રીકુંભકર્ણકોશવ્યાપારિણા સાહકોલા પુત્રરત્ન ભંડારીશ્રીવેલકેન
ભાર્યાવીલકણુદેવી જયમાનભાર્યારતનાદેવપુત્ર ભં. મૂધરાજ ભં. ધનરાજ
ભં કુમારપાલાદિપુત્રયુતેન શ્રી અષ્ટાપદાકૃ શ્રી શ્રી શાંતિનાથ મૂલ-
નાયક : પ્રાસાદ : કારિત : શ્રી જિનસાગર સૂરિપ્રતિષ્ઠિત : શ્રી ખરતર-
ગન્ધે ચિરં રાજતુ શ્રી જિનરાજ સૂરિ શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિ શ્રી જિનસાગર-
સૂરિપદ્મસોભર્કનંદત્ શ્રી જિનસૂરિપ્રસાદત : શુભં ભવતુ પં.
ઉદયશીલગણિનંનમિતિ. (વિરવિનોદ ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૪૧૦)

(૪૦) નારલાઈ ગામની પશ્ચિમ તરફ આદિનાથના જૈન મંદિરના સ્તંભ પરનો શિલાલેખ.

॥ ૫૦ ॥ શ્રી યશોભદ્રસૂરિ ગુરુ પાદુકાભ્યાં નમઃ : સંવત્ ૨૧૫૫૭ વર્ષે
વૈશાખ માસે શુકલ પક્ષે ષષ્ઠ્યાં તિથી શુક્રવાસરે પુનર્વસુઋક્ષપ્રાત્પ-
ચંદ્રયોગે શ્રી સંધેરગચ્છે કલિકાલ ગોતમાવતાર : સમસ્ત ભાવિક જનમનો-
હ્યુજવિબોધનૈકદિનકર : સકલલઘ્નિવિશ્રામ : યુગપ્રધાન : । જિતાનેકવા-
દીશ્વરવૃંદ : । પ્રણુતાનેકનર નાયક મુકુટ કોટિ ધૂષ્ટ પાંદારવિંદ : શ્રીસૂર્યધંવ
મહાપ્રસાદ : ચતુઃષ્ઠિ સુરેંદ્રયસંગીયમાન સાધુવાદ : । શ્રીખંડેરકીયગણુ-
ધાવતંસ : । સુભદ્રાકુક્ષિ સરોવરરાજહંસ : યશોવીર સાધુકુલાંબર નલો-
મણિ : સ્કલચારિત્ર ચકવર્તિવકચડામણિ : ભ૦ પ્રભુ શ્રી યશોભદ્રસૂરયઃ ।
તત્પદ્મેશ્રીચાહુમાનવંશશ્રૃંગાર : । લખ્ધસમસ્ત નિરવધાવિદ્યાજલધિપાર : શ્રી
બહરાદેવીદત્ત ગુરુપદ પ્રસાદ : । સ્વવિમલકુલપ્રબોધનકપ્રાપ્તપરમયશો-
વાદ : । ભ૦ શ્રીશાલિસૂરિ : ત૦ શ્રી સુમતિસૂરિ : ત૦ શ્રીશાન્તિસૂરિ : ત૦
શ્રી ઈશ્વરસૂરિ : । એવં યથા ક્રમમનેક ગુણમણિગણુરોહણુગિરીણાં મહાસૂરીણાં
વંશે પુનઃ શ્રીશાલિસૂરિ : ત૦ શ્રીસુમતિસૂરિ : તત્પદ્મલંકારહાર ભ૦ શ્રી
શાંતિસૂરિવરાણાં સપરિકાશણાં વિજયરાજ્યે ॥ અથેહ શ્રી મેઢપાટદેશે ।
શ્રીસૂર્યવંશીય મહારાજાધિરાજ શ્રી શિલાદિત્યવંશે શ્રી ગુહિદત્તરાઉલ શ્રી
બખ્યાક શ્રીખુમાણુદિ મહારાજાન્વયે । રાણાહમીરશ્રીખેતસિંહ શ્રીલખમસિંહ
પુત્ર શ્રીમોકલમૃગાંકવંશેઘોતકારક પ્રતાપમાર્ત્તડાવતાર : । આસમુદ્ર મહી-
મંડલાખંડલઅતુલમહાબલરાણાશ્રી કુંભકર્ણુપુત્રરાણાશ્રી રાયમલ્લ વિજયમાન
પ્રાજ્ય રાજ્યે । તત્પુત્રમહાકુમારશ્રીપૃથ્વીરાજાનુશાસનાત્ । શ્રી ઉકેશવંશે
રાયજડારીગોત્રે રાઉલશ્રીલાપણુપુત્રમં ૦ દ્વદ્વવંશે મં ૦ મચરસુત મંદ સાહલ : ।
તત્પુત્રાભ્યાં મં ૦ ઝીહાસમહાભ્યાં સંદ્રાધવ મં ૦ કર્મસીધારાલાખાદિ સુકુટ-
બચુતાભ્યાં શ્રીનંદકુલવંત્યાં પુર્યાં સંવત ૨૬૬૪ શ્રી યશોભદ્રસૂરિ મંત્રશક્તિ
સમાનીતાયાં ત૦ સાયર કારિત દેવકુલિકાહુંદારતઃ : સાયરનામ શ્રી જિન
વસત્યાં । શ્રીઆદીશ્વરસ્ય સ્થાપના કારિતા શ્રીશાંતિસૂરિપદ્મે દેવસુંદર ઇત્ય-

(૨) ભાવનગર પ્રાચિન શોધ સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૯૪ થી ૯૬ સુધી અને ભાવનગરમાં
છપાએક પ્રાકૃત ઐઞ સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ નામના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૪૦-૪૨ માં આ લેખ
છે જેમાં આ લેખની સંવત ૧૫૯૭ લખી છે પરંતુ એ સમયે મહારાણા ઉદયસિંહ રાજ્ય
કરતા હતા, રાયમલ્લ નહોતા કરતા. એટલે ઇતિહાસ કાર્યાલયના સેક્રેટરી પંડિત ગોરી-
શંકર હીરાચંદ ઝોઝાને કાળજી લખી તપાસ કરાવી તો એની ખરી સંવત ૧૫૫૭ માલુમ
પડી. તેથી અહીં તે લખીએ.

પરશિષ્યનામ્ભિઃ આઠ શ્રી ઇન્દ્રસૂરિભિઃ ઇતિ લઘુપ્રશસ્તિરિયં લિઠ
આચાર્ય શ્રી ઇન્દ્રસૂરિણા ઉત્કીર્ણસૂત્રધારસોમાકેન ॥ (વીરવિનોદ
ભા. ૧ લા પૃષ્ઠ ૪૨૪.)

(૪૧) ચિત્તોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ

—સુપ્રસિદ્ધ ઓઝાજી કહે છે કે ચિત્તોડપર ‘ લાખોટાની
ખારી નામુની ખડકીથી રાજટીલા સુધી સડક સીધીદક્ષિણમાં
ગઈ છે. માર્ગમાં પહેલાં ડાબી બાજુ સાત માળવાળો જૈન
કીર્તિસ્તંભ આવે છે કે જેને દિગંબર સંપ્રદાયના બધેરવાલ મહાજન
સા (સાહ શેઠ) નાયના પુત્ર જીજીએ વિ. સં. ચૌદમી સદીના ઉત્ત-
રાર્ધમાં બનાવ્યો હતો. આ કીર્તિસ્તંભ આદિનાથનું સ્મારક છે. તેની
ચારે બાજુ પર અનેક નાની જૈન મૂર્તિઓ કેતરેલી છે. આ કીર્તિસ્તંભ
પરની છત્રી વિજળી પડવાથી તુટી ગઈ અને આ સ્તંભને ઘણી હાની
પહોંચી હતી, પરંતુ વર્તમાન રાણા સાહેબે એસી હબર રૂપીઆ ખર્ચી
લગભગ પહેલાં જેવી છત્રી કરાવી અને સ્તંભની મરામત કરાવી છે જૈન
કીર્તિસ્તંભની પાસેજ મહાવીર સ્વામીનું મંદિર છે કે જીર્ણોદ્ધાર
મહારાણા કુંભાના સમયમાં વિ. સં. ૧૪૯૫ (ઇ. સ. ૧૪૩૮) માં
ઓસવાલ મહાજન ગુણરાજે કરાવ્યો હતો. આ સમયે આ મંદિર તુટી કુટી
દશામાં પડેલું હતું. (રાજપુતાનાનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૩૫૨)

રા. ભાંડારકરે ઉક્ત કીર્તિસ્તંભ (મેવાડ) સંઘવી કુમારપાળે
બંધાવ્યો હતો. તેમ તેમણે સં. ૧૯૪૫ માં ચારિત્રગણિએ સંસ્કૃતમાં
રચેલી ચિત્રકૂટ મહાવીર પ્રાસાદ પ્રશસ્તિ તેના અંગ્રેજી સાર સહિત
‘ રોગલ એશિયાટિક સોસાયટી ’ ના જનરલ વોલ્યુમ ૨૩ નં. ૫૩ માં પ્રકટ
કરી છે તેમાં પૃ. ૪૭માં જણાવ્યું છે. પણ તેમાં ચૂક થઈ લાગે છે કે
જે અમે નીચે જણાવી છે. કુંભારાણાના સમયમાં સં. ૧૪૯૫ માં ઉક્ત મહા-
વીર પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર ગુણરાજે કર્યો એવા ઓઝાજીના કથનમાં પણ
ચૂક છે. તે ગુણરાજે રાણા મોકલ (કુંભારાણાના પૂર્વાધિકારી) ના
આદેશથી તે પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેના પુત્રોએ તેમાં સોમસુંદર-
સૂરિના હાથે સં. ૧૪૮૫ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવા તે પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ
ઉલ્લેખ છે. તે પ્રશસ્તિ કુંભારાણાના રાજ્યમાં સં. ૧૪૯૫ માં રચાઈ
તે ઉપરથી આ ભૂલ થઈ લાગે છે. તેના મૂળ સ્ત્રોક નીચે
પ્રમાણે છે:—

ઉચ્ચૈ મંડપ પંક્તિ દેવકુલિકા નિસ્તીર્યમાણશ્રિયં
કીર્તિસ્તંભ સમીપવર્તિનમસુ શ્રી ચિત્રકૂટાચલે
પ્રાસાદં સૃજતઃ પ્રસાદમસમં શ્રી મોકલોર્વીપતે—
રાદેશા ગુણરાજ સાધુરમિતસ્વર્દ્યો દધા મીન્મુદા ॥૮૬॥

x x x

વર્ષે શ્રી ગુણરાજ સાધુ તનયાઃ પંચ્ચાષ્ટરત્નપ્રભે
ન્યાસ્યન્ત પ્રતીમામિમામનુપમાં શ્રી વર્ધમાન પ્રભોઃ ॥૯૧॥

x x x

પ્રાગ્વંશસ્ય લલામ મંડપગિરિં શોભાં નથન્નૈષ્ટિક
પટ્ટઃ પ્રત્યહમટ્ટધા જિનપતેઃ પૂજાઃ સૃજન્ દ્વાદશ ।
સંધાધીશ કુમારચાલ સુકૃતી કૈલાસલક્ષ્મી હતૌ
દક્ષં દક્ષિણતોઽસ્ય સ્રોદરમિવ પ્રાસાદમાદીધપત્ ॥૯૫॥

આ શાર્દૂલનો બાવાર્થ પુરાતત્ત્વજ્ઞાન શ્રી ડી. આર. ભાંડારકરે એવો મૂક્યો છે:—પહેલાં તો આપણને ખબર મળે છે કે આ રચના એટલે કે કીર્તિસ્તંભ પહેલાં પ્રથમ સંઘનાયક પ્રાગ્વંશ એટલે પોરવાડ વંશના, ગિરિ જેવા મંડપની લક્ષ્મી આપતા એવા અને જિનપતિની આઠ પ્રકારે ખાર પૂજા હંમેશાં કરતા એવા કુમારપાળે બાંધ્યો હતો. પરંતુ પુનઃ વિચાર કરતાં ખરો બાવાર્થ એ લાગે છે કે પ્રાગ્વંશના બૂપણુરૂપ મંડપગિરિ-માંડવગઢને શોભા આપતો એટલે તેનો નિવાસી નૈષ્ઠિકમાં ઉત્તમ, જિનપતિની ખાર પૂજા અષ્ટ પ્રકારે હંમેશાં કરતો એવો જે સંઘ-પતિ ધન્ય કુમારપાળ તેણે આની (મંદિર કે કીર્તિસ્તંભની) દક્ષિણે એક બીજો ભાઈ હોય તેવું બીજું મંદિર બંધાવ્યું. આજ રીતે પછીના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે:—

ઝકેશવંશતિલકઃ સુકૃતોરુતૈજા સ્તેજાત્મજઃ પ્રતિવસન્નિહ ચિત્રકૂટે
ચાચાહ્વાયઃ સુજનલોચનદત્તશૈત્યં ચૈત્યં ચ ચારુ નિરમીમપદુત્તરસ્યામ્ ॥૯૬॥

—ઉકેશ (એશવાલ) વંશના તિલકરૂપ સુકૃત રૂપી મહાતેજવાળો તેજનો પુત્ર અહીં ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ) માંજ વસતો ચાચા (નામનો હતો) તેણે આની ઉત્તરમાં સજ્જનોનાં લોચનને ટાઢક આપતું એવું સુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યું. (જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ચિત્ર પરિચય પૃષ્ઠ ૧૦૩)

(૪૨) ચિત્તોડમાં અષ્ટાપદ જૈનમંદિર શૃંગાર ચાવડી —સિંગાર ચૌરી સં ૧૫૦૫

—ચિત્તોડપર મહેલોની પાસે ઉત્તરે સુંદર કોતરણીવાળું એક નાનું મંદિર છે. તેને સિંગારચૌરી (શૃંગાર ચૌરી)—શૃંગાર ચાવડી કહે છે. આના મધ્યમાં એક નાની વેદી પર ચાર સ્તંભવાળી છત્રી બનાવેલી છે. લોક કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો. ને તેની આ ચૌરી છે. વાસ્તવમાં ઇતિહાસના અધિકારમાં—અજ્ઞાનપણામાં આ કલ્પના સૃષ્ટિ થઈ છે, કારણ કે તેના એક સ્તંભ ઉપર કોતરેલો વિ. સં. ૧૦૫૫ (ઈ. સ. ૧૪૪૮) ના શિલા લેખથી વિદિત થાય છે. કે રાણા કુંભના ભંડારી (કોષાધ્યક્ષ) વેલાક કે જે શાહ કોલ્હાનો પુત્ર હતો. તેણે આ શાંતિનાથનું જૈન મંદિર બંધાવ્યું. અને તેની પ્રતિષ્ઠા ખરતરગચ્છના જિનસેન (? જિનચંદ્ર) સૂરિએ કરી હતી. જે સ્થાનને લોકો ચૌરી બતાવે છે. તે ખરી રીતે ઉક્ત મૂર્તિની વેદી છે. અને સંભવ છે કે મૂર્તિ ચામુખ (જેની આદિ બાજુએ એક એક મૂર્તિ હોય છે એવી) હોય. શૃંગાર ચૌરીથી થોડે છેટે નવલખખા (નવકોઠા) નામનું સ્થાન છે. (જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ચિત્ર પરિચય પૃ. ૧૦૬)

(૪૩) —અકબરનું હીરવિજયસૂરને ફરમાન.

—આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે. અને તેનો શુજરાતી અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે:—

અલ્લાહુ અકબર.

જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર ખાદશાહ ગાળનું ફરમાન.

અલ્લાહુ અકબરના સિક્કા સાથે શ્રેષ્ઠ ફરમાનની અસલ નકલ મુજબ છે.

મહાન્ રાજ્યને ટેકો આપનાર, મહાન્ રાજ્યના વફાદાર, સારા સ્વભાવ અને ઉત્તમ ગુણવાળા, અજિત રાજ્યને મજબૂતી આપનાર, શ્રેષ્ઠ રાજ્યના ભરોસાદાર, શાહી મહેરબાનીને લોગવનાર, રાજાની નજરે પસંદ કરેલ એને ઉંચા હરજબના ખાનોના નમૂના સમાન મુબારિકજુદીન (ધર્મવીર) આઝમખાને ખાદશાહી મહેરબાનીઓ અને બક્ષિસોના વધારાથી શ્રેષ્ઠતાનું માન મેળવી બાણુવું જે— જૂદી જૂદી રીતભાતવાળા ભિન્ન ધર્મવાળા વિશેષ મતવાળા અને ભિન્ન પંથવાળા સભ્ય કે અસભ્ય, નાના કે મોટા રાજા કે રાંકે અથવા ઠાના કે નાદાન—દુનિયાના હરેક હરજબ કે બાતના

લોકો, કે જેમાંની દરેક વ્યક્તિ પરમેશ્વરના નૂરને બહેર થવાની જગ્યા છે. અને દુનિયાને પેદા કરનારે નિર્માણ કરેલા બાગ્યને બહેર થવાની અસલ જગ્યા છે. તેમજ સૃષ્ટિ સંચાલક (ઇશ્વરની અબાયળી ભરેલી અનામત છે. તેઓ પોત પોતાને શ્રેષ્ઠ માર્ગમાં દઢ રહીને તથા તન અને મનનું સુખ ભોગવીને પ્રાર્થના અને નિત્ય ક્રિયાઓમાં તેમજ પોતાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લાગેલા રહી શ્રેષ્ઠ બક્ષીસ કરનાર (ઇશ્વર) તરફથી લાંબી ઉંમરે મળે. અને સારાં કામ કરવાની પ્રેરણા થાય, એવી કૃપા કરે, કારણ કે—માણસ જાતમાંથી એકને રાખને દરજ્જે ઉંચે ચઢાવવામાં અને સરદારીનો પહેરવેશ પહેરાવવામાં પુરેપુરું ડહાપણ એ છે કે—તે સામાન્ય મહેરબાની અને અત્યંત દયા કે જે પરમેશ્વરની સંપૂર્ણ દયાનો પ્રકાશ છે. તેને પોતાની નજર આગળ રાખી જો તે બધાઓની સાથે મિત્રતા મેળવી ન શકે તો કમ માં કમ બધાઓની સાથે સલાહ સંપનો પામે નાખી પૂજવા લાયક જાતના (પરમેશ્વરના) બધા બંદાઓ સાથે મહેરબાની, માયા અને દયાને રસ્તે ચાલે, અને ઇશ્વરે પેદા કરેલી બધી વસ્તુઓ (બધાં પ્રાણીઓ) કે જે ઉંચા પાયાવાળા પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનાં ફળ છે, તેમને મદદ કરવાની નજર રાખી તેમના હેતુઓ પર પાડવાપાં અને તેમના રીતરીવાજો અમલમાં લાવવામાં મદદ કરે કે જેથી બળવાન નિર્બળ ઉપર જીવંત નહિં ગુજારતાં, દરેક મનુષ્ય મનથી ખુશી અને સુખી થાય. આ ઉપરથી યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હીરવિજયસૂરિ સેવડા (સં. શ્વેતપટ-શ્વેતાંબર) અને તેમના ધર્મને પાળનારા કે જેમણે અમારી હજુરમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે. અને જેઓ અમારા દરબારના ખરા હિતેચ્છુઓ છે, તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણ વધારો અને પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી હૂકમ થયો કે:—

તે શહેરના (તે તરફના) રહેવાસીઓમાંથી કોઈએ તેમને હરકત-અડચણ કરવી નહિં. અને એમનાં મંદિરો તથા ઉપાશ્રયોમાં ઉતારો કરવો નહિં. તેમ તેમને તુચ્છકારવા પણ નહિં વળી જો તેમાંનું (મંદિર કે ઉપાશ્રયોમાંનું) કંઈ પડી ગયું કે ઉજાડ થઈ ગયું હોય, અને તેને મારનારા ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઈ તેને સુધારવા કે તેનો પાયો નાખવા ઇચ્છે તો તેનો કોઈ ઉપલક્ષ જ્ઞાનવાળાએ (અજ્ઞાનીએ) કે ધર્માન્ધે અટકાવ પણ કરવો નહિ અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો કે જે ઇશ્વરના અધિકારનાં છે તેનો આરોપ, સુખાર્થ અને બેવકુફીને લીધે બાદનાં કામ બાળી તે બીચારા-ખુદાને ઓળખનારા ઉપર મૂકે છે, અને તેમને અનેક

પ્રકારનાં કળે આપે છે. એવાં કામો તમારા રક્ષણ અને ખંદોબસ્તમાં (કે જે તમે સારા નસીબવાળા અને ખાહોશ છો,) થવાં જોઈએ નહિં.

વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે હાજી હુસૈનુલ્લાહ કે જે અમારી સત્યની શોધ અને ખુદાની ઓળખાણ વિષે થોડું બાણ છે, તેણે આ જમાતને ઈબ્ન કરી છે. એથી અમારા પવિત્ર મન કે જે દુનિયાનો ખંદોબસ્ત કરનાર છે, તેને બહુ ખોટું લાગ્યું છે. (હુઃખનું કારણ થયું છે,) માટે તમારે તમારી રીયાસતથી એવા ખબરદાર રહેવું જોઈએ કે—કાઈ કોઈના ઉપર જીલ્મ કરી શકે નહિ.

તે તરફના વર્તમાન અને બવિખ્યાના હાકેમો નવાઓ અને રીયાસતનો પૂરેપૂરો અથવા કેટલેક અંશે કારબાર કરનારા સુસદીઓનો નિયમ એ છે કે રાબ્બનો હુકમ કે જે પરમેશ્વરના ફરમાનનું રૂપાંતર છે, તેને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો વસીલો બાણી તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરે નહિં અને તે પ્રમાણે કરવામાં દીન અને દુનિયાનું સુખ તથા પ્રત્યક્ષ સાચી આખરૂં બાણે. આ ફરમાન વાંચી તેની નકલ રાખી લઈ તેમને આપવું જોઈએ, કે જેથી હંમેશાની તેમને માટે સનંદ થાય. તેમ તેઓ પોતાની બક્ષિતની ક્રિયાઓ કરવામાં ચિંતાતુર પણ થાય નહિં, અને ઈશ્વરબક્ષિતમાં ઉત્સાહ રાખે. એજ ફરજ બાણી એથી વિરુદ્ધનો કબલ થવા હેતા નહિં.

ઈલાહી સંવત્ ૩૫ (સં. ૧૧૪૭) ના અઝાર મહિનાની છઠ્ઠી તારીખ ને ખુરદાહ નામના દિવસે લખ્યું, મુતાબિક ૨૮ માહે મુહરમ સને ૯૯૯હીજરી.

મુરીદો (અનુયાયીઓ) માંના નઝમાં નઝ અબુલફઝલના લખાણથી અને ઈબ્રાહિમ હુસેનની નોંધથી.
નકલ અસલ મુજબ છે.

(સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ-પારશિષ્ટ ૪)

૩. આ સુલતાન હુસૈનુલો એ નામે ઓળખાતો ખંજાતનો ખોળે હતો. તેણે સુરિજનું અપમાન કરી તેમને ખંજાત બહાર કાઢ્યા હતા. આથી એમના શિષ્ય ધનવિજય દિલ્લી જઈ ત્યાં દરબાર પાસે રહેતા શાંતિ ચંદ્ર ઉપાધ્યાયને મળ્યો કે જેણે આદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યું. પછી તે ખોળાએ સુરિને ખોલાવી બારે સ્વાગત કર્યું ને તેમના ઉપદેશથી ખંદીવાનોને મુક્ત કર્યા ને આખા ગામમાં 'અમારી પક્ષ' વગડાવ્યો. (સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ પૃ. ૧૮૮ થી ૧૯૧)

(૪૪)

અકબરનું વિજયસેનસૂરિને કરમાન.

—આ ઉર્ફ કરમાનનું ગુજરાતી ભાષાંતર નિચે પ્રમાણે છે:—

અહલાહુ અકબર

અબુ અલમુજદ્દર સુલતાનનો...નો હુકમ.

ઉંચા દરબખાના નિશાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

આ વખતે ઉંચા દરબખાવાળા નિશાનને બાદશાહી મહેરબાનીથી નિકળવાનું માન મળ્યું છે કે—હાલના અને ભવિષ્યના હાકેમો, ભગીરદારો, કરોડીઓ અને ગુજરાત સુખાના તથા સોરઠ સરકારના મુસદ્દીઓએ સેવડા (જૈનસાધુ) લોકો પાસે ગાય અને આખલાને તથા ભેંશ અને પાડાને કોઈપણ વખતે મારવાની તથા તેનાં ચામડાં ઉતારવાની મનાઈ સંબંધી શ્રેષ્ઠ અને સુખના ચિન્હવાળું કરમાન છે, એને તે શ્રેષ્ઠ કરમાન પાછળ લખેલું છે કે.

‘દર મહિનામાં કેટલાક દિવસ એ ખાવાનું ઇચ્છવું નહિ. એ દરજ અને વ્યાજળી બાણવું,

તથા જે પ્રાણીઓએ ઘરમાં કે બાડો ઉપર માળા નાખ્યા હોય તેવાઓનો શિકાર કરવાથી કે કેદ કરવાથી (પાંજરામાં પૂરવાથી) દૂર રહેવામાં પુરી કાળજી રાખવી.

(વળી) એ માનવા લાયક કરમાનમાં લખ્યું છે કે “યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હિરવિજયસૂરિ ના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ સેવડા અને તેમના ધર્મને પાળનારા—જેમણે અમારા દરબારમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખાસ હિતેચ્છુઓ છે—તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું અને વધારો તથા પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી (હુકમ) થયો કે—એમના દેવલ કે ઉપાશ્રયમાં કોઈ એ ઉતારો લેવો નહિ, અને એમને તુચ્છકારવા નહિ; તથા જો તે જીર્ણ થતાં હોય અને તેથી તેને માનનારા, ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઈ તેને સુધારે કે તેનો પાયો નાંખે, તો કોઈ ઉપલક્ષિયા જ્ઞાનવાળાએ કે ધર્માન્ધે તેનો અટકાવ કરવો નહિ. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો, કે જે પૂજવા લાયક જાતનાં (ઇશ્વરનાં) કામો છે, તેનો આરોપ મૂખાઈ અને બેવકુફીના લીધે બહુતાં કામ બાળી, તે બિચારા ખુદાને માનનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક જાતનાં દુઃખો આપે છે, તેમ તેઓ જે ધર્મ ક્રિયાઓ કરે છે તેમાં અટકાવ કરે છે. એવાં કામોનો આરોપ એ બિચારાઓ ઉપર નહિ મૂકતાં એમને પોતાની જગ્યા અને મુકામે સુખેથી બકિતનું કામ કરવા દેવું, તેમ પોતાના ધર્મ મુજબ ક્રિયાઓ કરવા દેવી.

તેથી (તે) ઐષ્ઠ ફરમાન મુજબ અમલ કરી એવી તાકીદ કરવી એમએ કે-એ ફરમાનનો અમલ સારામાં સારી રીતે થાય અને તેની વિરૂદ્ધ કોઈ હુકમ કરે નહિ. (દરેકે) પોતાની ફરજ બાજી ફરમાનથી દરગુજર કરવી નહિ, અને તેથી વિરૂદ્ધ કરવું નહિ. તા ૧ લી શહરુર મહિનો ઈલાહી સને ૪૬, મુવાક્કિ તા. ૨૫ મહિનો સફર સને ૧૦૧૦ હીજરી (સં. ૧૬૫૮)

પેટાનું વર્ણન.

ફરવરદીન મહિનો, જે દિવસોમાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં બાય છે તે દિવસો, ઈદ, મેહરનો દિવસ, દરેક મહિનાના રવિવારો, તે દિવસ કે જે મે સૂફિયાના દિવસોની વચમાં આવે છે, રજબ મહિનાના સોમવારો, આબાન મહિનો કે જે બાદશાહના જન્મનો મહિનો છે, દરેક શમરત મહિનાનો પહેલો દિવસ જેનું નામ ઓરમઝ છે, અને બાર પવિત્ર દિવસો કે જે ગ્રાવણ માસના છેલ્લા છ અને બાદરવાના પ્રથમ છ દિવસો મળીને પચીસણ કહેવાય છે. (સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ પરિશિષ્ટ ખ.)

(૪૫) જહાંગીરનું વિવેકહર્ષ આદિને ફરમાન,

આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે:-
(તા, ૨૬ માંહે ફરવરદીન અને પાંચમા કરાર મુજબના ફરમાનની.)

નકલ.

અલ્લાહ અકબર.

તમામ રક્ષણ કરેલાં રાજ્યોના મોટા હાકેમો; મોટા હીવાની મહાન કામે ના કારકુનો, રાજ્ય કારબારના ખંદોબસ્ત કરનારાઓ, બાગીરહારો અને કરોડીઓએ બાણવું કે—

દુનિયાને જીતવાના અભિપ્રાય સાથે અમારો ઈન્સાફી ઇરાદો પરમેશ્વરને રાજ કરવામાં રોકાયેલો છે અને અમારા અભિપ્રાયનો પૂરો હેતુ, તમામ દુનિયા કે જેને પરમેશ્વરે બનાવી છે તેને ખુશી કરવા તરફ રબ્બ થયેલો છે, (તેમાં) ખાસ કરીને પવિત્ર વિચારવાળાઓ અને મોક્ષ ધર્મ વાળાઓ, કે જેમનો હેતુ સત્યની શોધ અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, તેઓને રાજ કરવા તરફ અમે વધારે ધ્યાન દર્ષ એ છીએ, તેથી આ વખતે વિવેકહર્ષ, પરમાનંદ, મહાનંદ અને ઉદયહર્ષ કે જેઓ તપાચતિ (તપાગચ્છના સાધુ) વિજયસેનસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ અને નંદવિજયજી કે જેઓ ‘ ખુશદહમ ’ ખિતાબ-વાળા છે-તેમના ચેલાઓ છે, તેઓ આ વખતે અમારી હજુરમાં હતા, અને તેમને દરખાસ્ત અને વિનંતિ કરી કે—

જે સમય રક્ષણ કરેલા રાજ્યમાં અમારા પવિત્ર ખાર દિવસો—જે ભાદરવા પર્વસણના દિવસો છે—તેમાં હિંસા કરવાની જગ્યામાં કોઈ પણ જાતના જીવોની હિંસા કરવામાં નહિ આવે તો અમને માન મળવાનું કારણ થશે. અને ઘણા જીવો આપના ઉંચા અને પવિત્ર હુકમથી બચી જશે. તેમ તેનો સારો બદલો આપના પવિત્ર શ્રેષ્ઠ અને સુખારક રાજ્યને મળશે.

અમે બાદશાહી રહેમ નજર, દરેક નાત—જાતના અને ધર્મના હેતુ તથા કામને ઉત્તેજન આપવા બદલે પ્રાણીને સુખી કરવા તરફ રાખી છે, તેથી એ વિનંતી કબુલ કરી દુનિયાએ માનેલો અને માનવા લાયક જહાંગિરી હુકમ થયો કે—

મજકુર ખાર દિવસોમાં દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં તમામ રક્ષણ કરેલા રાજ્યની અંદર પ્રાણીઓને મારવામાં આવે નહિ. અને એ કામની તૈયારી કરવામાં (પણ) આવે નહિ, વળી એ સંબંધી દર વર્ષનો નવો હુકમ કે સનંદ (પણ) માંગવામાં આવે નહિ.

આ હુકમ મુજબ અમલ કરી ફરમાનથી વિરુદ્ધ તર્તીબ નહિ અને આડે માર્ગે જવું જોઈએ નહિ એ આપણી ફરજ બાજુવી જોઈએ.

નમ્રમાં નમ્ર અબુલખેરના લખાણથી અને મહમુદ સયદની નોંધથી. નકલ અસલ મુજબ. (સૂરિશ્વર અને સમ્રાટ પરિશિષ્ટ ગ.)

(૪૯) મધુમતિ (મહુવા) આવી સૂરિ પાસે જિનસુંદર વાચકને સૂરિપદ અપાવ્યું. ત્યાંથી દેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ) મંગલપુર (માંગરોળ) જીર્ણધુર્ગ (જુનાગઢ) આવી ગિરનારની યાત્રા કરી શુશ્રુષા પાછો સ્વનગર કર્ણાવતી આવ્યો. પછી દેવકુલપાટકમાં પુનઃ સોમસુંદરસૂરિ (ત્રીજીવખત) આવ્યા. ત્યાં લાખારાજા (સ. ૧૪૩૬-સં. ૧૪૭૫) ના માન્ય એવા વીસલને ખીમાઈ નામની સ્ત્રીથી ધીર અને ચંપક નામના પુત્રો હતા. આચાર્યે વિશાલરાજને વાંચક પદ આપ્યું ને તેનો ઉત્સવ વીસલે કર્યો. ચિત્રકુટ (ચિત્તોડ) માં વીસલે શ્રેયાંસનાથનો વિહાર કરાવ્યો હતો. વીસલના સ્વર્ગવાસ પછી તેની સ્ત્રી અને રામદેવની પુત્રી ખીત્તિ—ખીમાઈએ અને પુત્ર ચંપકે ૬૩ આંગળ પ્રમાણ અર્હતજિંબ (પાર્શ્વનાથનું—શુક શુશ્રુષ્ણાકર પૃ ૧૨) ઘડાવી ખીજા બે કાર્યોત્સર્ગસ્થ જિંબ સહિત ચૈત્યમાં સ્થાપિત કર્યું અને તેનું મનોરથ કલ્પદ્રુમ એવું નામ આપ્યું. તેમાં સોમસુંદર આચાર્યે પ્રતિષ્ઠા કરીક વળી ચંપકે

(૪) આ મંદિર વર્તમાનમાં વિદ્યમાન નથી. દેવકુલપાટકમાં સં. ૧૪૮૫માં ઉક્ત ખીમાઈએ પોતાના પુત્ર સા. ધીરા દીપ્તા હાસા આદિ સાથે નંદિશ્વરપટ્ટ કરાવેલો ને સોમ

કરેલા ઉત્સાહપૂર્વક જિનકીર્તિ વાચકને સૂરિપદ અને ણીબા કેટલાક મુનિઓને પંડિતપદ અને કેટલાકને મુનિદીક્ષા આપી. રાણુપુરના ધરણુ નામના સંઘપતિના આગ્રહથી આચાર્ય રાણુપુર (રાણુકપુર-સાદડી પાસે અમદાવાદથી ૩૦ ગાઉ દૂર) ગયા ને ત્યાં ૮૪ સ્તંભવાળો ધરુણે બંધાવેલી ઔષધશાળામાં ઉતર્યા. ધરણુ કે જે પહેલાં સ્વ દેવાલય સહિત ઉક્ત ગુણરાજની સંઘયાત્રામાં ગયો હતો. તેણે આ-ચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધપુરના રાજવિહાર નામના વિહાર જેવું ચૈત્ય બંધાવ્યું—તે પ્રસાદ ધડેલા પાષાણના બંધાવેલા પીઠબંધવાળો ત્રણ ભૂમિકાનો મંડપોથી મંડિત મધ્યભાગવાળો પુતળીઓ આદિ ચિત્રો અને ચારે બાજુ ભદ્રપ્રસાદથી વિટાયેલો કરાવ્યો હતો. ને તેનું નામ ત્રિભુવન દીપક આપ્યું. તેમાં ઋષભદેવની ચાર પ્રતિમા—ચૈમુખ રખાવીને તેમાં સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. (સં. ૧૪૯૬) ૫ તે વખતે સોમદેવ વાચકને આચાર્યપદ આપ્યું.

સુંદર સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરીને તપાશ્રી યુગાદિવ પ્રાસાદમાં સ્થાપિત કર્યો, અને સં. ૧૪૯૪ માં ઉક્ત ધીરા : પતિ સાં રાજ રત્નાદે પુત્રી માહલદેએ કરાવેલ આદિબિંબની તે સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી એવા જે લે જો હાલમાં મળી આવે છે જુઓ—‘દેવકુલ પાટક’ પૃ. ૧૨.

(૫) સં. ૧૪૯૬ રાણુપુરના જૈન મંદિરનો શિલાલેખ—‘ભાવનગર ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ’ પૃ. ૧૧૪, લેખાંક ૩૦૭ જિ. ૨; તેમાં જણાવેલું છે કે સં. ૧૪૯૬ વર્ષમાં શ્રી અપ્પ (મેવાડના રાજાઓની વંશાવલી)...ના ૪૧ માહિંદુસુરત્રાણ, પદ્મદર્શન ધર્મામાર પ્રગ્નપાલક વિદ્વાન રાણાશ્રી કુંભકર્ણના વિજયમાન રાજ્યે તેના પ્રસાદપાત્ર ધરણુક કે જેણે અહમ્મદ સુરત્રાણના આપેલા કુરમાણુવાળા સાધુશ્રી ગુણરાજ સંઘપતિનું સાહચર્ય કરી આશ્રયકારી દેવાલયોના આડંબરપુરઃસર શ્રી શત્રુંજ્યાદિ તીર્થની યાત્રા કરી હતી. અજહરી (અગ્નરી) પીંડરવાટક (પીડવાડા—અને શિરોહીરાજ્યમાં) સાલેરા (ઉદેપુર રાજ્યમાં) આદિ બહુસ્થાનોમાં નવિન જૈનવિહાર અને જીર્ણોદ્ધાર, પદસ્થાપના, વિષમ સમયે સત્રાગાર એવા (નાના) પ્રકારના પરાંપકારથી શ્રીસંઘના સત્કાર આદિ અગગણ્ય પુણ્યનાં કાર્યકરી મનુષ્યજન્મ સફળ કરેલ હતો. અને જે પ્રાગ્વાટ સં. માંગણુ મુત સં. કુરપાલનો બાર્યા કમલદેવીથી થયેલ પુત્ર હતો, તેણે મોટા ભાઈ રત્ના તેની બાર્યા રત્નાદેથી થયેલ પુત્રો સં. લાખા, મળ, સોના. સાલિગ તેમજ પોનાની બાર્યા સં. ધારલાદેથી થયેલ પુત્ર જાળ, જાવડ આદિ વર્દમાન સંતાનયુક્ત યદ્ય ઉક્ત રાણા કુંભકર્ણના વસાવેલા રાણુપુર નગરમાં તેનાજ સુપ્રસાદ અને આદેશથી ‘ત્રૈલોક્યદીપક’ નામનો શ્રી ચતુર્મુખ યુગાદીશ્વર વિહાર કરાવ્યો અને જૃહતપા ગચ્છે...શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમાં સૂત્રધાર દેપાક હતો. આ મંદિરના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ ડી. આર બંડારનો લેખ આર્કિ લોન્જિકલ સર્વે ઓફ ઈડીયા સન. ૧૯૦૭-૦૮નો વાર્ષિક રીપોર્ટ. ઉક્ત ધરણુકના જ્યેષ્ઠપ્રાતા રત્નસિંહના પુત્ર સાલિગના પુત્ર સહસા કે જેને માલતાના ગ્યાસદીને ધર્માધિક ધીસખાઓમાં (મંત્રીઓમાં)

(૪૭) સં. ૧૫૦૫ માં રાણા કુંભા (કુંભકર્ણ) ના ભંડારી (કોશાધ્યક્ષ) વૈલાકે શાંતિનાથ તીર્થંકરનું અષ્ટાપદ નામક જૈનમંદિર ચિતોડમાં બંધાવ્યું કે જેની પ્રતિષ્ઠા ખરતર ગચ્છીય જિનસેન (?) સૂરિએ કરી હતી કે જેને હાલ ‘ શૃંગાર આવડી-સિંગાર ચૌરી ’ કહેવામાં આવે છે. તેને પ્રથમ ચાર દ્વાર હતાં તેમાં બે દ્વાર સુંદર કોરેલી જાળીઓ બેસાડી કરવામાં આવ્યાં છે. સં. ૧૫૦૬ ના વર્ષમાં મહારાણા કુંભકર્ણ આંખુના જૈન યાત્રિકો પાસેથી સુંડકું વલાતું વગેરે ન લેવા અને તેમનું રક્ષણ કરવા સબંધી લખી આપેલું વ્યવસ્થાપત્ર લુણિગવસહિના દક્ષિણાભિમુખ દરવાજાની બહાર કીર્તિસ્તંભની પાસે એક સ્તેત ‘ સુરહિ ’ પથ્થર રોપેલો છે તેના પર કોતરેલું છે. સં. ૧૫૦૭ ના માધ (અસિત) સમમી દિને ગુરવારે જૂનાગઢના રાજા માંડલિકે રત્ન (સિંહ) સૂરિના પટ્ટાભિષેકના અવસરે પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનોમાં સર્વ જીવની અમારિ કરાવી; તેની પહેલાં એકાદશી અને અમાવાસ્યામાં તેનું પાલન થયું હતું.

અગ્રણી કર્યો હતો, તેણે સુમતિસુંદરસૂરિના ઉપદેશધારી લક્ષ્(?) નામના રાજાની અનુમતિ મેળવી. અર્ધુદગિરિપર અચલગઢમાં ઉચો ચતુર્મુખ પ્રાસાદ કરાવી ૧૨૦ મણ ધાતુનું એકજિન-ખિંખ પોતે કરાવેલું ને તેણે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું (ગુરુ ગુણરત્નાકર કાવ્ય પૃ. ૪૫-૪૬) (૬) લોકો કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો તેની આ ઝારી છે, પણ તે ખૂલ છે, કારણ કે તેનો શિલાલેખ ઉક્ત જૈનમંદિરની સાક્ષી પૂરે છે. ઓઝાજી રાજપૂતાનિકા ઇતિહાસ પહેલો ખંડ પૃ ૩૫૬ અને બીજો ખંડ પૃ. ૬૨૫ ટિપ્પણ. રાજપુતાના મ્યુઝિયમ રીપોર્ટ સને ૧૯૨૦—૨૧ પૃ. ૫ લેખસંખ્યા ૧૦

(૭) જુઓ તે લેખ:— ‘ શ્રી ગણેશાય: ॥ સહી (ત્રિશુલ જેવું ચિન્હ છે) સંવત ૧૫૦૬ વર્ષે આપાદ સુદિ ૨ મહારાણા શ્રી કુંભકર્ણ વિજયરાજ્યે શ્રી અર્ધુદાયલે દેવલાડાગ્રામે વિમલવસહી શ્રી આદિનાથ તેજલવસહી શ્રી નેમિનાથ તથા બીજે શ્રાવક દેહરે દાહ મુંડિક વલાવી રખવાલી ગોડા પોડયારે રાણી શ્રી કુંભકર્ણ મહા કુંગર ભોળ જોગ્ય મયા ઉધારા જિકા જ્યાત્રિ આવી તિહિરે સર્વ મુકતું જ્યાત્રા સંમંધિ આમ્યદ્રાકે લગિ પલે કુષ કોઈ માંગવા ન લહિ રાણી શ્રી કુંભકર્ણ મ. કુંગર ભોળ ઉપરિ ઉધારી યાત્રા મુગતી કીધી આધાટ થાપુ સુરિદિ રોપાવી જિકા આ વિધિ લોપિસિતિ ઇહિ સુરિહિ ભાંગીરે પાપ લાગિસિ અનિ સંહજિકા જાત્રિ અવિસર્ધ સ ફલું ૧ એક દેવ શ્રી અચલેશ્વરિ અન દુગાણી ૪ આ દેવિ શ્રી વિશિષ્ટ ભંડારિ મુકિસ્વર્ધ ૧ અચલગઢ ઉપરિ દેવી ॥ શ્રી સરસ્વતી સન્નિધાનિ અષ્ટકાં લિખિતં ॥ દુએ ॥ શ્રી સ્વયં ॥ શ્રી રામપ્રસાદાતુ ॥ શુભં ભવતુ ॥ દોસી રામજી નિત્યં પ્રણમતિ ॥ ’ આમાં મેવાડી ભાષા છે. આમાંના શબ્દોના અર્થ જાણવા યોગ્ય છે, વિમલવસહી—વસહી (પ્રાકૃત) વસહિતા (પ્રાકૃતથી જનેલ સંસ્કૃત), વસતિ (સંસ્કૃતિ), મંદિર, વિમલશાહનું સ્થાપેલું-બંધાવેલું મંદિર; તેજલવસહી—પ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુ-પાલના બાઈ તેજપાલની સ્થાપેલી શ્રી નેમિનાથની વસહિતા. બીજે-બીજે, અન્ન.

‘તેજ રાજાના સમયમાં સં. ૧૫૦૬ માધ સુદ ૫ ને દિને, વિમલ

શ્રાવક-જૈન ધર્માનુયાયી સંઘના ચાર અંગ છે-સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રવિકા; તેમાં શ્રાવક તે ધર્મનું શ્રવણ કરનાર (સાધુઓના ઉપદેશના અનુયાયી) અર્થાત્ ગૃહસ્થ, તેમાંથી ‘સરાવગી’ શબ્દ નિકળ્યો છે. દેહર-દેવધર, દેવકુલ, દેવલ, મંદિર. ખીજે શ્રાવક દેહર-અન્યા અન્ય જૈન મંદિરમાં (અધિકારણની વિમંકિત વિશેષણ તથા વિશેષ્ય બંનેમાં છે) દાણુ-સંસ્કૃત દંડ, રાજકીય કર દંડ યા દાણુ જુર્માના (શિક્ષા) ને માટે યા રાહદારી જગત આદિના માટે લેવાય છે. મુકિત-મુકત, પ્રત્યેક યાત્રિકના દર માથા દીડ કર. વલાવી-ભાગમાં રક્ષા માટે સાથેના સિપાઇનો કર. રખવાલી-ચોકીદારનો કર ગોડા-ધોડા, પોઠયા-સંસ્કૃત પૃષ્ઠ-પીઠપર બાર ઉચકનાર. ળદ. રૂ. ના. રાણી શ્રી કુંભકર્ણ-‘ક’ એ ત્રીજી વિભક્તિનું ચિન્હ છે, રાજા કુંભકર્ણ. મહ-મહત્તમ, મહત્તમ, ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારી યા મંત્રી. સરખાવો મહતા, મહેતા યા મહત્તર. જોગ્ય-યોગ્ય, જોગ. હુગર જોગ નામના અધિકારીના કહેવાથી, તેના પર કૃપા-ઉપકાર કરીને. જિદા-જે. તિહિર-તેનું. મુકાવું-મૂકાગ્યું, છોડાવ્યું. પલે-પાલ્યું જાય. માંગવા ન લહિ-માગી ન શકે. કોપરિ-ઉપર જોગ્યની વ્યાખ્યા જુમો, મયા ઉધારા-મયા ધારણ કરો, ‘દયા મયા’ કરો, કૃપા કરી. મુંગતી-મુક્તિ, છૂટ. કીધી-કરી. થાપુ-થાપ્યું, રથાપ્યું. આઘાટ-નિયમ. સુરહિ-ફારસી શરહ (?) નિયમનો લેખ. રોપાવી-રોપી, ઉભી કરી. (સં. રોપિતા, પ્રાકૃત સંસ્કૃત રોપાપિતા) લોપિસિ-લોપાશે. તિ-તેને (કર્મકારક). ભાંગીરૂં-તોડવાના. લાગિસિ-લાગશે. અનિ-અને (સં. અન્યત્ર) સંહ-સંધ, યાત્રિકોનો સમુહ. અવિસાધ-આવશે સંસ્કૃત સમ-આવિષ્યતિ (?). સ-તે. ફલું (સંસ્કૃત પદિક)-ફલિ, જે આનાની લગભગ કિંમતનો આદિનો સિક્કો અચલેશ્વર, લંકારિ, સંનિધાનિ-એમાં ‘ધ’ એક તાંબાનો સિક્કો. મુકિત્યમ-મૂકશે (સરખાવો મુકાવું, અવિસર્જ). દુએ-દૂતક. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં જે અધિકારી દ્વારા રાજગણ અપાઈ હોય તેનું નામ ‘દૂતકાદ્ય’ એમ કહીને લખાતું હતું તેનો અપભ્રંશ દુએ, દુવે યા દુમે પ્રત, પછીના લેખો પટ્ટો આદિમાં આવે છે. આ લેખના દુએ યા દૂતક સ્વયં રાણા કુંભાજ છે. દોસી રામણુ-આ લેખનો લેખક હશે ઓઝાજીનો લેખ ‘અનંદ વિક્રમ સંવત્કર કલ્પના’ના પ્ર. પ્ર. ૧, પૃ. ૪૫૦-૪૫૨.

(૮) આ સંખધીનો મોટો શિલાલેખ જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં ગઢમાં એક શિલાપટ્ટ છે તેમાં છે કે જે ભાંગ્યો તુટ્યો નિચે મુકેલ છે.

‘સ્વસ્તિ શ્રી સંવત ૧૫૦૭ વર્ષે માધ...સપ્તમી દિને ગુરવારે...શ્રી...રાણાશ્રી મેલગદે સુત રાજીશ્રી મહિપાલદે સુત...શ્રી મંડલિક પ્રભુણા...સર્વજીવકર્ણાકરણતપરેણુ ઔદ્યયે ગાંભીયં આતુર્યં શૌર્યોદિગુણરત્ન રત્ન (સિંહ) સૂરીણાં પટ્ટાભિષેકાવસરે સ્તંભતીર્થે વાસ્તવ્ય સા. દેવા સુત હાંસાં સુત...રાજકુલીન...સમસ્તજીવઅભયદાનકરણુ...કારકેણુ પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનેષુ સર્વ જીવઅમારિ કારિતા । રાજા...નંતરસિંહાસનો પ્રવિષ્ટેન શ્રી મંડલિક રાજાધિપેન શ્રી અમારિ પ્રાગ્ લિખિત સ્વહસ્તે લિખિત શ્રી કરિ (?) સહિતં સમર્પિત । પુરાપિ એકાદશી અમા-વાસ્યેપાલ્યમાનેસ્ત : । સંપ્રતિ...એતેષુ પંચમી અષ્ટમી એકાદશી ચતુર્દશી અમાવાસ્યા દિનેષુ રાજાધિરાજ શ્રી મંડલિકેણુ સર્વ શ્રેયઃકલ્યાણકારિણી સર્વ દુરિત દુર્ગોપસર્ગનિવારિણી સર્વજીવ અમારિ કાર્ય-શ્રી ચિરં વિજયતાં ॥ વગેરે (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૬૫ દિવ્યણુ ૪૬૮.)

નાથનો પ્રાસાદ સ્તંભતીર્થવાસી જ્યાં શાણરાજે બંધાવેલો તેમાં ઉક્ત બ્રહ્મ તપાગચ્છના રત્નસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨ પૃ. ૭૩૮. આ સંબંધીનો પ્રથમનો અર્ધો મોટો શિલાલેખ માંડલિકના રાજવંશનું વર્ણનવાળો અને પછી શાણરાજના વર્ણનના બે શ્લોક જણાવી અટકનો અત્યારે ગિરનાર પર મોજીદ છે) આ શાણરાજ તે હરપતિ સંઘપતિ કે જેણે સં. ૧૪૫૨ માં ૭ દેવાલયો સાથે શેત્રુંજય વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી. અને જેણે ત્યાં રત્નસૂરિનાં અને રત્નચૂલા સાધ્વીનાં પગલાં પથરાવ્યાં હતાં તેના નામલહે પત્નીથી થયેલ પુત્ર સજ્જનસિંહનો કૌતુકદેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર હતો, તેણે સં. ૧૫૧૭ માં શેત્રુંજય તથા ગિરનાર તીર્થની ૨૪ દેવાલયો સહિત યાત્રા કરી હતી. અને તેજ વર્ષમાં તેના આગ્રહથી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ બંભાતમાં વિમલનાથચરિત્ર રચી પૂર્ણ કર્યું હતું. (જુઓ તે ચરિત્રનું ભાષાંતર પ્રકાશક આત્માનંદ સભા ભાવનગર.)

(૪૮) ચંપાબાઇ અકબરને કહે છે કે:-હીરવિજયસૂરિ અમારા દેવ છે કે જેની પ્રતિમા રચીને જેનું ધ્યાન ધરીએ છીએ અને જે સિદ્ધિ આપે છે, તથા અમારાચિત્તમાં હમણાં સુથરૂ તે સુસાધુઓમાં ઉત્તમ એવા હીરવિજયાચાર્ય નામના છે કે જેનું ધન તે સંયમ જ છે. જેનો આશય પોતાના અને પારકાને આત્મતુલ્ય ગણવાનો છે. અને જેઓ મિત્ર અને શત્રુના સમુહને પથ્થર અને મણિને સ્ત્રી અને તૃણમાં સમ-દ્રષ્ટિ છે. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ ૫૩૬)

(૪૯) હીરવિજયસૂરિના આગમનથી અકબર બાદશાહે શું કર્યું એ ટુંકામાં તેમના જ સમયમાં શેત્રુંજય પરના આદિનાથ મંદિરના હેમવિજય મણિએ રચેલા સં. ૧૬૫૦ ના પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે. તેનો ભાવાર્થ અત્રે લખેલ છે.

-તમામ રાજાઓના હિરે જેની આગામી માળાની માફક ધારણ કરવામાં આવતી એવા શ્રીમાન અકબરશાહે તે (હીરવિજય) સૂરિના વાક્યાતુર્બીધી રંજીત થઈ ને ૭ મહિના સુધીનો અમારિનો પડક વગડાવી સમસ્ત દેશમાં પાપનો નાશ કરનારી ઉદ્ધેષણા કરાવી. ॥ ૧૭ ॥

તેમના ઉપદેશને વશ થઈ હર્ષ ધરીને બાદશાહ અકબરે પોતાના સમસ્ત મંડળના વાસીજનોમાં નિર્વશ મરી જાય તેનું ધન તથા જગ્યા વેરો માફ કર્યાં. ॥ ૧૮ ॥

તેમની કતકચૂર્ણ જેવી વાણીવડે નિર્મળ થયું છે અતઃકરણરૂપ સરોવર જેનું એવા કૃપાપૂર્ણ બાદશાહે પવિત્ર નીતિરૂપ સ્ત્રી ધારણ કરીને લોકપ્રીતિ સંપાદન કરવા સારૂ, બીજા રાજાઓ માફ ન કરી શકે એવા કરો માફ કર્યા અને વળી પછાં પક્ષી તથા બંદીવાનોને છોડી મૂક્યા. ॥ ૧૯ ॥

સુધાને પણ કારે મૂકે એવી તેમની વાણીથી આહ્વાદ અને સંતોષ પામેલા અકબર બાદશાહે તેમના મનની પ્રીતિ ખાતર પૈસા સાથેનો કર વિશેષ લેવાતો હતો તે માફ કરીને મહાતીર્થ શત્રુજય પર્વત જોનાને આપી દીધો. ॥ ૨૦ ॥

તેમની વાણીથી મુદિત થએલા તેણે (શાહે) કર્ણાવંતા હ્રદયથી જાણે કે સરસ્વતીનું ગૃહ હોય નહિ એવું અપાર વાહ્મયવાળું પુસ્તકાલય બનાવ્યું, તેમના મોક્ષાભિલાષના પુજ્યથી ભાવનાવાળી બુદ્ધિવાળો, પવિત્રાત્મા અને રૂડા દર્શનવાળો શાહ તે મહાત્માના દર્શનને હંમેશ અહુમાન તરીકે ગણતો. ॥ ૨૧ ॥ (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૩-૪૪)

(૫૦) બાદશાહની ત્રીજી આંખ જેવો તુરંક (મુસ્લિમ) શાસનોના જ્ઞાતા શેખ અબુલફેઝ^૬ હીરવિજયસૂરિને પોતાને ત્યાં લઈ ખુદા (દેવ) કુરાન (શાસ્ત્ર) અને ધર્મ સંબંધી કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર (વિગત માટે જુઓ હીરસોભાગ્ય સર્ગ ૧૩ શ્લોક ૧૩૭-૧૫૦) સાંભળી ખુશી થયો. પછી અકબર બાદશાહે દરબાર ભરી ત્યાં સૂરિને બોલાવી તેઓ ગાંધારથી ઠંડ સીકરી સુધી પગે ચાલીને આવ્યા ને જૈન મુનિ પોતાના આચાર પ્રમાણે પગે જ ચાલીને વિહાર કરે એક વાર જમે ને તે પણ નિર્દોષ આહાર, ભૂમિપર સૂએ ઉપવાસાદિ તપ કરી શરીર શોષી રાગ-દ્રવ્યને છોડે સંસારની અનિત્ય ભાવના ભાવે એ બણ્યું. ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું. પછી ચિત્રશાળમાં સૂરિને લઈ ગયા. ત્યાં ગાલીચો હતો તે પર ન ચલાય રખેને તેની નીચે છોડે હોય તે ચંપાઈબળ, ગલીચો ઉપાડયો ત્યાં સાથેજ નીચે કીડીઓ દેખાઈ એટલે બાદશાહ વિસ્મિત થયો. આચાર્યે ધર્મદેશનાથી સંસાર અને લક્ષ્મીની અસ્થિરતા દેવ શુરુ ધર્મનું સ્વરૂપ મુનિનાં અહિંસા સત્ય અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ વ્રતો છડું રાત્રિભોજન વિરમણ અને સાતમું નિમિત્તાદિનું અકથન એમ સાત વ્રતો-નું નિરૂપણ કર્યું શાહે પરિક્ષા કરવા પોતાના અમુક જન્મગ્રહોનું ફળ જાણવા માગતાં એ ફળ મોક્ષપંથે જનાર કદિ કહેતા નથી એમ આચાર્યે જણાવ્યું, તેથી શાહ મુગ્ધ થયો, શિષ્ય શંખ્યા પૂછતાં એ વાત જણાવવી એ આત્મગૌરવ કરવા જેવું છે. એમ સૂરિએ કહ્યું. શાહે લોકશ્રુતિ પ્રમાણે તેમના બે હબાર શિષ્યો બાણી સંતોષ બતાવ્યો. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૪-૪૫)

(૬) આખરે—આકબરીનો કર્તા. તેમાં તેણે બીજા ધર્મોની અપેક્ષાએ જૈન ધર્મનો લાભો તથા મથાર્થ ખ્યાલ આપ્યો છે અને તેને જૈન મુનિઓ—હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ શાંતિચંદ્ર આદિ સાથે સારો પરિચય હતો એમ પણ તેમાં જણાવે છે. અબુલફેઝ અકબરની જીવન તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે અકબરની ધાર્મિકનીતિ તેણે ઉતારાવી હતી અને ધર્મ સંબંધી સવાલોમાં તે સર્વસ્વ હતો.

(૫૧) તેના (અકબર બાદશાહના) મોટા પુત્ર શેખુજી (સલીમ-જહાંગીર) એ પેટીમાંથી પુસ્તકો કાઢી મોકલ્યાં. ‘આવો જૈન અજૈન પુસ્તકોનો મોટો જથ્થો શાહ પાસે ક્યાંથી ?’ એમ આચાર્યે પૂછતાં શાહે જણાવ્યું, ‘પદ્મસુંદર ૧૦ નામના તેના મિત્ર હતા તેણે વારાણસીના વિપ્રને સલા સમક્ષ જીતી હતો. તે વિદ્વાન સ્વર્ગસ્થ થતાં પોતાનું સર્વ લિખિત પુસ્તક મને આપ્યું હતું. આ સર્વ આપને અર્પું છું.’ સૂરિએ કહ્યું—‘અમારે તેની જરૂર નથી, કારણકે અમારી પાસે ખપ પૂરતું છે. વિશેષની મૂર્ખા શા માટે ?’ બાદશાહે શેખ અબલફૈજ તથા થાનસિંહને બોલાવી તેઓ દ્વારા ગમે તે પ્રકારે સમજાવી સૂરિ તે પુસ્તકને ગ્રહણ કરે તેમ ઇચ્છ્યું. જંનોની અત્યંત વિજ્ઞપ્તિથી સૂરિએ તે ગ્રહણ કરવાનું સ્વીકાર્યું, ઉક્ત પુસ્તકો માટે કોશ-બંડાર સ્થાપી તેને થાનસિંહની અધીનતામાં રાખ્યો. પછી આગ્રા જઈ ચોપ્રાસુ ગાળ્યું (સં. ૧૬૩૬) (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૫)

(૫૨) ત્યાર પછી સૂરિને શેખ અબલફૈજે બોલાવતાં તેને ત્યાં ગયા. બાદશાહે ત્યાં આવી અશ્વ, હાથી વિગેરેની લેટ લેવા જણાવ્યું, પણ પોતે નિઃસ્પૃહ જૈનમુનિ હોઈ સ્વીકારી ન જ શકે તેમ આચાર્યે ઉત્તર આપતાં કંઈક લેટ તો સ્વીકારો જ તેવો આગ્રહ કર્યો. આચાર્યે બંદિવાનોને કેદમાંથી મુક્ત કરવા, અને પિંજરમાં પૂરેલાં પક્ષીઓને છોડી મુકવા કહ્યું, પોતા માટે કંઈ માગવાનું કહેતાં અમારા ગરુડાણના આઠ દિન હિંસા ન થાય એમ કરવા જણાવ્યું. બાદશાહે તેમાં પોતાના પુણ્યાર્થે ચાર દિન ઉમેરી બાર દિવસ સમસ્ત રાજ્યમાં ‘અમારિ’ પ્રવર્તે એમ પોતાની સહી અને મહોરવાળાં છ ફરમાન લખી આપ્યાં. ૧ હું. ગૂર્જર અને સૌરાષ્ટ્ર મંડલ માટે, ૨ જી. ક્તેહપુર રાજધાનીવાળું મેવાતમંડલ (જેમાં દિલ્લીની પાસેનો ભાગ અંતર્ગત હતો.) માટે ૩ જી. અજમેર દેશ (જેમાં મરૂસ્થલી નાગોરાદિદેશ સમાતા) માટે, ૪ જી. માવલમંડલ—અવન્તિ દેશ (જેમાં દક્ષિણનો સર્વ ભાગ આવી જતો હતો) માટે, ૫ મું. લાલપુર (લાહોર) દેશવાળા પંજાબ (પંજાબ) મંડલ માટે, ૬ હું. સૂરિ પાસે રાખવા માટે, પછી શાંતિચંદ્ર ગણિએ (ક્તેહપુર સીકી પાસેના) ડામરતળાવના માછલાં વિનતિ કરતા હોય નહિ એવા શ્લોકો કહેવાથી આખું તળાવ હીરવિજયસૂરિને અર્પણ કર્યું એટલે

૧૦. પદ્મસુંદર-જૈનસાધુ હતા એ નિશ્ચિત છે કારણ કે જૈનગ્રંથો જૈનેતર પાસે ન હોય વળી તેવું નામ જૈન મુનિમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, કોઈ કહે છે કે નાગોરી તપાગચ્છના તે હતા, (સૂરિચર અને સમ્રાટ પૃ. ૧૧૬-૨૦)

ત્યાં માછલાંનો થતો વધ ખંધ કર્યો હવેથી કઢિપણ શિકાર નહિ કરું એવી શાહે પ્રતિજ્ઞા લીધી. ૧૧ સર્વ પશુ પ્રાણી મારા રાજ્યમાં મારી સમાન સુખપૂર્વક રહે એવું કરીશ એમ જણાવ્યું. નવરોજ નામના પર્વને દિને ‘અમારિ’ નું પ્રદાન કર્યું. તે અવસરે હીરવિજયસૂરિને ‘જગદ્ગુરુ’ એ નામનું બિરૂદ આપ્યું (સં. ૧૬૪૦) આ વખતે ખંદીવાનોને છોડી મૂક્યા; સૂરિસચિવ ધનવિજયને સાથે લઈ જઈ ડામરતળાવે જઈ ત્યાંનાં પાંજરામાં પૂરેલાં પક્ષિઓને મુક્ત કર્યા. (આ ધનવિજયે સૂરિ સાથે રહીને મેડતામાં જૈનવિહારોને મ્લેચ્છ-કરથી મુક્ત કરાવ્યા અને વાળાં અગાઉ ખંધ થયાં હતાં તે વગાડવા ચાલુ કરાવ્યાં). જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૭ (૫૩) હીરવિજયસૂરિએ પછી રોહસરોતરા માર્ગે વિહાર કરી પાટણમાં આવી ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૫) આ દરમ્યાન શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય કે જેઓ સૂરિની આજ્ઞાથી બાદશાહ પાસે રહી તેની પ્રશસ્તિ રૂપે રચેલ ‘કુપારસ કોશ’ નામનું કાવ્ય સંભળાવતા હતા, તેમણે આચાર્યને મળવાની ઇચ્છા થતાં પોતાને સ્થાને લાનુચંદ્ર વિજુધને રાખીને જવાની રજા બાદશાહ પાસે માગી, ત્યારે બાદશાહે પોતાના તરફથી સૂરિને ભેટ કરવા અર્થે જણ્યા નામનો હજુ પણ શુજરાતમાં કર લેવાતો તે કાઠી નાંખનારૂં ફરમાન સમુદ્રાંકિત આપ્યું : વિશેષમાં દયાળુ થઈ અમારિ માટે અગાઉ પર્યુષણાદિ બાર દિવસે સૂરિના ઉપદેશે સર્વ દેશમાં બહાર કર્યા હતા. તેમાં બીજા દિવસે ઉમેર્યા કે:—સર્વે રવિવારો, સોપ્રીયાન દિવસો—સૂફી લોકોના દિવસો, ઇદના દિનો, સંક્રાંતિની સર્વ તિથિઓ, પોતાનો જન્મ જે માસમાં થયો તે આખો માસ, મિહિરના દિવસો, નવરોજના દિનો, પોતાના (ત્રણ) પુત્રોના જન્મ માસો, રજબ (મોહરમ) મહિનાના રોજ એટલે કુલ મળી એક વર્ષમાં છ માસ ને છ દિન થયા તેમાં કોઈ પણ જીવની હિંસા કોઈ પણ ન કરે એવા હુકમ બાદશાહે કાઢ્યા. આ હીરવિજયસૂરિ આદિના ઉપદેશનું પરિણામ^{૧૨}. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૪૬)

૧૧. અકબરની કહેવતો—૧૬૧૦થી આખરે અકબરી જે છે તેમાંની લીટી નીચે લગી છે:—
‘રાજ્યનો નિયમાકૂલ યથાપિ શિકાર ખેત્રવો બુરો નથી તથાપિ પહેલાં જીવરક્ષાનો ખ્યાલ રાખવો ધણો જ આવશ્યક છે.’

૧૨. અકબરે મહિનાઓ સુધી જીવવધ ખંધ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો એ વાત બદાઉની નામનો કદર મુસ્લિમ ઇતિહાસ લેખક જણાવે છે કે:—

“આ દિનોમાં (૬૯૧ હી.—સંન ૧૫૮૩) નવા હુકમ કરવામાં આવ્યા કેટલાક દિવસો માં જોવાકે રવિવાર સર્વનો દિન હોવાથી સર્વ રવિવારના દિવસોમાં. ફરવરદિન માસના પ્રથમના ૧૮ દિનોમાં, અવેનમાસ કે જેમાં બાદશાહનો જન્મ થયો હતો તે આખા માસમાં

(૫૪) વિજયસેનસૂરિ લાહોર જતાં હુધિઆણા આવતાં શેખફયજી સામે આવી મળ્યો. તેની પાસે સૂરિશિષ્ય નંદિવિજયે અષ્ટ અવધાનો કર્યા. આ વાતની ખબર પડતાં બાદશાહે તે જોવા માટે બાલાવતા નંદિવિજયે આવી રાજસભામાં મંડોવર રાજા મદલદેવના પુત્ર ઉદયસિંહ, કમ્બવાહના છ હબરી સૈન્યેશ્વર માનસિંહ, શેખ આબુલફૈઝલ, અજમખાન, જલૈરના ગજનીખાન; બ્રાહ્મણો, કાજી, કાયસ્થ સમક્ષ અષ્ટ અવધાન કર્યા. સૂરિએ પછી લાહોરમાં જેઠ સુદ ૧૨ ને દિને પ્રવેશ કર્યો. અકબરને મળ્યા. પુનઃ અષ્ટ અવધાન નંદિવિજયે કરતાં તેને ' ખુશ-ફહમ ' (સુમતિ) નામનું બિરૂદ આપ્યું. (સં. ૧૧૫૦) ઇશ્વરને જૈનો માનતા નથી એવું અકબરને સમજાવતાં એ સંબંધીનો વાદ બર સભામાં બ્રાહ્મણો સમક્ષ કર્યો ને ' ઇશ્વરસિદ્ધિ ' કરી બ્રાહ્મણોને ચૂપ કર્યા. એકઠા સૂરિએ અકબર પાસે છ કાર્યોની ઉપયોગતા સમજાવી ૧. ગાય, ૨. બગઈ. ૩. લેંસ, ૪. પાડાની હિંસા યોગ્ય નથી, ૫. મરણ પામેલાનું દ્રવ્ય સરકાર લે છે તે, તથા ૬. બંદિવાનોને પકડવા એ પ્રતિષ્ઠાવાળું નથી આથી આ છ બાબત આખા દેશમાં બંધ કરવાનું ફરમાન આખા દેશમાં શાહે મોકલી આપ્યું. આમ ઘણા લાભ થતા સૂરિએ લાહોરમાં બે ચોમાસા કર્યા. (વિજય પ્રશસ્તિ સર્ગ ૧૨. બુ. ૨ નં. ૧૧૨૧ ના સં. ૧૬૬૧ ના વિજયસેનસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં પોતાને માટે વિશેષણ ' પાતિશાહિ શ્રી અકબર સલાસમક્ષ જિતવાદિવૃંદ, -ગોબલીવર્દ મહિષ મહિષીવધ નિવૃત્તિ સ્કુરન્માનકારક ભટ્ટારક ' મૂકેલ છે.)^{૧૩}

(૫૫) વિજયસેનસૂરિએ અકબરને પ્રસન્ન કર્યા, લાનુચંદ્રના ઉપાધ્યાર પરનો નંદિવિધિ કર્યો તે મહોત્સવમાં શેખ અબલફૈઝે ૬૦૦ રૂપીઆ અશ્વદાન પૂર્વક યાચકોને આપ્યા. (હીર સૌભાગ્ય સર્ગ ૧૪ શ્લોક ૨૯૨) વિજય-

જીવહિંસાનો નિષેધ ' હિંદુઓને ' ખુશ કરવા માટે કરવામાં આવ્યો. આનું ફરમાન આખા રાજ્યમાં વ્યાપ્ત કરવામાં આવ્યું અને જે કાઈ તેની વિરૂદ્ધ વર્તે-તો તેને મર્દન મારવાની શિક્ષા અપાતી હતી. " આમાં ' હિંદુઓ ' શબ્દ છે તેથી જૈન સમજવા કારક કે જૈન લોકજ આ વાતનો (જીવ વધનો) નિષેધ કરાવવામાં સદા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, તેઓ હમણાં પણ ભારતીય રાજા મહારાજાઓ વિગેરે પાસે હજારે અરજી મોકલે છે ને તે માટે ઘણો ખર્ચ કરે છે. આનું વર્ષ ભાષાંતરકાર ૯૯૧ હીજરી મૂકે છે માટે કૌસમાં તેણે મૂકેલ છે તે ખરાબર નથી તે વર્ષ ૯૯૬ હીજરી જોઈએ વળી આઈને અકબરી ૩, ૪૩૧ માં લખેલું છે કે ' રવિવારે તથા તહેવારોના દિવસે પશુની હત્યા નહિ કરવાના ખાસ હુકમો પણ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા. '

(૧૩) હી. ૯૯૯ (સન ૧૫૯૦) માં બજાર, બેંસ, બકરાં, ઘોડા અને જાંટના માંસનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો (બદાઉનિ પૃ. ૪૭૫)

સેને અકબરની પરિષદ-રાજસભામાં ૩૧૬ બ્રાહ્મણવાદીઓને જીત્યા તેથી અકબરે તેમને ‘સવાઈ વિજયસેનસૂરિ’ (હીરસૂરિથી પણ અડધા એ બતાવતું) બિરૂદ આપ્યું, આ બાબી હીરસૂરિ આનંદ પામ્યા. (હીર સૌભાગ્ય. સર્ગ ૧૪) હીરસૂરિના સ્વર્ગવાસ પહેલાં અકબરે ઉપરનું જ બામતનું ફરમાન વિજયસેનસૂરિને આપી તેમને સૂરિ પાસે જવા મોકલ્યા હતા. (હી. સૌ. ૧૭,૨૦૦)

(૫૬) શાંતિચંદ્રે અકબરના શુભશ્રામ કરનાર ‘કૃપારકોશ’. નામનું કાવ્ય રચી તેને હંમેશા સંભળાવી તે બાદશાહના પર ભારે અસર કરી હતી અને તે એટલે સુધી કે જીવલેલાં જાણીયા આદિ કર કાઢી નાંખવાનાં તેણે જે જે સત્ કાર્યો કર્યાં તે એને આભારી છે એમ તે કાવ્યમાં મૂકેલાં છેલાં બે સ્લોકથી જણાવ્યું છે.^{૧૪} તેમની કારકીર્દિ બાણવા જેવી છે:-તેઓ વિદ્વાન સાથે વાદવિવાદ કુશલ પણ હતા ઈડરમઢના મહારાય શ્રી નારાયણ (બીજા) ની સભામાં (સં. ૧૬૩૩ પછી) ત્યાંના દિગંભર ભટ્ટારક વાદિભૂષણ (જુ ૧, નં. ૧૪૫૧ લેખ સંવત ૧૬૬૦) સાથે વિવાદ કરી તેમને પરાસ્ત કરેલ હતા. વાગડદેશના ઘાટશિલ નગરમાં ત્યાંના અધિપતિ અને ભેધપુરના મહારાજ શ્રી મલ્લદેવ (સં ૧૫૮૮-૧૬૧૬) ના ભંત્રીજા રાજા સહસમલ્લની સનમુખ ગુણચંદ્ર નામના દિગંભરાચાર્યને પણ જીત્યા હતા.^{૧૫} આ રીતે શાસ્ત્રાર્થમાં કુશલતા તેમજ શતાવધાનાદિથી અનેક નૃપતિઓનો સફલાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. (જૈન સા. નો ઇતિહાસ પૃ ૫૫૩).

(૫૭) શાંતિચંદ્ર અકબરની રજા લઈ ગયા ને તેના દરબારમાં બાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર એ બે ગુરૂશિષ્ય રહ્યા તે પણ તેમની માફક બાદશાહથી

(૧૪) તેના ૧૨૬-૭ પલ્લમાં ૨૫૦૮ લખ્યું છે કે “આ બાદશાહે જાણ્યાનો કર માફ કર્યો, ઉદ્ધત મોગલોથી મંદિરોને જે મૂકિત, કેદમાં પડેલા કેદીઓ બંધન રહિત થયા, સાધારણ રાજગણે પણ મુનિઓનો સત્કાર કરવા લાગ્યો, એક વર્ષમાં જ માસ સુધી જીવોને જે અભયદાન મળ્યું અને વિશેષે ગાય, બેંસ, બળદ અને પાડા આદિ-સુરભીસંમુહ (કંસાઈની છરીથી) નિર્ભય થયો:કત્યાદિ (જૈન) શાસનની સમુન્નતિનાં કારણોમાં આ ગ્રંથ જ પરમ નિમિત્ત થયો છે ”

(૧૫) શાંતિચંદ્રના શિષ્ય લાલચંદ્રે શબ્દરૂપ વાક્યની અંતે પ્રશસ્તિ લખી છે તેમાં જણાવ્યું છે, તેમના બીજા શિષ્ય અમરચંદ્રે સં. ૧૪૯૮માં રચેલ કુલધ્વજરાસની પ્રશસ્તિમાં પણ સ્વગુરૂ વિષે નિચેની એક વાત જણાવી છે કે:-

રાય નારાયણ રાજસભા, ઇડર નયન મઝારિરે.

વાદિભૂષણ દિગપટ જીતી, પામ્યો, જ્યજ્ઞકારરે. (જૈન ગ્રં. કવિઓ પ્ર. ભાગ પૃ. ૫૦૭)

સન્માનીત થયા. ઉપાધ્યાય લાનુચંદ્રે અકબર પાસે સંસ્કૃતમાં ‘સૂર્ય સહસ્રનામ’ બોલતા એટલે અકબર તેના સુખેથી દર રવિવારે સૂર્યનાં સહસ્ર નામો શ્રવણ કરતો^{૧૬} સિદ્ધિચંદ્રે પણ બાદશાહને રંજિત કરેલ અને બાદશાહે પછી સિદ્ધાચલ પર મંદિરો બંધાવવાનો જે નિષેધ કર્યો હતો તે તેની પાસેથી દૂર કરાવ્યો હતો, યાવની એટલે ફારસી ભાષાના ધણા અંશે પ્રતિભા શુભથી અધિક જાણીને બાદશાહને ભણાવ્યા હતા, વળી સિદ્ધિચંદ્ર શાંતિચંદ્ર સમાન ચતાવધાની પણ હતા, ને તેના પ્રયોગ જોઈ તેમને પણ બાદશાહે ‘ખુશકહેમ’ ની માનપ્રદ પદવી આપી હતી, એકવાર બાદશાહે બહુ રોડથી, એમનો હાથ પકડીને કહ્યું ‘હું આપને પાંચ હજાર ઘોડાના મનસબવાળી મોટી પદવી અને જાગીર આપું છું તેનો સ્વીકાર કરીને તમે રાજા બનો અને આ સાધુવેષનો ત્યાગ કરો, એ પોતે બહુ સુંદર રૂપવાળા હતા પદ્મશાઓના જ્ઞાતા. સ્વગુરૂના અતિ ભક્ત હતા. (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૫૫૪)

(૫૮) આવી રીતે હીરવિજયસૂરિ પોતે તેમજ તેમના ઉપર્યુક્ત શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ તેમજ ખરતર ગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિઆદિએ સમ્રાટ અકબર-પર ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રભાવમાં પ્રભાવ પાડી તેને જીવહયાના પૂરા રંગવાળો કર્યો હતો તેમાં કિંચિત્તમાત્ર શક નથી એ વાતની સાક્ષી તે બાદશાહે બહાર પાડેલ ફરમાનો (કે જે પૈકી કેટલાંક અત્યારે પણ મળી આવે છે તે) પરથી તેમજ અબુલફઝલની આઈને અકબરી, બહાઉનીના અલબહાઉનિ, અકબર નામા વિગેરે મુસલમાન લેખકોએ લખેલા અંશે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૫૫૬)

(૫૯) સમ્રાટ અકબર એક વિચારશીલ તથા સ્વદેશહિતેષી પુરૂષ હતો, તે ધણીવાર કહેતો કે “જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી માફ મન શાંત નહિ થાય.” (આઈને ઇ. પૃ. ૩૮૬) વળી ‘ધર્મો ગમે તેટલા હોય અને ગમે તેટલી ભિન્નતાવાળા હોય તો પણ જો તેમને સત્યના મુઠ્ઠા મૂળ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે તો તેમની વચ્ચે એકવાક્યતા કિંવા યથાયોગ્ય સંમેલન થયા વગર રહે નહિ’ (આ. અ. ૧, પૃ. ૧૨) સર્વ ધર્મોની બહેરમાં સમાલોચના થઈ શકે એટલા માટે ફત્તેહપુર સીક્રી ખાતે ‘એમાહતખાના’ (પ્રાર્થના ગૃહ) ની સ્થાપના કરી હતી. ઉક્ત મંદિરમાં (સન. ૧૫૭૮ સં. ૧૬૩૫)

(૧૬) બાદશાહોની માફક સમ્રાટ પણ પ્રાતઃકાળે પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખી ઉભો રહેતો અને સૂર્યની આરાધના કરતો તેમજ તેનાં સહસ્રનામોનો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં જ ઉચ્ચાર કરતો બહાઉનિ ૨, ૩૩૨.

ધણા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ ચર્ચા ચલાવતા. ‘ સુરી, દાર્શનિકો વક્તાઓ, કાયદાશાસ્ત્રી સુન્ની, શીઆ, બ્રાહ્મણ, જતી સિહિરા, ચાર્વાક, (નાસ્તિકો), નાજરેન (ખ્રિસ્તીઓ), જથુ, શાતુ (શત્રુ) ઝેરોસ્ત્રીઅન (પારસીઓ) અને બીજાઓ અતિ ઉમદા આનંદ મેળવતા. ’ (અણુલક્ષ્મણ આઈને અકબરી પુ. ૩ પ્રકરણ ૪૫ પૃ. ૩૬૫ બીવરેજનો અનુવાદ). આમાં જણાવેલ જતી અને સિહિરા (શ્રમણો) એ સ્વેતામ્બર જૈનો સંબંધે અચૂક વપરાયા છે. જ્યારે તેનો અર્થ બધાએ ‘ બૌદ્ધો ’ કરેલ છે તે તદ્દન ખોટું છે; કદિ પણ બૌદ્ધોએ આવી ચર્ચા કરી નથી, બૌદ્ધ પંડિતો હિંદમાં તે સયયે હતા જ નહિ, (વિન્સેન્ટ સ્થિથ).

(૬૦) અકબરેના ધર્મ Eclectic હતો. કારણ કે તે સત્યનો સહુદય શોધક હતો. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી તે સત્ય સ્વીકારતો. જૈન ધર્મમાંથી તેણે પ્રાણીઓના વધનો ત્યાગ જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા. માંસાહારથી^{૧૭} અસુક અંશે અલગ રહેવું, પુનર્જન્મની માન્યતા અને કર્મનો સિદ્ધાંત—એ વસ્તુઓ સ્વીકારી અને તે જૈન ધર્મ પર તેનાં તીર્થાને તેના અનુયાયીઓને સોંપીને તથા તેના વિદ્વાન પંડિતોને માન આપી કૃપા બતાવી. (જૈ. સા. ઇ, પૃ. ૫૫૭)

(૬૧) આઈને અકબરી (પુ. ૧ પૃ ૫૩૮ અને ૫૪૭) માં આપેલ અકબરના દરબારના વિદ્વાનોની ટીપ પર દ્રષ્ટિ ફેંકતાં આપણને ત્રણ નામો—હરિજીસુર, બિજયસેનસુર અને બાનયંદ મળી આવે છે. આ ત્રણ નામો આપણે તુરત જ જોળખીને કહી શકીએ કે તે હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ અને બાનયંદ્ર ઉપાધ્યાયનાં નામો અકબરના દરબારના વિદ્વાનો પાંચ વર્ગમાં વિભક્ત કર્યા હતા (કે જે બધાની સંખ્યા ૧૪૦ ની હતી).

“ સમ્રાટ કે જે પોતે ભૌતિક અને અધિભૌતિક જગતનો નાયક અને બહારની

(૧૭) માંસાહાર—પહેલાં અકબર કરતો, પણ ધીમે ધીમે તેણે તજ દીધો હતો ને વનસ્પતિ આહાર કરતો. તેણે જણાવ્યું છે કે ‘ (૧) મનુષ્ય પોતાના ઉદરમાં પશુઓની કબર કરે અર્થાત્ પશુઓને મારી ખાય તે ઉચિત નથી. (૨) મારા જીવનના પ્રારંભમાં જ્યારે મારે માટે કદિ માંસ ખનવું ત્યારે મને સાઈં લાગતું, તેમાં મને કંઈ સ્વાદ નહોતો આવતો, અને તેથી મેં તે ખાવાની પરવા ધણી ઓછી કરી હતી. અને માલમ પકડ્યું કે જીવહિંસાને શકવી ધણી જરૂરી છે. અને તેથી મેં માંસ ખાવું છોડી દીધું (૩) લોકોએ દર વર્ષે મારા રાજ્યાભિષેકના દિને માંસ ખાવું ન લે (૩) કસાઈ, મચ્છીમાર અને એવા ધંધાવાળા—મારી માંસ વેચનારાને અલગ મહોલ્લા રાખવા કે બીજા સાથે ભેળભેળા ન કરે. કરે તો સગ્ન કરવી. (આઈને અકબરી. ૩, પ. ૫ ૩૩૦-૪૦૦)

તેમજ આંતરિક જગત ઉપર સર્વભૌમ સત્તા ચલાવે છે તે પણ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય પાંચ પ્રકારનાં સંતોને માન આપે છે. પ્રથમ વર્ગના પોતાના સીતકરા ના પ્રકાશમાં બાહ્ય તેમજ અંદરની વસ્તુઓના ગુપ્ત બોદો—રહસ્યો જોઈ શકે છે અને પોતાની સમજ તથા પોતાની દ્રષ્ટિવિશાળતા વડે વિચારનાં બંને રાજ્યો—પ્રદેશો પૂર્ણરીતે જાણી શકે છે. (આઈને અકબરી પુ. ૧, પૃ. ૫૩૭).

- (૬૨) હીરવિજયસૂરિને આ પહેલા વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે અને ઉક્ત બીજા બે (વિજયસેન અને જાનુચંદ્ર) ને પાંચમા વર્ગમાં મૂકેલ છે ' (કે જે વર્ગ નકલ (પુરાવા) પર આધાર રાખતા વિજ્ઞાનોને સમજનારા છે.)
- (૬૩) ' અકબરે ઘણી જીતો મેળવી અને હવે કોઈ શત્રુ બાકી નહોતો રહ્યો કે જેને જીતવાનું રહે. ' (બઢાઉની) તેથી તેનું મન ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં ખેંચાયું. ચુસ્ત મુસલમાન ન હોવાથી તે એમ માનતો કે સર્વ ધર્મોમાં એવી ઘણી ચીજો જાણવાની છે અને એવા ઘણા વિદ્વાનો છે કે જેમની પાસેથી શિખવાનું છે. તે પોતાના દરબારમાં દેશના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોને આમંત્રતો અને તેમની પાસે ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરાવતો (અનુદાર) બઢાનીઉ લખે છે કે:—

“ સમ્રાટ ઇસ્લામ ધર્મનો પરિભ્રમ કર્યો હતો તેમાં અનેક કારણો હતાં. મુખ્ય એ હતું કે જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા ધર્મવાળા ઘણી સંખ્યામાં વિદ્વાનો સમ્રાટના દરબારમાં છુટથી આવજન કરી શકતા, અને સમ્રાટ સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ સહૃદયતાપૂર્વક કરી શકતા. રાતદિન ધર્મ સંબંધી વિચાર કર્યા કરવા અને તેનું યથાર્થ મુળ શોધી કાઢવું તે સિવાય તે બીજા કોઈ કાર્ય પ્રત્યે મુદ્દલ લક્ષ્ય આપતો નહોતો...સમ્રાટ દરેક પાસેથી ખાસ કરીતે જે બીન-મુસ્લિમ હોય તેઓના મતો સંધરતો. જે જે વાત તેને પ્રીતિકર થતી તે તેનો સ્વીકાર કરતો, અને જે વાત તેના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ અને પોતાની ઇચ્છાથી વિરોધી લાગતી તેને રદ કરતો. આ પ્રમાણે કેટલાક પ્રાથમિક મુળ રિક્તાંતોના પાયા પર થયેલી શ્રદ્ધા તેના હૃદયની આરસીપર અંકિત થતી અને સમ્રાટપર જ સર્વ અસરો દબાવણે થઈ તેના પરિણામે તેના હૃદયમાં શિલાપર કચેલા રેખાદર્શનની જેમ ધીમે ધીમે એવી પ્રતીતિ થઈ કે સઘળા ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં સુઘ-વિદ્વાન મનુષ્યો હોય છે જ અને સર્વ પ્રજાઓમાં જબરા વિચારો અને આશ્ચર્યકારી શક્તિઓવાળા મનુષ્યો હોય છે જ.

“ વિશેષમાં સમ્રાટ અન્ય સમ્પ્રદાયના વિદ્વાનો કરતાં સુમુનિઓ (અમણા-જ્ઞેન મુનિઓ) અને બ્રાહ્મણો તેની સાથે એકાંતમાં બેસી વિશેષવાર વાર્તાલાપ-મેળાપ કરી શકતા તેઓ પોતાનાં ધર્મતત્ત્વ અને નીતિશાસ્ત્રોમાં અને શારીરિક તથા ધાર્મિક વિદ્વાનોમાં બીજા (ધર્મના) વિદ્વાનોથી ચડી જાય છે અને અવિખનના જ્ઞાનમાં આત્મિક શક્તિમાં અને મનુષ્ય તરીકેની પૂર્ણતામાં ઘણી ઉંચી કક્ષાએ પહોંચેલા હોય છે. તેથી તેઓ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રમાણિક કરાવવા તથા અન્ય ધર્મોના દોષો સિદ્ધ કરવા યુક્તિ અને પ્રમાણ ઉપર રચાયેલ સાબીતીઓ રજુ

કરતા અને પોતાના (ધર્મના) સિદ્ધાંતોને એવી રીતે તો દબનાવી તેનામાં ઠસાવતા અને એટલી બધી ભુદ્ધિમતાથી ધ્યાનમાં લીધા વગર છુટકો નહિ એવી તદ્દન સ્વતઃસ્પષ્ટ જણાય એવી રીતે વાતોને દાખવતા કે કોઈપણ મનુષ્ય પોતાની શ્રદ્ધાઓ જાહેર કરી સમ્રાટના હુકમમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરી શકતો નહતો, પછી ભલે પર્વતના ચુરા થઈ ધુળ થાય યા આકાશમાં ચીરાઓ પડી જાય.

“ આથી સમ્રાટે ઇસ્લામ ધર્મના પુનરુદ્ભવ સંબંધીના ખ્યાલો, કયામતના દિવસ અને તેને લગતી વિગતો તેમજ અમારા પયગંબરની દંતકથા પર રચાયેલા બધા હુકમોમાં શ્રદ્ધા કાઢી નાખી...ખાસ કરીને આત્માઓના પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતે તેના ચિત્તમાં દબ મુજ નાખ્યું અને તેણે એ કહેવત સ્વીકારી કે ‘ એવો કોઈ પૂણ્ય ધર્મ નથી કે જેમાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતે ઉંડાં મુજ બાધ્યા ન હોય. ’”
અલ-અદાઉનિ ૨, ૨૬૩-૨૬૪.

ઉપરના લખાણથી એ સ્પષ્ટ છે કે સમ્રાટ સત્યનો જખરો શોધક હતો. તેણે પોતાના અધિકારીઓ પાસેથી હીરવિજયસૂરિનાં તદ્દન સંતથીલ ચારિત્ર અને બીજા શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણોની વાત સાંભળીને.....પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા.^{૧૮} (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૫૫૮)

(૬૪) ભાનુચંદ્રજી બાદશાહ કાશ્મીર ગયા ત્યારે ત્યાં ગયા. ત્યાંના રાજા જયનલ્લે બંધાવેલ જયનલ્લંકા નામના ૪૦ કોશના સરોવર ઉપર તેમણે બાદશાહને અરજી કરી કે શેત્રુંજય તીર્થમાં યાત્રાળુ પરનો લેવાતો કર માફ કરવો. એટલે તે પવિત્ર પર્વતને કરથી મુક્ત કરી. હીરવિજય-સૂરિને અર્પણ કરી હીધાનું ફરમાન બાદશાહે પોતાની મહારવાળું કરી સૂરિ પ્રત્યે મોકલી આપ્યું. (પૃ. ૫૫૦)

(૬૫) સં. ૧૬૩૫ માંઈબાહતખાનામાં જૈનો આવી ચર્ચા કરતા અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય પ્રાયઃ અકબરના મરણ મુઘી (સં. ૧૬૬૧) તેના હરબારમાં રહ્યા હતા. અગર સં. ૧૬૩૯ થી ૧૬૬૦ તો અવશ્ય અકબરનો જૈનો સાથેનો સહવાસ-પરિચય આ રીતે ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ કરતાં વધું ચાલ્યો. બધા ધર્મો પૈકી જૈન અને જરથોસ્તી ધર્મ એ બેની અસર અકબરના મન પર ઘણી થઈ હતી. (વિસ્મિય.) સૂર્યનાં નામ ગણવાં અમારિના દિવસોમાં પારસીના તહેવારો નવરોઝાદિ મુકવા એ જરથોસ્તી ધર્મની અસર છે. સં. ૧૬૩૬ માં દીનેઇલાહી (ઇશ્વરનો ધર્મ) નામનો નવો ધર્મ પ્રચલિત કરી તેમાં વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજી લઈ તેની પસંદ પડતી વિધિઓ અને સિદ્ધાંતો પોતાના ધર્મમાં આમેજ કર્યે જતો હતો. માત્ર ૫-૬ વર્ષમાંજ ઇસ્લામ ધર્મનું નામ નિશાન પણ ભુંસાઈ ગયું હતું અને સર્વત્ર એક પ્રકારનું વિચિત્ર દ્રશ્યજ નજરે પડતું હતું.

(૧૮) જુઓ જૈન સમસનનો વીરાત ૨૪૩૭ નો દીવાળીનો ખાસ અંક

(ખઠાઉનિ ૨. ૨૬૨) અકબરે ઘણે અંશે કીધેલો અહિંસાનો સ્વીકાર તે સંખંધી તેનાં કરમાનોએ હીરવિજયસૂરિ અને તેમના શિષ્યો આદિ શ્વેતાંબર જૈનોના પ્રયાસને આભારી છે. દિગંબરી જૈન પંડિત એક પણ અકબરને મળેલ નથી. તેથી અબુલફઝલે જે જૈન ધર્મ સંખંધી લખ્યું છે તે શ્વેતાંબરોના પરિચયથી લખ્યું છે. ને દિગંબર વિલક્ષણતાઓનું વર્ણન અંધકારમાં રહીને જ્ઞાનવગર લખેલ છે. એમ પોતે જ જણાવે છે. (આઇને અકબરી જેરૅટનો અનુવાદ વોલ્યુમ ૩ પૃ ૨૧૦.)

(૧૬) કેટલાક હિંદુ રાજાઓ અકબરના બળને સાંભળી પોતાના રાજ્યને બચાવવા સ્વપુત્રીના સમુદાયને ઘણી વિનંતિ કરી આપે છે. કેટલાક શશિકાંતાદિકજવાહિર મૂકીને તેના પગે પડે છે. અને કેટલાક તેના અનુયાયી થાય છે. પરંતુ આ સર્વે અકબરના સેવકો છે. (એક મેઢપાટનો પતિ સમસ્ત હિંદુના કળશરૂપ પ્રતાપસિંહ અણુનમ છે.)

(૧૭) મહારાણા પ્રતાપસિંહે ઉદયપુરના ઇતિહાસમાં અકબર બાદશાહને સિસોદિયા વંશની પુત્રી કે તેના પુત્રાદિકને નહિ આપી અણુનમ રહી લડાઇ લડીને ગિરિવાસ સેવીને પોતાનો ઉજ્જવલ પ્રતાપ બતાવતું ગૌરવશાળી સ્થાન અવિચળ રાખ્યું છે. તેનો પ્રધાનમંત્રી પ્રસિદ્ધ બામાશાહ જૈન ઓસવાલ હતો. તેણે રાણાના સુખદુઃખમાં ભારે આત્મલોગ સાથે સાથ આપ્યો હતો. રાણાના સ્વર્ગવાસ પછી ગાદીપર આવેલ રાણા અમરસિંહના પહેલાં ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રધાનપદે રહી સં. ૧૬૫૬માં બામાશાહનો સ્વર્ગવાસ થયો. ત્યાર પછી તેના પુત્ર જીવાશાહને પ્રધાનપદ મળતાં તેણે પોતાના પિતાની લખેલી વહી અનુસાર જુદે જુદે સ્થળેથી ખજાનો કાઢી રાજ્યનું ખર્ચ ચલાવ્યા કર્યું. જહાંગીર બાદશાહ સાથે સુલેહ થતાં કુંવર કર્ણસિંહ બાદશાહ પાસે અજમેર ગયો ત્યારે રાજબક્ત પ્રધાન જીવાશાહ તેની સાથે હતો. તેનો દેહાંત થતાં મહારાણા કર્ણસિંહે તેના પુત્ર અક્ષયરાજને મંત્રી તરીકે નીમ્યો. આ પ્રકારે ત્રણ પેઢી સુધી સ્વામીબક્ત બામાશાહના કુટુંબમાં પ્રધાનપદ રહ્યું,^{૧૯} (ઓઝાજીકૃત શ. ઇતિહાસ તીસરાખંડ પૃ. ૭૮૭)

(૧૮) આ કુટુંબના સર્વ પુરુષ રાજ્ય શુભચિંતક રહ્યા. બામાશાહની હવેલી ચિત્તોડમાં તોપખાનાના મકાનની સામેની ક્વાયતના મેદાનના પશ્ચિમ કિનારાની મધ્યમાં હતી. કે જેને મહારાણા સજ્જનસિંહે ક્વાયતનું મેદાન તૈયાર કરાવતાં તોડાવી નાખી, બામાશાહનું નામ મેવાડમાં એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે જેવું ગૂજરાતમાં વરતુપાલ તેજપાલનું છે. તેના વંશમાં હાલમાં કોઇ પ્રસિદ્ધ પુરુષ નથી રહ્યો, તો પણ તેના મુખ્ય વંશધરની એ પ્રતિષ્ઠા ચાલી આવી હતી કે ન્યારે મહાજનોમાં સમસ્ત જાતિ સમુદાયનું ભોજન વગેરે થતું. ત્યારે પહેલાં પ્રથમ

(૬૮) એમ કહેવાય છે કે આ ભામાશાહનો ભાઈ તારાચંદ ગોડવાડની હાકમી મળતાં સાહડીમાં રહી લુંકા પક્ષમાં ગયો ને જો કે સાથે મુર્તિપૂજા સાચવી રાખી. પરંતુ મુર્તિપૂજામાં પુષ્પાદિથી થતી પૂજામાં અનુચિત હિંસા છે. એમ જણાવી પોતાની સત્તાથી અનેકને લુંકાગમ્મમાં લાવી જે ન ભળ્યા તેવા મુર્તિપૂજકો ઉપર ઘણા બુદ્ધિમંદ કર્યા, તેના મરણ બાદ સાહડીમાં વાવ છે, ત્યાં તેની તથા તેની સ્ત્રી આદિની મુર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૧૪૮ વૈશાખ વદ ૬ કરાવાઈ છે, ને ત્યાં હજુ સુધી લુંકાવાળા તે મુર્તિઓની કેશરચંદનાદિથી પૂજા કરે છે. (શ્રી જૈન શ્લોક મુર્તિપૂજક-ગોડવાડ ઓર સાહડી-લુંકા મતિઓ કે મતભેદ કા દિગ્દર્શન નામની ચોપડી શ્રી રત્નપ્રભાકર જ્ઞાન પુષ્પમાલા પુષ્પ નં. ૬ મું બુદ્ધિઓ યોગા-જીનો રા. ઈ. ખંડ ૩ પૃ. ૭૪૩; સરસ્વતી પુ. ૧૮ પૃ. ૬૭.)

(૬૯) ઉદયપુરના મહારાણા જગત્સિંહ (રાજ્ય સં ૧૬૮૪ થી સં ૧૭૦૬) પર વિજયદેવે અને તેમના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ ભારે પ્રભાવ પાડ્યો હતો. વિજયદેવના ઉપદેશથી તે રાણાશ્રીએ વરકાણા તીર્થમાં પોષ દશ-મીના દિને આવતા યાત્રાળુઓ પાસેથી મુંડકુ લેવામાં આવતું તે બંધ કર્યું તેનો શિલાલેખ તે મંદિરમાં કરવામાં આવ્યો (હજુ પણ તે પથ્થર મોબુદ છે.) તેમ તામ્રપત્ર પણ કરી આપ્યું હતું. પછી રાણાએ પોતાના પ્રધાન ઝાલા કલ્યાણજી દ્વારા મોકલેલ આમંત્રણથી તેમણે ઉદય-પુરમાં ચોમાસું કર્યું અને ઉપદેશ કરતાં રાણાએ-(૧) પીંછોલા અને ઉદયસાગર એ બે તળાવોમાં માછલાં પકડવા બળો નાખવા દેવી નહિ. (૨) પોતાના રાજ્યાભિષેક દિન-શુરુવારે અમારી પળાવવી-કોઈ જીવ મારે નહિ. (૩) પોતાના જન્મમાસ-ભાદ્રપદ માસમાં હિંસાનું નિવારણ કરવું-કોઈ જીવહિંસા કરે નહિ. (૪) મચિન્દ નામના દુર્ગમાં કુંભલવિહાર-કુંભારાણાએ કરાવેલ જૈન ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરવો-આ ચાર બાબતો સ્વીકારી હતી. (જૈન સા. ઇ. પૃ. ૫૧૭)

(૭૦) અકબરના સમયમાં રાજપૂતાના (મારવાડના વીકાનેરમાં) કર્મચંદ્ર મંત્રી કરીને ચોસવાલ વણિક જ્ઞાતિમાં શૂરવીર, બુદ્ધિશાળી ઢાની પુરુષ થયો. તે ચુસ્ત જૈન અને કુશળ રાજદ્રારી નરપુંગવ હતો. તેની કીર્તિ આખા રાજપૂતાનામાં અને મોગલ સામ્રાજ્યમાં ઘણીજ પ્રસરેલી હતી. તેનું કુલ પ્રાચીનકાળથી ઘણું પ્રખ્યાત અને ગૌરવશાળી હતું. (જૈ. સા. પૃ. ૫૭૧)

તેને તિલક કરવામાં આવતું પાછળથી આ પ્રયા થઈ હતી તે મહારાણા સ્વરૂપસિંહે સં. ૧૬૧૨ ના પરવાનાથી પુનઃચાલુ કરી. તે આજ્ઞાનું વળી પાલન ન થયું ત્યારે હમણાંજ સ્વર્ગસ્થ થયેલ મહારાણાએ સં. ૧૬૫૨માં ફરી આજ્ઞા આપી ચાલુ કરી. યોગાજી પૃ. ૭૮૬ની નોંધ.

- (૭૧) જય સોમકૃતસંસ્કૃત મંત્રીકર્મચંદ્ર પ્રબંધ અને જયસોમના શિષ્ય શુભવિજયે જૂનરાત્રી પદમાં રચેલ તેનો અનુવાદ કે જેમાંથી નીચેની હકીકત લીધી છે.) તેને બીકાનેરના રાયકલ્યાણે મંત્રી બનાવ્યો, તેણે શત્રુજય; ગીરનાર; ખંભાત, આણુની યાત્રા કરી, રાજકુમાર રાયસિંહને લઈ સેના વડે જોધ-પુરનું રાજ લઈ રાજના ગોખમાં રાયકલ્યાણને ઘેસાડી તેના પૂર્વજ નો સંકલ્પ પૂરો કર્યો. તેથી તે રાજાએ ખુશ થઈ વર માગવાનું કહેતાં મંત્રીએ માગ્યું કે આખા ચતુર્માસ દરમ્યાન કંદોઈ, ઘાંચી; કુંભાર પોતાનો ધંધો ન કરે, વણિકો માલ નામનો રાજકર છોડી દેવો ને તેમનો માંડવીના ઢાણનો ચોથો ભાગ માફ કરવો તથા છાલીનો (ઉરબ્ર અજ આદિનો) કર કાઢી નાખવો. આ પ્રમાણે રાજાએ કરી આગ્યું અને વણુમાગ્યા ચાર ગામ વંશપરંપરા બક્ષિસ કર્યા.
- (૭૨) આ મંત્રીએ બાદશાહને આદેશ થતાં દિલ્હી પર હક્કો કરવા નાગોરથી જતા ઇબ્રાહીમ મીર્જાના લશ્કરને નસાડયું-તોડયું. વળી શુજરાતમાં પહોંચેલા મહમદ હુસેન મીર્જાની સાથે લડાઈ કરી તેને જીત્યો. સોજીત, સમીયાણા બલોર અને આણુ દેશને પણ સર કર્યા. મોગલ સેનાએ આક્રમેલ આણુ તીર્થ પર અકબરના ફરમાનથી ત્યાંના ચેત્યોની પુનઃ સુવ્યવસ્થા કરી. શિવપુરી-સીરોહીથી આવેલાં બંદિજનોને અન્નવસ્ત્ર આપી પોતાને ઘર લાવી સન્માન્યા. આણુ પરના પ્રસાદને સુવર્ણકંડ ધ્વજ અને કલશથી મંડિત કર્યો. સમીયાણા સર કરતાં પકડાયેલ બંદિવાનોને છોડાવ્યા. સં. ૧૬૩૫ માં પડેલા મહા દુષ્કાળમાં ૧૩ માસ શત્રુકાર ખોલી રોગગ્રસ્ત દીન અને નિર્બલજનોનું રક્ષણ કર્યું. મોગલ^{૨૦} તુરસમખાને સીરોહી દેશ લુટ્યો ને ત્યાંથી હજાર જૈન પ્રતિમા તેમાંથી સોનું નીકળશે એમ બાણી શાહી દરબારમાં લઈ ગયો તેને સોનેયા આપી કર્મચંદે બીકાનેરમાં આણી (આ ૧૦૮૫ અતિ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ બીકાનેરમાં ચિંતામણીજીના મંદિરના લોંચરામાં રાખેલી છે. તે આ ૧૬૮૭ ના વર્ષના કાર્તિક સુદી ૩ ને દિને ઉત્સવ પૂર્વક બહાર કાઢી વહી ૪ ને દિને પુનઃ લોંચરામાં મૂકી દીધી છે.)
- (૭૩) કર્મચંદ્ર વલ્હરાજ (વલ્હરાજ) નો વંશજ હોવાથી બચ્ચાવત કહેવાતો. તેનું મહેત્ત વધારવા માટે અકબરે એવો પ્રસાદ કર્યો કે તેના-વસ્તરાજના

૨૦. તુરસમખાનનું નામ અમુલકજલના અકબર નામની હકીકતમાં આવે છે. પણ શ્રીયુત ઝોઝા તે અકબરનામના વૃતાંતની ઘણી ઘણી વાતો ખોટી બહેર કરે છે. ગમે તેમ હો આ પ્રબંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તુરસમખાને સીરોહી લૂટવાની વાત સત્ય છે, કારણ કે આ પ્રબંધલગભગ સમકાલીન છે.

વંશજોની સ્ત્રીઓના જ પગે સોનાનાં આભૂષણો પહેરી શકાય. (ત્યારથી તેમ થાય છે.) તુરસમખાને ગુર્જર વિષય (ગુજરાત) માંથી આણેલા વશિક બંદિવાનેને વગર દ્રવ્યે છોડાવ્યા. સ્વધર્મી બંધુઓને અનેક પ્રકારનું દાન હર્ષ સંતુષ્ટ કર્યા. શેત્રુજય અને મથુરાનાં જીર્ણ ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને કાબુલ સુધીના પ્રદેશમાં દરેક સ્થળે દ્હાણી કરી. ખરતર જયસોમ ઉપાધ્યાય પાસેથી ૧૧ અંગનું શ્રવણ ભીકાનેરમાં કર્યું અને લેખકો પાસે પવિત્ર આગમો લખાવવામ. ઘણું દ્રવ્ય ખરચ્યું. શેત્રુજય અને ગિરનાર પર નવાં જિનમંદિરો કરવા ધન મોકલ્યું. ચાર પર્વ (આઠમ, ચૌદશ, પૂણિમા, અમવાસ્યા) પોતે પાળી, રાજ્યદેશથી કાઝ લોક-કુંભાર આદિ પાસે પળાવી. અને આખું ચતુર્માસ તે લોકો પાસે પળાવ્યું. રાજ રાજ-સિંહ પાસે આખા મરૂમંડલમાં વૃક્ષના છેદનનો નિષેધ કરાવ્યો. તથા સતલજ, ડેક અને રાવી એ ત્રણ નદીઓમાં માછલાંવી હિંસા બંધ કરાવી. સેના હર્ષ હડકામાં રહેતા બલોચી (બલુચી)ઓને હરાવી તેમના બંદિઓને છોડાવ્યા. જિનમંદિરમાં સ્નાત્ર પૂજાઓ કરાવી. કૃદ્ધાધિમાં રહી ખરતર જિનહત્તસૂરિ અને જિનકુશલસૂરિના સ્તૂપ કરાવ્યા.

(૭૪) પછી પોતાના રાજનું કલુષચિત્ત વલણબાળી પોતે મેડતામાં વાસ કર્યો. અકબર બાદશાહેનું ફરમાન કર્મચંદ્રને મોકલવાનું રાજ રાયસિંહ પર આવતાં રાજાએ મંત્રીને મોકલ્યું. આથી કર્મચંદ્ર અજમેર આવી જિનહત્ત-સૂરિના સ્તૂપની યાત્રા કરી ત્યાંથી લાહોર આવી અકબર બાદશાહેને મળ્યો, શાહે રાજાની અવકૃપા વગેરે બાળી મંત્રીને પોતાની પાસે રાખ્યો. સારો હાથી પછી શિકારી ઘોડો બક્ષી તેને ગંબધિકારી-બંડારી બનાવ્યો.

(૭૫) એક દિવસે અકબર બાદશાહે જિનદર્શનમાં કોણ સારા ગુરૂ છે તે પૂછતાં કોઇએ ખરતર ગચ્છના આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિનું નામ આપ્યું. પછી તેમના શિષ્ય કર્મ ચંદ્ર છે. એમ બાળી તેમને બોલાવી પોતાના પાસે સૂરિને લઈ આવવા તેને ફરમાન દીધું. આચાર્ય (ગુજરાતમાં) ખંભાતમાં હતા. તે શાહી હુકમ જોઈ અમદાવાદ-સીરાહી થઈ સુવર્ણગિરિ (બલોર) કમે આવી ત્યાં ચોમાસુ કર્યું માગશર માસમાં વિહાર કરી મેડતા, નાગોર, વીકાનેર, બાપેઉ, રાજલદેશર, માલસર, રિણુપુર થઈને સરસ્વતીપત્તન (સરસા) માં આવી કાગણ સુદ ૧૨ (ઈદ) ને દિને લાહોરમાં આવ્યા. બાદશાહે ગોખમાં આવી સૂરિનું સન્માન કર્યું અને તેના આગ્રહથી આચાર્યે લાહોરમાં ચતુર્માસ કર્યું. આ વખતે જયસોમ, રત્નનિધાન, ગુણવિનય અને સમયસુંદર સાથે હતા.

(૭૬) જિનચંદ્રસૂરિ અને અકબર બાદશાહ એ બે વચ્ચે વાર્તાલાપ થયો, તે સૂરિએ જણાવ્યું કે દ્વારકામાં બધાં જૈન જૈનેતર દહેશંદેવ-મંદિરોનો નવ-રંગખાને વિનાશ કર્યો છે. તો જિનમંદિરોની રક્ષા થવી હટે બાદશાહે ત્યાં ઉત્તરમાં કહ્યું કે શેત્રુજયયાદિ સર્વ જૈન તીર્થો હું આ કર્મચંદ્ર મંત્રીને સ્વાધીન કરું છું. તે સખંધીનું ફરમાન પોતાની મુદ્રાથી અંકિત કરી આજમખાનને આપ્યું કે સર્વ તીર્થ કર્મચંદ્રને બક્ષેલાં છે તો તેની રક્ષા કરો, આથી શેત્રુજય પર મ્લેચ્છોએ કરેલા ભંગનું નિવારણ થયું.

(૭૭) અકબરને કાશ્મીર જવાનું થયું તે પહેલાં તેણે મંત્રી પાસે જિનચંદ્રસૂરિને બોલાવી તેનો ધર્મલાભ લીધો અને તે વખતે તે સૂરિના પુણ્યહેતુ માટે અષાઠ સુદ ૯ થી સાત દિવસ સુધી આખા સામ્રાજ્યમાં અમારિ પળે જીવહિંસા ન થાય એવું ફરમાન કાઢી તેને ૧૧ સુખામાં મોકલી આપ્યું. આ ૨૧ હુકમ સાંભળી શાહને રંજવા તાબાના રાજાઓએ પોત પોતાના દેશમાં કોઈએ ૧૫, કોઈએ ૨૦, કોઈએ ૨૫, કોઈએ એક માસ તો બે માસ સુધીની અમારિ પાળવાના હુકમ કર્યા સૂરિ લાહોર રહે પણ તેમના શિષ્ય માનસિંહને કાશ્મીર મોકલવા શાહે કહેવરાવ્યું. માનસિંહ કાશ્મીર ગયા અને તેમના કહેવાથી શાહે ત્યાંના સરોવરનાં જલચરને જીવોને હિંસાથી મુક્ત કર્યા. શાહે કાશ્મીર સર કર્યા પછી તે લાહોર આવ્યો.

(૭૮) અકબરશાહે લાહોરમાં જિનચંદ્રસૂરિને યુગપ્રધાન પદ ને તેમના શિષ્ય માનસિંહને આચાર્યપદ આપ્યું ને નામ જિનસિંહસૂરિ રાખ્યું. (સંવત ૧૬૪૯ ના ફાગણ સુદ બીજ) તે વખતે જયસોમને તથા રત્નનિધાનને પાઠક પદ અને ગુણવિનય તથા સમયસુંદરને વાચક પદ આપવામાં આવ્યું. કર્મચંદ્ર મંત્રીની વિનંતિથી આ અવસરે બાદશાહે અમારિ ઘોષણા કરી, સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) ના સમુદ્રમાં એક વર્ષ હિંસા ન થાય તેમ કર્યું અને લાહોરમાં એક દિવસ માટે સર્વ જીવની રક્ષા કરી. કર્મચંદ્રે મૂળસ્વામી રાજા રાજસિંહ પાસે જઈ તેને નમી આજ્ઞા લઈ આ મહોત્સવ અતિથય હાન પૂર્વક કર્યો. (આ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી કર્મચંદ્ર પ્રબંધમાંથી લીધું છે તે મૂળ સંસ્કૃતમાં ક્ષેમશાખામાં પ્રમોદ-

૨૧ આ ફરમાનની નકલ માટે જુઓ સરસ્વતી માસક જુન ૧૯૧૨, હીરવજ્ય-સર પર લેખ, કૃપારસદોશમાં શ્રી જનવજ્યની પ્રતાવના, જૈનયુગ જેઠ-ત્રાવણ ૧૯૮૬ તો અંક

માણિક્ય શિષ્ય જયસોમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૫૦ ના વિજયાદશમી દીને લાહોરમાં રચ્યો ને તે પર સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તેના શિષ્ય ગુણવિનયે સં. ૧૬૫૫માં રચી અને તે વર્ષમાં તે ગુણવિનયે ગુજરાતી પદ્યમાં અનુવાદ રચ્યો.

(૭૬) સં. ૧૬૬૯માં જહાંગીર બાદશાહે એવો હુકમ કર્યો હતો કે સર્વ દર્શનના સાધુઓને દેશ બહાર કરવા. આથી જૈન મુનિમંડળમાં સર્વત્ર ભીતી ઉત્પન્ન થઈ. જિનચંદ્રસૂરિએ પાટણથી આગ્રા આવી બાદશાહને સમજાવ્યો ને આગળનો હુકમ રદ કરાવ્યો. (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૫૭૫)

(૮૦) જિનસિંહસૂરિના પદ્મધર જિનરાજસૂરિએ લોદ્રવપત્તનમાં જેસલમેરવાસી થીરૂશાહે ઉદ્ધાર કરાવેલ વિહાર શંગાર ચિત્રમણિ પાર્શ્વનાથના ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૭૫ માં અને તે વર્ષમાં અમદાવાદના પોરવાડ સોમજી પુત્ર રૂપજીએ શત્રુજય પર કરાવેલ ચતુર્દાર વિહારમાં ઋષભનાથની અને ૫૦૧ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આ સૂરિના હાથે કરાવી. ઉક્ત થીરૂશાહે સં. ૧૬૮૨માં શત્રુજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં ગણધરોની પાહુકા કરાવી. અને સં. ૧૬૯૩ માં લોદ્રવામાં અનેક દેવગૃહો બંધાવ્યા. આ થીરૂશાહનો પુસ્તક ભંડાર જેસલમેરમાં છે. (જૈન સાં નો ઇતિહાસ પૃ. ૫૭૫).

(૮૧) ગામ બનેડા, સ્ટેશન મંડલથી ઉત્તર દિશામાં બીલવાડાની પાસે જૈનનું મોટું રીખવદેવ ભગવાનનું મંદિર છે. તેમાં ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. તે ત્રણ પ્રતિમાની નિચે એક મોટો ભંડાર છે. તે મંદિરનો સભામંડપ એવડો વિશાળ છે કે તેમાં એક હજાર માણસ ખુશીથી બેસી શકે. આ મંદિર જોવા લાયક ને ઐતિહાસિક છે.

(૮૨) ગામ ગોશુંદા (મોટા ગામ) ઉદેપુરથી નવ માઈલ પશ્ચિમ દિશાએ છે. ત્યાં જંગલમાં એક મોટું જૈન મંદિર છે, તે મંદિરમાં પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર બે ખીલા ઠોકેલા છે, તે ખીલાઓ થોડા વર્ષ પહેલાં ગામના લોકો કાઢવા ગયા હતા, અને તે કાઢી નાખવા જતી વખતે કાળો નાગ, ઘોળો નાગ એમ બન્ને નીકળ્યા હતા. તેથી ખીલા કાઢનાર માણસો બેભાન થઈ ગયા. આવી ચમત્કારી ઘટના ઉદયપુર રાજ્યના રેવન્યુ કમિશનર સાહેબ શ્રીયુત મોતીલાલ વોરાએ કહી હતી.

(૮૩) નંદરાય ગામના મંદિરમાં શ્રી નૌમનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે. (સં. ૧૧૭ ની જણાય છે) આથી માલુમ પડે છે કે જૈન ધર્મ પુરાણ કાળથી આદ્યો આવે છે.

‘ જૈનોની પ્રાચીન ઐતિહાસિક નોંધ ’ જેટલી બની તેટલી સારા સારા પ્રાચીન સાહિત્યો દ્વારા મારી ચક્રિત અનુસાર મેળવી જનતા સમક્ષ રજુ કરી છે, આજે જૈન સમાજની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન દશામાં છે, એક જમાનામાં જૈનો ચાલીસ લાખની સંખ્યામાં હતા, આજે ત્રણ પ્રીરકાઓમાંની સંખ્યા ફક્ત સાડા અગીઆર લાખના આશરે છે, તેમાં મંદિરમાર્ગી ફક્ત સાડા ચાર લાખની સંખ્યા છે, જૈન મંદિરો આખા હિન્દુસ્થાનમાં લગભગ છત્રોસ હજાર છે, એકલા મેવાડમાં જ પાંત્રીસો મંદિરો છે. આ વસ્તુ શું બતાવે છે ? આખી દુનિયાની દોલત એક વખતના જમાનામાં જૈનોના ચર્ચોમાં હતી. રાજસૂતા પણ જૈનોના હાથમાં હતી, આજે એ જૈનો કઈ સ્થિતિમાં છે, તે આજના સંચાલકો અને મોટેરાઓ જરૂર ખ્યાલ કરશે.

‘ મને આશા છે કે જનતા આ ઐતિહાસિક નોંધ ઉપર પુરેપુરું ધ્યાન આપશે, અને ભૂતકાળના જૈનોની શું બહોજલાલી અને જૈનાચાર્યોનો અન્ય કામ ઉપર કેવો પ્રભાવ હતો તેનો વિચાર કરી વર્તમાન કાળમાં સુધારો કરી જૈન તરીકેની ફરજ બજાવવા કટિબદ્ધ થશે, અને જનતાને સુખી કરવા અને ધાર્મિક શ્રદ્ધા મજબુત કરવા પ્રયત્ન કરશે. ’

લી. ભોગીલાલ કવિ.

॥ સમાપ્ત ॥

શેઠ કર્મશાહનો ટુંક સાર

ભાગ્યશાળી પુરુષોનું નામ હરહંમેશ જગતની ભૂમિ ઉપર આવ્યા જ કરે છે. એવો એક મહાપુરુષ મેવાડની ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયો અને જેણે પોતાના બાહુળ્યથી અને શ્રદ્ધાથી રાજાઓના અને બાદશાહોના મન જીત્યા. એ મહાપુરુષનું નામ કર્મશાહ હતું. અને જેણે પવિત્ર શત્રુજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેનું ટુંકું જીવન અત્રે આપવામાં આવ્યું છે.

૧ સં. ૧૫૮૭માં શેઠ કર્મશાહે વૈશાખ (ગુજરાતી ચૈત્ર) વદ ૬ ને દિને શત્રુજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કર્યો. તેનો ટુંકમાં ઇતિહાસ એ છે કે ચિત્તોડમાં ઓસવંશ (ઓસવાલ જ્ઞાતિ) ની વૃદ્ધ શાખામાં (વીસા) સારણદેવ નામનો પુરુષ થયો, તે જોઈ આમ રાજાનો વંશજ હતો. તેના રામદેવ-લક્ષ્મણસિંહ-ભુવનપાલ-ભોજરાજ-ઠક્કરસિંહ-ખેતાનરસિંહ-તોલા અનુક્રમે ધ્યા તોલાશાહ મેવાડના મહારાજા સાંગાનો પરમ મિત્ર હતો તેને લીલુ નામની પત્નિથી થયેલ પાંચ પુત્રોમાં સૌથી નાનો કર્મશા શ્રેષ્ઠ અને જ્ઞાતિમાન હતો.

૨ તપાગચ્છા રત્નાકર પક્ષની બહુકચ્છીય શાખાના વિજયરત્નસૂરિ શિષ્ય ધર્મરત્નસૂરિ સાથે સં. ધનરાજનો સંઘ આખૂ વગેરે તીર્થની યાત્રા કરતો મેઢપાટ (મેવાડ) માં આવ્યો. ચિત્રદૂટમાં રાજ્ય કરતા સાંગા મહારાજા (રાજ્ય સં. ૧૫૬૫થી ૧૫૮૫) નામના મહા પ્રતાપી રાજાએ માન પૂર્વક સામા જઈ માન આપ્યું. તોલાશાહે સૂરિ પાસે જઈ શત્રુજય પર સમરાશાહે સં. ૧૩૭૧માં સ્થાપિત કરેલ બિંબનું મસ્તક ચ્લેચ્છો (મુસલમાનો) એ પુનઃ કોઈ સમયે ખડિત કરી દીધું હતું તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો મનોરથ સિદ્ધ થશે કે નહિ, એ પૂછતાં સૂરિએ જણાવ્યું કે 'તારો પુત્ર કર્મશાહ તે ઉદ્ધાર કરશે.' સૂરિ સંઘ સાથે આજ્ઞા ગયા પણ પોતાના શિષ્ય વિનયમંડને ત્યાં રાખી ગયા. પછી તોલાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયા.

૩ પછી ગુજરાતનો શાહબહો બહાદુરખાન ચિત્તોડમાં જતાં ત્યાંના રાજાએ તેનું સન્માન કર્યું કર્મશાહ કાપડનો વેપાર કરતો હતો તેની પાસેથી શાહબહોએ પુષ્કળ કાપડ ખરીદ્યું, અને બંને વચ્ચે મૈત્રી થઈ, શાહબહોને દેશમાં જવા માટે ખર્ચી ખૂટી એટલે કર્મશાહે એક લાખ રૂપિયા બિન-સરતે આપ્યા. પછી આ શાહબહો સં. ૧૫૮૩માં બહાદુરશાહ એ નામધારી અમદાવાદની ગાદી પર બેઠો.

(શેઠ કર્મશાહના વંશજ)

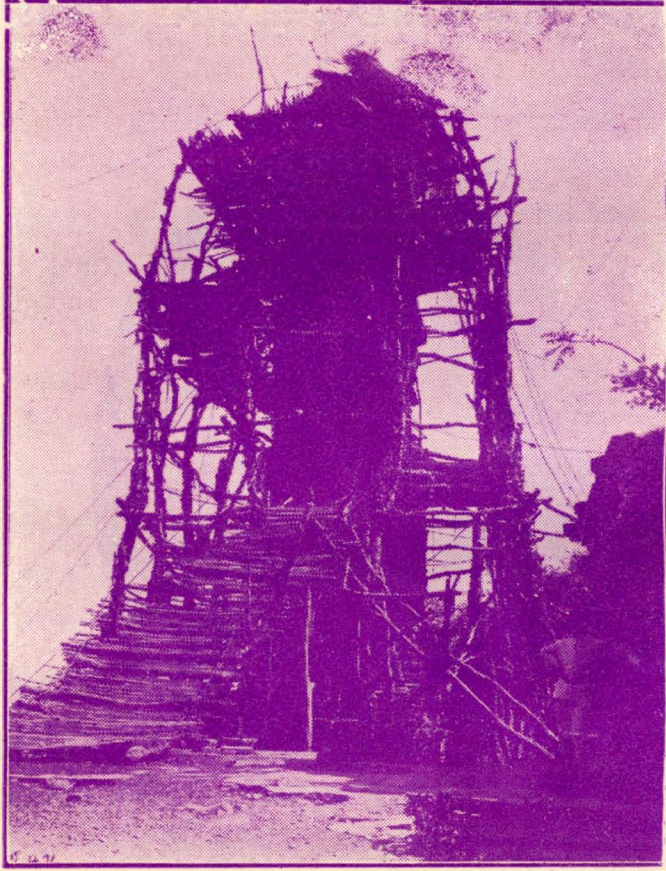
શ્રીમાન્ અમ્બાલાલજી દોસી ઉદયપુર (મેવાડ)

જેન તરીકે અજોડ સેવા કરનાર શેઠ કર્મશાહ કે જેને સં. ૧૫૮૭ ના વૈશાખ (ગુજરાતી ચૈત્ર) વદ ૬ ના દિવસે શત્રંજયનો ઉધ્ધાર કર્યો હતો, જેઓએ જૈનોનું તેમજ શાસનનું ગૌરવ વધાર્યું હતું તેઓશ્રીના વંશજ શ્રીમાન્ અમ્બાલાલજી દોશી હાલ ઉદયપુર રાજ્યમાં સારા હોદ્દા ઉપર છે. તેઓ ધણીજ ધાર્મિક ભાવનાવાળા છે, પરમાત્મા નરવીર કર્મશાહના વંશજને સદા સુખી અને દીર્ઘાયુ રાખે.

લી. કવિ ભોગીલાલ

મેવાડના અણુભોલ જવાહર યાને આત્મબલિદાન.

જૈનોનો અસલ ઐતિહાસીક પુરાતન ૧૦૦૦ વરસનો જુનો કીર્તિસ્તંભ
ચિતોડ (મેવાડ).

(સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિ)

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat

www.umaragyanbhandar.com

૪ પછી કર્મશાહ બાદશાહને મળવા આવતાં તેને બહુમાન મળ્યું. ત્યાં રહેલા સોમધીરગણિનો ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યા. અગાઉનાં આપેલાં નાણાં બાદશાહે પાછા આપ્યાં ને ‘બીજું કંઈ હું શું કરું? કંઈ પણ સ્વીકારો’ એમ કહેતાં કર્મશાહે કહ્યું કે શત્રુજય પર મારી કુલદેવીની સ્થાપના કરવા ચાહું છું. તો આપે અગાઉ આપેલ વચન યાદ કરી તેમ કરવા આજ્ઞા આપો. બાદશાહે તે સ્વીકારી કોઈ પણ પ્રતિબંધ ન કરે તેવું ફરમાન કરી આપ્યું. આ લઈ કર્મશાહે શત્રુજય તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં આવતા દરેક જૈન ચૈત્યમાં સ્નાત્ર મહોત્સવ અને ધ્વજારો પણ કરતા, દરેક ઉપાશ્રયમાં સાધુના દર્શન કરી વસ્ત્ર-પાત્રાદિનું દાન કરતા, દરિદ્ર લોકને યથાયોગ્ય દ્રવ્યસહાય આપતા અને ચીડીમાર-મચ્છીમાર આદિ હિંસકને તે પાપકર્મથી મુક્ત કરતા કર્મશાહ સ્તંભનતીર્થ (ખંભાત) પહોંચ્યા, ત્યાં વિનયમંડન પાઠકને વંદન કર્યું. પાંચ છ દિનમાં શત્રુજયગિરિ દેખાયો ને પછી છેટેથી વંદન સ્તુતિ કરી તલેટીમાં સંઘ પહોંચ્યો આ વખતે સૌરાષ્ટ્રનો સુભા મયાદખાન (મુઝાહિદખાન) હતો તે આથી મનમાં બળતો હતો છતાં બહાદુરશાહનું ફર્માન એટલે કંઈ વિરૂદ્ધ કરી ન શક્યો. ગુજરવંશના રવિરાજ અને નૃસિંહે (કે જે બંને તે સુખાના મંત્રી હતા.) કર્મશાહને ઘણી સહાય આપી. પછી ખંભાતથી વિનયમંડન પાઠક પણ સાધુ સાધ્વીનો પરિવાર લઈ આવી પહોંચ્યા મહામાત્ય વસ્તુપાલે લાવી રાખેલી મસ્માણી ખાણના પાપાણખંડો ભૂમિગૃહમાંથી કઢાવી તેની પ્રતિમા વસ્તુશાસ્ત્રમાં વિદ્વાન વાચક વિવેકમંડન અને પંડિત વિવેકધીરની દેખરેખ નીચે બનાવરાવી. પછી સર્વ સંઘોને આમંત્રણ મોકલી બોલાવી સં. ૧૮૫૬ના વૈશાખ વદિ (ગુજરાતની ગણનાએ ચૈત્ર વદિ) ૬ રવિવારને દિને ધર્મરત્નસૂરિ શિષ્ય-પદ્ધર વિદ્યાનમંડનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ રીતે શત્રુજયની ખંડિત પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર કર્મશાહે કર્યો અને અને તેની પ્રશસ્તિ ઉક્ત સૂરિના શિષ્ય વિવેકધારે બનાવી અને તે ઉપરાંત તેમણે તે સંબંધી શત્રુજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં રચ્યો.^{૨૨} (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૦૩).

૨૨. આ કર્મશાહ અને તેમના ઉદ્ધાર સંબંધી વિશેષ માહોતી માટે જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત તે પ્રબંધ તથા શિલાલેખ.

શ્રી હર્માશાહની વંશાવલી

શ્રી જૈનાચાર્ય અપભ્રંશ્વરિજ્ઞાના ઉપદેશથી આમરાભ જ્ઞાનધર્મી બન્યા, જોમના વંશમાં સારણુદેવજી થયા.

સારણુવદેજી

રામદેવજી

લક્ષ્મીસિંહજી

ભુવનપાલજી

લોખરાજજી

હાફરસિંહજી

ખેતા નરસિંહ

તોલાશાહજી

(શ્રી-વારાહે-વીહ)

રત્નાશાહજી

(શ્રી-રજમલદે)

શ્રીરંગજી

પોઆશાહજી

શ્રી-પદમાદે

" પાટમદે

માણિકજી

હીરાજી

ગણેશશાહજી

શ્રી-ગણદે

" આરવદે

દેવાજી

દશરથજી

શ્રી-દેવદે

" હરમદે

કાલકાજી

લોખશાહજી

શ્રી-માલવદે

" હર્ષમદે

મોહનજી

કર્મશાહજી

શ્રી-કામલદે

" કેપૂરદે

સુહવી (પુત્રી)

બીજી સોમાખાઈ સોનાખાઈ આનાખાઈ પનાખાઈ

રાયચંદ

ધનરાજ

રામલાલ

ચંદનમલ

અખાલાલ

ભરલાલ ઉરલાલ મનોહરલાલ જ્વલંતસિંહ નવલસિંહ

હાલમાં તેઓ (કર્મશાહના વંશજ) (આ નિશાનીવાળાઓ) ઉદયપુરમાં હયાત છે. જેઓનું નામ શ્રીસુત અખાલાલ રોચી છે, અને સવકાસી હોવા ઉપર છે.

આરોટ લોકોના જુના કાવ્યો પરથી નીચેની વંશાવલી લીધેલી છે એટલે સાધારણ સંદેહ છે છતાં શુદ્ધિ કરીને મેવાડના મહારાણાઓની સંવત ૧૬૧ ની સાતથી રાજ્યાભિષેકની નામ વાર યાદી કરી છે.

નંબર	મહારાણાઓના નામ	રાજ્યાભિષેકની સાલ વિક્રમી.	રાજ્ય અધિકારનો સમય		
			વર્ષ	મહિમા	દિને
૧	રાવલભાયા	૧૬૧	૧૦૧	૧	૩
૨	રાવલ ખુમાણ	૨૬૨	૧૦	૧	૫
૩	રાવલ ગોવિંદ	૩૫૨	૨૬	૩	૬
૪	રાવલ મહેન્દ્ર	૩૮૧	૭૦	૦	૬
૫	રાવલ અલ્લુ	૪૫૧	૭૦	૨	૧૧
૬	રાવલ સીંહા	૫૨૧	૪૧	૬	૧
૭	રાવલ શક્તિપ્રભાર	૫૬૨	૨૫	૧૧	૩
૮	રાવલ શાલિવાહન	૫૮૭	૩૧	૧	૫
૯	રાવલ નરવાહન	૬૧૮	૨૮	૩	૨
૧૦	રાવલ અમ્બાપ્રસાદ	૬૪૬	૪૫	૦	૪
૧૧	રાવલ કીર્તિવર્મા	૬૬૧	૪૧	૧	૧
૧૨	રાવલ નરવર્મા	૭૩૨	૨૧	૩	૭
૧૩	રાવલ નરવૈ	૭૫૩	૨૬	૩	૮
૧૪	રાવલ ઉત્તમ	૭૭૬	૧૭	૨	૫
૧૫	રાવલ કીશવ	૭૬૬	૧૧	૩	૩
૧૬	રાવલ કર્ણાદિત્ય	૮૦૭	૪૨	૩	૭

નંબર	મહારાજાઓના નામ	રાજ્યાભિષેકની સાલ વિક્રમી	રાજ્ય અધિકારનો સમય		
			વર્ષ	મહિના	દિન
૧૭	રાવલ ભાવસિંહ	૮૩૬	૪૧	૫	૧
૧૮	રાવલ ગાત્રસિંહ	૮૮૦	૪૬	૧	૬
૧૯	રાવલ હંસરાજ	૯૨૬	૩૫	૩	૧૮
૨૦	રાવલ યોગરાજ	૯૬૧	૩૫	૩	૨
૨૧	રાવલ ઝેરડ	૯૬૬	૪૦	૫	૬
૨૨	રાવલ વૈરસિંહ	૧૦૩૬	૩૦	૬	૧૪
૨૩	રાવલ તેજસિંહ	૧૦૬૬	૪૦	૫	૧૩
૨૪	રાવલ સમરસિંહ	૧૧૦૬	૫૨	૧૧	૫
૨૫	રાવલ રત્નસિંહ	૧૧૫૮	૧	૩	૫
૨૬	રાવલ કર્ણસિંહ	૧૧૫૯	૪૨	૧	૨૫
૨૭	રાણા રાહુ	૧૨૦૧	૬૧	૩	૫
૨૮	રાણા નરપતિ	૧૨૬૨	૩૩	૫	૧૫
૨૯	રાણા દીનકરજી	૧૨૬૫	૬	૬	૩
૩૦	રાણા જયકરજી	૧૩૦૧	૫	૨	૧
૩૧	રાણા નાગપાળ	૧૩૦૬	૫	૬	૬
૩૨	રાણા પુષ્પપાળ	૧૩૧૧	૪	૨	૨૮
૩૩	રાણા પૃથ્વીપાળ	૧૩૧૫	૪	૩	૬
૩૪	રાણા ભૂષસિંહ	૧૩૧૬	૩	૫	૬
૩૫	રાણા લીમસિંહ	૧૩૨૨	૪	૫	૬

નંબર	મહારાણાઓના નામ	ગળ્યાભિષેકની સાલ વિક્રમી.	રાજ્ય અધિકારનો સમય		
			વર્ષ	મહિના	દિન
૩૬	રાણા જયસિંહ	૧૩૨૬	૫	૩	૫
૩૭	રાણાગડલદમણસિંહ	૧૩૩૧	૧૫	૩	૪
૩૮	રાણા અરિસિંહ	૧૩૪૬	૦	૧	૦
૩૯	રાણા અજયસિંહ	૧૩૪૬	૧૧	૪	૩
૪૦	રાણા હમીરસિંહ	૧૩૫૭	૬૪	૭	૪
૪૧	રાણા શેત્રસિંહ	૧૪૨૧	૧૮	૪	૧૦
૪૨	રાણા લક્ષ્મસિંહ(લાખા)	૧૪૩૬	૧૫	૪	૧
૪૩	રાણા મોહલ	૧૪૫૪	૨૧	૧	૩
૪૪	રાણા કુલા	૧૪૭૫	૫૦	૩	૪
૪૫	રાણા ભિલા	૧૫૨૫	૫	૫	૫
૪૬	રાણા રાયમલ	૧૫૩૦	૩૫	૧	૨
૪૭	રાણા સંઘામસિંહ (સાંગા)	૧૫૬૫	૨૧	૫	૬
૪૮	રાણા રત્નસિંહ	૧૫૮૬	૪	૪	૫
૪૯	રાણા વિક્રમાદિત્ય	૧૫૯૦	૨	૭	૩
૫૦	રાણા ઉદયસિંહ	૧૫૯૨	૩૬	૨	૧
૫૧	રાણા પ્રતાપસિંહ	૧૬૨૮	૨૪	૧૦	૨૬
૫૨	રાણા અમરસિંહ	૧૬૫૨	૨૪	૦	૦
૫૩	રાણા કરણસિંહ	૧૬૭૬	૮	૦	૧૦
૫૪	રાણા જમલસિંહ	૧૬૮૪	૨૫	૧	૧૬

નંબર	મહારાણાઓના નામ	રાજ્યાભિષેકની સંલ વિક્રમી.	રાજ્ય અધિકારનો સમય		
			વર્ષ	મહિના	દિન
૫૫	રાણા રાજસિંહ	૧૭૦૬	૨૮	૨	૬
૫૬	રાણા જયસિંહ	૧૭૩૭	૧૮	૬	૨૮
૫૭	રાણા અમરસિંહ	૧૭૫૫	૧૨	૩	૫
૫૮	રાણા સંઘ્રામસિંહ	૧૭૬૭	૨૩	૮	૬
૫૯	રાણા જગતસિંહ	૧૭૬૦	૧૭	૧૦	૧૧
૬૦	રાણા પ્રતાપસિંહ	૧૮૦૭	૨	૭	૧૦
૬૧	રાણા રાજસિંહ	૧૮૧૦	૭	૨	૧૨
૬૨	રાણા અરિસિંહ	૧૮૧૭	૧૨	૧૧	૧૮
૬૩	રાણા હમીરસિંહ	૧૮૨૬	૫	૮	૬
૬૪	રાણા ભીમસિંહ	૧૮૩૪	૫૦	૩	૭
૬૫	રાણા જવાનસિંહ	૧૮૮૪	૧૦	૪	૨૦
૬૬	રાણા સર્કારસિંહ	૧૮૬૫	૩	૬	૨૩
૬૭	રાણા સ્વરૂપસિંહ	૧૮૬૮	૧૬	૪	૬
૬૮	રાણા શમ્ભુસિંહ	૧૬૧૮	૧૨	૧૦	૧૨
૬૯	રાણા સંજયનસિંહ	૧૬૩૧	૧૦	૩	૬
૭૦	રાણા કુતેસિંહ	૧૬૪૧			
૭૧	લોપાળસિંહ	હાલમાં રાજ્ય કરે છે			

તા. ૬. ઉપરની નામવાર મહારાણાઓની યાદી ઇતીહાસના સ્વરૂપમાં ઘણી જ ઉપયોગી હોવાથી ઘણી જ મહેનતે સંશોધન કરી મેળવી છે. જ્યારે ઇતીહાસની શરૂઆત જે રાણાઓના નામથી થશે ત્યારે આ વંશાવલીની યાદગીરી જનતાને ઘણી બહુવા જેવી લાગશે.

મેવાડના મહારાણાઓની જન્મ તથા મૃત્યુની નામવાન
યાદી બારોટ દોકાના જુના કાવ્યો પરથી લીધી છે.

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિ- ષેકની સં- વત	મૃત્યુકા સંવત	કૈફિયત
૧	શુહિલ	૦	૦	૦	
૨	લોખ	૦	૦	૦	
૩	મહેન્દ્ર	૦	૦	૦	
૪	નાગ	૦	૦	૦	
૫	શીલ	૦	૦	૦	
૬	અપરાજિત	૦	૦	૦	કુડાં ગામની પ્રશસ્તિથી માલમ પડે છે કે આ રાજા વિક્રમી ૭૧૮ માં રાજ્ય કરતો હતો.
૭	મહેન્દ્ર (બાપા)	૦	૦	૦	
૮	કાલલોખ	૦	૦	૦	
૯	પુરમાણુ	૦	૦	૦	
૧૦	ભર્તુભદ્ર	૦	૦	૦	
૧૧	સિંહ	૦	૦	૦	
૧૨	અલ્લટ	૦	૦	૦	રાજધાની ઉદયપુર ના દિલ્લી હરવાજા બહાર શાસકોશ્વર મહાદેવના મંદિરની પ્રશસ્તિથી વિક્રમી ૧૦૧૦ માં આ રાજા રાજ્ય કરતો માલુમ પડે છે.
૧૩	નરવાહન	૦	૦	૦	
૧૪	સલિવાહન	૦	૦	૦	આ નામ આણુ અથવા રાણુ- પુરની પ્રશસ્તિમાં નથી. પણ ઐતપુરની પ્રશસ્તિથી લખેલ છે.
૧૫	શક્તિકુમાર	૦	૦	૦	ઐતપુરની પ્રશસ્તિથી વિક્રમી ૧૦૩૪ માં આ રાજા રાજ્ય કરતો માલુમ પડે છે.

નંબર	મહારાજાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિ- ષેકની સં- વત	મૃત્યુકા સંવત	દેશિયત
૧૬	શુચિવર્મા	૦	૦	૦	રશીમાની છત્રીની પ્રશસ્તિમાં શક્તિકુમારના પુત્ર આગ્રપસાવ લખેલ છે. પરંતુ ઉદયપુરથી એક માઈલદૂરાસીલેપર સુરજ-પોળની બહાર હરિસિદ્ધિના મંદિરની સીડીઓ પરની પ્રશસ્તિમાં શક્તિકુમાર પછી શુચિવર્મા લખેલ છે. એટલે તે નામ અહીં લખ્યું નથી.
૧૭	નર વર્મા	૦	૦	૦	
૧૮	કીર્તિવર્મા	૦	૦	૦	
૧૯	વેરટ	૦	૦	૦	રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં કીર્તિ-વર્માની પછી યોગરાજ લખેલ છે. પરંતુ આણુની પ્રશસ્તિમાં નથી, તેથી અહીં લખેલ નથી.
૨૦	વેરીસિંહ	૦	૦	૦	રાણપુરનો પ્રશસ્તિમાં વેરટની પછી વંશપાલ લખેલ છે. પણ આણુની પ્રશસ્તિમાં નહિ હોવાથી અહીં લખેલ નથી.
૨૧	વિજયસિંહ	૦	૦	૦	રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં વેરીસિંહની પછી વીરસિંહ લખેલ છે અને રસિયાની છત્રીમાં વિજયસિંહ લખેલ છે.
૨૨	અરિસિંહ	૦	૦	૦	
૨૩	ઓડસિંહ	૦	૦	૦	
૨૪	વિક્રમસિંહ	૦	૦	૦	
૨૫	ક્ષેમસિંહ	૦	૦	૦	
૨૬	સામન્તસિંહ	૦	૦	૦	

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિ- ષેકની સં- વત	મૃત્યુકા સંવત	કેશિત
૨૭	કુમારસિંહ	•	•	•	
૨૮	મયનસિંહ	•	•	•	
૨૯	પદ્માસિંહ	•	•	•	
૩૦	ભૈરવસિંહ	•	•	•	ઝોલગિરમાં ઝોલ સમાધિ- ના દેખાં વિક્રમી ૧૨૭૦ માં આત્મ રાજ્ય હતું એવું માલમ પડે છે. (સાબીત થાય છે.)
૩૧	તેજસિંહ	•	•	•	ચિત્તોડમાં મંજીરી નદીના પુલ ઉપર જે પ્રચલિત છે. તેનાથી માલમ પડે છે કે વિક્રમી ૧૩૨૪ માં તેજસીંહ રાજ્ય કરતા હતા.
૩૨	સમરસિંહ	•	•	•	વિક્રમી ૧૩૩૦ થી ૧૩૪૪ સુધી આત્મ રાજ્ય હતું એવું કંઈક પ્રચલિતથી સાબીત થતું છે.
૩૩	રત્નસિંહ	•	•	•	વિક્રમી ૧૩૫૬ માં અલાઉદ્દીન ખલજીની સાથે જ્ઞાને લડાઈ જઈ. આ નામ રાણપુરની પ્રચલિતમાં નથી.
૩૪	કર્ણસિંહ	•	•	•	આ નામ રાણપુરની પ્રચ- લિતમાં નથી.
૩૫	રાહૈય	•	•	•	
૩૬	નરપતિ	•	•	•	
૩૭	દિનકરજી	•	•	•	
૩૮	જયકરજી	•	•	•	

નંબર	મહારાજાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિષેકની સંવત	મૃત્યુકા સંવત	કેફિયત
૩૬	નાગપાળ	૦	૦	૦	
૪૦	પૂર્ણપાળ	૦	૦	૦	
૪૧	પૃથ્વીપાળ	૦	૦	૦	
૪૨	ભુવનસિંહ	૦	૦	૦	આ નામ સમરસિંહની પછી રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં લખેલ છે.
૪૩	ભીમસિંહ	૦	૦	૦	આ નામ રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં નથી.
૪૪	જયસિંહ	૦	૦	૦	આ નામથી માંડીને કુંભકર્ણુ સુધી બધી પેઢીઓ રાણપુરની પ્રશસ્તિમાં ક્રમવાર લખી છે.
૪૫	લક્ષ્મસિંહ	૦	૦	૦	
૪૬	અજયસિંહ	૦	૦	૦	
૪૭	અરિસિંહ	૦	૦	૦	
૪૮	હમીરસિંહ	૦	૦	૧૪૨૧	
૪૯	ક્ષેત્રસિંહ	૦	૧૪૨૧	૧૪૩૬	
૫૦	લક્ષ્મસિંહ	૦	૧૪૩૬	૧૪૫૪	
૫૧	મોકલ	૦	૧૪૫૪	૧૪૬૦	
૫૨	કુંભકર્ણુ	૦	૧૪૬૦	૧૫૨૫	અમરકાવ્ય નામના ગ્રંથમાં પણ મહારાજા કુંભાની રાજ્યાભિષેકની સાલ ૧૪૬૦ લખી છે.
૫૩	ઉદયકર્ણુ	૦	૧૫૨૫	૦	આને પોતાના બાપને મારી નાખ્યો, અને પાંચ વર્ષ પછી એને પોતાના ભાઈ સયમલે ગાદીથી પદબ્રષ્ટ કરી કાઢી મુક્યો.

નંબર	મહારાણાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિ- ષેકની સં- વત	મૃત્યુકા સંવત	ક્રિયાત
૫૪	રામમલ	૦	૧૫૩૦	૧૫૬૫	
૫૫	સંઘામસિંહ	૧૫૩૮	૧૫૬૫	૧૫૮૪	
૫૬	રત્નસિંહ	૦	૧૫૮૪	૧૫૮૮	
૫૭	વિક્રમાદિત્ય	૧૫૭૪	૧૫૮૮	૧૫૯૨	
૫૮	ઉદયસિંહ	૧૫૭૬	૧૫૯૪	૧૬૨૮	વિક્રમાદિત્યના મૃત્યુ પછી વનવીરના કુતૂર ખડા હોવાના કારણથી આ મહારાણા બે વર્ષ પછી ગાદી ઉપર આવ્યા.
૫૯	પ્રતાપસિંહ	૧૫૬૬	૧૬૨૮	૧૬૫૩	
૬૦	અમરસિંહ	૧૬૧૬	૧૬૫૩	૧૬૭૬	
૬૧	ઠક્કુસિંહ	૧૬૪૦	૧૬૭૬	૧૬૮૪	
૬૨	જગતસિંહ	૧૬૬૪	૧૬૮૪	૧૭૦૬	
૬૩	રાજસિંહ	૧૬૮૬	૧૭૦૬	૧૭૩૭	
૬૪	જયસિંહ	૧૭૧૦	૧૭૩૭	૧૭૫૫	
૬૫	અમરસિંહ	૧૭૨૬	૧૭૫૫	૧૭૬૭	
૬૬	સંઘામસિંહ	૧૭૪૭	૧૭૬૭	૧૭૬૬	
૬૭	જગતસિંહ	૧૭૬૬	૧૭૬૦	૧૮૦૮	
૬૮	પ્રતાપસિંહ	૧૭૮૧	૧૮૦૮	૧૮૧૦	
૬૯	રાજસિંહ	૧૮૦૦	૧૮૧૦	૧૮૧૭	
૭૦	અરિસિંહ	૦	૧૮૧૭	૧૮૨૬	

નંબર	મહારાજાઓના નામ	જન્મ સંવત	રાજ્યાભિ- ષેકની સં- વત	મૃત્યુકા સંવત	કેશિત
૭૧	હમીરસિંહ	૧૮૧૮	૧૮૨૬	૧૮૩૪	
૭૨	ભીમસિંહ	૧૮૨૪	૧૮૩૪	૧૮૮૫	
૭૩	જવાનસિંહ	૧૮૫૭	૧૮૮૫	૧૮૬૫	
૭૪	સરદારસિંહ	૧૮૫૫	૧૮૬૫	૧૮૬૬	
૭૫	સ્વરૂપસિંહ	૧૮૭૧	૧૮૬૬	૧૬૧૮	
૭૬	ચંદુસિંહ	૧૬૦૪	૧૬૧૮	૧૬૩૧	
૭૭	સમજનસિંહ	૧૬૧૬	૧૬૩૧	૧૬૪૧	
૭૮	ફતેહસિંહ	૧૬૦૬	૧૬૪૧		
૭૯	લોપાલસિંહ	૧૬૪૧			હાલમાં રાજ્ય કરે છે.

આ વંશાવળી આગલની વંશાવળી કરતાં ઘણીજ માળજીથી સંશોધન કરી
લખી છે. આ વંશાવળીમાં કોઈ ભતનો સંદેહ નથી.

આ વંશાવાળી સાબીત કરવાને અનેક પ્રયત્નિઓ છે:—

- ૧ એકલીગેશ્વરની પશ્ચિમ કુંડા ગામમાં વિક્રમી ૭૧૮ ની ખોદાએલી અપ-
રાજીતના રાજ્ય સમયની.
- ૨ ઉદયપુરથી દિલ્હી કરવાળા બહાર શારણેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં વિક્રમી
૧૦૧૦ ની ખોદાએલી અલ્લટના રાજ્ય સમયની.

- ૩ ઉદયપુરથી એક માઈલ પૂર્વ હરિસિદ્ધિ દેવીના મંદિરની સીડીઓ ઉપર.^૧
- ૪ ઐતપુરની પ્રશસ્તિ વિક્રમી ૧૦૩૪ ની, જો કર્નેલ ટોડને મલી.
- ૫ એકલીંગેશ્વરમાં વિક્રમી ૧૨૭૦ ની, રાવલ જૈત્રસિંહના સમયની.
- ૬ ચિત્તોડમાં અંબીરી નદીના પુલમાં વિક્રમી ૧૩૨૪ ની, રાવલ તેજસિંહના સમયની.
- ૭ ચિત્તોડગઢમાં મહાસતીની ઉત્તર દરવાજાની પાસે પ્રસિદ્ધ રસિયાની છત્રીમાં વિક્રમી ૧૩૩૧ ની રાવલ સમરસિંહના સમયની.

૧. આ પ્રશસ્તિ અપૂર્ણ મલી છે, એટલે સંવત લખી નથી.

અન્નેડ મેવાડ

મેવાડનું નામ લેતાં જ મહારાણ પ્રતાપ તથા વિર ભાભાશાહનું જ નામ યાદ આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ કેસરીયાણ પશુ યાદ આવે છે. મેવાડના ઇતિહાસે માનેલી ગૌરવકથાઓ પાણી તથા પહાડોથી સુશોભિત મેવાડ દેશ કેણે પ્રીય ન લાગે ! મેવાડની પ્રજાની નમ્રતા અને મૃદુ ભરી ભાષા હજુર એ હુકમ અનુક્રાંતા આદી અત્યંત મધુર ભાષાથી તેમજ વિવેકમરી વાણીથી મેવાડ આજે ભારતવર્ષ સવસ્ત પ્રાન્તોમાં અપૂર્વ સ્થાન શોભાવી રહ્યું છે.

દોહો

મેવાડે પંચ રત્નાનિ કોંટા ભાટા અ પર્વતા;
ચતુર્થી રાજ દણ્ડ સ્થાત પંચમ વસ્ત્ર લૂંટનમ્.

૧ કોંટા, ૨ પત્થર, ૩ પર્વત, ૪ રાજદંડ તથા ૫ ચોર લોકોનો ઉપદ્રવ.
એ પાંચ કારણથી મેવાડને પ્રસિદ્ધ માને છે.

એક દુઃખી હૃદયના આત્માએ મેવાડ જવા માટે ના પસંદગી બતાવી છે.
તે બાબતનું મળેલું કાવ્ય વાંચવાથી માણસ પડશે.

મેવાડ દેશે બૂલેચૂકે મત કરીયો પરવેશ,
નહિ આછો ખાનો બહુ દુઃખ બાણો રાણાણ રે દેશ.
જબ મક્કી રોટી ઉધ્ધજ ખોટા ખોટા ખાય હમેશ,
ઉજવળ ભક્તારી સૌ નરનારી કાળા પહિરે વેશ.
મેવાડ દેશે બૂલેચૂકે મત કરીયો પરવેશ.

માથે પાઘડીયાં લોંસકી જડીયાં કર્મને બાંધે તાણુ,
મનમે મોટા ઘરમે ટોટા ઝાડયાં બાંધે કાન.
ભાગે પહેલાંસે ફોબ ફાટે રાસતર બાંધે વિવેશ,
મેવાડ દેશે બૂલેચૂકે મત કરીયો પરવેશ.

નહિ ચાલે ગાઠાં રથ મતવાલા ઘોડા કંપે તેહ,
જ્યાં પોઠી બવે જવ ભર લાવે મક્કી ખાવે જેહ.
ષટ્દર્શન બેઠા બૂખા રેવે પ્રભુ ગુણુ આવે કેમ,
મેવાડ દેશે બૂલેચૂકે મત કરીયો પરવેશ.

આવા અનેક પદોમાં આતું અનુભવી ગીત મેવાડની કઠણ્યાર્ધને ગાઈ બતાવી છે. આતું સુખ્ય. કારણ તો એક જ છે કે મેવાડના વિશાળ પહાડી ભાગોમાં ઉતરવાવાળા મુસાફરને આવો અનુભવ જરૂર થાય છે.

મેવાડમાં કાંટા કંકર પહાડો તથા પત્થર નદી વીગેરે નાળાવાળો સુકો દેશ હોવા છતાં પણ દેવ ભૂમિવાળો દેશ છે અને ચારિત્રશાળી પુર્ણ ચાર્યોની ચરણ રજથી પવિત્ર બનેલો દેશ છે. હિન્દુધર્મનો રક્ષણ હાર દેશ છે. તથા આત્માભિમાન સાથે ઔરવશાળી દેશ છે. એમાં જરાપણ સંદેહ નથી.

મેવાડમાં કેશરીયાળ, કરેડા, દેલવાડા, અદબદળ, દયાળશાહનો કિલ્લો, ચિત્તોડગઢ, વિગેરે જૈન તિર્થો હાલ મોબુદ છે. આ સિવાય સારા મેવાડમાં લગભગ ત્રણ હજાર જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે. મેવાડના એ મંદિરો તથા તિર્થોનું નીરીક્ષણ કરવાથી માત્રમ પડે છે કે શીલસૂરિ, સોમચુંદરસૂરિ સવાનંદ-સૂરિ, ઉદયરત્નસૂરિ, ચારિત્રરત્નસૂરિ, જીનચંદ્રસૂરિ, જીનસિંહસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ, શાન્તિસૂરિ, તથા માનસૂરિ. એવા અનેક આચાર્યોએ મેવાડની ભૂમિમાં પધારી ભૂમિને પવિત્ર કરી શાશનની શોભા વધારી છે.

ઉપરોક્ત આચાર્યોના સમયે મેવાડ દેશમાં જૈનધર્મને માનવાવાળી વસ્તીનો લગભગ પચાસ હજાર જૈનોના ઘર હતા આજ વર્તમાન યુગમાં આજ એજ મેવાડમાં તેમજ ઉદયપુરમાં મામૂલી મુશકીલથી પાંચશોથી સાતશો ઘર ફક્ત મૂર્તિ-પૂજકોનાં છે મેવાડની આવી શોચનીય દશા આવાવાનું સુખ્ય કારણ અનુભવથી એકજ જણાય છે કે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સાધુઓના વિહારનો અભાવ અને સાધુઓમાં આવેલી શીથીલતાના કારણથી પાછળથી ઘણા વર્ષોથી વિહાર બીલકુલ બંધ રહ્યો હતો ખરું કારણ તો એક જ છે કે જો સાધુઓ શીથીલ ન બન્યા હોત અને મેવાડનો પ્રવાસ જારી રાખી ઉપદેશ રૂપી અમૃતવાણીનું જો પ્રબળ હૃદયમાં સ્વીચન કર્યું હોત તો આજે આ દશા મેવાડની ન આવત પણ લાચાર કે જ્યાં ભાવિજ પ્રતિકુળ હોય ત્યાં કેઈ શું કરે. તે પછી તો યુગનાયુગ બદલાયા. પણ વર્તમાન યુગમાં ચોદથી પંદર વર્ષથી સ્વર્ગવાસી વિજય નિતિસૂરિશ્વર મેવાડમાં પધાર્યા તેઓશ્રીએ મેવાડના ગામડાઓમાં વિહારમાં જે જનતાની દુર્દશા જોઈ અને અન્ય ધર્મીઓનાં સતત પ્રચારથી અને ઉપદેશથી જૈન મંદિરોની પણ ખરાબ હાલત થઈ રહી હતી લગભગ આખા મેવાડમાં પણ હજારો મંદિરોની હારમાળા હોવા છતાં એક પણ મંદિર ઉપર સફાઈ કે રાણક જેવામાં ન આવી તે પછી ચિત્તોડના કિલ્લાની મુસાફરી કરી-તે કિલ્લો જોતાં કિલ્લાના ઉપર કર્માશાહ યુગાર ચવરી જૈનોના કીર્તિસ્થંભ સત્તાવીશ દેરીનું દહેરાસર. આવા અજોડ મંદિરોની હારમાળા જોતાં જ તેમજ તે મંદિરોની

પરિસ્થિતી જોતાં ગુરૂદેવના હૃદયને મહા આગાધ લાગ્યો. મન સાથે અભિગ્રહ ધાર્યો અને ચિત્તોડનો તેમજ મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવા નિશ્ચય કર્યો મેવાડના ગામડે ગામડે મક્કાઈનો રોટલો ખાઈ વિહાર કરી પોતાની આત્માશ્રદ્ધાથી તેમજ ભાવનાથી જ પ્રભુના ભરૂંસા ઉપર પ્રચાર કાર્ય ચાલુ કર્યું. બીલવાડા પાસે આવેલા પુર ગામમાં જૈન મંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ખાળકો ખાળીકાઓને ધાર્મિક ભણાવવા, માટે ગામોગામ પાઠશાળાઓ ખોલાવી, અને પોતાના ભક્તોને ઉપદેશ આપી, તે ભક્તો દ્વારા ચિત્તોડ તેમજ મેવાડના ઉદ્ધારની શરૂઆત કરાવી અને ગુરૂદેવની આજ્ઞાનુસાર ઘણા ગૃહસ્થોએ ચિત્તોડ તેમજ મેવાડના ઉદ્ધારના માટે લાખો રૂપીયાની ઉદારતા બતાવી અને કામની શરૂઆત કરી સંવત ૧૬૬૮ મહા મહિનામાં ચિત્તોડના મંદિરની પ્રતિષ્ઠાનું મુહૂર્ત હતું. ગુરૂદેવની તખીયત નરમ હોવા છતાં એકજ તમન્ના હતી કે મારા ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર કેમ જલ્દી થાય અને શાસનની સેવા બજાવું એજ ભાવનાથી વિહાર કરતાં કરતાં એક લીંગજી પધાર્યા તે વખતે શરીર ઘણુંજ નબળું પડ્યું શક્તિ ઘટતી ગઈ વૃદ્ધ ઉંમર હોવા છતાં ઉત્સાહ એવો હતો કે ભલભલા યુવાનને પણ શરમાવે, પરંતુ કુદરત ગુરૂદેવ માટે પ્રતિકુલ હતી. તેની ઇચ્છા કોઈ જુદીજ જણાતી હતી આખરે ગુરૂદેવ પ્રભુ સ્મરણ કરતાં કરતાં સં ૧૬૬૮ના પોષ વદી ૩ ત્રીજના રોજ કાળના પંજામાં સપડાયા અને મનની વાત મનમાં રહી. અને ગુરૂદેવ પ્રતિષ્ઠા ઉપર ન જઈ શક્યા પરંતુ તેઓએ અંતિમ અવસ્થા વખતે ચોખ્ખા શબ્દોમા કહેલું કે મારું ગમે તે થાય તો પણ તમે પ્રતિષ્ઠા બંધ ન રાખશો આખરે ગુરૂદેવના વચનપર વિશ્વાસ રાખી આવેલા ભક્તોએ અને ભાવિકોએ રડતા હૃદયે ચિત્તોડના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી, અને તે પ્રતિષ્ઠા વખતે શેઠ ભગુભાઈ સુનિલાલ સુતરીયા તથા શેઠ ત્રીકમભાઈ મગનલાલ સુતરીયા તથા શેઠ મોતીલાલજી વોરા તથા અંબાલાલ દોશી શેઠ રોસનલાલજી ચતુર વિગેરે ઘણા સંભાવિત ગૃહસ્થોએ પોતાની લક્ષ્મીનો સદ્દ પયોગ કર્યો અને શાસનની શોભાવધારી હતી આજે એ સ્વર્ગવાસી ગુરૂદેવનો આત્મા સ્વર્ગમાં બિરાજમાન હોવા છતાં પોતાની ભાવના જે ચિત્તોડ માટે હતી. તેજ ભાવના હજી પણ એની એજ છે, સ્વર્ગવાસ ગુરૂદેવના, સુ શિષ્યો, ગુરૂદેવની અંતિમ ઇચ્છા પૂરી કરી ગુરૂદેવના નામને દીપાવશે. એ ભાવના તો હરકોઈ જૈન તો બાલક રાખી શકે અને ગુરૂદેવના જે શિષ્યો છે તે પણ ગુજરાત કાઠીયાવાડનો મોહ છોડી, આ કાંટાળ અને પ્રહાડી પ્રદેશોમાં વિહાર કરી, અજ્ઞાન આત્માઓમાં જ્ઞાનનું સિંચન કરે, અને શોભા વધારી ગુરૂદેવનું રૂણ અઢા કરે, શાસન દેવ ગુરૂદેવના સંઘાડાના સર્વ આચાર્યો. પંન્યાસો, મુનીમહારાજો, વિગેરેમાં મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રેરણા કરે. અને શાસન ને દીપાવવા માટે કાર્યને પોતાનું સમજી પુરૂં કરે.

કેશરીયાળની પ્રતિમાની (પ્રાચિનતા.)

જૈન શ્વેતામ્બર તીર્થ કેશરીયા નાથળમાં જે ઋષભદેવ ભગવાનની શ્યામ પાષાણની જે પ્રતિમા છે. તે લગભગ ત્રણ ફૂટની ઉંચી છે. ઘણી જ પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠાપિત છે. જેનું વર્ણન લગભગ ૧૬૪૭ વિ. સંવતમાં ઝવેર સાગરળ નામના મહારાજે પ્રકાશિત કર્યું છે. જેમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, આ પ્રતિમા ગામ બડોદ એ વખત પર ડુંગરપુર રાજ્યાન્તર્ગત છે. ત્યાં દૈવ્ય યોગેલુધેવ ગામમાં આવ્યા, આ ભાબત શ્રીમાન ગૌરીશંકર ઓઝા પણ પ્રમાણિક પણ પોતાનો બનાવેલો રાજપૂતાના ઇતિહાસમાં લખે છે કે:—

એ પ્રતિમા ડુંગરપુર રાજ્યની પ્રાચીન રાજધાની બડોદ ગામના જૈન મંદિરમાંથી લાવીને અહીંયાં બિરાજમાન કરી છે. પૃષ્ઠ ૩૪૬

આ સિવાય મુનિ મહારાજ ઝવેર સાગરળને શ્રી કેશરીયાળ તીર્થનો વૃત્તાંત નામનું જે પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું છે. તેમાં પણ નીચે સુબળ વૃત્તાંત લખેલો છે.

શ્રી કેશરીયાળ ઉ. ઋષભદેવની જે મુર્તિ હાલ ધુલેવ ગામમાં બિરાજમાન છે. તે શ્રી મુનિ સુવૃત સ્વામી વીશમા તીર્થકરના વખતમાં પ્રતિ વાસુદેવ, રાવણના વખતમાં લંકામાં બિરાજમાન હતી. ત્યાંથી શ્રી રામચંદ્રળ રાવણને જીતી અયોધ્યા આવતી વખતે શ્રી કેશરીયાળની મુર્તિ સાથે લાવ્યા હતા. તે વખતે ઉજ્જૈનમાં બિરાજમાન કરી: ઉજ્જૈનમાંથી કોઇ કારણસર શ્રી કેશરીયાળની મુર્તિ વાગડ દેશના બડોદ ગામમાં આવી. ત્યાં ઘણાં વર્ષો સુધી બિરાજમાન રહી. બડોદ ગામથી ધુલેવની નજીક જ્યાં હાલમાં કેશરીયાળનાં પગલાં છે. તે ઠેકાણે દેવયોગથી જમીનમાંથી નીકળી.

આ ઉપરથી પણ સાબીત થાય છે. કે તે મુર્તિ જૈન શ્વેતામ્બરની જ હતી. એક વખતના જમાનામાં એજ પ્રતિમાના કારણથી બડોદ ગામ એક તીર્થ સ્થાન ગણાતું હતું.

એ પ્રમાણે ઇતિહાસથી પણ સાબીત થાય છે અને તેનું ટુંકમાં માલવા દેશાન્તરગત માંડવગઢ ના મંત્રી પેઠડશાહના ચરિત્રમાં મુનિ મહારાજ શ્રી સુકૃત સાગરળએ પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે. પૃષ્ઠ ૨૨ ઉપર લખ્યું છે

નાગહુદે નાગપુરે, નાસિકચ વટપદ્યો
સોપારકે રતનપુરે, કોરટે કરહેટકે. ॥ ૪૪ ॥

આ ચરિત્રમાં ખુલાશો લખ્યો છે કે પેઠડશાહને ચોરાશી જૈન મંદિરો બનાવ્યાં હતાં. તે તીર્થોમાં કરેડા (મેવાડનું નામ લખે છે, “વટપદ્યો”) બડોદનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે.

એ પ્રતિમા ડુંગરપુર રાજ્યના પ્રાચિન રાજધાની (બડોદ) વટપ્રહરના જૈન મંદિરમાંથી લાવી. અહિંયાં પધરાવી છે. બડોદનું પુરાતન મંદિર પડી ગયું હતું. અને તેના પથ્થર અહીં વટવૃથના નીચે એક ચખુતરા પર લાવ્યા છે. ને પોતાના બનાવેલા મેવાડના ઇતિહાસના પ્રથમ ભાગ પૃષ્ઠ ૪૦ ના ઉપર લખે છે. કે અહીં પૂજનની મુખ્ય સામગ્રી કેશરની છે. આ પ્રમાણે કેશરીયાજીની પ્રતિમા બાબત લખી. તે પછી બાવન જીનાલયના બાબતમાં ગૌરીશંકરનો બનાવેલો મેવાડ રાજ્યના ઇતિહાસના પ્રથમ ભાગના પૃષ્ઠ ૪૩ઉપર લખ્યું છે કે

એ મંદિરના પહેલા મંડપમાં તીર્થંકરોની ૨૨ અને દેવ કુણ્ડીઓમાં ૪૪ મુર્તિઓ બિરાજમાન છે. દેવ કુણ્ડીઓની વિક્રમ સંવત ૧૭૪૬ની બનેલી. તે પૈકી વિજયસાગરસૂરિની મુર્તિ પણ છે. અને પશ્ચિમ બાજુમાં દેવ કુણ્ડીઓમાંથી એકનું અનુમાન. ૬ ફૂટ ઉંચા પથ્થરનું એક બનાવેલું છે જેના ઉપર તીર્થંકરોની ઘણી નાની મુર્તિઓ ખોદેલી છે. એને લોકો ગિરનારનું બિંબ કહે છે. ઉપરોક્ત ૭૬ મુર્તિઓમાં ૧૪ મુર્તિઓ લેખવાળી. ૩૮ દિગમ્બર સંપ્રદાયની અને ૧૧ શ્વેતામ્બરની છે. લેખવાળી મુર્તિઓ વિક્રમ સંવત ૧૬૧૧ થી ૧૮૬૩ સુધીની છે.

ઉપરની હકીકત અનુસાર ૧૭૫૬માં બનેલી. શ્રીમાન વિજયસાગરસૂરિજી મહારાજની મુર્તિ એજ આચાર્ય મહારાજની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી છે સંવત ૧૭૪૬ ની પ્રતિમા મોબુદ છે. તે જોવાથી નિશ્ચય થાય છે કે કેશરીયાજીનું મંદિર શ્વેતામ્બર મંદિર છે. તેથીજ શ્વેતામ્બર જૈનાચાર્યની મુર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. અગર જો બીજા સંપ્રદાયનું કે બીજા ધર્મનું મંદિર હોત તો જૈનાચાર્ય વિજયસાગરસૂરિજીની મુર્તિ કોણ સ્થાપિત કરત.

શ્રીમાન વિજયસાગરજી મહારાજ વિજય ગચ્છના હતા. જેની મુર્તિ લગભગ દોઢ ફૂટ ઉંચી બિરાજમાન છે. એમનો અંતિમ કાળ પણ ધુલેવ નગરમાં જ થયો છે.

સૂરિજી મહારાજ શ્રીએ મેવાડમાં ઘણો જ વિહાર કર્યો હતો. તેની સાબીતીનો આધાર વડોદરા પાસે છાની ગામના શ્વેતામ્બર જૈન મંદિરમાં શ્રી આદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા સ્થાપિત છે. તેના પદમાસન પર સંવત ૧૭૪૨ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેનો લેખ નીચે મુજબ છે.

એ શ્રી ગણેશાય નમઃ સરસ્વતિ શ્રી (પ્ર) જીનેદ્રાય સિદ્ધાય પરમાત્માને ધર્માત્મ્ય કરશાય ઋષભાય નમોઃ નમઃ સંવત ૧૭૩૨ વર્ષ શકે ૧૫૮૭ પ્રવર્તમાને વૈશાખ શુકલ પંચમ્યાં ગુરો પુષ્પ નક્ષત્રે શ્રી મેઢ પાટ દેયો શ્રી બ્રહ્મતથકે (ચ,) ચિત્રકોટ પતિ સીસોદિયા ગોત્રે મહારાણા શ્રી જગતસિંહજી તદ્રથોદ્રવણધીર મહારાજ ધિરાજ મહારાણા શ્રી વિજય રાજ્યે શ્રી બૃહત ઓસવાલ જ્ઞાતીય સીસોદિયા ગોત્રે સુરપુરીયા વંશે સંઘવી શ્રી તેનીજ ચતુર્થ પુત્ર સંઘ્યાલક્ષ્મણ તદ્રાર્યા સૂર્યદે પાટમદે પુત્ર સાંબલક્ષ્મણ ભાર્યા મૃગદે સમજી પરિવાર સહિતો શ્રી ઋષભદેવ શ્રી વિજયગચ્છે શ્રી પૂજ્ય કલ્યાણસાગર સૂરિન્દ્રા તત્પરે શ્રી પૂજ્ય શ્રી સુમતિસાગર સૂરિન્દ્ર તત્પદે શ્રી આચાર્ય શ્રી વિજય સાગર સૂરિભિ શ્રી ઋષભદેવ બિંબ પ્રતિષ્ઠતાં.

આ સિવાય વિ સં. ૧૭૩૨ માં મહારાણા શ્રીના મંત્રી દયાળશહે રાજ સમુદ્રના કિનારા ઉપર એક પહાડની ટેકરી ઉપર લગભગ એક કરોડ રૂપીયા ખર્ચી એક ભવ્ય મંદિર બનાવ્યું હતું. એની પ્રતિષ્ઠા પણ ઉપરોક્ત સાલમાં શ્રી વિજયસાગરજી મહારાજે કરાવી હતી. એ સમય પર અંજન સલાકા છાની ગામમાં પ્રતિષ્ઠા નહિ થઈ હોય એમ સંભવિત લાગે છે.

(પગલી પ્રકરણની નોંધ)

પ્રતિમાઓનું વર્ણન કર્યા બાદ ચરણ સ્થાપના તરફ લક્ષ બેચાયા વગર રહેતું નથી. ભગવાન ઋષભદેવનાં માતાજી મરૂદેવોની મુર્તિ મંદિરમાં બતાવી નીસરણીની છત ઉપર પાષાણના હાથીપર સ્થાપિત છે. અને તેની પાસે શ્રીમાન સિદ્ધિચંદ્રજી તથા બાનુચંદ્રજીના પગલાં સ્થાપિત કરેલાં છે. અને સ્થાપિત કરેલાં પગલાંનો સંવત ૧૬૮૯ નો માલુમ પડે છે. શ્રીમાન સિદ્ધિચંદ્રજી અને બાનુચંદ્રજીનું નામ ઈતિહાસ લખુવા વાળાથી અજાણ્યું નહિ હોય. કારણ કે તેઓશ્રી કાદમ્બરી નામના ગ્રંથની ટીકા બતાવી છે. અને પોતે ઉચ્ચ કોટીનાં વિદ્વાન હતાં. અને બાદશાહ અકબરની સાથે એઓશ્રીનો ગાઢ સંબંધ હતો. મહારાજ શ્રીએ જ બાદશાહ અકબરને પ્રતિબોધ આપી, જીવ હિંસા બંધ કરાવી હતી. વળી હીરવિજયસૂકિ મહારાજ શ્રીને જૈન તીર્થોના પરવાના પણ ઉપરોક્ત મહારાજશ્રીની સાથે મોકલ્યા હતા. આથી વિશેષ અતિરોક્ત કૃપાહર કાષ પ્રકાશિત કરો, શ્રીમાન જીવવિજયજી પૃષ્ઠ ૨૩ ઉપર લખે છે કે:—

શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી પણ શાંતિચંદ્રજીની માફક શતાવધાની હતા. તેથી આ પ્રતિમાજીનો અજ્ઞૂત અમત્કાર દેખી બાદશાહે “ ખુશરૂહેમ ” ની માનવંતી પદવી “ ફારસી ભાષામાં ” અર્પણ કરી. જેથી ઘણા રાજદારો પુરુષો સાથે ગાઢ સંબંધ થયો હતો.

આ મહાનુભાવના ચરણ સંવત ૧૬૮૮ માં પ્રતિષ્ઠા કરાયેલ મરુદેવી માતાના હાથીની પાસે સ્થાપિત કરેલ છે. આ બધી હકીકત સ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની તરફેણમાં મજબૂત છે. કારણ કે સંવત ૧૬૭૫ માં દેરાસર પૂર્ણ થયું. અને ૧૬૮૮ માં શ્રીમાન સિદ્ધિચંદ્રજી તથા માનુચંદ્રજીના ચરણ પાદુકાની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ ઉપરથી એવું સાબીત થાય છે કે સંવત ૧૬૮૮ માં સ્વેતામ્બર સમાજની આ તીર્થ ઉપર સંપૂર્ણ હકુમત હતી.

આવા આવા અનેક ઇતિહાસીક પ્રમાણોથી પણ સાબીત થાય છે. અને જૈન સ્વેતામ્બરના હક્ક સાબીત થવાના કારણો પણ મજબૂત છે.

સંવત ૧૮૬૩ માં શ્રીમાન વિજય જીજ્ઞેદ્રસૂરિજી મહારાજના ઉપદેશથી છત્રી બનાવવામાં આવી હતી. અને એમને જ છત્રીમાં ચરણ સ્થાપનાની પ્રતિષ્ઠા સંવત ૧૮૬૩ ના જેઠ સુદ ચતુર્દશી ગુરુવારના રોજ ઘણી જ ધામધુમથી કરાવી હતી.

જેની હકીકત નીચે પ્રકારની છે. અને તેજ સ્થાનમાં હાલ પણ મોજૂદ છે.

સ્વસ્તી શ્રી સંવત ૧૮૬૩ ચાકે ૧૬૩૬ માં શ્રેષ્ઠ માસ જેઠ માસમાં સુદી ૧૪ ગુરુવારના રોજ ઉપદેશ જ્ઞાતિમાં વૃદ્ધિ શાખામાં કોષ્ઠાગાર ઓત્રે સુશ્રાવક પૂણ્યપ્રભાવક શ્રી દેવગુરુ ભક્તિકારક શ્રી જિનાજ્ઞા પ્રતિપાલક ચાહ શ્રી શંભુદાસ તેના પુત્ર કુળ ઉદારક કુળ દીપક શીવલાલ અંબાવિદાસ તેના પુત્ર દોલતરામ ઋષભદાસ શ્રી ઉદેપુર નિવાસી શ્રી તપગચ્છમાં સકલ ભટ્ટારક શિરોમણી ભટ્ટારક શ્રી વિજય જિજ્ઞેદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી પંચાસજ મોહનવિજયજીએ કરાવી હતી.

ઉપર ચરણ સ્થાપના સિવાય સ્વેતામ્બર જૈનાચાર્ય શ્રી જીનદ્રતસૂરિજી મહારાજ જેઓ દાદા સાહેબના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જેઓની ચરણ પાદુકા સંવત ૧૦૧૨ ફાગણ વદી ૭ ગુરુવારના રોજ સ્થાપિત કર્યા હતા. જેનો લેખ ઉપરોક્ત સ્થાનમાં મોજૂદ છે.

તે પછી શ્રીમાન પંચાસજ મહારાજ રૂપવિજયજીના ચરણ સંવત ૧૬૦૫ માં સ્થાપિત કરાયાં હતાં. તેના લેખની નકલ નીચે પ્રમાણે.

સં. ૧૬૦૫ ના વર્ષે વૈશાખ માસે શુકલ પક્ષે અક્ષયત્રીતીયા દિવસે શ્રી તપગચ્છા ધરારાજ ભટ્ટારક શ્રી વિજયસિંહસૂરિ વિનય યોગાચાર્ય શ્રી સત્ય વિજય ગણિતતપદ્મે યોગાચાર્ય શ્રી સત્ય વિજય ગણિતતપદ્મે યોગાચાર્ય શ્રી ખીમવિજય ગણિતતપદ્મે યોગાચાર્ય વિટતજિનોત્તમ શ્રી ઉત્તમ વિજય ગણિતતપદ્મે દેવીદ કુલ કમલ દિન કરાય માત યોગાચાર્ય શ્રી પદ્મવિજય ગણિતતપર પંકજ

મધુકરાય માન પંચાસ વિક્રાન જિત શીરોમણિ રૂપવિજય ગણિતપાદુકા શ્રેયો નિમિત્તં પ્રતિષ્ઠીત પં. અભિવિજય ગણી શ્રી શુભ ભવતું (વાંચક જરા વિચારી નક્કી કરજો કે કોનો હક છે.)

ધ્વજ દંડા રોહનની ઇતિહાસીક નોંધ.

સમાજના વિચારક અને સમજી માણસો પ્રતિમા પ્રકરણ અને ચરણ પાદુકાની હકીકત પર જોશે તો જરૂર તેને ખ્યાલ આવશે અને સમજાશે કે કેશરીયાળના મંદિરનો હક જૈન શ્વેતામ્બર સમાજનો હતો અને છે.

વિ. સં. ૧૮૮૯ માં શેઠ સુલતાન મલજીએ ચઢાવ્યો હતો. જેનું પ્રમાણ ધ્વજ દંડની પાટડી જે હાલ પણ બાંડારમાં મોજૂદ છે. તેના ઉપર જે લેખ લખ્યો છે. તેની નકલ નીચે પ્રમાણે છે.

ધ્વજ દંડની પાટીકે લેખકી નકલ.

શ્રી ઇષ્ટ દેવાય શુભ સંવત ૧૮૮૯ શાકે ૧૬૫૪ પ્રવર્તમાને માગશર માસ શુકલ પક્ષ દશમ્યા રવિવારે પડક દેશે શ્રી ધુલેલ નગરે શ્રી દેવાધિદેવ શ્રી રીખવદેવ મહારાજને દંડ ચઢાવ્યો. મહારાજા ધિરાજ મહારાજાનું શ્રી યુવાન સિદ્ધજી રાજ્યે જેશલમેર વાસ્તવ્ય એસવાલ જ્ઞાતીય વૃદ્ધિ શાખાયાં બાણુ જોત્રે શેઠ બહાદુર મલસિવાઈસિં મગનીરામ જોરાવરમલ પ્રતાપસિદ્ધ કુંવર સુલતાનચંદ સ. પરિવારેણુ કરાપિતં પ્રતિષ્ઠિતં સર્વસૂરિ ભીરૂવદાસ ઉપદેશાત બાંડારી શ્રી દલચંદજી બાઈચંદ્રજી શ્રી રસ્તુ ભદ્રં બૂયાતુ.

તે પછી સંવત ૧૯૮૪ ના વૈશાખ શુકલ પાંચમ શેઠ પુનમચંદજી કરમચંદજી કેટવાળા (પાટણુ ગુજરાત) એ પાંચ હજાર રૂપીયા ભેટ આપીને ધ્વજ દંડ ચઢાવ્યો હતો. જેની તમામ ક્રિયા વિધિ શ્રીમાન આગમોર્જીશ્વર શ્રી સાગરાનંદસૂરિજીની દેખરેખ નીચે કરવામાં આવી હતી. તે ધ્વજ દંડની પટ્ટરી ઉપર જે લેખ લખ્યો છે તેની નકલ નીચે મુજબ છે.

ધ્વજ દંડના લેખની નકલ

વીર. સંવત. ૨૪૫૩ વિ. સં. ૧૯૮૪ વૈશાખ શુદી પંચમ્યાં શુક્રવારે મેઠ પાટેશ્વર મહારાણાશ્રી ૧૦૮ શ્રી કૃતોદસિંહજી મહારાજ કુંમાર શ્રી બૂપા-ભસિંહજી રાજ્યે શ્રી ધુલેલ નગરે શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી આદિનાથા વિષ્ટ તે શ્રી કેશરીયાળ સંઘકે તીર્થેએ તે તીર્થે સતકોદય પુરીત શ્રી શ્વેતામ્બક સંસ્થાય ધ્વજ દંડયોરાશેષ કારિત પ્રતિષ્ઠાચ કૃતા તપાગચ્છાચાર્ય શ્રી આનંદ સાગર સૂરિભી શુભ ભવતું.

વાંચક વર્ગ ઉપરોક્ત હકીકત જેટલી સત્ય અને પ્રમાણસર લાગી તેટલી જ મેં મારી ખુદીથી રજુ કરી છે. ઇતિહાસીક પ્રમાણોને હજી પણ વધુને વધુ શોધ ખોળ કરવામાં આવે તો ઘણી જ હકીકતો મળી આવે તેમ છે પણ અફસોસ એટલો જ છે કે જૈન સમાજને આજે તે બાબતની લાગણી કે ધમશ નથી. તેમજ ઇતિહાસીક પ્રમાણો શોધવા માટે પણ ઉદારતા નથી. તેમજ તે બાબતનો લક્ષ્ય પણ નથી. આશા છે કે જો જૈન સમાજ મારા કાર્યમાં મને સરળતાના સાધન કરી આપેતો આથી વિશેષ હકીકત રજુ કરવા પ્રયત્ન કરવાની અભિલાષા રાખું છું.

કેશરીયાળ પ્રકરણ સમાપ્ત.

Extract from The Imperial Gazetteer of India

Vol. XXI

[New Edition 1908]

Page 168-169

The famous Jain temple sacred to Adinath or Rakhabnath is annually visited by thousands of pilgrims from all parts of Rajputanas & Gujarat. It is difficult to determine the age of this building, but three inscriptions mention that it was repaired in the fourteenth and fifteenth centuries.

Indian Antiquary Vol. I.

શ્રી રૂપભદ્રેવ અથવા આદિનાથ ભગવાનના જૈન પ્રસિદ્ધ દેરાસરમાં ફરસાલ રજપુતાના અને ગુજરાતના ફરેક પ્રાંતમાંથી હજારો યાત્રાળુઓ દર્શન કરવા આવે છે આ દેરાસર ક્યારે બંધાયું તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે પણ ત્રણ શિલાખેખ ઉપરથી જણાય છે કે આ દેરાસરજીનો જીર્ણોદ્ધાર ચૌહાણ અને પંદરમા સૈકામાં કરવામાં આવ્યો. પી ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટ વોલ્યુમ ૨૧મું સને ૧૯૦૮ની નવી આવૃત્તિ પાનુ ૧૬૮-૧૬૯ જુઓ શિલાલેખની નકલ

શ્રી કાયાસવાસ વાસીતા કેવલાવદાગ નમો સમાગ્રત (?) આદિનાથે પ્રણમામિ-વિક્રમાદિત્ય સંવત ૧૪૩૧ વર્ષે વૈશાખ સુદિ અક્ષય તિથી બુધ દિને ચાદીના ધુરાલ- ।

ઉપરનો લેખ વિક્રમ સંવત ૧૪૩૧ના વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજને બુધવારનો લખેલ છે.

:[Indian Antiquary Vol I. 1872 Page 96]

Framed Rikhabnath—A large and ancient anaubatkhnā (room for muoicians) overhangs the great gat. The temple itself is made up of a series of temples, all connected; in each are images of the Jaina Lords. of course the great image is there. The inner shrine is shut off from the rest of the building by gates plated with silver. Each full moon from the Bhandar the high priest brings fourth address valued at a lakd and a half of rupees where with to clect the god, whilst gold & silver vessels are used in Pnja. All day long devotees lie prostrate befor the

shrine, whilst others offer saffron upon pillars upon which are supposed impressions of the feet of the god. All the rulers in Rajputana send gifts to Rishabhnaith-Saffron, jewels, money and in return receive the high priest's blessing.

[Abridged from the Times]

પ્રખ્યાત ઋષભદેવ

શ્રી મંદિરના ભવ્ય દરવાજા ઉપર એક જુના વખતનું નોખતખાનું છે. આ ભવ્ય દેરાસરની અંદર જુદી જુદી દેરીઓ હારખંધ આવેલી છે. દરેકમાં તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. મુખ્ય પ્રતિમાજ શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની ભવ્ય પ્રતિમા મંદિરના વચલા ભાગમાં છે. મંદિરના બારણા ઉપર ચાંદીના પતરા જડેલ હોવાથી તેના પ્રતિબિંબને લીધે બીજા ભાગમાંથી તેના દર્શન થઈ શકતા નથી.

દરેક પૂનમને દિવસે દોઢ લાખ રૂપિયાની ઝવેરાતના આભૂષણ પ્રતિમાજીને ચઢાવવામાં આવે છે. પૂજામાં સોના ચાંદીના વાસણ ઉપયોગમાં લેવાય છે, હંમેશાં યાત્રાળુઓ દરેક પ્રતિમાજીને પગે લાગે છે અને કેટલાએક થાંભલા ઉપર રહેલ દેવ દેવીઓની પ્રતિમાને કેસર ચઢાવે છે. રજપુતાનાના તમામ રાજાઓ તે દિવસે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનને કેસર-જવાહીર વિગેરે ઉત્તમ વસ્તુઓ પૂજામાં મોકલે છે. અને તેના બહલામાં શુભાશિષ મેળવે છે.

Extract from the Imperial Gazetteer of India.

VOL. XXI

[New edition 1908]

Page 168-198

The Principal Image is of black marble and in a sitting posture about three feet in height. It is said to have been brought from Gujrat towards the end of the thirteenth century. Hindus as well as the Jains, the latter as one of the twentyfour Tirthankers or hierachhs of Jainism the Bhils call him kalaji, from the colour of the image and have great faith in him. Another name is Kesaryaji from the Saffran (Kesar) with which pilgrims Besmere the Idol. Every votary is entitled to wash off the paste applied by a previous worshipper, and in this way saffron worth thousand of rupees is offered to the god annually.

મુખ્ય મૂર્તિ કાળા આરસની ત્રણ ફૂટ ઉંચી ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં છે. આ મૂર્તિ તેરમા સેકડાના અંતમા ગુજરાતના કેાઈપણ ભાગમાંથી લાવવામાં આવી છે. હિંદુઓ તેમજ જૈનો આ મૂર્તિની પૂજા કરે છે. જૈનો ચોવીસ

તીર્થંકર પેઢી પ્રથમ તીર્થંકર તરીકે પૂજે છે. બીલ લોકો શ્યામ પ્રતિમા હોવાને લીધે કાળાદેવ તરીકે (કાલાજી) પૂજે છે. યાત્રાળુઓ પ્રતિમાજી ઉપર ફેસર મોટા પ્રમાણમાં ચઢાવે છે તેથી તેમને ફેસરીયાજી તરીકે માને છે. હરેક યાત્રાળુઓ ચઢાવેલ ફેસર સાફ કરીને નવું ફેસર ચઢાવે છે. અને પ્રથમ પૂજનો લાભ મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય છે. આ કારણથી હબરો રુપિયાનું ફેસર હરસાલ આ મૂર્તિને ચઢાવે છે.

સને ૧૮૫૪ના મે માસની ૨૨ તારીખે

લખાચેલ શિલાલેખ

NOTICE

To all whom it concerns the shrine of Rikhavdev being held in great sanctity by the Hindus of Gujrat and other countries gentlemen and others encamping at the place are requested not to kill peofoul or peageans pucka tank near the village or to kill animals

There Kherwar.

22nd may, 1854.

(Sd) Johan C. Brooke
Captain
Sule Hilly trackts Mewar.

કેપ્ટન જોન સાહેબ શિલાલેખમાં લખે છે કે શ્રી રાખદેવજીનું મંદીર ગુજરાત અગર બીજા દેશી રાજ્યના હિંદુઓ બહુ જ પવિત્ર માને છે તેથી આ જગ્યા પર આવી મોર અગર બીજા પ્રાણીઓને મારવા નહિ તેવી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. ગામની બાજુમાં નાનું તળાવ છે ત્યાં માછલી પકડવાની અને વધ કરવાની તેમજ જોન યાત્રાળુઓનું મન હુમાય તેવું કોઈપણ કાર્ય કરવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે

ઉપરના શિલાલેખો ઉપરથી વાંચકવૃંદને ખાતરી થશે કે ફેસરીયાજીનું તીર્થ કેટલું પ્રાચિન અને જગન્નાહેર છે તે આપ બંને સંપૂર્ણ વાકેફ થશે.

મેવાડની પંચતીર્થી

ચિત્તોડથી સાત માર્ગલ ઉત્તર તરફ નગરી નામનું એક પ્રાચીન સ્થાન છે. એ સ્થાનમાંથી પડી ગયેલા પથ્થર તથા ત્યાંથી મળી આવેલા શિલાલેખો તથા પુરાના સિલ્કાઓના આધારથી રાયબહાદુર પંડિત ઝોરીશંકર ઝોઝા આ નગરીનું અનુમાન કરે છે. અને એમનું તો ત્યાં સુધી માનવું છે કે એ નગરીનું પ્રાચીન નામ મધ્યમિકા હોવું જોઈએ. કારણ કે અજમેર જીલ્લાના વર્તીના મના ગામમાંથી વીર સં. ૮૪ ના શિલાલેખમાં મધ્યમિકાનો ઉલ્લેખ આવે છે. મધ્યમિકા ઘણી પ્રાચીન હતી. તે નગરીમાં પણ તે જમાનામાં ઘણાં જૈન મંદિરો હતા એમ અનુમાન થાય છે. આજે ચિત્તોડથી સાત માર્ગલ ઉત્તર દિશાએ પુરાણી હાલતનાં પથ્થરો અને મંદિરો જોતાં જૈન મંદિરો હોય તેવી ખાત્રી થાય છે.

પંચતીર્થીનું પહેલું તીર્થ શ્રી કેશરીયાજી કષ્ઠભદ્રેવ ભગવાનનું વિશાળ મંદિર છે. તે લગભગ ઉચ્ચપુરથી ચાલીસ માર્ગલ દૂર આવેલું છે. અને તે અમરકાંતરી પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા એટલી વધી છે કે દરેક કેમ તે પ્રભુના ચરણ કમલની સેવા કરી જીવનને ધન્ય માને છે.

૨ કરેડા

બાવન જીનાલયની ઢેરીયોની પાટ પર જે શિલાલેખ છે. તે કરેડાજીનો કહેવાય છે. આ તમામ લેખોમાંથી પ્રાચીન લેખ ૧૦૩૬ વીર સંવતનો છે. બીજો લેખ ચોદમી અને પંદરમી શતાબ્દીનો છે. સં. ૧૦૩૬ ના લેખમાં એ બતાવ્યું છે કે કિંશંદેરક ગચ્છિય શ્રી યશોભદ્રસૂરિજીએ પાર્શ્વનાથના મિંખની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. તેથી સાબીત થાય છે કે કરેડાનું તીર્થ એક પ્રાચીન તીર્થ છે.

આ સિવાય બીજો શિલાલેખ સં. ૧૪૬૫ ના જેટ શુકલ ત્રીજને બુધવારનો છે. તેમાં પણ કરેડાજીનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

ઉકેશ વંશીય નહાર ગોત્રીય એક કુટુંબને પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં વિમલનાથની દેવકુલ્લીકા બનાવી જૈન પ્રતિષ્ઠા ખરતરગચ્છીય જીનસાગરસૂરિજીને કરાવી છે.

આ સિવાય પણ એક બે હકીકતો બહુવા જેવી છે. રંગ મંડપના ઉપરના ભાગમાં એક તરફ મસ્જિદનો આકાર બનાવવામાં આવ્યો છે. તે બાબતમાં

એમ કહેવાય છે કે જ્યારે બાદશાહ અકબર અહીં આગળ આવ્યો ત્યારે આ આકૃતિ બનાવી હતી આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે કોઈ પણ મુસલમાન આ મંદિરને નુકસાન ન કરે. બીજી હકીકત એ છે કે મૂળ નાયક પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ એવી રીતે વિરાજમાન કરવામાં આવી છે કે મૂર્તિના સામે એક છીદ્રમાંથી પોષ સુદ ૧૦ ના દિવસે સૂર્યના કિરણો પૂરેપૂરા મૂર્તિ ઉપર પડતા હતા. પછીથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા પછી સામેની દીવાલ બિચી થવાથી હાલ એવી રીતે કિરણો પડતા નથી.

માટે યાત્રાળુજનોને મારી નમ્ર વિનંતી છે. જ્યારે મેવાડ જાઓ ત્યારે કરેડાજીની યાત્રા કરવી બૂલશે નહિ.

નાગઢા (૩) અદબદજી

ઉદયપુરથી ૧૪ માઈલ ઉત્તરમાં સૂર્યવંશનું પવિત્ર તીર્થ એકલીંગજીથી એક માઈલ દુર પહાડોની વચમાં અદબદજીનું તીર્થ શોભે છે. આ સ્થાન પર કેટલા સમય પહેલાં એક નગરી હતી. અને તેનું નામ નાગઢા હતું. પહેલાં નગરી અત્યંત સમૃદ્ધિશાળી તથા મેવાડના રાજાઓની રાજધાની હતી તે સમયમાં આ તીર્થની પ્રસિદ્ધિ હતી. લગભગ એક માઈલના વિસ્તારમાં અનેક હિન્દુ તથા જૈન મંદિરોનાં ખંડેરા દષ્ટિગોચર થાય છે. અહીં શાન્તિનાથજીનું મંદિર એક મોજી છે શાન્તિનાથ ભગવાનની બેઠી મૂર્તિ લગભગ ૯ ફૂટ જિંચી છે. તેના પર લખેલા લેખનો સારાંશ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે છે—

“ નાગઢા અદબદજી ”

સંવત ૧૪૬૪ ના મહા સુદી ૧૧ શુક્રવારના રોજ એદપાટ (મેવાડ) દેશમાં દેવકુલપાટક (દેલવાડા) નગરમાં મોકલના પુત્ર મહારાજા કુંભા રાજાના રાજ્યમાં એસવાળ વંશના નવલખા ગોત્રના શાહ સારંગ શેઠે પોતે ઉપાર્જન કરેલ લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરવા માટે ‘ નરુપમહુત ’ કોષ્ટની ઉપમા આપી ન શકાય તેવા અહુત શાન્તિનાથ ભગવાનની પરિકર સહિત બનાવડાવી શ્રી ખરતરગચ્છના શ્રી જિનસાગરસૂરિજીના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ઉપર શિલાલેખમાં અહુત એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવેલું છે. તે હેતુસર છે. ખરેખર જે મૂર્તિ વિરાજમાન કરવામાં આવી છે તે નવ શીટ લગભગ જિંચી છે જેને લીધે તેનું નામ અદબદજી પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાનના દેરાસરજી પાસે એક મોટું વિશાળ મંદિર નિર્ણ્ય અવસ્થામાં મોજી છે. જેમાં એક પણ મૂર્તિ નથી. અનુમાનથી જણાય

છે કે અગાઉ આ મંદીર કોઈ પણ વખતે તે પાર્શ્વનાથ અગર નેમિનાથનું મંદીર હશે. કારણ કે પ્રાચીન તીર્થમાળામાં તેમજ ગુર્વાવલીમાં અગાઉ અહીં શ્રી પાર્શ્વનાથ તથા નેમિનાથના મંદીરની હકીકત મળી આવે છે.

શ્રી મુનિ સુંદરસૂરિજીએ બનાવેલ ગુર્વાવલીમાં બત્રીસમા શ્લોકમાં જણાવ્યા અનુસાર ખોમાણ રાબના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ શ્રી સંમુદ્રસૂરિજીએ દિગંબરોને જીતીને નાગદહ નામનું શ્રી પાર્શ્વનાથનું તીર્થ આપણા કબજે કર્યું હતું.

શ્રી મુનિ સુંદરસૂરિજીએ બનાવેલ શ્રી પાર્શ્વનાથના સ્તોત્ર ઉપરથી જણાય છે કે આ જગ્યાએ પાર્શ્વનાથનું સમપ્રતિરાબએ બનાવ્યું હતું.

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનું નામ શ્રી શીલવિજયજી તથા શ્રી જિનતિલકસૂરિજીએ પોતાની બનાવેલ તીર્થમાળામાં પણ લખ્યું છે. શ્રી સોમતિલકસૂરિજીએ એક સ્તોત્ર બનાવ્યું છે તેમાં નેમિનાથ ભગવાનનું દેરાસર પેથડશાએ બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

અત્યારે આ જગ્યાએ શ્રી પાર્શ્વનાથનું કે શ્રી નેમિનાથનું મંદીર નથી. ફક્ત અદબદજ-શાન્તિનાથ ભગવાનનું મંદીર છે. જો આસપાસ બીજા દેરાસરોની શોધખોળ કરવામાં આવે તો જુના વખતનાં ઘણાં શિલાલેખો તેમજ મૂર્તિઓ મળી આવે.

શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાનના આ મંદિરની પ્રથમ સેવા પૂજની વ્યવસ્થા બરોબર ન હતી. પરંતુ હાલ એકલિંગજીમાં જે હાકેમ સાહેબ છે. તેઓએ પોતાના મદદનીશ અધિકારીઓ મારફત તેમજ બીજા પ્રયત્નો મારફત પૂજની ગોઠવણ બરોબર કરી છે. અને ત્યારથી નિયમસર પ્રથા ચાલી આવે છે.

ઉદેપુર આવનાર યાત્રાળુઓ અહીં જરૂર દર્શન કરે. જવા આવવા માટે પાકી સડક છે તેમજ મોટર-ઘોડાગાડી અગર બળદ ગાદીની વ્યવસ્થા છે. અહીંથી ફક્ત ત્રણ ચાર માઈલ દૂર દેલવાડા તીર્થ છે.

દેલવાડા

એકલિંગથી ૩-૪ માઈલ છેટે દેલવાડા નામનું ગામ છે. મજકુર ગામમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ શિલાલેખો સાથે દેવકુલપાટક નામનું પુસ્તક સ્વ શુરુદેવ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજે લખેલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. આ પુસ્તક ઉપરથી ઘણુંજ બજવામાં આવ્યું છે. દેલવાડા દર્શન કરવા આવનાર કોઈપણ યાત્રાળુ કહી શકે કે આ જગ્યા ઉપર જુના સમયમાં ઘણા દેરાસર હોવા જોઈએ.

પ્રાચીન તીર્થમાળામાં પણ ઘણા દેરાસર હોવાના ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ એક તીર્થમાળા નામના પુસ્તકમાં અહીં પર્વત ઉપર શત્રુજય તથા ગીરનાર ની સ્થાપના કર્યાનો હેવાલ મળી આવે છે.

“ દેવવાડામાં દેવ જ ઘણા, બહુ જિનમંદિર રળીયામણા,
બન્ને પર્વત ત્યાં થાપ્યાસાર, શ્રી શત્રુજય ને ગિરનાર ॥૩૭॥

(શ્રી શીલાવિજયજી કૃત તીર્થમાળા) ૧૭૪૧

અત્યારે અહીં ત્રણ દેરાસરજી મોજુદ છે. જેને “ વસહી ” કહેવામાં આવે છે. આ દેરાસર ઘણા મોટા છે. અંદર લોયરા પણ છે. ભવ્ય આમિહુજ જિન પ્રતિમાંઓ સાથે ઘણા આચાર્યોની પણ મૂર્તિઓ છે. સંવત ૧૬૫૪માં જિજ્ઞોદ્ધાર કરાવતી વખતે ૧૨૪ મૂર્તિઓ જમીનમાંથી મળી આવી હતી. જુના વખતમાં અહીં એક મોટું શહેર હતું અને કહેવામાં આવે છે કે કોઈ પણ વખતે ત્રણસો ઘંટનો અવાજ એકી સાથે સાંભળવામાં આવતો હતો. એટલે કે ત્રણસો અગર સાડા ત્રણસો દેરાસર અગાઉના વખતમાં હતા. આ શહેરમાં કેટલીએક ઐતિહાસીક બીનાઓ પણ મળી આવે છે. શ્રી સોમ-સુન્દરસૂરિ મહારાજ પંદરમાં સૈકામાં થયા તેઓ અહીં અનેક વખત આવી ગયા અને પ્રતિષ્ઠા વિગેરે પણ કરાવેલ આ વાત “ સોમસોભાગ્ય કાવ્યમાં ” મળી આવે છે.

અત્રેના શિલાલેખો તેમજ ઐતિહાસીક ઘટનાઓથી માલમ પડી આવે છે કે પંદરમાં-સોળમાં અને સત્તરમાં સૈકામાં આ શહેર ઘણું જ રોનકદાર હતું અહીં ઘણું કરીને દરેક મૂર્તિ ઉપર શીલાલેખ છે તેમજ બીજા શિલાલેખો પણ મળી આવે છે સ્વ ગુરુદેવ શ્રી વિજય ધર્મસૂરિજી મહારાજે જેમ દેવ-કુલપાટકમાં શિલાલેખોનો સંગ્રહ કર્યો છે તેમ શ્રીયુત પુરણચંદ્રજીએ પણ ઉતારો કર્યો છે. આ શિલાલેખો “ જૈન લેખ સંગ્રહના બીજા ભાગમાં છપાયા છે ”

અત્યારે જે ત્રણ દેરાસરો છે ને બાવન જિનાલય છે. મૂર્તિઓ ભવ્ય અને સુશોભિત છે. ચોથું કહેરાસર યતિ મહારાજના ઉપાશ્રયમાં છે. ત્રણ દેરાસરો પૈકી બે દેરાસર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના છે અને એક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું કહેવાય છે. અહીં એસવાળોના સો સવાસો ઘર છે પણ સર્વ સ્થાકવાસી સંપ્રદાયના છે. એક ગૃહસ્થ શ્રીયુત મોહનલાલભાઈ ઉદેપુરના રહીશ છે જે મૂર્તિપૂજક છે અને યથાશક્તિ સેવા પૂજ કરે છે.

અહીં મહાત્મા શ્રી હાલજી અને મહાત્મા શ્રી રામકાલજી સજ્જન પુરુષ રહે છે. મહાત્માઓના અહીં દસ બાર ઘર છે જેઓ પુરોહીત છે તેમજ જૈન ધર્મ ઉપર તથા મૂર્તિપૂજા ઉપર સારી શ્રદ્ધા ધરાવે છે.

દયાળશાહનો કિલ્લો

નવ ચોકી નવ લાખકી, કોડ રૂપીયો કામ;
રાણે બંધાવ્યો રાજસિંહ, રાજ નગર હૈ ગામ.
વોહી રાણા રાજસિંહ, વોહી શાહ દયાળ;
વણે બંધાયો દેહરો, વણે બંધાઈ પાળ.

વિક્રમ સંવત ૧૮૦૦ રાણા રાજસિંહે કાંકરોલી પાસે રાજનગર નામનું ગામ વસાવ્યું. તે જગા ઉપર રાણા રાજસિંહે લગભગ એક કોડ રૂપીયા ખર્ચી રાજસાગર બંધાવ્યું. તે તળાવની પાળ પાસે એક મોટા પહાડ ઉપર એક કિલ્લો છે. તે કિલ્લાનું નામ દયાળશાહનો કિલ્લો તે નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

દયાળશાહ બંને યોગવાળ હતા. રાણાના વફાદાર મંત્રી હતા. દયાળશાહના જીવનનું વર્ણન શ્રીમાન પંડિત ગૌરીશંકર આઝાદે પોતાના રાજપુતાના ઇતિહાસમાં નીચે મુજબ લખ્યું છે.

યોગવાળ કુળ ભુષણ રયાળશાહે ઉત્તમ પ્રકારની વિરતાભર્યાં કામ કર્યાં હતાં. તેમને એક કરોડ રૂપીયા ખર્ચી નોમંજીલા ગગનસ્પર્શી જૈન મંદિર બનાવ્યું હતું. અને તે મંદિર કાંકરોલી તથા રાજનગરના વચ્ચે રાજસાગરની પાલની પાસે એક પહાડ પર મુશોભિત છે. અને આજે વર્તમાનયુગમાં તે દયાળશાહના કિલ્લા નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

યાત્રા કરનાર દરેકને મારી નમ્ર સૂચના છે. જ્યારે કેસરીયાજીની યાત્રાએ બન્યો. ત્યારે કરેડા નાગદા (અદમદજી) દેવવાડા તથા દયાલ કિલ્લાની પંચ તીર્થોના દર્શન અવશ્ય કરી આત્માનું કલ્યાણ કરશે.

ઉદયપુરના મંદીરોનો પરિચય

ઉદયસિંહ રાણાએ વિક્રમ સંવત ૧૫૯૪ માં ઉદયપુર વસાવ્યું હતું. ઉદયપુરની સત્તરમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં ૧૬૨૪ ની સાલમાં જૈન મંદિર શ્રી શીતલનાથજીનું મંદિર ઉદયપુર વસાવ્યું તે વખતે તેની પશ્ચિમ પ્રતિષ્ઠા થઈ હોય તેમ અનુમાન થાય છે.

શીતલનાથજીના મંદિરમાંથી શીલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. તેમાંથી એક લેખ ધાતુની પરિકર ઉપર છે. તે સંવત ૧૬૬૩ કાર્તિક કૃષ્ણપક્ષનો છે. તે શિલાલેખનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ મહારાણા શ્રી જગતસિંહજીના વખતમાં તપગચ્છીય શ્રી જૈન મંદિરમાં શ્રી શીતલનાથજીની પ્રતિમા તથા પીત્તલની પરિકર આસાપુર નિવાસી વૃદ્ધ સાખીય પોરવાલ જ્ઞાતિય પં. કાન્હાસુત, પં. કેશરભાર્યા, કેશર દે જોનો પુત્ર પં. હામોદરને સહકુટુંબ મળીને તે મંદિર બનાવ્યું હતું. અને ભદ્રારક વિજયદેવસૂરિના પદ્મ પ્રભાકર આચાર્યશ્રી વિજયસિંહસૂરિની આજ્ઞાથી પંડિત મતિયંદ્રગણિએ વાસકોપ નાખી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

આ સિવાય એક ધાતુની પ્રતિમા ઉપર નીચે લખેલો લેખ છે.

૨ સંવત ૧૬૮૬ ના વૈશાખ સુદ ૮ ના રોજ ઉદયપુર નિવાસી ઓશવાળ જ્ઞાતિના પુત્રો અને પોત્રો સહિત શ્રી વિમલનાથજીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા શ્રી વિજયસિંહસૂરિના હાથે થઈ હતી.

મહારાણા જવાનસિંહના વખતમાં ૧૮૮૬ ની સાલમાં શ્રી હેમ નામના કોઈ કવિએ ઉદયપુરનું વર્ણન કર્યું હતું. અને તેમાં તમામ હકીકતની સાથે જૈન મંદીરોનું વર્ણન આપ્યું છે. તે હેમ નામના કવિની કવિતા વાંચવાથી માલુમ પડશે.

ઉદયપુર (મેવાડ)ના વર્ણનનું કવિરાજહેમકનું રચેલું

કવિત

અન્ધસેન. જૂનુંં તેજ દિણુંં, શ્રી સહસ્રલ્પા નિત. બહુ ખાટું;
મહિમા વિખ્યાતું જતવ્રહી ત્રાતું, અધ મલીન રે નિર્ધાટું.
શ્રી આદિ. લલ્લેશ મેટણુ કલેશ, જસુ સૂરત બલહલ ભાનું;
શ્રી ઉદયપુર મંડાણું. ૧

શ્રી શીતલ સ્વામં. ૩ રૂ પ્રણામં, બવિજન પૂજીત જીનખંડ;
ચોતીસ લણાલં જીવન રસાલં, સર્વ જીર્ણધર મુખ અંચં;
સુખમ સુમેઢં. પુજ ઉમ્મેઢં, પય સેવિત છસુ મુરા રાંણું;
શ્રી ઉદયપુર મંડાણું. ૨

સંવેગી શાલં બડી વિશાલં, પ્રાસાદે જૂ પાસ ફવેસારં;
આદિ લણુંં. તેજ દીણુંં, બવરીયા હોરા પારં;
ચો મુખ પ્રાસઢં અતિ અલ્હાઢં, દર્શન શુભ દા ધ્યાનં,
શ્રી ઉદયપુર મંડાણું. ૩

અતિ કુશલ જૂ પોલં. અતિ રંગ શાલં, સંજટવાડી સેરીએ તાસં;
શ્રી સંત લલ્લેશં વિમલેશં ધાન મઢી સાયર પાસં;
હાઠાવલી હોરી સિખરા સેહરી, પ્રાસાદ મહાલક્ષ્મી કથાનં;
શ્રી ઉદયપુર મંડાણું. ૪

ઉદયપુર ના મંદિરોનો વિસ્તાર કર્યા પછી ઉદયપુર કોટની બહારના મંદિરો
નું વર્ણન કર્યું છે.

શ્રી શાન્તી નાય હોં તેન જોય, મહિમા અધિક મહિં સોય.
ચિત્રત ચેત્ય હો નવ રંગ, દર્શન દેખીયાં ઉમંગ ૧
સીખર બંધ પ્રાસાદ કરત મેરૂ સો અતિવાહ.
શ્રી પદમનાભ જીનાલ, દેખ્યા દીલ હે ખુશાલ, ૨
પૂનિમ વાસરે મેલાક નર થટ્ટ હોત હે મેલાક;
અગ્રે હસ્તી હે ચોગાંન, હસ્તી લડત હેં તિહીઆન ૩

ઉદયપુરના કિલ્લા બહારના મંદિરનું વર્ણન કર્યા પછી આગલ વર્ણન
કરી કવિ શુ કહે છે.

બલ્લ લડત હે કૃજબાર, અગ્રે ગ્રામ હે સિસાર.
 વેજ નાથકા પરસાદ, કરત ઝગનસે. નિત વાદ. ૪
 છન પ્રાસાદ જૂ બારી ક, મૂરત બહોત હેં પ્યારી ક.
 સમ્યા સોલમા છણુંદ, પેર્યા પરમ હે આનંદ ૫
 આદિ ચરણ હેં મંડાણ, પૂન્યા હોત હે સુપયાન.
 જંગી ઝાઠ હેં. અતિઅંગ, ચાંદ જૂ પોલ હી દુરંગ. ૬

તે પછી કવિ આગળ સમીના ખડાનુ વર્ણન કરે છે

મગરા માછલા ઉત્તંગ, કીસના પોલ હી અતિવંકે;
 પેડા સમીને શ્રી પાસ, પૂજે પરમહી ઉલ્લાસ. ૭
 હસમી દિવસકા મેલાક નરથટ હોત હે મેલાક;
 સાહમી વચ્છલાં પકવાન, ચર્ચા અપ્ટ કા મંડાણ. ૮

એ પછી કવિ કેસરીયાજીનું વર્ણન કરે છે.

અઢાર કોસ હી અધિકાર, પુલેવ નગર હે વિસ્તાર.
 કેસરીયાનાથ હે વિખ્યાત, બાત્રુ આવતે દેઈ બત; ૯

અન્તર્માં કવિને આઘાટ (આહટ) નું વર્ણન કર્યું છે

આધારગામ હે પસિદ, તપા બિરૂદ તીહાં લીધ;
 દેહરા પંચકા હે મંડાણ, સિખર બન્ધ હે પહિચાણ. ૧૦
 પાર્શ્વપ્રભુનં છનાલ, પેખ્યા પરમ હે કયાલ,
 શ્રી બીખમ રાણ કા મુકામ, તિસકા હોત હે અબકામ. ૧૧

તે પછી કવિએ અંબાબાગના વર્ણનમાં પણ લખ્યું છે કે જયભદ્રેવન ચરણ ગચ્છપતિ રત્નસૂરિના સ્તુત આદિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કવિ હેમકે આ કાવ્ય લખાણ સવાસો વર્ષ ઉપર બનાવ્યું છે. વાસુપૂજ્ય સ્વામીનું મંદિર મધ્ય બબરમાં આવેલું છે. તે ઘણું જ સુંદર અને મનોહર છે. તેના માટે કહેવાય છે કે મહારાણા રાજસિંહના સમયમાં અઢારમી શતાબ્દીમાં પ્રારંભ કર્યું હતું. તે વખતે શ્રી રાયજી દોસી નામના ગૃહસ્થે તે મંદિર બનાવ્યું હતું. શ્રી રાયજી સિદ્ધાચલજીનો સોલમો ઉદ્ધાર કરવાવાળા શ્રી કર્મચંદ્રજીના પુત્ર શ્રી બીખમજીના પુત્ર હતા. શ્રી બીખમજી દોસી રાણા રાજસિંહના પ્રધાન મંત્રી હતા. અને ઉદયપુરના નિવાસી હતા. રાજસાગર તળાવની પાળ અને નવચોકી બીખમજીની દેખરેખ નીચે થઈ હતી. એમના વંશના હાલ અંબાલાલ દોસી હાલ મોબુદ હે.

ઉદયપુરના ચોગાનમાં જે મંદિર છે. તેમાં ખાસ વિશેષતા તો એ છે કે તેમાં મૂલનાયક શ્રી પદમનાભ પ્રભુની મૂર્તિ લગભગ ૪૫-૫ ફીટની જાંચી છે. પ્રતિમા ભવ્ય અને મનોહર છે. હેમ કવિએ પણ તેના કવિતમાં એ પ્રતિમા માટે સુંદર વર્ણન કરેલું છે. એ વિશાળ મૂર્તિના પંચાસણ પર જે લેખ છે. તેનો સાર નીચે મુજબ છે.

સંવત ૧૮૧૬ કી માઘ શુકલા ૯ બુધવાર કેા મહારાણા શ્રી અરિસિંહ કે રાજ્ય કાલમેં ઉદયપુર નિવાસી ઓસવાલ વેશીવ વૃદ્ધ શાખાય નવલખ ગોત્રાય શાહ માનકે પુત્ર કપુરચંદને ખરતર ગચ્છીય દોશી કુશલસિંહજી ઉનકી બાયાં કસ્તુરબાઈ ઉનકી પુત્રી માણેકબાઈ આદિકી સહાયતાસેં યહ જિંખ બનવાયાં ઓર ખરતર ગચ્છીય હરિસાગર ગણિને પ્રતિષ્ઠા કી.

મેવાડના ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રદેશોનો પરીચય.

- (૧) આખા મેવાડમાં લગભગ ત્રણ હજાર મંદિરો છે.
- (૨) ૧ બેઠલા, ૨ ભુવાના, ૩ એકલોંગજી (અઢબઢજી) ૪ દેલવાડા, ૫ ધાસા, ૬ પલાણા, ૭ માવલી, ૮ સનવાડ, ૯ ફતેહનગર, ૧૦ કરૈજ, ૧૧ કપાસણ, ૧૨ ડીંડોલી, ૧૩ રાઘમી, ૧૪ પઢિના, ૧૫ ગાડરમાલા, ૧૬ પુર ૧૭ બીલવાડા, ૧૮ સારણી, ૧૯ લાખોલા, ૨૦ ગંગપુર, ૨૧ સહડા ૨૨ પોટલા, ૨૩ ગિલ્ડા, ૨૪ બાસમા, ૨૫ દરીવા, ૨૬ રેમલધરા, ૨૭ પીપલી, ૨૮ કાંકરેલી રાજનગર, ૨૯ કેલવા, ૩૦ પડાવલી, ૩૧ ચારબુજ (ગડભોર) ૩૨ સાથીયા, ૩૩ ઝીલવાડા, ૩૪ મજેશ, ૩૫ કેરવાડ, ત્યાંથી મારવાડ ઘાણેરાવ જવાય છે. આ દરેક ગામોમાં જૈન મંદિરો ગણન ચુવિત શોભે છે. તેમાં ફતેહનગર ગાડરમાલા અને પીપલી આ ત્રણ ગામમાં જૈન મંદિર નથી. બાકીના દરેક ગામમાં એકથી અધિક મંદિરો હાલ બિરાજમાન છે.

પલાણાનું મંદિર ઘણું વિશાલ છે. આસપાસ ૨૪ દેરીઓ છે. ત્યાં ચક્રેશ્વરીની મૂર્તિ પર સંવત ૧૨૪૩ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ ને શનીવારનો લેખ છે. તે લેખ નીચે પ્રમાણે છે.

શ્રી નાણા ગચ્છીય ધર્મટ વંશીય પાંથસુત ને ચક્રેશ્વરીકી યહ મૂર્તિ બનવાઈ. ઓર શ્રી શાંતીસૂરિને ઉસકી પ્રતિષ્ઠા કી. ઇસી તરેહસે ૧૨૩૪ કી સાલકા લેખ હે. અમ્બીકા કી મૂર્તિ પર કે લેખ મેં ઇસ ગામકા પાણાણુ કે નામ સેં ઉલ્લેખ કીયા ગયા હે. આજકાલ ઉસકી પલાણુ કે નામ સેં પ્રસિદ્ધી હે.

- ૧ કેલવામાં ત્રણ મંદિરો છે. તે ત્રણેય મહા વિશાળ અને ભવ્ય છે. ત્યાં તેરાપંથી વાળાનું જોર વધારે છે.
- ૨ ગાંધવારમાં ચારણજીનું મંદિર ઘણું જ પ્રાચીન છે.
- ૩ આરણી ગામમાં એક નાનું મંદિર છે. તે સંવત ૧૬૬૨ ના મહા સુદ ૧૩ ના રોજ યતિ શ્રી અનુપચંદ્રજીને પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

ઉપર મુજબ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણી જ કાળજી રાખીને સંશોધન કરી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આથી વિશેષ કાળજી રાખી જો ઇતિહાસીક ઘટનાઓ શોધવામાં આવે તો ઘણું જ બાણવા તેમજ સમજવાનું મળી આવે. તેમ છે. પરંતુ હીલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે તે બાબતમાં જોન સમાજમાં ધગશ કે પ્રેમ ઘણો જ ઓછા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. સારા સારા ધનાઢય ગૃહસ્થો સંશોધનના કાર્યમાં પોતાની લક્ષ્મીની મદદ આપવા ઉદારતા બતાવે તો આથી ઘણું જ સુંદર કાર્ય કરવાની મારી ધગશ બર આવે. જેવી બાબીની મરજી પ્રમાણે મારી ફરજ મેં બજાવી છે જનતા પોતાની ફરજ સમજશે એ જ વિશ્વતી.

ચાત્રકુટ (ચિત્તોડનો) બુહો ચા ખિમરૂપિનો

પરિચય

મહા વિદ્વાન સરસ્વતિના ઉપાસક કવિવર્ય શ્રી લાવણ્ય સમયે સં. ૧૫૮૬ ના માહ માસ, એક રાત્ર રમ્યો છે. તેમાં તેઓની કૃતી અને તેઓની લઘુતા ભરેલી ભાવવાહી લાવણ્યતા વાલી કવિતા નીચે પ્રમાણે છે.

કનક તિલક બાલે. હાર હિંધ નિહાલે.
રૂપભયપપાલે પાપના પંક ટાળે.
અરજનવર માલે કૂટરે કૂલ મીલે.
નરભવ અજમાલે રાગ નિય રાસ ટાળે ૧

સમો સરિણિ બધદા ચિત્ત મોરધ પધદા.
અસુષ અતિ અરિદા ઉપચીય તે અદીઠા.
સુપરિકરિ ગરીઠા સોખ્ય પામ્યા અનીઠા.
ભવ હુઉ મઝ મીઠા સંભવ સ્વામી દીઠા. ૨

મદન મદ નમાયા ક્રોધ જોધા નડાયા.
ભવ મરણુ ભમાયા રાગ દોસે ગમાયા.
સકલ ગુણુ સમાયા લક્ષમણુ બ સમાયા.
અણુમિ સુજન પાયા અંગ અંદ પ્રમાયા. ૩

અંતનીકડી—તવગચ્છ દિવાઝર લામ્બિ સાયર સોમદેવ સૂરિસરો,
શ્રી સામન્ત્ય ગણધાર ગિર્યા સમય રત્નો મુનીશ્વરો;
માલિની છંદ ઇંકય પખંધિર્ તવીયા જિન ઉલટ ધણુર્,
મર્ધલહીઉ લાભ અનંત મુની લાવણ્ય સમય સદા ભણુર્.

કવિઓને કટાક્ષ— નેમિ છંદ

કવિત કવિત કહી સહુ વખાણુર્ કવિત તણા પુર્ણ ભાવન બાણુર્,
સોધ કવિત જિણિ દુરમન દુખધ કોવિદ જનમનિ લાગુ ધુમર્ધ;
દેખી અંદ અકોરા હરખધ વસ્તુ લશેવધ પારખી પરિખાધ,
કરિયુ કવિતે જુ અતુર નવાહધ સોધ કવિત ઠ હીધ સ્યામહિ.

આજકાલ સુંકના ગાંઠીએ વેઠ ચધ જોડેલા કવિઓને નામાટે પણુ આ ફેટકો કંઈ કમ નથી.

મેવાડમાં આવેલા ચિત્તોડના નજીક વડગામમાં એક દુબી બોહો નામનો એક ભાઈ રહેતો હતો. પુર્વ કર્મના પાપના ઉદયથી તે પોતે ઘણી જ દુબી અને દરિદ્રિ અવસ્થા હોગવતો હતો તેલ ધી વીગેરે ચિત્તોડના બજારમાં વેચી તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો, એક સમયમાં તે પાંચદ્રામનું કુડલીની અંદર ધી લઇ પોતે વેચવા માટે ચિત્તોડ આવતો હતો. તેવામાં કર્મ યોગે પગ લપસી ગયો અને તમામ ધી ઢોલાઇ ગયું. આથી લોકોને તેના પર દયા આવવા લાગી એટલું જ નહિ પણ તેને ધીની કર્મતના નાણાં પણ ભેગા કરી આપ્યા તે ગાયનું ધી લઇ પાછો વળ્યો ત્યારે ફરી પાછી ઠેસ વાગી અને ધી ઢોલાઇ ગયું તેથી પોતાને જરી પણ ખેદ ન થયો અને મનમાં વિચાર કર્યો કે મને મારા કર્મનું જ ફળ મળે છે, આ વખતે ધનવગરના મનુષ્યોની શું સ્થિતિ થતી હશે તેનો તેણે ખ્યાલ આવ્યો અને પોતાના હૃદયમાં અનેક વિચારો કરતો કરતો પોતાના નિવાસ સ્થાને આવ્યો, ઘેર આવ્યા પછી પણ તેનું ચિત્ત સ્થિર થયું નહિ; તેનું હૃદય વૈરાગ્યથી કામલ બન્યું, તેથી પોતે નિશ્ચય કરી પોતાના ઘેરથી નીકળી યશોભદ્ર ગુરૂ પાસે આવ્યો ગુરૂએ તેણે આશ્વાસન આપ્યું અને આત્મ કલ્યાણનો ઉપદેશ આપ્યો તે ઉપદેશથી અને ગુરૂદેવના પ્રભાવથી તે જીન યતિ થઇ દીક્ષિત પણ થયો. આ ઉપરથી વિદિત થાય છે કે તે પહેલાં પોતે જૈન નહોતો દીક્ષા લીધા પછી, તે નિરતિચાર પ્રમાણે ચારિત્ર પાળવા લાગ્યો, અને તેનું નામ બોહો રૂપિ પાડયું, ગુરૂની શિક્ષા અને ચારીત્ર પાળવામાં પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો હતો; દશ વિધ યતિ ધર્મ શુદ્ધ રીતે પાળવા લાગ્યો, અને મહીનાની તેમ છ છ માસની ઘોર તપશ્ચાઓ પણ કરવા લાગ્યો.

એક વખત બોહોરૂપિએ વિનય પૂર્વક ગુરૂદેવને બે હાથ જોડી વિનંતિ કરવા લાગ્યાં કે.

હે તરણુતારણુ ગુરૂદેવ આપશ્રીનું શરણુ લઇ મેં દિક્ષા-અંગિકાર કરી છે. તેથી આજ મહારા હૃદયમાં એવો વિચાર ઉદ્ભવ્યો છે કે હું થોડો વખત મારૂ આત્મ કલ્યાણનું કાંઈ સિદ્ધ થાય તેમ કરૂ; અને તે કરવા માટે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે આપ કહો તે સ્થાનમાં રહીને થતા ઉપસર્ગો સ્વહન કરૂ.

ગુરૂદેવે પણ લાભ જોઈ અવંતિ તરફ જવાની આજ્ઞા આપી ત્યાર પછી. શ્રી સંઘની શુભાશિષ્ય લઈને ધામણઉદ્ ગામની નજીક એક સરોવરની પાળ પાસેના નિર્જન સ્થાનમાં આવીને રહ્યા.

બોહોરૂપિ તે સાન તપશ્ચા કરી કાઉસગમાં ધ્યાનસ્થ રહેતા હતા. તેવા તે ગામના કેટલાક પ્રાણીઓ તેમ અન્ય જ્ઞાતિના, છોકરાઓ તે તળાવની

પાળે રમવા માટે આવેલા હતા; તે વખતે રૂષિજીને જોતાં છોકરાંઓ બોલી ઉઠ્યા કે આ તે વળી કંઈ ભતતુનું ધૂનડખીંગ ભણુ છે એટલેથી; તે બાળકો સંતોષ ન પામ્યા, અને ચળી મુઠ્ઠી ઇટ પથરા વતી. રૂષિજીને કળ આપવા માંડ્યા, અને મારવા લાગ્યા. છતાં પણ રૂષિજી જરા પણ ક્રોધ લાવ્યા સિવાય પોતે પોતાના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ હતા. તે વખતે રૂષિજીને ઓટલો બધો ઉપ-સર્ગ થતો જોઈ તળાવના અધિષ્ઠાયક દેવે, ક્રોધમાં આવી તમામ છોકરાંઓને બાંધ્યા. અને છોકરાંઓના મોં માંથી લોહી વહેવા માંડ્યું તેઓ બધા જમીન ઉપર આવોટવા લાગ્યા. છોકરાંઓના મા-બાપ શોધતાં શોધતા ત્યાં આવ્યા. લોકોએ જાણ્યું કે રૂષિને સતાવવાથી; રૂષિજીએ આમ કર્યું છે, તે વખતે તમામ આવેલા લોકો રૂષિજીના ચર્ણોમાં પડ્યા. ઘણાં કાલાવાલા કર્યા ગુરૂદેવ, દયા કરો, છોડ કછોડ થાય પણ માવીતરથી આમ ન થવાય કૃપા કરો, ગુરૂદેવ, ક્ષમા કરો. જ્યારે ગુરૂ ધ્યાનમાંથી મુક્ત થયા તે વખતે દેવતા બાળ-કના શરીરમાં આવી કહેવા લાગ્યા કે આ બધું ગુરૂદેવને પીડા થતી જોઈ મેં કર્યું છે. હવે જો રૂષિજીના ચરણનું જળ છાંટવામાં આવે તો, બધા છોક-રાંઓ બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકશે ને પછી દેવના કહેવા પ્રમાણે ગુરૂના ચરણનું પાણી છાંટવામાં આવ્યું. અને બાળકો બધા બંધનમાંથી મુક્ત થયા. આવેલા લોકોએ જ્યારે ગુરૂદેવના ચર્ણો આગળ ઘણું જ દ્રવ્ય મુક્યું છતાં રૂષિજી જ્યારે દ્રવ્ય ન લીધું ત્યારે તે બધું દ્રવ્ય જીર્ણોદ્ધાર ના કાર્યમાં વાપ-રવામાં આવ્યું આવ્યું વખતે લોકોએ જે જે કર્યું તે રૂષિજીએ સહન કર્યું. માટે લોકોએ બોલા રૂષિનું નામ બદલી ખીમરૂષિ પાડ્યું.

અર્થાત્ સૌ કોઈ ખિમરૂષિ (ક્ષમરૂષિ ક્ષમારૂષિ) કહી બોલાવવા લાગ્યાં. રાસામાં પણ લખ્યું છે કે—

નોંધ—દીપવિનય, કવિએ, સં ૧૮૭૭માં સૂરતમાં બનાવેલા, સોહમ કુલ રત્ન પટ્ટા-વહી; રાસ કે જેની પ્રતિ કવિએ પોતે સં. ૧૮૭૭ના વૈશાખ સુદ ત્રીજ ને રવિવારે લખી છે. તેની અંદર લખ્યું છે. કે

જીહો. કિન્નરસી વલી, ખીમરૂષિ મુનિરાજ

જશોભદ્ર ચોથા સહુ, ગુરૂભાષ સુખ સાજ

આ પદમાં બોલા, કિન્નરૂષિ, ખિમરૂષિ અને યશોભદ્ર, આ ચારેને ગુરૂભાષ તરીકે વર્ણવ્યા છે, પરંતુ તે બરાબર નથી, કારણ કે બોલા અને ખિમરૂષિ એકજ છે, પણ તે યશોભદ્રના ગુરૂભાષ નહિ પણ શિષ્ય થાય છે.

કિન્નરૂષિને પણ યશોભદ્રના ગુરૂભાષ ગણાવ્યા છે. પરંતુ આ રાસમાં આવેલા, વૃતાંત ઉપરથી, સ્પષ્ટ સમજાય છે કે કિન્નરૂષિએ, ખિમરૂષિ પાસેજ દીક્ષા લીધી હતી, તેથી યશોભદ્રના ગુરૂભાષ હોવાનું એક પણ પ્રમાણ મળતું નથી.

એ રૂપિ રૂપિમ હિં'પરધાન એહ ન ઈ દેવ દીય બહુમાન.
જં જં દીધું ત ત સહિયું. લોકે ખિમરૂપિ નામજ કહિઉ. ૩૬૦

રૂપિ મહારાજની સમતા અને ક્ષમા સર્વ જનતાની તેઓ પ્રત્યે અથાગ લાગણી વધવા પામી. એવા આદર પરિષદ ને ત્યાગી રૂપિણ ત્યાંથી નીકળી એક નીર્જન ગિરિગુફામાં વાસ કર્યો.

આ ગુફામાં આવ્યા પછી રૂપિણ અનેક પ્રકારની તપશ્ચાઓ કરી કર્મ નો ક્ષય કરવા લાગ્યા અને અભિગ્રહો ધારવા માંડ્યા.

રૂપિણ એવા એવા દુસ્કર અભિગ્રહો ધારતા હતા. કે તે પૂરા થવા પશુ અસંભવિત લાગતા હતા, છતાં પોતાની તપશ્ચાના પ્રભાવથી તે બધા પૂરા થવા હતા.

રૂપિણનો પહેલો અભિગ્રહ એ હતો કે, સ્નાન કરીને ઉઠેલો છૂટા કેશ-વાળો, મનમાં દુખી. એવો કહન ડોરાઉ (કૃષ્ણ) ને એકવીસ મુઠા (પૂલ્લા) આપે તો પારણું કરવું.

હવે ખિમ રૂપિએ ધારેલો અભિગ્રહ કેવી રીતે પૂરા થયો, તે પર વાંચકનું ધ્યાન ખેંચુ છું.

ધારા નગરીનો સિંધુલ રાજા જે હબર હાથોનો ધણી કહેવાતો હતો, અને જેની પાસે અખૂટ વૈભવ હતો, તેનાથી પરિગ્રષ્ટ થએલો કૃષ્ણસ્નાન કરીને છૂટા કેશ કંદોઈની દુકાને બેઠો હતો. તે વખતે ખિમ રૂપિ બિક્ષાને માટે ફરતા હતા. તેમને જોઈને કૃષ્ણે રૂપિણને બોલાવી કહ્યું કે દયો બિક્ષા આપું, કૃષ્ણે બોલાના અગ્રભાગથી માંડા (પુલ્લા) આપવા માંડ્યા. ત્યારે રૂપિણ બટ તેને ગણવા લાગ્યા. ત્યારે કૃષ્ણે બોલ્યા કે શું ગણો છો, શા માટે. જેટલા પ્રારબ્ધમાં હશે તેટલા જ આવશે.

રૂપિણ બોલ્યા કે બાઈ મને તેનો લોભ નથી. હું તો ફક્ત જોઈ છું કે મારો અભિગ્રહ પૂરા થયો કે નહિ. આ અભિગ્રહમાં મારે ત્રણ મહિના અને આઠ દિવસના ઉપવાસ થયા છે. અને મને જો બિક્ષામાં એકવીસ માંડા પુલ્લા) આપ્યા હશે તો જ મારો અભિગ્રહ પૂરા થયો ગણાશે.

બિક્ષામાં આવેલા મંડક ગણ્યા તો તે થયા એકવીસ જ કૃષ્ણ તાન્નૂખ

નોંધ—સિંધુલ સુપ્રસિદ્ધ રાજા ભોજનો પિતા હતો. અને રાજા મુંજનો નાનો ભાઈ હતો. સિંધુલને નવ સાહસિક તથા કુમાર નારાયણ પશુ કહેતા હતા. સિંધુલના સમયમાં રાજ્યધાની ઉનજૈનમાં હતી.

થયો, રૂપિણ વિદાય થતાં, કૃષ્ણ પશુ તેની પાછળ પાછળ ગયો અને રૂપિણને પૂછ્યું કે:—

મહારાજ મારું આયુષ્ય કેટલું છે, ત્યારે રૂપિણ બોલ્યા—કે તારું આયુષ્ય ૭ મહિનાનું છે. કૃષ્ણે પોતાનું ટુંક આયુષ્ય બાણી, તેને રૂપિણ પાસે દિક્ષા અંગિકાર કરી તેનું નામ કૃષ્ણ રૂપિ પાડ્યું. કૃષ્ણ રૂપિની દિક્ષા વખતે દેવતાઓએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી હતી, અહીં કૃષ્ણ રૂપિ ૭ મહિનાની દિક્ષા પાળી સ્વર્ગે સિધાવ્યા. તે પછી ખિમ રૂપિ બીજો અભિગ્રહ નીચે પ્રમાણે ધર્યો.

સિંધુલ રાજાનો મહામાં આવેલો હાથી, ગઢ મકાનોને પાડતો પોતાની સુંઢ વડે પાંચ મોઢક (લાડવા) વહોરાવે તો પારણું થાય.

રૂપિણને આ અભિગ્રહને પાંચ મહિના અને અઠાર દિવસના ઉપવાસ થયા. તે વખતે સિંધુલરાજાનો હાથી સાંકળ તોડી ગામમાં નાઠો જતો હતો. જેવી ખિમરૂપિણની દૃષ્ટિ પડી કે તરત જ તેને કંદોઈના સૂના હાટમાંથી પાંચ મોઢક લઈ લાંબી સુંઢ વતી રૂપિણને આપ્યા, અને તરત જ હાથીનો મઢ ઉતરી ગયો અને તે હાથીને ફરી તેના સ્થાન પર સાંકળે બાંધવામાં આવ્યો. એક હાથી જેવા પશુએ રૂપિને ઠાન કરી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી. આ જોઈ લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા અને બધાં લોકોએ ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો. આ અભિગ્રહનું પારણું કરી તરત જ ત્રીજો અભિગ્રહ રૂપિણને નીચે પ્રમાણે ધર્યો.

સાસુથી પ્રચંડ કલેશ કરતી વિધવા બ્રાહ્મણી બે ગામની વચ્ચેમાં પૂરણપોળી આપે તો જ પારણું થાય.

આવા અવસરમાં સાસુથી દુઃખી થયેલી એક વિધવા બ્રાહ્મણિ નગરીથી નીકળી વનમાં ફરતી હતી. તે વખતે, કાબટ ભરવા માટે એક વિગ્ર ત્યાં આવ્યો, તેને સૂના વનમાં આ બાઈને એકલી જોઈ. તેથી તેને ક્યા આવવાથી તે ભૂખી હશે તેમ ધારી તેને પૂરણપોળી આપી, તેજ વખતે આ બાઈએ ગિરિથી ઉતરતા રૂપિણને જોયા, તેથી તેને ભાવ આવ્યો કે સંત સાધુને વહોરાવવાથી સહસ્ર ઘણો લાભ થાય છે તેમ બાણી તેને શુભહારાજને પૂરણપોળી વહોરાવી, તેજ વખતે આકાશમાંથી દેવતાઓએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી, તે પારણું કર્યા પછી. ત્રીજો અભિગ્રહ નીચે પ્રમાણે ધર્યો.

કાલી ખુંધવાળો, ઘોળો, અને પૂંછથી રહિત એવો સાંઢ. પોતાના સીંધડા વતી ગોળ આપે તોજ પારણું થાય.

એક વખત સિંધુલરાજાની ધાર (ધારા) નગરીમાં ઉપર કદા પ્રમાણેનો મહાથી ભરેલો સાંઢ ગામમાં ભટકતો હતો. તેણે રૂપિણને જોયા, રૂપિણને જોઈને

સાંઠની ઇચ્છા દાન દેવાની થઈ, એણે એક સ્થળે ગોળનો ઢગલો પડ્યો હતો. તેમાંથી સીંધડા વતી ગોળ ઉઠાવી, રૂપિણને વહેરવ્યો.

આ વખતે પણ પશુએ દાન આપતાં જોઈ લોકોને આશ્ચર્ય થયું. વળી જે વહેપારીનો ગોળનો ઢગલો હતો, તેણે તો તે ગોળ વેચી એક જિન મંદિર બનાવ્યું. અને તેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિમા પધરાવી. ત્યારબાદ તે વહેપારી શ્રી યશોભદ્રસૂરિ પાસે જઈ દિશા પણ લીધી. અને ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા પાળી તે સ્વર્ગે ગયો. વહેપારીનું બનાવેલું જિન મંદિર આજે શુરપિંક નામથી પ્રસિદ્ધ થયું.

તે પછી ખિમ રૂપિએ જુદા જુદા ઘણાં અભિગ્રહો ધર્યા હતા તેમાં એક અભિગ્રહ એવો ધર્યો હતો કે:—

કોટમાં સાંકળ બાંધેલું કોઈ વાંદરૂ ભાદરવા માસમાં આંખાની કેરીનો રસ આપે તો પારણ થાય. આવા આવા તો ઘણાં કષ્ટમય અભિગ્રહ ધારી રૂપિણને પોતાના આત્માની શુદ્ધિ કરી.

આ પ્રમાણે થયા પછી એક વખતમાં એવો પ્રસંગ બન્યો કે જે કૃષ્ણ રૂપિ દિક્ષા લઈ સંયમ પાળી દેવ થયો હતો, તે દેવ પોતાના તારક રૂપિણ પાસે આંખો અને શુરદેવને કહેવા લાગ્યા કે:—

સિંધુપતિને ત્યાં એક હબ્બર હાથી છે. તે બધા રોગથી અત્યંત પિડાય છે તે બધા રહે છે, બરાડા પાડે છે, આથડે છે, કાન કંપાવે છે, તો જો આપની પાસે કોઈ આવે અને આપગના પગ પખાલેલું પાણી માગે તો તે જરૂર આપશે, તેમ કરવાથી જીનસાચનની પ્રભાવના થશે, અને લોકભાવના ધર્મ પ્રત્યે ભગૃત બનશે. તેમ સૂચના આપી દેવતા ગયો.

રાજા હાથીઓના દુઃખથી શોકાતુર હતો. વેદો દવા વિગેરે કરતા હતા, પણ લગાઈ આરામ થતો નહોતો. તે વખતે રાજાએ મંત્રીને કહ્યું કે આજે એવી ઉદ્ધોષણ કરાવો કે જે કોઈ હાથીઓને સાજા કરશે, તેને રાજા પોતાનું અર્ધું રાજ્ય આપશે.

તે પ્રમાણે ઉદ્ધોષણ થઈ તેજ વખતે આકાશમાંથી દેવ વાણી થઈ. કે કંબલગિરિમાં રહેલા રૂપિણ જે ચરણોદક લાવીને હાથીને છાંટવામાં આવે તો હાથીઓ સાજા થશે.

આવી દેવ વાણી સાંભળ્યા પછી રાજાએ અને મંત્રીને કંબલગિરિમાં મોકલ્યો. રૂપિણ પગ પખાલી મંત્રીશ્વર પાણી લઈ આવ્યો. જેવો હાથીને

પાણી છાટે છે તેવો જ એક તાપસ લેલ્યો કે, પટ્ટ હસ્તિને છોડી ખાકીના તમામ હાથીને પાણી છાટે (તાપસનો આંતરિક વિચાર એવો હતો કે આ બધા હાથી મરી જશે. અને મારા પ્રયત્નથી પટ્ટહસ્તિ બચી જશે) પરંતુ થયું એવું કે બધા હાથી સાબ થયા. અને પટ્ટ હસ્તિને ઘણાં ઉપાય તાપસે કર્યા. છતાં પણ પટ્ટ હસ્તિ ન બચી શક્યો, અને તે આખરે મરી ગયો.

આથી જિનશાસનની ઘણી જ પ્રસંશા થઈ, રાજાએ રૂપિણને અરધું રાજ્ય લેવાનું કહ્યું. પરંતુ રૂપિણએ કહ્યું કે, સંયમ આગળ રાજ્યની કંઈ પણ કીંમત નથી, જે રાજ્યથી નર્ક ગતિ મળે તે રાજ્યનું મારે શું કામ છે.

રાજાએ રૂપિણની નિર્લોભતા જોઈ એક જિન મંદિર બનાવ્યું. અને તેમાં સિંહાસન કરાવી. રૂપિણનાં પગલાં સ્થાપન કરી હંમેશાં પૂજા કરવા લાગ્યો. વળી રાજાએ રૂપિણના નિમિત્તના અર્ધરાજ્યથી સાતે ક્ષેત્રોના ચોપણ કર્યાં.

કેટલાક વખત પછી રૂપિણ વિહાર કરી ચાલ્યા જતા હતા. તેવામાં એક મહદું રસ્તામાં મળ્યું. ત્યાં રૂપિણએ મહદાનાં સાથે માણસો હતા તેમને પૂછ્યું. કે આ મહદું કેનું છે. ત્યારે એક માણસે કહ્યું કે મહારાજ આ ધન વ્યવહારીઆનો પુત્ર છે. આજથી છ મહિના ઉપર રાત્રિની અંદર સૂતાં તેણે સર્પ કરડ્યો હતો, પરંતુ તે બચ્યો નહિ.

રૂપિણએ કહ્યું કે મનમાં કશો ખેદ ન કરશો છોકરો જીવે છે.

છોકરાનો પિતા રૂપિણને પગે લાગ્યો. અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે સ્વામિન મારા ઘેર રૂદ્ધિ ઘણી છે. પરંતુ આ મારો એકનો એક પુત્ર છે. જો આ છોકરો નહિ બચે તો માહર કુલ સુનું થઈ જશે. અને મારે માથે મેરૂ સમાન ભાર આવી પડશે.

રૂપિણે પ્રાસુક પાણી પાત્રમાં લઈને નવકાર મંત્રનો બાપ કર્યો. છોકરો એકદમ બગી ઉઠ્યો. આ જોઈને સર્વત્ર જય જયકાર થયો. આથી શ્રદ્ધાળુ બની ધનરાજે બાર વૃતનો પોતાના પરિવાર અંગીકાર કર્યો.

બીજી તરફ ખિમરૂપિણે વિચાર્યું કે આ બધો પ્રતાપ ગુરૂદેવનો જ છે. માટે હવે ગુરૂ સેવામાં જવું ઉચિત છે.

એમ વિચારી રૂપિ ત્યાંથી ચિત્રકુટ ચિત્તોડ આવ્યા. કે જ્યાં પોતાના ગુરૂદેવ યશોભદ્રજી હતા. શ્રી સંઘે રૂપિણનો ખૂબ સત્કાર કર્યો અને ખિમરૂપિણે ભક્તિપૂર્વક ત્રણ પ્રદક્ષણા દઈને ગુરૂદેવને વિધિ પૂર્વક વંદણા કરી. તે પછી રૂપિણએ એક પછી એક અભિગ્રહ લેવા શરૂ કર્યા.

ખિમરૂષિએ ઉત્કૃષ્ટ અભિગ્રહા કરી. કુલ ચોરાશી પારણા કર્યા.

ખિમરૂષિએ ત્રીશ વરસની ઉંમરે દીક્ષા લોધી હતી. સાત વર્ષ ગુરૂદેવની સેવામાં રહ્યા હતા. બુદ્ધા બુદ્ધા અભિગ્રહો અને તપશ્ચા કરી. એકંદર નેહું વર્ષનું આયુષ્ય વ્યતિત કરી સ્વર્ગે પધાર્યા.

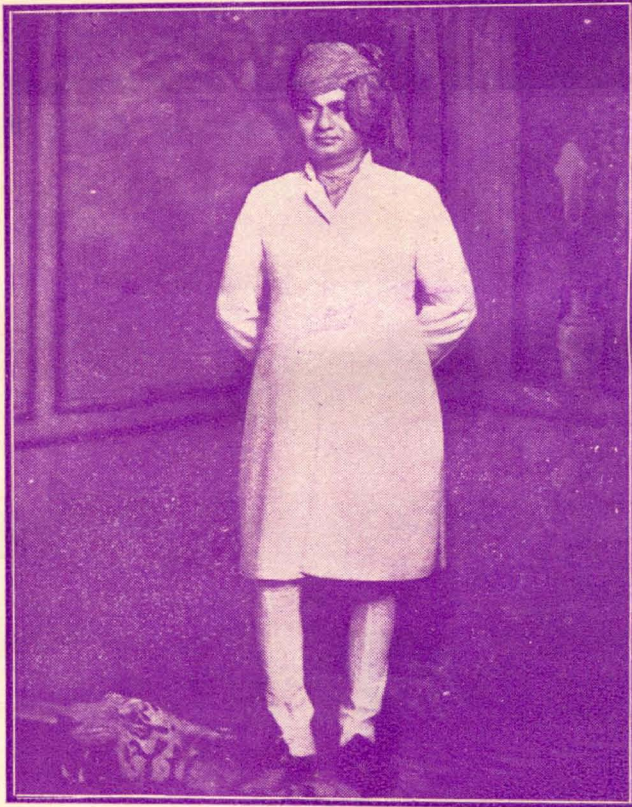
ધન્ય હો એવા પવિત્ર આત્માઓ ને કે જે પોતે તર્યા અને પરને તાર્યા.

કવિવર લાવણ્ય સમયે સંવત ૧૫૮૬ ના માહ મહિનામાં એક રાસ રચ્યો છે તેમાં ખિમરૂષિના સંપૂર્ણ હકીકત આપી છે આ વાત લગભગ લોજરાજના પિતા સિંધુજી રાજના વખતની છે.

સૂર્યવંશી, કૂળભૂષણ નેકનામદાર શ્રિમંત મહારાણા

શ્રી વિજયદેવજી સાહેબ બહાદુર

(સંસ્થાન-ધરમપુર)

જેઓ નામદારશ્રીએ મારા સાહિત્યના કાર્યમાં હંમેશના માટે ઉદારતા બતાવી છે. અને પોતે પણ સાહિત્યપ્રેમી અને ઇતિહાસિક ભાવનાવાળા હોવાથી આ મારા ઇતિહાસિક કાર્યમાં મને અપૂર્વ ઉત્સાહ આપી મારા કાર્યને વેગવંતું બનાવ્યું છે અને મારા પ્રત્યે હંમેશાં વાત્સલ્યપ્રેમ ધરાવી મને આભારી કર્યો છે.

લી. આપનો બાળક
ભોગીલાલ રાજકવિ.

ધર્મપુર-અને ઉદયપુરનો સંબંધ.

મેવાડના મહારાણા શ્રીને રાહપ વિ. સં. ૧૨૦૧ ની સાલમાં રાજ્યાભિષેક થયા હતા. તેઓ શ્રી. બે રાજકુમાર હતા તેમાં કનિષ્ઠ કુમાર રામસિંહ હતા. કોઈપણ કુટુંબની તકરારના કારણસરથી રામસિંહ પોતાની માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરી, લગભગ ૧૨૫૪-૫૫ માં ચાલી નીકળ્યા. પોતે પોતાની પાસે કાંઈપણ સાધન રાખ્યા વગર જ ફક્ત પ્રભુના ભરૂંસા ઉપર અને પોતાના મનોમગ્ન ઉપર જ પોતે નિર્ભર રહેતા હતા.

પોતે પોતાના પ્રાદુર્બળ અને તલવાર ઉપર જ વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. તે સમયમાં કોંકણ પ્રાંતના રાજાએ રાષ્ટ્રકુટ મહારાજ્યને તાબે થયા. તે પછી ગૂજરાતના સોલંકીઓના તાબામાં આવ્યા, એ ચિલાહાર વંશના અરિકેશરી રાજાના વખતમાં, થાણા, પુરી, સંભલુ એ મુદાનાં નગરો હતાં. તે પછી રાજા મલ્લિકાબુદ્ધનના ઉપર ગૂજરાતના સોલંકી રાજા કુમારપાળે ચઢાઈ કરી. પોતાના સેનાપતિ આંબડ પાસે પરાજય કરાવ્યો, ત્યાર પછી સને. ૧૨૬૦ માં દેવગીરીના રાજા મહાદેવ ચાઠવે, ઉત્તર કોંકણ પર ચઢાઈ કરી. સોમશ્વર નામના રાજાને હરાવ્યો. તે પછી થોડા જ વખતમાં શીસોદીયા મહારાણા રામસિંહે આ મુલકમાં રામનગર રાજ્યની સ્થાપના કરી.

આટલી પ્રસ્તાવના આપ્યા પછી, હવે રામસિંહની કારકીર્દી તરફ નજર કરીએ, રામસિંહ એક સાહસિક અને શૂરવીર પુરૂષ હતા, તેઓશ્રી જ્યારે આ મુલકના પહાડી પ્રદેશમાં આવ્યા, તે વખતે કોળી સરહાર નાથોરાત, અને તેના સાગરીતોનો અત્યાચાર સાંભળી રામસિંહનું લોહી ઉકળી આવ્યું. તરત જ પોતે પોતાની ફોજની સરહારી લઈ નાથોરાત ઉપર ચઢાઈ કરી, અને તેને હરાવ્યો અને માર્યો. નાનોરાતની તમામ જાગીરના પોતે માલિક બન્યા. અને પોતાના નામ પરથી એ આખા મુલકનું નામ રામનગર પાડી, સૂર્યવંશીનો બંડો ફરકાવ્યો. અને પોતાનું નામ રામશાહ પાડ્યું. સને. (૧૨૬૨) માં.

મહારાણા રામશાહના સ્વર્ગવાસ ગઈ સોમશાહ, પુરંદરશાહ, ધરમશાહ અને ગોપુશાહ, સને. ૧૪૭૨ સુધીમાં થયા. આ દરેક રાણાઓએ પોતાની બહાદુરી અને બુદ્ધિ વડે, હરામખોરાને સખત શિક્ષાઓ કરી, પ્રજાની અને રાજ્યની આબાદી સુંદર રીતે કરી હતી. ત્યાર પછી જગતશાહ પહેલાં ગાદી પર આવ્યા.

પછી ગૂજરાતના સુલતાન મહમદ બેગડાએ, આ સુલક પર ચઢાઈ કરી. સને. ૧૪૬૮ માં. રામનગરના મહારાણા જગતશાહના મજબૂત લશ્કરે ઘણી જ બહાદુરી બતાવી હતી. આ મહારાણાએ જ્યારે સંજ્ઞાણના રાજા ચાઢવોનો નાશ થયો, ત્યારે તમામ પરદેશીઓને પોતાના રાજ્યમાં આશરો આપ્યો હતો.

મહારાણા જગતશાહ પછી નારાયણશાહ, અને ધરમશાહ બીજા ગાદી ઉપર આવ્યા. તેઓએ પણ રાજ્યની આબાદી માટે ઘણી જ બહાદુરી બતાવી હતી.

તે પછી જગતશાહ ઉર્ફે જયદેવ, સને. ૧૫૩૧ માં રામનગરની ગાદી ઉપર આવ્યા, એમના વડીલો કરતાં પોતે મહા પરાક્રમી અને શૂરવીર હતા. એમને ગૂજરાતના સુલતાનો, તથા પોર્ટુગીઝોની વચ્ચે રહી, પોતાનો નેક ટેક સાચવ્યો હતો.

આ મહારાણાની રાજ્ય ગાદી આસરસેતા હતી. અને ઉત્તર કોંકણમાં પોતે પ્રથમ પંક્તિના મહારાણા હતા. આબુબાબુના તમામ રાજાઓને પોતે તાબે કરી, અને આખરે અંત લાવી, રાજાઓનો તમામ સુલક મેળવી લીધો. આ બહવ રાજાની રાજધાની એસેરીમાં હતી, સને. ૧૫૫૩ માં પોર્ટુગીઝોએ દમણ પર ચઢાઈ કરી, બાઢશાહના કિલ્લેદાર, સીદીબકરને લગાડ્યો. તે વખતે મહારાણા જયદેવને અને પોર્ટુગીઝોની બંન્નેમાં અથડામણ થઈ. અને મહારાણા જયદેવની તાકાતથી સંધી કરી અને સને. ૧૫૫૮ માં મહારાણા જયદેવને આખા સુલકના માલિકપણે કબુલ રાખ્યા. અને દમણની જકાતના પણ માલિક બનાવ્યા.

તેથી દક્ષિણના આદીલશાહ અને નીઝામશાહ પણ મહારાણા શ્રી જયદેવની મદદ આઢવા લાગ્યા. ગૂજરાતના સુલતાન ત્રીજા મુજફ્ફરે પણ પોર્ટુગીઝોના અત્યાચારથી કંટાળી મહારાણા શ્રી જયદેવની મદદ માંગી, અને ખંભાતમાં બોલાવ્યા. મહારાણાને ખૂબ માન આપ્યું, અને રામનગરના સ્વતંત્ર રાણા તરીકે કબુલ રાખ્યા. પોર્ટુગીઝોના દક્ષતરમાં રામનગરની હદ ચેઉલ બંદરથી પંદર માઈલ ડુંગરો ઉપરથી શરૂ થાય છે. એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. ચેઉલ બંદર ઉપર નીઝામશાહે ચઢાઈ કરી તે વખત અગાઉ મહારાણા જયદેવ સાથે પોર્ટુગીઝોને સલાહ-તહ થયાં હતાં તેથી નીઝામશાહે મહારાણાની મદદ મહારાણાએ તહ નાનાની શરતો પ્રમાણે નીઝામશાહને મદદ આપી નહિ. આ વખતનું રસીલું વર્ણન પોર્ટુગીઝો કરે છે સને. ૧૭૬૫. આ રાજ્યના વર્ણનો પોર્ટુગીઝોના દક્ષતરે આપે છે. આ પ્રમાણે આ રામનગર રાજ્ય ઉપર, અનેક વિપત્તિઓ

તેમજ મુશીબતો આવતી રહી. તેમાંના ત્રણ સભ્યકક્તાઓ પોતાની મહારુરી, અને બુદ્ધિથી રાજ્યરક્ષણ સુંદર રીતે કરી, પોતાનું જીવન ધન્ય બનાવ્યું હતું. મહારાણા રામદેવ ૧ લાને શિવાજી છત્રપતિએ પણ સુંદર રીતે માન આપી સ્વાગત કર્યું હતું. શાહુ છત્રપતિએ પણ પોતાની હયાતી સુધી આ રાજ્ય સાથે સારામાં સારો સંબંધ સાચવ્યો હતો. પરંતુ ૧૭૨૬ ની વસાઈની લડાઈ પ્રસંગે કારણ વશાત પેશ્વાને ગુસ્સો થયો, આ લડાઈમાં ફત્તેહપુર ઉલ્લંઘિત થયું. અને રાણીવાસે પણ પોતાના કુળધર્મ પ્રમાણે જોડાર કર્યો. પીંડવળના યશુ દળવી અને પાંજરોલી સરદાર શેઠાભાઈના નિરત્વની કંત કથા હેરત ઉપજાવે એવી છે.

માંડવીના મહીડ મહારાજાની કુવરી જેઓ મહારાણા રામદેવરજીની મહારાણી હતાં. તે કીકીબાની કંત કથા વિરત્વમાં અને સ્વાર્થજીમાં આર્ય ક્ષત્રાણીઓમાં પ્રથમ મુકવા જેવી છે.

મહારાણા જયદેવે વસાવેલું આસરસેતા અને ગંભીરગઢ તે જમાનાના રમણીય અને કિલ્લેબંધીવાળાં નગરો હતાં. ઘાટ ઉપરના વેપાર માટે એ સ્થળો સુખ્ય હતાં. પારસીઓને સંબંધના બદલ રાણા પછી જે હિંદુ રાજ્યે પ્રથમ આશ્રય આપ્યો હતો તે આ રામનગરનું રાજ્ય હતું. અને પરદેસીઓ પણ આ રાજ્ય સાથે ગણાજ ઘાઠા સંબંધમાં હતા. માંડવીવાળા શેઠ જમશેદજી બમનજી અને ઉદવાડાના પ્રસિદ્ધ અધ્યાપ્ત કુંટુંબના શેઠ ખડેરામજી એ બુનાં બાણીતાં નામો છે.

માંડવીના મહીડા દુરજનસિંહજીએ પણ આ રાજ્યને વખતો વખત ધણી મદદ આપી હતી.

પેશ્વાના પ્રધાનોમાંના નાનાફડનવીસ અને હરીપંત ફડકેએ ધણીવાર રામનગરના મહારાણાનો પક્ષ પકડી આપત્તિઓ દુર કરાવી હતી. તેની કદરમાં તેઓ જીવે ત્યાં સુધી મહારાણાએ ઘોષડ, કુવા અને બાળચોડી ગામોની ઉપજ તેઓને આપી હતી.

સુરતના નવાબોનો પણ આ રાજ્ય સાથે સારો સંબંધ હતો.

સને ૧૮૦૨ ના વસાઈના ડોલ કરારથી આ રાજ્ય નામદાર બ્રિટિશ ગવર્મેન્ટના સંબંધમાં આવ્યું. ત્યારથી બંને રાજ્યો વચ્ચે ઉત્તમ સંબંધ સચવાયો, નામદાર મહારાણાને નામદાર બ્રિટિશ ગવર્મેન્ટે ઘણું જ સાફ માન આપ્યું હતું. સત્તાવનના બખવા વખતે સને ૧૯૧૪ ની મુરોખી લડાઈ વખતે, આ રાજ્યે બનતી મદદ આપી આ સંબંધ મજબૂત કર્યો હતો.

મહારાણા શ્રી નારાયણદેવજી અને મહારાણા મોહનદેવજીએ આ રાજ્યને વિકાસ કરવા માટે ઘણું જ બનતું કર્યું છે, અને જેથી રાજ્યની ઉત્પન્ન તથા રૈયતની સ્થિતિ સુધરી છે.

મહારાણા શ્રી વિજયદેવજી ૨ જા હાલના સંસ્થાન ધરમપુરના શ્રીમંત મહારાણા સાહેબ સને. ૧૯૨૧ માં તખ્તનશીન થયા.

એ એા નામદારે ગાદીપર બેઠા અગાઉ રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં અભાસ કરી. હોંદના તમામ ભાગોમાં મુસાફરી કરી. દેશકાળનું ઘણું વિશાળજ્ઞાન મેળવ્યું છે. એ એા નામદારે ગાદી પર બેસતાં જ રાજ્યને સરસ ધોરણ પર મુકી, પ્રજા માટે લોકોપયોગી ઢવાખાનાં, સ્કુલો, રસ્તા, જળાશયો કરાવ્યાં છે. એ એા નામદાર શ્રીના આગ્રહને માન આપી, મુબર્કના ગરનર સર લેસ્લીવીલસન સાહેબ ધરમપુરની મુલાકાતે આવી ગયા છે. અને રાજા પ્રજાના સખધથી, તથા મહારાણા શ્રીના રાજ્ય વહીવટથી અત્યંત રાજી થયા છે. એ એા સાહેબની મુલાકાત જળવાયેલી રહે, તે માટે નામદાર મહારાણાશ્રી વિજયદેવજીએ એ એા પાસે જ્યુબીલી ચેરીટેબલ ડીસ્પેન્સરીનું નવું મકાન, અ. સો. રસીક કુવરબા જનાના હોસ્પીટલ, અને લેડી વીલસન મ્યુઝીયમ ખુલ્લાં મુકાવ્યાં છે. અને સુંદર આરોગ્યતાવાલી પંગારબારીની ઉંચામાં ઉંચી ટેકરી ઉપર, નામદાર ગવનર સાહેબનું પુતળું, છત્રી બનાવી ખુલ્લું મુકી એ જગ્યાને વીલસન હીલસનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. મહારાણા શ્રી વિદ્યાન, રસીક અને પ્રજા વાત્સલ્ય હોઈ ઉદાર અને દાના છે. રાજ્યના જંગલોમાંના વાઘના ત્રાસથી રૈયતને બચાવી છે. એ એા નામદાર શ્રી ચીકારી પણ છે. રાજ્યાસન પર આવ્યા પછી એ એા નામદારે આખા હિંદની, યુરોપની અને પૂર્વ સીયામ, ચીન, બાપાન વિગેરે તમામ દેશોની મુસાફરી કરી. રીત, રીવાજ, વિદ્યા, કળા અને હુન્નરોનું અવલોકન કર્યું છે. અને તેના પરિણામે ધરમપુર શહેરમાં સુંદર મ્યુઝીયમ બનાવ્યું છે.

અ. સો. મહારાણી શ્રી મનહર કુવરબા સાહેબ. ગોહિલ કુળના પાલી-તાણાના પ્રીન્સ સામંતસિંહના કુવરી હતા. તેઓશ્રી કેળવાયેલા, વિદ્યાન, દાનેશ્વરી અને દયાળું, તેમજ પ્રજા વાત્સલ્ય હતા, પરમાત્મા તેઓ શ્રીના આત્માને સદા ય ચાંતિ અર્પો.

આ સિવાય મહારાણા શ્રી વિજયદેવજી સાહેબના પરિચયમાં હું લગભગ વીસ વર્ષથી આવ્યો છું. તેઓ શ્રીના હૃદયની ભાવના ઘણી જ ઉન્નત અને પ્રજા કલ્યાણની તમજા હર હંમેશાં રાખી, રાજ્ય અને પ્રજાની આમાદી સાધી

રહ્યા છે. તેઓ એક સારામાં સારા સંગીતની કળાના સુંદર બાણકાર, તેમજ ઘણું જ જિંચું જ્ઞાન ધરાવનાર રાજવી છે.

તેઓએ આદર્શ રાજવી તરીકે પોતાનું નામ શોભાવ્યું છે.

રાજ્યની આબાદી તેમજ પ્રજાની આબાદીમાં પણ મુખ્ય એવા રાજકોટ નિવાશી મોદી કુટુંબના નખીરા, રા. રા. વૃજલાલભાઈ મોદી, રા. રા. અનોપ-ચંદભાઈ મોદી, તેમજ હાલમાં પર્યનલ સેક્રેટરી રા. રા. ભોગીલાલભાઈ જે મોદી, શ્રી. ઘણીજ સેવાપણની અદ્વીતીય છે. પરમાત્મા નામદાર મહારાણા સાહેબને અને તેઓ શ્રીના મહારાજ કુમાર નરહરદેવ દાદા સાહેબ, તથા પૌત્ર કુમારશ્રી નામદાર સહદેવ સાહેબ વિગેરે, સહકુટુંબને પરમાત્મા સદા સુખી રાખો, એજ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના.

લી. ભોગીલાલ રાજકવિ.

નોંધ—સને. ૧૫૩૧ જગતશાહ ઉર્ફે મહારાણા જયદેવ ગાદી પર આવ્યા. પોતાના પરાક્રમ વડે. દરેક રજવાડાઓમાં પોતાની સુવાસ પ્રસરી રહી હતી. તે સુવાસને લીધે ખંભાતના સુલતાન ત્રીબ્હ સુજદે બોલાવી પુષ્કળ માન આપ્યું. પોર્ટુગીઝોના ત્રાસથી કંટાળીને મહારાણાની મદદ માગી. મહારાણાશ્રી ખંભાતમાં રહ્યા, તે વખતે ચોમાસુ હતું. અને આઠ દિવસ સુધી સૂર્ય વાદળામાં ઢંકાઈ રહ્યો હતો. મહારાણા સૂર્યવંશી હોવાથી સૂર્યદેવનાં દર્શન કર્યા વગર પોતે ભોજન લેતા ન હતા. એટલે આઠ દિવસના ઉપવાસ થયા. આ ખખર સુલતાનને થઈ, તેણે કુતુહલથી રાણાને પોતાના ઈષ્ટ દેવનો પરચો બતાવવા કહ્યું.

જગતશાહે શાહી ચોગાનમાં સ્નાન કરી. પીતાંબર પહેરી, પાટલે બેસી, પોતાના ઈષ્ટદેવ, સૂર્યનારાયણની સ્તુતી કરી. ચમત્કાર દેખાડ્યો. આઠ દિવસથી અવિશ્રાંત વરસાદ વરસી, વાદળથી અંધકાર છવાયેલો હતો. તેમાં ખરા-ખર મધ્યાકાશમાંથી આકાશ ખુલ્લું થયું. અને સૂર્યનારાયણનાં દર્શન થયાં. એક ઘડી એ પ્રમાણે રહ્યું.

સુલતાન અને તેના દરબારીઓ અચરજ પામ્યા. મહારાણા આસનેથી ઊઠ્યા કે તરત પાછો વરસાદ ચાલું થયો. સુલતાને ચમત્કાર જોઈ, રાણા જગતશાહ નામ બદલી. રાણા જયદેવ પાડ્યું. એ વખતથી મહારાણા જયદેવ રાણાને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. ત્યારથી રામનગરના મહારાણાઓએ પોતાના નામ પછાડી દેવ શબ્દ લગાડવાનું શરૂ કર્યું જે હજી સુધી કાયમ છે.

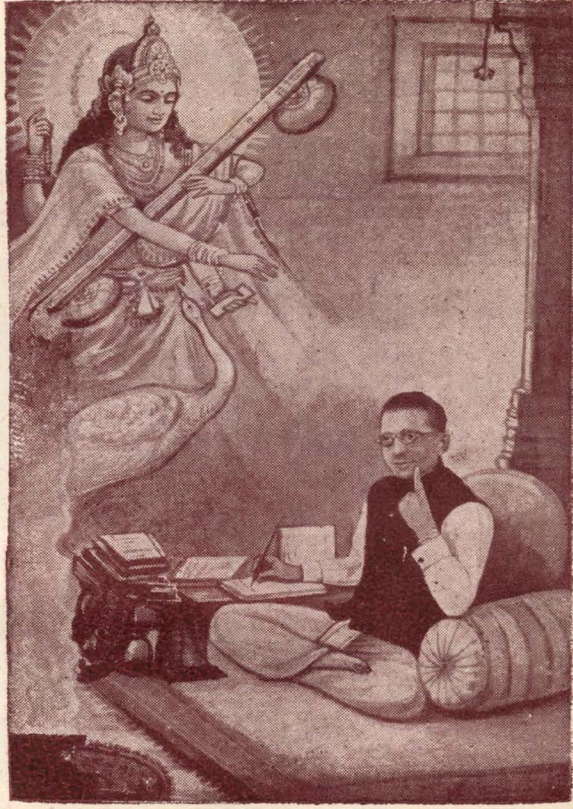
નોંધ—ધરમપુરના ઐતિહાસિક ટુંકી નોંધ લખવાની શરૂ કરતી વખતે

મને રામનજરના રાજવી, અને સંસ્થાન ધરમપુરનો ઇતિહાસ વાંચવામાં આવતા મારા પરમ પડીલ વિદ્વાનવર્ય પાઠક બાળક રામ હરે નારાયણ ઘણા જ યાદ આવ્યા કાશ્ય કે ઉપરોક્ત ગ્રંથના ગ્રંથોધક અને લેખક હતા. તેઓ વૃદ્ધ છતાં હંમેશાં બાળક જેવા સ્વભાવના આનંદી હતા. પરમાત્મા તેઓશ્રી પોતાના જીવનની સુવાસના કુંદર પુષ્પોની વાટીકા સુકી, પોતે આ લોક સુકી; પરલોક સીધાંબા છે. પરમાત્મા તે પવિત્ર આત્માને હંમેશાં શાંતિ બક્ષે અર્પે.

લો. આપનો

ભોગીલાલ રત્નચંદ રાજકવી
ધરમપુર રોડ.

જેની કૃપા વડે મને કુદરતી શક્તિ મળી જેથી એકવીશ વર્ષની ભર
યુવાનીમાં મારી જીજ્ઞાસા બોલતી થઈ અને કંઈક કાવ્ય કરવાની ગેબી
વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ તેથી મારી ફરજ બજાવવામાં હું કંઈક અંશે
ફળીભૂત થયો છું.

લી. તારે બાળક
ભોગીલાલ કવિના
સદા રક્ષક બનજો.

સ્વ. પુત્રી સરસ્વતિ ભોગીલાલ રતનચંદ કવિ.

સરસ્વતિ પ્રભુ કૃપાથી તારે ખોવાઈ ગયેલો ફેટો ભગવતિની ભક્તિ વડે પ્રાપ્ત થયો અને તારૂં સ્મારક તરિકે તારૂં નામ સદા કાયમ રહે અને જગતલક્ષ્મી કરતાં સરસ્વતિનું ઉપાસક બને, તેજ ઉદ્દેશથી સરસ્વતિ સાહિત્ય રત્ન ગ્રંથાવલિના નામથી તારૂં સ્મારક મારા મિત્રો તેમજ હિતચિંતકો દિનપ્રતિદિન અપૂર્વ પ્રેતસાહન આપી કાયમ રાખશે એજ અભિલાષા.

પ્રભુ તારા સ્વર્ગવાસી આત્માને શાન્તિ અર્પો.

દી. તારો વિયોગી પિતા

ભોગીલાલ કવિ.

ચિત્તોડનો જીર્ણોદ્ધાર.

ગુરૂદેવ શ્રી વિજયનિતિસૂરીશ્વર શ્રીના હૃદયની પવિત્ર ભાવના મેવાડ પ્રત્યેની હતી. સંવત ૧૯૬૦ ની સાલમાં ગુરૂદેવ ગૂજરાત કાઠીયાવાડના જૈન તિથેશીના ઉદ્ધાર કરી, મારવાડ અને મેવાડના પંથે ગયા. તેઓ શ્રીના સાત્વીક અને પ્રેમાળ સ્વભાવ વડે જ્યાં જ્યાં પોતે પધાર્યા ત્યાં ત્યાં પોતાની ખનતી તમામ શક્તિ શાશનના કલ્યાણ અર્થે ઉપયોગ કરી, જૈન સમાજમાં નવ ચેતન લાવતા હતા. મેવાડની ભૂમિપર જ્યારે ગુરૂદેવનાં પુનીત પગલાં થયાં, ત્યારે મેવાડના જૈન મંદિરોની સ્થિતિ, તેમજ જૈન સમાજની સ્થિતિથી, ગુરૂદેવના મનને ઘણો આઘાત લાગ્યો. અને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે જમે તેવાં કષ્ટ સહેવાં પડે તો પણ મારી તમામ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી, મારે મેવાડના જૈન સમાજની તેમજ જૈન પુરાતન અપૂર્વ શિલ્પકળાના નમુનેદાર મંદિરોની સંપૂર્ણ સ્થિતિ સુધારવી.

આ નિશ્ચયથી ગુરૂદેવે મેવાડના, ઘણા ખરા ગામ અને શહેરોમાં, વિકાર કરી, અતિશય કષ્ટ સહન કરી, પોતે પોતાના હૃદયની ભાવનાનો વિકાસ કરવો શરૂ કર્યો. જ્યારે ઉદયપુરમાં ગુરૂદેવ લગભગ તેર ટ્રાક વરસ ઉપર ચોમાસુ હતા, તે વખતે પોતે મેવાડના કાર્યની શરૂઆતની હીલચાલ નક્કી કરી સાથે સાથે ગુરૂદેવ જ્યારે ચિત્તોડ પધાર્યા, તે વખતે સૂર્યવંશી મહારાણાનો અજોડ કિલ્લો ચિત્તોડનો જોતાં, અને તેના ઉપર કર્માશાહ શૃંગાર ચવરી, સત્તાવીશ ફેરોનું ફેરાસર, જોનાના અપૂર્વ કિર્તિસ્થંભો વગેરેની રચના જોતાં, અને સાથે સાથે તે મંદિરોની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ જોતાં, ગુરૂદેવની આંખમાં અશ્રુધારા વહેવા માંડી. અને મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે શું વિર ભામાશાહની પવિત્ર ભૂમિ. મહામંત્રી દયાળશાહની અપૂર્વ કિર્તિ, અને મહારાણા પ્રતાપની રાજ્યધાની ગણાતી મેવાડની શું આવી દુર્દશા તેજ વખતે પોતે નિશ્ચય કરી, પ્રતિજ્ઞા કરી. કે મારે જમે તે જોગે ચિત્તોડનાં જૈન મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવવો.

જો ખાજ પ્રજ્ઞચારી સાચા સંતે શાશનના નાયકો પાસે ટેલ પાડી. અને મને પણ પત્ર લખ્યો. તેમાં એટલું જ લખ્યું કે ભાઈ જીવનમાં સેવા જ કરવી હોય, અને ખાનપાન અને માનપાનનો મોહ ન હોય તો, તું મારો પત્ર વાંચીને તરત ઉદેપુર આવ.

ગુરૂદેવનાં વચનનું માન રાખી, હું ગયો. મારાથી ખની શક્યો તેટલો પ્રયત્ન કરી, જૈન સમાજમાં જાગૃતી આણી. ઉદયપુરના જૈન અગ્રેસરો શેઠ.

રાશનલાલજી ચતુર, રેવન્યુ કમીશ્નર શેઠ મોતીલાલજી વેરા. તેમજ બીજા ઘણા ગૃહસ્થોએ આ કામ ઉપાડવામાં સહાનુભૂતિ જણાવી. ગુરૂદેવે જૈનપુરી રાજનગરમાં, મેવાડમાં કેવી પરિસ્થિતિ છે. તેની હકીકત, શેઠ. બગુભાઈ ચુનીલાલ સુતરીયાને જણાવી. તેમજ શેઠ. મોહનલાલભાઈને જણાવી. આ સિવાય આનંદજી કલ્યાણજીની પેઢીને જણાવી. તે સમાચાર અમદાવાદમાં આવતાંની સાથે જ ગુરૂદેવનું વચન પ્રમાણ કરી, રાજનગરના તેમજ બીજા ઘણા ગામોના ગૃહસ્થોએ મેવાડની હકીકતને ખરાખર લક્ષમાં લીધી. અને ગુરૂદેવના આશીર્વાદથી તે કામ શેઠ. બગુભાઈ ચુનીલાલ, શેઠ. ત્રીકમલાલ મગનલાલ, તથા શેઠ. ભોળીલાલ મગનલાલ, તેમજ તેમના કુટુંબી ભાઈ જમનાદાસભાઈ, તથા મુખલાલભાઈ સુતરીયા. તેમજ શેઠ. મોહનલાલભાઈ (કસ્તુરચંદ સંકરચંદલાલ) તેમજ મુખઈ વાળા, રાધનપુર વાળા ગૃહસ્થોએ પણ સુંદર સહકાર આપી. શેઠ. બગુભાઈની દેખરેખ નીચે કામની શરૂઆત કરી. લાખખો રૂપીયાની સખાવત કરી.

સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય, તેરાપંથી સંપ્રદાય, આર્ય સમાજીઓ, ક્રિશ્ચિયનો વિગેરે તમામ ધર્મના ઉપદેશકોનેાં એટલો જાણો પ્રચાર વધી ગયો હતો કે, જે મેવાડમાં એક વખત પચાસ હજાર જૈનોની વસ્તી હતી, તે મેવાડમાં આજે ગણ્યાં ગાંઠ્યા ચારથી પાંચ હજાર જૈનો આખા મેવાડમાં હશે. આવી પરિસ્થિતિના કારણથી આખા મેવાડમાં પાંત્રીસો જૈન મંદિરોની પરિસ્થિતિ લગભગ એકજ સરખી જોવામાં આવી. તે વસ્તુનેાં વિચાર ગુરૂદેવે કર્યો.

અને ગામડે ગામડે અને ગામો ગામ જૈન ધર્મનું જ્ઞાન મળે તેના માટે કેટલીક પાઠશાળાઓ ખાળક ખાળકીઓને માટે સ્થાપન કરી.

આજે કહેતાં આનંદ થાય છે. કે તેનું પરિણામ થોડું ઘણું પણ સાડા આઠ્યું છે. અને જૈન સમાજ પણ આજે મેવાડના માટે પોતાનાથી ખનતું કરવું તે પોતાની ફરજ સમજે છે.

તેના પરિણામે ચિત્તોડનાં કેટલાંક મંદિરોનેાં જીર્ણોદ્ધાર થયો, અને પ્રતિષ્ઠા પણ થઈ, પરંતુ હીલગીરી એટલી જ થઈ કે, પ્રતિષ્ઠાના સુદૃઢ પહેલાં જ ગુરૂદેવના હૃદયની જે ભાવના હતી, તે ભાવના પૂરી થઈ શકી નહિ. જ્યારે ગુરૂદેવે પ્રતિષ્ઠા કરાવવા સાડા વિહાર કર્યો. રસ્તામાં જ ગુરૂદેવને માંદગી આવી. અને એકલીંગજીના પવિત્ર ધામમાં જ ગુરૂદેવ સ્વર્ગવાસી થયા આ વખતે જૈન સમાજના હૃદયને પારાવાર આઘાત થયો. અંતિમ સમયે પણ ગુરૂદેવની એક જ ભાવના હતી કે મારા ચિત્તોડનેાં જીર્ણોદ્ધાર-અને પ્રતિષ્ઠા. આખરે પ્રતિષ્ઠા થઈ, તે વખતે તેમાં શેઠ. બગુભાઈ ચુનીલાલ, શેઠ. ત્રીકમભાઈ, શેઠ. ભોળીલાલભાઈ તેમજ બીજા ઘણા ગૃહસ્થો, વિગેરે હજારો માણસોની હાજરી હતી. અને ગુરૂદેવના શુભ આશીર્વાદ વડે શાશનની શોભામાં વધારો થયો.

ગુરૂદેવ વિજયનિતિસૂરીશ્વર શ્રીની શુભ લાગણી જે ચિત્તોડ પ્રત્યેની હતી. તે લાગણી તેઓશ્રીના શિષ્ય મંડળે પણ ઉપાડી લીધી. આચાર્યશ્રી હર્ષસૂરિશ્વર મહારાજ, આચાર્યશ્રી ઉદયસૂરિશ્વર મહારાજ, આચાર્યશ્રી હેમદ્રસૂરિ મહારાજ, આચાર્યશ્રી કલ્યાણસૂરિશ્વર મહારાજ, પંન્યાસશ્રી સંપત્તવિજય મહારાજ, તથા પંન્યાસશ્રી અશોકવિજયજી મહારાજ, તેમજ પંન્યાસશ્રી ચરણવિજય મહારાજ વિગેરે સર્વ સાધુ મંડળે પણ પોતાનાથી બનતી મહેનત કરી, મેવાડના કાર્યને સંગીન બનાવવા સુંદર કાળો આપ્યો છે. અને આપે છે.

આ સિવાય ગુરૂદેવની ઈચ્છા મેવાડની હકીકતનો એક ઇતિહાસ બહાર પાડવાની થઈ. અને ગુરૂદેવે તે કામ અને મેળ્યું. જે મારી શક્તિ અનુસાર તમામ મેવાડના જૈન તિથોના લગતી તમામ ઇતિહાસિક નોંધનો સંગ્રહ કરી, સને ૧૯૩૬ નાં મેવાડના અણમોલ જવાહિર ચાને આત્મઅભિદાન નામનો ગ્રંથ બહાર પાડ્યો. તે ગ્રંથમાં જૈન મંદિરોના, ભામાશાહના તેમજ મહારાણા શ્રી પ્રતાપની તેમજ કર્મશાહની મહામંત્રી કયાળશાહ વિગેરેની તમામ હકીકતો તેમાં પ્રગટ કરી. અને જૈન સમાજના અર્જુ ધર્મી. તે ઇતિહાસિક ગ્રંથને શ્રી નામદાર શ્રીમંત મહારાણા શ્રી ૧૦૮ શ્રી સર ભોપાળસિંહજી સાહેબ બહાદુરે વખાણ્યો અને ઉત્તેજન આપ્યું. તે પછી આ સાલમાં બીજી આવૃત્તી સુધારા વધારા સાથે બહાર પાડી.

તે ગ્રંથથી જનતામાં જાગૃતી આવી અને મેવાડના માટે લોકોની ભાવના મેવાડ પ્રત્યે વધવા લાગી. અને તે ગ્રંથની ફરી માગણી જનતા તરફથી થઈ.

આ જાગૃતી કાયમ રહે, અને જૈન સમાજ ધર્મથી વિમુખ ન થાય, તેના માટે આચાર્યશ્રી વિજયકલ્યાણસૂરિશ્વરે જ્યારે મુંબઈ ગોટાણના ઉપાશ્રયે ચો-ભાસુ ક્યુર્ તો વખતે મેવાડ અને ચિત્તોડના માટે મુંબઈની જનતામાં પ્રચાર કર્યો અને મને પણ તે પ્રચાર માટે મુંબઈ બોલાવ્યો. અને મેવાડમાં એક બોર્ડિંગ સ્થાપવી, તેમ નહો ક્યુર્. તે વખતે મુંબઈના ગૃહસ્થોએ પચાસ હજાર રૂપિયાનું ફંડ ભેગુ કરી, અને મુંબઈના જ શેઠ. ભાઈચંદભાઈ ઝવેરી. શેઠ. સુલચંદભાઈ બુલાખીદાસ, શેઠ. શાંતિલાલ મગનલાલ તેમજ અન્ય સદગૃહસ્થોની કમીટી નહો કરી, તે બોર્ડિંગની શરૂઆત કરી.

તેમાં લગભગ ત્રીસ-ચાલીસ વિદ્યાર્થીઓ આજે ચિત્તોડ મુકામે બોર્ડિંગમાં અભ્યાસનો લાલ લે છે. આશા છે કે આ બોર્ડિંગ માટે દરેક ગૃહસ્થો સારામાં સારી ઉદારતા બતાવશે.

ગુરૂદેવના શુભ આશીર્વાદથી તેમજ શેઠ. ભગુભાઈ ચુનીલાલ, તેમજ શેઠ. ત્રીકમલાલ મગનલાલ સુતરીયા તથા ઉદયપુરની કમીટીવાળા શેઠ. રાસનલાલજી

અતુર તથા શેઠ મોતીલાલજી વોરાના પ્રયાસથી સત્તાવીસ દહેરીનું મંદિર તેમજ કર્મશાહના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધારનું સંપૂર્ણ કામ પુરૂ થઈ ગયું હોવાથી તેનો આ ચાલું શાલમાં પ્રતિષ્ઠા કરવાનું નક્કી કરવા સાડે, તેમજ રોશન પર ચાત્રાળુઓને ઉતરવા સાડે ધર્મશાળા કરવા માટે તેમજ પ્રતિષ્ઠા કરવાની રબ લેવા માટે શેઠ બશુભાઈ ચુનીલાલ તથા શેઠ ત્રીકમભાઈ મગનલાલ તથા શેઠ ભોળીલાલ મગનલાલ સુતરીયા તથા શેઠ લાલભાઈ ઉમેદચંદ લઠ્ઠા તથા કવિ ભોળીલાલ વિગેરે નેઠનામદાર શ્રીમંત મહારાણાશ્રી સર ભોપાળસિંહજી સાહેબ બહાદુરને મળવા માટે ગયા હતા.

નામદાર મહારાણા સાહેબ મળ્યા. લણી જવાતો કરી અને ગુરૂદેવના એ પવિત્ર કાર્યની પ્રશંસા કરી. અને શેઠ ત્રીકમભાઈની તદ્દન અશક્ત તબીયતની પરિસ્થિતિ જોતાં નામદાર મહારાણા સાહેબ યોલ્યા કે ભાઈ આવી તબીયતે તમે શી રીતે આવી શક્યા.

આખરે મહારાણાશ્રીએ શેઠ બશુભાઈને કહ્યું કે આ શાલમાં અનાજની પરિસ્થિતિના કારણે પ્રતિષ્ઠા ન કરો તો ઠીક ! આવતા વર્ષે ખુશીથી કરજો. હું મારા રાજ્ય તરફથી તમામ સમવહતા આપીશ. અને આપના પવિત્ર કાર્યમાં મારે સંપૂર્ણ મદદ આપવી તે મારી ફરજ સમજીશ.

આખરે મહારાણાશ્રીના વચનનું માન રાખ્યું. અને પ્રતિષ્ઠા બીજા વર્ષ ઉપર મુલતવી રાખી.

પરમપુણ્ય ધરમવિજયજી મહારાજશ્રી પણ મેવાડમાં ગામે ગામ ફરી જાગૃતી લાવવામાં પણ સુંદર ફાળો આપ્યો છે. અને મેવાડના માટે પોતે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે. ચિત્તોડના જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં નેક નામદાર મહારાણાશ્રી ૧૦૮ શ્રી સર ભોપાળસિંહજી સાહેબ બહાદુરે સારામાં સારો સહકાર આપી ભૂતકાળના ભામાશાહની યાદને તાજ કરી સુંદર લાખણી ધરાવી છે. આ સિવાય રાજ્યના કર્મચારીઓ તેમજ અમલદાર વર્ગે પણ નિઃસ્વાર્થપણે ચિત્તોડના કાર્ય માટે સુંદર સેવા આપી કાર્યને સંગીન બનાવ્યું છે અને રાજ્યની શોભા વધારી છે. અને ઉદયપુરના ગૃહસ્થોએ પણ ગુરૂદેવના કાર્યને પોતાનું ગણી સેવાનો સુંદર ફાળો આપ્યો છે અને આપે છે. પરમાત્મા ગુરૂદેવના શુભ કાર્યને જલ્દી પુરૂ કરવાની જોન સમાજમાં શક્તિ આપો.

લી. આપનો

ભોળીલાલ રતનચંદ રાજકની